

ΚΥΜΟΘΟΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΤΟΜΟΣ 28

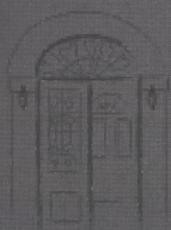
Σελίδες αφιερωμένες

στην «Αρχαιολογία»

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΚΥΜΟΘΟΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΤΟΜΟΣ 28

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ
- ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ -
Α/Α ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ: 31707
ΗΜΕΡ.: 25/07/2023
ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘ.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ | ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ 2018

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΚΥΜΟΘΟΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος: Δημήτρης Ζαβιτσιάνος
Αντιπρόεδρος: Άννα Μινέτου
Γραμματέας: Γιώργος Ματαράγκας
Έφορος: Μαριέττα Καλογηράτου
Ταμίας: Ανθή Γαλιατσάτου

* Το περιοδικό δεν έχει κερδοσκοπικό χαρακτήρα.

Η έκδοση του τόμου αυτού ενισχύθηκε οικονομικά από το:

– Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη

το οποίο το Δ.Σ. του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς - Ιθάκης
ευχαριστεί θερμά

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ISSN 1108 - 0310

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Σελίδες αφιερωμένες στην ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ	
ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ: Το έργο της εφορείας αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας κατά τα έτη 2015-2017.....	7
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ: Η Κεφαλονιά κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο.....	31
ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΦΩΡΑΤΟΥ: Ο Σπυρίδων Μαρινάτος και η χερσόνησος της Παλικής.....	71
ΜΕΛΠΟΜΕΝΗ ΑΝΔΡΕΑΤΟΥ: Η αρχαία πόλη Πάνορμος στον παραδοσιακό οικισμό του Φισκάργου Κεφαλονιάς.....	87
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΕΛΛΗΣ: Η Σάμη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.....	119
ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΤΖΑΝΕΤΑΤΟΥ: Η θρησκευτική λατρεία στην Κεφαλονιά και την Ιθάκη κατά την αρχαιότητα.....	135

† ΣΠΥΡΟΣ Δ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ: Η απήχηση της ιδρύσεως και λειτουργίας της Ιονίου Ακαδημίας στην επαναστατημένη Ελλάδα, 1824-1828	169
---	-----

ΑΓΓΕΛΟ-ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΔΕΜΠΟΝΟΣ: Πεσσαδιάνικα.	185
--	-----

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΑΘΑΝΑΣΑΤΟΣ: Θρασύμαχος: Η ενσάρκωση των σοφιστικών και τυραννικών τάσεων της εποχής (Πολιτεία, I, 327a-354c).....	193
---	-----

ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ: Η επανάσταση στο Θέριο της Κρήτης. Ο λόγος και η δράση του Μαρίνου Αντύπα (1905).....	269
--	-----

ΟΛΓΑ ΠΑΧΗ: Ο πολιτικός Θεόδωρος Βελιανίτης (1863-1935).....	287
---	-----

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΑΤΟΥ: Η δημοσίευση ενός άρθρου του καταστατικού του Δημοτικού Καταστήματος (1863)	333
---	-----

ΛΑΜΠΡΟΣ Γ. ΣΙΜΑΤΟΣ: Ο υποπλοίαρχος Κωνσταντίνος Τυπάλδος- Αλφονσάτος και το κίνημα του ναυτικού (Οκτώβριος 1909).....	351
---	-----

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΔΗΜΟΓΛΙΔΗΣ: Ενσωματωμένες σκηνοθετικές οδηγίες και όψεις μεταθεατρικότητας στη ΡΗΑΕΔΡΑ του Σενέκα.....	367
--	-----

ΜΥΡΣΙΝΗ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ: Το θέμα της ενοχής στα έργα «Ποίος ήταν ο φονεύς του αδερφού μου» του Βιζυηνού και «Εγκλημα και τιμωρία» του Ντοστογιέφσκι: Η αυτοσυντριβή και ο δρόμος προς την εξιλέωση του Κιαμήλ και του Ρασκόλνικoff.....	409
--	-----

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΡΑΤΖΑΣ: Η έννοια του ρυθμού στο ζωγραφικό χώρο σύμφωνα με την ανάλυση του Henri Maldiney	427
---	-----

Θεοαρχαία: Παναΐτ Ιστράτι: Ο κυρ-Νικόλας	439
--	-----

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Άντζελα Μαρούλη	447
---	-----

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Αγγελική Γιαννάτου, Άννα Κ. Μαρκουλάου, Γερασιμouλά Π. Κλαυδίου, Θεμιστοκλής Σπέντζ, Κατερίνα Σχοινιά.....	451
---	-----

Μαθητικός Διαγωνισμός 2016-2017	471
---------------------------------------	-----

ΚΥΜΟΘΟΗ

Περιοδική Έκδοση
Συνδέσμου Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης

Τόμος 28
2017-2018

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ:
Σύνδεσμος Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης

ΕΚΔΟΤΗΣ:
Δημήτρης Ζαβιτσιάνος
Πρόεδρος Συνδέσμου Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ
ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΗΣ
Άννα Μινέτου

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ
ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ
Άννα Μινέτου
Κεφάλου & Πανά 19
28100 Αργοστόλι
Τηλ.: 26710 27179/26374
e-mail: kymothoi.sfki@gmail.com

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΜΕΛΩΝ
ΕΤΗΣΙΑ: 20 Ευρώ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ
Δημήτρης Ζαβιτσιάνος
Μίνως 3
28100 Αργοστόλι
Τηλ.: 2671026374

ΠΑΡΑΓΩΓΗ
«Στ. Καρούσος»
ΕΚΔΟΤΙΚΗ

Κυμοθόη
Ιθάκη, 241 Θεσ/ονία 245
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ
Νήοης τις

Liddell-Scott

- Τα κείμενα που δημοσιεύονται στην ΚΥΜΟΘΟΗ εκφράζουν τη γνώμη και τις σκέψεις των συγγραφέων τους.
- Οι εργασίες που στέλνονται για δημοσίευση στην ΚΥΜΟΘΟΗ:
 - δεν πρέπει να έχουν δημοσιευθεί σε άλλο έντυπο,
 - είναι απαραίτητο να έχουν επιστημονική τεκμηρίωση (οι παραπομπές στο τέλος του κειμένου),
 - πρέπει να είναι σε ηλεκτρονική μορφή (αρχείο word χωρίς εικόνες ή ιδιαίτερο στήσιμο),
 - η έκτασή τους δεν πρέπει να είναι μεγαλύτερη από 20 δακτυλογραφημένες σελίδες μεγέθους Α4 (5.500 λέξεις περίπου),
 - οι βιβλιοκρισίες δεν πρέπει να ξεπερνούν τις 2 σελίδες μεγέθους Α4.
- Κριτήρια επιλογής και δημοσίευσης:
 - πρωτοτυπία και επιστημονική πληρότητα,
 - ανταπόκριση του θέματος στην κάλυψη των επιστημονικών και εκπαιδευτικών αναγκών των φιλολόγων και των κοινωνικών και πολιτισμικών ενδιαφερόντων των πολιτών,
 - συχνότητα δημοσίευσης εργασιών του ίδιου συγγραφέα,
 - χρόνος υποβολής της εργασίας.
- Η αναδημοσίευση κειμένων επιτρέπεται με την προϋπόθεση ότι θα γίνεται σαφής αναφορά στο περιοδικό και στο συγγραφέα.

- ΓΙΑ ΝΑ ΕΡΧΕΤΑΙ Η ΚΥΜΟΘΟΗ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΣΑΣ, βλ. σ. 384
- ΠΟΥ ΘΑ ΒΡΕΙΤΕ ΤΗΝ ΚΥΜΟΘΟΗ, βλ. σ. 450

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

- Εικόνα εξωφύλλου: Τα νομίσματα είναι αντιπροσωπευτικά της Κεφαλληνιακής Τετράπολης. Προέρχονται από το σχετικό άρθρο του κ. Ανδρέα Σωτηρίου, που φιλοξενείται στον παρόντα τόμο.

Σελίδες αφιερωμένες στην

Αρχαιολογία

Σελίδες 7 - 168

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

Ολυμπία Βικάτου

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 2015-2017

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας συστάθηκε τον Οκτώβριο του 2014 από τη συνένωση της ΛΕ' Ε.Π.Κ.Α. και της 20ης Ε.Β.Α. ως προς τις αρμοδιότητές τους στα νησιά Κεφαλληνίας και Ιθάκης. Από τον Νοέμβριο του 2014 έως τον Μάιο του 2015 Προϊσταμένη της ΕΦ.Α. Κεφαλληνίας ήταν η Δρ. Ερωφίλη-Ιρις Κόλλια και στη συνέχεια ανέλαβε η υπογράφουσα Ολυμπία Βικάτου έως και σήμερα. Εκτός της Προϊσταμένης, στην Υπηρεσία υπηρετούν δύο Αρχαιολόγοι, (ο ένας από τον Οκτώβριο του 2016) και 9 Αρχαιοφύλακες. Η Εφορεία μας ενισχύθηκε στο τέλος του 2015 από μία ΤΕ Συντηρήτρια, έναν Εργατοτεχνίτη και μία Αρχαιοφύλακα, ενώ υπηρετεί και επί συμβάσει προσωπικό που προσλαμβάνεται για τα έργα ΕΣΠΑ.

Οι αρμοδιότητες της Υπηρεσίας προκύπτουν κυρίως από τις διατάξεις του Ν.3028/ 2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς» και από το Π.Δ.104/2014 (ΦΕΚ 171/Α/28-08-2014) για τον Οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, όπως τροποποιήθηκε με το άρ.31 του Ν.4305/2014 (ΦΕΚ 237/Α/31-10-2014).

Στις αρμοδιότητες της Εφορείας εμπίπτουν δύο Αρχαιολογικά Μουσεία, μία Αρχαιολογική Συλλογή, δύο αρχαιολογικές αποθήκες, ένα εργαστήριο συντήρησης, 26 κηρυγμένοι αρχαιολογικοί χώροι και περί τα 80 κηρυγμένα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία και στα δύο νησιά. Εκτός αυτών υπάρχουν και πολλά άλλα μνημεία που υπόκεινται στις διατάξεις του Ν. 3028/2002. Η Υπηρεσία μας ασκεί έλεγχο εσχάτων σε όλη την Κεφαλονιά και την Ιθάκη. Επιπλέον εντός των κηρυγ-

- Η Ολυμπία Βικάτου είναι Δρ. Αρχαιολόγος. Αναπληρώτρια Προϊσταμένη της ΕΦΑ Κεφαλληνίας. Προϊσταμένη της ΕΦΑ Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας

μένων αρχαιολογικών χώρων και πλησίον των μνημείων, εκτός του εκσκαφικού, ασκείται και μορφολογικός έλεγχος, ενώ οποιαδήποτε δραστηριότητα πρέπει να έχει την έγκρισή μας.

Οι σεισμικές δονήσεις που έπληξαν και τα δύο νησιά, αφενός της Κεφαλονιάς, στις 26-1-2014 και 3-2-2014 και αφετέρου της Ιθάκης από τον σεισμό της Λευκάδος τη 17η-11-2015 προκάλεσαν βλάβες στις κτηριακές εγκαταστάσεις των μουσειακών χώρων και στα ήδη καταπονημένα από προηγούμενους σεισμούς μεταβυζαντινά μνημεία της Κεφαλονιάς. Τις βλάβες αυτές επιδεινώνουν τα έντονα καιρικά φαινόμενα που πλήττουν κατά καιρούς τα νησιά.

Στο παρόν άρθρο θα παρουσιασθεί εν συντομία το έργο της Εφορείας από την σύστασή της τον Οκτώβριο του 2014 έως και σήμερα. Σκοπός, εκτός της πληροφόρησης του αναγνωστικού κοινού, είναι να παρουσιασθεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό, πολυσχιδές και δύσκολο έργο, με πολλές πτυχές και παραμέτρους, του οποίου σκοπός είναι η προστασία και η διαφύλαξη του πολιτιστικού πλούτου και της ιστορίας της χώρας μας.

Κτηριακές εγκαταστάσεις - Μουσειακές Εργασίες

Οι σεισμικές δονήσεις του 2014 και η έντονη μετασεισμική δραστηριότητα προκάλεσαν σοβαρά προβλήματα στο κτήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολίου, το οποίο έκτοτε παραμένει κλειστό. Επί Διεύθυνσης του κ. Α. Σωτηρίου της τότε αρμόδιας ΛΕ΄ Ε.Π.Κ.Α. και με τη συνδρομή της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεώτερων Μνημείων, τα εκθέματα εγκιβωτίστηκαν τον Απρίλιο του 2014 και φυλάσσονται σε ασφαλή χώρο με ευθύνη της Υπηρεσίας μας. Έκτοτε υπάρχει συνεχής αλληλογραφία και συσκέψεις της Εφορείας με τις αρμόδιες Διευθύνσεις του Υπουργείου και Τοπικούς Φορείς για την εύρεση της καλύτερης δυνατής λύσης με σκοπό την επαναλειτουργία του Μουσείου, και η Περιφέρεια Ιονίων Νήσων ανέλαβε τη σύνταξη οικονομοτεχνικής μελέτης.

Ο σεισμός της 17ης Νοεμβρίου 2015, προκάλεσε βλάβες στο κτήριο της Αρχαιολογικής Συλλογής Σταυρού Ιθάκης, με αποτέλεσμα να κλείσει για το κοινό. Η Διεύθυνση Μελετών και Εκτέλεσης Έργων Μουσείων και Πολιτιστικών κτηρίων του Υπουργείου Πολιτισμού, αποκατέστησε άμεσα τις βλάβες στο κτήριο. Το προσωπικό της Εφορείας μας, με τη συνδρομή της Διεύθυνσης Συντήρησης η οποία βοήθησε στον εγκιβωτισμό των αντικειμένων πριν από την επισκευή του, αλλά και του Δήμου Ιθάκης σε όλα τα στάδια των εργασιών, επανατοποθέτησε τις προθήκες με τα εκθέματα και Αρχαιολογική Συλλογή Σταυρού επα-

ναλειτουργεί ήδη από τον Ιούνιο του 2016¹ (εικ.1). Επίσης, για τη διευκόλυνση των επισκεπτών, τοποθετήθηκαν πινακίδες σήμανσης των δύο Μουσείων.

Καταγραφή - ταξινόμηση αρχαίων

Ένα από τα βασικότερα έργα των Εφορειών Αρχαιοτήτων είναι η καταγραφή των κινητών ευρημάτων που προέρχονται κυρίως από τις σωστικές ανασκαφές, αλλά και από παραδόσεις ή περισυλλογή. Στο πλαίσιο αυτό και παρά την έλλειψη προσωπικού, η Εφορεία μας προχώρησε στην ταξινόμηση όλων των κινητών ευρημάτων και από παλαιότερες ανασκαφές, που φυλάσσονται στους αποθηκευτικούς χώρους της Υπηρεσίας.

Εκτός αυτών, στο πλαίσιο της υλοποίησης του υποέργου 1 «Συντονισμός Εργασιών Ψηφιοποίησης και Τεκμηρίωση Ακατάγραφων Κινητών Μνημείων» του έργου «Εμπλουτισμός των Ψηφιακών Συλλογών των Κινητών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού και Ανάπτυξη Νέου Πληροφοριακού Συστήματος του Εθνικού Αρχείου Μνημείων» χρηματοδοτούμενου στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Ψηφιακή Σύγκλιση» 2007 -2013,² απασχολείται από το 2015 έως και σήμερα αρχαιολόγος,³ η οποία καταγράφει τα κινητά ευρήματα. Έως σήμερα έχουν καταγραφεί περί τα 3.200 αντικείμενα και έχουν ψηφιοποιηθεί τα εκθέματα όλων των Μουσείων και Συλλογών της Εφορείας. Παράλληλα, έχει προετοιμασθεί και εικονική έκθεση, η οποία θα είναι προσβάσιμη στο ευρύ κοινό ψηφιακά και περιλαμβάνει τα βασικότερα εκθέματα των Μουσείων της Ιθάκης.

Επιπλέον, από το προσωπικό της Υπηρεσίας ψηφιοποιείται το παλαιό φωτογραφικό και σχεδιαστικό αρχείο της.

Ανασκαφικές εργασίες

Σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, η Εφορεία διενεργεί ανασκαφικές έρευνες σωστικού χαρακτήρα, ανασκαφικές εργασίες δηλαδή, που σκοπό έχουν τη διάσωση των αρχαιοτήτων που έρχονται στο φως στο πλαι-

1. Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζονται στον Διευθυντή κ. Κ. Φρισήρα και τη Διευθύντρια κ. Μ. Μερτζάνη, των αντίστοιχων Δ/σεων του Υπουργείου Πολιτισμού για την στήριξή τους στο έργο της Εφορείας. Θερμές ευχαριστίες επίσης, απευθύνονται στο Δήμο Ιθάκης και προσωπικά στον Δήμαρχο κ. Δ. Στανίτσα για την αμέριστη συμπαράστασή του στην Υπηρεσία μας.

2. Το εν λόγω έργο, εκτελείται πανελλαδικά από τη Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων, Τεκμηρίωσης και Προστασίας Πολιτιστικών Αγαθών του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού.

3. Για τις ανάγκες του έργου έχει προσληφθεί η αρχαιολόγος κα. Ευ. Τζανετατόυ.

σιο ενός δημόσιου ή ιδιωτικού έργου. Πρέπει να σημειωθεί ότι όλες οι αποφάσεις για την εξέλιξη των ανασκαφών και κατ' επέκταση των έργων, λαμβάνονται κατόπιν γνωμοδοτήσεων των αρμοδίων Συμβουλίων του Υπουργείου (Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο και Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων), όπου η Εφορεία διαβιβάζει τις υποθέσεις συνοδευόμενες από εισηγήσεις και πλήρη φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση.

Κατά την τριετία 2015-2017 οι σημαντικότερες από τις σωστικές ανασκαφές ήταν:

Φισκάρδο, ιδ. «ΤΟΦΑΛΟΣ ΑΕ»

Το ακίνητο φερομένης ιδιοκτησίας της «ΤΟΦΑΛΟΣ Α.Ε.» βρίσκεται εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου του Φισκάρδου.⁴ Κατόπιν σχετικού αιτήματος, η ΑΕ' ΕΠΚΑ, πραγματοποίησε δοκιμαστικές τομές το 2008, όπου εντοπίστηκαν οικιστικοί χώροι, σε τρία συγκροτήματα.⁵ Η σωστική ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε με τη διαδικασία της αυτοχρηματοδότησης και ολοκληρώθηκε το 2015.⁶ Η ανασκαφή κάλυψε όλο το δυτικό τμήμα του ακινήτου μέχρι την Περιφερειακή Οδό του Φισκάρδου. Εντοπίστηκαν και ανασκάφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα τριών κτηρίων (εικ.2), ενός διαδρόμου μεταξύ αυτών και εννέα (9) τάφων. Το σύνολο κινητών και ακινήτων ευρημάτων χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο. Στο ΝΑ άκρο του ακινήτου, ανασκάφθηκε ένας διάδρομος, μήκους 7,50μ και μέγιστου πλάτους 2μ, με κτιστό κλιμακοστάσιο στο Δ τμήμα του (εικ.3). Ο διάδρομος χωρίζει δύο κτήρια, το ένα με δύο χώρους στα Β, και ορθογώνιο κτήριο που σώζεται κατά τα $\frac{3}{4}$ περίπου κι είχε εμβαδόν 160τμ. Στο ΝΔ τμήμα του ακινήτου αποκαλύφθηκαν λεπτομερώς οι τοίχοι ενός ακόμα αποσπασματικά σωζόμενου κτηρίου σωζόμενου μήκους 10,10μ και πλάτους 2,90μ.

Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, σε άξονα Β-Ν, ανασκάφθηκαν εννέα (9) τάφοι σε τρεις συστάδες. Όλοι χρονολογούνται γύρω στο 100 μ.Χ. Η Β. συστάδα αποτελείται από δύο κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους, η κεντρική συστάδα από δύο λακκοειδείς και η Ν. συστάδα από έξι, τρεις κιβωτιόσχημους και τρεις λακκοειδείς. Ως κτερίσματα περιείχαν πήλινους λύχνους, προχοϊσκες και γυάλινα μυροδοχεία, τα περισσότερα εκ των οποίων σώζονται ακέραια. Επίσης, βρέθηκαν οστέινες περόνες, χάλκινα δαχτυλίδια και εξαρτήματα, χάλκινα νομίσματα, χρυσά και αργυρά κοσμήματα, ένα αργυρό νόμισμα και άλλα μικροαντικείμενα.

4. Andreatou 2013, σ. 69-94, Sotiriou 2013, σ. 1-50.

5. Σωτηρίου 2008 (υπό εκτύπωση).

6. Βικάτου 2014-2015 (υπό εκτύπωση).

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Σύμφωνα με την προκαταρκτική μελέτη των ευρημάτων, προκύπτει ότι κατά τα τέλη του 1^{ου} - αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ. πραγματοποιούνται όλες οι ταφές όλων των συστάδων και κτίζεται η πρώτη φάση τμήματος του κτιρίου. Οι τάφοι έμειναν αδιατάρακτοι από νεότερες κτηριακές εγκαταστάσεις, με εξαίρεση πιθανά επεισόδια σύλησης και δευτερογενών ταφών.

Κατά την διάρκεια του 2^{ου} αι. μ.Χ. κτίζεται το ορθογώνιο κτήριο, ενώ στις αρχές του 3^{ου} αι. μ.Χ. χρονολογείται η επόμενη οικοδομική φάση. Τέλος, η εγκατάλειψη του κτηρίου χρονολογείται τον 5^ο-6^ο αι. μ.Χ.

Πάλη, ακίνητο Λεμπέση-Σιμωνετάτου

Στο ακίνητο στη θέση «Κολώνα» διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα,⁷ κατά την οποία αποκαλύφθηκε τμήμα κλασικού νεκροταφείου και τμήμα τοίχου, πιθανόν περιβόλου. Συνολικά αποκαλύφθηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι: ο Τάφος 1, έχει προσανατολισμό Β/ΒΑ-Ν/ΝΔ, συνολικό μήκος 1,60μ. και μέγιστο πλάτος 0,80μ. Καλύπτεται από δύο σειρές κεραμίδων που σχηματίζουν τριγωνική τομή και η κορυφή του τριγώνου καλύπτεται από οριζόντια τοποθετημένες κεραμίδες. Οι στενές πλευρές του οριοθετούνται από κάθετα σχεδόν τοποθετημένες κεραμίδες. Εντός του τάφου αποκαλύφθηκαν δύο σκελετοί με τα κρανία, σχεδόν παράλληλα μεταξύ τους, στο Ν. τμήμα. Ο υπερκείμενος σκελετός βρέθηκε σε ύπτια στάση με τα χέρια παράλληλα προς τις πλευρές και ο υποκείμενος, σε ύπτια στάση με τα χέρια σταυρωμένα στο ύψος της κοιλιάς. Οι νεκροί ήταν κτερισμένοι με έξι αγγεία, εκ των οποίων τα δυο ήταν εξωτερικά του τάφου (πυξίδα και αγγείο με πώμα) ενώ στα πέλματα βρέθηκαν έξι χάλκινοι κρίκοι. Από την προκαταρκτική εξέταση των ευρημάτων χρονολογούνται περίπου στο τέλος του 4ου π.Χ. αι.

Στα Α. ανασκάφθηκαν δύο ακόμα κεραμοσκεπείς τάφοι. Ο τάφος 2 μήκους 1,40μ. και πλάτους 0,56μ., βρέθηκε διαταραγμένος στο Ν. τμήμα του, πιθανόν από άροση. Ο νεκρός αποκαλύφθηκε σε ύπτια στάση με τα χέρια στην κοιλιά και το κρανίο πως Ν. Ήταν κτερισμένος με ένα χάλκινο νόμισμα. Ο τάφος 3 περιείχε, όπως και ο τφ.1, διπλή ταφή. Ο υπερκείμενος σκελετός βρέθηκε σε ύπτια στάση με τα χέρια στην κοιλιά και το κρανίο προς Ν. και ο υποκείμενος σε ύπτια στάση με τα χέρια παράλληλα στις πλευρές. Οι νεκροί ήταν κτερισμένοι με τρία μυροδοχεία, πινάκιο ενώ περίξ των πελμάτων συλλέχθηκαν κεφαλές σιδερένιων καρφιών. Στα Α. των τάφων 2 και 3 αποκαλύφθηκε κυκλοτερούς κάτοψης κατασκευή από αργούς λίθους από την οποία αφαιρέθηκε κεραμική και αγνύθες.

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

7. Τη δαπάνη ανέλαβε εν μέρει ο ιδιοκτήτης.

Σε δοκιμαστική τομή. Β του τάφου 1, αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος με κατεύθυνση Α-Δ. (εικ.4). Ο καθαρισμός του απέδωσε αρκετή κεραμική ίδιας εποχής με τους τάφους. Το πλάτος του είναι 0,60μ. και έχει αποκαλυφθεί σε μήκος 1,50μ. Πιθανότατα εκτείνεται και προς τις δύο κατευθύνσεις (Α. και Δ) και ίσως πρόκειται για ταφικό περίβολο.

Στο υπόλοιπο τμήμα του ακινήτου και εκτός νεκροταφείου εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όπως τμήμα τοιχαρίου, με διεύθυνση Β/ΒΔ-Ν. σε αποκαλυφθέν μήκος 6,60μ. και πιθανόν συνεχίζεται προς Β. εκτός ορίων ακινήτου. Το πλάτος του κυμαίνεται από 0,35μ. (Β) έως 0,40μ. (Ν) και σώζεται σε ύψος από 0,40μ. (Ν) έως 0,65μ. (στο μέσο). Είναι πρόχειρα κατασκευασμένο, από αργούς λίθους μετρίου μεγέθους, ενώ μικρότεροι αργοί λίθοι πληρούν τα ενδιάμεσα κενά.

Παριστά

Στο λόφο όπου το 1951 ο Σπ.Μαρινάτος είχε ανασκάψει έναν συλημένο θαλαμοειδή τάφο μυκηναϊκών χρόνων,⁸ η Εφορεία ανέσκαψε έναν ακόμα συλημένο ίδιου τύπου τάφο. Είναι λαξευμένος στην Α. κλιτύ του λόφου. Είχε μακρύ δρόμο και κυκλοτερούς κάτοψης θάλαμο χωρίς ταφικούς λάκκους (εικ.5). Η ανασκαφή του απέδωσε πολλά οστά, ανθρώπων και ζώων καθώς και λίγα όστρακα. Όλα βρέθηκαν αναμοχλευμένα εξαιτίας της σύλησης.

Σκινιώτικο Βουνί

Στο ύψωμα όπου η Υπηρεσία είχε ανασκάψει στο παρελθόν δύο συλημένους θαλαμωτούς τάφους,⁹ η ΕΦΑ Κεφαλληνίας ανέσκαψε ακόμα έναν ίδιο τάφο λαξευμένο στο βράχο (εικ.6). Είχε λαξευμένα σκαλοπάτια στο δρόμο και στο εσωτερικό του κυκλικού θαλάμου τέσσερις ταφικούς λάκκους, εκ των οποίων οι τρεις ήταν αρκετά βαθείς και στενοί. Κατά την ανασκαφή του βρέθηκαν διάσπαρτα οστά και όστρακα αγγείων, ιδιαίτερα αναμοχλευμένα.

Πάλη, ιδ. Ρέσκου – Θωμόπουλου¹⁰

Στα Ν. του λόφου όπου μαρτυρείται η αρχαία Πάλη, αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα που χρονολογούνται, σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις, στον 4ο/3ο π.Χ. αι. Ένας αποσπασματικά σωζόμενος τοίχος στο Α. όριο της εκσκαφής (σωζομένου μήκους 13,50μ.), πιθανόν ήταν

8. Μαρινάτος 1951 σ. 184-6.

9. Υπουργείο Πολιτισμού. «Το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων» www.yppo.gr. Σωτηρίου 2014 (υπό εκτύπωση), Σωτηρίου 2010 (υπό εκτύπωση).

10. Η σωστική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με δαπάνη του ιδιοκτήτη.

περίβολος του κτηριακού συγκροτήματος. Σε απόσταση 8,00μ. προς Δ. αναπτύσσεται το κτήριο.

Το κτηριακό συγκρότημα έχει κάτοψη ανεστραμμένου "Γ", μέγιστων διαστάσεων 18,60μ. (Β-Ν) x 18,30μ. (Α-Δ) και ανασκάφηκαν δέκα χώροι που οριοθετούνται από τοίχους, που σώζονται στο επίπεδο θεμελίωσης (εικ.7). Στο ΒΔ τμήμα του αρχαίου κτηρίου, αποκαλύφθηκε αγωγός, σωζόμενου μήκους 6μ. με κατεύθυνση Α-Δ, ενώ βρέθηκαν κατά χώραν και τέσσερεις λίθινες καλυπτήριες πλάκες του αγωγού. Συνολικά, συλλέχθηκαν πολλά κινητά ευρήματα και μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κυρίως λεπτής ενώ από τα κινητά ευρήματα μεγάλη ποσότητα αγνύθων, οι οποίες εντοπίστηκαν σχεδόν σε όλους τους χώρους του κτηρίου, χάλκινα νομίσματα, άλλα χάλκινα αντικείμενα (καρφιά, ελάσματα), σιδερένια καρφιά και σκωρίες. Συλλέχθηκαν επίσης πολλά τεμάχια από την κεράμωση του κτηρίου.

Δεδομένου ότι τα κινητά ευρήματα δεν έχουν μελετηθεί ακόμα, δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για την ακριβή χρονολόγηση και χρήση του κτηρίου, ωστόσο, πιθανότατα πρόκειται για οικιστική εγκατάσταση με εργαστηριακούς χώρους (αγροικία).

Ανασκαφικές έρευνες σε μεταβυζαντινά μνημεία

Πεσσάδα, Παναγία Μεσοσπορίτισσα

Κατόπιν αιτήματος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου και με τη συνδρομή του, η Εφορεία προέβη σε σωστική ανασκαφική έρευνα των ερειπίων του Ι.Ν. Παναγίας Μεσοσπορίτισσας¹¹ και διερευνήθηκαν οι φάσεις κατασκευής του (εικ.8). Αποκαλύφθηκε το παλαιό δάπεδο του ναού, εν μέρει σωζόμενο στο Β. τμήμα, καθώς το Ν. έχει καταστραφεί πιθανόν από επεμβάσεις μετά τον σεισμό του 1953, όταν κατέρρευσε η εκκλησία. Εντοπίστηκε ωστόσο η θεμελίωσή του και αποσαφηνίστηκαν οι επεμβάσεις μετά το χτίσιμο και προ του σεισμού του '53, όπως η κατασκευή τσιμεντένιας βάσεως περιμετρικά των σωζόμενων τοίχων του ναού για την τοποθέτηση των στασιδίων. Μετά τον σεισμό του '53 κατασκευάστηκε επί των ερειπίων πρόχειρος ναός με τσιμεντένια θεμέλια, ξύλινο σκελετό και στέγη από αμιαντοσανίδες. Η πρόχειρη αυτή κατασκευή, γκρεμίστηκε κατά τη διέλευση μεγάλου οχήματος το 1996 και για λόγους ασφαλείας κατεδαφίστηκε. Κάτω από το Ιερό αποκαλύφθηκε ενταφιασμός πιθανότατα ανδρός μέσα σε λαξευμένο κυκλικό θάλαμο. Ο νεκρός ήταν ακτέριστος και σύμφωνα με τις ενδείξεις πιθανόν να πρόκειται για τον κτήτορα του ναού ή κάποιο άλλο σημαντικό πρόσωπο.

11. Παναγιωτοπούλου 1994. α/α35.

Σίσια, Παλαιό Καθολικό¹²

Το Καθολικό της Ι.Μ. Υπεραγίας Θεοτόκου Σισίων έχει κηρυχθεί ως διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 61/Α/1925) και, όπως και τα υπόλοιπα προσκτίσματα που συγκροτούσαν τη Μονή, καταστράφηκε με τον σεισμό του 1953, ενώ νέες βλάβες επέφεραν οι σεισμοί του 2014.¹³ Η Εφορεία μας, με τη συνδρομή της Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού, διενήργησε σύντομη σωστική ανασκαφική έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο του παλαιού καθολικού της Ι.Μ. Σισίων με σκοπό την εύρεση και τη συλλογή των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών που είχαν καταπέσει με τον σεισμό του 1953. Αποκαλύφθηκε η διπλή κλίμακα ανόδου προς τη Δ θύρα, το δάπεδο του αύλειου χώρου, καθώς και η κλίμακα που οδηγεί στο Ν. τμήμα του μοναστηριακού συγκροτήματος (εικ. 9). Συλλέχθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη όλων των διακοσμητικών στοιχείων της Δ. όψης και μελετώνται ώστε να συμπληρωθεί η μελέτη αναστήλωσης του Καθολικού.

Ι.Μ. Ιερείων Παλικής

Πρόσφατα η Εφορεία μας, με τη διαδικασία της αυτοχρηματοδότησης, πραγματοποίησε σωστική ανασκαφική έρευνα στο Καθολικό της Ι.Μ. Ιερείων. Πρόκειται για ένα σημαντικό μνημείο της μεταβυζαντινής περιόδου, κατεστραμμένο ήδη από σεισμούς του 18ου αι. και η ανασκαφή απέδωσε αρχιτεκτονικά μέλη και άλλα μικροευρήματα.

Αρχαιολογικοί χώροι

Πραγματοποιούνται κατ' έτος αποφιλώσεις στους αρχαιολογικούς χώρους αρμοδιότητας της Εφορείας μας με το υπάρχον προσωπικό και τη συνδρομή του Δήμου Κεφαλονιάς¹⁴ και της Περιφερειακής Ενότητας Κεφαλληνίας. Συγκεκριμένα, στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου πραγματοποιήθηκαν αποφιλώσεις και τοποθετήθηκε σήμανση για τους επισκέπτες, στο μυκηναϊκό τάφο των Μαυράτων, όπου εκτός του καθαρισμού αντικαταστάθηκε η περίφραξη. Επίσης, εργασίες καθαρισμού πραγματοποιούνται στις ρωμαϊκές επαύλεις της Αγ. Ευφημίας και της Σκάλας, στο ρωμαϊκό λουτρό και στο αρχαίο νεκροταφείο της Σάμης.

12. Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη 1991 σσ. 179-212.

13. Άμεσα μέτρα αντιστήριξης και υποστήλωσης λήφθηκαν από την τότε αρμόδια 20η Ε.Β.Α. με τη συνδρομή της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δ. Ελλάδας, Πελάου και Ν. Ιονίου.

14. Ευχαριστίες εκφράζονται στον Δήμαρχο κ. Α. Παρίση, στον Α/δύμαρχο Καθαρότητας κ. Σ. Ματιάτο, τον Α/δύμαρχο Λειβαθούς κ. Η. Κουρκουμέλη, τον πρώην Α/δύμαρχο Ελείου-Πρόννων κ. Ν. Παπαδάτο, τον Πρόεδρο Δ.Κ. Σκάλας κ. Χ. Κουρκουμέλη και τον Δημοτικό Σύμβουλο Σάμης κ. Β. Κοκκόση.

Εντοπισμός νέων θέσεων

Από τις επιφανειακές έρευνες του προσωπικού της Εφορείας αλλά και από υποδείξεις πολιτών, εντοπίζονται νέες θέσεις αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στα νησιά.¹⁵

Άμεσα σωστικά μέτρα σε βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία

Οι σεισμοί του 2014 στην Κεφαλονιά, με επίκεντρο την περιοχή της Παλικής, η έντονη και πολύμηνη μετασεισμική δραστηριότητα είχαν ως αποτέλεσμα να πληγούν πολλοί ναοί, κυρίως μεταβυζαντινοί, ήδη βεβαρυμένοι από σεισμικές δονήσεις προηγούμενων ετών. Η Εφορεία μας πραγματοποίησε το 2015 άμεσα μέτρα αντιστήριξης και υποστήλωσης, καθαρά σωστικού χαρακτήρα.¹⁶ Συγκεκριμένα, άμεσα μέτρα προστασίας¹⁷ λήφθηκαν στα εξής μνημεία:

Στο μοναστηριακό συγκρότημα της Αγίας Παρασκευής Ταφιού στην Παλική και συγκεκριμένα στην πύλη της Μονής, η οποία στη μία όψη φέρει αξιόλογη λιθανάγλυφη διακόσμηση γεωμετρικών θεμάτων, παρατηρήθηκε μετά τον σεισμό απόκλιση από την κατακόρυφο του τοξωτού τμήματος της πύλης. Η Εφορεία προχώρησε σε άμεσα μέτρα προστασίας, υποστήλωση και στερέωση (εικ.10). Η μονή είναι κηρυγμένη ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 666/Β/23-9-1970).

Στον Ι.Ν. Αγίου Νικολάου στα Κομποθεκράτα, λήφθηκαν άμεσα μέτρα στερέωσης και προστασίας (εικ.11), σύμφωνα με Υπουργική Απόφαση. Πρόκειται για κηρυγμένο ιστορικό διατηρητέο μνημείο (ΦΕΚ 687/Β/25-11-1992), που χρονολογείται τον 19^ο αι. και είχε πληγεί από το 1953. Οι σεισμοί του 2014 επιδείνωσαν τις βλάβες με αποτέλεσμα ο ναός να κινδυνεύει άμεσα. Σημειώνεται ότι πρόκειται για τον κοιμητηριακό ναό του οικισμού.

Στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου στη Δ.Ε. Λειβαθούς (εικ.12), ο σεισμός του 2014 προκάλεσε μεμονωμένες βλάβες σε τμήματα των εσωτερικών τοίχων του Κάστρου, που αντιμετωπίστηκαν το 2014 από τις αρμόδιες Υπηρεσίες του 2014. Τα έντονα καιρικά φαινόμενα του Σεπτεμβρίου του 2015 προκάλεσαν μικρές φθορές σε τοιχοποιίες, οι ο-

15. Σωτηρίου 2008-2014 (υπό εκτύπωση), Βικάτου 2014-2015 (υπό εκτύπωση).

16. Η Εφορεία εκφράζει τις ευχαριστίες της στη Δ/ση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ.Α. και στον Προϊστάμενό της κ. Θ. Βλαχούλη, καθώς και στην Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δ. Ελλάδας, Πελ/σου και Ν. Ιονίου (ΥΝΜΕΤΕΔΕΙΗΝΙ) και στον Προϊστάμενο αυτής κ. Γ. Παπαδάκη, για τη συμβολή και τη συνδρομή τους στο έργο της Υπηρεσίας μας μετά τους σεισμούς.

17. Οι εργασίες υλοποιήθηκαν με βάση τις τεχνικές εκθέσεις που συνέταξε κατόπιν αιτημάτων ο πολιτικός μηχανικός της ΥΝΜΕΤΕΔΕΙΗΝΙ κ. Χρ. Κωλύνας, τον οποίο επίσης ευχαριστούμε για την συνεργασία.

ποιές αντιμετωπίστηκαν και αποκαταστάθηκαν από την Υπηρεσία μας τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους.

Στο κωδωνοστάσιο του Ι.Ν. Αγ. Δημητρίου Καλάτων Παλικής, υλοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης με σκοπό την άρση του κινδύνου κατάρρευσης (εικ.13), όπως και στο κωδωνοστάσιο της Ι.Μ. Παναγίας της Λάμιας στα Δειλινάτα.

Στους Ι.Ν. Αγίας Μαρίνας Σουλλάρων (εικ.14) και Παναγίας Ρόγγων στα Μονοπολάτα, είχαν πραγματοποιηθεί άμεσες εργασίες υποστήλωσης από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων αμέσως μετά τον σεισμό του 2014. Η Εφορεία μας αντικατέστησε τα υλικά κάλυψης των στεγών και στους δύο ναούς, με σκοπό την προστασία των σημαντικών κειμηλίων των ναών (τέμπλα, ξυλόγλυπτα κ.ά.) και τοποθετήθηκε ενισχυμένο νάιλον θερμοκηπίου επιπλέον με δίχτυ σκίασης για την προστασία του από την ηλιακή ακτινοβολία και την επίδραση του ανέμου. Σημειώνεται ότι λόγω έλλειψης προσωπικού και χρηματοδότησης, η Εφορεία δεν είναι δυνατόν να επεμβαίνει σε όλα τα πληγέντα μνημεία και θέτει προτεραιότητες με βάση, α) τη σπουδαιότητα του μνημείου, β) το βαθμό επικινδυνότητας, όσον αφορά σε πιθανή κατάρρευσή του και στην πρόκληση τραυματισμών και ζημιών, λόγω γειτνιάσής του με δρόμο και οικισμό (Αγ. Δημήτριος Καλάτων), με κοιμητήριο εν χρήσει (Αγ. Νικόλαος Κομποθεκράτων), ή αν πρόκειται για επισκέψιμο μνημείο (π.χ. Κάστρο, Μονή Ταφίου).

Επιπλέον, η Εφορεία διενεργεί πλήθος αυτοψιών και καταγραφών στους ναούς της Κεφαλονιάς καθώς της Ιθάκης. Παράλληλα έχει ξεκινήσει η σύνταξη δελτίων ανά μνημείο και η καταγραφή των κινητών κειμηλίων των ναών σε συνεργασία με την Ι.Μ. Κεφαλληνίας. Περισυλλογή πεσμένων αρχιτεκτονικών μελών, καταγραφή και φύλαξή τους πραγματοποιείται από το προσωπικό της Υπηρεσίας σε όλη τη διάρκεια του έτους.

Το καλοκαίρι του 2016 και με τη συνδρομή της Δ/σης Συντήρησης του Υπουργείου απομακρύνθηκε και φυλάχθηκε το τέμπλο του Ι.Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Λειβαθινάτων και καθαρίστηκε ο ναός από το προσωπικό της Εφορείας με τη συνδρομή του εκκλησιαστικού συμβουλίου του ναού.

Εκτός αυτών, η Υπηρεσία επιβλέπει τις εργασίες που πραγματοποιούνται στους ναούς, όπως στην Ι.Μ. Κηπουραίων, στον Ι.Ν. Αγίων Αποστόλων, Χαυδάτων, στον Άγιο Ιωάννη στο Βαθύ κ.ά. Επίσης, έχει ξεκινήσει η καταγραφή όλων των κινητών κειμηλίων των μονών και ναών από το προσωπικό της Εφορείας σε συνεργασία με την Ι.Μ. Κεφαλληνίας και τα αντίστοιχα εκκλησιαστικά συμβούλια.

Τέλος, κηρύχθηκαν ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία ο Ι.Ν. Αγίων Αποστόλων στα Χαυδάτα και ο Ι.Ν. Αγίας Παρασκευής στα Μονοπολάτα ενώ έχουν ξεκινήσει και οι διαδικασίες κήρυξης και άλλων μνημείων.

Μετά την προσωρινή παραλαβή προς χρήση της Γέφυρας De Bosset, η οποία μετά από τις εργασίες αναστήλωσής της από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, παραδόθηκε προς χρήση ως πεζόδρομος, η Εφορεία με τη συνδρομή του Δήμου Κεφαλονιάς τοποθέτησε πινακίδες σήμανσης της Γέφυρας ως πεζόδρομου και μπάρες ασφαλείας στις δύο εισόδους του μνημείου.

Εκπαιδευτικές δράσεις

Λόγω των σεισμών που δημιούργησαν προβλήματα στους μουσειακούς χώρους καθώς και των αυξημένων καθηκόντων του ελάχιστου προσωπικού της Εφορείας, δεν ήταν δυνατή η εκπόνηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων τα έτη 2014 και 2015, ούτε η διοργάνωση εκδηλώσεων κατά το έτος 2014. Το καλοκαίρι του 2016 και σε συνεργασία με την Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη, πραγματοποιήθηκε εκπαιδευτικό πρόγραμμα με θέμα το Νόμισμα¹⁸ και συμμετοχή παιδιών 8-12 ετών. Ανάλογο πρόγραμμα υλοποιήθηκε το 2017 με τίτλο «Αργοστόλι, τα σημεία της πόλης μας». Σε συνεργασία με την Α/βάθμια εκπαίδευση πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις δημοτικών σχολείων της Παλικής σε χώρους ανασκαφής της Υπηρεσίας, όπου τα παιδιά ξεναγήθηκαν από την αρχαιολόγο της Εφορείας.¹⁹ Κατόπιν πρόσκλησης του Γ' Γυμνασίου Αργοστολίου, παρουσιάστηκαν²⁰ στο χώρο του σχολείου οι λουτρικές εγκαταστάσεις του νησιού.

Εκδηλώσεις

Στο πλαίσιο εορτασμού της αυγουστιάτικης πανσελήνου του 2015, η Εφορεία μας, οργάνωσε μουσική εκδήλωση σε συνεργασία με την Κοινωνική Επιχείρηση του Δήμου Κεφαλονιάς²¹ στον αρχαιολογικό χώρο του Κάστρου του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος άνοιξε για την εκδήλωση αυτή μετά από πολλά χρόνια. Συγκεκριμένα, συμμετείχαν η γυναικεία χορω-

18. Ευχαριστίες εκφράζονται στη Διοίκηση και στο προσωπικό της Κοργιαλενίου Βιβλιοθήκης για τη συνεργασία. Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα οργάνωσαν και παρουσίασαν οι αρχαιολόγοι Ε. Παπαφλωράτου και Ευ. Τζανετάτου.

19. Συμμετείχαν μαθητές της Α/βάθμιας και Β/βάθμιας εκπαίδευσης σχολείων της Παλικής. Τους μαθητές στο χώρο της ανασκαφής ξεναγήσε η αρχαιολόγος κα. Ελ. Παπαφλωράτου.

20. Η παρουσίαση πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο κα. Ευ. Τζανετάτου.

21. Ευχαριστίες εκφράζονται στον Πρόεδρο κ. Άγγ. Κωνσταντάκη και στο προσωπικό της ΚΕΔΗΚΕ για τη βοήθειά τους στην οργάνωση και στην υλοποίηση των εκδηλώσεων της Υπηρεσίας.

δία υπό τη διεύθυνση του κ. Άγγελου Μουρελάτου και η μεικτή χορωδία Λειβαθούς υπό τη διεύθυνση του κ. Βασίλη Καλογερά με συνοδεία μουσικών οργάνων, οι οποίες ερμήνευσαν τραγούδια Ελλήνων συνθετών.

Η Πανσέληνος του 2016 γιορτάστηκε για πρώτη φορά στο μνημείο της Γέφυρας De Bosset. Ο τίτλος της μουσικής εκδήλωσης ήταν «Μια Γέφυρα τραγούδια» και συμμετείχε ο Σταύρος Νιφοράτος και 7/μελές μουσικό σύνολο σε ενορχήστρωση: του Κώστα Φραντζή. Σχετικά κείμενα διάβασαν οι ηθοποιοί Ελένη Παργινού, Αλέξανδρος Λυκούρας, Κατερίνα Παρίσσου. Επιπλέον, συμμετείχε η Γυναικεία Χορωδία Αργοστολίου της ΚΕΔΗΚΕ και η παιδική Χορωδία «Filia» υπό τη διεύθυνση του μαέστρου Άγγελου Μουρελάτου.

Το 2017 εκδηλώσεις Πανσελήνου πραγματοποιήθηκαν για πρώτη φορά στην Ιθάκη. Σε συνεργασία με το Δήμο Ιθάκης, η Φιλαρμονική έπαιξε ελληνικά και ξένα τραγούδια στον αύλειο χώρο του Μουσείου. Στην Κεφαλονιά, η εκδήλωση με τίτλο, «η άλλη πλευρά του φεγγαριού», έλαβε χώρα στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου και ήταν αφιερωμένη στον Μάνο Χατζηδάκι και συνδιοργανώθηκε με την ΚΕΔΗΚΕ και το Θέατρο Δίδελφους.

Τον Ιούλιο του 2017 επίσης στο Κάστρο του Αγίου Γεωργίου παρουσιάστηκε θεατροποιημένη αφήγηση με τίτλο «Ημερολόγιο εκστρατείας στα Επτάνησα 1798-1799», και συνδιοργανώθηκε με την Ι.Μ. Κεφαλληνίας και το Θέατρο Δίδελφους.

Το 2017 υπογράφηκε η Προγραμματική Σύμβαση Πολιτισμικής Ανάπτυξης για το έργο «Υλοποίηση προγράμματος έργου για την ανάδειξη και επισκεψιμότητα, προστασία και συντήρηση των αρχαίων μνημείων στον αρχαιολογικό χώρο της Σχολής Ομήρου – Αγίου Αθανασίου βορείου Ιθάκης, διά έργων καθαρισμού, συντήρησης, σχεδίασης, φωτογράφισης, καταγραφής και αρχειοθέτησης σε η/υ των ευρημάτων αρχαιολογικών ανασκαφών στην Ιθάκη». Φορείς υλοποίησης του έργου είναι το Υπουργείο Πολιτισμού διά της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας, το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, ο Δήμος Ιθάκης και η Περιφέρεια Ιονίων Νήσων. Σκοπός του έργου είναι η αποκατάσταση και προστασία του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και να καταστεί επισκέψιμος και αναγνώσιμος από το κοινό.

Διοικητικό έργο

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι και το διοικητικό έργο της Εφορείας μας, καθώς διακινούνται κατ' έτος 3.500-4.000 έγγραφα.

Συνεργασίες με Πανεπιστημιακά Ιδρύματα

Υπό τη Διεύθυνση της Εφορείας και σε συνεργασία με το Εθνικό Με-

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΚΑΤΕΛΕΥΣΤΕΙΟ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ

τσόβιο Πολυτεχνείο, πραγματοποιήθηκε γεωφυσική έρευνα στην περιοχή της Παλικής, η οποία θα συνεχισθεί και κατά τη φετινή χρονιά.²² Ανάλογη έρευνα έχει προγραμματισθεί και με το Orange Coast College των Η.Π.Α.

Με την ευθύνη της Εφορείας και της Υπηρεσίας Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δ. Ελλάδος, Πελοποννήσου και Ν. Ιονίου και σε συνεργασία με το Ιόνιο Κέντρο Πολιτισμού και Τεχνών και το Department of Graphic Design του NCSU College of Design, αποτυπώνονται νεώτερα μνημεία του νησιού με σκοπό την καταγραφή τους και τη δημιουργία μίας λεπτομερούς βάσης δεδομένων.²³

Παράλληλα η Εφορεία μας χορηγηθεί άδειες μελετών και διευκολύνσεις πρόσβασης σε επιστήμονες με σκοπό τη μελέτη και δημοσίευση μεμονωμένων μνημείων του νησιού.

Έργα ΕΣΠΑ

Το 2015 ολοκληρώθηκαν τα κάτωθι έργα που είχαν ενταχθεί στο ΕΣΠΑ 2007-2013 και στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Δυτική Ελλάδα - Πελοπόννησος - Ιόνιοι Νήσοι»:

1. «Ανάδειξη-Ανάπλαση Μυκηναϊκών Νεκροταφείων Λακκήθρας-Μαζαρακάτων»²⁴

Στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο της Λακκήθρας, που εκτείνεται σε απόκρημνη πλαγιά στα Ν. του σύγχρονου οικισμού, ερευνήθηκαν στο

22. Το πρόγραμμα υλοποιείται από το Εργαστήριο Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής, του Τομέα Μεταλλευτικής, του Τμήματος Μηχανικών Μεταλλείων Μεταλλουργών, του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, με τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Αποστολόπουλου, σε συνεργασία με το Κέντρο Ερευνητικής Γεωεπιστήμης του Πανεπιστημίου Heriot-Watt του Εδιμβούργου και το Πρόγραμμα «Οδυσσέας Λυόμενος», το οποίο χρηματοδοτεί την έρευνα.

23. Από την πλευρά του Πανεπιστημίου το πρόγραμμα υλοποιείται από τον καθηγητή κ. Scott Townsend και ομάδας φοιτητών του.

24. Το έργο υλοποιήθηκε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την πρώην ΛΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και μετέπειτα Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας, με ημερομηνία έναρξης την 1η-07-2011 όταν Προϊστάμενος της ΛΕ' ΕΠΚΑ ήταν ο Δρ. Αντώνιος Βασιλάκης και λήξης την 31η-01-2015. Υπεύθυνος του έργου ήταν μέχρι και τον Ιούλιο του 2014 ο Ανδρέας Σωτηρίου, αρχαιολόγος, Προϊστάμενος της ΛΕ' ΕΠΚΑ. Κατόπιν ανέλαβε έως τον Οκτώβριο του 2014 η Προϊσταμένη της ΛΕ' Ε.Π.Κ.Α. Δρ. Θάλπια Βικάτου. Από το Νοέμβριο του 2014 ανέλαβε η Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας Δρ. Ερωφίλη-Ιρις Κόλλια, αρχαιολόγος, μέχρι τον Ιανουάριο του 2015 και την ολοκλήρωση του έργου. Στο έργο απασχολήθηκε ως προσωπικό ορίσμένου χρόνου η Εύ. Τσαντάκου, αρχαιολόγος, κατά διαστήματα ο σταθμικός Εργαστηρίου Εύ. Συνοδινός Βασιλιάς και Ε. Τσιγκρινά, η Αγγ. Ανδριανού και ο σταθμικός Εργαστηρίου Εύ. Νάκας, αρχιτέκτων μηχανικός και εργατοσύμβουλος. Η εργασία ολοκληρώθηκε για τις ανάγκες υλοποίησης του έργου, Σ. Αλεξανδράτου, Ι. Αραβαντινός, Γ.

παρελθόν τέσσερεις θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι (Τάφοι Α,Β,Γ και Δ)²⁵ (εικ.15). Οι τάφοι είναι λαξευμένοι στο πέτρωμα του λόφου και οι οροφές τους είχαν καταπέσει ήδη από την αρχαιότητα. Χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής τους είναι η απουσία δρόμων, πιθανόν λόγω της έντονης κλίσεως του εδάφους. Στο δάπεδο των τάφων Α, Β και Δ έχουν λαξευθεί ορθογώνιοι λάκκοι για την ταφή των νεκρών ενώ ο μικρότερος τάφος Γ δεν περιείχε ταφικούς λάκκους. Πρόκειται για το πλουσιότερο, έως σήμερα, μυκηναϊκό νεκροταφείο του νησιού, καθώς αποκαλύφθηκε ασύλητο. Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με αγγεία (κρατήρες, αρυτήρες, κύλικες, ψευδόστομοι αμφορείς, πρόχοι κ.ά.), χρυσά κοσμήματα (σπειροειδές περιδέραιο, δακτυλίδι, περίαπτα, ψήφοι, ελάσματα), κομβία και χάλκινα όπλα (εγχειρίδια, ξίφος, αιχμή λόγχης). Χρονολογούνται από την ΥΕΠΙΑ2/Β έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο (1390/1370-1060/1040 π.Χ.). Πέριξ και ανάμεσα στους τάφους αποκαλύφθηκαν λάκκοι, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, βάθους έως 1,40μ. Η χρήση και η σχέση τους με τα νεκροταφεία δεν διευκρινίζεται, πιθανόν όμως να χρονολογούνται στη Μεσαιωνική περίοδο. Παρόμοια λαξεύματα υπάρχουν στα νεκροταφεία των Μαζαρακάτων.

Στον αρχαιολογικό χώρο των Μαζαρακάτων, που εκτείνεται στη βόρεια πλαγιά χαμηλού υψώματος, έχει ανασκαφεί το μεγαλύτερο έως σήμερα μυκηναϊκό νεκροταφείο του νησιού,²⁶ συνολικά 16 θαλαμωτοί τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό πέτρωμα και παράλληλοι, σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους, με την ίδια διεύθυνση (εικ.16). Αποτελούνται από μακρύ δρόμο, είσοδο και θάλαμο. Στο δάπεδο του θαλάμου των τάφων ανοίγονται λάκκοι (1-15 σε κάθε τάφο) για τον ενταφιασμό των νεκρών. Παρατηρείται ο ενταφιασμός πολλών νεκρών σε κάθε λάκκο. Ήταν κτερισμένοι με πηλίνα αγγεία, χάλκινα μικροαντικείμενα και λίγα έργα μικροτεχνίας (χρυσές χάντρες, ελάσματα, πλακίδια υαλόμαζας, χάνδρες). Οι τάφοι χρησιμοποιήθηκαν από την ΥΕΠΙΑ2 έως την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο (1390/1370-1060/1040 π.Χ.). Δυτικά αυτών ήρθαν στο φως λάκκοι λαξευμένοι στον βράχο, όπως στο νεκροταφείο της Λακήθρας. Η χρήση και η σχέση τους με τα νεκροταφεία δεν διευκρινίζεται, πιθανόν όμως να χρονολογούνται στη Μεσαιωνική περίοδο.

Στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ, πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες:

Βαλεντής, Ν. Καππάτος, Μ. Καραγκιαουρίδης, Γ. Παναγιώτου, Δ. Σταθάτος). Υπόλογος του έργου ήταν η Ελένη Μενέγου, αρχαιοφύλακας της Εφορείας ενώ η Ιωάννα Μουρελάτου είχε επιφορτιστεί με την τήρηση του αρχείου.

25. Μαρινάτος 1932, 10-47, Μαρινάτος 1933, 96-100, Souyoudzoglou-Haywood 1999, 42, αρ. 26.

26. Καββαδίας 1909/1914, σσ. 355-373, πίν. 437-445. Καββαδίας 1912, σσ. 247, 250. Καββαδίας 1913, σ. 74. Μαρινάτος 1951, σσ. 184-185. Souyoudzoglou-Haywood 1999, 41-42 (αρ. 25).

αποφίλωση, αποχωμάτωση των χώρων, των ταφικών θαλάμων, των λάκκων και των σιρών. Απομάκρυνση των προϊόντων των προηγούμενων ανασκαφών και των εργασιών πεδίου με μηχανικά μέσα. Σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση. Περιφράξη απλού τύπου, τοποθέτηση προστατευτικών κιγκλιδωμάτων. Δημιουργία διαδρομής επισκεπτών προσπελάσιμη εν μέρει και από άτομα με ειδικές ανάγκες και τοποθέτηση καθισμάτων. Εκπόνηση και εφαρμογή γεωτεχνικής-γεωλογικής μελέτης (στεγανοποίηση του βράχου - εμποτισμός - σφράγιση ρωγμών - ανοξείδωτες ηλώσεις βράχου, επιχώσεις τάφων). Εργαστηριακοί έλεγχοι για τον προσδιορισμό των φυσικομηχανικών ιδιοτήτων των κονιαμάτων. Αντιμετώπιση βιοδράσης εντόμων στα τοιχώματα των θαλάμων. Τοποθέτηση 2 τρίγλωσσων ενημερωτικών πινακίδων με επεξηγηματικό φωτογραφικό και σχεδιαστικό υλικό (μία σε κάθε χώρο). Τοποθέτηση πινακίδων σήμανσης και δύο επεξηγηματικών (μόνιμων) πινακίδων του έργου. Αεροφωτογράφιση και τοπογράφιση του χώρου. Τέλος, συντάχθηκαν ενημερωτικά έντυπα και έντυπα για τα άτομα με προβλήματα στην όραση.²⁷

2. «Διαμόρφωση-Ανάδειξη Ρωμαϊκού νεκροταφείου Φισκάρδου»²⁸

Στον όρμο του Αγίου Ανδρέα, αμέσως νοτιοανατολικά του απάνεμου φυσικού λιμανιού του Φισκάρδου, βρίσκεται το δημόσιο νεκροταφείο της ρωμαϊκής πόλης Πανόρμου (εικ.17). Στο νεκροταφείο έχουν έρθει στο φως τη δεκαετία του 1990 από τον Α. Σωτηρίου, διαφόρων τύπων οικογενειακοί τάφοι. Συνολικά ερευνήθηκαν 51 τάφοι που χρονολογού-

27. Η σύνταξη των οδηγιών εκπονήθηκε από τον Προϊστάμενο της ΛΕ' ΕΠΚΑ κ. Α. Σωτηρίου, που είχε και την ευθύνη υλοποίησης του έργου κατά το μεγαλύτερο χρονικό διάστημα και της έκτακτης αρχαιολόγου κας. Ευ. Τζανετάτου.

28. Το έργο υλοποιήθηκε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την πρώην ΛΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και μετέπειτα Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας, με ημερομηνία έναρξης την 1η-08-2011, όταν Προϊστάμενος της ΛΕ' ΕΠΚΑ ήταν ο Δρ. Αντώνιος Βασιλάκης. Για την υλοποίηση του έργου, υπεύθυνος ήταν μέχρι και τον Ιούλιο του 2014 ο Ανδρέας Σωτηρίου, αρχαιολόγος, Προϊστάμενος της ΛΕ' ΕΠΚΑ και κατόπιν ανέλαβε έως τον Οκτώβριο του 2014 η Προϊσταμένη της ΛΕ' Ε.Π.Κ.Α. Δρ. Ολυμπία Βικάτου. Από το Νοέμβριο του 2014 ανέλαβε η Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας Δρ. Ερωφίλη-Τρις Κόλλια, αρχαιολόγος, μέχρι 31η-01-2015 όταν ολοκληρώθηκε το έργο. Απασχολήθηκαν ως προσωπικό ορισμένου χρόνου ο Γεώργιος Αβιτσάνης, αρχαιολόγος, ο Αλ. Παντελείος, πολ. μηχανικός, ο Σπ. Γασπαρινάτος, αρχαιολόγος μηχανικός, η Αγγ. Ανδρεάτου, τοπογράφος μηχανικός, ο Αγγ. Νακάσης, αρχαιολόγος μηχανικός, η Γ. Τάλλαρου, μηχανολόγος μηχανικός ΤΕ και εργατοτεχνικό προσωπικό που προσλήφθηκε για τις ανάγκες υλοποίησης του έργου (Αν. Παπαδόπουλος, Η. Σπυριδοπούλου και Γ. Θωμάτος). Υπόλογος του έργου ήταν η Ελένη Μενεγού, αρχαιοφυλάκας της Εφορείας ενώ η Ιωάννα Μομφελάτου, αρχαιοφυλάκας είχε επιφορτιστεί με την τήρηση του αρχείου. Στο έργο συνέβαλε και ο Ευ. Βασιλάκης μόνιμος αρχαιοφυλάκας της Υπηρεσίας.

νται στο διάστημα από τον 2ο έως τον 4ο αι. μ.Χ. και κατατάσσονται στις εξής κατηγορίες: 13 υπέργειοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, 17 κιβωτιόσχημοι εγκιβωτισμένοι σε ορθογώνιους λάκκους που ανοίγονται στο φυσικό βράχο, 3 μικροί μνημειακοί με βαθμιδωτή βάση, 5 κεραμοσκεπείς, των οποίων το δάπεδο και η κάλυψη αποτελούνται από κεραμίδες, 2 λακκοειδείς, σε έναν εκ των οποίων η ταφή έγινε σε ξύλινο φορείο, 7 εγχυτρισμοί και 4 σαρκοφάγοι, εκ των οποίων η μία φέρει ανάγλυφη παράσταση με την αρπαγή της Περσεφόνης. Δέκα τάφοι εντάσσονται σε ταφικό περίβολο και τρεις σε ταφικό θάλαμο - μαυσωλείο, ανάλογο με άλλα που έχουν εντοπιστεί σε διάφορα σημεία της πόλης.

Στο πλαίσιο του έργου πραγματοποιήθηκαν ο εξής εργασίες: κατασκευή περίφραξης και τοιχείου, τοποθέτηση κιγκλιδώματος και διαμόρφωση εισόδου. Αποφίλωση, αποχωμάτωση και καθαρισμός του χώρου, κατασκευή διαδρομής επισκεπτών με τοιχίο αντιστήριξης των πρανών και τοποθέτηση κιγκλιδωμάτων για την προστασία των επισκεπτών, συντήρηση, στερέωση και αποκατάσταση των ταφικών μνημείων, ηλεκτροφωτισμός, απομάκρυνση παλαιού δικτύου ύδρευσης, τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων με επεξηγηματικό, φωτογραφικό και σχεδιαστικό υλικό, καθώς και πινακίδων σήμανσης, αεροφωτογράφιση και αποτύπωση του χώρου και εργαστηριακές αναλύσεις πετρώματος για τις μικροσυμπληρώσεις. Συντάχθηκαν ενημερωτικά φυλλάδια καθώς και έντυπα για άτομα με προβλήματα όρασης.²⁹

3. «Ανάδειξη-Ανάπλαση Αρχαϊκού Ναού Σκάλας Κεφαλονιάς».³⁰

Στη θέση Άγιος Γεώργιος-Γραδού Σκάλας, σώζονται τα οικοδομικά λείψανα αρχαίου τεμένους, το οποίο συγκροτείται από αρχαϊκό δωρικό περίπτερο ναό, στωικό οικοδόμημα και τμήμα περιβόλου (εικ.18).

29. Τα έντυπα συντάχθηκαν από τον κ. Αν. Σωτηρίου, προϊστάμενο της ΛΕ' ΕΠΚΑ και τους έκτακτους αρχαιολόγους κας Μελ. Ανδρεάτου και κ. Γερ. Λιβιτσάνη.

30. Το έργο υλοποιήθηκε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την πρώην ΛΕ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων και μετέπειτα Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας, με ημερομηνία έναρξης τη 10η-12-2012 και λήξης την 31η-12-2015. Υπεύθυνος του έργου ήταν μέχρι και τον Ιούλιο του 2014 ο Ανδρέας Σωτηρίου, αρχαιολόγος, Προϊστάμενος της ΛΕ' ΕΠΚΑ και κατόπιν ανέλαβε έως τον Οκτώβριο του 2014 η Προϊσταμένη της ΛΕ' Ε.Π.Κ.Α. Δρ. Ολυμπία Βικάτου. Από το Νοέμβριο του 2014 μέχρι τον Μάιο του 2015 ανέλαβε η Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας Δρ. Ερωφίλη-Ιρις Κόλλια, αρχαιολόγος και από την 25η Μαΐου του 2015 έως την ολοκλήρωση του έργου η Ολυμπία Βικάτου.

Στο έργο εργάστηκαν κατά διαστήματα οι αρχαιολόγοι Στ. Μπάλας, Δ. Αρτοροπούλου και Αγγ. Μόσχου, Αντ. Πετρόπουλος, πολιτικός μηχανικός-υπεύθυνος ασφαλείας, Αγγ. Ανδρεάτου τοπογράφος-μηχανικός, Αγγ. Νακάσης αρχιτέκτονας μηχανικός, Χρυσ. Αποστολάτου ΠΕ οικονομολόγος, Ι. Αραβαντινός-Λιανός συντηρητής και οι εργατοτεχνίτες Ζ. Αποστολάτος, Σπ. Αλεξανδράτου, Π. Δρακονταειδής, Άν. Καμαρινοπούλου και Μ.

Ο ναός ανακαλύφθηκε το 1812 από το διοικητή του νησιού Ch. de Bosset. Ανασκαφές διενήργγησαν το 1960 ο Σπ. Μαρινάτος, το 1969 ο Π. Καλλιγιάς και το 2000-1 ο Α. Σωτηρίου.³¹ Η ίδρυση του τεμένους ανάγεται στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. και είχε διάρκεια ζωής πιθανώς ως τον 4^ο αι. π.Χ. Ο περίβολος, διατηρείται σε μήκος 5,70μ. στα ΝΔ του στωικού οικοδομήματος. Ο ναός, διαστάσεων 34,44μ. x 13,10μ. είναι δωρικός περίπτερος, με πρόδομο, επιμήκη σηκό και οπισθόδομο και διατηρείται στο επίπεδο θεμελίωσης. Σε απόσταση 8,50μ. νότια αυτού, σώζονται, σε μήκος 30,55μ. και πλάτος 8,90μ., τα θεμέλια πέντε ή έξι χώρων της στοάς. Κατά μήκος της πρόσοψης προς το ναό έφερε κιονοστοιχία.

Το ιερό κατά την κλασική περίοδο ανήκε στην επικράτεια της αρχαίας πόλης-κράτους των Πρόννων. Από τα ανασκαφικά δεδομένα, δεν προέκυψαν στοιχεία ταύτισης της λατρευόμενης θεότητας και δεν εντοπίστηκε ο βωμός. Δίπλα στο ιερό αναγέρθηκε, πιθανώς το 1812, το εξωκλήσι του Αγ. Γεωργίου και αναφέρεται η ύπαρξη ενός ακόμα παλαιότερου χριστιανικού ναού.

Οι εργασίες στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ, περιελάμβαναν διαμορφώσεις του αρχαιολογικού χώρου, δένδροφύτευση, περίφραξη, κατασκευή τοιχίου αντιστήριξης και αποστραγγιστικού δικτύου, διαμόρφωση χώρου απόθεσης και θέασης των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών, διαμόρφωση διαδρομής επισκεπτών προσβάσιμης και από ΑμεΑ, τοποθέτηση πέτρινου καθίσματος και τρίγλωσσης ενημερωτικής πινακίδας με επεξηγηματικό, φωτογραφικό και σχεδιαστικό υλικό, τοποθέτηση πινακίδων οδοσήμανσης συντήρηση κινητών ευρημάτων, εργαστηριακές αναλύσεις πετρωμάτων, σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση, αεροφωτογράφιση και έκδοση ενημερωτικού οδηγού φυλλαδίου και εντύπων για άτομα με προβλήματα όρασης.³²

Σε εξέλιξη έργα

Στο ΕΣΠΑ 2007-2013 και στο Ε.Π. «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα», εντάχθηκε το 2013 το έργο «Επισκευή και δημιουργία Αρχαιολογικής Συλλογής Σάμης και έκθεση ψηφιδωτών δαπέδων», το οποίο είναι σε εξέλιξη.³³ Έχουν ολοκληρωθεί οι κτηριακές εγκαταστά-

Καππάτος, Στο έργο συνέβαλε το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας Ιωάννα Μουρελάτου, υπολόγος και Ευστάθιος Βασιλάτος, αρχαιοφύλακας.

³¹ Καλλιγιάς 1969 σσ.273-5, Σωτηρίου 2000 σ. 336.

³² Τα κείμενα των οδηγών εκπόνησαν η Προϊσταμένη της Εφορείας Ωλ. Βακάτου και η αρχαιολόγος Ελ. Παπαφλωράτου, ενώ στη σύνταξη του συνέβαλε η αρχαιολόγος Αγγ. Μάσκου με τη συνκέντρωση της βιβλιογραφίας και του εποπτικού υλικού.

³³ Το έργο εντάχθηκε στις 2-9-2013. Υπεύθυνος του έργου ήταν μέχρι τον Ιούλιο του 2014 ο Ανδρέας Σωτηρίου, αρχαιολόγος, Προϊστάμενος της ΑΕ' Εφορείας Προϊστορικών

σεις και οι διαμορφώσεις του περιβάλλοντος χώρου της Συλλογής, όπου θα τοποθετηθούν σπαράγματα ψηφιδωτών δαπέδων προερχόμενα από σωστικές ανασκαφές στην Σάμη. Επίσης, ολοκληρώθηκε η δημιουργία ψηφιακά του εποπτικού υλικού και ο ψηφιακός οδηγός της Συλλογής.³⁴ Το έργο συνεχίζεται μέσω του ΕΣΠΑ 2014-2020 του ΠΕΠ Ιονίων Νήσων, με καταληκτική ημερομηνία τον Απρίλιο του 2018.

Προτεινόμενα έργα

Η Εφορεία μας έχει υποβάλει πρόταση για την ένταξη δύο ακόμα έργων στο ΠΕΠ Ιονίων Νήσων. Πρόκειται για τη στερέωση και ανάδειξη του θολωτού τάφου των Τζανάτων και τη συντήρηση των τοιχογραφιών τριών μεταβυζαντινών ναών της Ιθάκης, καθώς και τη βελτίωση των μουσειακών υποδομών του νησιού της Ιθάκης. Αναμένεται η ένταξή τους από την Περιφέρεια Ιονίων Νήσων.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, παρά την τραγική υποστελέχωση της Υπηρεσίας, η ΕΦ.Α. Κεφαλληνίας επιτελεί ένα δύσκολο και σημαντικό έργο, προσπαθώντας στο πλαίσιο των δυνατοτήτων της να ανταπεξέλθει στις ιδιαίτερες και συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες των μνημείων και μάλιστα σε μια περίοδο εξαιρετικά δυσχερή.

Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στις αρμόδιες Διευθύνσεις του Υπουργείου Πολιτισμού, στην Περιφέρεια Ιονίων Νήσων,³⁵ στους Δήμους Κεφαλονιάς και Ιθάκης, στους Πολιτιστικούς Συλλόγους, που συνδράμουν το έργο μας, καθώς και στο προσωπικό όλων των ειδικοτήτων της Εφορείας μας, μόνιμο, αορίστου και επί συμβάσει.³⁶

& Κλασικών Αρχαιοτήτων. και κατόπιν ανέλαβε έως τον Οκτώβριο του 2014 η Προϊσταμένη της ΛΕ' Ε.Π.Κ.Α. Δρ. Ολυμπία Βικάτου. Από το Νοέμβριο του 2014 μέχρι τον Μάιο του 2015 ανέλαβε η Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας Δρ. Ερωφίλη-Ιρις Κόλλια, αρχαιολόγος και από την 25η Μαΐου του 2015 έως το τέλος του έτους η Ολυμπία Βικάτου. Στο έργο απασχολούνται οι ορισμένου χρόνου Μελ. Ανδρεάτου, αρχαιολόγος, Αλέξ. Παντελείος πολ/κός μηχ/κός-τεχνικός ασφαλείας, Σπ. Γασπαρινάτος, ηλ/γος μηχ/κός, Χρυσ. Αποστολάτου ΠΕ οικονομολόγος, Γ. Τάλλαρου, μηχ/γος μηχ/κός, και οι εργατοτεχνίτες Αν. Παγουλάτος, Π. Σπυράτου και Ελπ. Τζαννετάτου.

34. Τα κείμενα συνέταξαν η Προϊσταμένη της ΕΦΑΚΕΦ Ολ. Βικάτου, και η αρχαιολόγος Μ. Ανδρεάτου.

35. Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζονται στον Περιφερειάρχη Ιονίων Νήσων κ. Θ. Γαλιατσάτο και στον Αντιπεριφερειάρχη Κεφαλονιάς κ. Π. Δρακουλόγινα για την στήριξή τους γενικώς στο έργο μας, καθώς και για τη συμβολή τους στα έργα μέσω του ΠΕΠ Ιονίων Νήσων.

36. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στην αρχαιολόγο Ελένη Παπαφλωράτου και στον αρχαιοφύλακα Ευστάθιο Βασιλάτο, για την αφοσίωσή τους στην Υπηρεσία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγοροπούλου-Μπιρμπίλη Α., «Η μονή Σισίων Κεφαλονιάς», *Πρακτικά Ε΄ Πανιόνιου Συνεδρίου*, τμ. 3, σσ. 179-212, Αργοστόλι 1991.
- Andreatou, M. 2013, "Fiskardo in the Roman and the Late Roman periods", *Pharos* 19(1), 69-94.
- Βικάτου Ο., Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας 2014-2016 *ΑΔ Χρονικά* (υπό εκτύπωση).
- Βικάτου Ο., Παπαφλωράτου Ε., Το έργο της ΕΦΑΚΕΦ: οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες της Εφορείας και οι εργασίες αντιμετώπισης των προβλημάτων μετά τους πρόσφατους σεισμούς, 2ο Συνέδριο για Το Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα 2017.
- Βικάτου Ο., Παπαφλωράτου Ε., *Ανάδειξη Ανάπλαση Αρχαϊκού Ναού Σκάλας Κεφαλονιάς*, Οδηγός ΕΣΠΑ Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας 2015.
- Καββαδίας, Π. 1899, «Ανασκαφαί εν Κεφαλληνία», ΠΑΕ 17.
- Καββαδίας, Π. 1909/1914, *Προϊστορική Αρχαιολογία εν Ελλάδι*, Αθήναι.
- Καββαδίας, Π. 1912, «Περί των εν Κεφαλληνία ανασκαφών», ΠΑΕ, 247-268.
- Καββαδίας, Π. 1913, «Έκθεσις των πεπραγμένων της Εταιρείας κατά το 1913», ΠΑΕ, 63-80.
- Καλλιγιάς Π. 1969, *ΑΔ24*, Β' 2 Χρονικά, 273-275.
- Μαρινάτος, Σπ. 1932, «Αι ανασκαφαί Goekoor εν Κεφαλληνία», ΑΕ, 1-47.
- Μαρινάτος, Σπ. 1933, «Αι ανασκαφαί Goekoor εν Κεφαλληνία», ΑΕ, 68-100
- Μαρινάτος, Σπ. 1951, «Ανασκαφαί εν Κεφαλληνία», ΠΑΕ, 184-186.
- Παναγιωτοπούλου Μ., 1994, «Κατάλογος ναών και μονών της Κεφαλονιάς, τέλος 18ου αι.», *Κεφαλληνικά Χρονικά*, τμ. 6.
- Souyoudzoglou-Haywood, Cr. 1999, *The Ionian Islands in the Bronze and Early Iron Age 3000-800 BC*, Liverpool.
- Σωτηρίου, Α. 1999, Νομός Κεφαλληνίας, *ΑΔ 54*, Β Χρον., 276-279.
- Σωτηρίου, Α. 2000, Νεώτερα στοιχεία της αρχαίας μνημειακής τοπογραφίας της νήσου Κεφαλονιάς, *Πρακτικά Στ΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, τόμ. Α΄, Θεσσαλονίκη, 105-123.
- Σωτηρίου Α., Το έργο της ΛΕ΄ Ε.Π.Κ.Α. 2008-2014 *ΑΔ Χρονικά* (υπό εκτύπωση).

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΡΕΤΙΝΟΛΟΓΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

- Σωτηρίου Α., Παπαφλωράτου Ε., Βοσκός Ι., & Τζαννή Ε. «Μυκηναϊκή Κεφαλονιά: οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στο νησί», *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου «Το αρχαιολογικό έργο στη ΒΔ Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου»*, Ιωάννινα 2014 (υπό εκτύπωση).
- Σωτηρίου Α., Ανδρεάτου Μ., Λιβιτσάνης Γ., *Το Ρωμαϊκό Νεκροταφείο Φισκάρδου*, Οδηγός ΕΣΠΑ Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας 2015.
- Σωτηρίου Α., Τζανετάτου Ευ., *Τα Μυκηναϊκά Νεκροταφεία Λακθήρας και Μαζαρακάτων*, Οδηγός ΕΣΠΑ Εφορεία Αρχαιοτήτων Κεφαλληνίας 2015.
- Sotiriou, A. 2013, "Excavations at Kefalonia during 2005-2013" *Pharos* 19(1), 1-50.
- Υπουργείο Πολιτισμού, «Το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων» www.yppo.gr

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίο

ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίδα

ΠΑΕ: Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

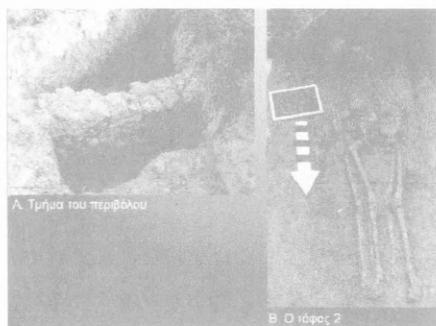
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

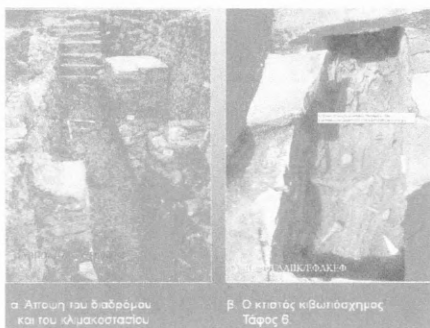
Εικ.1. Η Αρχαιολογική Συλλογή
Σταυρού Ιθάκης.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

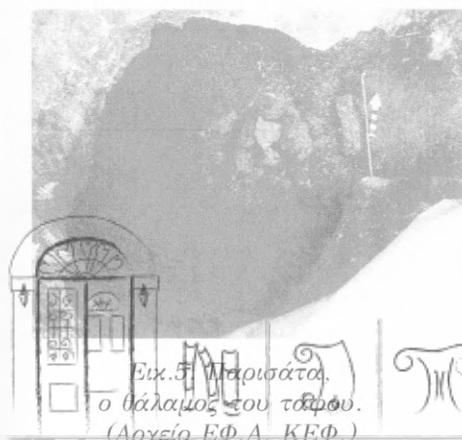
Εικ.2. Φισκάρδο, ιδ. «Τόφαλος Α.Ε.».
Αποψη των κτηρίων.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

Εικ.3. Φισκάρδο,
ιδ. «Τόφαλος Α.Ε.»
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

Εικ.4: Πάλη,
ιδ. Λεμπέση-Σιμωνεταίου.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

Εικ.5. Παρισάτα,
ο θάλαμος του τάφου.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

Εικ.6. Σκηνικό θάφου στο χώρο του
Μουσείου Λεωυρίου.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΛΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΕΩΥΡΙΟΥ

Εικ.7. Πάλη, ιδ. Ρέσκου-Θωμοπούλου.
Αποψη του κτηριακού συγκροτήματος
από Δ. (Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

Εικ.8. Ο Ι.Ν. Παναγίας
Μεσοσπορίτισσας
στην Πεσσάδα από Δ.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

Εικ.9. Ι.Μ. Σισίων.
Η κλίμακα πρόσβασης στη Δ. θύρα.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

Εικ.10. Ι.Μ. Αγίας Παρασκευής
Ταφίου. Η υποστύλωση της πύλης.
Εσωτερική όψη.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

Εικ.11. Ι.Ν. Αγίου Νικολάου
Κομποθεράτων. Η υποστύλωση
στο εσωτερικό του ναού.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
Εικ.12. Καθολικό Αγίου Γεωργίου.
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

Εικ.13. Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου
Καλάτων. Το κωδωνοστάσιο μετά
τις εργασίες στερέωσης
και προστασίας.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

Εικ.14. Ι.Ν. Αγίας Μαρίας Σουλλάρων.
Εργασίες προστασίας στέγης.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

Εικ.15. Λακήθρα. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο
μετά τις εργασίες ανάδειξης.
(Σωτηρίου, Τζανετάτου 2015, σ.5)

Εικ.16. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Μασαράκατων.

(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ

Εικ.17. Το ρωμαϊκό νεκροταφείο του Φισκάρδου.
(Σωτηρίου, Ανδρεάτου, Λιβιτσάνης, 2015, εικ. 2)

Εικ.18. Σκάλα, το αρχαϊκό τέμενος.
(Αρχείο ΕΦ.Α. ΚΕΦ.)

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Η ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ*

Η γεωγραφική θέση της Κεφαλονιάς, μεταξύ της ελληνικής και ιταλικής χερσονήσου, υπήρξε αφενός καθοριστικός παράγοντας στην πολιτισμική εξέλιξη του νησιού και αφετέρου ένας κρίσιμος ενδιάμεσος σταθμός στην πολιτική και στρατιωτική σκακιέρα της εκάστοτε εποχής. Επιπλέον, το υδάτινο στοιχείο που την περιβάλλει επέδρασε διττά: άλλοτε λειτούργησε ως γέφυρα επικοινωνίας με τον έξω κόσμο και άλλοτε ως ανυπέρβλητο εμπόδιο, οδηγώντας τους κατοίκους στην εσωστρέφεια και στην απομόνωση.

* Το παρόν κείμενο αποτελεί παραλλαγή του άρθρου μου "Excavations at Kefalonia during 2005-2013, Kefalonia during the historical period" που δημοσιεύτηκε ήδη στο *Pharos Journal of the Netherlands Institute at Athens*, XIX.(1), 1-50, 2013 Leuven. Μέσα από την έκδοση του περιοδικού «Κυμοθόη» ευελπιστώ ότι η αρχαιολογική γνώση που αποκτήθηκε το τελευταίο διάστημα, θα φτάσει σε ένα ευρύτερο κοινό που δεν είναι άλλο από το κοινό της Κεφαλονιάς μιας και οι πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν με τόσο κόπο αφορούν την ιδιαίτερη πατρίδα των κατοίκων της. Για αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω τόσο τον πρόεδρο κ. Δ. Ζαβιτσιάνο όσο και τα υπόλοιπα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς-Ιθάκης για την φιλοξενία που μου παρέχεται στον παρόντα τόμο του περιοδικού «Κυμοθόη».

Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται επίσης σε όλο το προσωπικό της Εφορείας που αφότου ανέλαβα διευθυντής της πρώην ΛΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού υπήρξε συνοδοιπόρος μου σε αυτό το δύσκολο έργο της προστασίας, της διατήρησης και της ανάδειξης της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Παρόλο που ο κατάλογος του προσωπικού που θα πρέπει να ευχαριστήσω είναι μακρύς δεν μπορώ να μην αναφέρω τους αρχαιολόγους Ε. Παπαφλωράτου, Μ. Ανδρεάτου, Θ. Δελλή, Α. Κλημάντου, Ευφ. Τζαννετάτου και Γ. Λιβιτσάνη, την τοπογράφο, τον αρχιτέκτονα και τους μηχανικούς Δρ Α. Ανδρεάτου, Α. Νακάση, Α. Παντελεΐό και Α. Πετρόπουλο, τους στοιχειά, τους σχεδιαστές Μ. Σπυράτου και Γ' Τάλαρου, τους συντηρητές Χ. Μέμο και Γ. Αραβαντινό, τους φύλακες Ευστ. Βασιλάτο, Α. Βαγγελάτου και Γ. Μουρελάτου, Μ. Με-

• Ο Ανδρέας Σωτηρίου είναι Αρχαιολόγος

Η ανθρώπινη παρουσία στο νησί μαρτυρείται ήδη από την Παλαιολιθική Εποχή και έκτοτε συνεχίζεται αδιάλειπτα. Στην αρχαιότητα, οι περίοδοι κατά τις οποίες σημειώνεται η μεγαλύτερη ακμή είναι η Πρωτοελλαδική (3200π.Χ - 2100π.Χ), η Υστεροελλαδική η οποία είναι ευρέως γνωστή ως Μυκηναϊκή (1550 π.Χ - 1050 π.Χ), ακολουθεί η Κλασική - Ελληνιστική περίοδος (τέλος 6^{ου} αι. π.Χ έως το 189 π.Χ) που αποτελεί το θέμα της συζήτησής μας και τέλος η Ρωμαϊκή (189 π.Χ έως τον 3^ο αι. μ.Χ.).

Κατά τους κλασικούς - ελληνιστικούς αιώνες σύμφωνα με τις γραπτές πηγές¹ και τα αρχαιολογικά δεδομένα, υπήρχαν στο νησί τέσσερις πόλεις - κράτη: η Πάλη, η Κράνη, η Σάμη και οι Πρόννοι (εικ. 1). Τα πρωιμότερα κύτταρα τους εντοπίζονται κατά τους πρώτους αιώνες (Πρωτογεωμετρική - Γεωμετρική, 1050π.Χ. έως 700π.Χ.) της Ιστορικής Εποχής. Συγκεκριμένα, κοντά στην Πάλη, την Κράνη και στη Σάμη καταγράφονται στοιχεία κατοίκησης που στοιχειοθετούν τις πρώτες ενδείξεις οργανωμένων οικισμών, οι οποίοι αργότερα, κατά την Αρχαϊκή περίοδο (τέλος 8^{ου} - τέλος 6^{ου} αι. π.Χ) μορφοποιούνται σε κέντρα για να

λίσσαράτου, Ε. Μενέγου, Ζ. Σιμωνά - Πετράτου και Γ. Ψυχogiό την λογίστρια Χ. Αποστολάτου και τέλος τους εργατοτεχνίτες Α. Παγουλάτο, Γ. Θωμάτο και Π. Τουλάτου-Σπυράτου.

Αρκετά από τα αρχαιολογικά δεδομένα που παρουσιάζονται εδώ προέκυψαν από τον Ιούνιο του 2006 έως τον Ιούλιο του 2014. Το συγκεκριμένο διάστημα συμπίπτει με το διάστημα που ο υπογράφων διετέλεσε διευθυντής της πρώην ΛΕ' ΕΠΚΑ του ΥΠΠΟΑ και σήμερα ΕΦΑ Κεφαλληνίας. Τα δεδομένα προέρχονται τόσο από τις εργασίες ανάδειξης σημαντικών χώρων όπως είναι τα μυκηναϊκά νεκροταφεία Μαζαρακάτων - Λακήθρας, ο αρχαϊκός ναός στη θέση Αγ. Γεώργιος - Γραδού Σκάλας, οι αρχαιολογικοί χώροι Κράνης, Σάμης και Αλαλκομενών Ιθάκης, το ρωμαϊκό νεκροταφείο Φισκάδου και οι ρωμαϊκές επαύλεις Αγ. Ευφημίας και Σκάλας όσο και από τις ανασκαφικές εργασίες που πραγματοποίησε η Εφορεία.

Στην προσπάθεια ένταξης όσο γίνεται περισσότερων έργων σε ευρωπαϊκά συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα, είμαι ιδιαίτερα ευτυχής που ενέταξα στο ΕΠΙΑΝ τη δημιουργία της Αρχαιολογικής Συλλογής Σάμης. Ελπίζω το Διοικητικό Συμβούλιο του περιοδικού «Κυμοθόη» να μου παραχωρήσει στο μέλλον το βήμα εκ νέου να παρουσιάσω τα αποτελέσματα της τεράστιας προσπάθειας που έγινε από όλο το προσωπικό της Εφορείας για την ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς των νήσων Κεφαλονιάς και Ιθάκης. Διευκρινίζεται ότι πολλά από τα στοιχεία που ακολουθούν δεν έχουν θέση τελικής δημοσίευσης για τα οποία το δικαίωμα διατηρεί ο υπογράφων. Τα δεδομένα αποτελούν αντικείμενο περαιτέρω έρευνας, μελέτης και διεξοδικής δημοσίευσης. Προς αποφυγή οποιασδήποτε σύγχυσης και παρανόησης, τα νέα στοιχεία διακρίνονται με τη δήλωση του χρόνου εντοπισμού τους (πχ 2008, 2011 κοκ) ή ως αδημοσίευτα. Στο παρόν κείμενο επιχειρείται μια πρώτη παρουσίαση και ερμηνευτική προσέγγιση τους που σίγουρα επιδέχεται περαιτέρω διερεύνησης και συζήτησης.

1. Ο Θουκυδίδης (Π.30,2) αναφέρει: «κείται η Κεφαλληνία κατά Λακωνανίαν και Λευκάδα, τετράπολις ούσα, Παλής, Κράνιοι, Σαμαίοι, Πρόννατοι».

λοκληρωθούν κατά την Κλασική, στις αντίστοιχες πόλεις-κράτη. Όσο αφορά την τέταρτη πόλη των Πρόννων, φαίνεται ότι και αυτή ακολουθεί το μοντέλο εξέλιξης των τριών προηγούμενων, αν και προς το παρόν η πρωϊμότερη κατοίκηση της ανάγεται στην Αρχαϊκή περίοδο σύμφωνα με τα τελευταία ανασκαφικά δεδομένα.

Η Πάλη βρίσκεται επί της χερσονήσου της Παλικής, ένα χιλιόμετρο βόρεια του Ληξουρίου, η Κράνη αναπτύσσεται στους λόφους που υψώνονται πάνω από το μυχό του κόλπου του Αργοστολίου, η Σάμη καταλαμβάνει τους λόφους που ορθώνονται στα ανατολικά του σημερινού αιώνιμου οικισμού και οι Πρόννοι θεμελιώνονται σε έναν δύσβατο ορεινό όγκο στα μεσόγαια, στο ΝΑ τμήμα του νησιού.

Οι τέσσερις πόλεις-κράτη, είναι αυτόνομες και ακολουθούν ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική. Έτσι, το 431 π.Χ, λίγο πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, παρακολουθούμε τους κατοίκους της Πάλης να συμμετέχουν στο πλευρό των Κορινθίων κατά των Κερκυραίων. Οι Πρόννοι, το 375 π.Χ γίνονται σύμμαχοι της δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας και το όνομα τους αναγράφεται στον κατάλογο της Συμμαχίας. Ενώ το 189 π.Χ, οι κάτοικοι της Σάμης προβάλλουν μόνοι τους σθεναρή αντίσταση κατά την πολιορκία της πόλης τους από τους Ρωμαίους (Livius, XXXVIII. 28, 29).

Η Κεφαλληνιακή τετράπολη φθάνει στον κολοφώνα της δύναμης της κατά τους ελληνιστικούς αιώνες. Θεωρείται ως ένας σοβαρός, υπολογίσιμος και επικίνδυνος αντίπαλος και ως μια από τις ισχυρότερες ναυτικές δυνάμεις της εποχής. Κατά τις σφοδρές συγκρούσεις μεταξύ της Αιτωλικής και Αχαϊκής Συμπολιτείας, το ναυτικό των Κεφαλλήνων συμμετείχε στο πλευρό των Αιτωλών. Το 226 π.Χ ολόκληρο το νησί γίνεται μέλος της Αιτωλικής Συμμαχίας και το 220 π.Χ αποκτά ισοπολιτεία. Αν και δεν είναι γνωστό το ακριβές περιεχόμενο της συμφωνίας, γνωρίζουμε ότι η Κράνη τίμησε το γεγονός κόβοντας νομίσματα, όπου στην μία όψη αποδίδεται το εθνικό όνομα των Αιτωλών.

Οι πόλεις συχνά υπήρξαν αντίπαλες και αντίζηλες μεταξύ τους αλλά και από την άλλη δεν εξέλειπαν οι εξωτερικές επιβουλές. Για την ασφάλεια τους, κατασκευάζονται ισχυρά τείχη που ζώνουν τις πόλεις, ενώ σε στρατηγικά σημεία της επικράτειας τους υψώνονται πολίσματα, για την εξασφάλιση των συνόρων τους. Το σύστημα άμυνας της Κράνης, της Σάμης και των Πρόννων είναι σύνθετο και εκτεταμένο και διατηρείται σε άριστη κατάσταση, σε αντίθεση με εκείνο της Πάλης που καταστράφηκε κατά την οικοδόμηση του Ληξουρίου. Εντός των τειχών που στέφουν τις ακροπόλεις, τμήματα τειχών καταφυρίζουν τις πλαγίες των λόφων και καταλήγουν στους πρόποδες, περιχλαινόντας και προστατεύοντας τεράστιες εκτάσεις. Στα τείχη τους διακρίνονται όλα τα

συστήματα δόμησης, το ορθογώνιο, το τραπεζιόσχημο και το πολυγωνικό που εφαρμόστηκαν κατά την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο.² Η εξόρυξη και η επεξεργασία του σκληρού ασβεστόλιθου με τον οποίο δομούνται τα τείχη, γινόταν κυρίως επί τόπου, αφού ο ασβεστόλιθος κυριαρχεί στο τοπίο. Οι διαστάσεις των λιθοπλίνθων τους είναι εξαιρετικά μεγάλες και σε αρκετές περιπτώσεις υπερβαίνουν τα 2.5μ. Το εντυπωσιακό μέγεθος τους εξήψε τη φαντασία των ντόπιων οι οποίοι θεώρησαν ότι η κατασκευή των τειχών οφείλεται σε κύκλωπες για αυτό τα αποκαλούν μέχρι σήμερα «κυκλώπεια», όρος όμως που αντιστοιχεί στη Μυκηναϊκή περίοδο και αναφέρεται στην οχύρωση των Μυκηνών και της Τίρυνθας.

Το σύνθετο σύστημα άμυνας της κάθε πόλης κατασκευάστηκε σταδιακά και κάτω από διαφορετικές συνθήκες. Οι ολοένα αυξανόμενες σε πληθυσμό πόλεις, οδηγούνταν σε αναζήτηση νέων περιοχών για την κάλυψη των στεγαστικών τους αναγκών. Τούτο είχε ως επακόλουθο την επέκταση της οχύρωσης για να συμπεριληφθούν εντός των τειχών τα υπό ρυμοτόμηση τμήματα.

Κοινές οικονομικές δραστηριότητες

Οι τέσσερις πόλεις, οικονομικά είναι αυτάρχεις και κόβουν τα δικά τους χάλκινα και ασημένια νομίσματα.³ Στα νομίσματα τους εκτός των θρησκευτικών συμβόλων τους, αποτυπώνονται και σύμβολα που σχετίζονται με τις παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων τους όπως είναι: κεφαλή βοδιού (Κράνης) (εικ.2), πρόβατο (Σάμης) (εικ. 3), κόκκος σιταριού (Πάλης) (εικ. 4) και πρόβατο (Πρόννων) (εικ. 5). Όπως συμπεραίνεται από τις παραστάσεις, η **γεωργοκτηνοτροφική** δραστηριότητα υπήρξε ο πρωτογενής τομέας της οικονομίας.

2. Α. Κ.Ορλάνδος, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών*, Αθήναι 1955-1956, σσ. 213-276.

3. Για τα νομίσματα βλ. για την Κράνη: E. Babelon, *Traité des monnaies grecques et romaines i-iv* (Paris, 1901-33) ii.1 no 907-10, 2.791-96, 1229. Α. Ποστόλακας, *Κατάλογος των αρχαίων Νομισμάτων των νήσων Κερκύρας, Λευκάδος, Ιθάκης, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου και Κυθήρων συλλεχθέντων μεν υπό Παύλου Λάμπρου δωρηθέντων δε τω Εθνικώ της Ελλάδος Πανεπιστήμιω*, (1868), 91-94. B. V. Head, *Historia numorum A Manual of Greek Numismatics*² (Oxford, 1911) 427. C. M. Kraay, *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum*, 8 vols., repr. Sunrise Publications, Inc (West Milford, NJ, 1982) Acarnania 452-59. Για τη Σάμη: Ποστόλακας ό.π. 98-101. Head, ό.π. 428. Babelon, ό.π. ii. 2 No 803-6. Kraay ό.π. 96. SNG Cop. Acarnania 472-77. Για την Πάλη Ποστόλακας ό.π., 94-96. Head ό.π., 427-28. Babelon, ό.π. ii.2, No 795-802. Kraay ό.π. 96. SNG Cop. Acarnania 460-68. Για τους Πρόννους: Ποστόλακας ό.π. 97-98. Head, ό.π. 428. Babelon, ό.π. ii. 2. No 807-808. Kraay ό.π. ii.96. SNG Cop. Acarnania 469-71.

Το **εμπόριο** θεωρείται από τις βασικές πηγές εσόδων για αυτό οι πόλεις από ενωρίς φρόντισαν για τη ναυπήγηση εμπορικού στόλου. Η παράσταση πλοίου στα νομίσματα της Σάμης (εικ. 5α) αποδίδει την βαρύνουσα σημασία που είχε το ναυτικό στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης. Εξ άλλου, για τη ναυπήγηση των πλοίων τους, υπήρχε άφθονη η πρώτη ύλη, αφού η ενδημική ελάτη που φύεται στον ορεινό όγκο του Αίνου, είναι από τις καλύτερες ποιότητες ξυλείας που διατίθενται για τον σκοπό αυτό. Ο σημερινός εθνικός δρυμός του Αίνου, φαίνεται ότι μοιραζόταν μεταξύ των πόλεων Κράνης, Σάμης και Πρόννων. Η ιδιαίτερη σημασία που είχε η ελάτη δηλώνεται με την απεικόνιση του κώνου της στα νομίσματα των Πρόννων.

Η παραγωγή προϊόντων **αγγειοπλαστικής**, υπήρξε δευτερογενής αλλά εξίσου προσοδοφόρα δραστηριότητα που συνέβαλε στον περιορισμό εισηγμένων αγγείων και κατά συνέπεια στην εξοικονόμηση οικονομικών πόρων. Εργαστηριακά κατάλοιπα κεραμικής ερευνήθηκαν τόσο στην Κράνη όσο και στη Σάμη και εκτιμάται ότι τα αγγεία που παράγονται διατίθενται στην εγχώρια αγορά.

Σάμη

Η οχύρωση

Η Σάμη⁴ αναπτύσσεται στους λόφους Παλιόκαστρο και Αγ. Φανέντες που χωρίζονται από φαράγγι. Οι κορυφές τους σχηματίζουν τις δύο ακροπόλεις της που η αρχαία ονομασία τους αντίστοιχα είναι «*arx major*» και Κύατις (Livius XXXVIII, 29) (εικ. 6). Από αυτές κατηφορίζουν 4 σκέλη τειχών (τοπογραφικό 1): το Β, που αρχίζει από τη μεγάλη ακρόπολη και καταλήγει στη θέση Λουτρό (κοντά στην Πυροσβεστική Υπηρεσία και το υδραγωγείο), το ΝΑ, που συνδέει τις δυο ακροπόλεις, και το ΝΔ, που ξεκινά από τους Αγ. Φανέντες και πλησιάζει το σημερινό νεκροταφείο. Το 4^ο σκέλος, το δυτικό δηλαδή το παράλιο, που θα

4. Randsborg, K. (ed) 2002. Kephallénia. Archaeology and history. The ancient Greek cities. *Acta Archaeologica* 73-1. *Acta Archaeologica Supplementa* IV:1, København. Επίσης Randsborg, K. (ed) 2002a. Kephallénia. Archaeology and history. The ancient Greek cities. *Acta Archaeologica* 73-2. *Acta Archaeologica Supplementa* IV:2, 264-275, København, από τούδε και στο εξής ed Randsborg 2002, IV:1 και ed Randsborg 2002, IV:II.

Sotiriou, A., 2010. Classical and Hellenistic Cephalonia: the evolution of four major city-states, στο C. Antonetti, (ed.), *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale. Territorio, società, istituzioni. Atti del Convegno Internazionale*, 104-106, Pisa., από τούδε και στο εξής Sotiriou 2010 in Antonetti (ed).

Sotiriou A., 2013. Excavations at Kefalonia during 2005-2013. Kefalonia during the historical period, στο G. J. Van Wijngaarden and A. Sotiriou, (eds), *Archaeology in the Southern Ionian Islands*, *Pharos Journal of the Netherlands Institute at Athens*, XIX.(1), 10-22, Leuven από τούδε και στο εξής Wijngaarden - Sotiriou 2013 (eds).

προστάτευε τον πόλη από τη μεριά της θάλασσας και θα συνέδεε ταυτόχρονα το Β και το ΝΔ σκέλος, αγνοείται μέχρι πρόσφατα. Το 1984 η συνάδελφος Μ. Πετριτάκη αποκαλύπτει τμήμα του⁵ επί της οδού Διχαλίων στο οικόπεδο Σπυράτου - Τουλάτου αλλά διστάζει να το συσχετίσει με το παράλιο. Αντίθετα, το συνδέει με αρχαίο κρηπίδωμα λιμανιού επικαλούμενη πληροφορία του Πάρτς⁶ σύμφωνα με την οποία στην προκυμαία της Σάμης υπήρχε κρηπίδωμα λιμανιού που τον 19^ο αιώνα επιχωματώθηκε. Αλλά και ο υπογράφων περιορίζεται να περιγράψει απλά ως τείχος, το τμήμα που έφερε στο φώς το 1989 στο ακίνητο Χρηστάτου⁷ που βρίσκεται επί της οδού Διχαλίων και στην ίδια ευθεία με το ακίνητο Σπυράτου.

Το 2007-8 στο πλαίσιο του έργου της αποχέτευσης, στο κέντρο περίπου της οδού Διχαλίων, αποκαλύφθηκε τμήμα τείχους το οποίο συνδέεται υπό γωνία 90 μοιρών περίπου με το παράλιο που ερεύνησε η κα Πετριτάκη. Το νέο τμήμα, κατευθύνεται ανατολικά προς το τείχος (το ΝΔ) που κατεβαίνει από τους Αγ. Φανέντες. Είναι ολοφάνερο ότι το παράλιο τείχος στο ακίνητο Σπυράτου - Τουλάτου τερματίζει και στρίβει για να συνδεθεί με τον βραχίονα των Αγ. Φανέντων (τοπογραφικό 1).

Τις ίδιες χρονιές, στα βόρεια του σύγχρονου οικισμού και σχεδόν παράλληλα με την παραλία στη θέση «Λουτρό», εντοπίσαμε άλλο τμήμα του (εικ. 7 ακίνητο Φλαμιάτου 2007-8) που βρίσκεται στην ίδια ευθεία με τα δύο προηγούμενα⁸ (ακίνητα Σπυράτου και Χρηστάτου). Τούτο είναι κτισμένο κατά το ορθογώνιο σύστημα, έχει μήκος 80μ, πλάτος 1.24-3.90μ περίπου και σώζεται σε ύψος έως 3.00μ. Στο κέντρο του ανοίγεται πυλίδιο που κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο είχε αχρηστευθεί. Από το πυλίδιο και βόρεια η κατασκευή του διαφέρει σε σχέση με το νότιο τμήμα του. Το πρώτο έχει στιβαρή κατασκευή, πλάτος περίπου 3.90μ και σχηματίζεται από δύο παράλληλες σειρές λιθοπλίνθων που το μεσοδιάστημα τους πληρούται με υλικό. Το δεύτερο έχει εκλεπτυσμένη κατασκευή, σχηματίζεται από δρομικούς και μπατικούς λιθοπλίνθους⁹ πλάτους μόλις 1.24μ και συγκρίνεται με εκείνο που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Χρηστάτου. Η συγκεκριμένη τοιχοποιία δεν απαντάται σε άλλο σημείο της οχύρωσης της Σάμης. Το τείχος βάση στρωματογραφικών παρατηρήσεων δύναται να χρονολογηθεί προς το

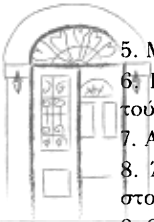
5. Μ. Πετριτάκη, ΑΔ 39 (1984) Β1 σ. 107.

6. Ι. Πάρτς, *Γεωγραφική Μονογραφία, Κεφαλληνία και Ιθάκη*, 1892, σ. 179-80. Από τούδε και στο εξής Πάρτς 1892.

7. Α. Σωτηρίου, ΑΔ 44 (1989) Β1, σ. 147-148.

8. Άλλο τμήμα του ερευνήθηκε το 2010 στο ακίνητο Θιορεβάντες το οποίο βρίσκεται στον ίδιο άξονα Β-Ν.

9. Ορλάνδος ό.π., τ. 2, σ. 230-236 και ειδικότερα, σ. 235-236.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

τέλος του 4^{ου} αιώνα και στον 3^{ον} αιώνα π.Χ. Το νέο τμήμα θα συνδεόταν με το βόρειο σκέλος που κατέρχεται από τον λόφο Παλιόκαστρο.

Τα τείχη της πόλης της Σάμης είναι δομημένα κατά το ορθογώνιο (εικ. 8), τραπεζιόσχημο και πολυγωνικό (εικ. 9) σύστημα και συγκαταλέγονται στα εντυπωσιακότερα δείγματα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής της εποχής.

Η εξόρυξη του ασβεστόλιθου για την κατασκευή τους γινόταν επί τόπου. Δεν είναι τυχαίο ότι ο χώρος της μεγάλης ακρόπολης εμφανίζεται κατά το βόρειο τμήμα του εξομαλυσμένο, σε αντίθεση με το νοτιότερο που παραμένει αδιαμόρφωτο (τελικό ύψος 277μ) και καταλαμβάνεται από τον τραχύ ασβεστόλιθο. Η εξόρυξη του βράχου εξυπηρετούσε από την μία τις κατασκευαστικές ανάγκες του τείχους που ζώνει την ακρόπολη και από την άλλη δημιουργούσε ωφέλιμο χώρο για τη θεμελίωση των απαραίτητων οικοδομημάτων μέσα σε αυτήν.¹⁰

Στους Αγ. Φανέντες¹¹ ορθώνεται τετράγωνος πύργος (διαστάσεων 10 X 10μ) ο οποίος από ότι φαίνεται είναι πρωϊμότερος του τείχους (του ΝΑ και ΝΔ σκέλους) το οποίο προσαρτάται σε αυτόν. Ωστόσο, εδώ σημειώνεται η εξής αδυναμία: Οι τρεις πλευρές του (εικ. 10) αντί να προβάλλουν του εξωτερικού μετώπου του τείχους, προβάλλουν στο εσωτερικό της ακρόπολης, στερώντας έτσι το πλεονέκτημα της πολυμέτωσης άμυνας. Προβληματικό παραμένει επίσης το γεγονός ότι στον χώρο των Αγ. Φανέντων δεν εντοπίζονται οικοδομικά λείψανα της Κλασικής και Ελληνιστικής περιόδου, όπως θα ήταν το αναμενόμενο. Τούτο διαπιστώνεται από τις ευρείας κλίμακας εργασίες πεδίου, που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ (οι εργασίες έγιναν από την 20η ΕΒΑ και υπό τη διεύθυνση της συναδέλφου κας Τ. Ρηγάκου). Η πλήρης καταστροφή και ισοπέδωση τους κατά την περίοδο οικοδόμησης της Μονής θα ήταν λογικοφανής, αλλά όχι απόλυτα πιστευτή. Η απάντηση αναμένεται να δοθεί από τη μελλοντική έρευνα.

Ένας δεύτερος πύργος υψώνεται στη Μεγάλη ακρόπολη, ο οποίος σε αντίθεση με τον προηγούμενο, εξυπηρετεί απόλυτα τον σκοπό για τον οποίο κατασκευάστηκε. Στέκεται λίγο βορειότερα της ανατολικής πύλης (εικ. 11) την οποία προστατεύει. Η προβολή των πλευρών του επιτρέπουν τον καλύτερο οπτικό έλεγχο της πύλης και της πολυμέτωσης ρίψης βελών σε περίπτωση προσβολής της.

Η συντομη αναφορά στην οχύρωση της Σάμης ολοκληρώνεται με τις πύλες που ανοίγουν σε διάφορα σημεία, από τις οποίες η καλύτερα

10. Μεχόν σημείων δεν έχουν γίνει ανακατασκευές έρευνες εντός του χώρου της ακρόπολης. Ωστόσο στο εσωτερικό της και στην επιφάνεια του εδάφους διακρίνονται οι επιφανείς τοίχων που ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους.

11. Πάνω και γύρω από τον πύργο, το 1633 ιδρύθηκε το μοναστήρι των Αγ. Φανέντων.

διατηρημένη είναι η ανατολική της Μεγάλης ακρόπολης (εικ. 12). Η πύλη¹² ανήκει στον τύπο εισόδου με ευθύγραμμο διάδρομο ο οποίος τέμνει εγκάρσια το τείχος. Σχηματίζεται από το διάθυρο, όπου πάνω στις παραστάδες του διακρίνονται τόρμοι για τη στήριξη των ξύλινων θυρών (εξώθυρας και εσώθυρας). Στο μήκος του διαθύρου αντιστοιχούν πέντε σκαλοπάτια τα οποία οδηγούν σε διάδρομο ο οποίος ορίζεται από δύο ισχυρούς τοίχους. Ο διάδρομος φέρει λιθόστρωτο δάπεδο, όπου κατά μήκος της βόρειας πλευράς του κατασκευάζεται αύλακας για την περισυλλογή και διοχέτευση των όμβριων εκτός πύλης μέσω δύο ημικυκλικών οπών που λαξεύονται στην κάτω επιφάνεια του ανώτερου κατωφλίου (αδημοσίευτο).

Τα όρια της πόλης (τοπογραφικό 1)

Η πόλη των κλασικών χρόνων αναπτύσσεται στις δυτικές πλαγιές των λόφων Παλιόκαστρου και Αγ. Φανέντων (ανατολικά σε σχέση με τον σημερινό οικισμό) όπου διακρίνονται πλήθος επιβλητικών τοίχων. Οι τοίχοι εντάσσονται σε συγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο με οικοδομικά τετράγωνα και δρόμους. Το κάθε τετράγωνο έχει διαστάσεις 89 X 30μ, και χωρίζεται με δρόμους, πλάτους 6μ και 3μ, σε μικρότερες οικιστικές νησίδες των 15 X 15μ. Το ρυμοτομικό της Σάμης βρίσκει παράλληλο του στη Δ. Ελλάδα και ειδικότερα στις πόλεις της Κασσώπης και Κομποτής. Το παράλιο τείχος το οποίο βαίνει παράλληλα με την οδό Διχαλίων, αποτελεί το δυτικό όριο χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν οικιστικά κατάλοιπα και πέραν αυτού.

Η Σάμη αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα νεοελληνικής πόλης, κτισμένης πάνω στην αρχαία αλλά στην προκειμένη περίπτωση μόνο πάνω στη ρωμαϊκή πόλη. Η κλασική και ελληνιστική όπως αναφέρθηκε βρίσκονται μακριά και στα ανατολικά του πυρήνα της σύγχρονης πόλης, όπου εκεί δεν έχει αναπτυχθεί κάποιο ανασκαφικό πρόγραμμα, ώστε να αποσαφηνιστούν θέματα που άπτονται της χωροθέτησης της αγοράς, του θεάτρου, όπως και των πολιτικών και θρησκευτικών κτιρίων της. Αποσπασματικές πληροφορίες για δημόσια κτίρια προέρχονται από σωστικές ανασκαφές σε ακίνητα επί της οδού Διχαλίων. Στα οικόπεδα Βαλλάτου¹³ και Βάλαμου (2010) αποτυπώνονται οι μοναδικές ενδείξεις περί δημόσιων κτιρίων χωρίς ωστόσο να προσδιορίζεται η ταυτότητά τους. Τρίτο κτίριο κοντά στο σημερινό νεκροταφείο αναφέρεται από τον κο Πετρόπουλο, ότι καταστράφηκε από πρώην κοινοτάρχη.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

12. Τα στοιχεία που ακολουθούν και αναφέρονται στην πύλη προέκυψαν κατά τις έρευνες που έγιναν στο πλαίσιο του Ι*ΚΠΣ την περίοδο 2006-2008 και είναι αδημοσίευτα.

13. Α. Σωτηρίου, ΑΔ 51 (1996) Β1 σ.244-247.

Το λιμάνι

Ήδη αναφέρθηκε πιο πάνω η πληροφορία του Πάρτς για επιχωμάτωση αρχαίου κρηπιδώματος λιμένος στην προκυμαία της Σάμης. Σήμερα η πληροφορία του επιβεβαιώνεται. Το 2007 πλησίον της πλατείας Κωνσταντάτου αποκαλύφθηκε κατά χώρα και ενσωματωμένη σε ισχυρό τοίχο λίθινη δέστρα¹⁴ (εικ. 13, τοπογραφικό 1). Βάση της διάταξης της υπολογίζουμε ότι η λεκάνη του λιμανιού ανοίγεται προς βορρά, ενώ προς νότο ορίζεται από τη νοητή προέκταση του τοίχου. Αναμφισβήτητα πρόκειται για τον χώρο του κλασικού λιμένα, ο οποίος για άγνωστο λόγο κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο εγκαταλείπεται και μεταφέρεται στη θαλάσσια περιοχή του «Λουτρού». Στην ίδια θέση διακρίνεται ακόμα και σήμερα, ο λιμενοβραχίονας του ο οποίος κατευθύνεται υπό οξεία γωνία προς το παράλιο τείχος, στο ακίνητο Φλαμιάτου.

Η λατρεία

Σχετικά με την λατρεία, αξιοποιούνται δευτερογενείς πληροφορίες που σκιαγραφούν την εικόνα των θρησκευτικών πεποιθήσεων των κατοίκων της πόλης.

Στον λόφο απέναντι της ανατολικής πύλης της ακρόπολης, στη θέση «Αλποβούνι» διακρίνεται η κάτοψη ενός οικοδομήματος που λόγω της θέσης και της θέας από αυτό εικάζεται ότι πρόκειται για ναό.¹⁵

Από τον πυρήνα της παλαιοχριστιανικής Σάμης (θέση «Λουτρό») και μέσα σε πηγάδι¹⁶ προέρχεται το εξαιρετικής ποιότητας τέχνης αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση θνητής, που θυσιάζει σε δύο θεές, ενδεχομένως στη Δήμητρα και την Περσεφόνη.¹⁷ Ειδώλιο κιθαρωδού Απόλλωνα που είχε κατατεθεί ως κτίρισμα σε τάφο (2008, έργο αποχέτευσης), επιβεβαιώνει έμμεσα τη λατρεία του θεού.

Ενώ τα παραπάνω στοιχεία συνθέτουν μια θολή εικόνα της θρησκείας, από το σπήλαιο της Μελισσάνης στον Καραβόμυλο αποκρυσταλλώνεται η λατρεία του τραγοπόδαρου θεού και των συνοδών του.

14. Η ανασκαφική έρευνα (έργο αποχέτευση 2006-8) δεν επεκτάθηκε και τούτο εξ αιτίας του κυκλοφοριακού εμφράγματος που θα προκαλείτο στην πόλη της Σάμης. Δεν έλειπαν οι αντεγκλήσεις με την εργοληπτική εταιρεία και οι έντονες αντιδράσεις των κατοίκων σε μια τέτοια προοπτική. Από την άλλη η διεξαγωγή της έρευνας γινόταν κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες. Η στάθμη του νερού ήταν πάνω από τον τοίχο ενώ οι παρειές του σκάμματος υποχωρούσαν λόγω των χαλαρών προσχώσεων. Ωστόσο το μνημείο δεν επηρεάστηκε και δεν καταστράφηκε από τον αγωγό. Παρέμεινε σε κατάρωση και ελεύθερο από οποιοδήποτε τεχνικό έργο. Βρίσκεται εκεί για μελλοντική διερεύνηση. Για παρόμοια δέστρα βλ. Hadjidaki E., "Excavations at the Harbor of Phalasarna in Crete: the 1988 season", *Hesperia* 59, 3 (1990), 513-527.

15. Πάρτς, 1892, σ. 180. Randsborg 2002, Vol. IV:1, 94.

16. Α. Σωτηρίου, *ΑΔ* 48 (1993) Β1, σ.150-151.

17. Για παρόμοιες παραστάσεις με τις δύο θεές βλ. LIMC IV 2, σ. 577 εικ.229, 232.

Πρόκειται για ένα σπήλαιο σπάνιας ομορφιάς, ιδανικό για την λατρεία του Πάνα και των Νυμφών.¹⁸ Τέλος, από τις νομισματικές μαρτυρίες συμπεραίνεται η λατρεία της Αθηνάς και του Απόλλωνα ή του Κέφαλου.

Τα νεκροταφεία (τοπογραφικό 1)

Μέσα από τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες που έγιναν υπό τη διεύθυνση του υπογράφοντος, οριστικοποιήθηκαν οι θέσεις των νεκροταφείων τα οποία προς μεγάλη μας έκπληξη ανέρχονται σε τέσσερα: στο βόριο, το οποίο εντοπίστηκε πρόσφατα και οριοθετείται στη θέση «Τσέκα»,¹⁹ στο δυτικό, που επίσης εντοπίστηκε πρόσφατα και αναπτύσσεται γύρω από την πλατεία Ήρας, στο ανατολικό, το οποίο αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση νεκροταφείου που ενώ αρχικά ήταν εκτός των τειχών εκ των υστέρων συμπεριλήφθηκε εντός των τειχών και τέλος, στο νότιο νεκροταφείο²⁰ το οποίο ορίζεται ανατολικά και δυτικά από τις οδούς Μεταξά και Σουηδίας, βόρεια και νότια από τα κτιριακά συγκροτήματα του ΟΤΕ και του Κέντρου Υγείας αντίστοιχα. Το τελευταίο φαίνεται να είναι το μεγαλύτερο σε έκταση νεκροταφείο και το αρχαιότερο, αφού εδώ ερευνήθηκαν οι πρωιμότεροι τάφοι της Ιστορικής Εποχής και ακριβέστερα της Πρωτογεωμετρικής περιόδου (1050 π.Χ. - 900 π.Χ.).

Η τυπολογία των τάφων εξαντλείται κυρίως στους εγχυτρισμούς (ταφές μέσα σε μεγάλα αγγεία όπως πίθους, αμφορείς, υδρίες και κρατήρες), τους κεραμοσκεπείς (κεραμίδες σε τριγωνική διάταξη), τους λακκοειδείς και τους κιβωτιόσχημους (λάκκοι οι οποίοι εσωτερικά επενδύονται με 4 λίθινες πλάκες ή με τοίχους κτισμένους με λίθους ή οπτόπλινθους και με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Φέρουν κάλυψη 1-4 λίθινες πλάκες) και λιγότερο σε μνημειακούς, όπως είναι οι καμαροσκεπείς και οι σαρκοφάγοι. Ως κτερίσματα (αντικείμενα που συνοδεύουν τους νεκρούς) κατατίθενται πήλινα και γυάλινα αγγεία, κοσμήματα από χαλκό, σήμι ή χρυσό, είδη καλλωπισμού για τις γυναίκες (περόνες, καθρέπτες, τριχολαβίδες κα) και είδη στρατιωτικού εξοπλισμού για τους άνδρες (χάλκινο κράνος, ειχ.14, σιδερένια ξίφη). Σύνηθες κτέρισμα είναι το νόμισμα το οποίο τοποθετείται στο στόμα ή

18. Σ. Μαρινάτος, «Έρευναι εν Σάμη της Κεφαλληνίας», ΑΕ 1964, Αθήναις 1967, 17-22. Γ. Δοντάς, «Ευρήματα από το παρά την Σάμην της Κεφαλληνίας σπήλαιον Μελισσάνη», ΑΕ 1964, Αθήναις 1967, 28-35.

19. Η μοναδική αναφορά για τη θέση μέχρι σήμερα βλ. Μ. Πετρόπουλος, ΑΔ 42 (1987), Χρονικά, σ. 167.

20. Δεν έχουν δημοσιευθεί τα αποτελέσματα των ερευνών. Για σύντομες περιγραφές βλ. Ι. Παπαποστόλου, ΑΔ 32 (1977) Χρονικά 183-186. Ι. Μένεγκα, ΑΔ 35 (1980) Β1, Αθήνα 1988, 199-200. Μ. Πετρόπουλος, ΑΔ 40 (1985), Χρονικά, Αθήνα 1990, 144-147. Μ. Πετρόπουλος, ΑΔ 42 (1987), Β1 Αθήνα 1992, 165-169. Α. Σωτηρίου, ΑΔ 55 (2000) Β1, σ.338.

στην παλάμη του νεκρού. Τούτο είναι γνωστό και ως χαρώνειος οβολός με τον οποίο η ψυχή πληρώνει τον Χάροντα για να την μεταφέρει στον κάτω κόσμο. Επίσης, τα πήλινα λυχνάρια, ως συνήθη κτερίσματα, χρησιμοποιούνταν (εικ. 15) για να φωτίζουν τη ψυχή στους σκοτεινούς και δαιδαλώδεις διαδρόμους του κάτω κόσμου.

Η οικονομία

Η οικονομία της Σάμης στηριζόταν κατά ένα μεγάλο βαθμό στη γεωργία και κτηνοτροφία. Υποθέτουμε ότι η υπαίθρος χώρα μοιράζεται μεταξύ των λίγων που εγκαθίστανται σε αγροικίες²¹ θεμελιωμένες σε πεδινές εκτάσεις και κοντά σε ποτάμια. Η κάθε αγροικία ενισχύεται με ισχυρό οικοδόμημα για το οποίο υποθέτουμε ότι ταυτίζεται με πύργο, που εξυπηρετούσε παράλληλα αμυντικούς σκοπούς. Τέτοιου είδους εγκαταστάσεις έχουν καταγραφεί στην πεδιάδα της Σάμης και στη κοιλάδα των Κουλουράτων. Τις παραπάνω προϋποθέσεις πληρούν οι εγκαταστάσεις στις θέσεις «Κοκκίλια» και «Στερνούλες».²² Βέβαια, εναπόκειται στην ανασκαφική έρευνα να τεκμηριώσει ή να διαψεύσει την υπόθεση μας.

Η εκτεταμένη εγκατάσταση με διάσπαρτους λιθόπλινθους, που αποτελούν κατάλοιπα ισχυρού οικοδομήματος, η οποία ερευνήθηκε στα Κουλουράτα της Σάμης μάλλον ανήκει στην ίδια κατηγορία των αγροικιών. Χώροι με δάπεδα, αποθηκευτικοί χώροι και λουτήρας σχηματίζουν δαιδαλώδες συγκρότημα,²³ που η χρήση του παρατείνεται για αρκετούς αιώνες με αποτέλεσμα η αρχική κάτοψη του να έχει τροποποιηθεί αρκούντως.

Στον ίδιο χώρο λάμβανε χώρα η αγγειοπλαστική δραστηριότητα, όπως αποδεικνύεται από τον κεραμικό κλίβανο που βρέθηκε ενσωματωμένος στα οικοδομικά λείψανα. Τα αγγεία που παράγονται, προορίζονται τόσο για τις οικιακές ανάγκες των ενοίκων όσο και για τις ανάγκες της εγχώριας αγοράς. Εμφανίζουν επιδράσεις από τα εργαστήρια των μεγάλων αστικών κέντρων όπως είναι της Αθήνας, της Κορίνθου, της Μεσσήνης, της Κρήτης και άλλων κέντρων αλλά και στιλιστικά στοιχεία

21. Για αγροικίες με πύργους βλ. Έφη Πουλάκη, Πολυξένη Αδάμ, Βελένη Κατερίνα Τζαναβάρη, *Αρχαίες Αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, 2003. Λίλα Ι. Μαραγκού, *Αμοργός II. Οι αρχαίοι πύργοι*, 2005. Morris S.P.-Papadopoulos J. K., "Greek Towers and Slaves: An archaeology of exploitation" *AJA* 109, 2005, σ. 155-225.

22. (ed) Randsborg 2002, Vol.IV:1, site 223 & 229, σ. 80. Στη θέση «Κήπος» διακρίνεται ένα κτισμένο τοίχος που είναι πιθανόν να ανήκει σε παρόμοιο οικοδόμημα/συγκρότημα. Στη θέση «Ψαρά» (Α.Σωτηρίου, *ΑΔ* 49 (1994) Β1, σ.251) επιδράσεις από δαυριδική ζώνη με σπινταιοειδή πλάκες πιθανώς να σχετίζεται με λατρευτικό χώρο. Οι δύο τελευταίες θέσεις είναι αδιευκρίνιστες και υπό έρευνα.

23. Α. Σωτηρίου, *ΑΔ* 53 (1998), Β1, Αθήνα 2004, Κουλουράτα (θέσεις Αγροικίες και Λάμδα Ράχη), σ. 285-287.

που προσγράφονται αποκλειστικά στην τοπική παράδοση.²⁴

Η μακραίωνη αγγειοπλαστική τέχνη στη Σάμη μαρτυρείται επίσης από τις μήτρες, που βρέθηκαν στις ανασκαφές μέσα στην πόλη.

Η αναφορά μας στην οικονομία της Σάμης ολοκληρώνεται με την απλή παράθεση των σύνεργων που χρησιμοποιούνται στις διάφορες παραγωγικές δραστηριότητες, όπως είναι αγκίστρια για το ψάρεμα, σταθμιά και τμήματα ζυγαριάς που υποδηλώνουν εμπορική δραστηριότητα, γεωργικά εργαλεία, όπως σκαλιστήρια και δρεπάνια για την καλλιέργεια της γης και το θέρισμα, και τέλος αγνήθες και βελόνες για την ύφανση.

Κράνη

Η ακρόπολη (τοπογραφικό 2)

Η Κράνη²⁵ φαίνεται ότι είναι μία από τις ισχυρότερες πόλεις της Κεφαλληνιακής τετράπολης και διαδραματίζει σημαντικό ρόλο. Η ακρόπολη της καταλαμβάνει τις κορυφές των δίδυμων λόφων «Καστέλι» και «Πεζούλες», στέφεται με τείχος κτισμένο κατά το πολυγωνικό ακανόνιστο και ευθύγραμμο σύστημα²⁶ και φέρει εσωτερικό διατείχισμα. Στο τείχος του λόφου «Πεζούλες», ανοίγονται δύο πύλες που οδηγούν στο εσωτερικό αλλά η βορειοανατολική, για άγνωστους λόγους κλείστηκε κατά την Ρωμαϊκή περίοδο.²⁷

Εντός του χώρου διακρίνονται οι επιφάνειες τοίχων που μαρτυρούν την πυκνή δόμηση της. Στο μέλλον είναι πιθανόν να αποκαλυφθούν πολύ περισσότερα οικοδομικά λείψανα ισάξια ή και σημαντικότερα από αυτά που παρουσιάζονται ευθύς αμέσως.

Η ακρόπολη της Κράνης είναι από τις περιπτώσεις που πιστοποιείται η θεμελίωση λατρευτικών χώρων και δημοσίων κτισμάτων εντός

24. Α. Σωτηρίου, «Ελληνιστική κεραμική από τα Κουλουράτα Κεφαλονιάς», *Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, Αθήνα 2009, 214-229.

25. Παρτς 1892. 200-211. Π.Γ. Καλλιγιάς, «Η Μυκηναϊκή Κράνη της Κεφαλλονιάς» *Αρχαιολογία* 1, 1981, 77-83. (ed) Randsborg 2002, IV:I, 106-108. (ed) Randsborg 2002, IV:II, 275-281, 299 and 304-307. Sotiriou, Antonetti (ed.) 2010 σ. 101-102. Wijngaarden – Sotiriou 2013 (eds), 28-29, figs 31-36.

26. Η οχύρωση της πόλης στην περιοχή των Ραζάτων και της ακρόπολης δεν ήταν ορατή. Καλυπτόταν κάτω από πυκνή και αδιαπέραστη βλάστηση και σε αρκετές περιπτώσεις κάτω από τεράστιους όγκους προσχώσεων. Στο πλαίσιο του Υ/Ε «Ανάδειξη-ανάπλαση αρχαιολογικού χώρου Κράνης» (2004-2008) έγιναν εργασίες πεδίου και για πρώτη φορά αποκαλύφθηκε μέρος της οχύρωσης και των οικοδομικών λειψάνων της πόλης όπως και νέα στοιχεία.

27. Κυπαρίσσης, *Κεφαλληνιακά*, ΑΔ 5, 1919. 90-91, εικ. 7. Καλλιγιάς, Π.Γ. 1969, ΑΔ 23, Β2 Χρονικά, σ. 271.

αυτής. Και πάλι στην κορυφή του λόφου «Πεζούλες» το 1978 ερευνήθηκαν από τον αείμνηστο κεφαλλονίτη αρχαιολόγο Καλλιγιά²⁸ νάος εν παραστάσι των υστεροαρχαϊκών χρόνων, καθώς και στωϊκό οικοδομήμα των ρωμαϊκών. Προς τα δύο οικοδομήματα οδηγούσαν οι πύλες που μόλις αναφέρθηκαν.

Ένας δεύτερος λατρευτικός χώρος λειτουργούσε στη βόρεια κλιτύη του λόφου Καστέλι από όπου προέρχεται βάθρο με την επιγραφή *Δάματρι και Κόραη*.²⁹ Έτσι επιβεβαιώνεται η λατρεία της Δήμητρας και της κόρης της Περσεφόνης. Η ίδρυση του ιερού, σε μικρή απόσταση από τις πηγές που σήμερα υδροδοτείται το Αργοστόλι, δεν είναι τυχαία. Είναι γνωστό ότι οι πηγές αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της λατρείας της Δήμητρας. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός ότι, στο χώρο του ιερού σε μεταγενέστερη εποχή κτίστηκε το εκκλησάκι της Αγίας Τριάδας το οποίο σήμερα είναι μισογκρεμισμένο. Η θεμελίωση χριστιανικού ναού πάνω σε ειδωλολατρικό είναι σύνηθες φαινόμενο που το συναντάμε επίσης στη θέση Άγιος Γεώργιος - Γραδού Σκάλας.

Η οχύρωση και η πόλη

Η συζήτηση για την Κράνη δεν είναι εφικτή χωρίς να υπάρχει κάποιιο τοπογραφικό. Προηγήθηκαν τα τοπογραφικά του Πάρτς το 1892,³⁰ του Καλλιγιά, ο οποίος τοπογράφησε τον λόφο Πεζούλες³¹ και το 1995 της ελληνο-δανέζικης αποστολής που αποτύπωσε το άγνωστο μέχρι τότε ρυμοτομικό σχέδιο της «Νέας Κράνης»,³² όπως αναφέρεται στην βιβλιογραφία. Το 2009 άρχισε υπό τη διεύθυνση του υπογράφοντος και σε συνεργασία της τοπογράφου Δρ Αγγελικής Ανδρεάτου, η συστηματική καταγραφή και τοπογράφιση των μνημείων³³ της πόλης με ενδιαφέροντα αποτελέσματα ως προς τον πολεοδομικό ιστό και την οχύρωση της πόλης (τοπογραφικό 2).

Από την ακρόπολη κατηφορίζουν προς τους πρόποδες των λόφων τρία σκέλη τειχών, το βόρειο, το δυτικό και το ανατολικό (στο τοπογραφικό 2). Το τελευταίο εντοπίστηκε μόλις το 2000 ύστερα από υπόδειξη του κ. Κώστα Μαρκάτου στον οποίο η αρχαιολογική έρευνα οφεί-

28. Π. Γ. Καλλιγιάς, ΑΔ24 (1969), Β 2, Αθήναι 1970, σ. 270-271.

29. Π. Γ. Καλλιγιάς, «Ιερό Δήμητρας και Κόρης στην Κράνη Κεφαλλονιάς», ΑΕ 1978, Α-θήναις 1980, 136-146. Για το βάθρο ειδικά βλ. 142-3 εικ. 3.

30. Πάρτς 1892, παρενθέτος πίνακας.

31. Καλλιγιάς, 1969 ό.π., 270-272, σχ.10.

32. (ed.) Randsborg 2002, IV:II, 299.

33. Είναι η πρώτη φορά που επιχειρείται η οριοθέτηση της πόλης με βάση την καταγραφή των μνημείων της. Για την τοπογράφιση των μνημείων προηγήθηκαν αλληπαλά περπάτημα και μετρήσεις στο χώρο από τον υπογράφοιτα και τη συναδέλφου αρχαιολόγο Μ. Ανδρεάτου. Η καταγραφή περιλαμβάνει όλη την ακρόπολη, τις πλαγίες και τον περιβάλλοντα χώρο της. Τα στοιχεία είναι υπό επεξεργασία και δημοσίευση.

λει πολλά. Τούτο αν και σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση, η σημασία του δεν υποβαθμίζεται.

Αλλά, παρά την κατασκευή των τριών σκελών ανακύπτει ένα σοβαρό πρόβλημα: η πόλη σε περίπτωση επίθεσης παρέμενε εκτεθειμένη και απροστάτευτη από τα νότια και νοτιοδυτικά. Η παρουσία των τριών σκελών δεν θα εξυπηρετούσε κανέναν σκοπό, εκτός αν συνδέονταν μεταξύ τους με κοινό τείχος, που ακολουθούσε κατά πάσα πιθανότητα την ίδια ή παράλληλη πορεία με τον σημερινό περιφερειακό δρόμο (τοπογραφικό 2 δηλώνεται με διακεκομμένη γραμμή). Για την προτεινόμενη πορεία υπάρχουν ενδείξεις που καθιστούν βάσιμη την υπόθεση μας. Στις δυτικές υπώρειες του λόφου «Καστέλι» πάνω στο φυσικό βράχο διακρίνονται ίχνη λάξευσης για την υποδοχή λιθοπλίνθων. Τα ίχνη των λαξυσεων παρακολουθούνται σε αρκετό μήκος, πράγμα το οποίο συνηγορεί ότι αντιστοιχούν σε μήκος τείχους παρά σε οποιαδήποτε άλλη κατασκευή.

Η πόλη θεμελιώνεται μεταξύ του δυτικού και ανατολικού σκέλους, στις πλαγίες των λόφων και σε αμφιθεατρική διάταξη, όπου και σήμερα διακρίνονται τοίχοι οικοδομημάτων αλλά και ολόκληρα οικήματα λαξευμένα στο φυσικό βράχο. Δρόμος διέσχιζε τον πυρήνα της (τοπογραφικό 2, εικ. 16. Στον χώρο έγιναν εργασίες ανάδειξης των μνημείων 2004-2008) με κατεύθυνση το νεκροταφείο στη θέση Δρακοσπηλιά. Η αφετηρία του τοποθετείται στο ενδιάμεσο πλάτωμα που δημιουργείται μεταξύ των δύο λόφων της ακρόπολης. Από τη διαμόρφωση του χώρου και το πλάτος του δρόμου συμπεραίνεται ότι επί του τείχους, το οποίο δεν σώζεται πλέον, ανοιγόταν μεγάλη πύλη.

Η τοπογράφηση των οικοδομικών λειψάνων, ανέδειξε μέρος του ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης, που έως τώρα παρέμενε άγνωστο. Οικιστικές νησίδες σχηματίζονται μεταξύ παράλληλων οδών οι οποίοι τέμνονται με κάθετους δρομίσκους. Η ολοκλήρωση της καταγραφής και τοπογράφησης των λειψάνων θα επιτρέψει στο μέλλον την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων.

Ενδεχομένως, πληθυσμιακή έκρηξη οδήγησε στο σχεδιασμό και τη ρυμοτόμηση μιας νέας πόλης στα βορειανατολικά της ακρόπολης, η οποία όμως ουδέποτε κατοικήθηκε.³⁴ Ημιτελής παρέμεινε και το αμυντικό έργο που εμφανίζεται τόσο προς την ίδια κατεύθυνση, (περιοχή Ραζάτων, θέσεις «Τραγαλοβουνί», «Πόρτες», «Αγορά» (εικ. 17) όπως επίσης στα ανατολικά της ακρόπολης, στο φρύδι των λόφων που ορίζουν

34. Στο πλαίσιο του Υ/Ε της Κράνης κατά τη διάρκεια των εργασιών στον οχυρωματικό περίβολο και στο δίπυλο δεν βρέθηκε κεραμική πράγμα το οποίο μας εννίζει. Το γεγονός αυτό ενδεχομένως ενισχύει την άποψη ότι η κατασκευή του περιβόλου διακόπηκε απότομα όπως και ότι η «Νέα Κράνη» δεν κατοικήθηκε ποτέ.

την πεδιάδα της «Αλαφώνας». Πρόκειται για έναν εντυπωσιακό «περίβολο» που το βορειοανατολικό σκέλος του στα Ραζάτα έχει μήκος 1090μ, μέσο πλάτος 3.00μ, σώζεται σε ύψος 2.5μ περίπου και ενισχύεται με 21 πύργους. Απο αυτό, το βορειοδυτικό τμήμα του, με σημείο αναφοράς την κεντρική πύλη στη θέση «Πόρτες», είναι κτισμένο κατά το πολυγωνικό ευθύγραμμο σύστημα δόμησης ενώ το νοτιοανατολικό κατά το τραπεζιόσχημο ψευδοισόδομο. Το σημείο μετάβασης, από το ένα σύστημα στο άλλο, γίνεται στο μεταπύργιο διάστημα του 13^{ου} και 14^{ου} πύργου μετρώντας τους πύργους από Βορά προς Νότον. Πυλίδια³⁵ ανοίγονται παραπλεύρως αρκετών πύργων του νοτιοανατολικού τμήματος όπου διαμορφώνεται επίσης μεγάλη πύλη η οποία προστατεύεται από δύο πύργους.

Την κεντρική πύλη του περιβόλου αποτελεί το δίπυλο στη θέση «Πόρτες» που σε κάτοψη συγκρίνεται με εκείνο των Αθηνών.³⁶ Στο κέντρο της νότιας πλευράς ορθογώνιου χώρου που ορίζεται δυτικά και ανατολικά από δύο τμήματα τείχους, ορθώνεται πύργος αφήνοντας εκατέρωθεν αυτού δύο ανοίγματα. Αντίθετα, η βόρεια πλευρά του χώρου παραμένει ανοικτή αλλά προστατεύεται από τους δύο πύργους που αποτελούν την απόληξη των δύο παράλληλων τμημάτων του τείχους.

Δημόσια οικοδομήματα

Εκτός της στοάς που κατασκευάστηκε δίπλα από το ναό στην κορυφή «Πεζούλες» της ακρόπολης, δύο νέα δημόσιου χαρακτήρα οικοδομήματα εντοπίστηκαν σε αντιδιαμετρικά αντίθετα σημεία. Το πρώτο, αποκαλύφθηκε στο ακίνητο του Ορφανοτροφείου Αργοστολίου, το οποίο τοποθετείται αμέσως νότια της ακρόπολης και εντός του χώρου των τειχών, και το δεύτερο, στα δυτικά, εκτός των τειχών, επί του επαρχιακού δρόμου Αργοστολίου - Πόρου πλησίον του 1^{ου} κυκλικού κόμβου (εικ.18 στο βάθος). Είναι κτισμένα με καλοδολεμένους μεγάλους λίθους και εσωτερικά φέρουν εγκάρσιους τοίχους, στοιχείο που υποδηλώνει ότι χωρίζονται σε επιμέρους χώρους. Δυστυχώς, η έρευνα τους δεν ολοκληρώθηκε για τεχνικούς λόγους με συνέπεια να μην είναι εφικτό να προσδιοριστεί η ακριβής χρήση τους.

Τα νεκροταφεία

Οι γνώσεις μας για τα νεκροταφεία της πόλης προέρχονται από τις πληροφορίες που εμφανίζονται στη βιβλιογραφία. Ο Μαρινάτος³⁷ αναφέρει το νεκροταφείο στη θέση «Ρίζα», νότια της ακρόπολης (επί και

35. Αρχικά από τα πυλίδια όπως η πύλη και το δίπυλο επαναλήφθηκαν κλίμακες για πρώτη φορά μετά τις εργασίες πεδίου που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του I KILΣ. 36. (ed) Randsborg 2002, IV:1, 304-307.

37. Σ. Μαρινάτος, «Αι εν Κεφαλληνία ανασκαφαί Goekoop 2», ΑΕ 1933, Αθήνας 1935, 2-5.

εκατέρωθεν του αγροτικού δρόμου), όπως και το νεκροταφείο στη θέση «Δρακοσπηλιά» την οποία διασχίζει ο αρχαίος δρόμος που αρχίζει από την ακρόπολη και κατευθύνεται προς τα βόρεια, στο σπηλαιοβράθρο της Γρούσπας. Στη συγκεκριμένη θέση διακρίνονται επί του εδάφους λακκοειδείς τάφοι ανοιγμένοι στο φυσικό βράχο. Ο εντυπωσιακότερος όλων όμως είναι ο τάφος ο οποίος διαμορφώνεται σε ορθογώνιο θάλαμο στο μέτωπο βράχου με είσοδο, ενώ στο δάπεδο του ανοίγονται λακκοειδείς τάφοι (εικ. 16). Αναμφίβολα πρόκειται για τάφο ευκατάστατης και σημαίνουσας οικογένειας της Κράνης. Εκατέρωθεν του θαλάμου και επί του βράχου διακρίνονται λαξεύματα όπου θα πρέπει να διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα για να αποσαφηνιστεί η χρήση τους. Πάντως, δεξιά της εισόδου και επί του βράχου διακρίνεται σε ικανό ύψος αρχαία επιγραφή.

Το λιμάνι

Η Κράνη όπως ήδη αναφέρθηκε βρίσκεται ακριβώς πάνω από τον μυχό του κόλπου του Αργοστολίου, και όπως είναι αναμενόμενο θα διέθετε λιμένα. Βάση των γραπτών πηγών, κατά τη διάρκεια του μεσαιώνα διακρίνονταν στον χώρο δέστρες. Τούτο δεν επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά, αλλά σε πρόσφατη ανασκαφική έρευνα και επί του επαρχιακού δρόμου (κοντά στον 1° κυκλικό κόμβο), ήρθαν στο φως παρόδια λείψανα οικημάτων (εικ. 18) των ρωμαϊκών χρόνων που από την τη διάταξη τους υποθέτουμε ότι ανήκουν σε λιμενικές εγκαταστάσεις (καταστήματα;). Συνεπώς ο αρχαίος λιμένας της πόλης δεν πρέπει να απέχει κατά πολύ των λειψάνων.

Λατρεία

Η λατρεία δεν γινόταν μόνο στα θρησκευτικά κέντρα που έχουν αναφερθεί στο χώρο της ακρόπολης, αλλά λάμβανε χώρα και στην ύπαιθρο. Νοτιοανατολικά και σε απόσταση 1800μ της ακρόπολης στη θέση «Διακάτα», όπου υπάρχουν δύο θαλαμοειδείς τάφοι Μυκηναϊκής περιόδου, μαρτυρείται η λατρεία του Πάνα.³⁸ ενώ κοντά στο αεροδρόμιο στις Μηνιές υπήρχε ναός³⁹ που η ακριβής θέση του αγνοείται. Παρά τις αλλεπάλληλες προσπάθειες μας να προσδιορίσουμε εκ νέου τη θέση του, τούτο δεν κατέστη δυνατόν. Κατά πάσα πιθανότητα, παρασύρθηκε από τους μηχανικούς εκσκαφείς κατά την κατασκευή του αερολιμένα Κεφαλονιάς την περίοδο της δικτατορίας (1967-1973).

Οικονομικές δραστηριότητες

Η οικονομία του κράτους, στηρίζεται στη γεωργία και την κτηνοτροφία, μόνο που στην προκειμένη περίπτωση το μοντέλο ανάπτυξης

38. Ν. Κυπαρίσσης-Α. Φιλαδέλφους ΠΑΕ 1912, *Ανασκαφαί εν Κεφαλληνία*, σ.117-8.

39. Κυπαρίσσης - Φιλαδέλφους, ό.π., Σ.105-7.

των δύο δραστηριοτήτων διαφέρει από εκείνο της Σάμης. Οι δύο τομείς ασκούνται κατά πάσα πιθανότητα από τους κατοίκους των μικρών δορυφορικών οικισμών, που ιδρύονται στην υπαίθρο χώρα. Αν και δεν έχουν εντοπιστεί τα αντίστοιχα οικιστικά τους λείψανα, η θέση τους υπαινίσσεται από τα νεκροταφεία που αποκαλύφθηκαν, είτε στους χαμηλούς λόφους που περιστοιχίζουν την πεδιάδα της Κρανιάς, είτε στην ευρύτερη περιοχή (για τις θέσεις των νεκροταφείων βλ. χάρτης 1). Τα νεκροταφεία, προς οικονομία του χώρου, δημιουργούνται σε βραχώδη μέρη αφήνοντας ελεύθερες τις εύφορες εκτάσεις. Οι τάφοι ως επί το πλείστον, είναι λακκοειδείς και ανοίγονται είτε ελεύθερα στο φυσικό βράχο, είτε σε στοίχιση ή σε συστάδες των δύο/τριών.⁴⁰

Ο τομέας της αγγειοπλαστικής, φαίνεται ότι στην Κράνη έχει μακράν παράδοση και οργανώνεται συστηματικά. Καταρχήν, από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι το βιοτεχνικό κέντρο⁴¹ (2008-2009) τοποθετείται εκτός των τειχών και σε ικανή απόσταση. Στα νοτιοδυτικά και επί του σημερινού επαρχιακού δρόμου, αποκαλύφθηκαν κεραμικοί κλιβανοί, που χρονολογούνται στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ. Τρεις περίπου αιώνες χωρίζουν τους κλιβάνους από το δεύτερο εργαστηριακό χώρο που εντοπίστηκε μεταξύ αυτών και της πόλης. Μεγάλες ποσότητες θραυσμάτων αμφορέων, σφήνες, πυρακτωμένες μάζες πηλού, παραμορφωμένα από την όπτηση θραύσματα αγγείων και ενσφράγιστες λαβές αμφορέων με ονόματα όπως ΑΠΟΛΛΩΝΙΔΑΣ, ΞΕΝΩΝΟΣ (Sotiriou in Antonetti, fig.5, p.109), ΖΩΠΑΣ κ.ά., αποδεικνύουν την ύπαρξη εργαστηρίου κεραμικής. Μεταξύ των αγγείων συμπεριλαμβάνονται σκύφοι και κάνθαροι που παράλληλα τους απαντώνται σε τάφους. Λόγω των κοινών στιλιστικών στοιχείων τους καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα αγγεία των τάφων παράγονται στο εργαστήριο της Κράνης και από εκεί διατίθενται στην εγγύρια αγορά.

Τα λατομεία⁴² ψαμμιτόλιθου που εντοπίζονται σε ένα μεγάλο τμήμα της νοτιοδυτικής ακτής, κοντά στα Σβορωνάτα, θα είχαν συμβάλει στην

40. Δεν έχουν δημοσιευτεί διεξοδικά τα νεκροταφεία. Για σύντομες αναφορές βλ. Κυπαρίσσης - Φιλαδελφούς 1912 ό.π., σ. 109. Σ. Μαρινάτος, «Αι ανασκαφαί Goekoop εν Κεφαλληνία» ΑΕ 1932, Αθήναις 1934, 1-5. Μαρινάτος, ό.π. 68-70. Α. Σωτηρίου, ΑΔ 46 (1991), Β 1, Αθήνα 1996, «Κοινότητα Κομποθεκράτων, θέσεις Καμίνια και Ντάρα», σ. 167. Α. Σωτηρίου, ΑΔ 48 (1993), Β1, Αθήνα 1998. «οικισμός Μαζαρακάτων», σ.148. Α. Σωτηρίου, ΑΔ 50 (1995) Β1, Αθήνα 2000. «Οικισμός Μαζαρακάτων», σ. 249.

41. Τα στοιχεία που ακολουθούν προέκυψαν κατά την ανασκαφική έρευνα (2008) που έγινε στο πλαίσιο του έργου «Άξονας: Πόρος - Αργοστόλι - Φισκάρδο - Δρόμος Κρανιάς στη Νήσο Κεφαλονιάς. Τμήμα: Από Κόμβο νέας περιφερειακής οδού Κουτάβου με Δρόμο Κρανιάς έως θέση νέου Πολυκλαδικού Λυκείου Αργοστολίου».

42. Τόσο τα λατομεία όσο και η θέση για την παραγωγή άλατος καταγράφηκαν από τον υπογράφοντα ύστερα από υπόδειξη του κ. Κ. Μαρκάτου.

οικονομία της πόλης, αν και δεν είναι ακριβής η χρονολόγηση τους. Λιθόπλινθοι από το ίδιο υλικό χρησιμοποιήθηκαν τόσο στην οχύρωση της πόλης, όσο και στα οικοδομήματα της. Πάντως κατά χώρα και ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες διακρίνονται περιστασιακά ημιέργοι λιθόπλινθοι και αράβδωτοι σπόνδυλοι σαν να είναι έτοιμοι για μεταφορά.

Αντίθετα, η παραγωγή άλατος, σαν δραστηριότητα της πόλης, θεωρείται επιβεβαιωμένη. Και πάλι στα Σβορωνάτα κοντά στο ακρωτήρι της «Αγ. Πελαγίας» διακρίνονται επί της ακτής μεγάλοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο χώροι, οι οποίοι θα πληρούνταν με θαλάσσιο νερό για την παραγωγή άλατος. Η χρονική τους σύνδεση με τους κλασικούς και ελληνιστικούς αιώνες επιτυγχάνεται δια της πλαγίας οδού. Σε όμορο αγροτεμάχιο βρέθηκαν λίγα όστρακα που προέρχονται από σκάμμα λαθρανασκαφής. Η παρουσία της κεραμικής στο σημείο αυτό δεν εξηγείται διαφορετικά, εκτός αν στον χώρο υπήρχε οίκημα που σχετίζεται με την παραγωγή του άλατος.

Πρόννοι

Η τρίτη πόλη της Κεφαλληνιακής τετράπολης υπήρξαν οι Πρόννοι,⁴³ που τοποθετούνται στα μεσόγεια, στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού και θεμελιώνονται σε έναν δύσβατο ορεινό όγκο. Εδώ, η αρχαιολογική έρευνα βρίσκεται ακόμα σε εμβρυακό στάδιο. Παρόλα αυτά, είναι γνωστή η πορεία του τείχους, το οποίο είναι κτισμένο κατά το πολυγωνικό ευθύγραμμο και τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης. Εντός της ακρόπολης είναι ορατός ένας λαξευμένος βράχος που εικάζεται ότι πρόκειται για βωμό.

Νεκροταφείο⁴⁴

Έξω από τα τείχη, στη θέση «Περδικόβρυση», στην πλαγιά του λόφου εντοπίζεται εκτεταμένο νεκροταφείο, όπου από το 2008⁴⁵ διεξάγεται υπό τη διεύθυνση του υπογράφοντος, σωστική ανασκαφική έρευνα. Ιδιάζον χαρακτηριστικό του νεκροταφείου είναι το πλήθος των εγχυτρισμών (ταφές μέσα σε πίθους). Αν και οι περισσότερες ταφές βρέθηκαν διαταραγμένες και συλημένες, από τα ευρήματα τους διαπιστώνεται ότι πρόκειται για χώρο ενταφιασμού ευκατάστατων ή και ακόμα επιφανών προσώπων της τοπικής κοινωνίας.

43. (ed) Randsborg, 2002, IV:II, 258-262 fig. IX 71. Sotiriou, in Antonetti (ed.) 2010 p. 103-104. Wijngaarden - Sotiriou 2013 (eds), 29-31, fig 37.

44. Στο ΑΔ αναφέρονται και άλλες θέσεις όπου έχουν εντοπιστεί τάφοι.

45. Η ανασκαφή προκλήθηκε ύστερα από λαθρανασκαφή στο χώρο ο οποίος ήταν γνωστός στην Εφορεία και συμπεριλήφθηκε στην επιφανειακή έρευνα που έγινε από τη ΣΤ ΕΠΚΑ και το Ινστιτούτο Δανίας. (ed) Randsborg 2002, IV:I, 18-19.

Λιμένας

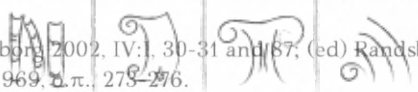
Η επικράτεια των Πρόννων περιλαμβάνει μεγάλο τμήμα του Αίνου, όπου φύτεται η ενδημική κεφαλληνιακή ελάτη της οποίας ο κώνος εμφανίζεται στα νομίσματα της πόλης. Είναι λοιπόν εύλογο να υποθέσουμε ότι η εκμετάλλευση της θα αποτελούσε προσοδοφόρα δραστηριότητα. Από την άλλη, έχοντας σε αφθονία την πρώτη ύλη, η πόλη ναυπηγεί στόλο που για τον ελλιμενισμό του προϋποθέτει την κατασκευή λιμανιού. Αν και λιμενικές εγκαταστάσεις δεν έχουν εντοπιστεί, εικάζεται ότι ο λιμένας της βρίσκεται στον παραθαλάσσιο και οχυρωμένο⁴⁶ οικισμό του Πόρου που σε ευθεία γραμμή απέχει 4 χλμ. Στον ίδιο οικισμό εκβάλλει ο χείμαρρος Βόχυνας του οποίου το δέλτα θα μπορούσε να διαμορφωθεί σε λιμένα της αρχαίας πόλης.

Θρησκευτικά κέντρα

Μακριά από την έδρα των Πρόννων, τοποθετείται το τέμενος στη θέση Αγ. Γεώργιος - Γραδού Σκάλας (εικ. 19). Ο χώρος ορίζεται με περίβολο από τον οποίο σώζεται μικρό τμήμα του. Στα νότια αποκαλύφθηκε επιμήκης στοά, κάτοψης Γ (διαστάσεις 30,55μ. και 8,90μ.) και διεύθυνης ανατολικά προς δυτικά. Η πρόσοψη της στοάς είναι στραμμένη προς τα βόρεια, όπως τεκμαίρεται από τις βάσεις κίωνων πάνω στις οποίες στηριζόταν η κιονοστοιχία της. Βόρεια και παράλληλα με αυτήν αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ναού εν παραστάσι (διαστάσεις 34,44μ. x 13,10μ.) με πρόδομο, κυρίως ναό και οπισθόδομο και ο κατώτατος δόμος της βορειοδυτικής γωνιάς του ανεξάρτητου περιστυλίου. Αρχικά, ο Μαρινάτος είχε αποκαλύψει τα θεμέλια του ναού ενώ αργότερα ο Καλλιγάς, εντόπισε το στωικό οικοδόμημα και τον περίβολο του ιερού.⁴⁷ Το 2000 ο υπογράφων φέρνει στο φώς τμήμα του περιστυλίου⁴⁸ στη ΒΔ γωνιά του ναού, καθώς και ένα μεταγενέστερο ασβεστοκάμινο το οποίο προφανώς προκάλεσε ανεπανορθωτες καταστροφές στα μνημεία του τεμένους. Το 2014 με τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος, η τάφρος θεμελίωσης του περιστυλίου, όπως και ολόκληρη η κάτοψη της στοάς.

Οι κίονες του ναού είναι δωρικού ρυθμού και τα κιονόκρανα τους παραπέμπουν σε εκείνα από το ναό της Ήρας στην Κέρκυρα.

Από την πηλίνη επένδυση της στέγης ξεχωρίζουν οι υδρορροές σε σχήμα λεοντοκεφαλής. Από τα υπόλοιπα ευρήματα διακρίνονται μικρογραφικοί χάλκινοι τρίποδας (εικ. 20), θραύσματα αγγείων και πήλινες κεφαλές γυναικείων ειδωλίων (αγαλματιδίων; εικ. 21 - τέλος 6^{ου}

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

46. (ed) Randsborg 2002, IV:1, 30-31 and 87; (ed) Randsborg 2002, IV:1, 202-204.

47. Καλλιγάς 1969, π.π., 275-276.

48. Σωτηρίου Α., ΑΔ 55 (2000), Χρονικά σ. 336.

με αρχές 5^{ου} αι. π.Χ). Παρόλα αυτά, μέχρι σήμερα δεν κατέστη δυνατόν να αναγνωριστεί η θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένο το τέμενος, ούτε και να εντοπιστεί ο βωμός του ναού αν και έγιναν δοκιμαστικές τομές τόσο στα βόρεια όσο και στα ανατολικά του.

Ένα δεύτερο σημαντικό θρησκευτικό κέντρο ερευνήθηκε στον Πόρο και συγκεκριμένα στο σπήλαιο «Δράκαινας» που είναι σκαρφαλωμένο στην νότια πλευρά του φαραγγιού. Αυτή τη φορά όμως είναι γνωστό το όνομα του θεού στον οποίο ήταν αφιερωμένο και δεν είναι άλλο από του τραγοπόδαρου θεού Πάνα και των συνοδών αυτού των Νυμφών. Χαρακτηριστικό εύρημα αποτελούν τα συμπλέγματα χορού με σχηματοποιημένα ειδώλια σε στάση χορού. Παράλληλα, στο ίδιο το σπήλαιο η λατρεία του Αινήσιου Δία θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη.⁴⁹

Πάλη

Η πόλη της Πάλης⁵⁰ καταλαμβάνει τον λόφο στη θέση «Παλιόκαστρο» και εκτείνεται προς τα ανατολικά μέχρι την παραλία. Χωρίς υπερβολή είναι η πιο «σκοτεινή» πόλη, από άποψης μνημειακής τοπογραφίας, γεγονός που οφείλεται στην έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων⁵¹ και στην υφαρπαγή του οικοδομικού υλικού των μνημείων της. Πάντως, η οχύρωση της πόλης σωζόταν μέχρι το 1636, όπως προκύπτει από αίτημα των κατοίκων προς την ενετική εξουσία για επισκευή του αρχαίου φρουρίου ώστε οι κάτοικοι να βρίσκουν σε αυτό προστασία από τις επιδρομές των Τούρκων.⁵²

Οι πληροφορίες που ακολουθούν ανάγονται στην Ελληνιστική περίοδο και αφορούν τον νευραλγικό τομέα του οδικού δικτύου. Τμήματα δύο πλακοστρωμένων δρόμων ερευνήθηκαν σε εκ διαμέτρου αντίθετες κατευθύνσεις: στη θέση «Καραβοστάσι»⁵³ βόρεια της ακρόπολης και

49. Μυράντα - Χατζιώτου Ευαγ., Στρατούλη Γ., Σπήλαιο Δράκαινα Πόρου Κεφαλονιάς, *Πρακτικά ΣΤ Διεθνές Πανιώνιο Συνέδριο*, 1997, 63-70 και ειδικότερα σελ. 69-70, εικ. 3 γ,δ και εικ. 4.

50. Παρτς 1892, 225-6, note 2. Sotiriou, Antonetti (ed.) 2010, p.102-103. Wijngaarden - Sotiriou 2013 (eds), 31-32, figs 38-39.

51. Μόλις τα τελευταία χρόνια άρχισε η οικοδομική δραστηριότητα στην γύρω περιοχή της ακρόπολης της Πάλης. Κατά τους συστηματικούς ελέγχους (αυτοψίες και παρακολούθηση εκσκαφών) εντοπίστηκαν αρχαιότητες στα νότια της ακρόπολης. Στο ακίνητο Καλογερόπουλου (2002-2003) αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα της Ελληνιστικής/Ρωμαϊκής περιόδου και εκτεταμένος αποθέτης με επάλληλα στρώματα που χρονολογούνται από την Ρωμαϊκή μέχρι την Αρχαϊκή περίοδο. Διαπιστώνεται επίσης ότι στους ρωμαϊκούς αιώνες οικιστικοί χώροι αλλάζουν χρήση και μετατρέπονται σε χώρους νεκροταφείων.

52. Παρτς 1892, 226 υποσημείωση 2.

53. Α. Σωτηρίου, *ΑΔ* 52, (1997) Β1, Θέση Καραβοστάσι, 310. d Agostino, B. - Soteriou, A. 1998, Campania in the framework of the earliest Greek colonization in the west. In

στο ακίνητο Λεγάτου-Κοκκώνη (2003) στα νότια. Εκτός των άλλων στο αγροτεμάχιο Λεγάτου ήρθαν στο φώς παρόδια κτίρια, από τα οποία το νότιο έφερε ψηφιδωτό δάπεδο. Η κεντρική παράσταση χωρίζεται σε τετράγωνα με επί μέρους θέματα από τα οποία ξεχωρίζει το έμβλημα με θεατρική μάσκα (εικ. 22). Το συγκεκριμένο ψηφιδωτό (όψιμη Ελληνιστική περίοδος) είναι το πρωιμότερο που βρέθηκε ποτέ στην Κεφαλονιά και παραπέμπει στη γνωστή παράσταση του «Μουσικού θιάσου με ντέφι» από την Νάπολη της Ιταλίας.⁵⁴ Τέλος, λίγο νοτιότερα, το 2010 οι εσκαφικές εργασίες στο ακίνητο Περδίκη διακόπηκαν για να ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα κατά την οποία αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα Ελληνιστικής περιόδου. Το ανατολικό κτίριο είναι επιμελημένης κατασκευής, αφού τοίχος που παρακολουθείται καλύτερα είναι κτισμένος κατά το πολυγωνικό σύστημα. Δυστυχώς όμως δεν προσδιορίζεται η χρήση και η ταυτότητα του. Άλλο ενδιαφέρον στοιχείο της έρευνας αποτελεί ο πήλινος λουτήρας που ανήκει σε μεταγενέστερο οίκημα.

Βορειότερα και εκτός του κύριου χώρου της πόλης βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη που αποτελούνται από τμήματα κίωνων και κιονόκρανων δωρικού ρυθμού.⁵⁵ Παρά τις τομές που έγιναν στο ακίνητο για τον εντοπισμό της θεμελίωσης του οικοδομήματος πάνω στην οποία έστηκαν οι κίονες τούτο δεν κατέσται εφικτό. Αναμφίβολα τα μέλη προέρχονται από δημόσιου χαρακτήρα κτίριο του οποίου η θέση αναζητείται.

Όπως είναι γνωστό από τις γραπτές πηγές, το 218π.Χ ο Φίλιππος ο Ε' επιχειρεί την κατάληψη της πόλης των Παλέων. Για την εκπόρθηση της μεταχειρίστηκε κάθε είδους τέχνασμα και προσέβαλε με κάθε είδους πολιορκητικές μηχανές τα τείχη της. Οπότε δικαιολογημένα η αρχική μας έκπληξη μετατράπηκε σε άφταστη ικανοποίηση, όταν το 2007, στα νοτιοδυτικά και λίγο έξω από τον πυρήνα της πόλης, η αρχαιολογική σκαπάνη προσέκρουσε σε σωρό από λίθινες πολιορκητικές σφαίρες⁵⁶ (εικ. 23, 2007). Και υπάρχουν βάσιμες υποψίες, ώστε οι σφαίρες αυτές να συνδέονται με την πολιορκία. Η κεραμική που βρέθηκε στην τομή τους, χρονολογεί τις σφαίρες στο χρονικό όριο του δεύτερου μισού του 3^{ου} αι. π.Χ.

Στον ίδιο χώρο και λίγο βορειότερα, ήρθε στο φως τμήμα τοίχου δημόσιου κτιρίου με το οποίο μπορεί να σχετίζονται θραύσματα ειδωλίων που βρέθηκαν κοντά σε αυτό. Στην περιοχή παραδίδεται η πληροφορία

Brune, D'Agostino et Michel Bats (dir.) *Eufoica L'Eubea e la presenza eufoica in Calabria e in Occidente*, (13-16 Novembre 1996), Napoli, 335-368.

54) M. Bieber und G. Rodenwaldt, Die Mosaiken des Dioskurides von Samos, *Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archäologischen Instituts*, Band XXVI, 1-24, pl. 1-19.

55) Α. Σωτηρίου, ΑΠ 48, (1993) Β1, 146-148, πιν. 488.

56) Η ανασκαφή έγινε στο πλαίσιο του έργου «Περιφερειακός δρόμος Ληγουρίου», 2007. Η θέση βρίσκεται 366μ ΝΔ του μνημείου της «Κολώνας» και επί του Περιφερειακού δρόμου και αμέσως βόρεια των εργατικών πολυκατοικιών.

ότι υπήρχαν ένας ή δύο ναοί.⁵⁷ Με το παρόν ο αριθμός των δημόσιων οικοδομημάτων αυξάνεται σε τρία, καθιστώντας την περιοχή κέντρο πολιτικού και θρησκευτικού ενδιαφέροντος.

ΤΑ ΣΥΝΟΡΑ ΤΩΝ ΤΕΣΣΑΡΩΝ ΠΟΛΕΩΝ⁵⁸ (χάρτης 1).

Οι πόλεις όπως αναφέρθηκε, προστατεύονται με επιβλητικές οχυρώσεις ενώ για την διασφάλιση της επικράτειας τους αναπτύσσουν στην ενδοχώρα τους, σε νευραλγικά σημεία αλλά και καθόλο το μήκος των συνόρων τους, ένα πυκνό αμυντικό δίκτυο που απαρτίζεται από πολίσματα, περιβόλους και παρατηρητήρια.

Τοπογραφώντας όλα τα παραπάνω αμυντικά έργα (είτε αυτά εντοπίστηκαν παλαιότερα είτε πρόσφατα), μελετώντας το ανάγλυφο του εδάφους και συνυπολογίζοντας τις πλουτοπαραγωγικές πηγές του νησιού, μπορούμε να χαράξουμε με αρκετή ασφάλεια τα σύνορα μεταξύ τους. Έτσι η Σάμη κατείχε όλο το βορειοανατολικό τμήμα του νησιού συμπεριλαμβανομένης της χερσονήσου της Ερίσσου, η επικράτεια της Κράνης άρχιζε από τον κόλπο του Λειβαδίου και κατέληγε στον κόλπο του Λουρδά, οι Πρόννοι εξουσίαζαν το νοτιοανατολικό τμήμα που οριοθετείται μεταξύ του Λουρδά και του ορεινού όγκου στο Πυργί και τέλος η Πάλη έλεγχε όλη τη σημερινή χερσόνησο της Παλικής.

Η *πόλης-κράτος της Σάμης* φαίνεται να έχει τη μεγαλύτερη επικράτεια, και κατ' επέκταση έχει τη μεγαλύτερη αμυντική θωράκιση. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι από την Ερίσσο μέχρι τα Κουλουράτα, εντοπίζονται οχυρωματικά έργα τα οποία κατασκευάστηκαν μέσα στον χρονικό ορίζοντα της Κλασικής - Ελληνιστικής περιόδου αλλά μερικά δεν αποκλείεται να ανάγονται σε προγενέστερους αιώνες όπως αποδεικνύεται από την ανάμικτη κεραμική που χρονολογείται τόσο στην Προϊστορική όσο και στην Ιστορική Εποχή. Ταυτόχρονα, τα αμυντικά έργα πέρα από τις στρατιωτικές ανάγκες, παρείχαν καταφύγιο στους γύρω πληθυσμούς⁵⁹ σε περίπτωση εισβολής.

Ακολουθώντας τη νοητή πορεία, από βόρεια προς νοτιοανατολικά, συναντούμε τα παρακάτω πολίσματα:

Στην Έρισσο, στον οικισμό Πύργο διατηρείται μικρή ακρόπολη⁶⁰ της οποίας το τείχος είναι χτισμένο κατά το πολυγωνικό σύστημα.

Πολύ νοτιότερα και πάνω από τον κόλπο του Μύρτου όπου καταλή-

57. Σ. Μαρινάτος, ΑΔ 1920-21 Παράρτημα, 172-3.

58. Wijngaarden - Sotiriou (eds), 2013, 33-41.

59. Η περίπτωση του μικρού οικισμού ελληνιστικών χρόνων στα Δίβαράτα ο οποίος γειτονεύει με ισχυρό ορθογώνιο κτίριο πιθανώς να επιβεβαιώνει την παραπάνω άποψή μας. Ο οικισμός εντόπιστηκε πρόσφατα κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών.

60. Hάρτς 1892, 161. (ed) Randsborg 2002, IV:i, 57 and 82 nr. 336.

γει η κοιλάδα της Πυλάρου ορθώνονται μικρά οχυρωματικά έργα κοντά στους οικισμούς Καρουσάτα και Λογαράτα,⁶¹ ενώ στα βόρειοδυτικά, στο χωριό Διβαρατά εμφανίζονται επί του επαρχιακού δρόμου τα ερείπια άλλου εξίσου μικρού έργου που εντοπίστηκε πρόσφατα (2002 αδημοσίευτο). Στην τελευταία περίπτωση, οι όψεις των λιθοπλίνθων διαμορφώνονται σε κυρτή επιφάνεια και συγκρίνονται με εκείνων του νοτιοανατολικού σκέλους του τείχους της ακρόπολης της Σάμης, που χρονολογείται στην Ελληνιστική περίοδο. Είναι προφανές ότι η παρουσία τόσοσων οχυρωματικών έργων σε μία τόσο μικρή έκταση αποσκοπούσε στη διασφάλιση της βόρειας εισόδου της Πυλάρου.

Η νότια είσοδος της κοιλάδας ανοίγεται κοντά στην Αγ. Ευφημία. Το στόμιο της περιορίζεται από τις απολήξεις των ορεινών όγκων Μεροβίγλιου και Χαμόλακκου. Στο δυτικό άκρο σώζεται τείχος (Μεροβίγλι: πλησίον του οικισμού Δρακοπουλάτων στη θέση «Καραβοστάσι»), που εγείρεται στις χαμηλότερες υπώρειες. Τούτο ακολουθεί τεθλασμένη πορεία και είναι κτισμένο κατά το ορθογώνιο σύστημα.⁶² Σε διαφορετικά σημεία και είτε εγγύς είτε μακράν αυτού, υπάρχουν πέντε οικοδομήματα⁶³ που η χρήση τους παραμένει αδιευκρίνιστη. Στο ανατολικό άκρο του στομίου το οποίο ορίζεται στη θέση «Παλάτια» (ορεινός όγκος Χαμόλακκου) ορθώνεται διμηρές ορθογώνιο οχυρό⁶⁴ κτισμένο κατά το τραπεζιόσχημο και πολυγωνικό σύστημα (εικ. 24 και 24α).

Αναμφισβήτητα το στόμιο της κοιλάδας είναι ένα νευραλγικό σημείο που χρήζει επιτήρησης και στρατιωτικής ενίσχυσης. Σε περίπτωση λοιπόν που εισβολέας επιχειρούσε να εισέλθει στο εσωτερικό της, θα βρισκόταν σε εξαιρετικά δεινή θέση και κάτω από «διασταυρούμενα πυρά» λόγω των οχυρωματικών έργων εκατέρωθεν του στομίου της. Παρόλα αυτά, τόσο για το τείχος στα Δρακοπουλάτα όσο και για το διμερές οχυρό στα «Παλάτια» διαπιστώνεται η εξής αδυναμία: και τα δύο εγείρονται σχεδόν στα ριζά των λόφων με αποτέλεσμα να είναι ευπρόσβλητα από επίθεση που εκδηλώνεται από μεγαλύτερο ύψος. Παρά τη συγκεκριμένη αδυναμία ο χαρακτηρισμός τους ως αμυντικών έργων παραμένει μέχρι που η ανασκαφική έρευνα αποδείξει το αντίθετο.

Μακριά και νότια της πόλης, στον ορεινό όγκο του Αυγού, επί των χαρτών της ΓΥΣ εμφανίζεται το τοπωνύμιο «Καστρί» σε υψόμετρο 909μ., το οποίο ο υπογράφων δεν είχε την ευκαιρία να το επισκεφθεί. Ωστόσο, δεν αποκλείεται να υπάρχει και εκεί κάποιο αμυντικό έργο

61. Hatzis 1892, 170.

62. Hatzis 1892, 168-169; Σωτηρίου 1991, ό.π., 169; (ed) Randsborg 2002, IV.1, 54-55 and 181 nrr 308-325.

63. Μόνο τα τρία αναφέρονται στο (ed) Randsborg 2002, IV.1, 54-55 nrr 310, 320.

64. (ed) Randsborg 2002, IV.1, 54, 81 nrr 322.

(παρατηρητήριο/φρουκτωρία/περίβολος), όπως συμβαίνει για τόσες άλλες θέσεις που φέρουν το ίδιο τοπωνύμιο και η παρουσία αμυντικών έργων είναι επιβεβαιωμένη. Από αυτό το σημείο ελέγχεται η ναυσιπλοΐα που διεξάγεται στο θαλάσσιο χώρο μεταξύ Ιθάκης, Αιτωλοακαρνανίας και Αχαΐας, όπως ακριβώς ελέγχεται από τη θέση «Καστρί»⁶⁵ που βρίσκεται στο απέναντι όρος, Ημεροβίγλι, αλλά ανήκει στην επικράτεια των Πρόννων.

Τέλος στη νοτιότερη εσχαιά της Σάμης και κοντά στα Κουλουράτα στις θέσεις «Ράχες/Κουλουράτα» (εικ. 25) και «Καστρί» είναι ορατά τα λείψανα ενός ορθογώνιου, ενός ελλειψοειδούς και ενός κυκλικού πολίσματος⁶⁶ που καταλαμβάνουν τις κορυφές τριών διαδοχικών λόφων με υψόμετρο 328μ., 350μ. και 405μ. αντίστοιχα. Οι αποστάσεις μεταξύ τους είναι μικρές για αυτό εγείρονται ερωτήματα σχετικά με την περίοδο κατασκευής και την σκοπιμότητα τους, πολύ περισσότερο που και τα τρία ελέγχουν και προστατεύουν την ίδια περιοχή. Είναι πιθανόν ένα ή δύο από αυτά να κατασκευάστηκαν πριν τους κλασικούς αιώνες, όπως συμπεραίνεται από την κεραμική και τους πυριτόλιθους που συλλέγησαν. Δεν αποκλείεται η περιοχή μεταξύ Κουλουράτων και Τσαγκαρισιάνου (η τελευταία ανήκει στους Πρόννους βλ. πιο κάτω) να υπήρξε το μήλο της έριδος, όχι μόνο μεταξύ των πόλεων - κρατών της Σάμης και των Πρόννων, αλλά και πολιτικών κέντρων προγενέστερων εποχών.

Βάση όσων έχουν αναφερθεί πιο πάνω, τα σύνορα της Σάμης μπορούν να καθοριστούν ως εξής και πάντα με επιφύλαξη (χάρτης 1). Στα νοτιοανατολικά, ορίζονται από την χαράδρα και την ατραπό που συνδέει το ακρωτήρι Λυγιάς με τη λίμνη Άβυθο. Στην συνέχεια, ζώνουν το παλαιό χωριό των Κουλουράτων (όπου καταλήγει η ομώνυμη κοιλάδα), για να ακολουθήσουν την νεροσυρμή είτε του Τσαγκαρισιάνου είτε του Καρνίκου Κλίσματος. Η συγκεκριμένη εναλλακτική πορεία προτείνεται, για να συμπεριληφθεί το στρατηγικής σημασίας υψίπεδο Μολού, είτε στην επικράτεια της Σάμης είτε στην επικράτεια των Πρόννων. Από εκεί η γραμμή των συνόρων ανηφορίζει τον Αίνο, ακολουθεί την κορυφογραμμή που ενώνει τα βουνά Γιούπαρη, Ρούδι, Κόρινδος και Ευμορφία, μέχρι το τοπωνύμιο Δάφνη σχηματίζοντας την πρώτη φυσική αμυντική γραμμή, που τελικά προεκτείνεται και καταλήγει στη Θηναία μέσω της κορυφής Μεροβίγλι.

Τμήμα της οροσειράς του Αίνου (Ρούδι και Γιούπαρη) ανήκε στην επικράτεια της Σάμης, η οποία διατηρούσε ισχυρό ναυτικό όπως συ-

65. Από αυτοψία μου διαπιστώθηκε η παρουσία τμήματος αρχαίου περιβόλου. Για την ίδια θέση βλ. και πιο κάτω στην επικράτεια των Πρόννων.

66. Σωτηρίου 2000 ό.π. 113-114. (ed) Randsborg 2002, IV:1, 34-36, 79-80, nrr 211, 213, 220.

μπεραίνεται από τις νομισματικές μαρτυρίες (εικ. 5α).

Ορίζοντας τα σύνορα της Σάμης, προκύπτουν αυτομάτως σε ένα μεγάλο βαθμό και τα σύνορα των τριών άλλων πόλεων.

Η *πόλη-κράτος της Κράνης* καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα του κυρίου κορμού της Κεφαλονιάς. Η ημιορεινή περιοχή που υψώνεται στο κέντρο της χώρας (Κορυφή, Φάλαγγα, Ξεριζωμένος, Λίμη), χωρίζει τις δύο εύφορες περιοχές των Ομαλών και της Λειβαθούς. Βορειότερα της πόλης, το ανάγλυφο του εδάφους κορυφώνεται σταδιακά (υψόμετρο 904μ, Μεροβίγλι), για να ταπεινωθεί στη συνέχεια στην κοιλάδα της Θηναίας.

Από τη μεριά της Κράνης αναπτύσσεται σύστημα περιβόλων, που σχηματίζουν δεύτερη αμυντική γραμμή, παράλληλη με εκείνη του Αίνου. Ως επί το πλείστον, οι περίβολοι έχουν κυκλική έως ελλειψοειδή κάτοψη και είναι κτισμένοι με ημίεργους λίθους μεσαίου μεγέθους κατά το πολυγωνικό ακανόνιστο σύστημα. Οι περίβολοι τοποθετούνται στις θέσεις «Κόρινδος» (εικ. 26), «Λιθοκούλουμο» και «Χαλιώς».⁶⁷ Ειδικότερα, η κορυφογραμμή που ενώνει τα τοπωνύμια «Κόρινδο» και «Λιθοκούλουμο», προσδιορίζει αμέσως τα σύνορα μεταξύ των δύο αντίπαλων πόλεων, Κράνης και Σάμης. Αποτελούν τα πλέον προωθημένα φυλάκια από την πλευρά της Κράνης και ελέγχουν τα περάσματα εκατέρωθεν των συνόρων. Ο περίβολος στη θέση «Κόρινδο» (εικ. 26) ενδεχομένως να αποτέλεσε το μήλο της έριδος μεταξύ των δύο πόλεων, επειδή από αυτήν κατοπτεύεται η κοιλάδα των Ομαλών ενώ έχει περιορισμένη οπτική επαφή προς την κοιλάδα των Κουλουράτων. Άμεση οπτική επαφή με την Κράνη δεν υπάρχει, επειδή παρεμβάλλεται χαμηλός λόφος με το τοπωνύμιο «Κορυφή». Ωστόσο, το εμπόδιο αυτό θα μπορούσε να υπερκεραστεί με ενδιαμέσο παρατηρητήριο ή με ξύλινη κατασκευή στο εσωτερικό του περιβόλου που θα είχε ικανό ύψος, ώστε να υπερβεί το υψόμετρο του ενδιαμέσου λόφου. (Στο κείμενο Sotiriou, Antonetti (ed.) 2010 η θέση συμπεριλαμβάνεται στην επικράτεια της Σάμης).

Στο «Λιθοκούλουμο» (2008/αδημοσίευτο, συντεταγμένες: γεωγραφικό πλάτος 38°15'29.19", γεωγραφικό μήκος 20°30'47.94") ο περίβολος έχει ωοειδές σχήμα, σώζεται σε ύψος 0.80μ περίπου, είναι κτισμένος από ακανόνιστους λίθους μεσαίου και μικρού μεγέθους και έχει

67. Κανένας από τους περιβόλους δεν ήταν γνωστός. Ακόμα και εκείνος στον Κόρινδο (ed) Randsborg 2002, IV:I, 33-34, 79, nr 207) είχε επισημανθεί αρχικά από τον υπογράφοντα. Επίσης αυτός στο Λιθοκούλουμο αναφέρεται σε επιστολή του κου Π. Σκλαβουνάκη προς την Υπηρεσία μας τον οποίο κατέγραψα ύστερα από αυτοψία. Στο μεταξύ η Εφορεία ανέπτυξε πρόγραμμα καταγραφής, τεκμηρίωσης και τοπογράφησης όλων των νέων θέσεων στις οποίες εντοπίζονται περίβολοι/πολιίσματα που δεν συμπεριλαμβάνονται στην έκδοση του (ed) Randsborg. Οι θέσεις αυτές δηλώνονται στο παρόν κείμενο ως αδημοσίευτες.

διάμετρο περίπου 25μ. Στην περιφέρεια του και κατά διαστήματα, διακρίνεται δεύτερο εξωτερικό περίγραμμα, που μάλλον οφείλεται σε μεταγενέστερη επέμβαση. Στο ανατολικό τμήμα του μπορεί να σχηματίζεται είσοδος. Η μοναδική ένδειξη χρονολόγησης του εκτός από την τυπολογία, προέρχεται από θραύσμα κεραμίδας που το σχήμα της παραπέμπει στην Ελληνιστική περίοδο, αν και είναι επισφαλές στοιχείο. Το οπτικό πεδίο του προσκρούει στους εγγύς ορεινούς όγκους, που σχηματίζουν πεταλόσχημη διάταξη από τα ανατολικά, νότια (Αγ. Δυνατή) και δυτικά (Δάφνη). Μόνο προς τα βορειοανατολικά επεκτείνεται έως το Καλόν Όρος της Πυλάρου. Λόγω της περιορισμένης ορατότητας του εικάζεται ότι έχει περισσότερο ρόλο φυλακίου, που ελέγχει τη δίοδο από την πλευρά της Σάμης προς την επικράτεια της Κράνης. Σε περίπτωση προέλασης εχθρικών δυνάμεων μπορεί να ειδοποιηθεί διά σήματος, η φρουρά στον περίβολο στη θέση «Χαλιώ» (βλ. πιο κάτω) και από εκεί να σταλεί μήνυμα στην Κράνη για τον επερχόμενο κίνδυνο.

Τα ίδια περίπου κατασκευαστικά χαρακτηριστικά έχει και ο περίβολος που εντοπίστηκε στη θέση «Χαλιώ» (γεωγραφικό πλάτος 38°14'38.94" - γεωγραφικό μήκος 20°29'29.21") με διαστάσεις περίπου 23μ Β-Ν και 17.30 Α-Δ, πλάτος τοίχου 2.0μ ανατολικά και 2.5μ δυτικά. Περισσότερο σαφές είναι το δυτικό περίγραμμα του όπου διακρίνεται και δεύτερο, το οποίο επίσης πρέπει να οφείλεται σε μεταγενέστερη επέμβαση. Οι λίθοι του είναι μικρού έως μεσαίου μεγέθους συναρμολογημένοι κατά το πολυγωνικό ακανόνιστο σύστημα δόμησης. Έγιναν δοκιμαστικές τομές (2009/ασημοσίευτο) από τις οποίες προήλθε ελάχιστα κεραμική (τέλος του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνας π.Χ.) και μεταξύ των άλλων θραύσματα κεραμίδων που πιθανώς δηλώνουν ότι ο χώρος στεγαζόταν. Η γειτνίαση του με τον προηγούμενο (απέχουν περίπου 2.46χλμ σε ευθεία γραμμή), ενδεχομένως να ενισχύει τον ισχυρισμό μας ότι ο πρώτος, ταυτίζεται με φυλάκιο για τον έλεγχο της ατραπού (από τη Σάμη προς την Κράνη) ενώ ο δεύτερος, με παρατηρητήριο το οποίο έχει οπτική επαφή με την Κράνη και παράλληλα κατοπτρεύει μεγάλο τμήμα της ανοικτής θάλασσας στα δυτικά της.

Η επικράτεια της Κράνης προς τα βόρεια καταλήγει στη Θηναία ενώ προς τα νότια, κοντά στα Βλαχάτα όπου διακρίνεται παρόμοιος περίβολος με τους προηγούμενους στη θέση «Καστρί» (αδημοσίευτο. Κατά προσέγγιση διαστάσεις: διάμετρος 20μ, πλάτος 2μ, ύψος 1.6μ. Συντεταγμένες: Google Earth, Γεωγραφικό πλάτος 38° 7'39.20" - γεωγραφικό μήκος 20°37'25.46"). Συγκεντρώθηκαν θραύσματα κεραμίδων με καστανέρυθρο επίχρυσμα Κλασικής/Ελληνιστικής περιόδου. Εδώ οριοθετείται η παραμεθόριος περιοχή μεταξύ των πόλεων Κράνης και Πρόννων. Ειδικότερα, το σύνορο μεταξύ των δύο πόλεων θα μπορούσε να ορίζεται λίγο ανατολικότερα των Βλαχάτων (ως φυσικά όρια ορίζε-

ται ο χείμαρρος «Χαλίκια» και ο χείμαρρος ανατολικά της Μονής Σισσίων) ή να ορίζεται από το χείμαρρο που παρακάμπτει ανατολικά τον οικισμό Πλατειές. Ο χείμαρρος στις Πλατειές οριοθετεί το έντονο ανάγλυφο του Αίνου, ο οποίος προς τα νότια ταπεινώνεται και εκφυλίζεται στην πεδιάδα του Θηράμονα.

Το νοτιοανατολικό τμήμα του κορμού της Κεφαλονιάς ανήκει στην επικράτεια των **Πρόννων**. Γεωμορφολογικά η χώρα των Πρόννων αρχίζει από την ημιορεινή περιοχή του Τσαγκαρισιάνου (Πυργίου) που στέκεται σαν σκοπός πάνω από την κοιλάδα των Κουλουράτων ενώ προς τα νότια καταλήγει στην κοιλάδα των Τζαννάτων. Η περιοχή συσφίγγεται από τα επιβλητικά όροι της Άτρου, του Πιεροβουνίου και του Αίνου. Ορεινοί όγκοι ορίζουν την εύφορη περιοχή της Σκάλας-Ρατζακλείου, την κοιλάδα του Κατελειού και την πεδιάδα των Μαυράτων. Νοτιοανατολικά του Τσαγκαρισιάνου, κοντά στο χωριό Αγ. Νικόλαος, υπάρχει η λίμνη Άκωλη η οποία τροφοδοτεί το χείμαρρο Βόχινα που εκβάλλει στον Πόρο. Ένα μεγάλο τμήμα του Αίνου ανήκει στους Πρόννους, όπως τεκμαίρεται από τα νομίσματα της πόλης, τα οποία φέρουν παράσταση με τον κώνο της κεφαλληνιακής ελάτης και το κεφάλι του Αινήσιου Δία, ο οποίος λατρευόταν στην κορυφή του όρους (Στράβων X, 2, 15, 456). Εκεί δεν έχει επισημανθεί κάποιο λατρευτικό κέντρο, παρά μόνο υπαίθριος βωμός με σωρό απολιθωμένων και καμένων ζωικών οστών.

Η επικράτεια των Πρόννων ενισχύεται στα μεσόγαια από την αλυσίδα των παρακάτω αμυντικών έργων:

α) Καστρί με υψόμετρο 1078μ όπου διακρίνεται στην επιφάνεια του εδάφους ελλειπτικός τοίχος που σώζεται κατά το 1/3 (αδημοσίευτο). Από το συγκεκριμένο σημείο ελέγχεται η περιοχή μέχρι τα παράλια της Αιτωλοακαρνανίας και τα βορειοδυτικά παράλια της Πελοποννήσου (η ελληνο-δανέζικη αποστολή δεν το είχε εντοπίσει).

β) Τσαγκαρισιάνο, όπου η εκτεταμένη οχύρωση⁶⁸ εντυπωσιάζει (εικ. 27). Από τη θέση ελέγχεται οπτικά η κοιλάδα των Κουλουράτων και φυλάσσεται το πέρασμα από τη Σάμη προς το εσωτερικό του ημιορεινού Πυργίου.

γ) Παλιόκαστρο Αγ.Νικολάου.⁶⁹ Πρόκειται για περίβολο που φέρει είσοδο.

δ) Καστρί Ανδριολάτων⁷⁰ (εικ. 28). Ομοίως.

ε) Πόρος. Το επίνειο των Πρόννων. Ελέγχει την απέναντι ακτή, από το κάστρο της Κυλλήνης μέχρι την Καλόγρια, όπως και την έξοδο του Πατραϊκού κόλπου. Στους λόφους δυτικά του σύγχρονου οικισμού

68. (ed) Randsborg 2002, IV:I, 32.79. nr.199.

69. Πάρτς 1892, 185. (ed) Randsborg 2002, IV:I, 32 and 79 nr. 193.

70. Πάρτς 1892, 185. (ed) Randsborg 2002, IV:I, 28 and 78 nr. 159.

σώζεται εκτεταμένη οχύρωση⁷¹ η οποία περικλείει οικοδομικά λείψανα.

ζ) Βούρτεψη παλαιά Σκάλα. Ορθογώνιο κτίριο.⁷² Από τη θέση κατοπτεύεται το θαλάσσιο πέρασμα μεταξύ Κεφαλονιάς και Ζακύνθου.

η) Πρόννοι. Η έδρα της πόλης⁷³ για την οποία έγινε λόγος πιο πάνω.

Για την Πάλη ως το μοναδικό χερσαίο σύνορο νοείται η γραμμή που ενώνει τον όρμο της Αγ. Κυριακής και τον κόλπο του Αργοστολίου στην περιοχή της Θηναίας. Έρεισμα για τον συγκεκριμένο καθορισμό του ανατολικού συνόρου της Πάλης, παρέχουν οι δύο παράλληλοι ορεινοί όγκοι του Μεροβιγλίου και του Αγριλιά που λειτουργούν σαν φυσικά όρια μεταξύ αντίπαλων μερών. Από την πλευρά της Πάλης, η φυσική οχύρωση του Αγριλιά ενισχύεται στο βόρειο άκρο με μικρό κυκλικό περίβολο-παρατηρητήριο (2010, διάμ. 5μ περίπου. Αδημοσίευτο. Συντεταγμένες: Google Earth, Γεωγραφικό πλάτος 38°18'32.80", γεωγραφικό μήκος 20°27'37.87".) (εικ. 29) ενώ νότια με την ακρόπολη, (αδημοσίευτο. Γ.π. 38°16'58.12", Γ.μ 20°27'35.03") στο ύψωμα Χαλιώ⁷⁴ που βρίσκεται κοντά στο μυχό του κόλπου του Λειβαδίου. Η κορυφή του λόφου στέφεται από τείχος από το οποίο κατηφορίζουν σκέλη τειχών προς διαφορετικές διευθύνσεις. Σώζεται σε χαμηλό ύψος, είναι κτισμένο κατά το πολυγωνικό ακανόνιστο σύστημα και στα ανατολικά διακρίνεται είσοδος (αδημοσίευτο). Από το εσωτερικό συγκεντρώθηκαν θραύσματα πήλινων ανθρωπόμορφων ειδωλίων που η παρουσία τους παραπέμπει σε λατρεία. Συνεπώς, η μικρή ακρόπολη πέραν των αμυντικών σκοπών που εξυπηρετεί, λειτουργεί ταυτόχρονα και ως λατρευτικό κέντρο της Πάλης.

Στα δυτικά και όχι μακριά από το Χαλιώ, από την κορυφή του λόφου που φέρει το τοπωνύμιο Καστέλλι (αδημοσίευτο. Συντεταγμένες: Google Earth, Γεωγραφικό πλάτος 38°17'30.51"- γεωγραφικό μήκος 20°25'35.51") συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα πυριτόλιθου και κεραμικής που χρονολογούνται στην Προϊστορική Εποχή, ενώ ελάχιστα όστρακα στην Ελληνιστική. Εδώ, δεν διακρίνονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ώστε να παραπέμπουν σε αμυντικό έργο, ωστόσο από την θέση ελέγχεται οπτικά η ναυσιπλοΐα που διεξάγεται μέσα στον κόλπο του Λειβαδίου αλλά και η έξοδος του κόλπου του Κουτάβου, που αποτελεί το ναύσταθμο του στόλου της Κράνης.

Ολόκληρη η η ΒΔ ακτή της χερσονήσου σχηματίζει φυσική οχύρωση, καθώς η ακτογραμμή της είναι απόκρημνη και απροσπέλαστη.

71. (ed) Randsborg 2002, IV:I, 30-31 and 87. (ed) Randsborg 2002, IV:II, 262-264.

72. (ed) Randsborg 2002, IV:I, 12, 78, nr.42. Το κτίριο θα μπορούσε να υπαχθεί στην κατηγορία των αγροικιών λόγω της περιορισμένης ορατότητας του.

73. (ed) Randsborg, 2002, IV:II, 258-262 fig. IX 71. Sotiriou, Antonetti (ed.) 2010.

74. Α.Σωτηρίου, ΛΔ 49 (1994) Β1 Καρδακάτα σ.251. (ed) Randsborg, 2002, IV:I, 105.

Η γεωμορφολογία της Παλικής προσδιορίζεται ως ημιορεινή στο δυτικό τμήμα και ως πεδινή στο νότιο και ανατολικό. Κατά την μεσαιωνική περίοδο υπήρξε ο σιτοβολώνας του νησιού ενώ μεγάλη ήταν και η παραγωγή της σταφίδας.

ΔΙΚΤΥΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ (χάρτης 2)

Η θωράκιση των παραμεθόριων περιοχών της κάθε πόλης-κράτους με τις εγκαταστάσεις που αναφέρθηκαν έως τώρα, δεν θα ήταν ολοκληρωμένη, αν δεν υπήρχε ένα δίκτυο επικοινωνιών ώστε σε περίπτωση κινδύνου να ειδοποιείται το ανάλογο αστικό κέντρο και να τίθεται σε ετοιμότητα η πολεμική του μηχανή. Και πράγματι, αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι μεταξύ των περισσότερων θέσεων υπάρχει οπτική επαφή για να λειτουργήσει ένα τέτοιο σύστημα. Έτσι από τη μία θέση στην άλλη στέλνονται μηνύματα με φωτιά ή καπνό σε περίπτωση απειλής. Στο χάρτη 2 απεικονίζεται το δίκτυο των επικοινωνιών⁷⁵ για την κάθε πόλη. Βέβαια σε ορισμένες περιπτώσεις λείπει ο ενδιάμεσος κρίκος με τον οποίο θα ολοκληρωνόταν η επικοινωνία, όπως π.χ συμβαίνει μεταξύ της ακρόπολης στον Πύργο Ερίσσου με τη πόλη της Σάμης ή των πολισμάτων στα Κουλουράτα με τη Σάμη ή των περιβόλων στα Βλαχάτα και στον Κόρινδο με τη πόλη της Κράνης ή μεταξύ του οικοδομήματος στη θέση Βούρτεψη με το λιμάνι στον Πόρο. Είναι θέμα χρόνου και τύχης να εντοπιστούν στο μέλλον, οι κρίκοι που λείπουν εκτός και αν αυτοί έχουν χαθεί οριστικά.

ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ (χάρτης 3)

Τοπογραφώντας τις θέσεις των περιβόλων, των πολισμάτων και των ακροπόλεων, όπως και κάθε άλλη θέση που παρουσιάζει οποιοδήποτε αρχαιολογικό ενδιαφέρον, μας δίδεται η δυνατότητα να χαράξουμε επί χάρτου το οδικό δίκτυο⁷⁶ των πόλεων, που αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της οργάνωσης τους. Εκ των προτέρων σημειώνεται ότι σε ελάχιστες περιπτώσεις έχουν ανασκαφεί οδικοί άξονες και όπου αυτό έχει συμβεί, είναι πλησίον των αστικών κέντρων των πόλεων (βλ. περίπτωση Σάμης, Κράνης και Πάλης). Στο χάρτη 3 δηλώνονται αρκετές θέσεις που μνημονεύονται στην βιβλιογραφία αλλά και θέσεις που εντοπίστηκαν πρόσφατα στο πλαίσιο εργασιών της Εφορείας. Πρόκειται για σημαντικό αριθμό που η περιγραφή τους θα απαιτούσε πολύ περισσότερο χώρο. Είναι αυτόνομο ότι επιλέγηκαν εκείνες οι θέσεις που από επιφανειακές ενδείξεις και ανασκαφικές μαρτυρίες χρονολογούνται στους αιώνες της μεγάλης ακμής του ελληνισμού. Αναμφίβολα η προσέγγιση του θέματος

75. Wijngaarden – Sotiriou (eds), 2013, 41-43, fig.48.

76. Wijngaarden – Sotiriou (eds), 2013, 43-45, fig. 49.

δεν έχει τελεσίδικο χαρακτήρα αλλά επιδέχεται περαιτέρω συζήτησης, αφού δεν αποκλείεται νέα στοιχεία στο μέλλον να ανατρέψουν ή τελικά να ενισχύσουν και να επιβεβαιώσουν την προτεινόμενη χάραξη. Γενικά οι κεντρικοί οδικοί άξονες προσεγγίζουν όλες τις εγκαταστάσεις (αστικά κέντρα, μικροί οικισμοί, χώροι νεκροταφείων, αγροικίες, αμυντικά έργα, λατρευτικά κέντρα) και όπου τούτο δεν είναι εφικτό, δευτερεύοντες δρόμοι τις συνδέουν με αυτούς. Οι άξονες, βαίνουν παράλληλα με χείμαρρους (περίπτωση Κουλουράτα - Σάμης και Τσαγκαρισιάνο - Άβυθος - Πόρος) και ακτογραμμές (Αγ. Ευφημία - Σάμη και Χαλιώ - Πάλη) ενώ όταν διέρχονται από ορεινά μέρη ακολουθούν τις ομαλότερες ισοϋψείς (Πύργος - Πύλαρος, Τσαγκαρισιάνο - Αγ. Νικόλαος - Καστρί Ανδριολάτων - Πρόννοι, Λιθοκούλουμο - Χαλιός - Κράνη).

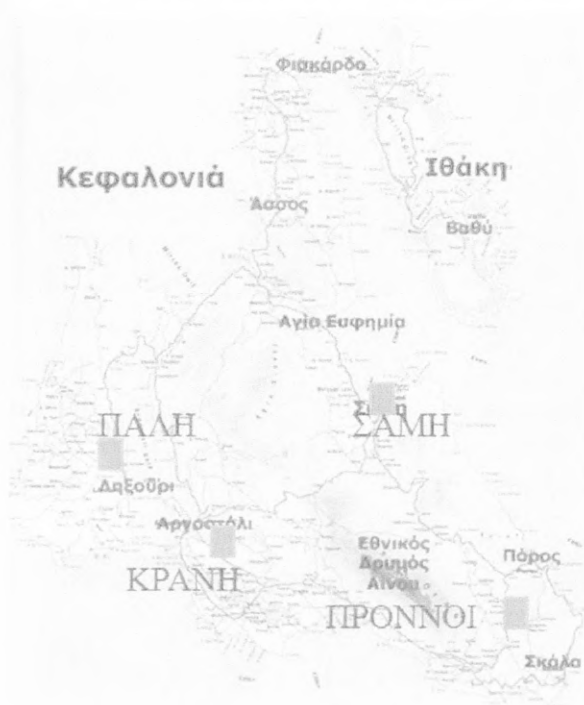
Συνοψίζοντας, από τη διασπορά και την ταυτότητα των θέσεων που εμφανίζονται στους τομείς των παραγωγικών δραστηριοτήτων, της αμυντικής θωράκισης, των τηλεπικοινωνιών και του οδικού δικτύου μπορούν να γίνουν πολύ σύντομα οι εξής επισημάνσεις:

α) πυκνότητα θέσεων καταγράφεται στα Κουλουράτα που αποτελούν την παραμεθόριο περιοχή της Σάμης προς τους Πρόννους. Η αντιπαλότητα των δύο πόλεων φαίνεται ότι ήταν έντονη και παρατεταμένη, για αυτό απαιτείτο η ενίσχυση της περιοχής με πολίσματα και έμφυχο υλικό,

β) μεγάλη συγκέντρωση εγκαταστάσεων παρατηρείται σε όλη την έκταση της πεδιάδας της Σάμης, της κοιλάδας των Κουλουράτων και της κοιλάδας της Λειβαθούς της Κράνης. Τούτο ασφαλώς δεν είναι τυχαίο, αφού πρόκειται για τις πλέον εύφορες περιοχές που προσφέρονται για καλλιέργεια, και

γ) σε αρκετές θέσεις της περιοχής της Σάμης εντοπίζονται ισχυρά οικοδομήματα που παραπέμπουν σε «αγροικίες με πύργους», ενώ αντίθετα στην περίπτωση της Κράνης υποδηλώνονται οικισμοί, που η παρουσία τους υπαινίσσεται από τα αντίστοιχα νεκροταφεία. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα αν πίσω από τις «αγροικίες με πύργους» και πίσω από τους οικισμούς κρύβονται διαφορετικά μοντέλα αγροτικής ανάπτυξης, όπου στην περίπτωση της Σάμης το μοντέλο βασιζόταν στους λίγους, ενώ στην περίπτωση της Κράνης στους πολλούς. Είναι ένα θέμα προς διερεύνηση.

Το γεγονός ότι η Κεφαλονιά βρίσκεται μακριά από τα μεγάλα γνωστά κέντρα (Αθήνα, Κόρινθος, Σπάρτη κα) της κλασικής αρχαιότητας δεν σημαίνει ότι ζει στη σιγή τους. Από την έως τώρα συζήτηση μας συμπεραίνεται ότι η Κεφαλληνιακή Τετραπολίς, η Σάμη, η Κράνη, η Πάλη και οι Πρόννοι κατά τους αιώνες της μεγάλης ακμής του ελληνισμού συμμετείχαν ενεργά στα δρώμενα, έθεσαν τη δικιά τους σφραγίδα και είχαν τη δικιά τους συμβολή.

Εικόνα 1. Οι τέσσερις πόλεις-κράτη.

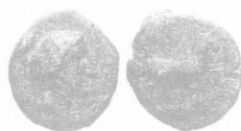
Εικόνα 2.
Χάλκινο νόμισμα
Κράνης.

Εικόνα 3.
Τριώβολο Σάμης.

Εικόνα 4.
Χάλκινο νόμισμα Πάλης.

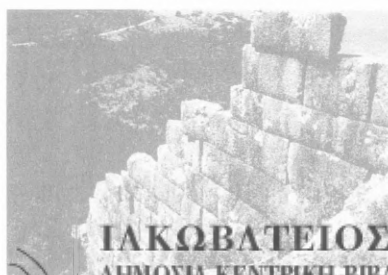
Εικόνα 5.
Χάλκινο νόμισμα Πρόννων

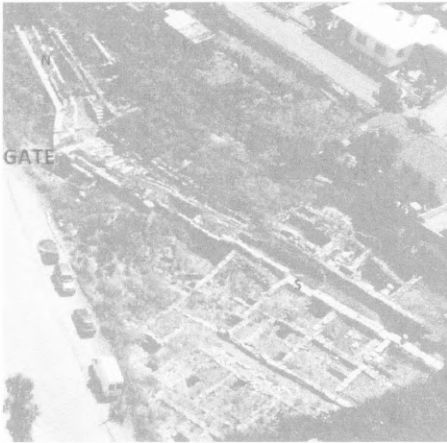
Εικ. 5α.
Νόμισμα Σάμης.

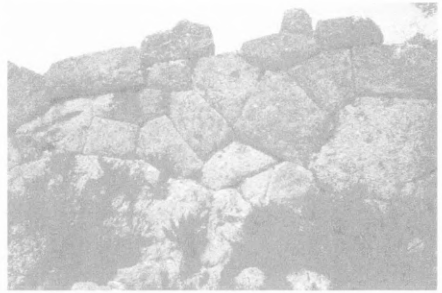
Εικόνα 6. Οι ακροπόλεις της Σάμης.

Εικόνα 7. Η αρχαία πόλη της Σάμης
το ορθογώνιο ψευδοισόδομο.

Εικόνα 7. Θέση Λουτρό, ακίνητο Φλαμιάτου. Το τείχος και το पुलίδιο.

Εικόνα 9. Τείχος κτισμένο κατά το πολυγωνικό σύστημα δόμησης.

Εικόνα 10. Ο πύργος στους Αγ. Φανέντες με τις 3 πλευρές του να προβάλλουν στο εσωτερικό της ακρόπολης.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

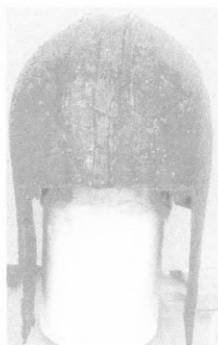
Εικόνα 11. Ο πύργος βόρεια της ανατολικής πύλης και τμήμα ανακατασκευασμένου τείχους.

Εικόνα 12. Η ανατολική πύλη της ακρόπολης.

Εικόνα 13. Δέστρα του κλασικού λιμένα.

Εικόνα 14.
Χάλκινο κράνος.

Εικόνα 15. Λυχνάρι με ερωτική παράσταση.

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΑ

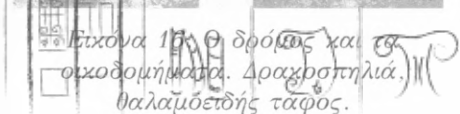
ΔΡΑΚΟΣΠΗΛΙΑ. ΘΑΛΑΜΟΕΙΔΗΣ ΤΑΦΟΣ

Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

ΤΟ ΠΟΛΥΓΩΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Εικόνα 16. Ο δρόμος και τα οικοδομήματα. Δρακροστηλιά, θαλαμώετδής τάφος.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
Εικόνα 17. Ο περίβολος
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ
το πολυγωνικό και το
τραπεζίσσχημο

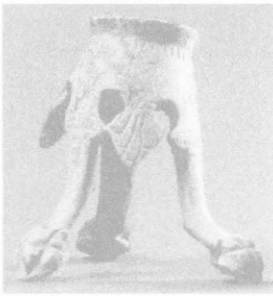
σύστημα δόμησης.

Εικόνα 18. Τα παρόδια κτίρια κοντά στον 10ν κυκλικό κόμβο.

Εικόνα 19. Γενική άποψη του τεμένους.

Εικ. 20. Χάλκινος μικρογραφικός τρίποδας.

Εικ. 21. Κεφαλή γυναικείου αγαλματιδίου.

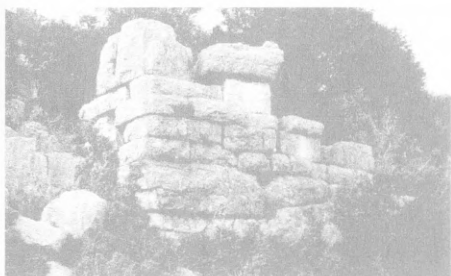

Εικόνα 22. Έμβλημα σε ψῆδ. Εικονίζει θεατρική μάσκα.

Εικόνα 23. Πολυκαναλικές σφαιρές.

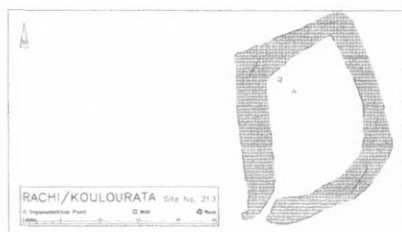
ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

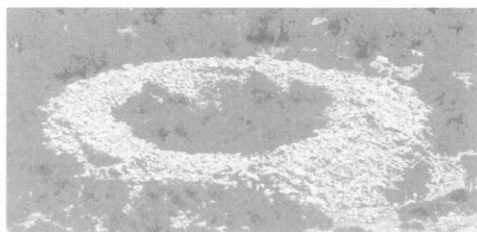
Εικόνα 24. Αποψη του οχυρού
στη θέση «Παλάτια».

Εικόνα 24α. Τοπογραφικό
του οχυρού στη θέση «Παλάτια».
ΣΤ ΕΠΚΑ-Randsborg.

Εικόνα 25. Κάτοψη του οχυρού
στη θέση «Ράχη». Randsborg.

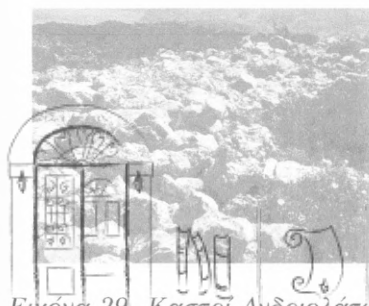
Εικόνα 26. Κόρινδος,
κυκλικός περίβολος.

Εικόνα 27. Τσαγκαρισιάνος,
τμήμα της οχύρωσης.

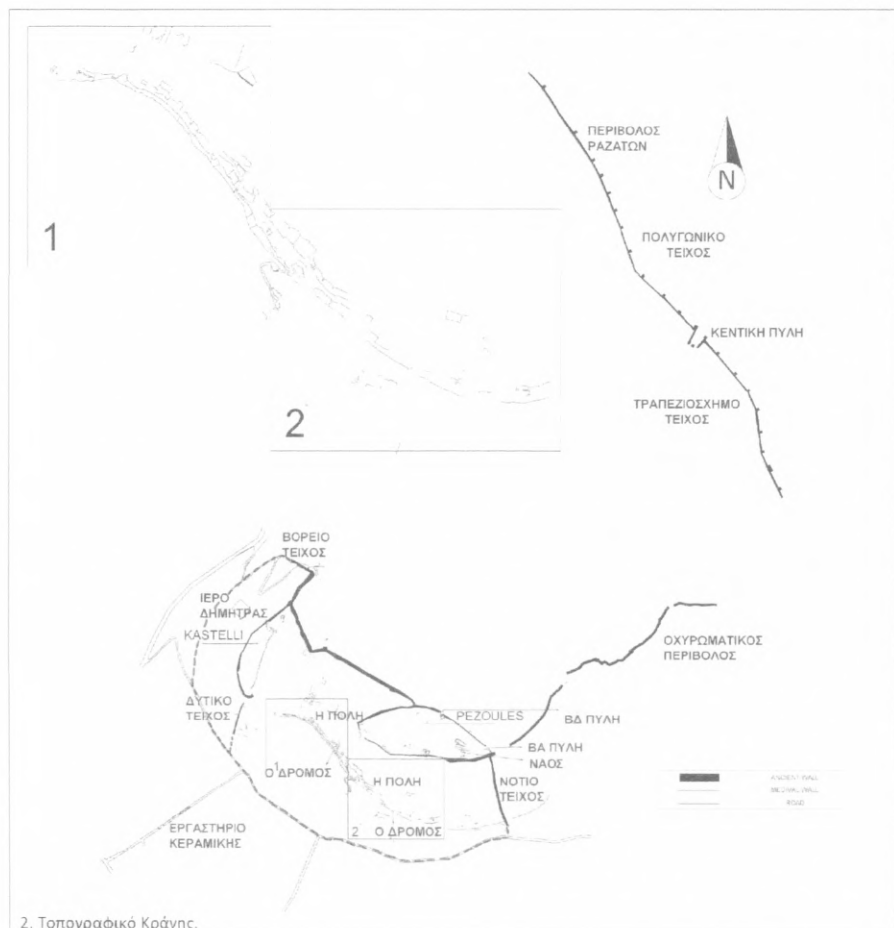

Εικόνα 28. Καστρί Ανδριολάτων,
κυκλικός περίβολος.

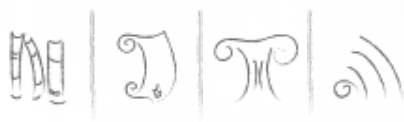

Εικόνα 29. Καστρί Ανδριολάτων,
άποψη του κυκλικού περιβόλου.

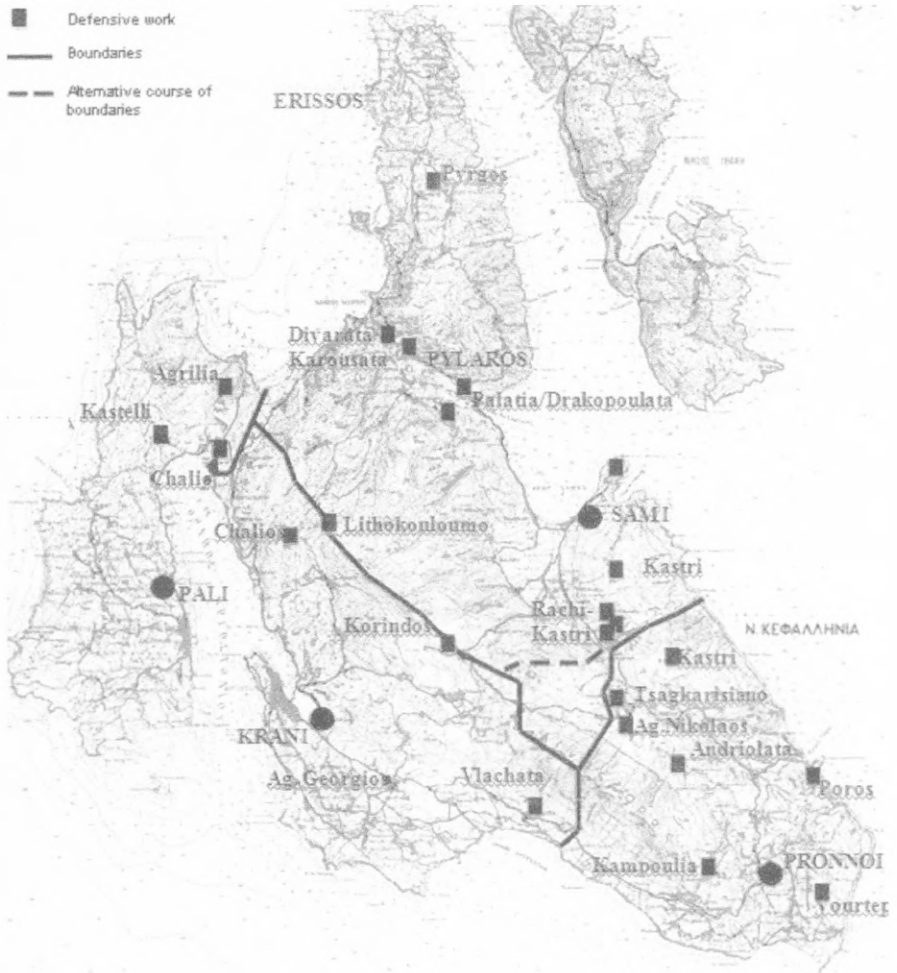
ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

2. Τοπογραφικό Κράνης.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

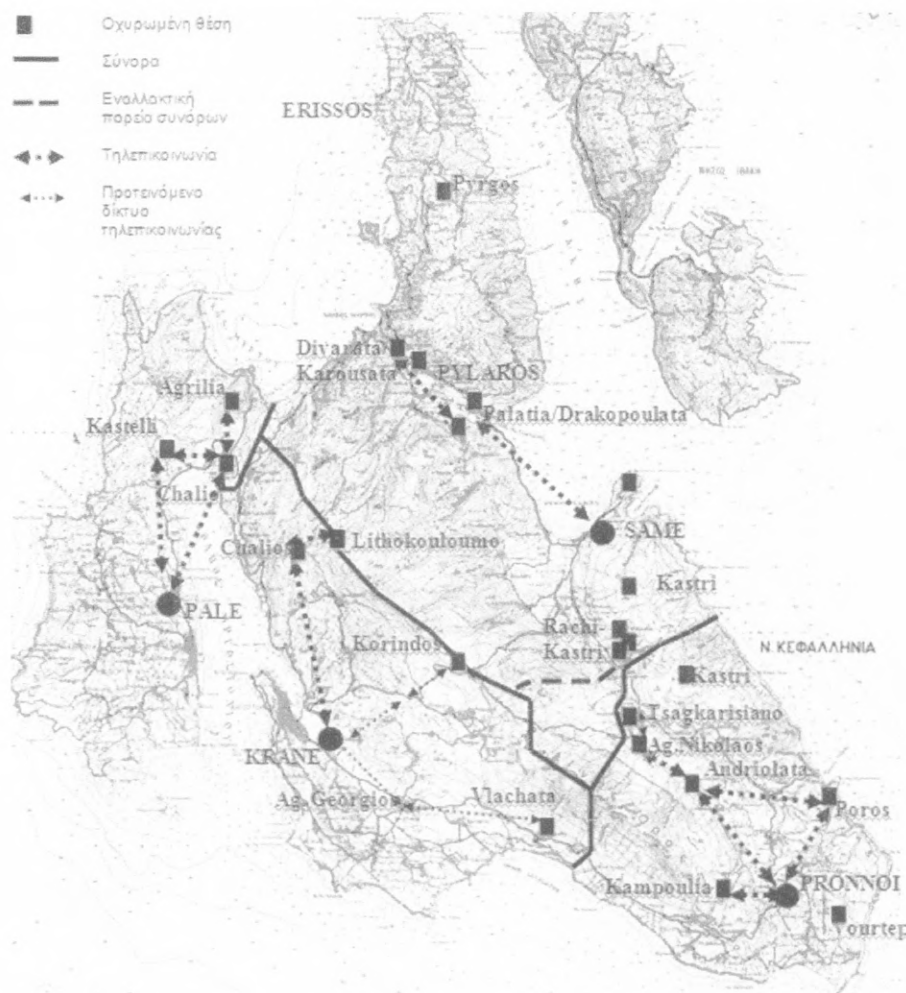

Χάρτης 1. Τα σύνορα των πόλεων Σάμης, Κράνης, Πρόννων και Πάλης.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

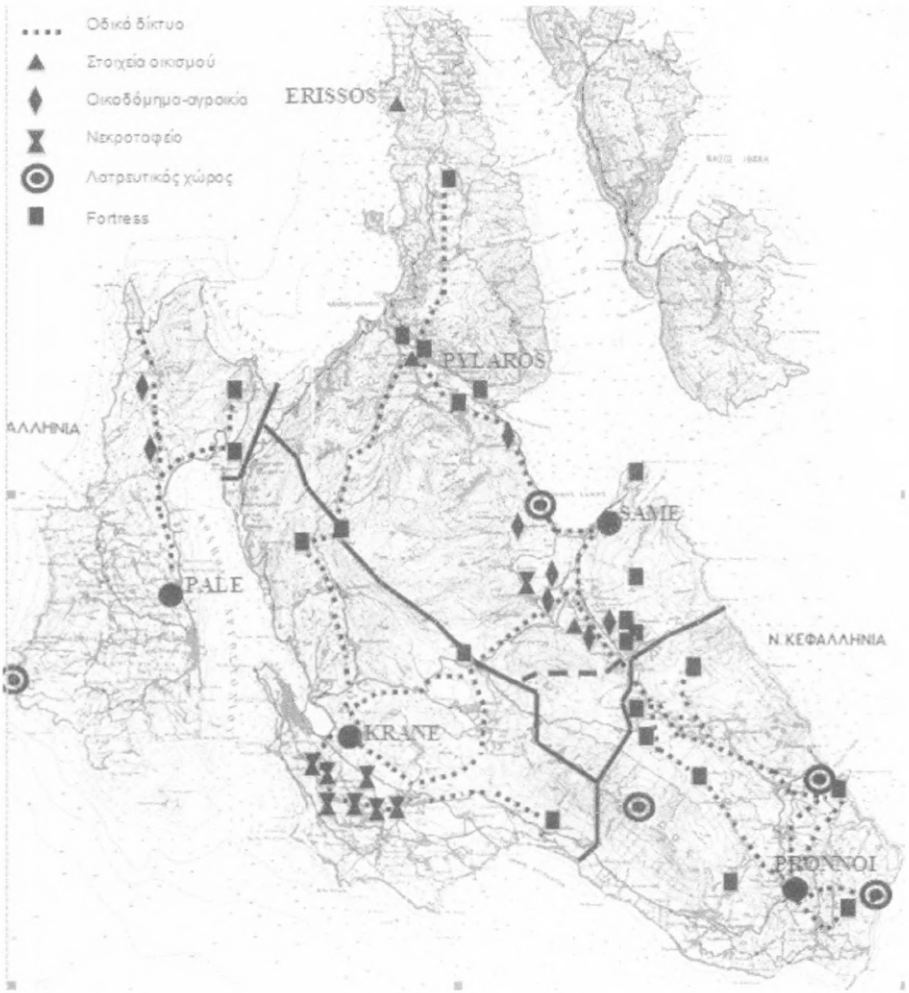
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Χάρτης 2. Το δίκτυο τηλεπικοινωνίας των τεσσάρων πόλεων.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Χάρτης 3. Το οδικό δίκτυο των τεσσάρων πόλεων.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

Ο ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΙΚΗΣ

Ο Σπυρίδων Μαρινάτος υπήρξε χωρίς αμφιβολία, μία από τις σημαντικότερες μορφές της Αρχαιολογίας του 20ου αι. Γεννήθηκε τον Νοέμβριο του 1901 στην Κοντογεννάδα Παλικής. Σπούδασε αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, από όπου αποφοίτησε το 1921. Παράλληλα ασκούσε καθήκοντα Επιμελητή Αρχαιοτήτων, αφού πέτυχε πρώτος στον διαγωνισμό το 1919. Το 1925 διορίστηκε Έφορος Αρχαιοτήτων Κρήτης, όπου βίωσε τους τρεις μεγάλους σεισμούς του 1926, 1930 και 1935. Κατά την περίοδο 1927-1929 πήγε για μετεκπαίδευση στη Γερμανία και με την επιστροφή του, αναλαμβάνει τη Διεύθυνση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου. Εκτός από την πλούσια ανασκαφική του δράση, πρωταγωνίστησε στην κατασκευή του υφιστάμενου και σήμερα Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου σε σχέδια του Πάτροκλου Καραντινού,¹ αρχιτέκτονα και του Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολίου.

Την περίοδο 1937-1939 διετέλεσε Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων του Υπουργείου Παιδείας. Το 1939 εκλέχθηκε τακτικός καθηγητής της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 1954/5 τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το 1948, εντεταλμένος του Ελληνικού Κράτους, αναλαμβάνει τον επαναπατρισμό αρχαιοτήτων από την Ιταλία και την Αυστρία. Επειδή η μετάβασή του σε χώρες που τελούσαν υπό συμμαχική κατοχή ήταν δυνατή

1. Τζωράκης Γ., Ο Σπυρίδων Μαρινάτος στην Κρήτη του Μεσοπολέμου: από τον σεισμό του 1926 στο νεωτερικό Μουσείο του Π. Καραντινού, στον τόμο Σπ. Μαρινάτος, η ζωή και η εποχή του, Καρδαμίτσα 2014, σσ. 121-155.

• Η Ελένη Παπαφλωράτου είναι Αρχαιολόγος της ΕΦ.Α. Κεφαλληνίας.

Msc ΕΜΠ Προστασία Μνημείων

μόνον αν ανήκε στη δύναμη του συμμαχικού στρατού, του απονεμήθηκε ο βαθμός του ταγματάρχη (εικ.1). Το Υπουργείο Παιδείας χρηματοδότησε την παραμονή του επί δύο μήνες στην Αυστρία και την Ιταλία, από την 16η Μαΐου έως την 28η Ιουλίου 1948, από όπου έστειλε πίσω στην Κρήτη και στη Ρόδο πολλά κιβώτια με αρχαιότητες.² Το 1954 μετέχει στη Διεθνή Διάσκεψη της Χάγης ως εκπρόσωπος της Ελλάδος, όπου διατυπώθηκαν οι θέσεις της διεθνούς κοινότητας για την Προστασία των Πολιτιστικών Αγαθών σε περίπτωση ένοπλης σύρραξης και συζητήθηκαν θέματα, όπως η έννοια του «πολιτιστικού αγαθού» και η νομική διάσταση της προστασίας της Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Την περίοδο 1955-1958 διετέλεσε για δεύτερη φορά Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Ιστορικών Μνημείων του Υπουργείου Παιδείας. Το 1958 εκλέχθηκε πρύτανης του Πανεπιστημίου Αθηνών, ενώ το 1967 ανέλαβε τη Γενική Επιθεώρηση Αρχαιοτήτων και το 1971 έγινε Πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών. Τον Φεβρουάριο του 1974 εκδίδεται το διάταγμα αυτοδίκαιης αποχώρησης του Μαρινάτου από τη θέση του Γενικού Επιθεωρητού Αρχαιοτήτων, γεγονός που ο ίδιος το πληροφορείται από το ραδιόφωνο.³ Λίγους μήνες αργότερα, την 1^η Οκτωβρίου του 1974, χάνει τη ζωή του πέφτοντας στη λεγόμενη «Τριγωνική Πλατεία» του προϊστορικού οικισμού του Ακρωτηρίου Σαντορίνης, όπου διενεργούσε ανασκαφές από το 1967 (εικ.2). Ετάφη, όπως επιθυμούσε, στο χώρο της ανασκαφής.

Ο θάνατός του αναφέρεται στον τοπικό τύπο του νησιού με εκτενείς αναφορές στη ζωή και το έργο του και με τίτλους όπως, «Σπυρίδων Μαρινάτος, Μια ζωή δοσμένη στην Αρχαιολογία»⁴ ή «Στις επάλλξεις μέχρι την τελευταία στιγμή».⁵ Αναφορά στο θάνατο του «εκλεκτού Επτανήσιου, εργάτου της έρευνας» δημοσιεύει και η «Ιόνιος Ακαδημία», της οποίας είχε εκλεγεί τακτικό μέλος το 1973.⁶ Στην 25^η Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, τη νεκρολογία γράφει ο καθηγητής Γ. Κορρές. Αρκετά χρόνια αργότερα, το 2012, το Πανεπιστήμιο Αθηνών διοργανώνει Διήμερο Συμπόσιο στη μνή-

2. Παλαγγιά Ό., Ο Σπυρίδων Μαρινάτος και η επιστροφή διαρπαγισμών αρχαιοτήτων από την Αυστρία και την Ιταλία στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, στη Διημερίδα της Φιλοσοφικής Σχολής το 2012. Επίσης σημειώνεται ότι τότε Πρόξενος της Ελλάδος στη Νάπολη ήταν ο επίσης Ληξουριώτης Διονύσιος Τυπάλδος, ο οποίος συνέδραμε στον επαναπατρισμό των αρχαιοτήτων, «της πολύτιμης περιουσίας του Δημοσίου», όπως αναφέρει ο Μαρινάτος σε επιστολή του προς τον Τυπάλδο στις 24/7/1948.

3. Μαρινάτου Ν., Πολίτες του Μίνωος, στον τόμο Στ. Μαρινάτος, η ζωή και η εποχή του, Καρδαμύτσα 214, σ. 118.

4. Περ. Κεφαλονιτική Πρόσδος, 1974, σσ. 277, 284.

5. «Κεφαλονιτικές ώρες» 1975, σ. 56.

6. Δελτίο Ιονίου Ακαδημίας, 1977, τμ. Α, σσ. 205-6.

μη του Σπ. Μαρινάτου και οι ανακοινώσεις του Συμποσίου εκδίδονται στον τόμο «Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974, η ζωή και η εποχή του». Την επιμέλεια της έκδοσης έχουν οι καθηγήτριες Ελ. Μαντζουράνη και Ν. Μαρινάτου, κόρη του Σπ. Μαρινάτου.

Είναι φανερό ότι υπηρέτησε την επιστήμη από όλες τις θέσεις και κατά το μεγαλύτερο διάστημα, από θέσεις ευθύνης. Στον Μαρινάτο αποδίδεται το σημείωμα «....Ολίγοι έχουν συλλάβει το υπέροχο νόημα της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ήτις ως μόνος άνθρωπος αντιδρά.... παλεύομεν χωρίς μέσα, χωρίς πόρους, χωρίς υποστηρικτάς».⁷

Η ανασκαφική του δράση είναι έντονη, έχοντας ανασκάψει σημαντικότερες θέσεις στις Θερμοπύλες, στην Πελοπόννησο, στην Αττική, στην Κρήτη και αλλού. Την ενασχόλησή του με τις αρχαιολογικές θέσεις του νησιού ξεκίνησε ως φοιτητής, σύμφωνα με τα όσα έχουν δημοσιευθεί μέχρι σήμερα. Πραγματοποίησε ανασκαφές στην περιοχή της Λειβαθούς, στη Σάμη, στην Σκάλα και στη χερσόνησο της Παλικής.

Ξεκινά το 1920 με τη γενέτειρά του, την **Κοντογεννάδα** και στη θέση «**Οικόπεδα**»,⁸ όταν μαθαίνοντας ότι λόγω διαβρώσεως του εδάφους εξαιτίας των βροχών, ήρθαν στο φως λαξευμένοι λίθοι, επισκέπτεται το σημείο και εντοπίζει τμήμα τοίχου, μήκους 3μ. και 1,5μ. ύψους, χτισμένο με λαξευμένους δόμους από μαλακό ασβεστόλιθο κατά το ισόδομο και πολυγωνικό σύστημα. Δεν είναι σίγουρος για τη χρήση του τοίχου, αλλά εικάζει ότι πρόκειται για νεκροταφείο λόγω της ύπαρξης οστών. Σε κοντινή απόσταση εντοπίζει κυκλικής κάτοψης τοιχάριο από αργούς (ακατέργαστους) λίθους, το οποίο χαρακτηρίζει περίβολο για την εναπόθεση οστών ή άλλων συναφών. Διευκρινίζει ότι λόγω της μετακίνησης του εδάφους δεν είναι δυνατόν να παρατηρήσει κανείς κάτι παραπάνω και ότι η κεραμεική που συνέλεξε είναι απροσδιόριστης χρονολόγησης («άχρονα» όστρακα, όπως τα χαρακτηρίζει). Επιφανειακά συλλέγει μεταξύ άλλων, ένα χάλκινο έλασμα, το οποίο χαρακτηρίζει διάδημα, το οποίο φέρει έκτυπη διακόσμηση ρόδων και απομίμηση βοστρύχων. Το χρονολογεί στη βυζαντινή εποχή λόγω της άτεχνης διακόσμησης. Θεωρεί το γεγονός εύρεσης μυκηναϊκής εποχής αντικειμένων ως ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς μέχρι τότε μόνο η Λειβαθώς είχε αποδώσει ευρήματα της Υστερης Εποχής του Χαλκού και θεωρεί ότι το γεγονός «ενέχει σπουδαιότητα ως προς την εξακολούθηση της συζήτησης περί Ομηρικής εν γένει τοπογραφίας...».

† Τον Οκτώβριο του 1921, ευρισκόμενος στο νησί, πραγματοποίησε

7. Ιδιόχειρο σημείωμα που αποδίδεται στον Σπυρίδωνα Μαρινάτο, Χρ. Ντούμας, Με τον Μαρινάτο στο Ακρωτήρι στον τόμο του Παν/μίου Αθηνών Σπ. Μαρινάτος, *η ζωή και η εποχή του*, Καρδαμίτσα 2014, σ.32.

8. Μαρινάτος 1920-1, σ. 175, εικ. 2.

«αρχαιολογικές εκδρομές» μόνος του ή με τη συνοδεία του Επιμελητή Αρχαιοτήτων Ν. Γιαννοπούλου.⁹ Στην Κοντογεννάδα ο χωρικός, στου οποίου τον αγρό σημειώθηκε η διάβρωση του εδάφους τον προηγούμενο χρόνο, παραδίδει στον Μαρινάτο σύνολο χάλκινων αντικειμένων (μαχαίρια, σμίλη, μονόστομος πέλεκυς, περόνες, θραύσματα χάλκινων αγγείων), πολύτιμη μικροτεχνία (χρυσόι σφηκωτήρες, χάντρες από ημιπολύτιμους λίθους και γυαλί) καθώς και κεραμική της ΎΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1 περιόδου, η πρωιμότερη μέχρι τότε των μυκηναϊκών χρόνων από το νησί της Κεφαλονιάς,¹⁰ τα οποία προέρχονται από μυκηναϊκό λακκοειδή τάφο. Ο ίδιος χωρικός μετά από καιρό παρουσίασε στον Μαρινάτο και άλλα ευρήματα τα οποία φανέρωσε η βροχή, όπως αναφέρει ο ίδιος. Μαζί με αντικείμενα που συλλέγει ο ίδιος ο Μαρινάτος, τα παραδίδει στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αργοστολίου και στον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Ν. Γιαννόπουλο.

Τον ίδιο χρόνο, στην Παλική εντοπίζει ερείπια αρχαίου ναού στη θέση «Κολώνα».¹¹ Συγκεκριμένα, σε μανδρότοιχο αγροτεμαχίου παρατηρεί εντοιχισμένα αρχαία μέλη από ψαμμίτη, τα οποία είχε βρει ο ιδιοκτήτης του αγρού όταν έσκαβε για να φυτέψει το αμπέλι του. Στη γύρω περιοχή διάσπαρτα αλλά και εντοιχισμένα σε σύγχρονα σπίτια, εντοπίζει και άλλα οικοδομικά λείψανα και συλλέγει επιφανειακά ευρήματα (κεραμική και πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη). Βάσει αυτών χρονολογεί το ναό στην αρχαϊκή εποχή. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι παρατηρήσεις του ως προς το είδος των πετρωμάτων καθώς και η τεκμηρίωση της χρονολόγησης. Εικάζει ότι πρόκειται για ένα σημαντικό μνημείο, και το παρομοιάζει με τον αρχαϊκό ναό της Κέρκυρας, καθώς η Πάλη άκμαζε κατά την αρχαϊκή εποχή και ήταν ίσως η σπουδαιότερη πόλη της κεφαλληνιακής τετράπολης. Το αιτιολογεί αναφέροντας ότι η Πάλη ήταν η μόνη πόλη που απέστειλε διαχόσιους οπλίτες στη μάχη των Πλαταιών,¹² ενώ οι άλλες πόλεις του νησιού δεν αναφέρονται από τον αρχαίο ιστορικό. Κατά τον Θουκυδίδη επίσης, οι Παλείς λαμβάνουν ενεργό μέρος στον Πελοποννησιακό πόλεμο.¹³ Τέλος, αναφέρεται στο γεγονός ότι ο Φίλιππος της Μακεδονίας απέρχεται άπρακτος μετά την πολιορκία της Πάλης, σύμφωνα με τον Πολύβιο.¹⁴

Η θέση «Κολώνα», οφείλει το όνομά της πιθανόν στην τιμητική στήλη των κατοίκων προς τον Νάπιερ το 1815. Βρίσκεται στους ΝΔ πρόποδες

9. Μαρινάτος 1920-1, σ. 172.

10. Μόσχος 2000.

11. Μαρινάτος 1920-21, σ. 172.

12. Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, ΙΧ.28.5

13. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, 1.27.2

14. Πολύβιος, *Ιστορίαι*, 5.2.3-4

του υψώματος «Παλιόκαστρο», εκεί που σύμφωνα με τις πηγές, υπήρχε η κλασικών χρόνων ακρόπολη της πόλεως-κράτους της Πάλης. Δεν γνωρίζουμε την ακριβή θέση όπου εντόπισε ο Μαρινάτος τα αρχαία κατάλοιπα που αναφέρει, ωστόσο διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη έχουν καταγραφεί στους παρακείμενους αγρούς, ενώ η αρμόδια Αρχαιολογική Υπηρεσία έχει διεξάγει αρκετές σωστικές ανασκαφικές έρευνες τόσο σε ιδιωτικά ακίνητα, όσο και στο πλαίσιο δημοσίων έργων (π.χ. κατά την κατασκευή περιφερειακού δρόμου Ληξουρίου), οι οποίες δημοσιεύονται στα Αρχαιολογικά Δελτία, έχουν παρουσιασθεί σε ημερίδες της Υπηρεσίας και επιστημονικά συνέδρια. Η περιοχή θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική για τη χωροθέτηση και την ιστορία της αρχαίας πόλεως-κράτους.

Στη θέση «Άγιος Γεώργιος στα Κάνια», κοντά στους Πετανούς, αναφέρει την ύπαρξη λαξευμένων στο βράχο τάφων και δεξαμενών, μάλλον βυζαντινής εποχής. Το όνομα «Πετανοί» το θεωρεί αρχαίο και το ετυμολογεί από το «αναπεπταμένος όρμος».¹⁵

Στη θέση «Κερασιά» ή «Γερασιά» και στις ενδεικτικές τοποθεσίες «Μνήματα» ή «στα Ελληνικά», όπου αναφέρεται η ύπαρξη της πόλεως «Λαχώ», εντοπίζονται λαξευμένοι στο μαλακό βράχο τάφοι. Στις δύο παραπάνω θέσεις υπάρχουν παλαιότερες αναφορές για την ύπαρξη πόλεων, τις οποίες ο Μαρινάτος γνωρίζει και αναφέρει. Στην ευρύτερη περιοχή έχει πραγματοποιηθεί επιφανειακή έρευνα από την τότε αρμόδια ΛΕ΄ ΕΚΠΑ υπό τη Διεύθυνση του Προϊσταμένου της κ. Α. Σωτηρίου και το Πανεπιστήμιο Ιονίου στο παρελθόν, η οποία έχει επιβεβαιώσει την ύπαρξη καταλοίπων, κυρίως ρωμαϊκής εποχής.

Στη θέση «Αγία Βαρβάρα», στην πεδιάδα του Λιβαδίου εντοπίζει τα λείψανα αρχαίου οικοδομήματος διαστάσεων 5,00μ. x 4,50μ.¹⁶ Οι τοίχοι πάχους 1,10μ. είναι κτισμένοι κατά το πολυγωνικό σύστημα από κροκαλοπαγείς λίθους, τους οποίους εξόρυξαν επιτόπου και συλλέγει κεραμική. Στη θέση «Βλιχάδα» στο μυχό του Λιβαδίου, αναφέρει την ύπαρξη λειψάνων προϊστορικού πολιτισμού, χωρίς ωστόσο να δίνει περισσότερες πληροφορίες.

Στην ίδια δημοσίευση αναφέρει και για τον Ταφιό. Αν και δεν τον επισκέφθηκε λεπτομερώς όπως γράφει ο ίδιος αλλά βρέθηκε εκεί δύο φορές βιαστικός, παραθέτει εν συντομία όλες τις ιστορικές πηγές.

Από νωρίς είναι φανερό τόσο το ενδιαφέρον του για την περιοχή, όσο και η συνθετική του ικανότητα στο συνδυασμό της μελέτης των πηγών – των οποίων είναι άριστος γνώστης – και της επιτόπιας παρατήρησης. Όλες οι παραπάνω θέσεις, αν και δεν έχουν διερευνηθεί διεξο-

15. Μαρινάτος 1962, σσ. 5-6.

16. Μαρινάτος 1920-1, εικ.1.

δικά μέχρι σήμερα, εκτός της θέσεως Κολώνα όπως προαναφέρθηκε, έχουν εξαιρετικό ενδιαφέρον για την αρχαία τοπογραφία και ιστορία της περιοχής.

Τη δεκαετία που ακολουθεί, ο Ολλανδός φιλέλληνας Adriaan Eliza Herman Goekoop, θαυμαστής του Ομήρου, αναζητώντας την έδρα του οδυσσειακού βασιλείου, αρχικά συνεργάστηκε με τον W. Dörpfeld στην Ιθάκη και εν συνεχεία στη Λευκάδα το 1900-1903. Ωστόσο, το 1908 εξέδωσε το πόνημα «*Ithaque, la grande*» όπου αναπτύσσει τη θεωρία ότι η αρχαία Ιθάκη βρίσκεται στη ΝΔ Κεφαλονιά και χρηματοδοτεί ανασκαφικές έρευνες μέσω της Αρχαιολογική Εταιρείας στην ευρύτερη περιοχή. Μετά το θάνατό του, η χήρα του, ασπαζόμενη τις απόψεις του συζύγου της, συνεχίζει τη χρηματοδότηση και το 1930 αναθέτουν την έρευνα στον Μαρινάτο, ο οποίος ανασκάπτει περίπου 2 μήνες κάθε έτος.¹⁷ Στον τοπικό τύπο αναφέρεται το γεγονός της αφίξεως του αρχαιολόγου και σχολιάζεται το γεγονός ότι σε προηγούμενη επίσκεψη δεν συναντήθηκε με επισήμους.¹⁸ Παρόλο που το ενδιαφέρον της έρευνας περιοριζόταν σε ευρήματα μυκηναϊκής εποχής, ωστόσο ήρθαν στο φως και μεταγενέστερης χρονολόγησης αρχαιότητες.

Στη θέση **Βάλτσα**, κοντά σε παραλία στα Ν.Δ. της Παλικής, όπου εκβάλλει πλωτό «ποτάμιον», εντοπίσθηκαν οικοδομικά λείψανα. Κατά την περιορισμένη ανασκαφική έρευνα του 1930 αποκαλύφθηκαν ρωμαϊκοί «ασβεστόκτιστοι» (προφανώς εννοεί ότι υπάρχει συνδετικό κονίαμα μεταξύ των δόμων) τοίχοι και ψηφιδωτό δάπεδο διαστάσεων 1,60μ. x 1,10μ. «μετρίας τέχνης και αρκούντως αμελούς εκτέλεσης»: δύο ορθογώνια πλαίσια με αστερίσκους ανάμεσά τους, περικλείουν την κυρίως παράσταση: τρίαίνα στο κέντρο και εκατέρωθεν αυτής ζεύγη δελφινιών (εικ.3). Οι ψηφίδες είναι από φυσικούς λίθους, μεγέθους 1-1,5 τ.εκ. δύο αποχρώσεων, λευκού (για το βάθος) και μαύρου (για τα διακοσμητικά μοτίβα). Το ψηφιδωτό εδραζόταν επί λεπτού στρώματος ασβεστοκονιάματος. Καθώς βρέθηκαν και άλλα σπαράγματα ψηφιδωτού, ο ανασκαφέας εικάζει ότι όλο το δάπεδο καλυπτόταν από παρόμοιο διάκοσμο.. Χρονολογείται το 2ο αι. μ.Χ. Ο Μαρινάτος αναφέρει ότι πρέπει να διεξαχθεί ανασκαφή για τον καθορισμό της φύσεως των λειψάνων, ωστόσο το ταυτίζει με Ιερό του Ποσειδώνα αφενός λόγω του θέματος της παράστασης του ψηφιδωτού και αφετέρου λόγω της γειτνίασης με το εξωκλήσι του Αγίου Νικολάου. Μιλάει για τη διαδοχή των θεοτήτων και εν συντομία αναπτύσσει τη θεωρία του, για τον πλου προς την Ιταλία κατά την αρχαιότητα και τις δύο θαλάσσιες διαδρομές που θα ακολουθούν οι

17. Μαρινάτος 1932. σ.1.

18. Εφημρ. *Παρατηρητής*, 26-7-1930, αρ. φύλλου 73.

ναυτικοί, εκ των οποίων η συντομότερη ήταν από την Πάλη προς την Ν. Ιταλία και επομένως ο ορμίσκος στα Βάλτσα θα ήταν ο τελευταίος ναυτικός σταθμός στο προς Δ. ταξίδι.

Την ίδια χρονιά επανέρχεται στην **Κοντογεννιάδα**, στο σημείο όπου είχε συλλέξει αρχαία αντικείμενα το 1921 και στις 6 Αυγούστου ξεκίνησε δύσκολη ανασκαφή, καθώς το έδαφος είχε υποστεί καθίζηση και ταυτόχρονα είχε κατολισθήσει. Κατά τη σύντομη ανασκαφική έρευνα, αποκαλύφθηκε κατεστραμμένος ημικυκλικός - ελλειπτικός περίβολος ταφικού προορισμού, όπως φάνηκε από το πλήθος των ανθρωπίνων οστών, τον οποίο ο ανασκαφέας θεώρησε με επιφύλαξη ως τα ερείπια τύμβου. Τα ευρήματα ήταν λιγοστά, μεταξύ των οποίων και λίγα αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ Γ περιόδου. Αναφέρει ότι επί του τύμβου είχαν στηθεί λαξευμένοι λίθοι,¹⁹ πιθανόν ως σήματα των ταφών (εικ.4). Κάποια από τα ευρήματα από τη θέση Οικόπεδα εκτίθονταν μέχρι τον σεισμό του 2014, στην Προθήκη 12 του Αρχαιολογικού Μουσείου Αργοστολίου. Ο Π. Καλλιγιάς²⁰ πιθανολογεί την ύπαρξη ΜΕ τάφων, τους οποίους συσχετίζει με το ελλειπτικό, πεταλόσχημο κατά τον ίδιο, ταφικό κτίσμα και επαναλαμβάνει την υπόθεση του Μαρινάτου περί υπάρξεως εδώ μικρού ταφικού τύμβου. Κατά τον Μ. Πετρόπουλο,²¹ υπάρχουν περισσότεροι του ενός τύμβοι της μεσοελλαδικής περιόδου, οι οποίοι επαναχρησιμοποιήθηκαν στους ύστερους μυκηναϊκούς χρόνους.

Δοκιμαστικές τομές, που διενεργήθηκαν τη δεκαετία του 1990 από τον Α. Σωτηρίου,²² προϊστάμενο της ΛΕ' Ε.Π.Κ.Α., έφεραν στο φως ελλειπτικό τοίχο, που όριζε ταφικό χώρο. Ο χώρος καλυπτόταν από πυκνό στρώμα θρυμματισμένων οστών ανθρώπων και ζώων, χωρίς ωστόσο να αναφέρεται ο σχηματισμός τύμβου. Κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του τοίχου βρέθηκαν λακκοειδείς τάφοι, το στόμιο των οποίων περιέτρεχε πρόχειρο τοιχάριο, ενώ το δάπεδό τους ήταν στρωμένο με βότσαλα. Το περιεχόμενο των λάκκων βρέθηκε αναμοχλευμένο και πλήρες επιχώσεων και σαθρών ανθρωπίνων οστών, όπως εξάλλου και ολόκληρο το δάπεδο της κατασκευής. Μια ακτέριστη πρωτογενής ταφή, η τελευταία που έγινε στο χώρο, βρέθηκε στην ανώτερη στρώση της επίχωσης. Συγκεντρώθηκαν χειροποίητα και τροχήλατα όστρακα, που αρχικά χρονολογήθηκαν στην υστεροελλαδική περίοδο. Βρέθηκαν ακόμη δύο χρυσοί σφηνωτήρες, ένας σφραγιδύλιθος, χάντρες από διάφορα υλικά αλλά και λίθινη στήλη - σήμα, παρόμοια με αυτή που είχε βρει ο Σπ. Μαρι-

19. Μαρινάτος 1932, εικ.16.

20. Καλλιγιάς 1977, 119.

21. Πετρόπουλος 1988, 220.

22. Σωτηρίου 1995, σ.243 Σωτηρίου 1996, σσ.249-250, 251 Σωτηρίου 1997, σ.310 Σωτηρίου 2000, σσ.117-120, εικ. 11, 12.

νάτος²³ το 1930.

Στην **Κοντογεννάδα** επανέρχεται τον επόμενο χρόνο, το 1933,²⁴ όπου, με χρηματοδότηση της «φιλόμουσης», όπως την χαρακτηρίζει, χήρας Goekoop, ανασκάπτει στη θέση «ο Χαλικιάς» στα νότια του χωριού, τρεις τάφους, λαξευμένους στο φυσικό βράχο και σε απόσταση 200-400μ. μεταξύ τους. Όλοι οι τάφοι ήταν συλημένοι και εν μέρει κατεστραμμένοι λόγω της μεταγενέστερης χρήσης τους.

Ο τάφος Α (εικ.5-6), στη θέση «**στους Μηνούς**», έχει στενό δρόμο και για την εκροή των υδάτων, εκτός της κλίσεως, έχει λαξευθεί και αύλακα κατά μήκος του. Στο δρόμο επίσης υπήρξε και λαξευμένος στενός αλλά βαθύς ταφικός λάκκος. Εντός του ταφικού θαλάμου, είχαν λαξευθεί τρεις ταφικοί λάκκοι, εκ των οποίων ο κύριος έφερε και εγχοπή για την υποδοχή καλυπτήριας πλάκας. Ο κυκλικός θάλαμος στενεύει προς τα άνω. Έχει ύψος 2μ. και στην οροφή του υπάρχει κυκλική οπή διαμέτρου 2μ. Από την οροφή και προς τα άνω, ο θάλαμος κατασκευάσθηκε με λίθους, τους οποίους βρήκε ο ανασκαφέας πεσμένους εντός του θαλάμου. Οι περισσότεροι εξ αυτών είναι μικροί και χωρίς επεξεργασία, πιθανόν εξορυγμένοι επί τόπου κατά τη λάξευση του τάφου, ενώ κάποιοι φέρουν κατεργασία πιθανόν για να «κλειδώνουν» μεταξύ τους κατά την κατασκευή του ανώτερου τμήματος της θόλου. Στην επίχωσή του βρέθηκαν θραύσματα λίθινης λάρνακας, η οποία αποκαταστάθηκε και εκτίθετο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αργοστολίου, ενώ συλλέχθηκαν τρία ελλιπή αγγεία (κύλικα, λεκανίδα και δίωτος αμφορίσκος) της ΥΕ ΙΙΙ Γ περιόδου. Από άλλα ευρήματα (οδόντες χοίρου, κεφαλή μόσχου, οστά αιγός) συμπεραίνει θυσίες κατά τον ενταφιασμό και ερμηνεύει την απουσία άλλων ταφικών λάκκων εντός του θαλάμου για λόγους εξοικονόμησης χώρου για την τέλεση θυσιών και/ή την εναπόθεση σαρκοφάγου/-ων.

Δυτικότερα του τάφου Α, στη θέση «**στην Πλάκα**» ανασκάφθηκε ο τάφος Β (εικ.7). Όμοιας τυπολογίας, με κυκλικό θάλαμο που στενεύει απότομα προς τα πάνω και κυκλική οπή διαμέτρου 0,90μ., χωρίς ταφικούς λάκκους, φέρει λάξευση («εγχοπή») περιμετρικά της κυκλικής οπής της οροφής, πιθανόν για την καλύτερη εφαρμογή των λίθων που συμπλήρωναν την θόλο. Πλην ελαχίστων οστράκων, δεν βρέθηκαν άλλα κτερίσματα.

Βόρεια του πρώτου τάφου και εντός του οικισμού, ανασκάφθηκε ο τάφος Γ (εικ.8). Η ιδιαιτερότητα αυτού του τάφου είναι ότι φέρει δύο λαξευτές παραστάδες σαν πρόθυρο, 2μ. πριν από τη θύρα του θαλάμου, προς την οποία οδηγούν δύο βαθμίδες. Ούτε σε αυτόν τον θάλαμο βρέθηκαν ταφικοί λάκκοι, ενώ ο ανασκαφέας οδηγήθηκε στο συμπέρα-

23. Μαρινάτος 1932, 11, εικ. 12 (σχ. σήματος 1). Πρβλ. Καλλιγας 1977, σ. 118.

24. Μαρινάτος 1933, σ. 68 κ.ε.

σμα ότι μεταγενέστερα χρησιμοποιήθηκε ως υδατοδεξαμενή.

Καθώς οι τάφοι αποκαλύφθηκαν συλημένοι, δεν είναι δυνατή η εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Η μη εύρεση ταφικών λάκκων εντός των θαλάμων, αντίθετα με τη συνήθη πρακτική των κεφαλληνιακών ενταφιασμών, εξηγείται από τον ανασκαφέα, είτε ως μη ολοκλήρωση του τάφου, είτε ως χώρος για την τοποθέτηση λαρνάκων.

Η ανασκαφή των τάφων της Κοντογεννάδας είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς έρχονται στο φως η εύρεση της λίθινης λάρνακας στον Τάφο Α (εικ.9) και νέα στοιχεία για την αρχιτεκτονική των τάφων: οι κλιμακωτοί δρόμοι (πιθανόν για εξοικονόμηση εργασίας που συναντάται και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας) και η μερική θόλωση των θαλάμων με λίθους. Ο Μαρινάτος αναπτύσσει τη θεωρία ότι λαξεύεται ο θάλαμος του τάφου κατά τα 2/3 και το άνω τμήμα της θόλου συμπληρώνεται με λίθους. Οι οπές της οροφής είναι μεγάλες και εντός των τάφων βρέθηκαν λαξευμένοι λίθοι, τους οποίους αρχικά θεώρησε σήματα τάφων. Ωστόσο, δεδομένης της μεγάλης ποσότητας που βρίσκονταν στην ανασκαφή εντός των τάφων, θεώρησε ότι πιθανότατα προέρχονται από τη συμπλήρωση της θόλου, αν και δεν αποκλείεται κάποιοι να χρησίμευαν ως σήματα. Επίσης, θέτει το θέμα της απόκρυψης των τάφων, καθώς ακόμα και η κάλυψη με χώμα του λιθοκτιστού τμήματος της θόλου (που θα δημιουργείτο είδος τύμβου), το καθιστούν εμφανές. Η αύλακα επίσης για την απορροή των υδάτων στον Τάφο Α (αν όντως έχει αυτόν τον σκοπό), δεν θα χρειαζόταν αν ο τάφος ήταν καλυμμένος με χώμα. Ίσως έτσι εξηγείται και το μεγάλο ποσοστό των συλημένων τάφων, πιθανόν ήδη από την αρχαιότητα.

Το 1951,²⁵ με δαπάνες της Αρχαιολογικής Εταιρείας, επιστρέφει στην Κοντογεννάδα όπου στη θέση «Πλάκες» ανασκάπτει μικρό ορθογώνιο λαξευμένο στο βράχο τάφο, πιθανόν εφήβου, βάσει των λιγοστών οστών που βρέθηκαν, επίσης συλημένο. Εκτός δύο τεμαχίων σιδερένιων εγχειριδίων και χάλκινων αντικειμένων, πιθανόν πορπών, η ανασκαφή δεν απέδωσε άλλα ευρήματα και επομένως στοιχεία για τον νεκρό.

Στη θέση Σκινιώτικο βουνί,²⁶ αναφέρει την ανασκαφή ενός τάφου, μικρού χωρίς ταφικούς λάκκους, ο οποίος πιθανόν να παρέμεινε ημιτελής και να μην χρησιμοποιήθηκε ποτέ, καθώς ο δρόμος είχε μερικώς λαξευθεί. Στην συγκεκριμένη θέση η ΛΕ΄ Ε.Π.Κ.Α.²⁷ και εν συνεχεία η ΕΦ.Α. Κεφαλληνίας²⁸ ανέσκαψαν τρεις θαλαμωτούς τάφους.

25. Μαρινάτος 1951, σσ. 185-186.

26. Μαρινάτος 1951, σ. 186.

27. Βικάτου, Παπαφλωράτου 2017 (υπό δημοσίευση).

28. Υπουργείο Πολιτισμού, «Το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων 2000-2010», Sotiriou 2013, σ.3, Σωτηρίου et al 2014.

Στα **Παρισάτα**,²⁹ ανασκάπτει μυκηναϊκό τάφο (εικ.10-11), που υπέδειξε το ιδιοκτήτη του αγροτεμαχίου. Είναι στη θέση «**Άγιος Αντώνιος**», στα νότια του υψώματος του Αγίου Γεωργίου. Πρόκειται για τον «ωραιότατο και επιμελέστατο λαξευμένο πάντων των μέχρι τούδε αποκαλυφθέντων τάφων». Ο δρόμος έχει εντελώς κάθετα τοιχώματα. εν αντιθέσει με τους υπόλοιπους που συγκλίνουν προς τα άνω, ο ταφικός θάλαμος είναι κυκλικός με 4 ταφικούς λάκκους και χώρο για τις ταφικές λάρνακες, κατά την άποψη του Μαρινάτου αφού βρήκε τμήματα λίθινων σαρκοφάγων εντός ταφικού λάκκου. Βρέθηκε κι αυτός συλημένος και η ανασκαφή του απέδωσε ένα ακέραιο αγγείο (σφαιρικό προχοΐδιο) σε έναν από τους λάκκους και λίγα όστρακα. Ο τάφος υποδείχθηκε από τον ιδιοκτήτη του αγροτεμαχίου Γερ. Χαριτάτο, ο οποίος «προθύμως παρήσχε πολλαπλήν άλλην βοήθειαν», και αρχικά ερευνήθηκε μερικώς από τον τότε Γυμνασιάρχη Ληξουρίου Χρ. Θεοδωράτο. Το γεγονός αναφέρεται στον τοπικό τύπο³⁰ συμπληρώνοντας ότι ο Θεοδωράτος διαπίστωσε την ύπαρξη του τάφου με 4 «θήκες» στο δάπεδό του. Ανέσκαψε τις δύο, οι οποίες είχαν ίχνη παραβίασης. Από τα λίγα όστρακα που βρέθηκαν στην ανασκαφή ο Γυμνασιάρχης χρονολόγησε τον τάφο στη Γεωμετρική εποχή (σύμφωνα με το δημοσίευμα) και ενημέρωσε τους αρμοδίους για το γεγονός. Η κα. Χρ. Σουγιουτζίου - Haywood αναφέρει³¹ την ύπαρξη δύο τάφων στην περιοχή και ότι ο δεύτερος τάφος, στα Δ. του πρώτου, δεν δημοσιεύθηκε. Το 1981 από κατοίκους της περιοχής³² υποδείχθηκε και τρίτος τάφος, νότια του πρώτου, ο οποίος ήταν και αυτός συλημένος ενώ η ανασκαφική του έρευνα ολοκληρώθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.³³

Είναι προφανές ότι η οξυδέρκεια και η παρατηρητικότητα του Σπυρίδωνα Μαρινάτου τον οδήγησαν στον εντοπισμό και στην έρευνα σημαντικών θέσεων στη χερσόνησο της Παλικής, όπως και στην υπόλοιπη Κεφαλονιά. Θέσεις που ακόμα τελούν υπό διερεύνηση, έλεγχο και μελέτη από τις αρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού.

Ο Σπυρίδων Μαρινάτος έφερε στο φως για πρώτη φορά επισήμως και τεκμηριωμένα την πλούσια μυκηναϊκή εποχή στη χερσόνησο της Παλικής. Ενδιαφέρθηκε και για ευρήματα άλλων περιόδων, εκτός της μυκηναϊκής και έχει δημοσιεύσει αρκετά από αυτά. Δεν έπαψε να ενδιαφέρεται για το αρχαιολογικό γίγνεσθαι του νησιού, ενώ με επιστολές

29. Μαρινάτος 1951, σ.185.

30. Εφημ. «*Τα Νέα της Κεφαλληνίας και Ιθάκης*» εκδ. Σόλων Παλαφάτος, αρ. φ. 105, 7-10-1950.

31. Souyoudzoglou-Haywood, 1999, σ.44.

32. Εφημ. *Τα Χρονικά* 1981. Πρόκειται για τους Αρ. Σπυράτο και Βρ. Γεωργάτο.

33. Βικάτου, Παπαφλωράτου 2017 (υπό δημοσίευση).

του προσπαθεί να εξοικονομήσει χρηματοδοτήσεις για μελλοντικές ανασκαφές.

Από όποια θέση και εάν υπηρέτησε, έδειξε υπευθυνότητα με απόλυτη συναίσθηση του χρέους του. Ακούραστος αρχαιολόγος, βαθύς γνώστης της Ελληνικής γραμματείας, οξυδερκής παρατηρητής αποτελεί έναν σπουδαίο επιστήμονα και άνθρωπο που τίμησε τόσο την επιστήμη όσο και τη χώρα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών

ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίο

ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίδα

ΠΑΕ: Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βικάτου Ο., Παπαφλωράτου Ε., 2017, Το έργο της ΕΦΑΚΕΦ: Οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες της εφορείας και οι εργασίες αντιμετώπισης των προβλημάτων μετά τους πρόσφατους σεισμούς. 2ο Συνέδριο για Το Αρχαιολογικό Έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα Νησιά του Ιονίου, Ιωάννινα.

Καλλιγιάς, Π.Γ. 1977 Κεφαλληνικά Γ'. Από την Προϊστορική Κεφαλονιά, ΑΑΑ Χ1, 116-125.

Μαρινάτος Σπ., 1920-1, Αρχαιολογικά έρευναι ανά την Κεφαλληνίαν, ΑΔ 6, Παράρτημα, σ. 172-177.

Μαρινάτος Σπ., 1932, Αι ανασκαφαί Goekoor εν Κεφαλληνία, ΑΕ, σ.1-47.

Μαρινάτος Σπ., 1933, Αι ανασκαφαί Goekoor εν Κεφαλληνία, ΑΕ, σ.68-100.

Μαρινάτος Σπ., 1951, Ανασκαφαί εν Κεφαλληνία, ΠΑΕ, σ.184-186

Μαρινάτος Σπ., 1962, Κεφαλληνία. Ιστορικός και Αρχαιολογικός Περίπατος, εκδ. Τ.Ε.Τ. Κεφαλληνίας.

Μόσχος Ι., 2000, Περιοχή των Πρόννων και η ανατολική ακτή της Κεφαλονίας πριν από την ιστορία. Τοπογραφία της νήσου, κατάλογος των θέσεων και συμπεράσματα.. Πρακτικά Συνεδρίου για τα Γράμματα, την Ιστορία και την Λαογραφία της Περιοχής των Πρόννων, Πόρος Κεφαλονιάς, σσ. 227- 324.

Πετρόπουλος, Μ. 1988, λ. Κεφαλονιά. Αρχαιότητα, εγκ. Πάπυρος-Λα-

- ρούς-Μπριτάννικα, σσ. 219-221.
- Souyoudzoglou-Haywood Cr. 1999, *The Ionian Islands in the Bronze and Early Iron Age 3000-800 BC*, Liverpool.
- Σωτηρίου Α., Νομός Κεφαλληνίας, ΑΔ 50, Β Χρονικά 1995, σ. 243-246.
- Σωτηρίου Α., Νομός Κεφαλληνίας, ΑΔ 51, Β Χρονικά 1996, σ. 244-251.
- Σωτηρίου Α., Νομός Κεφαλληνίας, ΑΔ 52, Β Χρονικά 1997, σ. 310.
- Σωτηρίου, Α. 2000, Νεώτερα στοιχεία της αρχαίας μνημειακής τοπογραφίας της νήσου Κεφαλονιάς, *Πρακτικά Στ' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, τόμ. Α', σσ. 105-123, Θεσσαλονίκη..
- Σωτηρίου Α., Παπαφλωράτου Ε., Βοσκός Ι., & Τζαννή Ε. «Μυκηναϊκή Κεφαλονιά: οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στο νησί», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Το αρχαιολογικό έργο στη ΒΔ Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου»*, Ιωάννινα 2014 (υπό εκτύπωση),
- Sotiriou, A. 2013, "Excavations at Kefalonia during 2005-2013" *Pharos* 19(1), 1-50
- Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών, *Σπυρίδων Μαρινάτος 1901-1974, η ζωή και η εποχή του*, επιμέλεια έκδοσης Ελ. Μαντζουράνη, Ν. Μαρινάτου, εκδ. Καρδαμίτσα, 2014
- Υπουργείο Πολιτισμού, «Το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων» www.yppo.gr

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

 ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ.1: Ο Σπ. Μαρινάτος ως αξιωματικός του Ελληνικού Στρατού (φωτ. από άρθρο της Μαριάννας Κακουνάκη στο <http://www.greece.com/news> με τίτλο "A chronicle of efforts to trace antiquities looted in WWII " που δημοσιεύθηκε το 2014).

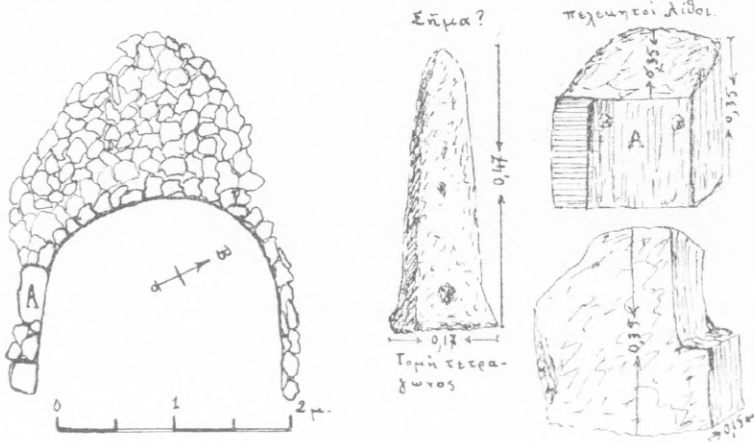
Εικ.2: Ο Σπ. Μαρινάτος στο Αρχαίο Ακρωτήρι (φωτ. από άρθρο της Ελεώρας Παγοθέτη στο <http://hellenicleaders.com> με τίτλο "Remembering the contributions of Spyridon Marinatos, one of Greece's greatest archeologists" που δημοσιεύθηκε το 2004).

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

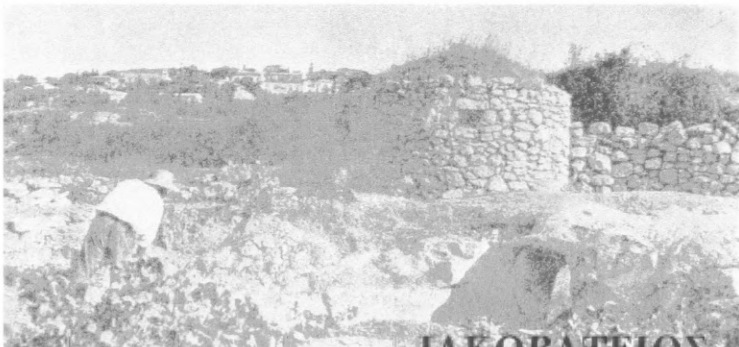
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΕΩΣΤΡΙΟΥ

Εικ.3. Το ψηφιδωτό δάπεδο από τα Βάλτσα (ΜΑ 1882).

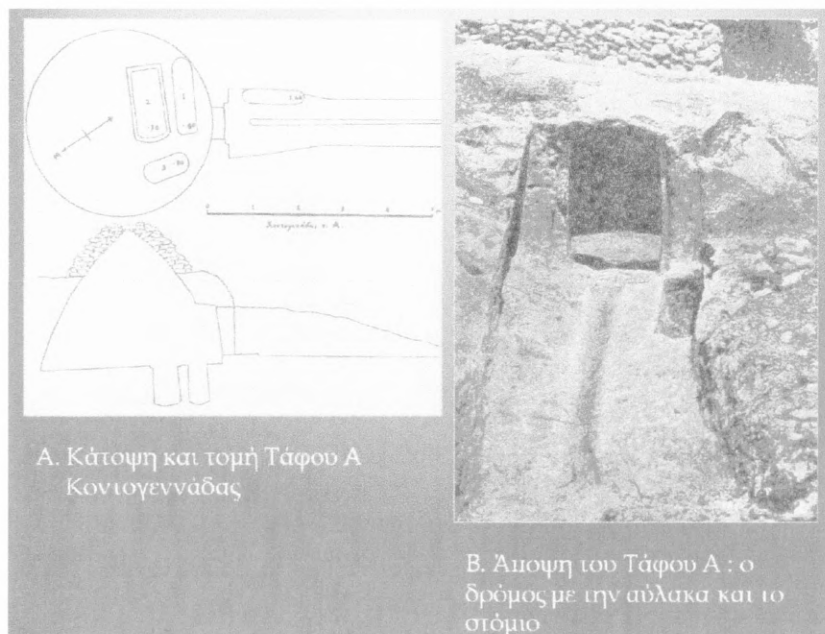

Εικ.4. Θέση Οικόπεδα. Σχέδιο του ταφικού περιβάλλου και των λαξευμένων λίθων. (Φωτ. από ΑΕ 1932, εικ.12).

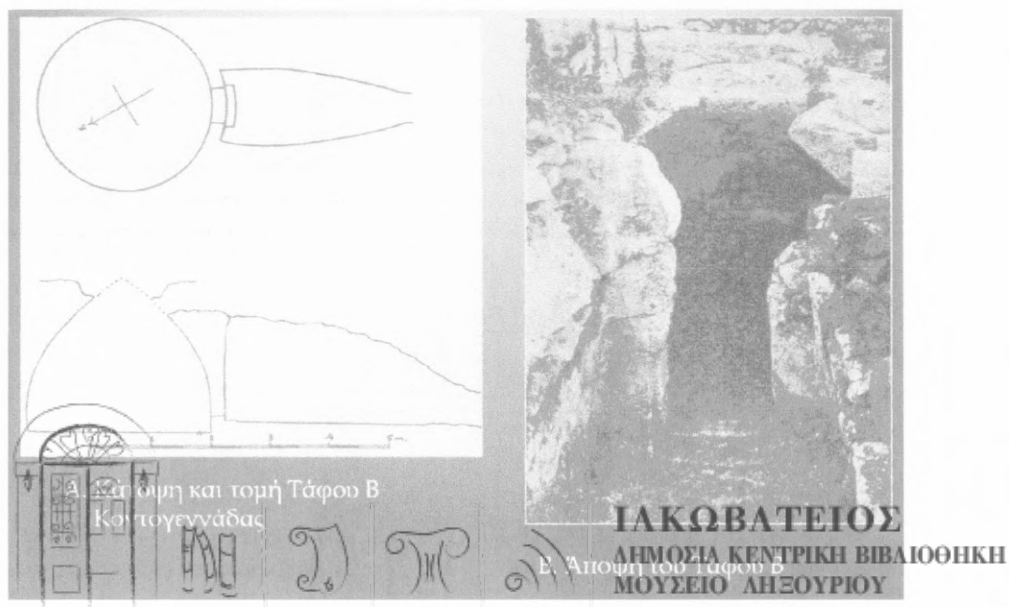

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΞΟΥΡΙΟΥ

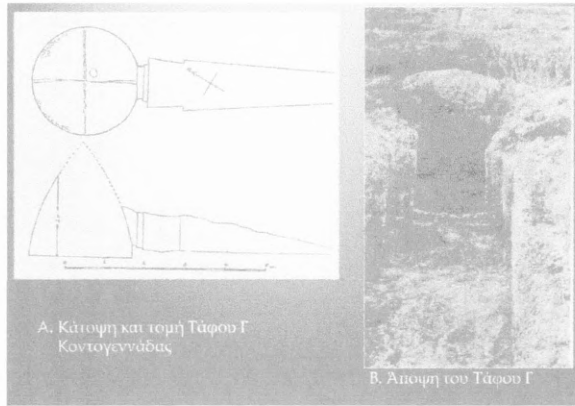
Εικ.5. ανασκάφη στην Κοντογεννάδα το 1933. Δεξιά διακρίνεται ο τάφος Α (φωτ. από ΑΕ 1933, εικ.1).

Εικ.6: Κοντογεννάδα, ο Τάφος Α. (φωτ. από ΑΕ 1933, εικ.6,7)

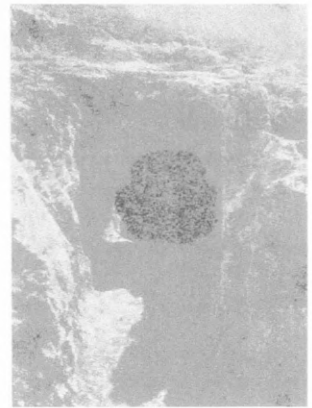
Εικ.7: Κοντογεννάδα, ο Τάφος Β (φωτ. από ΑΕ 1933, εικ.9,10)

Εικ.8: Κοντογεννάδα, ο Τάφος Β (φωτ. από ΑΕ 1933, εικ.11,12)

Εικ.9. Η λίθινη λάρνακα από τον Τάφο Α της Κοντογεννάδας. ΜΑ 1589.

Εικ.10: Παρισάτα, δρόμος και στόμιο του τάφου (φωτ. ΠΑΕ 1951, εικ.1).

Μελομένη Ανδρεάτου

Η ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ ΠΑΝΟΡΜΟΣ ΣΤΟΝ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟ ΟΙΚΙΣΜΟ ΤΟΥ ΦΙΣΚΑΡΔΟΥ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ*

Οι ανασκαφικές έρευνες στο Φισκάρδο αποκαλύπτοντας κατάλοιπα της αρχαίας πόλης Πανόρμου, συμπληρώνουν την εικόνα ενός εξαιρετικού παραδείγματος τύπου με μνημειακό πλούτο ενδεικτικό της ανθρώπινης παρουσίας από την αρχαιότητα έως σήμερα. Η συνέχεια της ανθρώπινης δράσης, βέβαια έγκειται κυρίως στη χρήση του λιμένα, καθώς η κατοίκηση φαίνεται να διακόπτεται για κάποιο χρονικό διάστημα.

Θέση - ιστορικό πλαίσιο

Η δημιουργία, η εξέλιξη και ο ρόλος της πόλης στην ιστορία της Κεφαλονιάς καθορίστηκαν σαφώς από τη θέση και το ιδιαίτερο φυσικό περιβάλλον της περιοχής. Ο Πάνορμος ιδρύθηκε στο βορειότερο σημείο του νησιού, στη χερσονήσο της Ερίσου, απέναντι από την Ιθάκη και πολύ κοντά στη Λευκάδα.¹ Η Έριος αποτελεί μία από τις πιο ορεινές περιοχές της Κεφαλονιάς, η οποία χαρακτηρίζεται για τα βαθιά της ρέματα, τις μισγάγκειες και τους κολπίσκους κατά μήκος των παραλιών της. Σε έναν από αυτούς τους φυσικούς κόλπους, τον ασφαλέστερο της περιο-

* Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στους κ. Ανδρέα Σωτηρίου και κ. Τένια Ρηγάκου, επικεφαλής των ανασκαφικών ερευνών, για την παραχώρηση υλικού από ανασκαφές του Φισκάρδου.

¹ Πορφύρ. 4: «καὶ ὁ Ἐφέσιος Ἀρτεμίδωρος ἐν τῷ πέμπτῳ τῆς εἰς ἑνδεκα συνηγμένης αὐτῷ πραγματείας γράφει ταῦτα: τῆς Κεφαλληνίας ἀπὸ Πανόρμου λιμένος πρὸς ἀνατολὴν ἀπέχουσα δώδεκα στάδια νῆσός ἐστιν Ἰθάκη», Αντίπατρος Θεο. Ανθ. Παλ. Χ: 25: «Φοῖβε, Κεφαλλήνων λιμενοσκόπε, θῖνα Πανόρμου ναίων, τρηχέης ἀντιπέρην Ἰθάκης».

• Η Μελομένη Ανδρεάτου είναι αρχαιολόγος, ΜΑ ΕΚΠΑ Διαχείριση Μνημείων: Αρχαιολογία, Πόλη και Αρχιτεκτονική.

χής, αναπτύχθηκε η πόλη. Ως εκ τούτου το φυσικό λιμάνι της διαθέτει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, ικανά να εξασφαλίσουν την ευημερία της: Βρίσκεται επί των θαλάσσιων διαδρομών προς την Αδριατική και το Ιόνιο και επομένως αποτελούσε σταθμό για τον ελλιμενισμό των πλοίων, καθώς η συνηθισμένη και ασφαλέστερη διαδρομή μετά την έξοδο από τον Κορινθιακό κόλπο συνέχιζε κατά μήκος των ακτών της Ακαρνανίας και της Ηπείρου και μέσω των στενών του Οτράντο κατέληγε στον Ύδρουντα (σημερινό Μπρίντζι).² Λόγω του φυσικού αποκλεισμού της Ερίσου από την ενδοχώρα του νησιού οι κόλποι των ανατολικών ακτών, επομένως και ο Πάνορμος, θα εξασφάλιζαν την επικοινωνία και τον ανεφοδιασμό των γύρω περιοχών, όπως συνέβαινε και στους νεώτερους χρόνους.³ Η ασφάλεια, επίσης, του κόλπου με τη χερσόνησο του Φουρνιά να προέχει στα βόρειά, ευάλωτου μόνο λίγο στον «ευραπηλιώτη άνεμο (σιρόκο λεβάντε - ΝΑ)»,⁴ επιτείνει τη σημασία της θέσης του και εξηγεί το όνομα της πόλης, εφόσον πάνορμος σημαίνει όρμος ή λιμάνι προστατευμένο από παντού και από όλες τις καιρικές συνθήκες.⁵

Πέρα από την πεποίθηση ότι το λιμάνι ανέκαθεν θα χρησιμοποιούνταν δεν υπάρχουν σημαντικά στοιχεία για τη χρήση της περιοχής κατά τους προγενέστερους της ρωμαϊκής περιόδου χρόνους. Στη χερσόνησο του Φουρνιά εντοπίζονται διάσπαρτα πυριτολιθικά εργαλεία και κατάλοιπα πιθανόν επεξεργασίας χρονολογούμενα από τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο. Όσον αφορά την κλασική και ελληνιστική περίοδο, θεωρείται ότι η ευρύτερη περιοχή της Ερίσου θα ανήκε στην επικράτεια της πόλης - κράτους της Σάμης.⁶

Οι πηγές για την ιστορία της πόλης είναι περιορισμένες. Ως εκ τούτου, οι συνθήκες δημιουργίας και ανάπτυξής της μπορούν να ερευνηθούν για την ώρα μόνο μέσω του συσχετισμού των καταλοίπων με ιστορικά γεγονότα, που αφορούν το νησί γενικότερα, αλλά και με τα νέα δεδομένα που διαμορφώνονται σε όλον τον ελληνικό χώρο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους στις επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Η μετάβαση στους ρωμαϊκούς χρόνους στο νησί πραγματοποιείται

2. Ριζάκης 2006, 18. Ανέκαθεν από το νότιο τμήμα της Κεφαλονιάς επιτυγχάνεται ο πιο σύντομος, ωστόσο επικίνδυνος διάπλους προς την Κάτω Ιταλία, αλλά από το βόρειο τμήμα της ο πιο σίγουρος και συνάμα μεγαλύτερος δρόμος προς την Αδριατική. Κολώνας 2004, 37-38.

3. Παρτς 1892, 157.

4. Μηλιαράκης 1890, 54.

5. Το επίθετο πάνορμος για ασφαλή λιμάνια αναφέρεται και στην Οδύσσεια (Οδύσσεια ν. 193, ἀτραπιτοὶ τε διηνεκέες λιμένες τε πάνορμοι).

6. Βλ. χάρτη προτεινόμενων ορίων των πόλεων κρατών του νησιού από τον Α. Σωτηρίου. Sotiriou 2013, 33, fig.40.

ουσιαστικά με την κατάληψη της Σάμης το 188 π.Χ. ύστερα από την τετράμηνη πολιορκία της από τον ύπατο Ρωμαίο Μ. Fulvius Nobili, που οδήγησε στην πώληση των κατοίκων της ως δούλων και στην τοποθέτηση ρωμαϊκής φρουράς στην πόλη.⁷ Οι πόλεις αρχικά, όπως παραδίδει ο Στράβων, φαίνεται να υφίστανται μία υποβάθμιση,⁸ η έκταση της οποίας ίσως μεταφέρεται με τάση υπερβολής από τον γεωγράφο, κατά τη γενικότερη τάση των ιστοριογράφων να δραματοποιούν την κατάσταση των ελληνικών πόλεων μετά την απώλεια της ελευθερίας τους. Εξάλλου, στην Κεφαλονιά τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδεικνύουν ότι ύστερα από μία σύντομη περίοδο παρακμής οι πόλεις αναπτύσσονται εκ νέου, αν και ασφαλέστερα συμπεράσματα είναι δυνατό να διεξαχθούν κυρίως για τη Σάμη,⁹ γεγονός που ίσως οφείλεται στην εντατικότερη έρευνα στη συγκεκριμένη περιοχή. Παράλληλα, διαπιστώνεται η δημιουργία νέων πόλεων, όπως στο Φισκάρδο και στην περιοχή του Κατελειού. Από το Στράβωνα μάλιστα παραδίδεται ότι τον 1^ο αι. π.Χ. ξεκίνησε να χτίζεται στο νησί μία νέα πόλη από το Γάιο Αντώνιο, εξόριστο στην Κεφαλονιά μετά τη συνυπατία του με τον Κικέρωνα (63 π.Χ.), χωρίς ωστόσο να ταυτίζεται για την ώρα με κάποια από τις πόλεις του νησιού.

Επομένως, στην Κεφαλονιά, όπως και στην υπόλοιπη ρωμαϊκή αυτοκρατορία αναπτύσσονται είτε εκ νέου πόλεις, που άχμασαν κατά την ελληνιστική περίοδο και επιλέγονται λόγω της ιδιαίτερης θέσης τους (συχνά σε άμεση γειτνίαση με λιμάνια ή επί σημαντικών εμπορικών οδών), είτε νέες πόλεις, που ιδρύονται επίσης σε θέσεις που ευνοούν την ανάπτυξη του εμπορίου. Και στις δύο περιπτώσεις δεν ήταν απαραίτητη η παρουσία των τειχών εφόσον στον ελλαδικό χώρο, με εξαίρεση τη Μακεδονία, επικράτησε μια μακρά περίοδο ηρεμίας, τουλάχιστον έως και τον 2^ο αι. μ.Χ. Στην πρώτη περίπτωση συνήθως οι πόλεις εκτείνονται έξω από τα τείχη και προτιμάται η εγγύτητα στο λιμάνι, όπως χαρακτηριστικά συνέβη στη Σάμη.¹⁰ Ο Πάνορμος, τα ανασκαφικά δεδομένα του οποίου αφορούν κατάλοιπα των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων, ανήκει στη δεύτερη περίπτωση: μια από τις νέες παράλιες πόλεις, που ιδρύονται στην επικράτεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας με

7. Τα γεγονότα της κατάληψης της Σάμης περιγράφει ο Λίβιος, Λίβιος, 38.28.5 - 38.30.1.

8. Στράβων Γεωγ. 10.2.14.1: « Τὴν δὲ Κεφαλλήνιαν τετράπολιν οὖσαν οὐτ' αὐτὴν εἶρηκε τῶ νῦν ὀνόματι οὔτε τῶν πόλεων οὐδεμίαν, πλὴν μιᾶς εἴτε Σάμης εἴτε Σάμου, ἣ νῦν μὲν οὐκέτ' ἐστίν, ἔχνη δ' αὐτῆς δείκνυται κατὰ μέσον τὸν πρὸς Ἰθάκῃ πορθμόν· οἱ δ' ἀπ' αὐτῆς Σαμαῖοι καλοῦνται· αἱ δ' ἄλλαι καὶ νῦν εἰσὶν ἔτι μικραὶ πόλεις τιναί, [Παλεῖ]ς Πρώμησός καὶ Κράνιοι».

9. Sotiriou 2013, 46; Delis 2013, 51-68.

10. Για παράδειγμα κτίσματα της νέας πόλης εφάπτονται επί των τειχών της παλιάς χρησιμοποιώντας τα ως ανάλημμα. Delis 2013, 53, fig.2.

στόχο την ενίσχυση και την ανάπτυξη του εμπορίου. Οι πολιτειακές δομές σε καμία περίπτωση δε σχετίζονται πλέον με εκείνες των προγενέστερων πόλεων κρατών. Αντιθέτως, παρά το γεγονός ότι οι πόλεις χαρακτηρίζονται ελεύθερες, στην πραγματικότητα βρίσκονται υπό την επικυριαρχία της Ρώμης¹¹ και αργότερα, το 135 μ.Χ. οι φόροι του νησιού εκχωρήθηκαν από τον αυτοκράτορα Αδριανό στην Αθήνα.¹²

Η ταύτιση της αρχαίας πόλης

Η θέση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πόλης, όπως περιγράφεται στο επίγραμμα του Αντίπατρου και στην αναφορά του Αρτεμίδωρου,¹³ ανέκαθεν οδηγούσαν τους περιηγητές και τους μελετητές στο συμπέρασμα ότι βρισκόταν στην περιοχή του σημερινού Φισκάρδου.¹⁴ Στην ίδια περιοχή τοποθετείται η πόλη με το αρχαίο όνομά της σε χάρτες του 17^{ου} αι.,¹⁵ ενώ στο χάρτη του Buondelmonti του 15ου αι. η περιοχή του Φισκάρδου σηματοδοτείται με αρχαιότητες. Επίσης, μία χαμένη σήμερα επιγραφή πιστοποιούσε την ύπαρξη της πόλης, εφόσον ανέφερε το βουλευτή των Πανορμιτών Αρμόδιο.¹⁶ Η ταύτιση, ωστόσο, της πόλης με το σημερινό Φισκάρδο οφείλεται στην αποκάλυψη ενός ενεπίγραφου βάθρου κατά την ανασκαφή της αγοράς της πόλης το 2004, το οποίο ανατέθηκε με ψήφισμα της πόλης των Πανορμιτών.¹⁷

Ανασκαφικές έρευνες- Χωροθέτηση λειτουργιών της πόλης στο σύγχρονο οικισμό

Οι έρευνες στον οικισμό, που ξεκίνησαν τη δεκαετία του 1980 με μικρής κλίμακας ανασκαφές, αφορούν έως σήμερα σωστικές ανασκαφικές έρευνες. Ο εντοπισμός του νεκροταφείου στον όρμο του Αγίου Ανδρέα και η ανασκαφή του από το 1993 έως το 1997¹⁸ υπήρξε ουσιαστικά η πρώτη σημαντική ένδειξη ότι στο Φισκάρδο άρχιζε να ξετυλίγεται η

11. Σουρής 1976, 122.

12. Δίων ο Κάσσιος LXIX 16.2.

13. Ο.π. σημ.1.

14. Leake 1835, 67, Riemann 1876, 51, Παρτς 1892, 159, Μηλιαράκης 1890, 225.

15. Nicolaus Visscher τέλη 17ου αι., στο Τόλιας 2008, III.26, αρ. κατ. 1613, αρχαιολογικός χάρτης των νησιών του Ιονίου των αρχών του 17ου αι. από το σύμμεκτο άτλαντα της γεωγραφίας του Pomponius Mela, στο Τόλιας 2008, ειχ. V.41-47, αρ. κατ. 0864.

16. G. I. Gr 6190β και SEG 37:790: Την ύπαρξη της επιγραφής γνωρίζουμε από τον Παρτς, ο οποίος παράλληλα μας πληροφορεί ότι μεταφέρθηκε τον 19ο αιώνα στα νησιά Πόντζα: Παρτς 1892, 159-160.

17. Η πόλη των Πανορμιτών τιμά τον προστάτη και εφευρέτη της πόλης Πάριον (Καλλιτανόν Παρθένιον. Sotiuriu 2013, 47, ειχ.50.

18. Σωτηρίου 1993, 151-152, 1994, 249-251. Σωτηρίου 1995, 244-245. Σωτηρίου 1996, 248.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ιστορία μιας αρχαίας πόλης. Έκτοτε, οι ανασκαφές σε διάφορα σημεία του οικισμού συνέβαλαν στην ανάγνωση σημαντικών όψεων του βίου της. Δεδομένου του γεγονότος ότι η αρχαία πόλη εντοπίζεται εντός του παραδοσιακού οικισμού δεν είναι εφικτή για την ώρα η ολοκληρωτική ανάκτηση της αρχικής εικόνας της. Παρόλα αυτά έχουν αποκαλυφθεί μνημεία που παρέχουν πληροφορίες για τη χωροθέτηση δραστηριοτήτων των κατοίκων, σχετιζόμενα με το δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο και τη μετά θάνατο ζωή. Είναι δυνατό, επίσης, να υπολογιστούν τα όρια της πόλης, που φαίνεται ότι ήταν σχεδόν όμοια με εκείνα του σημερινού οικισμού και έχουν καταγραφεί κάποιες από τις οδούς της. Τα στοιχεία, ωστόσο, είναι αρκετά ελλιπή όσον αφορά τους οικιστικούς πυρήνες, γεγονός που είτε οφείλεται στην αποσπασματική κατά καιρούς φύση των ανασκαφών, είτε στην αλλοίωση της αρχαίας πόλης από το νεώτερο οικισμό και από φυσικούς παράγοντες, είτε ακόμα και στο τυχαίο της έρευνας.

Η πόλη αναπτύσσεται στο κέντρο περίπου της περιφέρειας του κόλπου και λίγο νοτιοδυτικότερα και ο πυρήνας της συμπίπτει με εκείνον του παραδοσιακού οικισμού, εξασφαλίζοντας προφανώς εγγύτητα στο λιμάνι, χωρίς βέβαια να έχει προσδιορισθεί για την ώρα επαρκώς τυχόν γεωλογικές αλλαγές που έχουν επέλθει στο ανάγλυφο του εδάφους. Εκεί, στη θέση «Τηγάνια», αμέσως νότια της σημερινής κεντρικής πλατείας εντοπίστηκαν ένας αύλειος χώρος και λείψανα κτηρίων (χάρτης σημ.2, φωτ.1), που σχετίζονται με τη δημόσια και την οικονομική ζωή των κατοίκων. Στην ίδια θέση και σε απόσταση περίπου 80 μ. νοτιότερα βρίσκεται μικρή θεατρική κατασκευή (χάρτης σημ.3, φωτ.2) και εκατέρωθεν αυτής από ένα ταφικό μνημείο - μαυσωλείο (χάρτης σημ.10, 11, φωτ.3).

Σε απόσταση περίπου 140 μ. Δ/ΒΔ της αγοράς, στη θέση «Ταχυδρομείο», αποκαλύφθηκε συγκρότημα τριών κτηρίων (χάρτης σημ.5, φωτ.4). Λίγο βορειότερα, στη θέση «Απολυτός» προς το βόρειο όριο του σημερινού οικισμού, επί της σύγχρονης παραλιακής οδού, ερευνήθηκε εργαστηριακή εγκατάσταση (χάρτης σημ.6) και σε άμεση γειτνίαση με αυτή συγκρότημα δύο μαυσωλείων και ένας μικρός κτιστός διώροφος τάφος (χάρτης σημ.12, φωτ.5, 6). Η περιοχή αυτή πιθανόν ταυτίζεται με το βόρειο όριο και της αρχαίας πόλης. Ένα ακόμη μαυσωλείο, γνωστό ως «θρόνι της βασίλισσας Φισκάρδας» βρίσκεται νοτιοδυτικά του σύγχρονου οικισμού, στη θέση «Λαρνί» (χάρτης σημ.14, 8).

Στο ΝΑ τμήμα του σύγχρονου οικισμού, που πιθανόν συμπίπτει με το ΝΑ όριο και της αρχαίας πόλης, στον όρμο του Αγίου Ανδρέα επί της παραλίας, βρίσκονται τα κατάλοιπα λουτρού (χάρτης σημ.4, 7) και λίγο βορειοανατολικότερα, στο βραχώδες τμήμα της παραλίας, το νεκροτα-

φείο της πόλης (χάρτης σημ.4, 9).

Κάποια από τα προαναφερόμενα μνημεία ταυτίζονται με ερείπια που είδαν περιηγητές που επισκέφθηκαν τον τόπο. Πιθανόν μνημεία, που εντοπίζονται στην παραλία να σχετίζονται με τα ερείπια που είδε ο Leake κοντά στην ακτή,¹⁹ ή εκείνα που αναφέρει ο André Morosini, κατά τη θητεία του ως προνοητής του νησιού στα 1621-22.²⁰ Επίσης, από το νεκροταφείο, προφανώς, θα προερχόταν οι σαρκοφάγοι που αναφέρει ο Μηλιαράκης ότι βρέθηκαν κοντά στο λιμάνι, μία εκ των οποίων στον Άγιο Ανδρέα.²¹

Λατρευτικοί χώροι για την ώρα δεν έχουν βεβαιωθεί ανασκαφικά. Σημειώνονται, ωστόσο, κάποιες ενδείξεις. Ενδεχομένως το σπήλαιο που εντοπίζεται στο «Σπηλιόβουνο», στον κατάφυτο λόφο ΝΔ του σύγχρονου οικισμού, σε συνδυασμό με κτήριο αμέσως δυτικά τους να αποτελούσαν λατρευτικό χώρο (χάρτης σημ.1). Το σπήλαιο αποτελείται από έναν ευρύ βραχοσκεπή χώρο και δύο επάλληλους μικρότερους και η χρήση του πιστοποιείται από την ύπαρξη λαξευτών βαθμίδων στη βραχοσκεπή του σπηλαίου. Το ενδεχόμενο, ωστόσο, να αποτελούσε ιερό αφιερωμένο στις Νύμφες βάσει της αναφοράς του Αρτεμίδωρου,²³ όπως υποστηρίχθηκε από τη γράφουσα κατά το παρελθόν, αποτέλεσε παρεμνημία του σχετικού χωρίου, καθώς το «άντρο των Νυμφών» αφορά σπήλαιο της Ιθάκης.

Βέβαιη είναι, σύμφωνα με την επίκληση του Αντίπατρου στο λιμενοσκόπο Φοίβο²³ η ύπαρξη στον Πάνορμο ενός ναού αφιερωμένου στον Απόλλωνα. Εξάλλου, ήταν σύνηθες πόλεις ιδρυμένες σε μικρούς, απάνεμους κόλπους, προστατευμένους από όλες τις πλευρές, συνδέονταν με τη λατρεία του θεού. Για τη χωροθέτηση του ιερού έχει υποστηριχθεί ότι θα μπορούσε να βρίσκεται στη χερσόνησο του Φουρνιά ως πρόδρομος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής,²⁴ κατά την τακτική βασιλικές να διαδέχονται αρχαιότερους ναούς με σκοπό την επιβολή της νέας θρησκείας. Στο ίδιο πλαίσιο έχει υποστηριχθεί ότι αρχιτεκτονικά μέλη πρωτοβυζαντινής περιόδου που εντοπίστηκαν στο προαύλιο της Ιεράς Μονής Πλατυτέρας (βλ. παρακάτω), μεταξύ των οποίων και ένα σε δεύτερη

19. Leake 1835, 67.

20. Buchon 1841, εκδ. 1911, 100.

21. Μηλιαράκης 1890, 54.

22. Ο. π. σημ. 1.

23. Ο. π. σημ. 1.

24. Σύμφωνα με τον κύριο Πετράτο μάλιστα η αποψη ενοχόετα από το γεγονός ότι η βασιλική θα ήταν αφιερωμένη στο Χριστό - Σωτήρα κατά αντίστοιχα σε τοπωνύμιο που παραδίδει στην περιοχή πορτολάνος του 1573 προσώνυμιο πα αποδιδόταν και στον Απόλλωνα. Πετράτος 2000, 112-113. Εντούτοις, η βασιλική δεν ήταν αφιερωμένη στο Σωτήρα (βλ. παρακάτω).

χρήση, ίσως παραπέμπουν στην ύπαρξη προγενέστερου δημόσιου κτίσματος στην περιοχή.²⁵ Ως εκ τούτου, η πιθανότητα ύπαρξης μιας βασιλικής, πολύ κοντά στον πυρήνα της αρχαίας πόλης θα μπορούσε επίσης να υπαινίσσεται την προγενέστερη ύπαρξη ενός ναού εκεί αφιερωμένου στον προστάτη της πόλης. Ωστόσο, ελλείψει ανασκαφικών δεδομένων δεν είναι δυνατό για την ώρα να επιβεβαιωθεί.

Από το οδικό δίκτυο της πόλης έχει αποκαλυφθεί τμήμα μίας κύριας οδού στον πυρήνα της και τμήμα ραβδωτής - βαθμιδωτής οδού, που διερχόταν κατά μήκος του ταφικού συγκροτήματος στον Απολυτό. Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικές ενδείξεις και για άλλα σημεία του οδικού δικτύου, που προκύπτουν τόσο από τον προσανατολισμό των ταφικών μνημείων, όσο και από τη φυσική διαμόρφωση της περιοχής, που ανέκαθεν θα επηρέαζε τη χάραξη οδών.

Περιγραφή των μνημείων του Πανόρμου²⁶

Η αρχιτεκτονική του Πανόρμου είναι χαρακτηριστική των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων υιοθετώντας δομές, τύπους και μορφολογία που αποδεικνύουν την επαφή των κατοίκων με σημαντικές πόλεις του τότε γνωστού κόσμου, όπως της Νικόπολης και της Πάτρας, ακόμη και της Πομπηίας και της Όστιας. Η εφαρμογή των ρωμαϊκών τρόπων και τεχνικών είναι καταφανής στην πλειοψηφία των κτηρίων της πόλης και κυρίως στην τοιχοποιία τους, στην οποία η χρήση της πλίνθου και το κονίαμα ως συνδετικό υλικό και επίχρισμα παίζουν καθοριστικό ρόλο.²⁷ Τα είδη τοιχοποιίας που απαντώνται πιο συχνά είναι το *opus incertum* (με τη χρήση ανισομεγεθών και ημίεργων λίθων στα μέτωπα), το *opus mixtum* (με εναλλαγή σειρών πηλινών πλίνθων και σειρών λίθων, ενίοτε οι τελευταίοι ημίεργοι και ενίοτε με διαμορφωμένα τα μέτωπά τους) και το *opus testaceum* (επάλληλες σειρές πλίνθων).

Ο πυρήνας της πόλης

Στο ακίνητο ιδιοκτησίας Χ. Τσελέντη, στον πυρήνα του σύγχρονου οικισμού αποκαλύφθηκαν τμήματα οικοδομικών συγκροτημάτων και ένας αύλειος χώρος, ο οποίος εντοπίστηκε στο ΝΑ τμήμα του ακινήτου (χάρτης σημ.2, φωτ.1). Πρόκειται για έναν ορθογώνιο, ανοιχτό χώρο επισφραγισμένο με λίθινες πλάκες, στις γωνίες του οποίου είχε ανεγερθεί από

25. Σωτηρίου 1995, 245.

26. Για την περιγραφή των μνημείων του Πανόρμου βλ. Ανδρεάτου 2013, 69-94, Ανδρεάτου 2014. Ανδρεάτου - Σωτηρίου, υπό έκδοση.

27. Η εισαγωγή της πλινθοδομής από τον 1ο αι. μ.Χ. και η εξέλιξη της τοιχοποιίας εξασφάλιζαν ταχύτερες και φθηνότερες κατασκευές από εκείνες των προηγούμενων χρόνων. Γενικά για τους τρόπους δόμησης των ρωμαϊκών χρόνων βλ. ενδεικτικά Adam 2005.

μία ψηλή, κτιστή γωνία, εκ των οποίων σώζονται οι ΒΑ. Ο χώρος κοσμούταν με αγάλματα, όπως προκύπτει από τα έξι βάθρα, εκ των οποίων τα πέντε ενεπίγραφα, που βρέθηκαν τοποθετημένα σε πειόσχημη διάταξη. Μεταξύ αυτών ήταν και εκείνο που ανέφερε την πόλη των Πανορμιτών.²⁸

Ο πλακόστρωτος χώρος περιβάλλεται στις τρεις πλευρές του (ΒΔ, ΝΔ και ΝΑ) από έναν ψηλό περιβόλο, ο οποίος στα ανατολικά διακόπτεται από ένα κτήριο (κτήριο Α). Ο περιβόλος στη νότια γωνία και κατά μήκος της ΒΔ πλευράς ταυτίζεται παράλληλα με τον εξωτερικό τοίχο των χώρων που βρίσκονταν σε αυτές τις πλευρές. Οι ΒΔ χώροι, με εισόδους προς τον αύλειο χώρο, φαίνεται ότι αποτελούσαν καταστήματα. Η χρήση του κτηρίου στην ανατολική γωνία δεν έχει διευκρινιστεί για την ώρα και η αρχιτεκτονική του παρουσιάζεται ιδιαίτερη, κυρίως όσον αφορά την αρχική του μορφή, κατά την οποία αποτελούσε ένα μονόχωρο κτίσμα με ευρεία και ψηλά ανοίγματα μεταξύ παραστάδων στις μακρές πλευρές του, ένα χώρο δηλαδή εν είδει περιστυλίου με δύο εισόδους στη ΝΑ πλευρά και χωρίς άμεση πρόσβαση προς το πλακόστρωτο. Ο χώρος μάλιστα κοσμούταν με ψηφιδωτό δάπεδο, του οποίου εντοπίστηκαν σπαράγματα. Σε μία δεύτερη οικοδομική περίοδο τα ανοίγματα μεταξύ των παραστάδων των μακρών πλευρών κλείστηκαν με λεπτούς τοίχους και δημιουργήθηκαν ορθογώνιες, αβαθείς κόγχες, το κτήριο επεκτάθηκε και εν συνεχεία υπέστη επιπλέον αλλαγές με μεταγενέστερες επεκτάσεις και διαιρέσεις και κατάργηση εισόδων.

ΝΔ του πλακόστρωτου, εξωτερικά και κατά μήκος του περιβόλου διέρχεται πλακοστρωμένη οδός διέυθυνσης ΒΔ→ΝΑ και πλάτους έως 2,20 μ. Ο πλακόστρωτος χώρος αρχικά επικοινωνούσε με την οδό μέσω ενός ευρέως ανοίγματος περίπου στο μέσον της ΝΔ πλευράς του περιβόλου, που σε μεταγενέστερη φάση κλείστηκε. Στο ΝΑ τμήμα της οδού διαμορφώνεται μια βαθμίδα, η οποία υποδεικνύει ότι τουλάχιστον αυτό το τμήμα της είναι προσβάσιμο μόνο από πεζούς, ενώ δεν διακρίνονται ίχνη χρήσης τροχοφόρων στο αποκαλυφθέν τμήμα της. Η παροχέτευση των ομβρίων είχε προβλεφθεί μέσω αγωγού που διερχόταν κατά μήκος της οδού και του περιβόλου. Στην οδό φαίνεται ότι είχε άμεση πρόσβαση και κτήριο στην ανατολική γωνία του ακινήτου. Γενικά, η μορφή και η θέση της παραπέμπουν σε μια κεντρική οδό της πόλης.

Όσον αφορά τα οικοδομικά κατάλοιπα διακρίνονται τουλάχιστον τρεις φάσεις (2^{ος} έως 6^{ος} αι. μ.Χ.), όπου και στην τελευταία φαίνεται να καταργείται η χρήση του πλακόστρωτου χώρου ως αύλειου και να χάνει την αρχική αίγλη του. Ένα κτήριο αμελούς τοιχοποιίας με ημιεργούς

28. Ο. π. σημ. 17.

ασβεστόλιθους καταλάμβανε πλέον το μεγαλύτερο τμήμα της ΝΔ πλευράς του, εντοιχίζοντας το ένα βάθρο και επαναχρησιμοποιώντας χώρους των καταστημάτων.

Η κατάρρευση μεγάλων τμημάτων του περιβόλου στα βόρεια και κατά μήκος της ΒΑ πλευράς αποτελούν μαρτύρια μιας καταστροφής κατά τον 6^ο αι. μ.Χ., που ίσως οφείλεται σε σεισμική δόνηση και αποδεικνύουν ότι τουλάχιστον σε αυτά τα σημεία έκτοτε δεν έγινε επανάχρηση του χώρου.

Η συγκεκριμένη διάταξη των κτηρίων γύρω από μία πλατεία, που οριοθετούν την περιοχή παραπέμποντας σε έναν ουσιαστικά περικλειστο χώρο, η ανέγερση των βάθρων, τα αγάλματα των οποίων θα προσέδιδαν μνημειακή μορφή στο χώρο και η γειτνίαση με μία κεντρική οδό υποδεικνύουν ότι επρόκειτο για χώρο, ο οποίος έπαιζε κεντρικό ρόλο στις λειτουργίες της πόλης και για αυτό το λόγο ταυτίστηκε με την αγορά της. Η ύπαρξη στωικών οικοδομημάτων δεν επιβεβαιώνεται, αν και δεν ήταν δυνατή η διερεύνηση πέρα από τη ΝΑ πλευρά του πλακόστρωτου, όπου είχε καταρρεύσει μεγάλο τμήμα του περιβόλου. Εντούτοις, δεν είναι σπάνιο τέτοιοι χώροι να αντικαθιστούν ανάλογα με τις ανάγκες και τις δυνατότητες του τόπου τους περίστυλους.²⁹ Εξάλλου, τα ενεπίγραφα βάθρα υποδεικνύουν ότι ο χώρος είχε επίσημο προορισμό. Για παράδειγμα το ψήφισμα των Αδριανών Πανορμιτών αναφέροντας έναν ευεργέτη της πόλης δεν θα μπορούσε παρά να βρίσκεται σε έναν τέτοιο χώρο.³⁰ Τα κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν στο ακίνητο ιδιοκτησίας Χ. Τσελέντη, αφού ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα και πραγματοποιήθηκε φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση, διατηρήθηκαν σε κατάχωση, καθώς εντοπίστηκαν σε στάθμη κάτω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας και δεν ήταν δυνατή η ανάδειξή τους υπό από αυτές τις συνθήκες. Ήδη κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών η στάθμη του νερού, που εισερχόταν στον χώρο διατηρούταν σε χαμηλό επίπεδο με τη βοήθεια αντλιών που λειτουργούσαν σε όλη τη διάρκεια της ημέρας και ποτέ δεν αντλούταν πλήρως γεγονός που δυσχέραινε βεβαίως και τις εργασίες κατά τις ανασκαφικές έρευνες.³¹

29. Τέτοιοι χώροι είναι δυνατό να αντικαθιστούν, ανάλογα με τις ανάγκες και τις δυνατότητες του τόπου, τους περίστυλους. Ευαγγελίδης 2010, 295.

30. Στις ρωμαϊκές αγορές είναι συνηθισμένη η προβολή συμβόλων της κεντρικής εξουσίας. Ευαγγελίδης 2010, 296. Η ανέγερση ή ανακαίνιση δημόσιων κτηρίων αποτελούσαν συχνά ευεργεσίες επιφανών πολιτών και γενικότερα ατόμων που είχαν συμπεριφέρει στην πόλη, με κύριο αντάλλαγμα τη δημόσια προβολή τους. Ευαγγελίδης 2010, 176.

31. Για άλλη μία φορά ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στους συνεργάτες αυτής της δύσκολης ανασκαφικής έρευνας: Γεράσιμο Θωμάτο, Αντώνη Παγουλάτο, Πέτρο Δρακονταειδή, Γιάννα Κοντογιάννη και Παρασκευή Σπυράτου-Τουλάτου.

Θεατρική κατασκευή (χάρτης σημ.3, φωτ.2)

Λίγο νοτιότερα αποκαλύφθηκε θεατρική κατασκευή, η οποία αποτελείται από ορχήστρα και κοίλο προσανατολισμένο προς τα ΒΔ, στο ανώτερο εδώλιο του οποίου ανοίγεται μία προέχουσα της περιφέρειας ορθογώνια κόγχη.

Το κοίλο αποτελείται από τέσσερις σειρές εδωλίων, που σχηματίζονται από λίθους διαφόρων τόξων ως προς το μέγεθός τους. Μάλιστα δεν προβλέπεται διαχωρισμός στην επιφάνεια των εδωλίων σε χαμηλή εσοχή για τα πόδια θεατών και σε προέχουσα ταινία - χώρο καθίσματος. Μόνο μπροστά από την κατώτερη σειρά εδωλίων διαμορφώνεται χαμηλή βαθμίδα, που θα λειτουργούσε ως υποπόδιο. Η ίδια σειρά εδωλίων φέρει ερεισίνωτο από λεπτές λίθινες πλάκες, που συνδέονται με μολύβδινος συνδέσμους. Η κατώτερη σειρά εδωλίων χωρίζεται από τις υπόλοιπες με ένα διάδρομο - διάζωμα. Η έλευση στα ανώτερα εδώλια διευκολύνεται με μία κλίμακα στα ΒΑ και πιθανόν να υπήρχε μία ακόμη στα ΝΔ. Η ορχήστρα είναι πλακοστρωμένη από μεγάλων διαστάσεων σχεδόν ορθογωνισμένους λίθους, χωρίς αγωγή για την παροχέτευση των ομβρίων.

Ως προς τη χρονολόγηση της θεατρικής κατασκευής, από την κατώτερη επίχωσή της δίνεται ένα *terminus ante quem* στον 2ο με 3ο μ.Χ. αι.

Η χρήση του μνημείου, λόγω της μη ολοκλήρωσης των ανασκαφικών ερευνών, των μικρών διαστάσεών του, της μορφής του, αλλά και της θέσης του, πολύ κοντά στην αγορά και παράλληλα μεταξύ δύο ταφικών μνημείων, παραμένει αδιευκρίνιστη και δεν αποκλείεται να εξυπηρετούσε διάφορους σκοπούς (ψυχαγωγικούς, τελετουργικούς ή ακόμη και πολιτικούς), όπως συχνά συνέβαινε με θέατρα της ρωμαϊκής περιόδου.³² Εκτός των άλλων η θεατρική κατασκευή στον Πάνορμο ίσως να σχετίζεται και με ηρωολατρεία των νεκρών των μαυσωλείων, καθώς μάλιστα ήδη από τους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους η ύπαρξη τάφων πλησίον δημόσιων χώρων συνδέονταν με τέτοιου είδους λατρείες.³³ Το μικρό μέγεθος και η κόγχη στο ανώτερο εδώλιο θα μπορούσαν να παραπέμπουν και στις λεγόμενες *scholae* - ημικυκλικά μνημεία με έδρα-

32. Ήδη από την κλασική περίοδο τα θέατρα χρησιμοποιούνταν για τις συγκεντρώσεις του Δήμου. Paga 2010 369, 370, 380-382 και σημ. 67. Για τις συγκεντρώσεις του Δήμου χρησιμοποιούνταν το θέατρο του Διονύσου στην Αθήνα σε μερικές περιπτώσεις κατά την ελληνιστική περίοδο και από τον 1ο αι. π.Χ. συστηματικά αντικαθιστώντας το ρόλο της Πύκας, Poseidonius, apud Athenaeus V, 213 d. Πόλλυξ VIII 132, Kourouniotes and Thompson 1932, 437. Και σε άλλες περιοχές θεατρικές κατασκευές είχαν περισσότερες της μίας χρήσεις: το στάδιο της Πάτρας λειτουργούσε ενίοτε ως θέατρο και αμφιθέατρο, Πετρόπουλος 2007, 184-188.

33. Ενδεικτικά, στην αρχαία Μεσσήνη, εσωτερικά των τειχών και κατά μήκος του ωδείου απαντώνται ταφικά μνημεία: Θέμελης 2006, 217-225.

να, που ανεγείρονταν συνήθως πλησίον μαυσωλείων μεγάλων πόλεων, όπως έξω από τις πύλες της Πομπηίας, προς τιμήν αξιωματούχων ή ευεργετών και των προγόνων τους ή λειτουργούσαν ως κενοτάφια, στα οποία παράλληλα ξεκουράζονταν οι επισκέπτες των τάφων.³⁴ Ωστόσο, αυτές οι εξέδρες συνήθως είχαν λιγότερα έδρανα και σε ελληνικές πόλεις, όπως π.χ. την Πάτρα³⁵ ήταν αρκετά μικρότερων διαστάσεων.

Το μνημείο διατηρείται προσωρινά σε κατάχωση για λόγους προστασίας του.

Βοηθητικοί χώροι (χάρτης σημ.7)

Πίσω και ΝΑ της θεατρικής κατασκευής, στο ακίνητο ιδιοκτησίας Ν. Βανδώρου, ερευνήθηκαν βοηθητικοί χώροι πιθανόν ταβέρνας, καθώς ένας εξ αυτών διέθετε καμαροσκεπή εστία και ο γειτονικός του φαίνεται ότι λειτουργούσε ως αποθηκευτικός χώρος. Στον τελευταίο είχε διαμορφωθεί ο φυσικός βράχος ως δάπεδο και είχαν ανοιχθεί στον πυθμένα του ρηχά, κυκλικά και ελλειψοειδή ορύγματα για την τοποθέτηση αγγείων, σε δύο εκ των οποίων βρέθηκαν κατά χώραν δύο βορειοαφρικό-νικοί αμφορείς του 5^{ου} αι. μ.Χ. Οι αμφορείς σε συνδυασμό με δύο αιγαιακούς αμφορείς του 6^{ου} αι. μ.Χ., η κεραμική και η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού νομισμάτων οδήγησαν στην ταύτιση του κτίσματος.

Λουτρά (χάρτης σημ.4, φωτ.7)

Από την πόλη βέβαια δεν θα μπορούσαν να λείπουν τα λουτρά. Γενικότερα, οι εγκαταστάσεις που σχετίζονταν με το νερό είχαν αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία για τη λειτουργία των πόλεων των ρωμαϊκών χρόνων και οι νέες κατασκευαστικές λύσεις της εποχής εξασφάλιζαν ευκολότερη και μεγαλύτερη παροχή νερού για την εξυπηρέτηση των αναγκών των πολύπλοκων ως προς τη λειτουργία τους χώρους των λουτρών, είτε συνιστούσαν δημόσιους είτε ιδιωτικούς χώρους.

Στο σημερινό όρμο του Αγίου Ανδρέα σώζονται κατάλοιπα μιας λουτρικής εγκατάστασης, τα ανώτατα τμήματα των τοίχων της οποίας ήταν ορατά πριν την ανασκαφική έρευνα.³⁶ Το αποκαλυφθέν τμήμα του κτίσματος είναι επίμηκες, διεύθυνσης ΒΔ→ΝΑ και από τους χώρους που σχετίζονται με τη διαδικασία του λουτρού περιλαμβάνει *caldarium* (θερμό χώρο), *tepidarium* (χώρο ενδιάμεσης θερμοκρασίας) και μία μικρή δεξαμενή ύδατος.³⁷ Ένας πλακοστρωμένος διάδρομος κατά μήκος

34. Kockel 1983. 22.

35. Παπαποστόλου 1981, 166, πιν.104δ.

36. Σωτηρίου 1996. 248.

37. Για τους χώρους του λουτρού βλ. ενδεικτικά: Nilsen 1993, catalogue and platees, 60

της ΝΔ πλευράς οδηγεί σε προθάλαμο και στη συνέχεια στο tepidarium, το οποίο επικοινωνεί με το caldarium. Το caldarium καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα του κτίσματος και έχει σταυρόσχημη κάτοψη. Τα δάπεδα του caldarium και το δάπεδο του tepidarium δεν σώζονται, σώζονται ωστόσο, τμήματα των πεσσίσκων και κιονίσκων (pilae) μεταξύ των οποίων διερχόταν ο θερμός αέρας για τη δημιουργία της επιθυμητής θερμοκρασίας στους χώρους. Η διατήρηση της θερμότητας στο επιθυμητό επίπεδο επιτυγχανόταν επιπλέον από τη θέρμανση των τοίχων μέσω της κυκλοφορίας του αέρα στο κενό που δημιουργούνται μεταξύ των παρειών τους και tagulae mammatæ (κεράμων με πυραμιδόσχημες αποφύσεις που τοποθετούνταν με τις αποφύσεις εγκάρσια στους τοίχους, προκειμένου να δημιουργείται κενό μεταξύ αυτών και των τοίχων για τη διέλευση του θερμού αέρα). Το κτήριο εδράζεται στο φυσικό βράχο, την κλίση του οποίου εκμεταλλεύτηκαν οι κατασκευαστές για την πρόσβαση στον όροφο.

Όσον αφορά τη στέγαση, τουλάχιστον εκείνη του caldarium πιθανόν ήταν σταυρόσχημη θολοσκέπαστη, ιδιαίτερα συνηθισμένη σε λουτρά των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων.

Η κεραμική που προήλθε από τους χώρους του κτηρίου ανάγεται στους 2^ο ως 4^ο αιώνες μ.Χ. Ωστόσο, βαθειά ρηγμάτωση και αποκόλληση τμήματος του ΒΑ τοίχου, και η εύρεση μεγάλου μέρους οικοδομικού υλικού από την ανωδομή του κτηρίου στις επιχώσεις του αποτελούν την απόδειξη ότι τα λουτρά υπέστησαν ζημιές από σεισμό, ο οποίος θα μπορούσε να συνιστά και αιτία εγκατάλειψής τους.³⁸

Παρόλο, που δεν έχει αποκαλυφθεί το πλήρες περίγραμμά του κτηρίου φαίνεται ότι πρόκειται για μικρών διαστάσεων λουτρά, που σε αυτή την περίπτωση θα εξυπηρετούσαν περιορισμένο αριθμό ατόμων. Πάτως, ο δημόσιος ή όχι προορισμός τους δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί, εξάλλου, μικρών διαστάσεων λουτρά είναι ιδιαίτερα συνηθισμένα σε όλη τη ρωμαϊκή επικράτεια,³⁹ ενίοτε ιδιωτικά, ακόμα και ενσωματωμένα σε επαύλεις.⁴⁰ Σύμφωνα μάλιστα με τον Yegül γενικότερα τα λουτρά θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι είχαν δημόσιο ρόλο με την κοινωνική τους σημασία, εφόσον ήταν προσβάσιμα από όλους, ανεξαρτή-

εικ.14 και 61 εικ.15. Για τον προσρισμό των χώρων των λουτρών και τη σειρά, που ακολουθούταν κατά τη διάρκεια των λουτρών βλ. Yegül 2010, 17-18.

38. Σημειώνεται ότι κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους έγιναν τουλάχιστον έξι σεισμοί στο Ιόνιο, για τους οποίους βέβαια δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν κάποιος από αυτούς προκάλεσε ζημιές στο Φισκάροδο. Σπυρόπουλος 1997, 148.

39. Για τις γειτονιές της Ρώμης βλ. Yegül 2010, 8, 9, Yegül 1992, 32, 43, για τη Βόρεια Αφρική βλ. Yegül 2010, 135, για τη Συρία βλ. Yegül 2010, 192.

40. Yegül 2010, 9.

τως κοινωνικής τάξης.⁴¹

Η θέση των λουτρών ελάχιστα μέτρα από την ακτή, έστω κι αν δεν γνωρίζουμε κατά πόσο η στάθμη της θάλασσας ήταν χαμηλότερη την περίοδο χρήσης του κτίσματος, ίσως έπαιζε σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του. Οι θαμώνες τους πριν ή μετά τη χρήση των θερμών χώρων θα μπορούσαν να κολυμπούν στη θάλασσα.⁴² Επομένως, αν η θάλασσα δεν έπαιζε το ρόλο του frigidarium (ψυχρός χώρος, αρκετά συχνά δεξαμενή ύδατος) για το ψυχρό λουτρό, τουλάχιστον θα συνέβαλλε στην ολοκλήρωση των σκοπών των λουτρών: χαλάρωση, ευεξία, ψυχαγωγία αλλά και υγιεινή ζωή και θεραπεία.⁴³ Ενδεχομένως, μάλιστα η θέση τους σε σχέση αυτή τη φορά με το πολύ κοντινό νεκροταφείο να τους προσέδιδαν έναν ακόμη ρόλο: τον εξαγνισμό μετά τις νεκρικές τελετές⁴⁴ και δεν πρέπει να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η γειτνίαση λουτρών με νεκροταφεία απαντάται από τους ελληνιστικούς χρόνους.⁴⁵

Στον Πάνορμο επιβεβαιώνεται, επίσης, η δραστηριοποίηση μίας τουλάχιστον εργαστηριακής εγκατάστασης, στη θέση Απολυτός, στο ακίνητο ιδιοκτησίας Γερμενή. Στο ΝΔ τμήμα του ακινήτου διαμορφώνονται δύο επικλινείς χώροι, εκ των οποίων ο ένας θεωρείται ότι λειτουργούσε ως υπολήναιο.⁴⁶ Στο ΒΑ και ΒΔ τμήμα, επί του βράχου θεμελιώνονταν χώροι κτίσματος, τους οποίους κατέστρεψε νεώτερη οικία. Σε έναν επιμήκη χώρο στο βορειοανατολικότερο τμήμα του ακινήτου ερευνήθηκαν οκτώ επάλληλα κυκλικά ορύγματα. Τα ορύγματα θυμίζουν εκείνα στα «Τηγάνια», ωστόσο, στον «Απολυτό» είναι ευρύτερα και βαθύτερα, που λόγω της νεώτερης χρήσης του ακινήτου καθίσταται προβληματική η τεκμηρίωση του προορισμού τους. Κατά μήκος της ΝΑ πλευράς του ακινήτου διερχόταν ραβδωτή - βαθμιδωτή οδός, οι βαθμίδες της οποίας ήταν λαξευμένες στο φυσικό βράχο. Στην απέναντι πλευρά της οδού (ΒΔ) ίσταται ένα ταφικό συγκρότημα (βλ. παρακάτω), ενώ, συνέχεια της οδού, παρόλο που δεν σώζεται, φαίνεται ότι κατέληγε στο κτηριακό συγκρότημα στη θέση Ταχυδρομείο (βλ. παρακάτω).

41. Yegül 1992, 43-46 και 432 σημ. 96.

42. Εξάλλου το κολύμπι στη θάλασσα, αλλά και η ηλιοθεραπεία αποτελούσε αγαπημένη συνήθεια κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους και ενίοτε, λουτρά με ηλιοκείμενο απαντώνταν σε γειτνίαση με τη θάλασσα, Yegül 2010, 16, 18.

43. Yegül 2010, 2, 5.

44. Για παράδειγμα κατά τα ρωμαϊκά έθιμα μετά την ταφή οι συγγενείς έπρεπε να υποβληθούν στο suffitio μία τελετή εξαγνισμού με νερό και φωτιά, ενώ, την ίδια μέρα ξεκινούσε μία περίοδος τελετών καθαρμού στην οικία του νεκρού, Toynbee 1971, 50.

45. Ενδεικτικά αναφέρεται το παραδειγμα της νεκρόπολης της Ελευθέρας της Κρήτης. Σταμπολίδης 2004, 141-142, αλλά και το βόρειο νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης των ρωμαϊκών χρόνων, που συνόρευε με λουτρό, τμήμα έπαυλης ή πανδοχείου Κρουσσιόπου 2013, 194.

46. Σωτηρίου 1996. 248.

Οικοδομικό συγκρότημα στη θέση «Ταχυδρομείο» (χάρτης σημ.5, φωτ.4)

Στο εκτεταμένο συγκρότημα στα ανώτερα άνδρηρα του σύγχρονου οικισμού, στη θέση «Ταχυδρομείο», στο ακίνητο ιδιοκτησίας «Τόφαλος Α.Ε.» φαίνεται ότι εντάσσονται τουλάχιστον τέσσερα κτήρια.⁴⁷ Τα κτίσματα αναπτύσσονται σε τρία επίπεδα κατά την κλίση του εδάφους και θεμελιώνονται στο φυσικό βράχο, στον οποίο, συχνά λαξεύεται το κατώτερο τμήμα των τοίχων ακολουθώντας την κλίση του, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ψηλά κτήρια με ημιυπόγειους χώρους, προσιτούς με χαμηλές κλίμακες επίσης λαξευμένες στο φυσικό βράχο. Η ανωδομή στη συνέχεια είναι κτιστή. Επιμελέστερη είναι η ευρεία είσοδος, η οποία ανοίγεται στον πίσω, παχύ, εν είδει περιβόλου τοίχου του ΒΔ κτίσματος, στην οποία οδηγούσε η προαναφερόμενη οδός. Το ΝΔ κτίσμα ήταν επίμηκες και διώροφο, με δύο επάλληλους χώρους στον όροφο στην αρχική του φάση. Η είσοδος επιτυγχανόταν μέσω δύο ανοιγμάτων στα ΝΑ και ενός στα ΒΑ. Στον πυθμένα χώρου κτηρίου δε, που ανασκάφτηκε πρόσφατα ανατολικότερα εντοπίστηκαν τέσσερα κυκλικά ορύγματα που πιθανόν παραπέμπουν σε εκείνα της εργαστηριακής εγκατάστασης στον «Απολυτό».

Από το ΒΑ κτήριο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ανατολικός χώρος, στη μία γωνία του οποίου υψώνεται ορθογώνιο, βαθμιδωτό, λαξευτό στο φυσικό βράχο, θρανίο. Το κτήριο εκτείνεται κάτω από το οδόστρωμα της περιφερειακής οδού στα ΒΑ. Στην επίχωση εντοπίστηκαν μερικά διάσπαρτα ανθρώπινα οστά και δύο κρανία, καμία όμως ταφή ή συσσώρευση κατά χώραν. Δεν αποκλείεται η συσσώρευση επιχώσεων στο κατώτατο αυτό άνδρηρο από τα ανώτερα, όπου εντοπίζονται ταφές εκτός των κτηρίων.

Γενικότερα, λόγω της μεταγενέστερης διαμόρφωσης του εδάφους σε επιπλέον άνδρηρα για σύγχρονη χρήση του χώρου, που κατάστρεψαν μέρος των κτηρίων και των επιχώσεων, η διεξαγωγή συμπερασμάτων, ως προς την ταύτισή τους προβάλλει προβληματική. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί ο συσχετισμός τους με τους προγενέστερους τάφους που ερευνήθηκαν στο άνδρηρο πίσω από τα κτήρια.⁴⁸

Η χρήση των χώρων χρονολογείται στο διάστημα 2° - 6° αι. μ.Χ.

Νεκροταφείο - ταφικά μνημεία

Από τα πιο ενδιαφέροντα μνημεία της αρχαίας πόλης είναι εκείνα που

47. Μετά και τα πρόσφατα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών του έτους 2015, Βικάτου 2015.

48. Ό.π. σημ. 47.

ΙΑΚΩΒΑ ΕΤΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

σχετίζονται με το θάνατο, τα οποία σε σύγκριση με τα υπόλοιπα αποκαλυφθέντα μνημεία αποτελούν την πλειοψηφία των μνημείων του Πανόρμου και ως εκ τούτου ο συσχετισμός της μετά θάνατον ζωής με κτίσματα που συνδέονται με την καθημερινότητα των ζώντων στην πόλη καθίσταται δύσκολος. Γεγονός είναι, πάντως, ότι στην αρχιτεκτονική και τις ταφικές πρακτικές του νεκροταφείου και των διάσπαρτων ταφικών κτισμάτων αναγνωρίζονται επιρροές από σύγχρονες πόλεις της ρωμαϊκής επικράτειας.⁴⁹

Νεκροταφείο (χάρτης σημ.9, φωτ.9)

Στη ΒΔ πλευρά του κόλπου του Αγίου Ανδρέα αποκαλύφθηκε τμήμα ενός εκτεταμένου νεκροταφείου.⁵⁰ Ερευνήθηκαν διαφορετικών τύπων τάφοι, οι οποίοι διακρίνονται σε 13 υπέργειους, κτιστούς, κιβωτιόσχημους, 17 κιβωτιόσχημους εγκιβωτισμένους σε ορύγματα στο φυσικό βράχο με κτιστά τοιχώματα, 3 μικρούς, υπέργειους, μνημειακούς, 5 κεραμοσκεπείς, δύο λακκοειδείς, 7 εγχυτρισμούς και 4 σαρκοφάγους. Δέκα από τους τάφους εντάσσονται σε έναν ταφικό περίβολο και τρεις σε ταφικό θάλαμο, που ανήκει στον τύπο του ναόσχημου μαυσωλείου (βλ. παρακάτω, στην περιγραφή του σχετικού τύπου).

Οι ελεύθεροι στο χώρο τάφοι εγείρονται σε χαμηλά άνδηρα, κατά τη φυσική κλίση του βράχου και χωρίς συγκεκριμένο προσανατολισμό, ανάλογα με το διαθέσιμο χώρο και το βαθμό δυσκολίας λάξευσης του φυσικού βράχου. Από αυτούς ξεχωρίζουν οι 3 μνημειακοί τάφοι. Πρόκειται για κτιστούς τάφους, που υψώνονται σε βαθμιδωτή βάση και φέρουν είσοδο. Ένας εξ αυτών έφερε εκφορική ανωδομή στις πλευρές. Των υπολοίπων σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα.

Η μακραίωνη χρήση του νεκροταφείου από τον 2ο έως τον 4ο αι. μ.Χ. οδήγησε στην πυκνώση των τάφων και επομένως, στον περιορισμό του ελεύθερου χώρου, ώστε με δυσκολία θα επιτυγχανόταν η διέλευση των επισκεπτών.

Ταφικά μνημεία

Τα ταφικά μνημεία και κυρίως οι ταφικοί θάλαμοι ή μαυσωλεία είναι από τα εντυπωσιακότερα της πόλης και του νησιού. Εντοπίζονται σε διάφορα σημεία και παρόλο που είναι δυνατόν να ομαδοποιηθούν σε διαφορετικούς τύπους ως προς την αρχιτεκτονική τους κάθε ένα από

49. Για νεκροταφεία, νεκροπόλεις και ταφικές πρακτικές της ρωμαϊκής περιόδου βλ. Toynbee 1971, Hesberg 1992, 45-52, Baldassarre 1987, 125-138, Meiggs 1973, 454-470.

50. Σωτηρίου 1993, 151-152. Σωτηρίου 1994, 249-251. Σωτηρίου 1995, 244-245. Σωτηρίου 1996, 248.

αυτά παρουσιάζει ιδιαιτερότητες, που τα καθιστούν μοναδικά.

Τα μαυσωλεία αφορούν μεγάλων διαστάσεων κτίσματα, τα οποία περιείχαν έναν ή και περισσότερους του ενός τάφους, όχι απαραίτητα του ιδίου τύπου και ενίοτε θρανία. Ωστόσο, υπάρχουν περιπτώσεις τέτοιων κτισμάτων, που η κατάσταση διατήρησής τους δεν επιτρέπει τη διεξαγωγή συμπερασμάτων για την ύπαρξη ή μη τάφων ή κατασκευών στο εσωτερικό τους. Εντοπίζονται δύο κύριες παραλλαγές μαυσωλείων ως προς την κάτοψη: α) απλοί θάλαμοι και β) ναόσχημα ταφικά μνημεία.

Τύπος του απλού θαλάμου:

Πρόκειται για μονόχωρο μαυσωλείο, που αντιπροσωπεύεται με το παράδειγμα του ενός εκ των δύο θαλάμων του ταφικού συγκροτήματος στη θέση «Απολυτός» (χάρτης σημ. 12, φωτ. 5), στο ΒΔ τμήμα του σύγχρονου οικισμού. Στο εσωτερικό του δεν εντοπίστηκαν τάφοι ή σχετικές κατασκευές, αλλά η χρήση του επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ανήκει στο ίδιο συγκρότημα με το ναόσχημο θάλαμο αμέσως ΝΑ.

Τύπος του ναόσχημου ταφικού θαλάμου:

Αποτελείται από τον κυρίως ταφικό θάλαμο και έναν προθάλαμο αρκετά στενότερο του θαλάμου και συνήθως υψώνεται σε ένα πόδιο.⁵¹ Στο Φισκάρδο έχουν ερευνηθεί τέσσερα ναόσχημα μαυσωλεία, εκ των οποίων τα δύο έχουν πόδιο. Το ενδεχόμενο τα μαυσωλεία να ήταν καλυμμένα δεν αποκλείεται. Ενδείξεις υπάρχουν μόνο για το μαυσωλείο στα «Τηγάνια» και για εκείνο στο νεκροταφείο στον Άγιο Ανδρέα. Τα μαυσωλεία είναι κτισμένα είτε κατά το *opus mixtum* με εναλλαγή πολλών σειρών λίθων και *opus testaceum*, είτε κατά το *opus incertum*.

Ένα ναόσχημο μαυσωλείο εντάσσεται στο νεκροταφείο στον όρμο του Αγίου Ανδρέα (χάρτης σημ.9, φωτ.3). Το δάπεδο του κυρίως θαλάμου είναι ιδιαίτερα επιμελημένο, κατασκευασμένο από λίθινες πλάκες. Στο εσωτερικό του εντάσσονται σε διάταξη Γ, πάνω σε λιθοκτιστές βάσεις δύο λίθινες σαρκοφάγοι, με ανάγλυφες παραστάσεις στις ορατές πλευρές τους. Στη σαρκοφάγο Ι εκτυλίσσεται η σκηνή της αρπαγής της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα και στο αετωματικό κάλυμμά της αποδίδεται γυναικεία ξαπλωμένη μορφή, απεικόνιση της θανούσας. Στη σαρκοφάγο ΙΙ απεικονίζονται παγκάρπια - φυτικές γιρλάντες με φρούτα, Νίκες και Έρωτας. Οι παραστάσεις και των δύο σαρκοφάγων αποτελούν συνηθισμένα νεκρικά θέματα στην τέχνη της εποχής (βλ. και παρακάτω ταφικές πρακτικές).

Ναόσχημο είναι και το ανατολικό μαυσωλείο του συγκροτήματος στον Απολυτό (χάρτης σημ.12, φωτ.5), η ιδιαιτερότητα του οποίου έ-

51. Όπως συμβαίνει με τα «ναόμορφα» μαυσωλεία της Νικόπολης, τύπου Α2, Γεωργίου, 2007, 316.

γκειται στην ύπαρξη ενός ανοίγματος στον πίσω τοίχο του θαλάμου, που εισάγει σε κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο αμέσως έξω από τον θάλαμο. Για τον τάφο μάλιστα, όπως και για το κατώτερο τμήμα των τοίχων του θαλάμου έχει λαξευτεί ο φυσικός βράχος.

Το εντυπωσιακότερο μαυσωλείο του Πανόρμου, το οποίο μάλιστα σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση, είναι εκείνο που βρίσκεται στη θέση «Τηγάνια» (χάρτης σημ.11) με άμεση ορατότητα προς τη θεατρική κατασκευή στα ΒΑ του.

Ο κυρίως θάλαμος εδράζεται στο φυσικό βράχο, ο οποίος έχει διαμορφωθεί κατάλληλα για τη δημιουργία του δαπέδου, ενώ ο προθάλαμος υψώνεται σε ψηλό πόδιο, διαφορά που ως φαίνεται οφείλεται στην κλίση του φυσικού βράχου ή και επιπλέον στην ανάγκη δημιουργίας μιας μνημειακής πρόσοψης. Το μαυσωλείο είναι προσβάσιμο από μία βαθμίδα που οδηγεί στον προθάλαμο, ο οποίος φαίνεται ότι είχε ελεύθερη πρόσοψη και εισήγαγε στον κυρίως θάλαμο μέσω ενός ευρέως ανοίγματος.

Στον πίσω τοίχο του κυρίως θαλάμου ανοίγονται δύο κόγχες, που σε αντίστοιχες περιπτώσεις χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση τεφροδόχων αγγείων ή προτομών των θανόντων - *imagines*.⁵² Στο εσωτερικό του βρίσκονται ένας καμαροσκεπής τάφος,⁵³ ένας κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, που εξωτερικά έδινε την εντύπωση κλίνης και μία σαρκοφάγος. Το μεγαλύτερο τμήμα του θαλάμου καταλαμβάνει ο καμαροσκεπής τάφος. Η μορφή του καμαροσκεπούς τάφου εντείνει τη μνημειακότητα του μασωλείου: Πρόκειται για ένα ορθογώνιο, κτιστό, μονόχωρο τάφο με καμαροσκεπή κάλυψη εσωτερικά, δίρριχτη στέγη εξωτερικά και αετωματική επίστεψη στην πρόσοψη, που παραπέμπει σε όψη οικίας.⁵⁴ Στην κύρια όψη ανοίγεται μικρή είσοδος, που κλείεται με μονόλιθη θύρα, η οποία βρέθηκε σφραγισμένη με λεπτό τοιχίο, επιχρισμένο στην πρόσοψη, τακτική που παραπέμπει στην ανάγκη να παραμείνει αθέατη η θέση της θύρας για την αποφυγή σύλησης και βανδαλισμού του τάφου, εξασφαλίζοντας παράλληλα τη σωστή υγιεινή του χώρου. Η χρήση του θαλάμου ανάγεται από το 2^ο αι. μ.Χ. έως τον 4^ο αι. μ.Χ., ο οποίος χρησιμοποιήθηκε εκ νέου κατά τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, οπότε κατέρωθεν του καμαροσκεπούς, πραγματοποιήθηκαν από έναν εγχυτρισμός βρεφών (ταφή σε αμφορέα).

52. Βλ. για παράδειγμα Dekoulakou 2009, 177.

53. Την ύπαρξη καμαροσκεπών τάφων στο εσωτερικό ταφικού θαλάμου συνάπτει και στην Πάτρα στην οδό Ερμού 85-87. Παπαποστόλου 1979, 136.

54. Η όψη οικίας σε ταφικά μνημεία απαντάται στις νεκροπόλεις της Ιταλίας. Στην *Isola Sacra* τέτοια ταφικά κτίσματα με αετωματική πρόσοψη είναι μονώροφα: Toynbee 1971, 134. Baldassarre 198, 136, εικ.30).

Ένα ακόμη ενδιαφέρον μαυσωλείο είναι εκείνο στη θέση Λαρνί (χάρτης σημ.14, φωτ.8). Οι τεχνίτες του εκμεταλλευόμενοι το βραχώδες έδαφος της περιοχής λάξευσαν σχεδόν εξολοκλήρου το μνημείο στο φυσικό βράχο και με αυτόν τον τρόπο είχαν την ευχέρεια να χρησιμοποιήσουν υλικό άμεσα προσβάσιμο σε αυτούς και παράλληλα να δημιουργήσουν ένα ιδιόμορφο μαυσωλείο του ναόσχημου τύπου: Ο προθάλαμος είναι φαρδύτερος του κυρίως θαλάμου και προσβάσιμος μέσω τριών βαθμιδών, που δίνουν την αίσθηση ότι το μνημείο υψώνεται σε πόδιο. Στο μέσον του δαπέδου του θαλάμου ανοίγεται ορθογώνια ταφική θήκη,⁵⁵ η οποία πρέπει να είχε σφραγιστεί με καλυπτήριες πλάκες. Στην πίσω πλευρά του θαλάμου ανοίγεται ορθογώνια κόγχη για την τοποθέτηση τεφροδόχου αγγείου ή της προτομής του κτήτορα. Το ανώτερο τμήμα των τοίχων θα ήταν κτιστό.

Ενδιαφέρον έχει η ερμηνεία που δόθηκε στη χρήση του μνημείου από τους ντόπιους σε νεότερους χρόνους και οι μύθοι που προέκυψαν, όταν πλέον τίποτα δεν παρέπεμπε στον αρχικό προορισμό του: η εντυπωσιακή μορφή του και η κόγχη στον πίσω τοίχο του, που μοιάζει με θρόνο ακρούσαν για να ταυτιστεί στη φαντασία των κατοίκων ως θρόνος μιας βασίλισσας του Φισκάρδου. Οπότε το μνημείο ήταν γνωστό ως «το θρονί της βασίλισσας Φισκάρδας». Την παράδοση καταγράφει ο Riemann, ο οποίος αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για ταφικό μνημείο και σημειώνει επιπλέον πλησίον αυτού την ύπαρξη μιας θόλου (πιθανόν άλλο ταφικό μνημείο), που κατά τους ντόπιους ήταν «τα λουτρά της βασίλισσας».⁵⁶ Ο Παρτς θεώρησε ότι το μνημείο αφορά λατρευτικό χώρο⁵⁷ και πολύ πρόσφατα ο Randsborg το συσχέτισε με αρχαίο ιερό ή εξωκκλήσι.⁵⁸ Όσον αφορά δε τη «θόλο», σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες διακρίνονταν οικοδομικά λείψανα μέχρι πρόσφατα στην περιοχή.⁵⁹

Τύπος καμαροσκεπούς ταφικού θαλάμου – μαυσωλείου (χάρτης σημ.10)

Ένα καμαροσκεπές, μονόχωρο μαυσωλείο αποκαλύφθηκε στη θέση «Τηγάνια», έναντι και ΒΑ της θεατρικής κατασκευής. Ως προς την κάτοψη συγκρίνεται με τα a camera μαυσωλεία της Νικόπολης,⁶⁰ ή τα μονόχωρα της Πάτρας.⁶¹ Από τα χαρακτηριστικά του στοιχεία είναι η

55. Η κάτοψή του παραβάλλεται με εκείνη μαυσωλείου στην οδό Ερμού της Πάτρας με αντίστοιχο όρυγμα στο έδαφος για την υποδοχή τάφου. Παπαποστόλου 1983, 1-34.

56. Riemann 1879, 51.

57. Παρτς 1892, 159.

58. Randsborg 2002, 59.

59. Σωτηρίου 1996, 249.

60. Τύπου Β, 20 και 21, Γεωργίου 2007, 320-321.

61. Dekoulakou 2009, 173-174.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

υποδοχή στην πρόσοψη πάνω από την είσοδο για *tabula ansata* (πινακίδα με επιγραφή) και ένα μεγάλο κτιστό θρανίο, που εφάπτεται στη μία μακρά πλευρά του θαλάμου έναντι ενός κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου. Επιπλέον, για το συγκεκριμένο μνημείο υπάρχουν ενδείξεις ότι εντάσσεται σε περίβολο. Ύστερος 1ος αι. μ.Χ.

Κτιστός, διώροφος τάφος (χάρτης σημ.12, ταφ.6)

Μεταξύ των ταφικών μνημείων του Πανόρμου συγκαταλέγεται και ένας μικρών διαστάσεων, κτιστός, ελεύθερος στο χώρο τάφος, στη θέση «Απολυτός» λίγο νοτιότερα του ταφικού συγκροτήματος. Στην πρόσοψή του ανοίγεται είσοδος και στο εσωτερικό του κάτω από τις λίθινες πλάκες του δαπέδου έχει ανοιχθεί ορθογώνιο όρυγμα στο βράχο για ταφές.

Συστάδες τάφων στη θέση «Ταχυδρομείο» (χάρτης σημ.5)

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφερθούν και οι τρεις συστάδες τάφων που ερευνήθηκαν το 2015 στη θέση «Ταχυδρομείο» πίσω και ΝΔ των κτηρίων που αποκαλύφθηκαν στο ίδιο ακίνητο.⁶² Η βόρεια συστάδα αποτελείται από δύο κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους, η κεντρική από δύο λακκοειδείς και η νότια από τρεις κιβωτιόσχημους τάφους και τρεις λακκοειδείς και χρονολογούνται από το 2^ο αι. μ.Χ. Βάσει των αναφερόμενων στοιχείων δεν προκύπτουν συμπεράσματα προς το παρόν, που να πιστοποιούν αν οι συστάδες εντάσσονται σε νεκροταφείο ή κάποιο ελεύθερο κτίσμα (περίβολο ή μαυσωλείο). Παραμένει δε προς διερεύνηση ο συσχετισμός τους με το όμορο συγκρότημά τους.

Ταφικές πρακτικές

Οι ταφικές πρακτικές και τα ταφικά έθιμα παρουσιάζουν αρκετές ομοιότητες είτε αφορούν το νεκροταφείο είτε τα ελεύθερα ταφικά μνημεία.

Ο προσανατολισμός τάφων και ταφικών κτισμάτων δεν είναι συγκεκριμένος και όσον αφορά τα ταφικά μνημεία ενδεχομένως να είχαν ανεγερθεί κατά μήκος οδών της πόλης ή ήταν ορατά από αυτές, κατά τη συνήθεια της εποχής,⁶³ γεγονός που επιβεβαιώνεται για το ταφικό συγκρότημα στον «Απολυτό» και το μαυσωλείο στο «Λαρνί». Η μνημειακότητα των ταφικών κτισμάτων προφανώς παραπέμπει στην ανάγκη να προκληθεί το ενδιαφέρον των διερχόμενων των οδών και οι ιδιαιτερότητές τους αντανακλούν ίσως αντίστοιχες διαφοροποιήσεις στις οικίες των κατοχών τους και διάθεση για διατήρηση της μετά θάνατον αναγνωρισιμότητάς τους.⁶⁴ Είναι μία πρακτική που ξεκίνησε από τη Ρώμη και

62. Ό.π. σημ. 47.

63. Toynbee 1971, 74, Kockel 1983, 7, Meigs 1973, 455, Hesberg 1992, 46-47, Ανδρέου 2007, 241.

64. Baldassarre 1987, 136.

εξαπλώθηκε τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες σε πολλές πόλεις της αυτοκρατορίας, ως απόρροια της κρίσης της ύστερης Δημοκρατίας.⁶⁵

Ως τρόπος ταφής ακολουθείται κυρίως ο ενταφιασμός και συνήθως εκτάδην, ενώ έχει διαπιστωθεί σε κάποιες περιπτώσεις και η χρήση φορείου. Οι ανακομιδές είναι πολύ συχνές και υποδεικνύουν μακρόχρονη χρήση των τάφων. Επίσης, στο νεκροταφείο έχει διαπιστωθεί η ταφή ενός σκύλου σε αγγείο, που οι οικείοι του φρόντισαν να «περάσει» στον άλλο κόσμο» με ένα χάλκινο νόμισμα.⁶⁶

Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με αγαπημένα αντικείμενα των θανόντων, δηλωτικά του φύλου τους και κάποτε της ιδιότητας και της οικονομικής τους κατάστασης, φορτισμένα με τη θλίψη των ζώντων που αποχαιρέτούσαν τους αγαπημένους τους για πάντα. Πρόκειται για γυάλινα και πήλινα αγγεία, κοσμήματα, είδη καλλωπισμού γενικότερα, κιβώτια από φθαρτή ύλη με χάλκινα εξαρτήματα με προορισμό τη φύλαξη αντικειμένων καλλωπισμού ή μικροεργαλείων και βεβαίως το χαρώνειο νόμισμα - το αντίτιμό για το πέρασμα στον κάτω κόσμο και λύχνοι για να φωτίζουν την τελευταία διαδρομή των θανόντων. Ενίοτε αγαπητά διακοσμητικά θέματα των κτερισμάτων, που σε πρώτη ανάγνωση αποπνέουν ομορφιά και μοιάζουν ανάλαφρα σε δεύτερη ανάγνωση αντανακλούν την αγωνία των ζώντων για τη μετά θάνατον ζωή των νεκρών τους επιζητώντας την προστασία τους από θεότητες, που εκτός των άλλων διέθεταν και χθόνιες υποστάσεις, όπως ο Ερμής (για παράδειγμα χρύσο δαχτυλίδι με ένθετο δαχτυλιόλιθο με ένγλυφη παράσταση Ερμή ψυχοπομπού από το ναό-σχημο μαυσωλείο στα «Τηγάνια») ή η Αφροδίτη και ο κύκλος της. Μία αντίστοιχη σημειολογία πιθανόν να είχε και η παρουσία Νίκης και Έρωτα στις όψεις της μιας σαρκοφάγου του νεκροταφείου.

Νεκρικές προσφορές και τέλεση νεκροδείπνων πιστοποιούνται στο νεκροταφείο και σε ελεύθερα ταφικά μνημεία και έχουν εντοπιστεί δύο κατασκευές που φαίνεται ότι αποτελούσαν τράπεζες προσφορών έξω από ταφικά μνημεία. Στην περίπτωση, ωστόσο, του νεκροταφείου ο ελάχιστος ελεύθερος χώρος μεταξύ των τάφων ίσως ήταν περιοριστικός για μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων σε μεταθανάτιες τελετές.

Τέλος, το αντίγραφο μιας χαμένης επιγραφής⁶⁷ που κατέγραψε ο ο Riemann⁶⁸ αποτρέποντας την παραβίαση του τάφου της «Όλυνπιάδος» σχετίζεται με θηλικούς κανόνες και την πρόνοια των ζώντων και ίσως της πόλης για την προστασία των τάφων.

Όσον αφορά τους κατόχους των τάφων οι επιγραφικές μαρτυρίες εί-

65. Heinzelmann 2000, 143-144.

66. Σωτηρίου 1994, 250.

67. C. I. G., no 1933.

68. Riemann 1876, 52

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ναι ελάχιστες. Στην περίπτωση, ωστόσο, των μαυσωλείων το κόστος για την κατασκευή τους μαρτυρά ότι οι ενταφιασθέντες σε αυτά ήταν εύποροι πολίτες και μέλη των οικογενειών τους, οι οποίοι δεν ήταν απαραίτητο να ανήκαν στους κόλπους ανώτερων κοινωνικών τάξεων και θα μπορούσαν να αποτελούν ακόμη και εκπροσώπους της ευημερεύουσας αστικής τάξης της εποχής (εμπόρων, τεχνητών, ακόμη και απελεύθερων), που επιζητούν την προσοχή των συμπολιτών τους. Το ενδεχόμενο επίσης να χρησιμοποιούνταν από μέλη συλλόγων και επαγγελματικών ενώσεων - *collegia funeratica* λιγότερο εύπορων πολιτών κατά το παράδειγμα των ιταλικών νεκροπόλεων δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί για την ώρα.⁶⁹ Διαφορετική περίπτωση πάντως θα πρέπει να αποτελούσε η ανέγερση των δύο μαυσωλείων στα «Τηγάνια» εκατέρωθεν της θεατρικής κατασκευής και πολύ κοντά στον πυρήνα της πόλης, πρακτική που δεν συνηθιζόταν⁷⁰ και ως εκ τούτου δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο τα συγκεκριμένα μνημεία να ανήκαν σε σημαντικές προσωπικότητες της πόλης, με εξέχουσα θέση και επιρροή στα τεκταινόμενα της πόλης,⁷¹ εκδοχή που θα ενίσχυε και το ενδεχόμενο της τέλεσης ηρωολατρειών (βλ. Παραπάνω).

Σε κάθε περίπτωση τα εντυπωσιακά μνημεία και τα ευρήματα των τάφων πιστοποιούν την ευημερία μιας σημαντικής πόλης της Κεφαλονιάς των ρωμαϊκών και υστερορωμαϊκών χρόνων στο σχεδόν βορειότερο σημείο της. Οι αρχιτεκτονικοί τύποι που ακολουθούνται παραπέμπουν σε σύγχρονους του Πανόρμου τύπους Ιταλικών πόλεων, που εξυπηρετούσαν την αστική ζωή της περιόδου και στην περίπτωση που η πόλη διέθετε έντονο το ρωμαϊκό στοιχείο μεταξύ των κατοίκων της λογικό θα ήταν η διαμόρφωσή της να ανταποκρινόταν και σε πρακτικές των τελευταίων. Ωστόσο, παρατηρείται ότι οι αρχιτεκτονικές μορφές που εφαρμόζονται λαμβάνουν υπόψη παράλληλα τις ιδιαιτερότητες και τα διαθέσιμα υλικά της περιοχής, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται ιδιαιτερότητες και σημειώνεται ότι ο Πάνορμος αποτελεί μια επαρχιακή πόλη που δεν μπορεί να συγκριθεί ως προς την έκταση με τα πολεοδομικά μοντέλα των μεγάλων πόλεων της εποχής.

Τη συνέχεια της χρήσης της περιοχής και κατά τα πρώτα χριστιανικά

69. Toynbee 1971, 54-55, Purcell 1987, 39-40, για την Κόρινθο: Rife et al 2007, 157.

70. Toynbee 1971, 74, Kockel 1983, 7, Meigs 1973, 455, Baldassarre 1987, 125, Hesberg 1992, 45-47. Για τη Νικόπολη βλ. Γεωργίου 2007, 307.

71. Ο.π. σημ. 32. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, επίσης, είναι το μνημείο του Φιλόπατρου, εγγονού του τελευταίου μονάρχη της Κομμαγηνής της Ανατολίας, ο οποίος ήρθε με την οικογένειά του στην Αθήνα, εντός των ορίων της πόλης των Αθηνών και σε άμεση ορατότητα από την Ακρόπολη, ενώ ανάλογα αιτήματα άλλων επιφανών Ρωμαίων απορρίφθηκαν. Βέβαια, ελέγχεται το ενδεχόμενο τότε, εφόσον είχαν καταστραφεί τα τείχη, να είχαν χαλαρώσει οι σχετικοί περιορισμοί. Kleiner 1983, 16.

χρόνια επιβεβαιώνουν ταφές, όπως για παράδειγμα δύο εγχυτρισμοί βρεφών στο ναόσχημο μαυσωλείο στα «Τηγάνια» και ενδείξεις επανάχρησης χώρων προγενέστερων εποχών, όπως για παράδειγμα στην αγορά. Ισχυρότερη απόδειξη είναι η ανέγερση μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής (χάρτης, σημ.14) στη χερσόνησο του Φουρνιά, αφιερωμένη στον Άγιο Κήρυκα⁷² και αρχιτεκτονικά μέλη, επίσης ίσως προερχόμενα από παλαιοχριστιανική βασιλική, που εντοπίστηκαν στο προαύλιο της Μονής Πλατυτέρας. Εξάλλου, η ίδρυση βασιλικών σε ευημερούσες περιοχές της ρωμαϊκής περιόδου συνιστούσε πάγια τακτική για την επιβολή της νέας θρησκείας. Ενώ η αναφορά του Πανόρμου στο Συνέδρημο του Ιεροκλέους του 527/28 και μάλιστα αμέσως μετά από την Κεφαλονιά⁷³ προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στην πόλη.

Το πέρασμα στους μεταγενέστερους χρόνους

Από το τέλος, της πρωτοβυζαντινής περιόδου και μετά η πόλη χάνει την παλιά της αίγλη και συρρικνώνεται. Φαίνεται ότι ο Πάνορμος ακολουθεί το παράδειγμα των παράλιων οικισμών της Μεσογείου, που εξαιτίας των θαλάσσιων επιδρομών εγκαταλείπονται.⁷⁴ Το όνομα Πάνορμος για την πόλη απαντάται τουλάχιστον μέχρι το 13^ο αι., οπότε αναφέρεται στο πρακτικό της λατινικής επισκοπής του 1264.⁷⁵ Το σημερινό όνομα του οικισμού, θεωρείται ότι αποτελεί παρακθωρά του ονόματος του Νορμανδού βασιλιά Ροβέρτου Γυισκάρδου, που πέθανε το 1084 στην περιοχή.⁷⁶ Το νέο όνομα σε αυτή την περίπτωση προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στο γεγονός της αποτυχίας της κατάληψης του νησιού από τους Νορμανδούς.

Το πέρασμα στους μεταβυζαντινούς χρόνους σηματοδοτείται με την ανέγερση του μοναστηριακού συγκροτήματος της Πλατυτέρας ερείπια της οποίας σώζονται στο μέσον περίπου της «γλώσσας» ξηράς μεταξύ του κόλπου του λιμανιού και του κολπίσκου του Αγίου Ανδρέα. Η μονή αναφέρεται στην καταγραφή του 1678 και σώζονται έγγραφά της από το 1724 έως το 1865 και κατάστιχα εσόδων και εξόδων από το 1758 έως το 1878.⁷⁷ Σημειώνεται, επιπλέον, στο ρυμοτομικό σχέδιο του οικισμού του 1877.

72. Όπως καταγράφεται ο ναός στο ρυμοτομικό διάγραμμα επεκτάσεως του σχεδίου του οικισμού του 1940.

73. Ιεροκλής 648.6.

74. Για το γεγονός ότι οι παράλιοι οικισμοί εγκαταλείπονται βλ. Ρηγάκου 2007, 55.

75. Παρτς 1892, 160, σημ.3, που όμως το αναφέρει ως λάθος του 1262. Τζαννετάτος 1965, 46, 117.

76. Λιβιεράτος 1988, 214. Το περιστατικό του θανάτου του Ροβέρτου περιγράφει η Άννα Κομνηνή: Αλεξιάς Α. 6.6.1 - 6.6.3.

77. Μοσχόπουλος 1984. 61. 62.

Το λιμάνι πάντα εξακολουθούσε να παίζει σημαίνοντα ρόλο: Κατά την Ενετοκρατία ήταν ναύσταθμος που ο Παρτς αποκαλεί «διαβόητο ενετικό σταθμό», όπου έβρισκαν καταφύγιο πλοίαρια και μικροί στόλοι έως και 10 με 15 ενετικών γαλερών.⁷⁸ Ήταν, επίσης, σύμφωνα με τον προνοητή Girolamo Tiepolo ένα εκ των δύο σημαντικότερων από τα λιμάνια στο βόρειο τμήμα του νησιού για ταξίδια προς τη Δύση. Χρησιμοποιούταν παράλληλα και για την εξαγωγή σταφίδας, σημαντικού παράγοντα της οικονομίας του νησιού, το εμπόριο της οποίας ξεκίνησε από την δεκαετία του 1560.⁸⁰ Μάλιστα, είναι γνωστό ότι είχε σχεδιαστεί ένα λοιμοκαθαρτήριο στο Φισκάρδο για τη διευκόλυνση των πλοίων των Ενετών.⁸¹ Βέβαια, η πειρατεία μάστιζε την περιοχή⁸² με τις επιδρομές να πολλαπλασιάζονται προς το τέλος του 16ου αι.⁸³ και σχεδόν να εκλείπουν προς το τέλος της ενετοκρατίας.

Κατά τη διάρκεια της αγγλικής Προστασίας Άγγλοι σχεδιογράφοι, όπως παρατηρεί ο Παρτς, παριστούν μεγαλύτερα από ότι είναι στην πραγματικότητα τα «χρήσιμα λιμάνια» της Κεφαλονιάς, μεταξύ αυτών και του Φισκάρδου, προκειμένου να τα αποδώσουν με όσο το δυνατό μεγαλύτερη ακρίβεια.⁸⁴ Εξάλλου το λιμάνι υπήρξε ένα από τα 8 λιμάνια της Κεφαλονιάς, τα οποία θέλησε να συνδέσει ο Βρετανός τοποτηρητής Charles James Napier (1822-1830), με ένα δίκτυο οδών, συνεχίζοντας το έργο του προκατόχου του De Bosset (1810-1814) με στόχο την επικοινωνία όλων των λιμανιών μεταξύ τους και τη σύνδεσή τους με τις δύσβατες περιοχές της ενδοχώρας.⁸⁵ Ο νεώτερος οικισμός πλέον αναπτυσσόταν με γοργούς ρυθμούς, συνιστώντας ένα είδος επινειού των γύρω χωριών,⁸⁶ «αναγκάζοντας» σε λήθη την αρχαία πόλη και επιτείνοντας τη δράση προγενέστερων επεμβάσεων, αλλά και φυσικών παραγόντων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η περιοχή της αγοράς της αρχαίας πόλης, στη θέση της οποίας εισχωρούσε πλέον μία γλώσσα της θάλασσας,⁸⁷ γεγονός που

78. Αριθμός, μάλλον υπερβολικός, Παρτς 1892, 91 και σημ.1, στο αυτό 158-159 και σημ.1.

79. Έκθεση του Βενετού Προνοητή Girolamo Tiepolo στις 8 Νοεμβρίου 1584 στο Τσικνάκης 2008, 80.

80. Ζαπάντη 1999, 277.

81. Buchon J., A. 1911, 104, Πλέσσα 2011, 1092 και σημ.37.

82. Βλ. για παράδειγμα Τσικνάκης 2008, XXIII, 51-52, 55, 58, όπου παρατίθεται η έκθεση του Προνοητή Vicezo da Molin (25 Ιουνίου 1560), στην οποία αναφέρεται ότι η μη εκμετάλλευση των αγροτεμαχίων στην περιοχή οφειλόταν στην πειρατεία.

83. Τσικνάκης 2008, XXVII.

84. Παρτς 1892, 28.

85. Cosmetatos 1995, 21, 35, 48, 55, 73, 110-113.

86. Αναστασίου, Απέργης, Γιαννοπούλου, Καμπουράκης, Τσιγνάκης 1978.

87. Σύμφωνα με τοπογραφικό του Φισκάρδου του 1832, όπου μάλιστα σημειώνεται ότι το τμήμα αυτό της θάλασσας έπρεπε να αποξηρανθεί: Μοσχονάς, Καρδαμίτση - Λδάμη,

υποδεικνύει ότι σε κάποια χρονική στιγμή και άγνωστο κάτω από ποιες συνθήκες - ίσως ένα σεισμό, τμήμα της αρχαίας πόλης είχε υποχωρήσει. Μόνο διάσπαρτα ερείπια υπαινίσσονταν πια την ύπαρξη της πόλης.

Το λιμάνι ενισχύθηκε επί πλέον με ένα φαρικό συγκρότημα αποτελούμενο από ένα φάρο με κυλινδρικό πύργο με βοηθητικό κτίσμα (το λεγόμενο φαρόσπιτο) και ένα φάρο με τετράγωνο πύργο. Ο κυκλικής κάτοψης φάρος, που αναμφίβολα προηγείται του τετράγωνου, έχει υποστηριχθεί ότι κατασκευάστηκε κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας.⁸⁸ Ωστόσο, είναι πιθανό να ανήκει σε εκείνους που ανεγέρθηκαν μετά το 1864 και βεβαίως μετά τη Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, οπότε και σημειώνεται ραγδαία αύξηση του διεθνούς φαρικού δικτύου.⁸⁹ Εν συνεχεία, το 1892 λειτούργησε ο τετράγωνος φάρος αντικαθιστώντας τον κυκλικό.

Προς το τέλος του 19^{ου} αι., ο Μηλιαράκης αναφέρει ότι το Φισκάρδο συνιστούσε την αγορά όλης της Ερίσου και ότι από το λιμάνι εξάγονταν τα προϊόντα της περιοχής στην Πάτρα, το Μεσολόγγι και τη Λευκάδα, καθώς «συχάζεται πλειότερον τών λοιπών» λιμανιών της Κεφαλονιάς από διαβατικά πλοία.⁹⁰ Επομένως, δεν είναι τυχαίο ότι το Φισκάρδο μετά την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, ανήκει σε έναν από τους δύο οικισμούς εκτός από τις δύο πόλεις του νησιού (το Αργοστόλι και το Ληξούρι), που αποκτούν ρυμοτομικό σχέδιο (1877).⁹¹

Σήμερα, ο οικισμός αφού πέρασε έναν οικονομικό μαρασμό μετά τις αρχές του 20^{ου} αι. και έως περίπου το τέλος της δεκαετίας του 1970 αποτελεί έναν από τους δημοφιλέστερους προορισμούς της χώρας, καθώς έχει χαρακτηριστεί παραδοσιακός⁹² και ως τόπος ιδιαίτερου φυσικού

Μπεριάτος 2013, 120, σχεδ. 28-29 σελ. 121 και 358, σχεδ. 148 σελ. 359.

88. Παπαγεωργίου 2006, 21.

89. Ανδρεάτου 2014, 61-62. Ενδεχομένως, η πιο σημαντική μαρτυρία είναι εκείνη του Μηλιαράκη, ο οποίος σημειώνει την ύπαρξη ενός φάρου πριν την είσοδο στο λιμάνι, τον περιγράφει ως «κυκλοειδή» και αναφέρει ως χρόνο ανέγερσής του το 1868, Μηλιαράκης 1890, 111. Ωστόσο, το γεωγραφικό μήκος και πλάτος που καταγράφει είναι λανθασμένο.

90. Μηλιαράκης 1890, 54. Και ο Παρτς χαρακτηρίζει το Φισκάρδο το «εξαγωγικό λιμάνι της Ερίσου», από όπου φορτώνονται ετησίως περίπου 1.000.000 λίτρα σταφίδας και ικανή ποσότητα κρασιού και ελαιολάδου, Παρτς, 1892, 159.

91. Μοσχονάς, Καρδαμίτση - Αδάμη, Μπεριάτος 2013, 56. Ακόμα και οι βουλευτές Ιακωβάτου σε σύζησηση της βουλής του 1880 για τις άγονες γραμμές της χώρας προτείνουν να εκμεταλλευτεί η ατμοπλοϊκή εταιρία τα πλεονεκτήματα του «ασφαλέστατου» λιμανιού, συγχρόνως με τα λιμάνια της Σάμης, της Αγίας Ευφημίας και του Πίσω Αετού της Ιθάκης: Πρόταση των αδελφών Ιακωβάτου και αγοράστη του Ι. Ιακωβάτου στο Παγκεφαλληνιακόν ημερολόγιον Σπύρου Σκηνωτάτου, έτος τρίτον, 1939, 94-99.

92. Κήρυξη του 1978 (ΦΕΚ594/Δ/13-11-1978) «Περί χαρακτηρισμού ως παραδοσιακών οικισμών τινών του Κράτους και καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως των οικοπέδων αυτών».

κάλλους.⁹³ Ωστόσο, όπως είναι φυσικό, η μακρά διάρκεια ζωής του νεώτερου οικισμού απαιτούσε την προσαρμογή του στις τρέχουσες ανάγκες της σύγχρονης καθημερινότητας, με αντίκτυπο τόσο στη διατήρηση των μνημείων του, όσο και στην εξέλιξή του.

Η σύντομη αναφορά σε μνημεία μεταγενέστερα της αρχαίας πόλης και η «επιμονή» στη σημασία του λιμανιού σκοπό έχει να καταδειχθεί ότι το Φισκάρδο συνιστά ένα τόπο με ιδιαίτερη και πολυσύνθετη φυσιογνωμία, που χρίζει ιδιαίτερης προσοχής. Χαρακτηρίζεται από τη διαρκή χρήση του λιμένα του, διαθέτει ένα σύνολο μνημείων της πόλης Πανόρμου, που χρονολογείται σε μία συγκεκριμένη περίοδο, τη ρωμαϊκή/υστερορωμαϊκή, η οποία είναι αναγνώσιμη εδώ περισσότερο από οποιαδήποτε άλλο μέρος της Κεφαλονιάς,⁹⁴ ο παραδοσιακός του οικισμός αποτελεί ένα μοναδικό σύνολο της προσεισμικής αρχιτεκτονικής του νησιού και άλλα σημαντικά μνημεία του σηματοδοτούν το πέρασμα από την αρχαία πόλη στον παραδοσιακό οικισμό. Ως εκ τούτου, οι συνθήκες κρίνονται πια ώριμες για τη συνδυασμένη ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του τόπου την επιλεκτική ίσως επανάχρηση κτισμάτων,⁹⁵ την αντιμετώπιση των σοβαρών προβλημάτων του οικισμού και την προστασία του φυσικού του κάλλους ως αποτέλεσμα της σύστασης μιας διεπιστημονικής ομάδας, με απώτερο σκοπό να επιτευχθεί η διαλεκτική σχέση των μνημείων και το Φισκάρδο να αναχθεί σε τόπο παίδευσης και προώθησης της καλλιτεχνικής έκφρασης, που θα εξασφαλίσει την ευαισθητοποίηση και ενεργό δράση των κατοίκων, ώστε να αποτελέσουν οι ίδιοι ισχυρή θωράκιση του τόπου τους.

93. (Α/Φ31/33554/2632/21-7-1975, ΦΕΚ907/Δ/27-12-1975), που «χρίζει ειδικής Κρατικής Προστασίας καθ' όσον αποτελεί ενδιαφέρον αρχιτεκτονικό σύνολο».

94. Από την άποψη ότι δεν αλλοιώνουν την εικόνα του προγενέστερες εγκαταστάσεις.

95. Όπως: α) των κελιών και του ΒΑ κτηρίου του μοναστηριακού συγκροτήματος ως κέντρου τέχνης με ξενώνα για επιστημονικές ομάδες, όπου θα λαμβάνουν χώρα σεμινάρια της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής του τόπου, β) του φαρικού συγκροτήματος ως χώρο ενημέρωσης - έκθεσης με οπτικοακουστικό υλικό για τους φάρους του νησιού, το δίκτυο των αρχαίων οχυρών του νησιού, πορτολάνους και χάρτες του νησιού, γ) μιας οικίας με ελαιοτριβείο ως χώρο μεταποίησης προϊόντων εντός του οίκου, δ) της παραδοσιακής οικίας στον πυρήνα του οικισμού - αντιπροσωπευτικό δείγμα οικίας εμπόρου του 19ου αιώνα - ως κέντρου ενημέρωσης για την αρχαία πόλη και τον παραδοσιακό οικισμό και δημιουργία ξενώνα, με την παράλληλη χρήση των πεζοπορικών διαδρομών της περιοχής. Ανδρεάτου 2014.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adam 2005 J. P. Adam, *Roman bulding, materials and techniques*, London 1989, edition 2005.
- Andreatou 2013 Andreatou M., *Fiskardo in the Roman and Late Roman periods*, *Pharos XIX.1*, Amsterdam 2013, 69-94.
- Ανδρεάτου 2014 Ανδρεάτου Μ., *Διαχείριση Μνημείων Φισκάρδου Κεφαλονιάς*. Πτυχιακή εργασία στο πλαίσιο του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Διαχείριση Μνημείων: Αρχαιολογία, πόλη και Αρχιτεκτονική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών και το Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Αθήνα 2014.
- Ανδρεάτου, Σωτηρίου Ανδρεάτου Μ., Σωτηρίου Α., Ταφική αρχιτεκτονική και ταφικές πρακτικές στην αρχαία πόλη Πάνορμο Κεφαλονιάς, *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου*, Δεκέμβριος 2013, υπό έκδοση.
- Baldassarre 1987 Baldassarre I., *La Nekropoli dell' Isola Sacra (Porto)*, *Römische Gräberstraßen*, eds. Henner von Hesberg und Paul Zanker; Munich 1987, 125-138.
- Βικάτου 2015 Βικάτου Ολ., *Νομός Κεφαλληνίας ΑΔ (2015) Χρονικά*, υπό έκδοση.
- Buchon 1911 Buchon J., A., *Voyage dans l' Eubée, les iles Ioniennes et les Cyclades en 1841*, Paris 1911.
- Buondelmonti 15th Buondelmonti C., *Isolario Christophori Buondelmonti presbyteri Florentini*. 15th century.
- Γεωργίου 2007 Γεωργίου Α., Βόρεια νεκρόπολη της Νικόπολης. Οργάνωση και ταφική αρχιτεκτονική, *Νικόπολις Β΄*, Πρέβεζα 2007, 307-323
- Dekoulakou 2009 Dekoulakou I., *Monumenti delle nekropoli di Patrasso durante il dominio romano, Η Πάτρα αποικία του Αυγούστου, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Πάτρα 23-24 Μαρτίου 2006*, 2009, 163-210.
- Dellis 2013 Dellis A., *Sami during the roman period*, *Pharos XIX.1*, Amsterdam 2013, 51-68.
- Dodwell 1819 Dodwell E., *Tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, London 1819.
- Ευαγγελίδης 2010 Ευαγγελίδης Β., *Η αγορά των πόλεων της Ελλάδας από τη ρωμαϊκή κατάκτηση ως τον 3ο αι. μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 2010.
- Ζαπάντη 1994 Ζαπάντη Σ., Σ., *Το θέμα Κεφαλληνίας στη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Κεφαλληνιακά Χρονικά, τομ. 6 (1992-1994)*, Αργοστόλι 1994, 1-37.
- Θέμελης 2006 Θέμελης Π., *Ηρωολατρεία στη Μεσσήνη. Α Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος*, Πάτρα 2006, 217-225.

- Heinzelmann 1998 Heinzelmann M., Überlegungen zur Entwicklung der Nekropolen Ostias von der späten Republic bis in severische Zeit. *Nécropoles et pouvoir Ideologies, pratiques et interpretations*, Paris 1998, 141-153.
- Hesberg 1992 Hesberg H., *Römische Grabbauten*, Darmstadt 1992.
- Kouroyniotes and Thompson 1932 Kouroyniotes K. and Thompson H. A., The Pnyx in Athens, *Hesperia*, Vol.1, 1932, 90-217.
- Σκηνωτάτος 1880 Σκηνωτάτος Σ., Μια προφητική δια τους λιμένους Σάμης, Αγίας Ευφημίας, Φισκάροδου, ενέργεια των αδελφών Ιακωβάτων, *Πανγκεφαλληνικόν Ημερολόγιον*, Κεφαλονιά 1880, 94-98.
- Kockel 1983 Kockel V., *Die Grabbauten vor den herculaner Tor in Pompeji*, 1983.
- Kockel 1987 Kockel V., Im Tode gleich? Die sullanischen Kolonisten und ihr kulturelles Gewicht in Pompeji am Beispiel der Nekropolen, *Römische Gräberstraßen*, eds. Henner von Hesberg und Paul Zanker; Munich 1987, 183-198.
- Leake 1835 Leake W. M., *Travel in northern Greece*, III, London 1835.
- Meiggs 1973 Meiggs R., *Roman Ostia*, Oxford 1973.
- Nielsen 1993 Nielsen I., *Thermae et Balnea*, second edition, Denmark 1993.
- Μοσχονάς, Καρδαμίτση - Αδάμη, Μπεριάτος 2013 Μοσχονάς Ν., Γ., Καρδαμίτση - Αδάμη Μ., Μπεριάτος Η., *Αρχιτεκτονικά – πολεοδομικά σχέδια Κεφαλονιάς στην περίοδο του Ιονίου Κράτους*, Αθήνα 2013.
- Μηλιαράκης 1890 Μηλιαράκης Α., *Γεωγραφία Πολιτική, Νέα και Αρχαία του νομού Κεφαλληνίας, Κεφαλληνία, Ιθάκη, Άτοκος, Αρκούδι, Κάλαμος, Κάστρος και Εχινάδες*, Αθήνα 1890.
- Κολώνας 2004 Κολώνας Α., Αρχαίες εγκαταστάσεις νοτιοανατολικής Κεφαλονιάς, θέσεις στρατηγικού ελέγχου, *Ζ' Πανιώνιο Συνέδριο*, 26-30 Μαΐου 2002, τομ. Β, Αθήνα 2004, 37-46.
- Μοσχόπουλος 1990 Μοσχόπουλος Γ. Ν., *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, τόμος πρώτος και δεύτερος, Αθήνα 1990.
- Παπαγεωργίου 2006 Παπαγεωργίου Γ., *Ελληνικοί πέτρινοι φάρoi*, 2η έκδοση, Αθήνα 2006.
- Παπαποστόλου 1981 Παπαποστόλου Ι. Α., Πάτρα οδός Νόρμαν 88, *ΑΔ 36* (1981) Χρονικά. 166.
- Παπαποστόλου 1983 Παπαποστόλου Ι. Α., Κτερίσματα ταφής σε Ρωμαϊκό Μουσείο στην Πάτρα, *ΑΕ* 1983, εν Αθήναις 1985, 1 - 34.
- Παπαποστόλου 1991 Παπαποστόλου Ι.Α., Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαϊκή εποχή. *Μελετήματα* 13, Αθήνα 1991, 305-316.
- Παρτς 1892 Παρτς Γ., *Κεφαλληνία και Ιθάκη, Γεωγραφική Μονογραφία*, μετάφραση Δ. Γ. Παπανδρέου, 1892.
- Πετράτος 2000 Πετράτος Π., Προβληματισμοί για μια ιστορική προσέγγιση της παλαιοχριστιανικής εποχής στην Κεφαλονιά, *Κυμοθόη*,

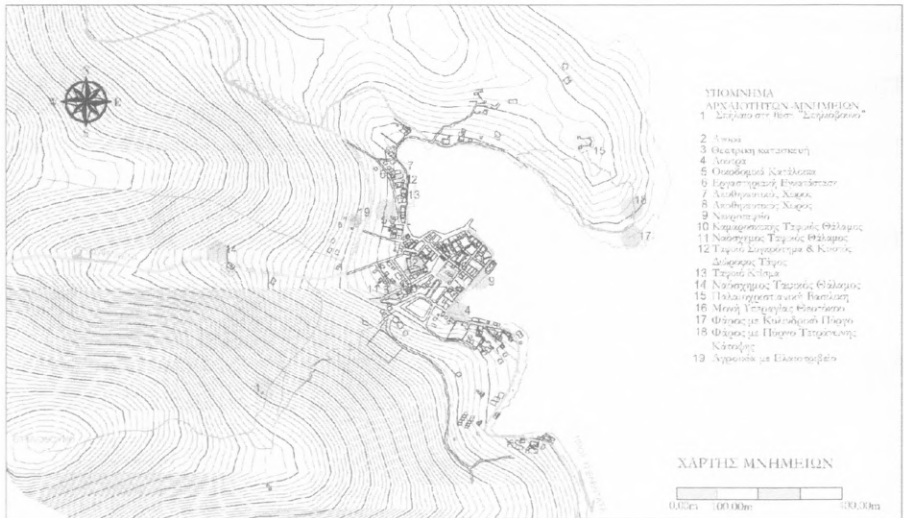

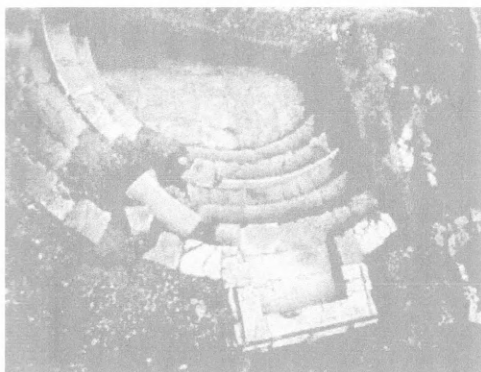
- Αργοστόλι 2000, 101-120.
- Paga 2010 Paga J., Deme theatres in Attica and the trittys system. *Hesperia* 2010, 351-384.
- Πετρόπουλος 2007 Πετρόπουλος Μ., Νικόπολις - Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας. *Νικόπολις Β΄*, Πρέβεζα. 2007, 175-262.
- Purcell 1987 Purcell N., Tomb and Suburb, *Römische Gräberstraßen*, eds. Henner von Hesberg und Paul Zanker, Munich 1987, 25-41
- Randsborg 2002 Randsborg K., Kephallénia, archaeology & history, the Ancient Greek cities, *Acta Archaeologica*, København 2002.
- Ρηγάκου 1987 Ρηγάκου Δ., Νομός Κεφαλληνίας, Φισκάρδο, Βασιλική, ΑΔ (1987), Χρονικά, 192.
- Ρηγάκου 2007 Ρηγάκου Τ., Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη στα ιόνια νησιά. *Ιόνιοι νήσοι, ιστορία και πολιτισμός*, Αθήνα 2007, 55-66.
- Ριζάκης 2006 Ριζάκης Α., Δ., *Ταξιδεύοντας στην Εσπερία, Αχαΐα και νότιος Ιταλία, Επικοινωνία, Ανταλλαγές και σχέσεις από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αίγιο, 6-9 Ιουλίου 2006, Αθήνα 2006 10-21.
- Riemann 1879 Riemann M., O., *Recherches archéologiques sur les iles ioniennes*, II. Céphalonie, Paris 1879.
- Rife et al 2007 J. L. Rife et al. Life and death at a port in Roman Greece. The Kenchreai Cemetery Project. 2002 - 2006, *Hesperia* 76, 2007, 143 - 181.
- Σκουλάς Σκουλάς Γ., *Φάροι, φωτίζοντας τη νύχτα*, Αθήνα 2008.
- Σουρής 1976 Γ. Α. Σουρής. Η σημασία της Κεφαλλονιάς για τα ελληνιστικά κράτη και τη Ρώμη. *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 1, Αργοστόλι 1976, 111-123.
- Σπυρόπουλος 1997 Σπυρόπουλος Π., Ι., *Χρονικό των σεισμών της Ελλάδος*, Αθήνα - Γιάννινα 1997.
- Sotiriou 2013 Sotiriou A., Excavations at Chephalonia during 2005-2013, *Pharos* XIX.1, Amsterdam 2013, 1-50.
- Soustal 1981 Soustal P., Nikopolis und Kephallênia, *Tabula Imperii Byzantini* 3, Wien 1981.
- Σταμπολίδης 2004 Σταμπολίδης Ν., *Ελεύθερνα, Πόλη - Ακρόπολη - Νεκρόπολη*, Αθήνα 2004.
- Σωτηρίου 1993 Σωτηρίου Α., Νομός Κεφαλληνίας, ΑΔ 48 (1993) Χρονικά, 151-152.
- Σωτηρίου 1994 Σωτηρίου Α., Νομός Κεφαλληνίας, ΑΔ 49 (1994) Χρονικά, 249-250.
- Σωτηρίου 1995 Σωτηρίου Α., Νομός Κεφαλληνίας, ΑΔ 50 (1995) Χρονικά, 244-245.
- Σωτηρίου 1996 Σωτηρίου Α., Νομός Κεφαλληνίας, ΑΔ 51 (1996) Χρονικά, 248-249.
- Σωτηρίου 2014 Σωτηρίου Α., Νομός Κεφαλληνίας ΑΔ (2014) Χρονικά. υπό έκδοση.

- Toynbee 1971 Toynbee J. M.C., *Death and Burial in the Roman World*, London. 1971.
- Τζαννετάτος 1965 Τζαννετάτος Θ., *Το πρακτικόν της λατινικής επισκοπής Κεφαλληνίας του 1264 και η επιτομή αυτού*, Αθήνα 1965.
- Τόλιας 2008 Τόλιας Γ., *Ιστορία της χαρτογραφίας του Ελληνικού χώρου 1420-1800*, Χάρτες της συλλογής Μαργαρίτας Σαμούρα 2008.
- Τσικνάκης 2010 Τσικνάκης Κ. Γ., Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας. *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, προσεγγίζοντας την ιστορία της*, Βενετία, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας 2010, 21-67.
- Χρυσοστόμου 2013 Χρυσοστόμου Α., *Αρχαία Έδεσσα, Τα Νεκροταφεία*, Βόλος 2013.

Φωτ.2: Θεατρική κατασκευή
στη θέση «Τηγάνια»

Φωτ.3: Ναόσχημος ταφικός θάλαμος -
μαυσωλείο στη θέση «Τηγάνια».

Φωτ.4: Οικοδομικό συγκρότημα
στη θέση «Ταχυδρομείο»

Φωτ.5: Ταφικό συγκρότημα
στη θέση «Απολυτός»:
Ναόσχημος ταφικός θάλαμος,
απλός ταφικός θάλαμος

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ**

Φωτ.6: Διώροφος κτιστός
τάφος στη θέση «Απολυτός»

Φωτ.7: Λουτρά στον όρμο
του Αγίου Ανδρέα.

Φωτ.8: Ναόσχημος ταφικός θάλαμος στη
θέση «Λαρνί» ή «Το θρονί της βασίλισσας
Φισκάρδας»

Φωτ.9: Το νεκροταφείο στον
όρμο του Αγίου Ανδρέα.

Οι φωτογραφίες προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο
της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κερκυρών/α

ΤΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ**

Η ΣΑΜΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Τα περισσότερα από τα ευρήματα που αναφέρονται στο παρόν κείμενο προέρχονται από τις σωστικές ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου της εγκατάστασης του βιολογικού καθαρισμού της Σάμης (2006-2008). Δυστυχώς πολλές φορές οι συνθήκες κάτω από τις οποίες πραγματοποιούνταν ήταν εξαιρετικά αντίξοες (στενά, βαθιά και επικίνδυνα σκάμματα με αναβλύζοντα νερά) και έδιναν έναν επείγοντα χαρακτήρα στην εργασία, ενώ οι συγκρούσεις με την εργοληπτική εταιρία ήταν φαινόμενο σχεδόν καθημερινό.

Είναι δύσκολο ωστόσο να παρουσιαστεί διεξοδικά το σύνολο τους, γι' αυτό το λόγο περιοριζόμαστε σε μια αναφορά¹ χαρακτηριστικών μνημείων που εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για την τοπογραφία της περιοχής και καταδεικνύουν το βαθμό της ακμής στον οποίο είχε φτάσει η Σάμη, καθώς καθίσταται η πρώτη πόλη της Κεφαλονιάς κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Τα όρια και το εμπορικό κέντρο της πόλης

Η πόλη εκτείνεται έξω από το παράλιο τείχος της ελληνιστικής περιόδου και βάσει των ανασκαφικών δεδομένων ορίζεται, κατά προσέγγιση, στα ανατολικά από την οδό Διχαλίων, στα βόρεια από τον σημερινό παραλιακό δρόμο, στα βορειοδυτικά από τμήματα των οδών Μεγάλου Αλεξάν-

1. Το παρόν κείμενο αποτελεί μια πρώτη αναφορά στα ευρήματα που προέκυψαν τόσο από τις σωστικές ανασκαφές κατά τις περιόδους 1989-Ιούνιος 2006 (υπό την έρευνά του κ. Ανδρέα Σωτηρίου, όσο η Κεφαλονιά υπαγόταν στη ΣΤ' ΕΠΚΑ) όσο και μετά τη σύσταση και λειτουργία της ΑΕ' ΕΠΚΑ (Ιούνιος 2006-Δεκέμβριος 2010).

• Ο Αθανάσιος Δελλής είναι αρχαιολόγος

δρου και Αγγλίας, δυτικά από την οδό Αθανασίου Διάκου, η οποία συνδέεται με την επαρχιακή οδό Σάμης-Αγ. Ευφημίας προς τα νότια για να καταλήξει μέσω παρόδου και πάλι στην οδό Διχαλίων (χάρτης 1).

Το εμπορικό κέντρο της, από τις πλαγιές των λόφων Παλαιοκαστρου και Αγ. Φανέντων όπου η κλασική και ελληνιστική πόλη, μεταφέρεται τώρα στη σημερινή θέση «Λουτρό» όπου κατασκευάζεται ο λιμένας (χάρτης 1). Τμήμα του λιμενοβραχίονα είναι ακόμα και σήμερα ορατό στο συγκεκριμένο θαλάσσιο χώρο² (φωτ. 01). Σε μικρή απόσταση από το νέο εμπορικό κέντρο κατασκευάζονται κοινωφελή έργα, ικανός αριθμός λουτρικών εγκαταστάσεων και σημαντικά οικοδομήματα.

Στο ακίνητο ιδιοκτησίας Φλαμιάτου³ (χάρτης 1), που αποτελεί τη φυσική προέκταση του λιμενοβραχίονα εκτός από το τμήμα του παράλιου τείχους, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα διαδοχικών οικιστικών φάσεων της ρωμαϊκής περιόδου. Η άμεση γειτνίαση τους με το λιμάνι δεν μπορεί να δηλώνει τίποτα άλλο παρά το εμπορικό και οικονομικό κέντρο της πόλης. Η παρατακτική διάταξη των κτιρίων, η πιθανή ύπαρξη στοάς/ών, οι δύο μνημειακές κλίμακες που οδηγούν σε συγκροτήματα σε ψηλότερο επίπεδο, δύο χώροι με αποσπασματικά σωζόμενα ψηφιδωτά δάπεδα, ένας τρίτος με πήλινες πλάκες και τέλος οι αποθηκευτικοί χώροι (φωτ. 01, 02) όπου μέσα σε αυτούς αποκαλύφθηκαν πίθoi, συνθέτουν την εικόνα ενός εμπορικού κέντρου. Ο χώρος του λιμανιού παρέμεινε σε λειτουργία για μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως συμπεραίνεται από την κεραμική και τις τροποποιήσεις των κτιρίων που επήλθαν από τις διαφορετικές ανάγκες της κάθε εποχής.

Στην ίδια ενότητα φαίνεται ότι ανήκει το ακίνητο ιδιοκτησίας Πετράτου (χάρτης 1) όπου κατά το έτος 2005 εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα καλυμμένα με πυκνό και εκτεταμένο στρώμα καταστροφής. Μέσα από αυτό προβάλλουν θραύσματα αμφορέων, αντικείμενα καθημερινής χρήσης και ακέραιες κεραμίδες τοποθετημένες σε στοίβες. Από την εικόνα αποκομίζεται η εντύπωση ότι ο χώρος εγκαταλείφθηκε βίαια και ότι σε αυτόν λάμβανε χώρα κάποιο είδος εμπορικής δραστηριότητας (φωτ 03).

2. Τμήμα του λιμενοβραχίονα είχε εντοπιστεί και κάτω από το οδόστρωμα στην οδό Ναυαρίνου. Βλ. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 144.

3. Η ανασκαφική έρευνα στο ακίνητο Φλαμιάτου δεν έχει ολοκληρωθεί. Διεξήχθη με μεγάλα χρονικά διαλείμματα την περίοδο 2007-2009, αρχικά με δαπάνη των ιδιοκτητών με ό,τι αυτό συνεπάγεται, και αργότερα με τις ελάχιστες πιστώσεις από το ΥΠ.ΠΟ.Τ. Η έρευνα περιορίστηκε στο 1/2 της έκτασης του ακινήτου (2.5 στρέμματα), στην επιφανειακή αποκάλυψη τοίχων και στη διενέργεια περιορισμένου αριθμού τομών. Παρά τα προβλήματα και τις πιέσεις, η ΛΕΞΗΚΑ λόγω της σημασίας και της πυκνότητας των αρχαιοτήτων κατέθεσε πρόταση απαλλοτρίωσης προς το ΥΠ.ΠΟ.Τ η οποία εγκρίθηκε.

Κοινοφελή έργα

Κατά το παρελθόν στα βόρεια όρια της αρχαίας πόλης στη θέση Λουτρό, ερευνήθηκε κατά την άποψη του Κου Πετρόπουλου τμήμα υδραγωγείου.⁴ Το 2005-6 σε άμεση γειτνίαση με αυτό αποκαλύφθηκε κατασκευή κοινοφελούς χαρακτήρα που προσδιορίζεται ως κρηναίο οικοδόμημα των ρωμαϊκών/υστερορωμαϊκών χρόνων (χάρτης 1). Σχηματίζεται από δύο διαφορετικών διαστάσεων καμαροσκεπείς θαλάμους με ενιαία μονόρριχτη στέγη και έναν ορθογώνιο χώρο μπροστά από τις εισόδους τους στις οποίες η πρόσβαση γίνεται μέσω λίθινης κλίμακας τεσσάρων βαθμίδων. Το τελικό βάθος των θαλάμων βρίσκεται χαμηλότερα από το επίπεδο των εισόδων (φωτ. 04, 05).

Η ανάγκη προστασίας της πόλης από τυχόν πλημμύρες που προκαλούνταν από το μοναδικό χείμαρρο που τη διασχίζει, επέβαλε την κατασκευή αντιπλημμυρικού έργου κατά μήκος της νότιας όχθης του που βαίνει παράλληλα με την οδό Αγριλίων/Λουτρού. Ειδικότερα στη συμβολή των οδών Διχαλίων και Αγριλίων (χάρτης 1) αποκαλύφθηκε τμήμα ισχυρού τοίχου που παρακολουθείται σε αρκετό μήκος, κτισμένος από λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση (φωτ. 06). Ο τοίχος ενδεχομένως να αποτελεί συνέχεια εκείνου που ήρθε στο φώς στο ακίνητο Βαλλάτου.⁵

Στην ίδια θέση, επί της οδού Διχαλίων αλλά και στο ακίνητο Φλαμιάτου (2005-2009) εντοπίστηκε επιμήκης συμπαγής κατασκευή με σαμαρωτή κάλυψη. Αρχικά θεωρήθηκαν ως τμήματα αγωγού, αλλά στη συνέχεια η έρευνα ανέτρεψε την υπόθεση. Πρόκειται για συμπαγή τμήματα και χωρίς συνέχεια.

Δημόσια κτίρια

Σε άμεση γειτνίαση με τη θέση «Λουτρό», στα νότια του λιμένα, όπου η σημερινή πλατεία Κωνσταντάτου, εντυπωσιάζουν για το εύρος χώροι των ρωμαϊκών και ύστερων ρωμαϊκών χρόνων οι οποίοι φαίνεται ότι εντάσσονται σε ένα ενιαίο εκτεταμένο δημόσιο συγκρότημα λουτρών (χάρτης 1). Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν τρεις τουλάχιστο υπόκαυστοι χώροι (δύο από αυτούς συνεχόμενοι) με διεύθυνση ΒΑ - ΝΔ οι οποίοι διατηρούν σε ικανό ύψος τους στυλίσκους τους από τετράγωνους και κυκλικούς οπτοπλίνθους (φωτ. 07). Κτιστοί αγωγοί φαίνεται ότι τροφοδοτούσαν τις εγκαταστάσεις με νερό.

Πιθανώς στο ίδιο συγκρότημα ανήκει ψηφιδωτό δάπεδο που εντοπίστηκε σε απόσταση μικρότερη των 20 μ. βόρεια των υπόκαυστων χώρων. Φέρει παράσταση Διονύσου, θέμα ιδιαίτερα αγαπητό στη διακό-

4. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 165

5. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 168

σμηση ψηφιδωτών δαπέδων που κοσμούσαν πολυτελείς αίθουσες και αίθουσες συμποσίων. Αν και αποσπασματικά σωζόμενο, προκαλεί εντύπωση με τη χρωματική ποικιλία του. Ο θεός με τη μορφή του «Ενθουσιαστικού Διονύσου» απεικονίζεται ανακεκλιμένος και στεφανωμένος. Κρατά θύρσο στο αριστερό του χέρι, ενώ στο δεξί πιθανώς κύπελλο που σχετίζεται με οινοποσία (φωτ. 08). Σε ανάλογες παραστάσεις ο Διόνυσος απεικονίζεται σε σκηνές αγώνων οινοποσίας συνοδευόμενος από την ακολουθία του. Ο ψηφοθέτης με τη χρήση της τεχνικής «opus vermiculatum» προσπαθεί να δώσει μια «εικαστική» εντύπωση της ψηφιδωτής επιφάνειας, ενώ με την πολυχρωμία και τις φωτοσκιάσεις την πλαστικότητα της μορφής.

Στο ακίνητο ιδιοκτησίας Δημουλά (χάρτης 1) χαρακτηριστικά είναι τα τμήματα επιτοιχιών κονιαμάτων που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής (2005-2006). Ορισμένα φέρουν ερυθρό χρώμα και ίχνη φυτικής και γεωμετρικής διακόσμησης που μαρτυρούν την ύπαρξη τοιχογραφιών στο ανώτερο μη σωζόμενο τμήμα ημικυκλικού τοίχου. Ο συγκεκριμένος τοίχος συνεχίζεται προς ΒΔ, έξω από το όριο του οικοπέδου, στην κατεύθυνση του προαναφερθέντος λουτρικού συγκροτήματος με το οποίο φαίνεται ότι σχετίζεται (φωτ. 09). Ορίζει αίθουσα με δάπεδο από λίθινες πλάκες στα ΒΔ και δύο χώρους με ψηφιδωτά δάπεδα στα ΝΑ. Το πρώτο διατηρείται σε καλή κατάσταση, αλλά όχι και η εικονιστική παράσταση που φέρει στο κέντρο. Το δεύτερο έχει υποστεί εκτεταμένες φθορές. Γεωμετρικά κυρίως θέματα αποδίδονται με λίθινες ψηφίδες οκτώ διαφορετικών χρωμάτων, ενώ γίνεται ευρεία χρήση και πηλινων. Πλοχμοί, σπείρες, οκτάκτινα αστέρια, μαϊάνδροι, προοπτικοί κύβοι, πλαισιωμένα από απλή φυτική διακόσμηση τοποθετούνται σε λευκό φόντο (φωτ. 10, 11).

Σε μικρή απόσταση από την πλατεία, επί της οδού Αγριλίων (ή Λουτρού) (χάρτης 1), εντοπίστηκαν τρεις υπόκαυστοι χώροι⁶ με *prefurnium* στα ανατολικά και ένας τέταρτος χώρος στα ΒΔ που καλύπτεται με αποσπασματικά σωζόμενο ψηφιδωτό δάπεδο (φωτ. 12, 13). Ασφαλώς πρόκειται για βαλανείο το οποίο θα μπορούσε να συσχετίζεται με το «λουτρικό συγκρότημα» της πλατείας λόγω της γειτνίασης του. Ωστόσο μεταξύ τους υπάρχει χρονική απόσταση. Αλλά δεν είναι η πρώτη φορά που έρχονται στο φώς βαλανεία στη Σάμη για αυτό και εντυπωσιάζει ο αριθμός τους.⁷

6. Τμήματα αυτών των χώρων είχαν εντοπιστεί και στο παρελθόν κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής. Βλ. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά π. 145.

7. Το 1969 ο Καλλιπολίτης επί της οδού Διχαλίων εντόπισε άλλο βαλανείο με ψηφιδωτά δάπεδα (Β. Καλλιπολίτης, «Ανασκαφή εν Σάμη της Κεφαλληνίας» ΙΙΑΕ 1959, Αθήναις 1965, 120-125 και «Ανασκαφαί εν Κεφαλληνία» ΙΙΑΕ 1960, 128-135), ενώ κοντά σε αυτό

Σε δύο πιθανώς δημόσια κτήρια ανήκουν δύο ακόμη ψηφιδωτά δάπεδα που αποκαλύφθηκαν στην οδό Ι. Μεταξά κατά το έτος 2007 στο πλαίσιο του έργου του βιολογικού καθαρισμού (χάρτης 1). Το ένα από τα δάπεδα διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Το περιθώριο σχηματίζεται από ζώνες με ρόμβους και πλοχμό που περικλείουν συμπλεκόμενους κύκλους. Στο κέντρο φέρει τετράγωνο με ομόκεντρους κύκλους οι οποίοι διακοσμούνται εναλλάξ με τρίγωνα λευκού και μαύρου χρώματος, ενώ στο μικρότερο κύκλο εγγράφεται το κεφαλαίο γράμμα Α (φωτ. 14).

Ιδιωτικές κατοικίες-επαύλεις

Στην οδό Διχαλίων, ΝΑ του λιμανιού και σε μικρή απόσταση από αυτό (χάρτης 1), ψηφιδωτό δάπεδο κοσμεύει αίθουσα πολυτελέστατης κατοικίας και εντυπωσιάζει με την πολυπλοκότητα των φυτικών και γεωμετρικών θεμάτων του.⁸ Φέρει ζώνη τετράκτινων αστεριών, ιωνικού κυματίου, προοπτικού μαιάνδρου και ιχθυάκανθας, η οποία διανθίζεται με φιγούρες πτηνών και ζώων. Η ζώνη αυτή φαίνεται ότι πλαισίωνε κεντρική παράσταση (φωτ. 24).

Με την ανασκαφή στο ακίνητο ιδιοκτησίας Κάραλη (χάρτης 1) (κατά τα έτη 2005 και 2006) προστίθενται τρία ακόμη ψηφιδωτά δάπεδα στον κατάλογο των ψηφιδωτών δαπέδων της Σάμης.⁹ Το τμήμα της που αποκαλύφθηκε σχηματίζεται από πέντε χώρους. Κυριαρχεί ένας κεντρικός με τρεις εισόδους με κατώφλια που εισάγουν σε ψηφιδωτό δάπεδο. Γύρω από αυτόν αναπτύσσονται ένας επιμήκης προθάλαμος στα νότια με αποσπασματικά σωζόμενο ψηφιδωτό δάπεδο, ένας χώρος στα δυτικά με δάπεδο διατηρημένο σε άριστη σχεδόν κατάσταση, ένας στα ανατολικά με σύστημα αγωγών και τέλος ένας στα ΝΔ με χαλικόστρωτο δάπεδο. Η διακόσμηση των ψηφιδωτών απαρτίζεται και εδώ από γεωμετρικά θέματα αποδοσμένα με λευκές, μαύρες και κεραμικές ψηφίδες. Πλοχοί, πέλτες, τεμνόμενοι κύκλοι, τρίγωνα, ρόμβοι είναι τα κύρια μοτίβα τα οποία πλαισιώνονται από ζώνη κισσού που φύεται μέσα από κάνθαρους τοποθετημένους στις γωνίες ή στο κέντρο των ζωνών. Αξίζει να αναφερθεί έμβλημα στο δάπεδο του κεντρικού δωματίου, το οποίο σώζεται αποσπασματικά και εικονίζει πιθανώς σύμπλεγμα Διονύσου

ήρθε στο φως και τέταρτο από την 20^η ΕΒΑ. Η ανασκαφή στην πλατεία Κωνσταντάτου και στην οδό Αγριλίων πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου της εγκατάστασης του βιολογικού καθαρισμού σε δύο περιόδους (2005 - 2006 και 2007).

8. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε κατά το έτος 2005 στο πλαίσιο του έργου της εγκατάστασης του βιολογικού καθαρισμού.

9. Κατά το παρελθόν είχε γίνει περιορισμένης έκτασης ανασκαφή και δοκιμαστικές τομές. Βλ. ΑΔ 52 (1997): Χρονικά, σ. 309

και άγριου ζώου στο φυσικό περιβάλλον (φωτ. 25, 26).

Σαφής ομοιότητα των ψηφιδωτών αυτών με ανάλογα στην έπαυλη του Μανίου Αντωνίνου στη Νικόπολη δείχνουν τη σχέση της Σάμης με μεγάλα κέντρα της κυρίως Ελλάδας και τις επιρροές στην τέχνη.¹⁰

Νεκροταφεία

Τα νεκροταφεία αναπτύσσονται στα όρια της πόλης και εκτός των τειχών. Εκτός από το νότιο νεκροταφείο, την περίοδο 2004 έως 2006 τεκμηριώνεται η ύπαρξη του βόρειου όπου ήταν ήδη γνωστός ρωμαϊκός ταφικός θάλαμος με καμαρωτή οροφή¹¹ λαξευμένος στο φυσικό βράχο.

Το νεκροταφείο οργανώνεται σε βραχώδη έκταση και χρονολογείται σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα από τον 5^ο αι. π.χ. μέχρι τον 3^ο αι. μ.Χ. Από επιφανειακή έρευνα που έγινε, φαίνεται ότι καταλαμβάνει μεγαλύτερη έκταση από αυτήν μέσα στην οποία ερευνήθηκαν οι ελάχιστοι τάφοι. (φωτ. 15).

Τα όρια του νότιου νεκροταφείου είναι αρκετά διευρυμένα όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ενώ η χρήση του αρχίζει από τη πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και συνεχίζεται αδιαλείπτως μέχρι την υστερορωμαϊκή περίοδο.¹²

Οι τάφοι που ερευνήθηκαν στα δύο νεκροταφεία έχουν προσανατολισμό κυρίως Β, ΒΑ-Ν, ΝΔ ή Α-Δ και ανήκουν στον τύπο του κιβωτίο-σχημου, του κεραμοσκεπούς και του λακκοειδούς (φωτ. 16, 17).

Τα παραδείγματα των μνημειακών τάφων, όπως είναι οι καμαροσκεπείς, είναι ελάχιστα, αλλά και των σαρκοφάγων από τις οποίες σώζονται ελάχιστα τμήματα. Είναι γνωστός από το παρελθόν ρωμαϊκός ταφικός θάλαμος του 2^{ου} αι. μ.χ.¹³

Τα τοιχώματα των κιβωτίοσχημων τάφων σχηματίζονται άλλοτε από κατεργασμένες πλάκες όρθια τοποθετημένες και άλλοτε από τέσσερις τοίχους κτισμένους με λίθους και κονίαμα οι οποίοι εσωτερικά επενδύονται με κονίαμα. Ο δεύτερος αυτός τύπος είναι διαδεδομένος κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Λίθινες πλάκες σχηματίζουν το κάλυμμα τους. Η διαμόρφωση του δαπέδου τους ποικίλει. Σπανιότερα σχηματίζεται από

10. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ.141, 53 (1998): Χρονικά, σ. 510

11. ΑΔ 42 (1987): Χρονικά, σ. 167

12. Για σύντομες αναφορές των ερευνών: Ι.Παπαποστόλου, ΑΔ 32 (1977) Χρονικά, 183-186. Ι. Μέννεγκα, ΑΔ 35 (1980) Β1, 199-200. Μ. Πετρόπουλος, ΑΔ 40 (1985), Χρονικά, Αθήνα 1990, 144-147. Μ. Πετρόπουλος, ΑΔ 42 (1987), Β1 Αθήνα 1992, 165-169. Τμήματα του νότιου νεκροταφείου ανασκάφτηκαν τόσο από την ΕΤΕΕΚΑ όσο και από τη ΔΕ' ΕΠΚΑ είτε στο πλαίσιο σωστικών ανασκαφών σε ιδιόκτητα ακίνητα είτε στο πλαίσιο του έργου της εγκατάστασης του βιολογικού καθαρισμού.

13. ΑΔ 40 (1985): Χρονικά, σ. 146

λίθινες πλάκες ή στρώση βοτσάλων, ενώ η πάγια τακτική είναι χώμα.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι σχηματίζονται από δύο ή περισσότερες κεράμους τοποθετημένες σε οριζόντια ή σαμαρωτή διάταξη, ενώ το δάπεδό τους κυρίως αποτελείται από χώμα, εκτός ελαχίστων περιπτώσεων κατά τις οποίες ο νεκρός εναποτίθεται σε κεράμους.

Οι λακκοειδείς τάφοι ανοίγονται στο φυσικό έδαφος ή στο βράχο, όπως είναι στην περίπτωση του βόρειου νεκροταφείου οι οποίοι συγκρίνονται ως προς τη μορφή με τους κιβωτιόσχημους.

Οι εγχυτρισμοί σε αμφορείς ή πήθους είναι σύνθητες φαινόμενο, αλλά παρατηρείται σε περιπτώσεις ενταφιασμού βρεφών και μικρών παιδιών.

Σε αρκετές περιπτώσεις οι τάφοι εντάσσονται σε περιβόλους δηλώνοντας την κοινή καταγωγή των αποθανόντων (φωτ. 18).

Τα στοιχεία για την ύπαρξη φερέτρων/φορέων είναι ασαφή. Ωστόσο έχουν βρεθεί σε ορισμένους τάφους και σε διάφορα σημεία μεγάλα σιδερένια καρφιά που παραπέμπουν σε αυτή την υπόθεση.

Στο σύνολο σχεδόν των κιβωτιόσχημων τάφων επικρατεί η πρακτική της ανακομιδής.

Οι νεκροί τοποθετούνται σε ύπτια στάση με τα άνω άκρα κατά μήκος του κορμού. Άλλοτε αυτά κάμπτονται και καταλήγουν στο ύψος του στήθους, του υπογαστρίου ή της ηβικής χώρας.

Όλες σχεδόν οι ταφές σε κιβωτιόσχημους τάφους συνοδεύονταν από κτερίσματα, τα οποία ποικίλουν ανάλογα με το φύλο, την ηλικία και την κοινωνική θέση του ατόμου. Τέτοια κτερίσματα είναι: Ειδώλια, πήλινα αγγεία όπως λήκυθοι, οινοχόες, σκύφοι, κάνθαροι, πινάκια και λυχνάρια, γυάλινα αγγεία, κυρίως δακρυδόχοι, κοσμήματα από χρυσό, ασήμι, χαλκό και ελεφαντοστό όπως περόνες, δαχτυλίδια, ενώτια και ψήφοι περιδεραίων, φύλλα χρυσού είτε ως διακόσμηση των ενδυμάτων, είτε προερχόμενα από στεφάνια και τέλος νομίσματα και χρυσές δανάκες στο χέρι ή στο στόμα ως αμοιβή στο χάροντα ή τον Ερμή ψυχοπομπό για την κάθοδο στον κάτω κόσμο. Τέλος, αντικείμενα σχετιζόμενα με προσωπικές δραστηριότητες όπως υφαντικά βαρίδια, βελόνες και στλεγγίδες (φωτ. 19 - 22).

Χαρακτηριστικά είναι τα πλακίδια Σειληνών, καθώς επίσης και τα πτηνόμορφα ειδώλια που βρέθηκαν σε τάφους του νότιου νεκροταφείου. Τα πλακίδια φαίνεται ότι έχουν διονυσιακό χαρακτήρα, καθώς η συσχέτιση του Διονύσου με τον άλλο κόσμο ανάγεται στην αρχή του Οριφισμού, ενώ μία από τις μορφές εμφάνισης του Διονύσου στη λατρεία ήταν ο Διόνυσος Ζαγρεύς.¹⁴ Τα πτηνόμορφα ειδώλια ίσως σχετίζονται με την Αφροδίτη στο στενό λατρευτικό κύκλο της οποίας ανήκει το περι-

14. AE 124 (1985), Κ. Δαβάρας, Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, σ.155

στέρι και τονίζουν τον χθόνιο χαρακτήρα της θεάς.¹⁵

Χάλκινο κράνος πρώιμου Ιλλυρικού τύπου είναι εντυπωσιακό και μοναδικό εύρημα σε ολόκληρη την Κεφαλονιά μέχρι τώρα. Φέρει χαρακτηριστική αύλακα από το μέτωπο μέχρι το επαυχένιο για τη στερέωση του λοφίου, ενώ φαίνεται ότι διακοσμούταν με σειρές ήλων στις παραγναθίδες (φωτ. 23).

Σε αντίθεση με τους κιβωτιόσχημους, οι περισσότεροι κεραμοσκεπείς τάφοι είναι φτωχοί σε κτερίσματα και περιέχουν μόνο ένα ή δύο πήλινα ή γυάλινα αγγεία και σε ελάχιστες περιπτώσεις ένα χάλκινο νόμισμα. Βέβαια δεν εξέλειπαν και περιπτώσεις κεραμοσκεπών τάφων που περιείχαν άφθονα κτερίσματα.

Περιφέρεια της Σάμης

Στο πλαίσιο της ανάπτυξης της πόλης εκτός των τειχών ανήκουν η αγροικία στον οικισμό Πουλάτα στο ακίνητο ιδιοκτησίας Λεβενιώτη, καθώς και η ρωμαϊκή έπαυλη της Αγίας Ευφημίας.

Η πρώτη έδωσε νέα στοιχεία για την τοπογραφία της αρχαίας Σάμης, καθώς είναι η πρώτη φορά που εντοπίζονται ευρήματα αυτής της περιόδου στην περιοχή. Από την περιορισμένης έκτασης ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε κατά το έτος 2010, διαπιστώθηκε ότι αναπτύσσεται σε οκτώ τουλάχιστο χώρους. Χαρακτηριστικός είναι ο πυθεώνας στον έναν από αυτούς στον οποίο διατηρούνται *in situ* εννέα πίθοι (φωτ. 27). Προβληματική είναι η ερμηνεία κατασκευής από οπτοπλίνθους και κονίμα με σύστημα αγωγού ο οποίος καταλήγει στο στόμιο πίθου. Σε συνδυασμό ωστόσο με την ύπαρξη του πυθεώνα θα μπορούσε ίσως να χαρακτηριστεί ως τμήμα ελαιοτριβείου ή ληνού.

Η έπαυλη της Αγίας Ευφημίας που χρονολογείται στην υστερορωμαϊκή περίοδο, αναπτύσσεται σε τρεις χώρους, από τους οποίους οι δύο σώζουν ψηφιδωτά δάπεδα (φωτ. 28). Στον βόρειο διακρίνεται ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρική παράσταση η οποία σχηματίζεται από ρόμβους, που εναλλάσσονται με τετράγωνα. Η παράσταση πλαισιώνεται από ζώνη κεραμικών ψηφιδών και πλοχμού. Ο μεσαίος χώρος φέρει ψηφιδωτό δάπεδο από μεγάλες τετράγωνες λίθινες ψηφίδες, ενώ ιδιαίτερο στοιχείο αποτελεί το λίθινο *impluvium* το οποίο συνδέεται με αγωγό (φωτ. 29). Τέλος ο νότιος χώρος σώζει τον πυθμένα λουτήρα και τμήμα μολύβδινου αγωγού.

Τα ευρήματα από την περιοχή της Σάμης, καταδεικνύουν το βαθμό της σχέσης της με μεγάλα κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας, αλλά πολύ

15. Σ. Κόρτη - Κόντη, Η χοροπλαστική της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 83

περισσότερο την ιδιαίτερη σχέση που είχε στη διάρκεια των αιώνων με περιοχές της δυτικής Ελλάδας, όπως είναι η Ηλεία, η Πάτρα, η Αιτωλία και η Ακαρνανία, με κοντινά νησιά, όπως η Λευκάδα, αλλά και με πόλεις των ακτών της Ιταλικής χερσονήσου που βρέχονταν από την Αδριατική θάλασσα. Η στρατηγική θέση της Σάμης στο σταυροδρόμι των εμπορικών δρόμων βορά-νότου και ανατολής-δύσης ευνοούσε τις εμπορικές σχέσεις και ανταλλαγές, έτσι ώστε πολλά από αυτά να είναι προϊόντα εμπορικών, και άλλα προϊόντα γόνιμων πολιτιστικών ανταλλαγών με μεγάλα κέντρα του ρωμαϊκού κόσμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΔΑΒΑΡΑΣ, Κ. 1985. Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, Α.Ε 129 - 216
- ΖΑΧΟΣ, Κ. & Θ. ΚΥΡΚΟΥ. 1998. Έπαυλη Μάνιου Αντωνίνου, Αρχ. Δελτίο 53 - Β2, 508 - 511
- ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, Β. 1959. Ανασκαφή εν Σάμη της Κεφαλληνίας, ΠΑΕ, 120 - 125
- ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, Β. 1960. Ανασκαφαί εν Κεφαλληνία, ΠΑΕ, 128 - 135
- ΚΟΡΤΗ - ΚΟΝΤΗ, Σ. 1994. Η χοροπλαστική της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη
- ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ι. 1977. Κεφαλλονιά, Αρχ. Δελτίο, 32 - Β1, 183 - 186
- ΠΕΤΡΙΤΑΚΗ, Μ. 1985. Σάμη, Αρχ. Δελτίο 40 - Β, 141 - 144
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. 1985. Οδός Λουτρού, Αρχ. Δελτίο 40 - Β1, 144 - 147
- ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. 1987. Σάμη, Αρχ. Δελτίο 42 - Β1, 168
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Α. 1997. Αρχ. Δελτίο 52 - Β1, 301 - 317

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Αεροφωτογραφία της θέσης «Λουτρό» όπου διακρίνεται τμήμα του ρωμαϊκού λιμενοβραχίονα μέσα στη θάλασσα και η ανασκαφή στο οικόπεδο Φλαμιάτου.

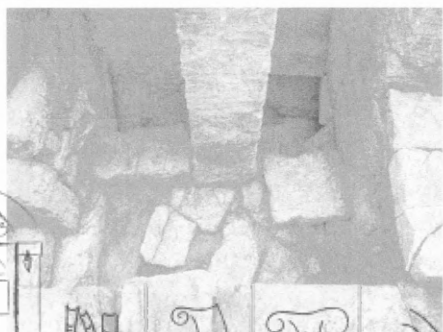
2. Τμήμα της ανασκαφής στο οικόπεδο Φλαμιάτου.

3. Στρώμα καταστροφής στο οικόπεδο Πετράτου.

4. Το κρηναίο οικοδόμημα εξωτερικά.

5. Το εσωτερικό των δύο θαλάμων στο κρηναίο οικοδόμημα.

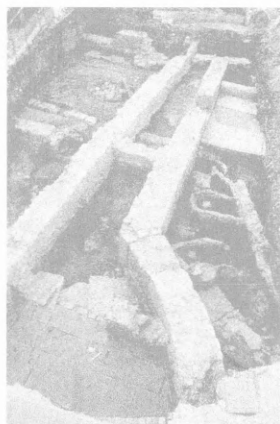
ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΓΓΕΛΟΥ
6. Τμήμα του ανασκαμμένου έργου.

7. Τμήμα υπόκαυστου χώρου στην Πλατεία Κωνσταντάτου.

8. Το ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση Διονύσου στην Πλ. Κωνσταντάτου.

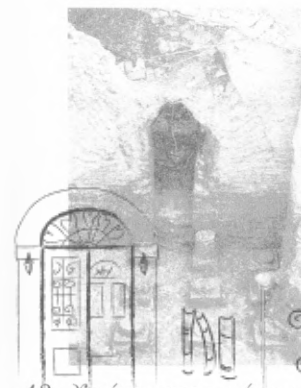
8. Άποψη της ανασκαφής στο οικόπεδο Δημουλά.

10. Ψηφιδωτό δάπεδο στο οικόπεδο Δημουλά.

11. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου στο οικόπεδο Δημουλά.

12. Υπόκαυστος χώρος και perfunium στην οδό Αγριλίων.

13. Ψηφιδωτό δάπεδο στην οδό Αγριλίων.

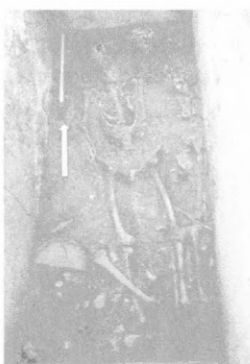
ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

14. Ψηφιδωτό δάπεδο στην οδό Ι. Μεταξά.

15. Αποψη της ανασκαφής στο βόρειο νεκροταφείο.

16. Κιβωτιόσχημος τάφος από το νότιο νεκροταφείο.

17. Κεραμοσκεπής τάφος από το νότιο νεκροταφείο.

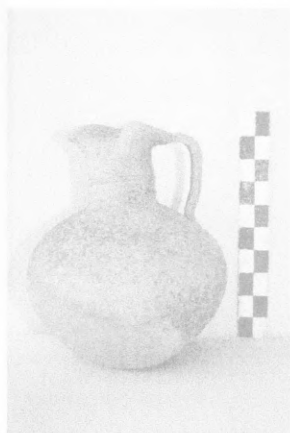

18. Αποψη της ανασκαφής στο νότιο νεκροταφείο.

19. Τάφος οικότου από το νότιο νεκροταφείο.

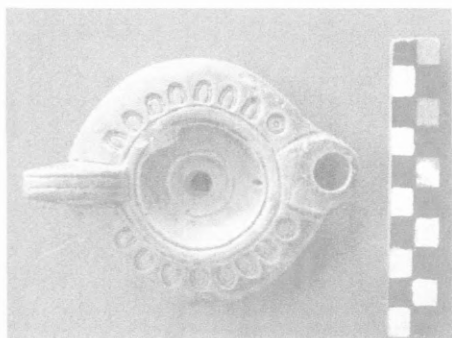

20. Τριφυλλόστομη οinoχόη από το νότιο νεκροταφείο.

21. Χρυσό δαχτυλίδι από το νότιο νεκροταφείο.

22. Λύχνος από το νότιο νεκροταφείο.

23. Χάλκινο κράνος από το νότιο νεκροταφείο.

24. Το ψηφιδωτό δάπεδο στην οδό Διχαλιών.

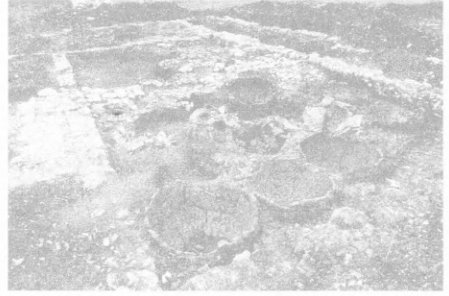

25. Η ανασκαφή στο οικοπέδο Κάραλη.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΟΥ

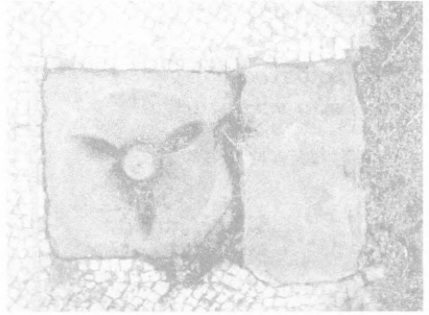
26. Ψηφιδωτό δάπεδο
στο οικόπεδο Κάραλη.

27. Τμήμα της αγροικίας
στο οικόπεδο Λεβενιώτη.

28. Η έπαυλη της Αγίας Ευφημίας.

29. Το λίθινο impluvium στην έπαυλη
της Αγίας Ευφημίας.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΙΘΑΚΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Η ανάγκη του ανθρώπου να ερμηνεύσει δυνάμεις ανώτερες από εκείνον και να τις εξευμενίσει, ανάγεται σε χιλιάδες χρόνια πριν. Με την οργάνωση των ανθρώπων σε κοινωνίες δημιουργείται η έννοια της θρησκείας και της λατρείας με οργανωμένα χαρακτηριστικά. Στο παρόν άρθρο θα γίνει μια προσπάθεια σύντομης ανασύνθεσης της λατρείας στα νησιά της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης, από την ύστερη εποχή του Χαλκού μέχρι την ύστερη αρχαιότητα, που διαδίδεται και καθιερώνεται πλέον η χριστιανική θρησκεία.

ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ

Κατά την **Ύστερη Εποχή του Χαλκού** είναι γνωστό ότι η θρησκεία κυριαρχεί στο σύνολο των κοινωνικών δραστηριοτήτων με την πολιτική και τη θρησκευτική εξουσία να είναι αλληλένδετες. Κατά τους μυκηναϊκούς χρόνους παράλληλα με τις παλιότερες θεότητες της φύσης εισάγεται ως λατρεία το δωδεκάθεο. Οι λατρευτικές τελετουργίες λαμβάνουν χώρα στην ύπαιθρο, σε ιερά κορυφές, λατρευτικά σπήλαια, ιερές πηγές ή κοντά σε ιερά δέντρα. Στην Κεφαλονιά όμως τα στοιχεία για τη θρησκευτική λατρεία (τόποι και συνήθειες) είναι ελάχιστα, παρόλο που κατά τη μυκηναϊκή περίοδο σημειώνεται μεγάλη ανάπτυξη στο νησί.¹

Κατά τους **ιστορικούς χρόνους**, και συγκεκριμένα τη γεωμετρική εποχή, παγιώνεται σε όλη την ελληνική επικράτεια η λατρεία του Ελλη-

- Η Ευφροσύνη Τζανετάτου είναι αρχαιολόγος, Msc EMI «Πρόστασία Μνημείων».

1. Κατά το Σπ. Μαρινάτο την Κεφαλονιά εποίκησαν Αχαιοί (Αρχαιομινωικής καταγωγής) από τη δυτική ακτή της Πελοποννήσου μεταφέροντας στο νησί τους θεούς και τους ήρωες τους. Μαρινάτος 1962. 26.

νικού Πάνθεου. Στην Κεφαλονιά στοιχεία για τη λατρεία εμφανίζονται από την αρχαϊκή εποχή και μετέπειτα, τις περιόδους δηλαδή που σχηματίζεται, εδραιώνεται και φθάνει στην πλήρη ανάπτυξή του ο θεσμός της πόλεως - κράτους. Εκτός από τους ίδιους τους λατρευτικούς χώρους² και τα στοιχεία που αντλούνται από αυτούς, πληροφορίες για τη λατρεία των κατοίκων του νησιού, η οποία διαδραματίζε ίσως το σημαντικότερο ρόλο στη ζωή γενικότερα των αρχαίων Ελλήνων, αντλούνται από τη νομισματοκοπία,³ την αγγειογραφία, τις επιγραφές, τις ταφικές συνήθειες, τα κτερίσματα και τις αρχαίες γραπτές πηγές.

Εκτός από τη λατρεία των διαφόρων θεοτήτων, παρατηρείται κατά τους ιστορικούς χρόνους και η «λατρεία των νεκρών» (που προέρχεται από τους μυκηναϊκούς χρόνους). Οι άνθρωποι δηλαδή της κάθε εποχής απέδιδαν φόρο τιμής στους νεκρούς προγόνους τους (προγονολατρεία) ή τους ήρωες τους (ηρωολατρεία). Στην Κεφαλονιά εμφανίζεται προγονολατρεία, με τα μέχρι τώρα δεδομένα, από τον 7^ο αι. π.Χ. και εξής σε μυκηναϊκούς τάφους. Συγκεκριμένα στο νεκροταφείο των Μεταξάτων⁴ στη Λειβαθώ, η εύρεση εντός των τάφων αγγείων υστερότερων των μυκηναϊκών χρόνων μαζί με πλήθος οστών ζώων ενισχύει την άποψη για προγονολατρεία, με την τέλεση σπονδών και θυσιαστήριων γευμάτων. Οι λατρευτικές τελετουργίες λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό των θαλαμοειδών τάφων, στα κενά ανάμεσα στους λάκκους, που ανοίγονταν στο δάπεδο για τον ενταφιασμό των νεκρών. Στο θαλαμοειδή τάφο Α των Μεταξάτων η προγονολατρεία θεωρείται βέβαιη αφού εντοπίστηκαν αγγεία από την αρχαϊκή έως την ελληνιστική εποχή.⁵ Στην κορυφή του τάφου διανοίγεται οπή, που πιθανόν φρασσόταν με λίθο, για την τέλεση θυσιών στον εσωτερικό χώρο. Στο μυκηναϊκό νεκροταφείο επίσης της Λακθήρας είναι πολύ πιθανή η προγονολατρεία, αφού στον τάφο Β έχουν εντοπιστεί λίγα τμήματα αγγείων⁶ του 7ου - 5ου αι. π.Χ. Στο θολωτό τάφο στα Τζανάτα, η ανακάλυψη δύο σιδερένιων στλεγγίδων, ιστορικών χρόνων, επιτρέπουν την άποψη ότι είχαν κατατεθεί ως προσφορά στους ήρωες προγόνους.⁷

2. Ναοί, λατρευτικά σπήλαια, υπαίθρια ιερά. Δυστυχώς σήμερα σώζεται μικρός αριθμός τους, και σε αποσπασματική μορφή ως επί το πλείστον.

3. Αποτελούν σημαντικά τεκμήρια της θρησκευτικής λατρείας αφού απεικονίζουν πολλές φορές τις θεότητες που λατρεύονταν στις εκάστοτε περιοχές ανά περιόδους.

4. Τάφοι Α και Β Μεταξάτων βλ. Μαρινάτος 1933, 97 - 99.

5. Μαρινάτος ό.π., 98.

6. Μαρινάτος 1932, 33. Ίσως όμως να προέρχονται από μεταγενέστερες επιχώσεις επειδή δε σώζεται ολόκληρο το σπήλαιο.

7. Κολώνας 1992, 155.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΜΟΥΣΕΩΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 2014-2019

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΜΟΥΣΕΩΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ 2014-2019

Οι τέσσερεις πόλεις - κράτη της Κεφαλονιάς,⁸ όντας ανεξάρτητες, ακολουθούσαν τη δική τους θρησκευτική λατρεία, που σε πολλές όμως περιπτώσεις συνέπιπτε.

Η πόλη - κράτος της **Κράνης** διαθέτει πολλά ιερά και λατρευτικό σπήλαιο. Στην ακρόπολη της πόλης εντοπίζονται δύο λατρευτικά κέντρα. Στο βόρειο τμήμα της, στη βορειοδυτική υπώρεια του λόφου Καστέλι, κοντά στην κρήνη⁹ που μέχρι και σήμερα υδροδοτεί το Αργοστόλι, τοποθετείται το Ιερό της Δήμητρας και της Περσεφόνης.¹⁰ Δεν έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα διεξοδικές ανασκαφικές εργασίες στην περιοχή οπότε όλα τα στοιχεία προκύπτουν από τα ορατά λείψανα και τα ευρήματα που έχουν εντοπιστεί κατά διαστήματα. Ο Ν. Κυπαρίσσης το 1919 εντόπισε το κρηπίδωμα του αρχαίου ναού, που όμως σήμερα δεν είναι ορατό.¹¹ Η ακριβής θέση του δεν είναι δυνατόν να προσδιορισθεί. Ωστόσο θα πρέπει να ήταν κτισμένος στην περιοχή που βρίσκεται το εκκλησάκι της Αγίας Τριάδας,¹² σήμερα κατακρημνισμένο και ερειπωμένο, ίσως και στο ίδιο πλάτωμα που είναι κτισμένο. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί η τοιχοποιία της εκκλησίας, που είναι δομημένη σχεδόν εξολοκλήρου από κυβόλιθους και δόμους θεμελίων αρχαίου κτίσματος. Αρχαίοι κυβόλιθοι (ορισμένοι από αυτούς φέρουν αναθύρωση και εγκοπές), που προφανώς προέρχονταν από το ιερό, εντοπίζονται επίσης ενσωματωμένοι σε αναλήμματα ή σε λιθόστρωση στην πλαγία του λόφου.¹³ Λίγο χαμηλότερα από την Αγία Τριάδα απαντώνται τα ερείπια του Αγίου Ιωάννη,¹⁴ πλησίον του οποίου, στα δυτικά, υπάρχει και δεύτερη πηγή. Το 1967 εντοπίστηκε και περισυλλέγη, από την επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Ε. Κουνάδη, αρχαϊκό δωρικό κιονόκρανο,¹⁵ που είχε χρησιμοποιηθεί πιθανότατα ως βάση της Αγίας Τριά-

8. Η Κεφαλληνιακή τετράπολις είναι γνωστή από τον Θουκυδίδη (II, 30, 2).

9. Κατά την αρχαιότητα οι πηγές πόσιμου νερού, που ανάβλυζαν από τους πρόποδες του λόφου Καστέλι, πιθανότατα κατέληγαν σε μια διαμορφωμένη κρήνη. Ίσως από εκεί να προέρχεται και το όνομα της Κράνης (Κράνα, κατά τη δωρική διάλεκτο, που ομιλούσαν στην Κεφαλονιά κατά τους ιστορικούς χρόνους) βλ. Καλλιγιάς 1969, 270, Καλλιγιάς 1978, 138.

10. Καλλιγιάς 1968, 320, Καλλιγιάς 1969, 270, Καλλιγιάς 1978, 136- 146, Μαρινάτος 1962, 34-35.

11. Καλλιγιάς 1978, 140. Και κατά τις μετέπειτα έρευνες του Π. Καλλιγά το 1968 δεν είχε εντοπιστεί.

12. Του 16ου - 17ου αι. πιθανόν. Βρίσκεται ανάμεσα στο σημερινό υδραγωγείο και την υδατοδεξαμενή της Αγγλοκρατίας, στο μέσο της απόστασής τους βλ. Καλλιγιάς ό.π., 139, Πάρης 1892, 202-203.

13. Καλλιγιάς ό.π., 140.

14. Ιδιωτικό εκκλησάκι που άνηκε κάποτε στην οικογένεια Πινατάρου βλ. Καλλιγιάς 1968, 320.

15. Αποτελείται από τετράγωνο άβακα, διαστάσεων 0,73 x 0,73μ. και ύψος 0,12μ. και

πεζας. Το 1914 και 1919 διενεργήθηκε στην περιοχή της Αγίας Τριάδας μικρή ανασκαφική έρευνα του Ν. Κυπαρίσση και το 1968 ολιγοήμερη έρευνα του Π. Καλλιγιά.¹⁶ Αποκαλύφθηκαν λίγα αρχιτεκτονικά στοιχεία όπως σπόνδυλοι κιόνων και λίθινα τμήματα της στέγης του αρχαίου ναού, που μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Αργοστολίου αλλά χάθηκαν κατά τους καταστροφικούς σεισμούς του 1953, όπως και άλλα ευρήματα του Μουσείου. Από τα λιγοστά στοιχεία εξάγεται το συμπέρασμα ότι πρόκειται για ναό δωρικού ρυθμού, πιθανόν εν παραστάσι με πρόδομο και σηκό,¹⁷ λίθινα θεμέλια και ανωδομή, τοίχους λιθόκτιστους ως ένα σημείο και έπειτα πλινθόκτιστους, αρχαϊκής εποχής (6^{ου} αι. π.Χ.). Το σημαντικότερο εύρημα, που αποκαλύπτει τη λατρευόμενη θεότητα, αποτελεί μια ενεπίγραφη βαθμιδωτή βάση αφιερώματος,¹⁸ από μαλακό πωρόλιθο, που φέρει στο κέντρο της άνω επιφάνειας κυκλικό μεγάλο τόρμο για τη στερέωση του αναθήματος, **εικ. 1**. Χρονολογείται στον 1^ο αι. π.Χ. λόγω της αναθηματικής επιγραφής, που είναι γραμμένη στη δωρική διάλεκτο.¹⁹ Η μεσαία βαθμίδα, στην εμπρόσθια όψη, φέρει επιγραφή «Δάματρι και Κόραι». Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι το ιερό ήταν αφιερωμένο στη λατρεία της Δήμητρας και της Περσεφόνης, θεότητες χθόνιες της φύσης (βλάστησης, γονιμότητας και αναπαραγωγής). Το γεγονός ότι το ιερό βρισκόταν σε περιοχή πλησίον υδάτινων πηγών συνηγορεί επίσης στη λατρεία των συγκεκριμένων θεοτήτων, που σχετίζονταν με τις ιερές πηγές. Ο υπαίθριος βωμός δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα, αλλά είναι πιθανόν να μην υπήρχε επειδή στη λατρεία των χθόνιων θεοτήτων χρησιμοποιούταν εσχάρα αντί βωμού. Η καλή σχετικά κατάσταση διατήρησής της βάσης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι βρισκόταν σε στεγασμένο χώρο και πιθανότατα εντός του ναού. Επίσης κατά τις ανασκαφές εντοπίστηκαν αφιερώματα²⁰ των πιστών προς τις λατρευόμενες θεότητες, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη εύνοια τους (ειδώλια - προτομές γυναικείες κυρίως, μικρογραφικά αγγεία, κοσμήματα), που χρονολογούνται στον 5ο - 4ο αι. π.Χ. Άξιο αναφοράς αποτελεί ένα μαρμάρινο αγαλμάτιο, τμήμα συμπλέγματος, καθιστής γυναικείας μορφής, σε ορθογώνια βάση (φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο). Εντοπίστηκε το 1892 σε εργασίες καθαρισμού στην περιοχή του υδραγωγείου του Κουτάβου.²¹ Χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

πεπλατυσμένο εχίνο, ύψους 0,11μ. βλ. Καλλιγιάς ό.π., 320.

16. Καλλιγιάς 1969, 270, Καλλιγιάς 1978, 138.

17. Καλλιγιάς 1978, 142.

18. Καλλιγιάς 1969, 270, Καλλιγιάς 1978, 142-143.

19. Καλλιγιάς 1978, 142.

20. Καλλιγιάς 1969, 270, Καλλιγιάς 1978, 144.

21. Καλλιγιάς 1978, 144 - 145.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ**

και η τεχνοτροπία του (αυστηρός ρυθμός) παραπέμπει σε εργαστήριο πελοποννησιακό, ίσως και της Ολυμπίας. Πρόκειται για σύμπλεγμα Δήμητρας και Κόρης, η θεά Δήμητρα καθισμένη και στα δεξιά της η θεά Περσεφόνη όρθια. Αν και οι Ρωμαίοι κατέλαβαν την Κράνη στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. η λειτουργία του ιερού φαίνεται να μην εγκαταλείφθηκε σίγουρα μέχρι τον 1^ο αι. π.Χ. Η βόρεια όμως πλαγιά του λόφου Καστέλι εγκαταλείφθηκε σταδιακά προς τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. γιατί αναπτύχθηκε προς τα δυτικά η νέα πόλη, γύρω από το λιμάνι.

Στο ανατολικό άκρο της ακρόπολης, στο λόφο Πεζούλες, κοντά στην ανατολική πύλη, διαμορφώνεται το δεύτερο λατρευτικό κέντρο.²² Πρόκειται για ναό εν παραστάσι, με πρόδομο και σηκό, που αποδίδεται στην υστεροαρχαϊκή ή την πρώιμη κλασσική περίοδο, διαστάσεων 8.20 x 5.85μ. (με σηκό 6.20 x 5μ.). Βόρεια του ναού κτίζεται κατά τα ρωμαϊκά χρόνια στωικό οικοδόμημα, διαστάσεων 23 x 5.5μ. Από το ναό σώζονται τα λίθινα θεμέλια και οι ορθοστάτες ενώ οι τοίχοι πιθανότατα να ήταν ελαφρότεροι και κτισμένοι από πλίνθους. Από το στωικό κτίριο σώζονται τα θεμέλια (μεγάλοι, αργοί λίθοι) και το δάπεδο, επιστρωμένο από ασβεστοκονίαμα. Η ανωδομή του ήταν από εύθρυπτο ψαμμόλιθο (ίσως να προέρχεται από λατομείο στη Σκάλα²³). Δεν εντοπίστηκε ο βωμός του ιερού, όπου οι πιστοί θα τελούσαν τις καθιερωμένες θυσίες. Εντοπίστηκαν λίγα τμήματα αγγείων και πήλινων γυναικείων ειδωλίων - προτομών (5ου - 4ου αι.π.Χ) που δε δύνανται όμως να προσδιορίσουν τη λατρευόμενη θεότητα.²⁴ Η πρόσβαση στο ιερό γινόταν από την ανατολική πύλη της ακρόπολης μέσω οδού, που περνούσε βόρεια της στοάς και οδηγούσε προς τα δυτικά.

Άλλος σημαντικός ναός της Κράνης βρισκόταν στη θέση «Άγιος Μηνάς», στις σημερινές Μηνιές. Εντοπίστηκε σε ανασκαφές το 1912,²⁵ κάτω από τα ερείπια χριστιανικού ναΐσκου, ιδιοκτησίας της οικογένειας Κυπριώτου, που ήταν κτισμένος με οικοδομικό υλικό του αρχαίου ναού (σπόνδυλους κι άλλα αρχιτεκτονικά μέλη). Οι ανασκαφές αποκάλυψαν σε μεγάλο βαθμό το κρηπίδωμα του και τμήμα του στερεοβάτη, καθώς και αρχιτεκτονικά διακοσμητικά στοιχεία,²⁶ κεραμίδες και τμήματα αγγείων. Πρόκειται για ναό δωρικού ρυθμού, χωρίς όμως καταγε-

22. Καλλιγιάς 1969. 271, Benton 1931-32, 224.

23. Καλλιγιάς ό.π. 271, 276.

24. Έχει διατυπωθεί η άποψη από τον Π. Καλλιγά ότι το ιερό ήταν αφιερωμένο στην Αθηνά, όμως πρόκειται για αβάσιμη υπόθεση. Καλλιγιάς 1995, 4.

25. Κυπαρίσσης 1912, 105-107.

26. Χαρακτηριστικά δείγματα αποτελούν τμήματα σίμης με γραπτή ή ανάγλυφη διακόσμηση και τμήμα μετώπου καλυπτήρα με παράσταση κεφαλής Γοργούς - οδηγός βλ. Μόσχος 2000. 16.

γραμμένες τις διαστάσεις του, **εικ.2**. Εντοιχισμένα στην εκκλησία βρέθηκαν ένα ακέφαλο άγαλμα ιματιοφόρου ανδρός και μια γυναικεία μαρμάρινη κεφαλή ρωμαϊκών χρόνων.²⁷ Οι ανασκαφές δεν προχώρησαν περισσότερο την περίοδο εκείνη καθώς δεν κατέστη δυνατή η απαλλοτρίωση του οικοπέδου. Ο ναός δυστυχώς σήμερα έχει καταστραφεί ολοσχερώς και δεν εντοπίζεται η θέση του ή λοιπά στοιχεία του στην περιοχή. Τα λιγοστά ευρήματα δεν μπορούν να οδηγήσουν σε κάποιο συμπέρασμα για τη λατρευόμενη θεότητα, πέρα από την υπόθεση ότι ο ναός ίσως ήταν αφιερωμένος σε ανδρική και γυναικεία θεότητα. Η λειτουργία του ανάγεται από την αρχαϊκή εποχή έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Νότια του χωριού Ντομάτα, στη θέση Λιθοκούλουμα, εντοπίστηκαν νότια της εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων, πιθανά στοιχεία ένδειξης αρχαίου ναού.²⁸ Πιο συγκεκριμένα σε ιδιωτικό κτήμα, ανευρέθηκε λίθινος χίονας και πήλινες κέραμοι ερυθρωπές ή ωχροκίτρινες, που μάλλον προέρχονταν από τη στέγη του κτιρίου. Τα όστρακα αγγείων που συλλέχθηκαν, λόγω της μεγάλης φθοράς τους δεν είναι δυνατόν να δώσουν στοιχεία χρονολόγησης. Λίγο νοτιότερα, στην τοποθεσία «Καλυβάκια», αφηγήσεις ντόπιων αναφέρονται στον εντοπισμό αγγείων και μολύβδινων πλακών, που έφεραν γράμματα και πιθανόν σχετίζονται με την προαναφερθείσα θέση. Καταγράφεται σαν πιθανή θέση αφού δεν μπορεί να εξαχθεί από τα ευρήματα ασφαλές συμπέρασμα.

Ο Σπ. Μαρινάτος εντόπισε στα Κοκκολάτα, στη θέση Αρχάγγελος, όπου και το ομώνυμο παρεκκλήσιο της οικογένειας Γιακρούση, πώρινο σπόνδυλο δωρικού χίονα και αρχιτεκτονικά μέλη²⁹ και εκατό μέτρα βορειότερα, διασκορπισμένα σε αγρό, άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, που ίσως αλληλοσχετίζονται. Σημαντικό εύρημα ένας βωμίσκος που φέρει στη βάση δύο εγχάρακτους αστέρες (ίσως σχετίζονται με λατρεία των Διόσκουρων).³⁰

Υστεροελλαδικός θαλαμοειδής τάφος στα Διακάτα³¹ Κράνης, κατά τους ιστορικούς χρόνους λειτουργεί ως ιερό των Νυμφών και του Πάνα, όπως προκύπτει από τα αφιερώματα (αναθηματικά ειδώλια - πλακίδια γυναικείων κυρίως μορφών και ειδώλια του Πάνα) και τα οστά ζώων, αναμειγμένων σε τέφρα, που παραπέμπουν σε τελετουργικές θυσίες.

Στην περιφέρεια της πόλης - κράτους, στο λόφο Χαλιό, περιοχή

27. Μόσχος ό.π., 16.

28. Μαρινάτος 1920-21, 172.

29. Μαρινάτος 1933, 69. Ο Σπ. Μαρινάτος θεωρεί ότι ο αρχαίος ναός μπορεί να βρισκείται κάτω από το παρεκκλήσι.

30. Μαρινάτος ό.π., 70.

31. Κυπαρίσσης 1912, 117-118.

Καρδακάτων, έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά λείψανα και θραύσματα αρχαϊκών και κλασικών ειδωλίων.³² Εκτός από τον οχυρωματικό - αμυντικό χαρακτήρα των καταλοίπων, η ύπαρξη ειδωλίων παραπέμπει και σε λατρευτική χρήση του χώρου.

Η εικονογραφία των νομισμάτων της Κράνης δεν οδηγεί σε ιδιαίτερα συμπεράσματα σχετικά με τις λατρευόμενες θεότητες,³³ όπως συμβαίνει στις υπόλοιπες πόλεις - κράτη. Στη πλειονότητα τους τα νομίσματα απεικονίζουν βουκράνιο ή κριό, που εκτός από την κτηνοτροφία, ίσως συνδέονται με το θεό Ερμή.³⁴ Ίσως να απεικονίζεται σε κάποια νομίσματα η κεφαλή του Απόλλωνα. Ο Ποσειδώνας επίσης εμφανίζεται, όμως δεν είναι βέβαιο ότι πρόκειται για κοπή της πόλης.³⁵ Έχει διατυπωθεί η άποψη για λατρεία της Αθηνάς ή του Άρη, που όμως δεν επιβεβαιώνονται μέχρι στιγμής.³⁶

Στην κορυφή του λόφου Αλποβούνι, βορειοανατολικά της ακρόπολης της Σάμης, σώζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ναού, ίσως του Απόλλωνα, σύμφωνα με κάποιες υποθέσεις. Τα θεμέλια του ναού έχουν διαστάσεις 27,7 x 11,94μ. αλλά ο χώρος δεν έχει ερευνηθεί ανασκαφικά μέχρι σήμερα. Ο Randsborg αναφέρει άλλα δύο κτήρια, ένα στην ακρόπολη και ένα στην αρχαία πόλη της Σάμης, που ενδεχομένως να λειτουργούσαν ως ναοί.³⁸ Επίσης σε ψήφισμα της πόλης γίνεται αναφορά σε ιερό της Άρτεμης.³⁹

Ένα μικρό κυκλικό ελληνιστικό κτίσμα στο Διγαλέτο έχει αναφερθεί ως πιθανός ναός.⁴⁰ Ωστόσο δεν υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις γι' αυτήν την άποψη.

Σημαντικότερος λατρευτικός χώρος αποτελεί το λιμνοσπήλαιο της

32. Αντωνακάτου Ντ. 1989, σελ.539, υποσημ.40. Randsborg 2002 vol.1, 105 και vol.2, 55, fig.XI 3. Σε πρόσφατη συζήτηση ο κ. Α. Σωτηρίου, που ως υπεύθυνος αρχαιολόγος της ΣΤ'ΕΠΚΑ είχε εισηγηθεί την κήρυξη της περιοχής σε αρχαιολογικό χώρο, επιβεβαίωσε την εύρεση ειδωλίων σε αυτοψία που διενέργησε και ο ίδιος.

33. Για τα νομίσματα της Κράνης βλ. Κατσούνη 2012, 134-136, Ποστολάκας 1868, 91-94, Randsborg ό.π. vol.2, fig. XI. 2, Λοβέρδος 1888, 56 - 60, Μπονέλου, Σωτηρίου.

34. Καλλιγιάς 1978, 146. Για τον Ερμή σε νομίσματα της Κράνης αλλά και γενικά στην υπόλοιπη Κεφαλονιά βλ. Μπονέλου, Σωτηρίου ό.π., Randsborg ό.π. vol.2, fig.XI 3, Τσιτσέλης 1960, 3. Σύμφωνα με μύθο ο Ερμής φέρεται ως πατέρας του Κεφάλου.

35. Ποστολάκας ό.π., 94.

36. Τσιτσέλης ό.π., 3.

37. Hάρτς ό.π., 180 στηρίζεται σε απόψεις των ντόπιων, Randsborg ό.π. vol.1, 52, 94, Pl. D LXII και vol.2, 58, fig.XI 3.

38. Randsborg ό.π. vol.2, fig. XI. 3.

39. IG, IX. 1, 4, 1582 στ.35. Για το ψήφισμα βλ. αναλυτικά αυτό που υποσημ. 51 και 103.

40. Έχει βρεθεί πληθόν κεραμική αρχαϊκής εποχής. Ο Randsborg αναφέρει στον τύπο της Θόλου (tholos temple). Randsborg ό.π. vol.1, Pl. D XXI, Pl. D XXII και vol.2, 309, 311-312. Χωρέμη-Σπετσίερη 2011, 18.

Μελισσάνης,⁴¹ στον Καραβόμυλο, πλησίον της Σάμης. Τα σπήλαια, λόγω της μυστηριακής ατμόσφαιρας που απέπνεαν, αποτέλεσμα της ιδιαίτερης διαμόρφωσης του εσωτερικού τους χώρου, επιλέγονταν για τη λατρεία χθόνιων θεοτήτων. Η ονομασία του σπηλαίου διατηρείται εδώ και αιώνες ενώ ονομαζόταν για πολλά χρόνια και ως Αγία Μελισσάνη.⁴² Ανασκάφηκε το 1963 από τον Σπ. Μαρινάτο,⁴³ με χρηματοδότηση του Συλλόγου Αρχαιοφίλων Κεφαλληνίας. Εσωτερικά του σπηλαίου διαμορφώνονται δύο χώροι (βόρεια και νότια). Οι μέγιστες συνολικές διαστάσεις του είναι 163μ. μήκος και 25μ. πλάτος. Στο νότιο τμήμα του έχει κατακρυμνηθεί ήδη από την αρχαιότητα τμήμα της οροφής, διαμορφώνοντας άνοιγμα μήκους 50μ. και πλάτους 30μ., το οποίο φωτίζει το σπήλαιο. Στο βόρειο τμήμα του σπηλαίου έχει δημιουργηθεί νησίδα από τους κατακρημνισμένους βράχους και τους σταλακτίτες της οροφής, που διαμορφώνει δύο μικρές κορυφές, μία νότια και μια βόρεια, ύψους 8μ. και 9μ. αντίστοιχα. Σε αυτό το νησάκι εντοπίστηκαν αρχαιότητες, και πιο συγκεκριμένα στο ΝΑ τμήμα του καθώς το βορειότερο τμήμα του ήταν πιο σκοτεινό και δεν προσεγγίστηκε καθόλου από τους αρχαίους λατρευτές. Γίνεται αντιληπτό πως η κάθοδος στο σπήλαιο θα καθίστατο εξαιρετικά δύσκολη κατά την αρχαιότητα αφού θα έπρεπε ο επισκέπτης εκτός της δύσκολης κατάβασής του με σκοινί, από το άνοιγμα στο εσωτερικό του σπηλαίου, να κολυμπήσει μέχρι το νησάκι. Για το λόγο αυτό η χρήση του σπηλαίου για λατρευτικούς σκοπούς διαπιστώθηκε δύο μόλις φορές, μια κατά την ύστερη κλασική περίοδο (τέλη 4ου αι. π.Χ) και μια κατά την πρώιμη ελληνιστική (έως το β' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ), όπως μαρτυρούν τα σχετικά λίγα ευρήματα.⁴⁴ Από αυτά ξεχωρίζουν τα λατρευτικά αφιερώματα και συγκεκριμένα γυναικείες ανάγλυφες προτομές και ένα ανάγλυφο πλακίδιο που απεικονίζει το μικρό Πάνα να τον ακολουθούν τρεις Νύμφες, που φέρουν στην κεφαλή υδρία και κρατούν στο δεξί χέρι δάδα. Η λατρεία λοιπόν του λιμνοσπηλαίου αφιερώνεται στον Πάνα και τη συνοδεία του, τις Νύμφες. Πρόκειται για χθόνιες θεότητες που λατρεύονταν κυρίως σε σπήλαια, και ανάλογες περιπτώσεις διαπιστώνονται σε άλλα σπήλαια της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης. Η λατρεία τους ενισχύεται με την εύ-

41. Μαρινάτος 1964, 15-22.

42. Ίσως να προέρχεται από το όνομα Νύμφης (Μελισσάνη ή Μελισσάνθη) χωρίς όμως να υπάρχουν ασφαλή στοιχεία για την επικυριοποίηση της θεωρίας βλ. Μαρινάτος ό.π., 22. σημ.2. Το «Αγία» πολύ πιθανό να χρησιμοποιήθηκε για να εκφραστεί τον ειδωλολατρικό ιερό αυτό χώρο. Τσιτσέλης 1877, 25.

43. Αφού πρώτα είχε διανοιχθεί η σύραγγα για την πρόσβαση στο χώρο από την Τοπική Επιτροπή Τουρισμού Κεφαλονιάς, Μαρινάτος ό.π., 16.

44. Δόντας 1964. 28-35.

ρηση ενός πήλινου ειδωλίου του Πάνα,⁴⁵ γενειοφόρου (πρόκειται μάλλον για Σιληνό), καθιστού πάνω σε βράχο, που κρατά στο δεξί χέρι αγγείο (κάνθαρο), και στο αριστερό κέρας Αμάλθειας (σύμβολο γονιμότητας), **εικ.3**. Αξιόλογο ανάθημα αποτελεί και ένας πήλινος, ανάγλυφος δίσκος, που απεικονίζει χορό Νυμφών.⁴⁶ Έξι γυναικείες μορφές πιασμένες από το χέρι χορεύουν με τον Πάνα στο κέντρο να παίζει σύριγγα. Ο Πάνας εμφανίζεται μικρότερος σε μέγεθος από τις Νύμφες, **εικ.4**. Πουθενά δεν εντοπίστηκε κάποιου είδους βωμός.

Ένα δεύτερο αξιοσημείωτο λιμνοσπήλαιο αποτελεί αυτό της Ζερβάτης,⁴⁷ πεντακόσια περίπου μέτρα από το σπήλαιο της Μελισσάνης, στα νότια του χωριού Βλαχάτα. Προσιδιάζει στη Μελισσάνη και είναι πολύ πιθανόν η χρήση του να είχε επίσης λατρευτικούς σκοπούς. Διαθέτει επίσης δύο χώρους ενώ η οροφή του έχει κατακρημνιστεί. Στο βορειοανατολικό τμήμα του σπηλαίου το 1963 ο Σπ. Μαρινάτος πραγματοποίησε ανασκαφή αλλά η συνεχόμενη ανάβλυση του νερού δεν επέτρεψε τη συνέχιση της σε μεγάλο βάθος. Αποκαλύφθηκε κεραμική από τον 7^ο αι. π.Χ έως τους ελληνοιστικούς χρόνους. Δεν εντοπίστηκαν όμως αναθήματα που θα επιβεβαίωναν το λατρευτικό χαρακτήρα του σπηλαίου, χωρίς αυτό να συνεπάγεται ότι δεν υπάρχουν αφού η έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί.

Στοιχεία για τη λατρεία της Σάμης αντλούνται και από τα νομίσματά⁴⁸ της πόλης. Βέβαιη θεωρείται η λατρεία της Αθηνάς αφού σε πολλά από τα νομίσματα απεικονίζεται η κεφαλή της θεάς. Σε άλλα νομίσματα κλαδί δάφνης στεφανώνει τα αρχικά της πόλης (Σ, ΣΑ), παραπέμποντας στο ιερό σύμβολο του Απόλλωνα, αν και μπορεί να επιδεικνύει απλώς τη γεωργική δραστηριότητα της πόλης - κράτους. Απεικονίζεται όμως και η κεφαλή του Απόλλωνα. Η λατρεία του Απόλλωνα επιβεβαιώνεται και από ένα ειδώλιο που βρέθηκε σε τάφο της Σάμης, που απεικονίζει το θεό με λύρα.⁴⁹ Τέλος σε κάποια νομίσματα απεικονίζεται ο Κέφαλος με Λαίλαπα, ο κυνηγητικός του σκύλος, ίσως και η σύζυγός του Πρόκριδα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η απεικόνιση μυθικών ηρώων στα νομίσματα των πόλεων της Κεφαλονιάς δε συνεπάγεται απα-

45. Δόντας ό.π., 32-33.

46. Δόντας ό.π., 28-30. Ανάγλυφα πλακίδια που απεικονίζουν κυκλικούς χορούς των Νυμφών εντοπίστηκαν και σε άλλες περιπτώσεις σπηλαίων της Κεφαλονιάς, του Ιονίου και της Βορειοδυτικής Ελλάδας βλ. και Samartzidou 2015, 469.

47. Μαρινάτος ό.π., 22-23.

48. Για τα νομίσματα Σάμης βλ. Κατσούνη ό.π., 137-139, Προσταλάκας ό.π., 98-100, Randsborg ό.π. vol.2, fig. XI, 2, Λοβέρδος ό.π., 63-66, Μπονέλου, Σωτηρίου ό.π., Λοβέρδος ό.π., 63-64.

49. Sotiriou 2013, 19.

ραίτητα ηρωολατρεία αλλά ίσως παραπέμπει στη μυθική οίκηση του νησιού,⁵⁰ προσδίδοντας πολιτικές προεκτάσεις, που σχετίζονται με τη συγκρότηση της πόλης-κράτους. Βέβαια στην περίπτωση της Σάμης ψήφισμα του 208/7 αναφέρεται σε λατρευτικά δρώμενα (θυσίες και αγώνες) που τελούνται προς τιμήν του Κεφάλου.⁵¹ Στο ίδιο ψήφισμα αναφέρονται και εορτές προς τιμήν του Διονύσου.⁵² Τμήμα στομίου μελανόμορφου κιονωτού κρατήρα φέρει Διονυσιακή παράσταση,⁵³ ενισχύοντας την υπόθεση για τη λατρεία του. Επίσης παρουσιάζεται λατρεία της Δήμητρας και Κόρης που προκύπτει από μια λίθινη αναθηματική ανάγλυφη στήλη, των κλασικών χρόνων, που απεικονίζει μια γυναικεία μορφή να τελεί θυσία σε βωμό προς τιμήν δύο γυναικείων θεοτήτων, της Δήμητρας και της Περσεφόνης,⁵⁴ **εικ.8**. Έφερε επίσης επιγραφή που αναφέρεται στη Δίκη.

Στην αρχαία πόλη της Πάλης, στη θέση Κολώνα, εντοπίστηκαν τα ερείπια αρχαίου ναού,⁵⁵ δωρικού ρυθμού πιθανότατα. Συγκεκριμένα τμήματα τοιχοβάτη ή κρηπιδώματος ναού, από μαλακό ασβεστολιθικό ψαμμίτη, τα οποία ο ιδιοκτήτης του κτήματος πολλά χρόνια πριν, κατά την εκσκαφή του κτήματος του για την καλλιέργεια σταφιδαμπέλου, εντόπισε κατά χώρα αλλά τα απέσπασε προκειμένου να κατασκευάσει λίθινο περίβολο. Λίγο νοτιότερα ο ιδιοκτήτης αποκάλυψε ότι είχε εντοπίσει θέση στρωμένη με λαξευμένους ογκόλιθους, που δεν μπόρεσε να μετακινήσει λόγω βάρους, και πολύ μεγάλη ποσότητα κεράμων. Ευρύτερα στη θέση εντοπίστηκαν τμήματα μελαμβαφών αγγείων, κυβόλιθοι με αναθύρωση και πώρινοι πλίνθοι. Τέλος σε κοντινό κτίσμα ως κατώφλι της εισόδου είχε χρησιμοποιηθεί λίθινος σπόνδυλος κίονα, δωρικού ρυθμού. Ο Σπ. Μαρινάτος τοποθετεί το ναό στην ύστερη αρχαϊκή εποχή, χωρίς όμως να έχει διενεργηθεί περεταίρω ανασκαφή του χώρου, που θα κατέληγε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα.⁵⁶ Αντιθέτως, τα

50. Μπονέλου, Σωτηρίου ό.π.

51. Το ψήφισμα βρέθηκε στη Μαγνησία του Μαιάνδρου, στη Μ. Ασία. Προσκαλούν οι Σαμαίοι τους Μάγνητες να παρευρεθούν σε τοπικές τους εορτές βλ. IG IX, 1, 4, 1582 στ.19. Για το ψήφισμα βλ. και αυτόθι υποσημ. 103.

52. IG ό.π. Ο Ζερβός Ιακωβάτος συνδέει τη λατρεία του Διονύσου με τη διαδεδομένη καλλιέργεια της αμπέλου στο νησί βλ. Ζερβός Ιακωβάτος 1861, 40-41. Για Διόνυσσο επίσης Τσιτσέλης 1960, 2.

53. Μόσχος ό.π., 15.

54. Σωτηρίου 1993, 151, Sotiriou ό.π., 19.

55. Μαρινάτος 1920-21, 172-3.

56. Στηρίζει την άποψη του στο γεγονός ότι η Πάλη φαίνεται να ήταν ισχυρή πόλη αφού κατά τους μηδικούς πολέμους ήταν η μόνη πόλη της Κεφαλονιάς που σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (Ηροδ. IX, 28) έστειλε στη μάχη των Πλαταιών διακόσιους οπλίτες. Μαρινάτος ό.π., 173

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

στοιχεία που έχουν προκύψει είναι ελάχιστα και δεν αφήνουν περιθώρια για την ταύτιση του ναού με τη λατρεία συγκεκριμένης θεότητας.

Σε άλλη τοποθεσία, στην περιφέρεια της αρχαίας Πάλης, στο χωριό Σουλλάροι (πολύ κοντά στην αρχαία πόλη) εντοπίστηκε πώρινο δωρικό κιονόκρανο των μέσων του 5^{ου} αι. π.Χ. στην εκκλησία της Αγίας Μαρίνας, όπου είχε χρησιμοποιηθεί ως βάση της Αγίας Τράπεζας.⁵⁷

Σημαντικό λατρευτικό σπήλαιο της Πάλης είναι η «Δρακοσπηλιά».⁵⁸ Βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της χερσονήσου της Παλικής, ανάμεσα από το Φάρο του Γερογόμπου και τη μονή της Παναγίας των Κηπουραίων. Η είσοδος του ανοίγεται σε απότομο γκρεμό 60-80μ. περίπου πάνω από τη στάθμη της θάλασσας. Περιορισμένες έρευνες είχαν πραγματοποιηθεί το 1985 από την ΕΣΕ και το 1993 από τον ΣΠΕΛΕΟ.⁵⁹ Το 2005 πραγματοποιήθηκε αυτοψία από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας Νότιας Ελλάδος⁶⁰ και το 2006 ξεκίνησε η ανασκαφή του σπηλαίου,⁶¹ όταν και δόθηκε λύση στο πρόβλημα της εισόδου στο χώρο. Ο χώρος, μήκους 45μ., ήταν σε πολύ μεγάλο βαθμό συλημένος. Όμως αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός ευρημάτων που χρονολογεί τη χρήση του σπηλαίου τόσο στους προϊστορικούς χρόνους (νεολιθική εποχή, ως χώρο εγκατάστασης) όσο και στους ιστορικούς χρόνους ως τόπο λατρείας. Από τα ευρήματα των ιστορικών χρόνων εξάγεται το συμπέρασμα πως το σπήλαιο είχε λατρευτική χρήση που διήρκεσε από τα τέλη της Αρχαϊκής (τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.) έως τα τέλη της Ελληνιστικής εποχής. Έχει εντοπιστεί μεγάλος αριθμός πήλινων προσφορών, που κατασκευάστηκαν από ένα ή περισσότερα τοπικά εργαστήρια της αρχαίας Πάλης, κυρίως ειδωλίων - προτομών, ανάγλυφων πλακιδίων - πινάκων, ειδωλίων που αναπαριστούν μυθικά όντα (Σιληνός, Σφίγγα), ακόμα και φρούτα/ καρπούς.⁶² Τα ειδώλια - προτομές, που αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό των αφιερωμάτων, απεικονίζουν κυρίως γυναικείες μορφές, που απαντώνται σε διάφορους τύπους.⁶³ Τα αναθηματικά πλακίδια δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τη θρησκευτική λατρεία. Κάποια ανάγλυφα πλακίδια α-

57. Τετράγωνος άβακας ύψους 0,45μ. Καλλιγιάς 1969, 276.

58. Πάρης ό.π. 228, Τσιτσέλης ό.π., 15-16.

59. Δελτίο ΕΣΕ, XIX, τευχ. 1, 1983-88, σ. 38-40. Η υπ' αρ. πρωτ. 760/27.8.993 αναφορά του ΣΠΕΛΕΟ στην Εφορεία Σπηλαιολογίας.

60. Ευσταθίου, Σαμαρτζίδου 2005, 1219- 1220.

61. Samartzidou 2015, 465 - 699.

62. Samartzidou ό.π., 469

63. Πολυάριθμα παράλληλά τους έχουν βρεθεί σε άλλα λατρευτικά σπήλαια της Κεφαλονιάς, του Ιονίου (Ιθάκη, Λευκάδα, Ζάκυνθος), τα δυτικά ηπειρωτικά παράλια, την υπόλοιπη Ελλάδα αλλά και τις αποικίες της Μεγάλης Ελλάδας (Νότια Ιταλία, Σικελία).

πεικονίζουν κυκλικούς χορούς των Νυμφών. Άλλα πλακίδια - πίνακες απεικονίζουν θεότητες όπως ο Απόλλωνας και η Άρτεμις. Συγκεκριμένα σε ένα πλακίδιο απεικονίζεται ο Απόλλωνας κιθαρωδός με ελάφισύμβολο της Άρτεμις αλλά και του Απόλλωνα,⁶⁴ εικ.5. Σε άλλο απεικονίζεται ένθρονη γυναικεία θεότητα χωρίς να διακρίνονται πιο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ενώ συλλέχθηκαν τμήματα πλακιδίων που απεικονίζουν ζώα και πιθανόν να πρόκειται για σκηνή κυνηγιού με την Άρτεμη.⁶⁵ Τη θεά Άρτεμη ίσως να απεικονίζουν πλακίδια με γυναικείες κεφαλές σε κατά τομή ή εμπρόσθια όψη. Άλλα ανάγλυφα πλακίδια αναπαριστούν την Άρτεμη ως Σελήνη. Απεικονίζεται η θεά με μηνίσκο (ημισέληνο) πάνω από την κεφαλή της, όπως έχει παρατηρηθεί και σε σπήλαια της Ιθάκης⁶⁶ και της νότιας Ιταλίας. Τέλος εντοπίστηκαν στο σπήλαιο ενεπίγραφα όστρακα (θραύσματα) αγγείων, που παρόλη την αποσπασματικότητά τους δίνουν στοιχεία για τη λατρεία που φιλοξένησε το σπήλαιο. Το σπήλαιο λοιπόν ήταν αφιερωμένο στη λατρεία της θεάς Άρτεμις (φαίνεται να αποτελεί την κύρια θεότητα), που εμφανίζεται και ως θεότητα με χθόνια χαρακτηριστικά στον τύπο της Άρτεμης-Σελήνης ή ακόμα και της Άρτεμης Βενδίδας,⁶⁷ των Νυμφών, του Πάνα, του θεού Απόλλωνα και πιθανόν και της θεάς Δήμητρας. Δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι η Άρτεμις και ο Απόλλωνας λατρεύονται σε σπήλαια δεδομένου ότι παρουσιάζουν και χθόνια χαρακτηριστικά. Οι Νύμφες μάλιστα έχουν στενή σχέση με την Άρτεμη αφού ενίοτε αποτελούν τη συνοδεία της.

Τα στοιχεία που αντλούνται από τη νομισματοκοπία της Πάλης είναι σημαντικά.⁶⁸ Σε πολλά νομίσματα απεικονίζεται το σύμβολο κόκκου σίτου και κριθής, που αφενός καταδεικνύει την έντονη γεωργική δραστηριότητα και αφετέρου τη λατρεία της θεάς Δήμητρας, κατεξοχήν προστάτιδας της γεωργίας. Σε άλλα νομίσματα απεικονίζεται γυναικεία κεφαλή, της Δήμητρας ή Περσεφόνης, στεφανωμένη με στάχυα. Κάποια νομίσματα αναγράφουν συμπλήρωμα των αρχικών της πόλης (ΠΑ), στεφανωμένα από κλαδιά δάφνης ενώ άλλα αναπαριστούν κε-

64. Υπάρχουν παραστάσεις του Απόλλωνα με ελάφι, βλ. αυτόθι για Ιθάκη.

65. Samartzidou ό.π., 467.

66. Βλ. αυτόθι Σπήλαιο Λοΐζου και Μαρμαροσπηλιάς.

67. Samartzidou ό.π., 468, 470. Το προσωνύμιο της Άρτεμις ως Βένδης σχετίζεται με την τοπική χθόνια θεότητα της Θράκης Βένδης ή Βένδεια, η λατρεία της οποίας λάμβανε χώρα σε σπήλαια και όταν εισήχθη στην υπόλοιπη Ελλάδα, ταυτίστηκε με την Άρτεμη.

68. Για τα νομίσματα της Πάλης βλ. Κατσούνη ό.π. 139-141. Ποστολάκης ό.π. 94-96 και Παράρτημα, Μπινέλου, Σωτηρίου ό.π., Λοβέρδος ό.π. 50-54, Randsborg ό.π. Vol.2, fig. XI. 2, Τσιτσέλης 1960, 2-3, ο οποίος αναφέρει επίσης την Εστία αλλά και ναό στο Παλαιόκαστρο της Αθηνάς, που δεν επιβεβαιώνονται.

φαλή ανδρός δαφνοστεφανωμένη παραπέμποντας στη λατρεία του Απόλλωνα. Συνηθισμένη είναι η αναπαράσταση του ήρωα Κεφάλου, είτε με απεικόνιση της κεφαλής του είτε καθισμένος σε βράχο, καθώς και της κεφαλής της Πρόκριδος.

Στην επικράτεια της πόλης - κράτους των **Πρόννων**, ανήκει το μεγαλύτερο και καλύτερα διατηρημένο έως σήμερα αρχαίο ιερό⁶⁹ του νησιού, που βρίσκεται στη θέση «Αγ. Γεώργιος - Γραδού», 2,5 χιλιόμετρα βόρεια του οικισμού της Σκάλας, **εικ.6**. Δεν ήταν σημαντικό ιερό μόνο για την πόλη - κράτος αλλά αποτελούσε σημαντικό σταθμό λατρείας και για τους ταξιδιώτες στο Ιόνιο και τη Δύση.⁷⁰ Ανακαλύφθηκε το 1812 από τον Charles Philippe de Bosset.⁷¹ Ο ναός ήταν καταχωμένος και στη θέση του διατηρούνταν τα κατάλοιπα χριστιανικής εκκλησίας, η οποία είχε κτιστεί με αρχιτεκτονικά μέλη του αρχαίου ναού. Το γεγονός αυτό προκάλεσε το ενδιαφέρον του De Bosset, ο οποίος γκρέμισε την εκκλησία, αποσπώντας τους κίονες, και προχώρησε σε περαιτέρω ανασκαφικές ενέργειες, αποκαλύπτοντας το ναό. Την ίδια χρονιά κτίστηκε στα νότια του εξωκλήσι αφιερωμένο στον Άγιο Γεώργιο, με οικοδομικό υλικό και από το μνημείο.⁷² Έχει ερευνηθεί ανασκαφικά το 1960, το 1969 και το 2001⁷³ ενώ με τις πρόσφατες εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου η εικόνα του ιερού έχει συμπληρωθεί ικανοποιητικά.⁷⁴ Η ίδρυση του ιερού ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή, στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.,⁷⁵ και φαίνεται η λειτουργία του να συνεχίζει μέχρι τον 4ο αι. π.Χ. ενώ ο χώρος στους ρωμαϊκούς χρόνους είχε οριστικά εγκαταλειφθεί. Το ιερό, το οποίο οριοθετούσε περιμετρικά περίβολος από ισχυρή αργολιθοδομή⁷⁶ περιλάμβανε το ναό και τη στοά, που βαίνει παράλληλα με το

69. Αναφορές στο ναό έχουν γίνει από πολλούς ξένους περιηγητές, έλληνες και ξένους ιστορικούς ερευνητές του 19ου αι. βλ. Goodisson 1822, 141-145, Τσιτσέλης 1877, 7, Τσιτσέλης 1960, 3, Holland 1819, 533-534, Λοβέρδος ό.π., 67, Riemann 1879, 57-58.

70. Βρισκόταν σε άμεση επαφή με τη Ζάκυνθο και ανοιγόταν προς το στενό της Μεσσηνίας και τη Σικελία.

71. Αρμυστής το διάστημα 1810-1814. Την περίοδο της θητείας του στην Κεφαλονιά διενέργησε αρχαιολογικές έρευνες σε όλο το νησί.

72. Αρχιτεκτονικά μέλη του ιερού χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό και σε άλλες παλαιότερες ακόμα και πιο σύγχρονες κατασκευές αλλά έχουν καθαιρεθεί και εν μέρει «επιστρέψει» στον αρχικό τους χώρο.

73. Μαρινάτος 1962, 34, Καλλιγιάς 1969, 273-276 και Σωτηρίου 2001- 2004, 180.

74. Έργο «Ανάδειξη-Ανάπλαση Αρχαϊκού Ναού Σκάλας Κεφαλονιάς», 2012-2015. Βικάτου, Παπαφλωράτου 2015.

75. Σύμφωνα με το Σπ. Μαρινάτο, που χρονολόγησε δωρικό κιονόκρανο, που χρησιμοποιήθηκε ως βάση της Αγίας Τράπεζας του Αγίου Γεωργίου, στο 600-570 π.Χ βλ. Μαρινάτος ό.π., 34 Σύμφωνα με τον ΙΙ. Καλλιγά ανάγεται η ίδρυση του ιερού στο πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ βλ. Καλλιγιάς ό.π., 275.

76. Σώζεται σήμερα σε μήκος 5,70μ.

ναό και εξυπηρετούσε τις διάφορες ανάγκες του ιερού και των επισκεπτών. Ο ναός, που σήμερα σώζεται στο επίπεδο θεμελίωσης, είναι δωρικός περίπτερος⁷⁷ και σχηματίζεται από τον πρόναο, το σηκό και τον οπισθόδομο με την είσοδο στα ανατολικά.⁷⁸ Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την οικοδόμησή του ήταν κυρίως λευκός, σκληρός ασβεστόλιθος, σε κάποιες όμως περιπτώσεις και ψαμμίτης. Το στωικό οικοδόμημα, σημερινών διαστάσεων 30,55 x 8,90μ., σώζεται επίσης στο επίπεδο της θεμελίωσης με κατεστραμμένο το βορειοανατολικό και ανατολικό τμήμα του. Πρόκειται για επίμηκες κτήριο, με πέντε ή έξι χώρους, που διαμορφώνει στο μεγαλύτερο τμήμα της βόρειας πλευράς του ανοιχτό στεγασμένο χώρο με κιονοστοιχία (διασώζονται τέσσερις τετράπλευρες βάσεις κιόνων). Ο βωμός δεν έχει εντοπιστεί. Ο De Bosset κατά την ανασκαφική του έρευνα εντόπισε εντός του σηκού του ναού τη βάση λατρευτικού αγάλματος και γύρω της τμήματα ανδρικού, μαρμάρινου αγάλματος, σε φυσικό μέγεθος και γυναικείου μαρμάρινου αγάλματος, σε πολύ μικρότερο μέγεθος.⁷⁹ Άλλα ευρήματα που έχουν προκύψει κατά τις ανασκαφές είναι πολλά αρχιτεκτονικά μέλη (σπόνδυλοι και τμήματα κιόνων, τμήματα κιονοκράνων, κεραμίδες στέγης, σίμες, υδρορρόες σε σχήμα λεοντοκεφαλής, ακροκέραμα κ.α), κεραμική (τμήματα αγγείων, λύχνοι), και λίγα σχετικά αναθήματα, όπως πήλινη γυναικεία προτομή, εικ.7, και χάλκινη μικρογραφική τριποδική βάση.⁸⁰ Η έλλειψη λοιπόν επαρκών στοιχείων καθιστά αδύνατη μέχρι σήμερα την ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό. Από τα δύο αγάλματα, που εντοπίστηκαν από τον De Bosset, συνάγεται το συμπέρασμα ότι πιθανότατα ασκείτο λατρεία ανδρικής θεότητας (φυσικό μέγεθος), ενδεχομένως όμως και γυναικείας θεότητας. Διάφορες υποθέσεις έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί όπως λατρεία του Αινήσιου Δία⁸¹ ή του Ποσειδώνα. Το ανδρικό και γυναικείο άγαλμα ενδεχομένως να παραπέμπουν σε λατρεία του θεού Απόλλωνα, που λατρευόταν εξάλλου στους Πρόνους, και της αδελφής του Άρτεμης. Δεν μπορεί να παραβλεφθεί το γεγονός ότι επί του αρχαίου ναού είχε κτιστεί εκκλη-

77. Από το πτερό σώζονται σήμερα μόνο το βόρειο και το δυτικό τμήμα του ενώ από το υπόλοιπο εντοπίστηκε μόνο η τάφος θεμελίωσης.

78. Οι αρχικές συνολικές διαστάσεις του ναού, μαζί με την περίσταση, ανέρχονταν σε 34,44 x 13,11μ. ενώ οι σημερινές του διαστάσεις σε 25,87 x 9,77μ.

79. Holland ό.π., 533. Τα ευρήματα αυτά σήμερα δεν είναι γνωστό που βρίσκονται, καθώς τα μετέφερε μαζί του ο De Bosset κατά την αναχώρησή του από την Κεφαλονιά.

80. Βικάτου, Παπαφλωράτου ό.π.

81. Ο Αινήσιος Δίας λατρευόταν στους Πρόνους, οπότε είναι πιθανό να ήταν αφιερωμένο αντίστοιχα κάποιο ιερό. Ο Goodisson αναφέρει φημιολογία της εποχής για άμεση συσχέτιση των θυσιών που τελούνταν κατά την αρχαιότητα στο ναό με αντίστοιχες τελετές στην κορυφή του Αίνου, εξού και το προσωνύμιο «Αινήσιος», Goodisson ό.π., 143.

σάκι αφιερωμένο στον Άγιο Γεώργιο⁸² και αντίστοιχα στον Αετό Ιθάκης πλησίον της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου βρισκόταν αρχαίο ιερό αφιερωμένο πιθανότατα στον Απόλλωνα και την Άρτεμη.⁸³ Τα αγάλματα όμως θα μπορούσαν να παραπέμπουν και στη λατρεία του Ποσειδώνα (λόγω της θέσης του ιερού κοντά στη θάλασσα) και της Δήμητρας, που λατρεύονταν συχνά μαζί και είχαν χθόνια υπόσταση.

Δε θα μπορούσε βέβαια να λείπει ένα ιερό εντός της ακρόπολης των αρχαίων Πρόννων, κατά το παράδειγμα και των άλλων κεφαλληνιακών πόλεων-κρατών. Στο βόρειο άκρο της ψηλότερης κορυφής του Παλαιοκάστρου, όπου εκτείνεται η ακρόπολη, αναπτύσσεται λατρευτικό κέντρο, που περιβάλλεται από ψηλούς βράχους και διαχωρίζεται από την υπόλοιπη ακρόπολη. Σώζεται μεγάλος βαθμιδωτός βωμός, λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Δεν πρόκειται για υπαίθριο ιερό αλλά προφανώς υπήρχε ναός πλησίον που σήμερα δε σώζεται. Την υπόθεση ενισχύει ο εντοπισμός μεγάλου σωρού λίθων, σε απόσταση έντεκα μέτρων από το βωμό, προς τα βόρεια, που πιθανόν να προέρχονται από τον αρχαίο ναό.⁸⁵

Όπως και οι υπόλοιπες πόλεις - κράτη έτσι και οι Πρόννοι εκτός των ιερών διέθεταν και λατρευτικό σπήλαιο. Στη νότια απόκρυμνη πλευρά του Στενού, του φαραγγιού του Πόρου, σε υψόμετρο 70μ. και 500μ. δυτικά του οικισμού εντοπίζεται το σπήλαιο Δράκαινα. Η ανασκαφή του ξεκίνησε το 1992 από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας και μετατράπηκε σε συστηματική για πολλά χρόνια.⁸⁶ Έχει έκταση 200τμ., με το βόρειο τμήμα του να έχει υποστεί κατάρρευση της οροφής και των τοιχωμάτων του. Σήμερα έχει τη μορφή βραχοσκεπής με δύο στεγασμένους χώρους και έναν υπαίθριο. Η χρήση του σπηλαίου ξεκινά στην προϊστορική εποχή (Υστερη - Τελική Νεολιθική και Πρωτοελλαδική περίοδο) ως χώρος εγκατάστασης (μόνιμης ή περιοδικής). Ωστόσο μετά από πολλούς αιώνες, που είχε εγκαταλειφθεί, επαναχρησιμοποιείται ως χώρος λατρείας στα τέλη του 7ου/αρχές 6ου αι. π.Χ μέχρι τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. (η εγκατάλειψή του ίσως σχετίζεται με την κατάληψη του νησιού από τους Ρωμαίους το 189/188π.Χ). Η μεγάλη ποσότητα πήλινων κυρίως ευρημάτων⁸⁷ που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα μαρτυρά τη λατρευτική χρήση του σπηλαίου περισσότερο κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο και λιγότερο κατά την

82. Ο δρόκος που φονεύει ο Άγιος έχει χθόνια φύση.

83. Βλ. κυρίως για Ιθάκη.

84. Randsborg ό.π. vol.2, 57, fig. XI.1.

85. Καλλιγιάς 1969, 273.

86. Χατζιώτου, Στρατούλη 1994, 846-848.

87. Χατζιώτου, Στρατούλη 2000, 63-70

ελληνιστική. Οι ανασκαφές αποκάλυψαν μικρογραφικά αναθηματικά αγγεία, ελάχιστα τμήματα λύχνων, χονδροειδή και λεπτή κεραμική (χορινθιακή, αττική και εγχώρια), όπου ξεχωρίζουν τα αγγεία πόσης και φαγητού ενώ σε μικρότερο αριθμό τα αγγεία υγρών προσφορών. Η μεγάλη ποσότητα αγγείων πόσης και τροφής σε συνδυασμό με κατάλοιπα πυρών και οστών ζώων (αιγοπροβάτων), που εντοπίστηκαν εντός του σπηλαίου, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τελούνταν θυσίες και θυσιαστήρια γεύματα.⁸⁸ Σημαντικός είναι επίσης ο αριθμός των αφιερωμάτων όπως προτομές - πλακίδια και ειδώλια γυναικείων μορφών. Οι μόνες ανδρικές μορφές που έχουν εντοπιστεί είναι σε δύο ανάγλυφα πλακίδια, που απεικονίζουν γεροντική μορφή και ένα ειδώλιο του Πάνα. Τα περισσότερα γυναικεία ειδώλια προέρχονται από συμπλέγματα χορού ενώ ένα τμήμα ανάγλυφου δίσκου φέρει παράσταση κυκλικού χορού Νυμφών. Είναι προφανές ότι το σπήλαιο ήταν αφιερωμένο στη λατρεία των Νυμφών και του Πάνα. Η λατρεία επιβεβαιώνεται και από τμήμα εγχάρακτης επιγραφής ελληνιστικού αγγείου.⁸⁹ Η αντρική γεροντική μορφή στα πλακίδια παραπέμπει στον Αινήσιο Δία.⁹⁰

Αρκετά από τα νομίσματα που εξέδιδε η πόλη των Πρόνων σχετίζονται με τη λατρεία.⁹¹ Συχνή είναι η απεικόνιση του Δία, που εμφανίζεται ως Αινήσιος Δίας, δαφνοστεφανωμένος. Η δάφνη ναι μεν αποτελεί σύμβολο του Απόλλωνα όμως η χρήση της ίσως παραπέμπει σε παραγωγική δραστηριότητα. Διαπιστώνεται λατρεία του Απόλλωνα, καθώς απεικονίζεται σε νόμισμα η κεφαλή του θεού από τη μια πλευρά και λύρα που περιβάλλεται από δάφνινο στεφάνι από την άλλη πλευρά. Σε άλλα νομίσματα απεικονίζεται γυναικεία κεφαλή στη μια πλευρά και στην άλλη συμπύλημα των αρχικών της πόλης (ΠΡ) με κόκκο Κριθής, που παραπέμπει στη λατρεία της Δήμητρας, όπως παραπάνω στην περίπτωση των νομισμάτων της Πάλης. Σε κάποια νομίσματα απεικονίζεται η κεφαλή νεαρού άνδρα από τη μια πλευρά και ρόπαλο από την άλλη, σύμβολο του Ηρακλέους, με τον οποίο πιθανότατα σχετίζεται και η ονομασία της περιοχής Αράκλι.⁹² Η απεικόνιση του Ηρακλή⁹³ και η πιθανή ονοματοδοσία περιοχής ωστόσο δε σχετίζονται απα-

88. Χατζιώτου, Στρατούλη ό.π., 63.

89. [...]ΙΑ ΝΥΝΦΑΙΣ Χατζιώτου, Στρατούλη ό.π., σ.70

90. Χατζιώτη, Στρατούλη ό.π., σ.70.

91. Για τα νομίσματα των Πρόνων βλ. Κατσούνη ό.π., 141-144, Ποστολάκας ό.π., 97-98, Λοβέρδος ό.π., 67, Randsborg ό.π. vol.2, fig. XI. 2.

92. Αράκλι ή Ρατζακλί σήμερα, ονομασία παραφθορά του Ηρακλῆς κοιλάδα Αράκλι (Ηρακλείον) βλ. Παρτς ό.π., 40, 100. Τσιτσέλης 1887, 10, Μαρινάτος 1962, 5.

93. Έχει διατυπωθεί και η άποψη ότι δεν πρόκειται για τον Ηρακλή αλλά για τον Υάκινθο βλ. Ευθυμιάτου-Κατσούνη ό.π., 144, Τσιτσέλης 1960, 3.

ραίτητα με ηρωολατρεία. Τέλος η απεικόνιση ελάφου παραπέμπει ταυτόχρονα τόσο στις ασχολίες των κατοίκων (κυνήγι) όσο και στη λατρεία της Άρτεμης.

Εκτός της Κεφαλληνιακής Τετράπολης, θα γίνει ξεχωριστή μνεία, στο υπαίθριο ιερό του Αινησίου Δία, η λατρεία του οποίου μπορεί να αφορούσε συνολικά τους κατοίκους της Κεφαλονιάς και όχι μόνο τους Προναίους. Πρώτη αναφορά της λατρείας του Αινησίου Δία καταγράφεται από τον Ησίοδο⁹⁴ ενώ ο Στράβωνας⁹⁵ και ο Απολλόδωρος ο Ρόδιος⁹⁶ αναφέρονται στην ύπαρξη ιερού του στον Αίνο. Μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή ευρήματα στον Αίνο,⁹⁷ πέρα από σειρά λίθων και κεραμικής της Εποχής του Χαλκού⁹⁸ στην κορυφή του (Μέγας Σωρός). Ωστόσο ο περιηγητής Ι. Πάρτς καταγράφει ότι εντοπίστηκε στην κορυφή και μεγάλη ποσότητα «απολιθωμένων» οστών αιγοπροβάτων, ίσως και χοίρων, που σχετίζονται με την ύπαρξη υπαίθριου ιερού, όπου τελούνταν θυσίες⁹⁹ και μάλιστα πως λόγω της στενότητας του χώρου, στην κορυφή του βουνού, θα υπήρχε μόνο βωμός. Αναφέρει βέβαια και την άποψη ότι υπήρχε ναός, του οποίου τα κατάλοιπα βρίσκονται σε χαμηλότερη θέση μέσα στο ελατοδάσος, προς την ανατολική πλαγιά του βουνού. Ο περιηγητής D. Ansted¹⁰⁰ συμμερίστηκε με μεγάλο ενθουσιασμό την άποψη ντόπιων, που έχει διασωθεί στους αιώνες ως μύθος, ότι το ιερό του Δία στον Αίνο σχετίζεται με ναό του Δία που υπήρχε στο ομώνυμο νησάκι στη Λειβαθώ και κατά την παράδοση τελούνταν θυσίες και στα δύο ιερά ταυτόχρονα, «επικοινωνώντας» μέσω των καπνών. Ωστόσο στο νησί του Δία, που υπάρχουν τα κατάλοιπα της μονής της Θεοτόκου, δεν έχουν εντοπιστεί, τουλάχιστον μέχρι σήμερα αρχαία αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή ευρήματα που να συνηγορούν στην άποψη ότι υπήρχε ιερό του Δία,¹⁰¹ αν και η ονομασία του

94. «Γυναικών Κατάλογος ή Ηοίαι». 28 <57>, μτφρ. «Και στον Αινήιον αυτοί ευχήθηκαν το Δία που βασιλεύει από ψηλά».

95. «Γεωγραφικά» (X. 2, 15 στ.456 «μέγιστον δε /ῶρος ἐν αὐτῇ [Αἴνος] ἐν ᾧ τὸ τοῦ Διὸς Αἰνησίου ἱερόν».

96. Απολλ. Ροδ. II, 297 Ὅστι γάρ Αἴνος ὄρος τῆς Κεφαλληνίας, ὅπου Διὸς Αἰνησίου ἱερόν ἐστίν.

97. Ο Σπ. Μαρινάτος βέβαια αναφέρει την ύπαρξη ορατών λειψάνων του ιερού λίγα μέτρα ανατολικότερα και χαμηλότερα από την κορυφή. Μαρινάτος 1962, 29-32. Επίσης υπάρχει αναφορά για εύρεση στην περιοχή του βωμού, χρυσού ανδρικού ειδωλίου, που κρατούσε στο δεξί χέρι ακόντιο, από βοσκό ο οποίος το παρέδωσε στο αφεντικό του, Ερόεστο Σάντερς, με άγνωστη τη μετέπειτα τύχη του, «Αρχαία στον Αίνο», Εφημερίδα Παλμός

98. Benton 1931-32, 225.

99. Πάρτς ό.π. 39, 220.

100. Μαρινάτος ό.π., 31-32.

101. Πάρτς ό.π., 197. Ο Μαρινάτος αναφέρεται στον B. Schmidt, ο οποίος έχει διατυ-

νησιού παραπέμπει άμεσα στον αρχηγό των θεών.

Άλλο ιερό κορυφής δεν έχει εντοπιστεί, αν και έχει εκφραστεί η υπόθεση για υπαίθρια λατρεία, αντίστοιχη με τον Αίνο στο βουνό της Αγίας Δυνατής¹⁰² στην Πύλαρο, και μάλιστα της Άρτεμης. Ωστόσο δεν έχουν εντοπιστεί καθόλου αρχαία λείψανα ή ευρήματα ούτε υπάρχει κάποια γραπτή μαρτυρία για την ύπαρξη άλλου ιερού εκτός του Αίνου. Εκτός των τοπικών έχει παρατηρηθεί και η υιοθέτηση της λατρείας θεοτήτων άλλων περιοχών. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Άρτεμης Λευκοφρυηνής, που λατρευόταν αρχικά στη Μαγνησία του Μαιάνδρου. Με σχετικό ψήφισμα το 208/7 και οι τέσσερις πόλεις-κράτη αποφασίζουν να αποδεχθούν τη συγκεκριμένη λατρεία και να αναγνωρίσουν τις εορτές της ως ισάξίες με τις εορτές των Πυθίων.¹⁰³ Μία άλλη θεωρία, σχετίζεται με τη λατρεία της Αρτέμιδος Λαφρίας ή Βριτομάρτιος,¹⁰⁴ η οποία λατρευόταν στην Αιτωλία, την Πάτρα, τη Μεσσήνη και σε άλλες περιοχές.¹⁰⁵

Συνοφίζοντας, παρατηρείται ότι και στις τέσσερις - πόλεις κράτη οι θεότητες που λατρεύονται περισσότερο συνδέονται με τις κύριες παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων όπως τη γεωργία (Δήμητρα, Περσεφόνη, Άρτεμης), την κτηνοτροφία (Απόλλωνας) και το κυνήγι (Άρτεμης, Απόλλωνας). Εντύπωση προκαλεί ότι οι μέχρι τώρα ενδείξεις για λατρεία του Ποσειδώννα είναι λίγες, παρόλο που είναι γνωστή η ενασχόληση των Κεφαλλήνων με τη ναυτιλία.

Κατά τους ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους οι πληροφορίες για τη συνέχιση ή μη της λατρείας των προηγούμενων θεοτήτων μετά τη Ρωμαϊκή κατάκτηση δεν είναι σαφείς.¹⁰⁶ Είναι γεγονός πως στις περισσότερες περιπτώσεις συνεχίζεται η λατρεία σε προγενέστερους ναούς ή εγκαταλείπονται πολλές φορές τα λατρευτικά κέντρα και δημιουργούνται καινούρια, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου ιδρύονται νέες πόλεις. Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί η πόλη Πάνορμος, που ιδρύθηκε στο βόρειο τμήμα του νησιού, στη θέση του σημερινού Φι-

πώσει την άποψη ότι κάτω από τη μονή υπάρχουν κατάλοιπα αρχαίου ναού βλ. Μαρινάτος ό.π., 32. Ο Λοβέρδος αναφέρει ότι σώζονταν ερείπια αρχαίου κτιρίου, ίσως ιερό του Δία βλ. Λοβέρδος ό.π., 14. Και ο Τσιτσέλης αναφέρεται σε ιερό του Δία στον Αίνο και στο νησάκι Δίας βλ. Τσιτσέλης 1960, 2.

102. Κατσούνη 2007, 89-124.

103. Οι Μάγνητες, με πρεσβευτές που έστειλαν σε διάφορες πόλεις, προσπαθούσαν να προωθήσουν τη λατρεία της Λευκοφρυηνής βλ. IG ό.π., 1582. Βλ. και αυτοθή υποσημ. 51.

104. Άρτεμης ως «Hότνια Θηρών», προελληνική θεά της φύσης «Δεσποινα των ζώων». Τσιτσέλης ό.π., 2, Πάρτς ό.π., 100. Μύθοι για Βριτομάρι Κατσούνη ό.π., 95, υποσημ. 17.

105. Ιερό της Αρτέμιδος Λαφρίας στην Καλυδώνια (Αιτωλία) και εορτή Λάφρια προς τιμήν της στην Πάτρα, τους Δελφούς κι αλλού βλ. Παυσανίας, VII, 18, 8-13.

106. Έχουν διατυπωθεί κάποιες υποθέσεις από τον Τσιτσέλη βλ. 1960, 3-4.

σκάρδου. Στον αρχαίο Πάνορμο είναι πολύ πιθανόν να υπήρχε ναός αφιερωμένος στον Πανόρμιο Απόλλωνα.¹⁰⁷ Η θέση του δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα. Ίσως να ήταν κτισμένος στη χερσόνησο του Φουρνια, όπου βρίσκονται σήμερα τα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής του βου αιώνα μ.Χ., η οποία πιθανόν να κτίστηκε από πάνω ή πλησίον του αρχαίου ναού. Βέβαια δεν έχει εντοπιστεί αρχαίο οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση για την ανέγερση του χριστιανικού ναού, που θα αποτελούσε βέβαιο τεκμήριο. Σύμφωνα με μια υπόθεση η βασιλική ήταν αφιερωμένη στο Σωτήρα, και με τον τρόπο αυτό συνδέεται με τον Απόλλωνα, που του αποδίδεται το ίδιο προσωνύμιο.¹⁰⁸ Ωστόσο η βασιλική φαίνεται να ήταν αφιερωμένη στον Άγιο Κήρυκα.¹⁰⁹

Στο λόφο «Σπηλιόβουνο», νοτιοδυτικά του σημερινού οικισμού του Φισκάρδου, υπάρχει σπήλαιο όπου στη βραχοσκεπή του είναι λαξευμένες βαθμίδες για την είσοδο στο εσωτερικό του,¹¹⁰ γεγονός που δηλώνει την πιθανή χρήση του σπηλαίου. Δεν έχουν ωστόσο εντοπιστεί ευρήματα. Σύμφωνα με τους Riemann και Πάρτς το «Θρονί της βασίλισσας Φισκάρδας», αποτελούσε υπαίθριο τόπο λατρείας,¹¹¹ ωστόσο πρόκειται για ταφικό μνημείο. Τέλος στο Φισκάρδο είχε βρεθεί ανάγλυφη στήλη με παράσταση των Διόσκουρων.¹¹²

Η εικονογράφηση των ψηφιδωτών δαπέδων ιδιωτικών και δημόσιων κτηρίων αποκαλύπτει ενδιαφέροντα στοιχεία για τη λατρεία κατά τους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Πολύ σημαντική είναι η αγροτική έπαυλη στη Σκάλα, του 2ου αι. μ.Χ. Στον προθάλαμο της, το δάπεδο κοσμεύεται με ψηφιδωτό με την αλληγορική παράσταση του Φθόνου¹¹³ (βάσκανος δαίμων, που αφαιρεί τη ζωή των νέων). Απεικονίζεται συμβολικά ως νέος άνδρας, όρθιος, που του επιτίθενται τέσσερα άγρια θηρία,¹¹⁴ τοποθετημένα από δύο εκατέρωθεν του. Ακουμπάει με τα χέρια του το λαιμό του προκειμένου να προστατευθεί, ίσως όμως και να αυτοτιμωρείται πνίγοντάς τον η ίδια η κακία του. Το πρόσωπο του νέου μοιάζει με κεφαλή Μέδουσας, η οποία λόγω της δαιμονικής της ιδιότητας έχει

107. Είχε υμνηθεί από τον Αντίπατρο (Αντίπατρος Θεσσ. Ανθ. Παλ. X. 25), Πάρτς ό.π., 160 - «Φοίβε, Κεφαλλήνων λιμενοσοκπέ, θίνα Πονόρμου ναίων, τρηχείης αντίπερην Ιθάκης».

108. Πετράτος 2000, 112, 113, Κατσούνη 2007, 100.

109. Υπάρχει σχετική καταγραφή σε ρυμοτομικό διάγραμμα του οικισμού του 1940, βλ. Ανδρεάτου 2014, 48.

110. Ανδρεάτου 2013, 80.

111. Πάρτς ό.π., 159.

112. Riemann 1879, 52, Πάρτς ό.π., 159.

113. Καλλιπολίτης 1961/62, 12-18.

114. Αριστερά του νέου, άνω λεοπάρδαλη και κάτω λέοντας και δεξιά του, άνω πάνθηρας και κάτω τίγρης.

αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Το ψηφιδωτό φέρει και επίγραμμα¹¹⁵ με αναφορά στο Φθόνο (προσωποποίησή του ως νέου άντρα). Για να γίνει κατανοητή η λειτουργία του εν λόγω ψηφιδωτού θα πρέπει να γίνει μια σύντομη αναφορά στη βασκανία. Στην αρχαιότητα ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες οι δεισιδαιμονίες και υπήρχε έντονη η ανάγκη προφύλαξης από τις βασκανίες.¹¹⁶ Πρόκειται για μια πιο σκοτεινή πτυχή της αρχαίας θρησκείας που ήταν αποδεκτή και άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτήν. Για το λόγο αυτό έχουν εντοπιστεί σε πάρα πολλές περιπτώσεις εμβλήματα κατά της βασκανίας (απεικονίσεις στην αγγειογραφία, σε ψηφιδωτά, σε σφραγίδες, λύχνους κ.α). Το πιο συχνό σύμβολο είναι ο βάσκων οφθαλμός (μια δοξασία που έχει επιβιώσει μέχρι τις μέρες μας ως «κακό μάτι») που πολλές φορές συνοδεύεται με την επιγραφή ΦΘΟΝΟΣ. Και εδώ λοιπόν το ψηφιδωτό αποτελεί προστατευτικό της οικίας κατά της βασκανίας (γι' αυτό και βρίσκεται στον προθάλαμο). Συμβολική και αποτροπαϊκή λοιπόν η λειτουργία της παράστασης και του επιγράμματος του ψηφιδωτού για την προστασία από τους φθονερούς και κακόβουλους επισκέπτες, που επιβουλεύονται την ευημερία του οίκου (προστασία της σοδειάς κλπ). Σε άλλο δωμάτιο της έπαυλης (θάλαμος II) το δάπεδο κοσμεύεται με ψηφιδωτό που απεικονίζει τελετουργική σκηνή.¹¹⁷ Στο άνω τμήμα απεικονίζεται βωμός με καρπούς και εκατέρωθεν του δύο νεαρές μορφές - παιδιά, που συμβολίζουν την οικογένεια και τελούν σπονδές και αναίμακτη προσφορά, την οποία θα ακολουθήσει η τριττός (ή Suovetaurilia στα λατινικά), η θυσία δηλαδή τριών ζώων, κάπρου, ταύρου και κριού για την ευλογία της καλής σοδειάς (γεωργία - κτηνοτροφία). Κάτω από το βωμό απεικονίζονται τα τρία ζώα που πρόκειται να θυσιαστούν ενώ το ψηφιδωτό συνοδεύει επιγραφή¹¹⁸ που αναφέρεται στην Αθηνά Παλλάδα, το Φοίβο Απόλλωνα, τον Ερμή και τη Μαία. Ο ποιητής του επιγράμματος φαίνεται ότι εμπνέεται από τα έπη γι' αυτό και κάνει επίκληση στις Μούσες ή τις Μοίρες και στην Τύχη. Η επιγραφή αναφέρεται προς το τέλος στην ευσέβεια των προγόνων, στο σεβασμό δηλαδή της αρχαίας θρησκείας των προγόνων.

Άλλο σημαντικό ψηφιδωτό δάπεδο έχει εντοπιστεί στα Βάλτσα,¹¹⁹ νότια παραλία της Παλικής. Στις αρχές του '30 ο Σπ. Μαρινάτος κατέγραψε τα ορατά λείψανα τοίχων και ψηφιδωτού δαπέδου του 2ου αι. μ.Χ. διαστάσεων 1,60 x 1,10μ., που αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στο

115. Καλλιπολίτης ό.π., 16 και IG, IX, 1,4, 1498.

116. Προέρχονται από την ανατολή και εισχώρησαν στην ελληνική αρχαία θρησκεία.

117. Καλλιπολίτης ό.π., 18-22.

118. Καλλιπολίτης ό.π., 23 και IG, IX, 1,4, 1497.

119. Μαρινάτος 1932, 5-10.

Μουσείο Αργοστολίου. Στο ψηφιδωτό απεικονίζεται στο κέντρο Τρίαινα, που παραπέμπει στο θεό Ποσειδώνα και εκατέρωθεν της δύο ζευγάρια δελφινιών. Το γεγονός ότι πλησίον του κτηρίου βρίσκεται παρεκκλήσιον του Αγίου Νικόλα οδήγησε το Σπ. Μαρινάτο στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ιερό αφιερωμένο στον Ποσειδώνα.¹²⁰ Όμως νεώτεροι μελετητές αμφισβητούν την άποψη αυτή θεωρώντας ότι πρόκειται για ρωμαϊκή έπαυλη. Ο χώρος δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς, προς το παρόν ώστε να δώσει κατάλληλες απαντήσεις.

Στη Σάμη, που κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους αποτέλεσε μια από τις ισχυρότερες πόλεις της Κεφαλονιάς, πολλά κτήρια (δημόσια και ιδιωτικά) κοσμοούνταν με εξαιρετικά ψηφιδωτά δάπεδα. Σε κτηριακό συγκρότημα λουτρών αποκαλύφθηκε ψηφιδωτό δάπεδο που απεικονίζει το Διόνυσο,¹²¹ θεό της ευφορίας και της διασκέδασης, που σχετίζεται άμεσα με τη λειτουργία του χώρου.

Τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, που αρχίζει η διάδοση του χριστιανισμού, η παρουσία της αρχαίας θρησκείας στην Κεφαλονιά είναι ακόμα ισχυρή. Για τη διάδοση της νέας θρησκείας στο νησί έχουν διατυπωθεί διάφορες θεωρίες,¹²² που δεν μπορούν όμως να συνθέσουν μια σαφή εικόνα. Θα γίνει ωστόσο ιδιαίτερη αναφορά σε μια ξεχωριστή περίπτωση που αφορά την πόλη της Σάμης και σχετίζεται με το γνωστικισμό.¹²³ Στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ εμφανίστηκε ένα θρησκευτικό κίνημα, με επικεφαλή το γνωστικό Επιφάνη,¹²⁴ που δεν αναπτύχθηκε σε άλλες περιοχές εκτός της Κεφαλονιάς. Προς τιμήν του ανεγέρθηκε στη Σάμη ιερό από ογκώδεις μονόλιθους με βωμό, όπου λατρευόταν σαν θεός με σπονδές, θυσίες και υμνολογίες.¹²⁵ Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς σταμάτησε η λατρεία του, αν και τελευταία μαρτυρία εμφανίζεται τον 4ου αι. μ.Χ.¹²⁶

Με την εδραίωση του χριστιανισμού οι αρχαίοι ναοί είτε καταστρά-

120. Όπως ο Ποσειδώνας ήταν προστάτης των ναυτικών έτσι και ο Άγιος Νικόλαος.

121. Dellis 2013, 56.

122. Πετράτος ό.π., 102.

123. Θρησκευτικό και φιλοσοφικό ρεύμα που περιελάμβανε στοιχεία από όλες τις φιλοσοφίες - θρησκείες (αρχαιοελληνικής, χριστιανικής και μεσανατολικές) και θεωρήθηκε παλαιοχριστιανική αίρεση.

124. Έργο του «Περί δικαιοσύνης», επηρεασμένο από τη νεοπλατωνική φιλοσοφία, όπου τον απασχολούν ζητήματα ερμηνείας του θείου νόμου ως νόμος δικαιοσύνης και ισότητας και για το λόγο αυτό υπεραμύνεται της κοινοκτημοσύνης έναντι του θεσμού της ιδιοκτησίας. Για τον Επιφάνη βλ. Αντζουλάτος 1998, 17-19, Πετράτος ό.π. 102-109.

125. Εορτασμός της γέννησης του Επιφάνη, τη Νέα Σελήνη. Κλήμης Αλεξανδρέας «Στρωματείς» 3: 2, 2. Η θέση του ιερού δεν είναι γνωστή, αν και έχει διατυπωθεί η υποθεση ότι ήταν κτισμένο στη θέση που ανεγέρθηκε αργότερα η μονή των Αγίων Φανέντων. Πετράτος ό.π., 106-109.

φηκαν, αφενός για να εξαφανιστεί ότι σχετιζόταν με την παλιά ειδωλολατρική θρησκεία αφετέρου για να επαναχρησιμοποιηθεί το οικοδομικό τους υλικό, είτε μετατράπηκαν σε χριστιανικούς ναούς. Η μετατροπή αυτή αλλά και η ανέγερση νέων ναών στη θέση των αρχαίων, σε συνδυασμό με την αφομοίωση στοιχείων της παλαιάς από τη νέα θρησκεία δημιούργησε μια διαδοχή θρησκειών διατηρώντας την ιερότητα του εκάστοτε χώρου από την αρχαιότητα ως σήμερα.

ΙΘΑΚΗ

Στην περίπτωση της νήσου Ιθάκης τα στοιχεία που αντλούνται, από τις αρχαιολογικές ανακαλύψεις, για τη θρησκευτική λατρεία κατά τους ιστορικούς χρόνους αφορούν κυρίως τη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή εποχή, που παρουσιάζει η Ιθάκη σημαντική ανάπτυξη, σε αντίθεση με την Κεφαλονιά.

Το σημαντικότερο ιερό του νησιού βρίσκεται στη θέση Αετός, εκεί όπου χτίστηκε η ακρόπολη της πόλης Ιθάκης. Ο Ολλανδός W.Vollgraff, με τη χρηματοδότηση του σημαντικότερου αρχαιόφιλου ομοεθνή του Α. Goekoop, ερεύνησε ανασκαφικά την περιοχή του Αγίου Γεωργίου στον Αετό, στο διάσελο μεταξύ Αετού και Πισαετού το 1904.¹²⁷ Τη δεκαετία του '30 η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή συνέχισε τις ανασκαφές στην περιοχή.¹²⁸ Είχαν εντοπιστεί ήδη, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και μεταφερθεί στο Εθνικό και Αρχαιολογικό Μουσείο¹²⁹ αρχαία ευρήματα από οικόπεδο στη θέση Παλαιόκαστρο (παλιά ονομασία της περιοχής του Αετού). Η λειτουργία του ιερού διήρκεσε από την Πρωτογεωμετρική περίοδο ως την Ελληνιστική περίοδο. Στην αρχαϊκή εποχή ανεγέρθηκε ο ναός. Η εύρεση από τον Καλλιγά¹³⁰ ενός μεγάλου δωρικού κιονοκράνου, αρχαϊκής εποχής, στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου (πιθανόν να είχε χρησιμοποιηθεί ως Αγία Τράπεζα της εκκλησίας, όπως προηγούμενα παραδείγματα), το οποίο λογικά ανήκε στον αρχαίο ναό, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο ναός ήταν δωρικού ρυθμού. Κανένα όμως άλλο συμπέρασμα δεν μπορεί να εξαχθεί για την τυπολογία ή τη μορφή του εξαιτίας των ελάχιστων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, που έχουν εντοπιστεί.¹³¹ Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται ενσφρά-

126. Από τον Επιφάνιο επίσκοπο Σαλαμίνας, Αντζουλάτος ό.π., 18, Πετράτος ό.π., 107.

127. Vollgraff 1905, 146-150.

128. Heurtley, Robertson 1948, 1-124, Heurtley, Lorimer 1932 – 1933, 22 – 65, Benton 1953, 255-361.

129. Καλλιγάς 1978-79, 55-60.

130. Το 1972 βλ. Καλλιγάς ό.π. 62.

131. Έχει σωθεί μόνο ένα τμήμα της θεμελίωσής του, νότια του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου. Benton ό.π. 257-258, Συμεώνογλου 1990. 272-274.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ**

γιστες κεραμίδες στέγης, με το όνομα πιθανότατα του ετήσιου άρχοντα της πόλης.¹³² Πρόκειται για ιερό με πανελλήνια ακτινοβολία, όπως προκύπτει από την εισηγμένη κεραμική.¹³³ Κατά τις ανασκαφές εντοπίστηκε πληθώρα αφιερωμάτων. Αφορούν κυρίως γυναικεία ειδώλια-προτομές και πλακίδια αλλά και ανδρικές προτομές, γυμνές στον τύπο του Απόλλωνα-κούρου, μαζικής εγχώριας παραγωγής, αφού είναι κατασκευασμένα από την ίδια μήτρα. Πολλές φορές οι προτομές φέρουν οπές στο άνω τμήμα για την ανάρτησή τους (σε διάφορα σημεία του ιερού ή σε κλαδιά δέντρων). Πολλές από τις γυναικείες προτομές απεικονίζουν την Άρτεμη με μηνίσκο¹³⁴ (ημισέληνο) πάνω από την κεφαλή (σύνδεση Άρτεμης με Σελήνη, όπως και σε άλλες περιπτώσεις που αναφέρθηκαν στην Κεφαλονιά), **εικ.10**. Άλλες γυναικείες προτομές φέρουν πόλο στην κεφαλή ή έχουν πλούσια κόμμωση (ελληνιστικής περιόδου). Άλλα αναθήματα είναι πήλινα, χάλκινα, από ελεφαντόδοντο, κεχριμπάρι, ήλεκτρο, οστό και χρυσό (μικρογραφικά αγγεία, μικρογραφικοί πέλεκεις, ιππάρια, ανθρωπόμορφα-ζωόμορφα ελάσματα, περιάπτα, σφραγίδες κ.α). Δύο πολύ σημαντικά χάλκινα αφιερώματα αποτελούν ένα αγαλμάτιο γυμνού νέου με λύρα, που αναπαριστά το θεό Απόλλωνα,¹³⁵ **εικ. 9** και μια μικρογραφική κιθάρα,¹³⁶ που συνδέεται άμεσα με το θεό Απόλλωνα. Άξια αναφοράς είναι ένας πήλινος βωμίσκος,¹³⁷ που απεικονίζει τετράποδο (όνο) και τμήμα πώρινου τριποδικού λέβητα με εγχάρακτη παράσταση Ιερού Γάμου στο ένα πόδι.¹³⁸ Πολύ σημαντικά είναι επίσης τα τελετουργικά αγγεία που απατώνται σε διάφορους τύπους, σε ένα από τα οποία απεικονίζεται ανδρική μορφή με αρσενικό ελάφι, που παραπέμπει στον Απόλλωνα¹³⁹ ενώ σε άλλο δύο μορφές, ανδρική και γυναικεία που ίσως πρόκειται για Απόλλωνα και Άρτε-

132. Συνήθης τακτική στην ελληνιστική εποχή ήταν η σφράγιση των κεραμίδων των δημόσιων κτισμάτων με το όνομα του ετήσιου άρχοντα της πόλης. Καλλιγιάς ό.π., 60 και Vollgraff ό.π., 167 αρ.13.

133. Heurtley 1948, 121-123. Στενότερες σχέσεις με Κόρινθο, ως μητρόπολη.

134. Καλλιγιάς ό.π., 53-54, 59-60, 62. Ο τύπος της θεάς Άρτεμης να στέφεται με μηνίσκο απαντάται και στη γειτονική Λευκάδα, σε ελληνιστικά αργυρά νομίσματα που απεικονίζουν το άγαλμα της Άρτεμης Λευκαδίας με μηνίσκο ό.π., 53.

135. Έργο τοπικού εργαστηρίου, ελληνιστικής εποχής. Κατά τον Καλλιγά ίσως πρόκειται για το Λύκειο Απόλλωνα βλ. Καλλιγιάς ό.π., 56, πιν. 1Δ **εικ. 7, 8**.

136. Έχουν εντοπιστεί αναθηματικές κιθάρες σε κάποια αρχαία ιερά του Απόλλωνα και της Άρτεμης. Κρίνεται ότι πρόκειται για κιθάρα και όχι για λύρα λόγω της μη κατασκευής του από καύκαλο χελώνας Καλλιγιάς ό.π. 57-59.

137. Benton 1953, 345.

138. Διάφορες υποθέσεις όπως ότι πρόκειται για τους Δία - **Ηρα** βλ. Robertson 1948, 414 αρ. B1, ακόμα και για τους Οδυσσέα - Πηνελόπη βλ. Benton ό.π. 259.

139. Σε κηροστάτη του 8ου αι. π.Χ., Robertson ό.π., 111, αρ. 531. Το ελάφι δε συνδέεται μόνο με την Άρτεμη, ως ιερό σύμβολο, αλλά και με τον Απόλλωνα.

μη.¹⁴⁰ Δύο ενεπίγραφα όστρακα αγγείων αναγράφουν πιθανότατα τα ονόματα του Απόλλωνα και του Δία.¹⁴¹ Δεν υπάρχει γραπτή μαρτυρία που να πιστοποιεί με βεβαιότητα τη λατρευόμενη θεότητα, με αποτέλεσμα να έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις,¹⁴² όπως ότι πρόκειται για τη Δήμητρα και Περσεφόνη, τον Απόλλωνα, την Άρτεμη, το Δία, την Ήρα. Τα αφιερώματα όμως (ιδιαίτερα το χάλκινο ειδώλιο του Απόλλωνα, το χάλκινο ομοίωμα κιθάρας, οι ανδρικές γυμνές μορφές, οι πήλινες προτομές της Άρτεμης), η εικονογραφία των αγγείων με Απόλλωνα και ιερά ελάφια και τα οστά ελαφιών που βρέθηκαν στο χώρο, αποτελούν ισχυρά στοιχεία για την απόδοση της λατρείας του ιερού στο θεό Απόλλωνα ενδεχομένως και στην αδελφή του Άρτεμη, μεταγενέστερα ίσως, κατά την ελληνιστική εποχή, που χρονολογούνται οι περισσότερες γυναικείες προτομές. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται κι από το γεγονός ότι η λατρεία του Απόλλωνα κατείχε καίρια θέση στην Κόρινθο και οι δεσμοί της Ιθάκης με την Κόρινθο ήταν πολύ ισχυροί.¹⁴³ Η λατρεία του Απόλλωνα στην Ιθάκη αναφέρεται και στον Όμηρο.¹⁴⁴

Το σπουδαιότερο λατρευτικό σπήλαιο του νησιού βρίσκεται στο βόρειο τμήμα, κοντά στο σημερινό Σταυρό, στον κόλπο της Πόλης,¹⁴⁵ σήμερα γνωστό και ως «Σπήλαιο του Λοΐζου».¹⁴⁶ Οι πρώτες ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν το 1905 από τον Vollgraff Wilhelm και το διάστημα 1930-1932 η S. Benton ανέσκαψε συστηματικά πλέον το σπήλαιο.¹⁴⁷ Δεν είναι γνωστές σήμερα οι αρχικές διαστάσεις του σπηλαιού εξαιτίας της κατάρρευσης της οροφής του μετά τον 1ο αι. μ.Χ. Αποτελεί το μοναδικό, μέχρι σήμερα, σπήλαιο στην Κεφαλονιά και Ιθάκη, που διαπιστώνεται λατρευτική χρήση του στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού διότι έχουν εντοπιστεί αγγεία πόσης και φαγητού, που παραπέμπουν σε λατρευτικές τελετουργίες αφού τα σπήλαια δε χρησιμοποιούνταν τη μυκηναϊκή εποχή για εγκατάσταση, όπως γινόταν σε προηγούμενες περιόδους. Επιπλέον είναι γνωστές οι αναφορές του Ομήρου στη λατρεία που λάμβανε χώρα σε σπήλαια. Η λατρεία συνεχίστηκε στις επόμενες περιόδους μέχρι τον 1ο αι. μ.Χ. Από τα πολυάριθμα αφιερώ-

140. Σε λαβή οινόχους, β' μισό του 8ου αι.π.Χ. Κατά το Robertson ίσως πρόκειται για το Δία που κρατάει αστραπή ή τον Ηρακλή Robertson ό.π., 42, 43.

141. IG, IX, 1,4, 1685 και 1686, Benton ό.π., 259.

142. Robertson ό.π., 123, Benton ό.π., 259 - 260, Καλλιγάς ό.π., 61-62.

143. Robertson ό.π., 123-124. Καλλιγάς ό.π., 61.

144. Οδύσσεια υ 278 «ἄλσος ὕπο σκιερὸν ἑκάτηβόλου Απόλλωνος».

145. Αρχαία πολιτεία, που κατά την παράδοση βρίσκεται βυθισμένη στα νερά του κόλπου.

146. Το 1864 ο Δημήτριος Λοΐζος, ιδιοκτήτης της γης, ανακάλυψε για πρώτη φορά το σπήλαιο και τους «θησαυρούς» του.

147. Vollgraff ό.π., 150-152, Benton 1934-35, 45-73, Benton 1938-39, 1-51.

ματα που αποκαλύφθηκαν (προτομές-ειδώλια, ανάγλυφα πλακίδια με γυναικείες μορφές, πήλινα και χάλκινα ομοιώματα ζώων κ.α) ξεχωρίζουν πήλινος δίσκος με χορό Νυμφών και Πάνα στο κέντρο, που παίζει σύριγγα¹⁴⁸ και ελληνιστικό πλακίδιο με επιγραφή «ΕΥΧΗΝ ΟΔΥΣΣΕΙ»,¹⁴⁹ **εικ. 11**. Αρκετά είναι και τα ανεπίγραφα τμήματα αγγείων που βρέθηκαν, αφιερωμένα στις Νύμφες.¹⁵⁰ Με αυτά τα δεδομένα γίνεται αντιληπτό ότι το σπήλαιο ήταν αφιερωμένο στη λατρεία των Νυμφών και του Πάνα¹⁵¹ αλλά και του Οδυσσέα.¹⁵² Σημαντικοί είναι δώδεκα χάλκινοι τριποδικοί λέβητες¹⁵³ του 8^{ου} αι. π.Χ. που παραπέμπουν, σύμφωνα με κάποιους, στην Οδύσσεια του Ομήρου,¹⁵⁴ ταυτίζοντας το λατρευτικό σπήλαιο με το Ομηρικό σπήλαιο των Νυμφών, **εικ. 12**. Από τα αφιερώματα όμως προκύπτουν κι άλλες θεότητες χωρίς να είναι βέβαιη η λατρεία τους. Αξιοσημείωτο είναι ένα σιδερένιο ειδώλιο ανδρικής μορφής, που κρατάει δέρμα λέοντα, που παραπέμπει στον Ηρακλή.¹⁵⁵ Οι γυναικείες προτομές παραπέμπουν στην Άρτεμη και μάλιστα κάποιες στέφονται με μηνίσκο.¹⁵⁶ Σε ένα πλακίδιο απεικονίζονται ο Πάρης, ο Ερμής και δύο θεές.¹⁵⁷

Στην παραλία του Σταυρού (Πόλης), στη θέση Καλύβια. εντοπίστηκε βάθρο αφιερώματος, που φέρει επιγραφή αρχαϊκής εποχής (β' μισό του 6ου αι. π.Χ), που μνημονεύει την Αθηνά Πολιάδα και την Ήρα Τελεία.¹⁵⁸ Επειδή στο σπήλαιο δε διαπιστώνεται λατρεία των συγκεκριμένων θεοτήτων το αντίστοιχο ιερό θα βρισκόταν είτε στην περιοχή της αρχαίας Πόλης είτε σε κάποια άλλη τοποθεσία του νησιού.

Δεύτερο λατρευτικό σπήλαιο¹⁵⁹ βρίσκεται σε υψόμετρο 190 μ. πάνω από τον όρμο Δεξά, νότιοδυτικά του Βαθέως. Το 1904 ο Vollgraff έκανε μια μικρή έρευνα ενώ το 1998 ξεκινάει η συστηματική διερεύνηση του

148. Benton 1938-39, 44-45.

149. Benton 1934-35, 54-55.

150. IG, IX, 1,4, 1616-1619.

151. Ο Αρτεμίδωρος αναφέρεται σε λατρευτικό σπήλαιο αφιερωμένο στις νύμφες απέναντι από τον Πάνορμο.

152. Ηρωολατρεία. Πρόκειται για χθόνια λατρεία και επομένως συμβαδίζει με την τέλεσή της σε σπήλαια.

153. Benton ό.π., 56-62, Καλλιγιάς ό.π., 68-69.

154. Ο ήρωας έκρυψε στο σπήλαιο των Νυμφών τα δώρα του βασιλιά των Φαίακων Αλκίνοου. Οδύσσεια ραψωδία ν.

155. Benton BSA 1938-39, 47-48, fig. 22.

156. Benton BSA 1938-39, 43.

157. Benton BSA 1938-39, 42 αρ. 61, pl. 22.

158. Vollgraff ό.π., 165, αρ.10, Καλλιγιάς ό.π., 52, IG, IX, 1, 4, 1614.

159. Πάρης ό.π., 153. Έχει καθιερωθεί ως σπήλαιο των Νυμφών ή Μαρμαροσπηλιά, όπως την αποκαλούσαν οι ντόπιοι.

σπηλαίου.¹⁶⁰ Διαμορφώνονται εσωτερικά δύο χώροι σε δύο διαφορετικά επίπεδα ενώ η είσοδος του είναι στενή, κοντά στην κορυφή. Για την κάθοδο στο εσωτερικό ήταν διαμορφωμένα στο βράχο από την αρχαιότητα σκαλιά. Καταστροφικός σεισμός το 373 π.Χ., που έπληξε το νησί, οδήγησε στην κατάρρευση μεγάλου τμήματος του εσωτερικού του σπηλαίου δυσχεραίνοντας αρκετά τις ανασκαφικές εργασίες. Λόγω της διαμόρφωσής του ταυτίζεται από πολλούς με το ομηρικό άντρο των Νυμφών.¹⁶¹ Ωστόσο μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί ευρήματα της μυκηναϊκής περιόδου ώστε να επιβεβαιωθεί η άποψη αυτή. Αντίθετα πολλά είναι τα ευρήματα κατά τους ιστορικούς χρόνους, από τον 3ο έως τον 1ο αι. π.Χ. Αφιερώματα όπως γυναικεία ειδώλια - προτομές (από την ίδια μήτρα με του ιερού στον Πισαετό), ειδώλιο Πάνα,¹⁶² εικ.13, δύο δαχτυλίδια, που αναπαριστούν στη σφενδόνη τους Cornucopia - κέρας Αμάλλειας και αγγεία με εγχάρακτες επιγραφές αφιερωμένες στις νύμφες,¹⁶³ επιβεβαιώνοντας τη λατρεία στις Νύμφες και τον Πάνα. Επίσης εντοπίστηκαν πολλά οστά ζώων, ανάμεσά τους και ελαφιών, που πιθανόν να συνδέονται με τη λατρεία της Άρτεμις ακόμα και του Απόλλωνα¹⁶⁴ και έφεραν ίχνη καύσης, επομένως ένδειξη τελετουργικών θυσιών, ενδεχομένως και εντός του σπηλαίου.

Η νομισματοκοπία της Ιθάκης συμπληρώνει την εικόνα της θρησκευτικής λατρείας. Σε πολλά νομίσματα του 4ου και 3ου αι. π.Χ. απεικονίζεται η κεφαλή του Οδυσσέα και η κεφαλή της Αθηνάς Παλλάδας, η οποία συνδέεται στενά με τον Οδυσσέα ως προστάτιδά του.¹⁶⁵ Η λατρεία της Αθηνάς και του Οδυσσέα επιβεβαιώνεται και μέσω ψηφίσματος της πόλης-κράτους της Ιθάκης, από το οποίο προκύπτει αφενός η τέλεση λατρευτικών δρώμενων προς τιμήν του Οδυσσέα και αφετέρου η ύπαρξη ιερών τόσο του Οδυσσέα όσο και της Αθηνάς.¹⁶⁶ Το ψηφισμα αποτελεί επίσης απόδειξη της λατρείας της Άρτεμις Λευκοφρυγής στο νησί. Σε άλλα νομίσματα απεικονίζεται κεραυνός δαφνοστεφανομένος, που ίσως παραπέμπει στο Δία.¹⁶⁷ Κοντά στο χωριό

160. Vollgraff ό.π., 146, Odyssey project 1998-2001 βλ. Symeonoglou 2001.

161. Symeonoglou ό.π., 6.

162. Χαρούμενος κρατάει Κέρας Αμάλλειας (σύμβολο αφθονίας, ευημερίας) Symeonoglou, ό.π., 2.

163. «ΝΥΜΦΑΙΣ», έχει σωθεί ολόκληρο ή αποσπασματικό βλ. IG, IX, 1,4, 1708-1712.

164. Symeonoglou, ό.π., 4-6.

165. Στη μια όψη η κεφαλή του Οδυσσέα με σκούφο και την επιγραφή Ιθάκων και στην άλλη η κεφαλή της Αθηνάς Παλλάδος. Ποστολάκας ό.π., σ. 891-896. Καλλιγας ό.π., 53.

166. Ψήφισμα του 208/7 π.Χ. του δήμου Ιθάκης, που βρέθηκε στη Μαγνησία του Μαιάνδρου, ακολουθώντας την Κεφαλονία στην αποδοχή των λατρευτικών εορτών της Άρτεμις Λευκοφρυγής. Στην Ιθάκη τοποθετήθηκαν δύο αντίγραφα του ψηφίσματος, το ένα σε ηρώο του Οδυσσέα και το άλλο σε ιερό της Αθηνάς, χωρίς να προσδιορίζεται η θέση

Σταυρός, στο λόφο του Αγ. Αθανασίου (στη «Σχολή Ομήρου» όπως έχει καθιερωθεί η περιοχή) συλλέχθηκε ενεπίγραφη αφιερωματική στήλη ελληνιστικής εποχής που αναφέρεται στον Ερμή.¹⁶⁸ Τέλος, κεφαλή αγαλματίου καθήμενης γυναικείας μορφής σε θρόνο, του 4^{ου} αι. π.Χ., που βρέθηκε στο Βαθύ αποδίδεται σε θεά.¹⁶⁹

Τα στοιχεία για τη θρησκευτική λατρεία κατά τους ρωμαϊκούς – υστρорρωμαϊκούς χρόνους στο νησί είναι λίγα. Στη «Σχολή Ομήρου» εντοπίστηκαν από τον Vollgraff, που διενέργησε ανασκαφή το 1905, διάφορα λατρευτικά αντικείμενα, των ρωμαϊκών κυρίως χρόνων, χωρίς όμως να επιβεβαιώνεται η ύπαρξη ιερού.¹⁷⁰ Από αυτά ξεχωρίζουν λίθινο στήριγμα, που απεικονίζει την Κυβέλη, αγαλμάτιο Διονύσου, γυμνού με πάνθηρα, **εικ.14**, λύχνος με αναπαράσταση Τύχης και χάλκινη μικρογραφική προτομή Οδυσσέα. Πολύ σημαντική για την οικιακή λατρεία,¹⁷¹ που χαρακτηρίζει τη ρωμαϊκή θρησκεία, είναι η ανακάλυψη το 2009 οικιακού ιερού¹⁷² σε ρωμαϊκή κατοικία στο Βαθύ. Πρόκειται για πολύ μικρό χώρο, μια ορθογώνια κόγχη, η πρόσβαση στην οποία γινόταν εξωτερικά της κατοικίας. Στο κέντρο του ιερού βρισκόταν κτιστό τετράγωνο βάθρο-βωμός, όπου εντοπίστηκαν διάφορα ευρήματα και αφιερώματα, το σημαντικότερο από τα οποία ένα χάλκινο αγαλματίδιο. Αποδίδει ώριμο άνδρα όρθιο, που στο αριστερό χέρι κρατά βύβλο παραπέμποντας σε φιλόσοφο, ποιητή ή ρήτορα ίσως όμως και σε θεότητα, **εικ.15**. Επίσης στη ρωμαϊκή πόλη που αναπτύχθηκε στο Βαθύ πιθανότατα υπήρχε ναός της Άρτεμης όπως προκύπτει από επιγραφή με σχετική αναφορά.¹⁷³

Η χριστιανική θρησκεία καθιερώνεται στο νησί της Ιθάκης στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. μετά τη διάλυση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όταν και περιέρχεται στη Βυζαντινή κυριαρχία.

Τα μέχρι σήμερα δεδομένα συνθέτουν ικανοποιητικά την εικόνα της θρησκευτικής λατρείας στην αρχαία Κεφαλονιά και Ιθάκη. Είναι όμως βέβαιο πως η αρχαιολογική έρευνα θα εμπλουτίσει με καινούρια στοιχεία τις γνώσεις μας ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα το παρελθόν του τόπου μας.

των ιερών, IG, IX, 1, 4, 1729.

167. Ποστολάκας ό.π., ν. 897, 898.

168. [Ε]ρμῆ ἱερὰ θ[...].εάν καθιέρωσαν Vollgraff ό.π., 167 αρ.12 και IG, IX, 1, 4, 1626.

169. Ηρα κατά τον Καλλιγά βλ. Καλλιγάς 1969, 277, Καλλιγάς 1978-79, 53.

170. Vollgraff ό.π.. 153-163. Έχουν βρεθεί επίσης δύο δωρικοί κίονες μικρού όμως μεγέθους που δε θα μπορούσαν να στηρίξουν κτήριο.

171. Λατρεία των *diī familiaris* (προστάτες του οίκου).

172. Δ' τέταρτο του 3ου αιώνα μ.Χ. έως α' τέταρτο του 4ου αι. μ.Χ. Livitsanis 2013, 109-111.

173. IG. IX, 1, 4, 1700.

ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρεάτου, Μ. 2014. *Διαχείριση Μνημείων Φισκάρδου Κεφαλονιάς*. Πτυχιακή εργασία στο πλαίσιο του Διατμηματικού Μεταπτυχιακού Προγράμματος Διαχείριση Μνημείων: Αρχαιολογία, πόλη και Αρχιτεκτονική. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών και το Τμήμα Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Αθήνα.
- Andreatou, M. 2013. Fiskardo in the Roman and Late Roman periods. *Pharos*, XIX (1), 69-94.
- Αντζουλάτος, Γ. 1998. Σάμη, εισαγωγική σπουδή στην Ιστορία της. Αδελφότητα Κεφαλλήνων & Ιθακησίων Πειραιά.
- Αντωννάτου, Ντ. 1989. Βυζαντινές Μονές 13ου αι. στην Κεφαλονιά. *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου*.
- Benton, S. 1931-32. The Ionian Islands, *BSA* 32, 213 -246.
- Benton, S. 1934-35. Excavations in Ithaca, III. The cave at Polis, I, *BSA* 35, 45-73.
- Benton, S. 1938-39. Excavations in Ithaca, III. The cave at Polis, II, *BSA* 39, 1-51.
- Benton, S. 1953. Further Excavations at Aetos, *BSA* 48, 255 - 361.
- Βικάτου, Ο. Παπαφλωράτου, Ε. 2015. *Οδηγός Αρχαϊκού Ναού Σκάλας*.
- Dellis, Ath. 2013. Excavations at Kefalonia during 2005-2013. Sami during the Roman period, *Pharos*, Vol. XIX 1, 51-68.
- Δοντάς, Γ. Σ. 1964. Ευρήματα από το παρά την Σάμην της Κεφαλληνίας σπήλαιον Μελισσάνη. *ΑΕ*, 28-35.
- Ευθυμιάτου-Κατσούνη, Ν. 2007. Το Καλόν Όρος της Πυλάρου και η Αγία Δυνατή, Δήμος Πυλαρέων, Αγία Ευφημία, *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Πύλαρος στο διάβα του Χρόνου»* 1-4 Σεπτεμβρίου 2005, τόμ. Α, 89-124.
- Ευθυμιάτου-Κατσούνη, Ν. 2012. Οι ανθρώπινες επιδράσεις στην εξελικτική πορεία της χλωρίδας και της βλάστησης της Κεφαλληνίας από την προϊστορική εποχή μέχρι σήμερα: μελέτη για εφαρμογή στην περιβαλλοντική εκπαίδευση, Πάτρα.
- Ευσταθίου, Ι. & Σαμαρτζίδου, Στ. 2005. *ΑΔ* 60 σελ. 1219- 1220.
- Ζερβός-Ιακωβάτος, Η. 1861. Συλλογή αρχαιολογικῶν λειψάνων τῆς νήσου Κεφαλληνίας. Κεφαλληνία.
- Goodisson, W. 1822. *A historical and topographical essay upon the islands of Corfu, Leucadia, Cephalonia, Ithaka and Zante*. London
- Heurtley, W.A. & Lorimer, H. 1932-1933. Excavation at Ithaca, I. *LH* III:

- Protoegeometric Cairns at Aetos, *BSA* 33, 22-65.
- Heurtley, W.A. & Robertson, M. 1948. Excavations in Ithaca, V: The Geometric and later Finds from Aetos, *BSA* 43, 1-124.
- Holland, H. 1819. *Travels in the Ionian Islands, Albania, Thessaly, Macedonia etc, during the Years 1812 and 1813*, London
- Inscriptiones Graecae, Voluminis IX, 1, 4.
- Καλλιγιάς, Π. 1968. Ιόνιοι νήσοι, *ΑΔ* 23, 320.
- Καλλιγιάς, Π. 1969. Ιόνιοι νήσοι, *ΑΔ* 24, 270-277.
- Καλλιγιάς, Π. 1978. Ιερό Δήμητρας και Κόρης στην Κράνη Κεφαλλονιάς, *ΑΕ*, 136-146.
- Καλλιγιάς, Π. 1978-79. Αρχαιολογικά Ευρήματα από την Ιθάκη, *Κεφαλλονιακά Χρονικά* 3, 45-64.
- Καλλιγιάς, Π. 1995. Αρχαία Κεφαλληνία, *Καθημερινή*, 2-4.
- Καλλιπολίτης, Β. 1961-62. Ανασκαφή ρωμαϊκής επαύλεως εν Κεφαλληνία, *ΑΔ* 171- 31.
- Κυπαρίσσης, Ν. 1912. Ανασκαφαι εν Κεφαλληνία, *ΠΑΕ* 100-118.
- Κυπαρίσσης Ν., 1919. Κεφαλληνιακά, *ΑΔ* 5, 83-122.
- Κολώνας, Λ. 1992. Νομός Κεφαλληνίας ανασκαφικές εργασίες, *ΑΔ* 47, 154-157.
- Livitsanis, G. 2013. The Archaeological Work of the ΑΕ' Ephorate at Ithaca. A Brief presentation. *Pharos*, Vol. XIX 1, 109 -111.
- Λοβέρδος, Κ. Ι.Π, 1888. *Ιστορία Νήσου Κεφαλληνίας Δοκίμιον*.
- Μαρινάτος, Σπ. 1920-21. Αρχαιολογικά έρευναι ανά την Κεφαλληνίαν, *ΑΔ*, 172.
- Μαρινάτος, Σπ. 1932. Αι ανασκαφαι Goekoop εν Κεφαλληνία, *ΑΕ*, 1-47.
- Μαρινάτος, Σπ. 1933. Αι ανασκαφαι Goekoop εν Κεφαλληνία, *ΑΕ*, 68 - 100.
- Μαρινάτος, Σπ. 1962. Κεφαλληνία. Ιστορικός και Αρχαιολογικός περίπατος, *TET Κεφαλληνίας*.
- Μαρινάτος, Σπ. 1964. Έρευναι εν Σάμη της Κεφαλληνίας, *ΑΕ*, 15-27.
- Μαρινάτος, Σπ. 1965. Έρευναι εν Σάμη της Κεφαλληνίας, *ΑΕ*, 15-27.
- Μόσχος, Γ. 2000. *Οδηγός Αρχαιολογικό Μουσείο*.
- Μπονέλου, Ε. Σωτηρίου, Α. 2011. Η νομισματική κυκλοφορία στην Κεφαλονιά κατά την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο, *Το νόμισμα στην Πελοπόννησο. Νομισματοκοπεία, Εικονογραφία, Κυκλοφορία. Οικονομική ιστορία. Από την Αρχαιότητα έως και τη Νεότερη Εποχή ΣΤ' Επιστημονική Συνάντηση*, Άργος, υπό έκδοση.
- Πάρτσ, Ι. 1892. *Γεωγραφική Μονογραφία, Κεφαλληνία και Ιθάκη*, 179-80.

- Πετράτος, Π. 2000. Προβληματισμοί για μια ιστορική προσέγγιση της παλαιοχριστιανικής εποχής στην Κεφαλονιά, *Κυμοθόη*, 101-120.
- Ποστολάκας, Α. 1868. *Κατάλογος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων Κερκύρας, Λευκάδος, Ἰθάκης, Κεφαλληνίας Ζακύνθου καὶ Κυθήρων, συλλεχθέντων ὑπὸ Π. Λάμπρου δωρηθέντων δὲ τῷ Ἐθνικῷ τῆς Ἑλλάδος Πανεπιστημίου παρὰ τοῦ φιλογενεστάτου καὶ φιλομούσου Ἀ. Μουρούζη καὶ περιγραφέντων ὑπὸ Ἀ. Ποστολάκα*. Αθήνα.
- Randsborg, K. 2002a. *Kephallenia. Archaeology and history. The ancient Greek cities*, Acta Archaeologica 73-1. Acta Archaeologica Supplementa IV:1, Kobenhavn.
- Randsborg, K. 2002b. *Kephallenia. Archaeology and history. The ancient Greek cities*, Acta Archaeologica 73-2. Acta Archaeologica Supplementa IV:2, Kobenhavn.
- Riemann, M. O. 1879. *Rescherches archéologiques sur les iles ioniennes, II Céphalonie*, Paris.
- Samartzidou-Orkopoulou, S. 2015. Drakospilia: une grotte cultuelle aux confins occidentaux de Cephalonie. *Figurines de terre cuite en Méditerranée grecque et romaine*, Vol. 2.
- Συμεώνογλου, Σ. 1990. Ανασκαφή Ἰθάκης, *ΠΑΕ*, 271-278.
- Symeonoglou, S. 2001. The Cave of the Nymphs", *The Siren, Newslette of the Odyssey Project*, 9, 1998-2001, Washington University, Department of Art History and Archaeology, 1-6.
- Σωτηρίου, Α. 2001-2004. *Αρχαιολογικό Δελτίο* 56-59, 180.
- Σωτηρίου, Α. 1993. *Αρχαιολογικό Δελτίο* 48, 151.
- Sotiriou, A. 2013. Excavations at Kefalonia during 2005-2013. Kefalonia during the historical period. *Pharos*, Vol. XIX 1, 1-50.
- Τσιτσέλης, Η. 1877. *Συλλογή ὀνοματοθεσιῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας μετὰ ἱστορικῶν, τοπογραφικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν σημειώσεων*. - Αθήνα. Ἐκδ. περιοδ. «Παρνασσός».
- Τσιτσέλης, Η. 1960. *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. 2. - Αθήνα.
- Vollgraff, W. 1905. Fouilles d'Ithaque, *BCH* 29, 145-168.
- Χατζιώτου, Ε.Μ. & Στρατούλη, Γ. 2000. Το σπήλαιο Δράκαινα στον Πόρο Κεφαλονιάς, στοιχεία για την προϊστορική χρήση του και για τη λαϊκή λατρεία στους ιστορικούς χρόνους, *Πρακτικά του ΣΤ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Τόμος Πρώτος), Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997, 61-70.
- Χατζιώτου, Ε.Μ. & Στρατούλη, Γ. 1994. *ΑΔ* 49, 846-848.
- Χωρέμη - Σπετσιέρη, Α. 2011. *Τα νησιά του Ιονίου Πελάγους κατά τους ιστορικούς χρόνους*. Αθήνα.

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΑΙΜΟΝΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. 1. Βάση αφιερώματος,
Κράνη. Χωρέμη, 2011, 22

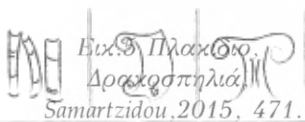
Εικ.2 Δωρικός ναός, Μηνιές.
ΠΑΕ 1912, 107

Εικ.3 Ειδώλιο Πάνα,
Μελισσάνη, ΑΕ 1964,
Πιν.6,β.

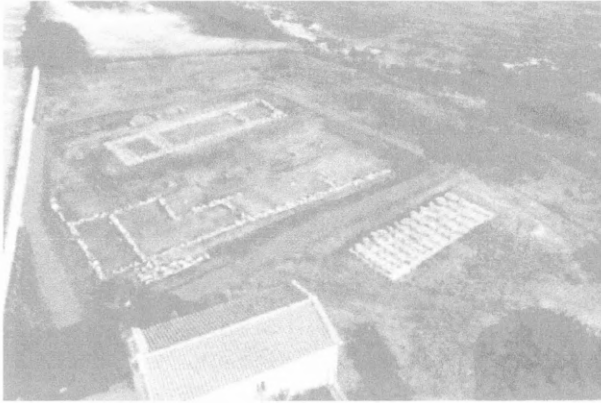
Εικ.4 Πήλινος δίσκος,
Μελισσάνη, ΑΕ 1964, Πιν.6,α.

Εικ.5 Πλάκιο,
Δρακροσπηλιά,
Samartzidou, 2015, 471.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Εικ.6 Αρχαϊκός Ναός Σκάλας, Οδηγός Αρχαϊκού Ναού Σκάλας.

Εικ.7 Πήλινη γυναικεία προτομή, Οδηγός Αρχαϊκού Ναού Σκάλας.

Εικ.8 Αναθηματική στήλη, Σάμη. Sotiriou, 2013, 20

Εικ.9 Αγαλμάτιο Απόλλωνα, Καλλιγιάς, 1978-79, Πιν. ΙΔ'.

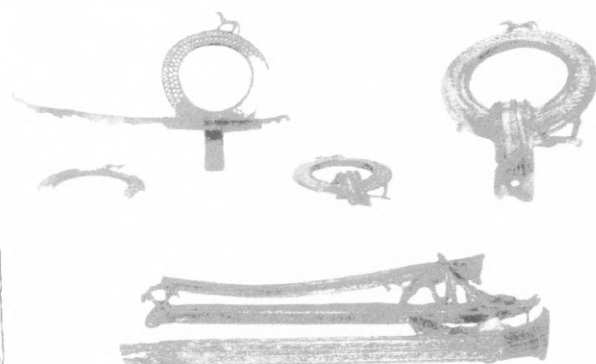

Εικ.10 Προτομή Αρτεμίδας, Καλλιγιάς, 1978-79, Πιν. Θ'.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Εικ.11 Ενεπίγραφο πλακίδιο,
Σπήλαιο Λοΐζου.
Benton, 1934/45, 55

Εικ.12 Χάλκινοι τριποδικοί λέβητες,
Σπήλαιο Λοΐζου. Χωρέμη, 2011, 45

Εικ.13 Ειδώλιο Πάνα,
Μαρμαροσπηλιά.
Symeonoglou, 2001, 2

Εικ.14 Αγαλμάτιο Διονύσου
Χωρέμη, 2011, 45

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

Εικ.15 Χάλκινο ειδώλιο,
Βαθύ. Livitsanis, 2013, 111

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Η ΑΠΗΧΗΣΗ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΗΣ ΚΑΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ
ΤΗΣ ΙΟΝΙΟΥ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ, 1824-1828

Από την έναρξη του εθνικοαπελευθερωτικού του λαού μας Αγώνα κατά το 1821 και έως τον τερματισμό του οι εκάστοτε Υπέρτατες Διοικήσεις του, συνεχίζοντας την παράδοση των προεπαναστατικών χρόνων, δεν παρέλειψαν, ακόμα κα κατά την κρίσιμη περίοδο του 1824-1826, να επιδεικνύουν αμέριστο το ενδιαφέρον τους γενικά μεν προς την παιδεία, ειδικότερα δε προς την εκπαίδευση της νέας γενιάς. Αυτό το ενδιαφέρον εκδηλωνόταν με τη λειτουργία αλληλοδιδασκτικών σχολείων και τον διορισμό δασκάλων σ' αυτά, που κορυφώθηκε στα χρόνια του Ιω. Καποδίστρια, που έδινε πρωτεύουσα θέση σ' αυτά, θεωρώντας ότι ελευθερία χωρίς παιδεία ούτε δύναται να υπάρξει, αλλά και ούτε μπορεί να διατηρηθεί.¹

Χαρακτηριστική, επί του προκειμένου, είναι, κοντά στις άλλες, και η

1. Για την Παιδεία γενικά και ειδικότερα για τη λειτουργία της Εκπαίδευσης στα επαναστατικά κατά το 1821 χρόνια υπάρχει στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) ένας πολύ μεγάλος αριθμός εγγράφων στους φακέλους του Εκτελεστικού, της Γενικής Γραμματείας και του Υπουργείου της Θρησκείας. Από άλλες πηγές βλ. *Αρχεία Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 1ος, Αθήναι 1857, επανέκδοση 1971· *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, των ετών 1826 και 1828-1832, (ενδεικτικά βλ. αρ. 2, 20 Οκτωβρίου 1826, σσ. 6-7, αρ. 20, 15 Ιανουαρίου 1827, σ. 77, αρ. 32, 26 Φεβρουαρίου 1827, σσ. 125-126 για σχολεία στην Πάρο, Άνδρο, και Νάξο, αρ. 73, 2 Νοεμβρίου 1827, σσ. 292-293 για τη Φιλανθρωπική Εταιρεία και τους σκοπούς καθίδρυσης σχολείων κ.λπ.)· *Εφημερίς των Αθηνών*, των ετών 1824-1826. Από τα βοηθήματα βλ. Α. Βελέλης, *Ο Καποδίστριας ως θεμελιωτής της Δημοτικής Εκπαίδευσεως εν Ελλάδι*, εν Αθήναις 1908· Ν. Δραγούμης, *Δικαιοσύνη, Παιδεία, Εκκλησία εν Ελλάδι, 1821-1831*, Αθήναι 1873· Τρ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τόμοι 1, 2, Αθήναι 1936· Ελένη Μπελά, *Η εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832)*, Διατριβή επί διδακτορία, εν Αθήναις 1970, κ.ά.

• Σπύρος Δημ. Λουκάτος, δρ Ιστορικός (1915-2014).

μαρτυρία της εφημερίδας του Μεσολογγίου *Ελληνικά Χρονικά* στις 18 Απρίλη 1825, η οποία από τις στήλες της διακήρυσσε ότι «ενώ το Ελληνικόν Έθνος ευρίσκεται ενασχολημένον με τον Άρην και έχει συγκεντρώσεις όλας τας δυνάμεις εναντίον του τυράννου, μολοντούτο δεν λείπει από το να ατενίζει τα όμματα αυτού και προς την προστάτριάν Αθηνάν και να περιποιείται συγχρόνως και τας Μούσας, εξεύρον ότι χωρίς την παιδείαν και καλήν ανατροφήν των πολιτών ελευθερία αληθής δεν εμπορεί να υπάρξει, ουδέ να διατηρηθεί επί πολύν χρόνον».² Αυτές οι διαπιστώσεις συνιστούν την έκφραση της πραγματικότητας, που διείπε τα πράγματα της επαναστατημένης Ελλάδας και καθοδηγούσε τις δραστηριότητες των υπεύθυνων Διοικήσεων και παραγόντων του Αγώνα της Εθνικής μας Ανεξαρτησίας.

Οι προβληματισμοί και οι δραστηριότητες τόσο των Διοικήσεων όσο και άλλων υπεύθυνων παραγόντων του Αγώνα κατά το 1821 σχετικά με την εκπαίδευση και γενικότερα την παιδεία των πολιτών δεν περιορίστηκαν μόνο στη λειτουργία αλληλοδιδακτικών σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης, αλλά με την ενεργό συμπαράσταση λογίων του Γένους συνέλαβαν την ιδέα της σύστασης και λειτουργίας Ανώτατου Πανδιδακτηρίου-Ακαδημίας, μ' άλλα λόγια Πανεπιστημίου, και μάλιστα κατά την κρίσιμη περίοδο των επαναστατικών πραγμάτων, του εμφυλίου πολέμου και της απόβασης και προόδου του Ιμπραήμ πασά στην Πελοπόννησο.

Η προσπάθεια για την ίδρυση και λειτουργία «Ακαδημαϊκού τινος Καταστήματος» καταβλήθηκε στις αρχές του Απριλίου 1824.³ Τότε συνήλθαν σε κοινή σύσκεψη ο Πανούτσος Νοταράς και άλλοι 30 «φιλοπάτριδες Έλληνες» σημαντικοί του Αγώνα παράγοντες, ανάμεσα στους οποίους και ο Άνθιμος Γαζής, Ιωάννης Κωλέττης, Ιωάννης Θεοτόκης, Γεώργιος Αινιάν, Δημήτριος Γουζέλης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Νεόφυτος Βάμβας, Ιωάννης Καραντινός, Γεώργιος Γεννάδιος, Αναστάσιος Πολυζωίδης, Γεώργιος Κλεόβουλος και άλλοι και «διεσχέφθησαν με στόχον την πρόοδον της πολιτικής και ηθικής ημών υπάρξεως».⁴ Ομόφωνα, τότε, αποφασίστηκε από αυτούς να δραστηριοποιηθούν «ανυπερθέτως προς διοργανισμόν ενός Ακαδημαϊκού Καταστήματος υπό την προστασίαν της Διοικήσεως φέροντος την επωνυμίαν Πρυτανείον ή Διατακτήριο (Institut) ομοειδές ως έγγιστα της σοφής Γαλλίας»· αυτό θα απα-

2. Βλ. εφημερίδα του Μεσολογγίου *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 10, 18 Απριλίου 1825, σσ. 3-4.

3. Βλ. σχετικά ομιλία του Σωκράτη Κουγέα, «Περὶ τῆς κατὰ τὴν ἐπαναστάσιν σχεδιασθείσης Ἀκαδημίας», κατὰ τὴν πανηγυρικὴ συνεδρίασιν στis 25 Μάρτιον 1934 τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν στa *Πρακτικά* τῆς, 1934, τ. 9ος, ἐν Ἀθῆναις 1934, σσ. 14-22 ἡ ομιλία καὶ ἐιδικότερὰ σσ. 16-18.

4. Βλ. ό.π.

τιζόταν, σύμφωνα με την απόφαση, από 100 μέλη, τα οποία θα γίνονταν δεκτά «μετά την ακριβή έρευναν της ηθικής και πνευματικής των ικανότητος»· θα εξέλεγαν ανάμεσά τους πρόεδρο, αρχιγραμματέα, ευταξία, ρήτορα, ταμεία, εφημεριδογράφο· θα καθόριζαν για τη σφραγίδα του Καταστήματος την παράσταση της Αθηνάς και του Απόλλωνα με την επιγραφή «Φρόνησις μετ' επιστήμης και ευθύτητος»· και η λειτουργία του θα αποσκοπούσε «εις την ηθικήν του Έθνους διαμόρφωσιν και εις των Επιστημών και Τεχνών την βελτίωσιν»· τέλος, αποφασίστηκε η σύνταξη του όρκου των μελών, που θα γινόταν «εν ονόματι της Θρησκείας, της Πατρίδος και της Τιμής» με πιστή τη διαφύλαξη των καθηκόντων τους, την ευδαιμονία του Έθνους και «την εδραίαν εμπέδωσιν του Καταστήματος».⁵ Οι αποφάσεις αυτές των 30 υπό τον Πανούτσο Νοταρά «φιλοπάτριδων Ελλήνων» υποβλήθηκαν με σχετική αναφορά στο Βουλευτικό Σώμα και συζητήθηκαν στη συνεδρίασή του στις 22 Ιουλίου 1824, καθώς και στις επόμενες συνεδριάσεις του στις 25 και στις 28 Ιουλίου 1824.⁶

Λίγο αργότερα και συγκεκριμένα κατά το Μάρτη 1825 άλλη επιτροπή, που απαρτιζόταν από τους βουλευτές Σπυρίδωνα Τρικούπη, Λυκούργο Ιω. Κρεστενίτη, Νικόλαο Χρυσόγελω, Νικόλαο Μιλιάνη και Ιωάννη Δημητρίου, υπέβαλε στο Βουλευτικό Σώμα «σχέδιον περί συστάσεως σχολείων αναγνωσθέν την 18 Μαρτίου 1825», το οποίο και εγκρίθηκε.⁷ Σύμφωνα με αυτό προτεινόταν η εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου και η σύσταση Κεντρικού Σχολείου στο Άργος, στο οποίο θα εμπεριεχόταν «προς το παρόν ένα μόνον Λύκειον εις την επικράτειαν», όπου 5 διδάσκαλοι να διδάσκουν την Ελληνική και Λατινική Φιλολογία, τα στοιχεία της Μαθηματικής Φιλοσοφίας, της Φυσικής και της Γεωγραφίας, την ιστορία και τις αρχές της Νομικής, ενώ στα επαρχιακά να διδάσκεται «η προπατορική γλώσσα παραβαλλομένη με την νέαν» και η γαλλική.⁸

Σύμφωνα με σχετική μαρτυρία της εποχής⁹ ήδη η υπόθεση της ανέγερσης της Ακαδημίας-Πανεπιστημίου είχε προχωρήσει αρκετά κατά την άνοιξη του 1825 και είχε αγοραστεί για οικοδόμηση του κτηρίου ο

5. Για όλα αυτά και τα σχετικά παραθέματα, που μνημονεύονται, βλ. ό.π.

6. Βλ. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 2ος, Αθήνα 1862, επανέκδοση 1972, σ. 360 (συνεδρίαση 22 Ιουλίου 1824), σ. 367 (συνεδρίαση 25 Ιουλίου 1824) και σ. 371 (συνεδρίαση 28 Ιουλίου 1824).

7. Βλ. εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 31, 18 Απριλίου 1825, σσ. 3-4.

8. Βλ. ό.π.

9. Βλ. Giuseppe Pecchio, *Relazione degli avvenimenti della Grecia nella primavera del 1825*, Lugano MDCCCXXVI [=1826], σσ. 23-24. [Το έργο έχει μεταφραστεί στα ελληνικά από τον Σταμάτιο Α. Αντωνόπουλο. *Η Ελλάς κατά το έαρ 1825*].

τετράγωνος χώρος παλαιού τούρκικου παζαριού, του οποίου σώζονταν τα τείχη, που το περιέβαλλαν, και μια κρήνη στο μέσο. Σύμφωνα μάλιστα κατά την ίδια μαρτυρία-πηγή σε επιστολή του εφόρου Παιδείας την εποχή εκείνη Γρηγορίου Κωνσταντά από την Τρίπολη στις 25 Απρίλη 1825¹⁰ στη μελετώμενη σύσταση στο Άργος μιας Ακαδημίας ως ανώτατης πανεπιστημιακής βαθμίδας εκπαίδευσης θα εκαλούντο, για να διδάξουν, όλοι οι Έλληνες λόγιοι, που βρίσκονταν στα διάφορα μέρη της Ευρώπης, ή και άλλοι σοφοί από τα φωτισμένα ευρωπαϊκά έθνη και στον αναγκαιούντα αριθμό για την τέλεια λειτουργία του Ακαδημαϊκού Καταστήματος. Ακόμη, πάντοτε κατά την ίδια μαρτυρία-πηγή, ο Γρ. Κωνσταντάς διαβεβαίωνε ότι ο πατριώτης Ιωάννης Βαρβάκης είχε ήδη διαθέσει τους αναγκαίους πόρους για την ανέγερση και λειτουργία της Ακαδημίας, ενώ η Διοίκηση του Αγώνα θα τους συμπλήρωνε από τα εθνικά εισοδήματα, ώστε σύντομα να καταστεί δυνατή η οργάνωσή της.¹¹ Τελικά, οι μεγάλες και οι ποικίλες του Αγώνα της Εθνικής μας Ανεξαρτησίας συνθήκες και μάλιστα την κρίσιμη περίοδο του εμφυλίου πολέμου και της απόβασης του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο συνετέλεσαν στη ματαίωση της σύστασης και της λειτουργίας του Ακαδημαϊκού Καταστήματος-Πανεπιστημίου στο Άργος στα επαναστατικά χρόνια.

Η έφεση, παρά ταύτα, της επαναστατημένης Ελλάδας και των υπεύθυνων παραγόντων του εθνοαπελευθερωτικού μας Αγώνα, και μάλιστα της πνευματικής του ηγεσίας, εκφράστηκε και έμπρακτα ακόμη εκδηλώθηκε ενθουσιαστικά και συγκινησιακά με την είδηση της ίδρυσης και λειτουργίας της Ιονίου Ακαδημίας στην αγγλοκρατούμενη Κέρκυρα ως του πρώτου Ελληνικού Πανεπιστημίου και ως ασφαλούς και βέβαιου προοιμίου μελλοντικής σύστασης και λειτουργίας παρόμοιου ανώτατου εκπαιδευτικού ιδρύματος και στην ελευθερούμενη Ελλάδα. Ο ενθουσιασμός εκφράστηκε και εκδηλώθηκε είτε με συμβολισμό, που αποφάσισε

10. Βλ. ό.π., σσ. 137-141

11. Ο Ιω. Βαρβάκης την εποχή εκείνη διέθεσε 500.000 ρούβλια με κατάθεσή τους «στον πάγκον της Ρωσίας» για τη σύσταση Κεντρικού Σχολείου στην Ελλάδα, τονίζοντας σε επιστολή του προς το Βουλευτικό Σώμα ότι ο ετήσιος τόκος τους θα προοριζόταν για μισθούς διδασκάλων, γιατί «διά να ανακαλεσθώσιν αι τέχναι και αι επιστήμαι εις την Ελλάδα ανάγκη πάσα να ευρεθί μόνιμος και διαμένων πόρος μισθών και ζωοτροφιών των αναγκαιούντων διδασκάλων». Η δωρεά του Ιω. Βαρβάκη έγινε με ευγνωμοσύνη προς αυτόν αποδεκτή και με θέσπισμα του Βουλευτικού και Εκτελεστικού Σώματος καθορίστηκε ως έδρα του κεντρικού Σχολείου το Άργος. Βλ. σχετικά *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, τ. 7ος, Αθήναι 1973, σ. 24 (συνεδρίαση 27 Οκτωβρίου 1824), σ. 38 (συνεδρίαση 7 Νοεμβρίου 1824), σ. 40 (συνεδρίαση 10 Νοεμβρίου 1824), σ. 59 (συνεδρίαση 29 Νοεμβρίου 1824), σ. 65 (συνεδρίαση 9 Δεκεμβρίου 1824), και τ. 8ος, Αθήναι 1974, σ. 140 (έγγραφο 114, 115), σ. 59 (έγγραφο 170), σ. 87 (έγγραφο 249). Βλ. και *Εφ' Ο Φίλος του Νόμου*, φ. 79, 15 Δεκεμβρίου 1824, σ. 3, φ. 86, 9 Ιανουαρίου 1825, σ. 4, όπου και το θέσπισμα για τη σύσταση του Κεντρικού Σχολείου στο Άργος.

η Διοίκηση του Αγώνα, είτε με αρθρογραφία και κριτική σχολιογραφία σχετικά με την Ιόνιο Ακαδημία του επαναστατικού τύπου και ειδικότερα της εφημερίδας του Μεσολογγίου *Ελληνικά Χρονικά* και της επίσημης εφημερίδας της κυβερνήσεως, που ήταν η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*.

Χαρακτηριστικός, επί του προκειμένου, είναι ο συμβολισμός, που αποτυπώνεται σε απόφαση του Εκτελεστικού Σώματος στις 17 Δεκέμβρη 1825.¹² Η απόφαση αυτή ως εντολή απευθυνόταν προς το Επαρχείο της Αθήνας, το οποίο διατασσόταν «να παραλάβη ένα από τους εις την πόλιν ταύτην ευρισκομένους αρχαίους μαρμαρίνους θρόνους και να τους παραδώση εις τον όστις θέλει παρουσιάσει» τη διαταγή του, για να κατευθυνθεί «προς τον άρχοντα του Ελληνικού Πανεπιστημίου της Κερκύρας και να κατατεθή εις αυτό». Αυτός ο μαρμάρινος θρόνος της αρχαίας Αθήνας, που με την απόφαση της τότε Διοίκησης του Αγώνα θα αποστελλόταν στην Ιόνιο Ακαδημία, φρονούμε ότι συνιστά έναν ιστορικό συμβολισμό της άρρηκτης πνευματικής του Ελληνισμού ενότητας και ταυτότητας, αλλά και της πνευματικής σύνδεσης της επαναστατημένης Ελλάδας διά της Αθήνας με την Κέρκυρα, ως πρωτεύουσας της υπό Αγγλική «Προστασία» Πολιτείας των Ιόνιων νησιών, και την εκεί Ιόνιο Ακαδημία, «το πρώτο Ελληνικό Πανεπιστήμιο», τροφοδότη στην ελεύθερη πια Ελλάδα του «Αθήνησιν» Πανεπιστημίου με κορυφαίους πνευματικούς παράγοντες και μεγαλοφυείς δασκάλους.

Πέρα, όμως, από αυτόν τον συμβολισμό, που περικλείει η απόφαση της Διοίκησης του Αγώνα και που περικλείει στο ανάλογο μέρος του την απήχηση, που είχε στην επαναστατημένη Ελλάδα η σύσταση και λειτουργία της Ιονίου Ακαδημίας, αυτή ακριβώς η απήχηση παραστατικότητας και εναργέστατα αποτυπώνεται στον επαναστατικό τύπο της εποχής, ο οποίος αφιέρωνε πολλές στήλες του, για να ενημερώνει το επαναστατημένο για την εθνική του λευτεριά Γένος μας για τη λειτουργία της Ιονίου Ακαδημίας, ασκώντας ακόμη και εποικοδομητική κριτική σχετικά με αυτήν.

Μια πρώτη έκφραση και εκδήλωση της ενημέρωσης αυτής συνιστά η εφημερίδα του Μεσολογγίου *Ελληνικά Χρονικά* με αρθρίδιό της, που δημοσιεύτηκε στις 6 Δεκέμβρη 1824 με τίτλο «Πανεπιστήμιον του Ιονίου Κράτους».¹³ Παίρνοντας από την *Εφημερίδα των Κορφών* την είδηση της έναρξης των μαθημάτων στην Ιόνιο Ακαδημία «διά τον δεύτερον

12. Βλ. σχετικά ΓΑΚ, Εκτελεστικόν, Φ. 146, 17-19 Δεκεμβρίου 1825, Γερ. Γ' αρ. 15385, Προσωρινή Διοίκησης της Ελλάδος, Το Εκτελεστικόν Σώμα προς το Επαρχείον Αθηνών, εν Ναυπλίω τη 17 Δεκεμβρίου 1825, Ο Γενικός Γραμματέας. Το έγγραφο είναι μονόφυλλο, πρόχειρο, ανυπόγραφο και με μερικές διαγραφές.

13. Βλ. εφ. *Ελληνικά Χρονικά*, φ. 99, 6 Δεκεμβρίου 1824, σ. 2.

σχολαστικόν χρόνον», χαρακτηρίζει αυτήν ως «χαροποιόν μήνυμα», το οποίο «γεμίζει χαράν την καρδίαν», καθώς η ίδια η Ιόνιος Ακαδημία διηγείται τις λαμπρές προόδους των μαθητών στο διάστημα του πρώτου χρόνου της λειτουργίας της. Αναφέροντας, έπειτα, το αρθρίδιο ότι «η Ιονική Επτάνησος» υπέπεσε σε διάφορες πολιτικές μεταβολές, επισημαίνει ιδιαίτερα ότι «ανεπετερώθη ο νους μας και ηγαλλιάσθη η καρδιά μας με την γλυκείαν ελπίδα και το επιθυμητότατον άκουσμα της ταχείας ανακαλέσεως των Μουσών εις το ελληνικόν αυτό έδαφος. Τη λειτουργία του Ιόνιου Πανεπιστημίου χαρακτηρίζει στη συνέχεια «μέγα κατόρθωμα εις τας σημερινάς αξιομνημονεύτους ημέρας», τις οποίες θεωρεί «ευτυχή εποχήν της ηθικής αναπλάσεως του Ελληνικού Γένους», που συμπίπτει «αγαθή τύχη με την ευτυχή εποχήν της πολιτικής του αναγεννήσεως», κατά την οποία «συνοδεύουν αι Μούσαι την Θέμιδα».

Τέλος, το αρθρίδιο της εφημερίδας *Ελληνικά Χρονικά* παρουσιάζει στο αναγνωστικό της κοινό την προσωπικότητα του ιδρυτή και θεμελιωτή της Ιονίου Ακαδημίας, επισημαίνοντας ότι η φροντίδα γι' αυτήν και «ο ακοίμητος και ακούραστος ζήλος» του κόμητα Guilford πέτυχαν «το ακατόρθωτον» και επαινώντας την εγκράτειά του στην παλαιά και τωρινή γλώσσα μας, τον σεβασμό του στα έθιμα και στην Εκκλησία της πατρίδας μας, την αγάπη του μέχρι ενθουσιασμού προς το Γένος μας, τη φιλανθρωπία και τον άδολο και ειλικρινή φιλελληνισμό του και την αφοσίωσή του «εις το μέγα τούτο επιχείρημα», με την καταβολή εκ μέρους του «ατρύτων κόπων από τας όχθας του Ταμίσου εις τους αιγιαλούς του Ιονίου πελάγους» με τη διάθεση «αλύπητα του πλούτου του εις τον φωτισμόν των ομογενών μας» και με το «να ζι εις ένα λόγον διά την Ελλάδα».

Πληρέστερα και ουσιαστικότερα από την εφημερίδα *Ελληνικά Χρονικά* του Μεσολογγίου ασχολείται με την Ιόνιο Ακαδημία και τη λειτουργία της η επίσημη εφημερίδα της Διοίκησης του Αγώνα *Γενική Εφημερίς* της Ελλάδος. Για πρώτη φορά αυτή δημοσίευσε σχετικό άρθρο τιτλοφορούμενο «Περί της Ιονίου Ακαδημίας» στις 11 Νοέμβρη 1825.¹⁴ Στο άρθρο αυτό μνημονευόταν εκτεταμένα και λεπτομερειακά η έναρξη των μαθημάτων στην Ιόνιο Ακαδημία «το τρίτον ήδη έτος εν μεγάλη πομπή» και σχετικά επισημαίνονταν: η μετάβαση του άρχοντα της Ακαδημίας Guilford «μετά των προφεσσόρων και των μαθητών εν παρατάξει εις την εκκλησίαν της Παναγίας της Σπηλαιωτίσης· η συγκέντρωση μετά την εκκλησιαστική τελετή στη μεγάλη «σαλάνγκ» της Ακαδημίας, όπου

14. Βλ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 11, 11 Νοεμβρίου 1825, σσ. 43-44. Το άρθρο αυτό ήταν αναδημοσίευση άρθρου της *Εφημερίδος των Ηνωμένων Επαρχιών των Ιονίων Νήσων*, δημοσιευμένο στις 5 Νοέμβρη 1825.

μετά από πρόταση του εφόρου της Ακαδημίας Ιωάννη Καραντινού¹⁵ και τη συγκατάθεση του Guilford αναγνωρίστηκαν ως «προφέσσορες ο Πασχάλης Καρούσος των Νομικών,¹⁶ ο Γεώργιος Θεριανός της Ανατομίας¹⁷ και ο Γαετάνος Γρασσέτος (Gaetano Grassetti) της Λατινικής Γλώσσας και Φιλολογίας.¹⁸ η ανάγνωση από τον έφορο της αναφοράς «περί των Λαγκαστριανών σχολείων», τα οποία είχαν συσταθεί στα νησιά από τον

15. Ο Ιω. Καραντινός καταγόταν από την Κεφαλονιά, φοίτησε νέος στην πρώτη Ακαδημία στα 1808, στα χρόνια των Αυτοκρατορικών Γάλλων στα Επτάνησα και αργότερα ολοκλήρωσε τις σπουδές του στις φυσικομαθηματικές επιστήμες στην Ιταλία, Γαλλία και Αγγλία. Υπήρξε από τα πρώτα βασικά εκπαιδευτικά στελέχη της Ιονίου Ακαδημίας. Ήδη μαρτυρείται ότι κατά το πρώτο έτος της λειτουργίας της 1823-1824 δίδασκε στην Ακαδημία παίρνοντας doctorat την ίδια χρονιά από επιτροπή με πρόεδρο τον Guilford. Στη Σχολή της Φιλοσοφίας, μια από τις τέσσερις Σχολές της Ιονίου Ακαδημίας – οι άλλες τρεις ήσαν εκείνες της Θεολογίας, της Νομικής και της Ιατρικής – δίδασκε σειρά Άλγεβρας, Εισαγωγή στον «Υψηλόν Υπολογισμόν» και Μηχανική, χρημάτισε δε έως το θάνατό του έφορος της προβαίνοντας σε ομιλίες και απολογισμούς της δράσης της. Περισσότερα για τη ζωή και τη δράση του βλ. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Α', εν Αθήναις 1904, σσ. 196-199. Βλ. επίσης *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 11, 11 Νοεμβρίου 1825, σσ. 43-44 («Περί της Ιονίου Ακαδημίας»), και φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ.100 («Περί της Ιονίου Ακαδημίας»). Βλ. ακόμη Α. Papadopoulou Vreto, *Notizie biografiche-storiche su lui fondata Università Ionia – Βιογραφικά-Ιστορικά Υπομνήματα περί του κόμητος Φριδερίχου Γυλφορντ, Ομοτίμου της Αγγλίας, και περί της παρ' αυτού συσταθείσης Ακαδημίας*, Αθήναι 1846, σ. 85· Φίλιππος Ιωάννου, *Λόγος Ολυμπιακός*, Αθήναι 1888, σ. 23.

16. Ο Πασχάλης Καρούσος καταγόταν από την Κεφαλονιά. Σπούδασε στην Μπολόνια, ζωγραφική στο Μιλάνο και πρακτική της δικηγορικής στην Ενετία. Στα 1825 διορίστηκε καθηγητής στη Νομική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας, στην οποία δίδαξε Αστικό και Ρωμαϊκό Δίκαιο και «Πολιτικό Δικαίωμα». Στα 1828, όντας καθηγητής, διορίστηκε μέλος επιτροπής νομομαθών για την εκπόνηση πολιτικών νομοσχεδίων και εμπορικών και ποινικών καθηκόντων. Μπήκε στον δικαστικό κλάδο και υπηρέτησε στην Κέρκυρα και στην Ιθάκη και αργότερα σε ανώτερη δικαστική θέση στην Κέρκυρα, ενώ ασχολήθηκε και με τη ζωγραφική και μάλιστα την τοπιογραφία. Περισσότερες πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση του βλ. Η. Τσιτσέλης, *ό.π.*, σσ. 225-227· Κων. Αθ. Διαμάντης, *Η Ιόνιος Ακαδημία του κόμητος Γκυλφορντ (κατά χειρόγραφον της Συλλογής Γιάννη Βλαχογιάννη)*, Αθήναι 1949, σσ. 10-11, σημ. 41. Βλ. επίσης *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, *ό.π.*

17. Ο Γεώργιος Θεριανός μαρτυρείται καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία από το πρώτο έτος της λειτουργίας της 1823-1824 με απονομή σε αυτόν του τίτλου του δόκτορα και «προφέσσορα» από επιτροπή υπό τον κόμητα Guilford. τις αρετές δε και τα προτερήματά του επαινεσε κατά την απονομή αυτού του τίτλου στις 1 Νοέμβρη 1825 με ειδική ομιλία του ο Κων. Ασώπιος. Δίδαξε στη Σχολή της Ιατρικής Ανατομία και Γενική Παθολογία. Βλ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, *ό.π.*· Κ. Διαμάντης, *ό.π.*, σσ. 10-11, όπου εσφαλμένα αναφέρεται ότι διορίστηκε καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία στα 1831.

18. Ο Γαετάνος Γρασσέτος (Gaetano Grassetti) καταγόταν από τη Ρώμη. Κατέβηκε στην Κέρκυρα και με την αναγνώρισή του ως «προφέσσορα» από επιτροπή υπό τον Guilford στις 1 Νοέμβρη 1825 κατέστη καθηγητής της στη Σχολή της Φιλοσοφίας. Δίδαξε Λατινική Γλώσσα και Λατινική και Ιταλική Φιλολογία. Βλ. σχετικά *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, *ό.π.*· Κ. Διαμάντης, *ό.π.*, σσ. 10-11, όπου εσφαλμένα αναφέρεται ότι διορίστηκε καθηγητής στην Ακαδημία στα 1831.

καθηγητή της Ακαδημίας Κωνσταντίνο Ασώπιο, «προφέσσορα» της Χημικής,¹⁹ με την επισήμανση της προόδου των μαθητών, που φοιτούσαν σε αυτά· και τέλος οι ομιλίες του εφόρου Ιω. Καραντινού, του ρήτορα της Ακαδημίας και του άρχοντα Guilford και η διάλυση της συνέλευσης «μετά πολλών χειροκροτήσεων και ευφημιών παρά των πολυαριθμών θεατών και ακροατών, ανδρών και γυναικών, τόσον εντοπίων όσον και αλλοδαπών».

Σε συνέχεια της αναδημοσίευσης στη *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος* του άρθρου αυτού της *Εφημερίδας των Ηνωμένων Επαρχιών των Ιονίων Νήσων* σχετικού προς την έναρξη των μαθημάτων κατά το τρίτο έτος από την ίδρυσή της, η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, προφανώς από τον συντάκτη και διευθυντή της,²⁰ προχωρεί σε ανασκόπηση της ίδρυσης της Ιονίου Ακαδημίας, απαριθμώντας τα θετικά στοιχεία από τη λειτουργία της και επισημαίνοντας, επί του προκειμένου: την έναρξη των μαθημάτων για πρώτη φορά κατά τις αρχές του Νοέμβρη 1823 και τη διάρκειά τους· τη φροντίδα της σύστασης και λειτουργίας της από τον «ανά πάσαν την Ευρώπην» γνωστό κόμητα Guilford, ο οποίος παρά «τα πολλότατα εμπόδια», που συνάντησε, δεν υπέκυψε, ούτε δειλίασε, αποβλέποντας «το εκ της συστάσεως ενός τοιούτου καταστήματος ελπίζόμενον μέγα όφελος»· την καταβολή από αυτόν «πολλοτάτων χρημάτων εις πολλούς διδασκάλους προς τελειοποίησιν αυτών εις τα οποία έμελλε έκαστος να διδάξη μαθήματα» και «εις πολλούς ενδεείς μαθη-

19. Ο Κων. Ασώπιος καταγόταν από το Γραμμένο των Ιωαννίνων και αναδείχτηκε ένας από τους διαπρεπέστερους φιλολόγους της νεότερης Ελλάδας. Τις πρώτες σπουδές του τις πραγματοποίησε στα Γιάννενα με δάσκαλό του τον Αθανάσιο Ψαλλίδα, σε συνέχεια δε στην Κέρκυρα και τέλος στη Νάπολη της Ιταλίας τις αποπεράτωσε στο εκεί Πανεπιστήμιο και στη Σχολή της Ιατρικής, της οποίας αναδείχτηκε διδάκτορας. Χρημάτισε δάσκαλος στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης, όπου συνάντησε τον κόμητα Guilford, με την επιχορήγηση του οποίου συνέχισε τις σπουδές του στη Γερμανία, στο Παρίσι και το Λονδίνο. Κατέβηκε στην Κέρκυρα και από την πρώτη ίδρυση και λειτουργία της Ιονίου Ακαδημίας κατέστη ένα από τα σημαντικότερα εκπαιδευτικά της στελέχη κατέχοντας το αξίωμα του ρήτορα της Ακαδημίας. Δίδαξε στη Σχολή Φιλοσοφίας Ελληνική Ιστορία, Αισχύλου Πρακτική και περί της Ελληνικής Συντάξεως και υπήρξε καθηγητής της έως το 1842, όταν έπειτα από πρόταση του Θεόκλητου Φαρμακίδη διορίστηκε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Απέκτησε με τη διδασκαλία του και στην Ιόνιο Ακαδημία και στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας και με τα πολυπληθή συγγράμματά του τη φήμη διακεκριμένου και εξέχοντος φιλόλογου. Βλ. γι' αυτόν *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, ό.π.: Α. Παπαδοπούλου Vreto, ό.π., σ. 85· Κ. Διαμάντης, ό.π., σσ. 10-11· Φ. Ιωάννου, ό.π.: Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Β', αθήναι 1871.

20. Αυτός ήταν ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο οποίος είχε ήδη χρημάτισει καθηγητής στην Ιόνιο Ακαδημία, πριν αναλάβει τη διεύθυνση της *Γενικής Εφημερίδας της Ελλάδος*. Καθηγητής χρημάτισε από τον Νοέμβρη του 1823 έως τον Μάη του 1825. Τη διεύθυνση της εφημερίδας ανέλαβε από τον Οκτώβρη του 1825 και τη διατήρησε έως τον Ιούνιο του 1827.

τάς και όλους τούς εις την Ακαδημίαν φοιτώντας»· τη σύσταση και τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης της Ακαδημίας «εξ ιδίων αυτού χρημάτων» και τη φροντίδα του για την παιδεία του ιερατείου των Επτανήσων, για να αποκτήσει «η Επτάνησος συμπολιτεία πεπαιδευμένον, χρηστόθηδες και σεβαστόν ιερατεϊόν».²¹

Παρά τα θετικά αυτά στοιχεία, τα οποία απαριθμεί ο συντάκτης των σχολίων, που ακολουθούν την αναδημοσίευση του άρθρου της εφημερίδας των Ιόνιων νησιών σχετικού με την έναρξη των μαθημάτων της Ιονίου Ακαδημίας κατά το τρίτο έτος της λειτουργίας της, προχωρεί στην απαρίθμηση και των ατελειών και αδυναμιών της, επισημαίνοντας προφανώς από λόγους προσωπικών εμπειριών του²² ότι η Ακαδημία «ως νοεσύστατος είναι ακόμη ατελής», γιατί λείπουν από αυτήν διδάσκαλοι και άλλα αναγκαία μέσα. Εκφράζει ταυτόχρονα γι' αυτό την ευχή εκλογής διδασκάλων, που θα ήσαν άξιοι «κατά πάντα λόγον, επιμελείς και ευυπόληπτοι», καθώς και την ευχή της καλής οργάνωσης και διοίκησης προπαιδευτικών σχολείων, που θα αποτελούσαν τη βάση της Ακαδημίας, αφού «εις τας ακαδημίας μεταβαίνουν οι νέοι κελώς προδιδαχθέντες και προπαιδευθέντες ίνα τελειοποιηθώσι και στεφανωθώσι και όχι αδίδακτοι και απαίδευτοι ή κακώς ή ατελώς». Εύχεται, τέλος, οι κάτοικοι των Επτανήσων να επιδείξουν την ίδια φιλοτιμία και προθυμία του Γυιλφόρδου στη στερέωση και πρόοδο της Ακαδημίας για «να μην τρέχωσιν εις ξένας Ακαδημίας» και να ενθυμούνται ότι «είναι Έλληνες και εις ελληνικήν μόνον Ακαδημίαν δύνανται να παιδευθώσιν ελληνικώς».

Η Γενική Εφημερίς της Ελλάδος επανέρχεται με σημαντικές πληροφορίες για τη λειτουργία της Ιονίου Ακαδημίας και με ενδιαφέρουσες κριτικές παρατηρήσεις στο φύλλο της στις 2 Γενάρη 1826 με άρθρο, που τιτλοφορείται «περί της Ιονίου Ακαδημίας».²³ Στην αρχή του σχετικού άρθρου εκφράζεται και πάλι η χαρά του συντάκτη της²⁴ για τη σύσταση και λειτουργία της Ιονίου Ακαδημίας· διατυπώνεται από αυτόν η ευχή «να ίδωμεν το κατάστημα τούτο προβαίνον και προκόπτον επί το κρείττον» και μάλιστα αφού συμβάλλει «εις φωτισμόν, εις εκπαίδευσιν και

21. Για όλα αυτά βλ. Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φ. 11, 11 Νοεμβρίου 1825, σσ. 43-44.

22. Αυτή η απαρίθμηση επικουρεί την άποψη ότι ο σχολιογράφος της λειτουργίας της Ιονίου Ακαδημίας είναι ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, καθηγητής προγενέστερα σε αυτήν.

23. Βλ. Γενική Εφημερίς της Ελλάδος, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

24. Όπως έχει ήδη και προγενέστερα τονιστεί, αυτός προφανώς είναι ο διευθυντής και συντάκτης της Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος Θεόκλητος Φαρμακίδης καθηγητής παλαιότερα, και από την αρχή της ίδρυσής της, στην Ιόνιο Ακαδημία γνώστης των πραγμάτων της, όπως άλλωστε καταφαίνεται και από τις κριτικές παρατηρήσεις, που επακολουθούν.

τελειοποίησιν του ανθρώπου»· επισημαίνεται η έναρξη των μαθημάτων στις 1 Νοέμβρη 1825 «εν μεγάλη πομπή το τρίτον ήδη έτος» και γνωστοποιείται στο αναγνωστικό κοινό της εφημερίδας ο κατάλογος «των εις αυτήν διδασκομένων μαθημάτων»²⁵ κατά το σχολικό έτος 1825-1826, καθώς και τους αντίστοιχους για κάθε μάθημα καθηγητές σύμφωνα με τη σχετική ανακοίνωση του εφόρου της Ακαδημίας Ιω. Καραντινού. Οι καθηγητές, που υπηρετούσαν κατά το έτος 1825-1826 στην Ιόνιο Ακαδημία, ανέρχονταν συνολικά σε 15²⁶ και ήσαν: α) στη Θεολογική Σχολή ο Κωνσταντίνος Τυπάλδος Ιακωβάτος,²⁷ β) στη Νομική Σχολή ο Πασχάλης

25. Αυτά, σύμφωνα με τη μαρτυρία της *Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος*, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100, ήσαν: α) στη Σχολή της Θεολογίας το μάθημα Θεολογία, β) στη Νομική Σχολή τα μαθήματα Πολιτικόν Δικαίωμα και Εθνικόν Δικαίωμα, γ) στην Ιατρική Σχολή τα μαθήματα της Ανατομίας και Γενικής Παθολογίας, της Βοτανικής, της Φυσιολογίας, της Περιγραφικής Ανατομίας και των Χειρουργικών Εισηγήσεων και δ) στη Σχολή της Φιλοσοφίας διδάσκονταν Στοιχεία Φιλοσοφίας, Σειρά Άλγεβρας, Εισαγωγή εις τον Υψηλόν Υπολογισμόν και Μηχανική, Φυσική Πειραματική, Χημική Θεωρητική και Πρακτική, Εξακολουθήσεις της Ελληνικής Ιστορίας, Αισχύλου Πρακτική και περί Ελληνικής Συντάξεως, Λατινική Γλώσσα και Φιλολογία, Αγγλική Φιλολογία και Ερμηνεία Κλασικών Άγγλων Συγγραφέων και Ποιητών, Μουσική Εκκλησιαστική.

26. Ο αριθμός των καθηγητών είχε αυξηθεί κατά τι τρίτο έτος της λειτουργίας της Ιονίου Ακαδημίας σύμφωνα με τη μαρτυρία της *Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος*, ό.π. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Α. Papadopoulos Vreto, ό.π., κατά το πρώτο έτος της λειτουργίας της οι καθηγητές ανέρχονταν σε 9 (βλ. ό.π., σ. 85), το δεύτερο έτος σε 10 και το τρίτο σε 14 (βλ. ό.π., σ. 113). Στη σ. 85 γίνεται λόγος για 7 καθηγητές, ενώ η αρίθμησή τους με τα ονόματα τους ανεβάζει σε 9, και στη σ. 111 μαρτυρούνται 8. Στη σ. 113 γίνεται λόγος για 14 καθηγητές, ενώ η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* τους ανεβάζει σε 15. Ίσως ο Α. Papadopoulos Vreto δεν συγκαταριθμεί τους καθηγητές της Εκκλησιαστικής Μουσικής. Ανάλογη προς τους καθηγητές ήταν και η αύξηση των μαθητών της Ακαδημίας, για τους οποίους βλ. Α. Papadopoulos Vreto, ό.π., σσ. 85, 107, 113.

27. Ο Κων. Τυπάλδος Ιακωβάτος γεννήθηκε στην Κεφαλονιά και νεαρός πήγε στην Ενετία, όπου προχειρίστηκε σε διάκονο και δίδαξε στο εκεί Φλαγγινιανό Φροντιστήριο. Εκεί συνάντησε και γνωρίστηκε με τον κόμητα Guilford, ο οποίος του χορήγησε τα μέσα για ευρύτερες θεολογικές σπουδές. Στα 1824 επέστρεψε στην Κεφαλονιά, όπου χειροτονήθηκε ιερέας και σε συνέχεια χρημάτισε ιεροκήρυκας στην Κέρκυρα. Στο τρίτο έτος της λειτουργίας της Ιονίου Ακαδημίας, 1825-1826, διορίστηκε καθηγητής στη Σχολή της Θεολογίας ως διάδοχος του Θεόκλητου Φαρμακίδη, ο οποίος παραιτήθηκε, για να μεταβεί στην επαναστατημένη Ελλάδα και να ανλάβει τη διεύθυνση της *Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος*. Στη Σχολή της Θεολογίας δίδαξε Δογματική Θεολογία, Εκκλησιαστική Ιστορία και Ιερή Κατήχηση. Στα 1833 έγινε έφορος του Ιεροσπουδαστηρίου της Κέρκυρας και στα 1837 έφορος της Ιονίου Ακαδημίας, διάδοχος του Ιω. Καραντινού, που ασθένησε και λίγο αργότερα πέθανε από φρενοβλάβεια. Απολύθηκε από την αγγλοϊόνια Διοίκηση στα 1838, επειδή διαφώνησε σε διατάξεις σχεδίων πολιτικών κωδίκων. Έγινε αργότερα εταίρος στη Φιλορθόδοξο Εταιρεία, που είχε έδρα την Αθήνα. Σε συνέχεια με απροσχημάτιστη αγγλική παρέμβαση δεν επικυρώθηκε η εκλογή του ως μητροπολίτη Κεφαλονιάς. Αναχώρησε κατόπιν για την Κωνσταντινούπολη, χρημάτισε σχολάρχης στη Σχολή της Χάλκης και στη συνέχεια χειροτονήθηκε μητροπολίτης Σταυρουπόλεως. Διακρινόταν για τις βαθιές θεολογικές του γνώσεις και υπήρξε πολυγλωσσώτατος. Βλ. πολλά βιογραφικά

Καρούσος και ο Νικόλαος Μανιάκης,²⁸ γ) στην Ιατρική Σχολή ο Γεώργιος Θεριανός, ο Στυλιανός Σπαθής,²⁹ ο Χριστόφορος Φιλητάς³⁰ και ο Στυλιανός Μαράτος³¹ και δ) στη Σχολή της Φιλοσοφίας ο Γεώργιος Ιωαννίδης,³² ο Ιωάννης Καραντινός, ο Σταμάτης Πυλαρινός,³³ ο Αθανάσιος

και άλλα στοιχεία στο Η. Τσιτσέλης, *ό.π.*, τ. Α', σσ. 669-693. Βλ. επίσης π. Γεώργιος Μεταλληνός, «Οι σπουδές του Κων. Τυπάλδου Ιακωβάτου, 1795-1867», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 15 (1978), σσ. 133-182. Βλ. ακόμη *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

28. Ο Νικ. Μανιάκης μαρτυρείται καθηγητής στη Νομική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας, όπου δίδασκε Εθνικό Δικαίωμα. Βλ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

29. Ο Στ. Σπαθής καταγόταν από τη Ζάκυνθο, γεννήθηκε όμως στη Σμύρνη. Σπούδασε ιατρική στο Πανεπιστήμιο της Γοτίγγης και κατέβηκε, στη συνέχεια, στην Κέρκυρα, όπου μαρτυρείται καθηγητής στην Ιατρική σχολή της Ιονίου Ακαδημίας κατά το τρίτο έτος της λειτουργίας της, 1825-1826. Στη Σχολή αυτή δίδαξε Βοτανική. Βλ. Παν. Καραγιώργος, «Τρία γράμματα του γραμματέως της Ιονίου Ακαδημίας Ιακώβου Λουζινιάν προς τον πρύτανιν της Λόρδο Γκίλφορντ», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρίας Κερκύρας*, τ. 12 (1975), σσ. 75-82· Κ. Διαμάντης, *ό.π.*, σσ. 10-11· Φ. Ιωάννου, *ό.π.*, σ. 23. Βλ. επίσης *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

30. Ο Χρ. Φιλητάς καταγόταν από το χωριό Γραμμένο των Ιωαννίνων. Φοίτησε στα Γιάννενα μαζί με τον Κων. Ασωπίο στη Σχολή του Αθ. Ψαλλίδα. Πήγε ύστερα στην Κέρκυρα, όπου υπηρέτησε ως δάσκαλος, και στα 1815 στην Ιταλία, όπου αποπεράτωσε τις σπουδές του. Στα 1819 αναγορεύτηκε διδάκτορας της Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο της Νάπολης και σε συνέχεια δίδαξε στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης, όπου γνωρίστηκε και συνδέθηκε με τον κόμητα Guilford, με επιχορήγηση του οποίου συνέχισε τις σπουδές του στην Αγγλία στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Στα 1822 κατέβηκε στην Κέρκυρα και στα 1824 διορίστηκε καθηγητής στην Ιατρική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας, όπου δίδαξε Φυσιολογία, ενώ μαρτυρείται και καθηγητής της Λατινικής Γλώσσας και Φιλολογίας. Έπειτα από τον θάνατο του Guilford αποχώρησε από την Ακαδημία, ξαναδιορίστηκε στα 1838 και δίδαξε έως τον θάνατό του. Εξέδωσε πολλές φιλολογικές πραγματείες και αναδείχτηκε εξέχων φιλόλογος. Βλ. Α. Papadopoulos Vreto, *ό.π.*, σ. 85· Κ. Διαμάντης, *ό.π.*, σσ. 10-11, σημ. 41· Φ. Ιωάννου, *ό.π.*, σσ. 24-25. Βλ. επίσης *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

31. Ο Στ. Μαράτος μαρτυρείται καθηγητής στην Ιατρική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας κατά το 1825-1826, όπου δίδασκε Περιγραφική Ανατομία και Χειρουργικές Εισηγήσεις. Βλ. Κ. Διαμάντης, *ό.π.*, σσ. 10-11, σημ. 41, όπου εσφαλμένα μαρτυρείται ότι διορίστηκε το 1831. Βλ. επίσης *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

32. Ο Γ. Ιωαννίδης μαρτυρείται καθηγητής στη Σχολή της Φιλοσοφίας της Ιονίου Ακαδημίας κατά το 1825-1826, όπου δίδασκε Στοιχεία Φιλοσοφίας. Βλ. Κ. Διαμάντης, *ό.π.*, σσ. 10-11, σημ. 41, όπου σημειώνεται ότι καταγόταν από τη Σμύρνη και δίδαξε Ρητορική. Βλ. επίσης *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

33. Ο Στ. Πυλαρινός καταγόταν από την Κεφαλονιά. Σπούδασε ιατρική και φυσικές επιστήμες στο Πατάβιο και το Παρίσι. Έπειτα από τις σπουδές του επέστρεψε στα Επτάνησα και κατά το 1825 διορίστηκε καθηγητής στη Σχολή της Φιλοσοφίας της Ιονίου Ακαδημίας, όπου δίδαξε Φυσική Πειραματική. Για τις φιλελεύθερες απόψεις του Αγγλο αριστοκράτη Αδαμ και κατέβηκε στην Ελλάδα. Ο Ιον. Καρούσιος αναφέρει ότι διορίσε διοικητή στη Δ. Στερεά Ελλάδα με έδρα το Μεσολόγγι και αργότερα κυβερνητικό επίτροπο κοντά στον Γάλλο στρατηγό Maison και τον στρατηγό Schneider στην Πάτρα.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΕΘΟΡΙΟΥ

Πολίτης,³⁴ ο Κωνσταντίνος Ασώπιος, ο Γαετάνος Γρασσέτης (Gaetano Grasseti), ο Ιάκωβος Λουζινιάν (Lusignan)³⁵ και ο Ιωάννης Αριστείδης.³⁶

Εκτός όμως από τις σημαντικές πληροφορίες, που παρέχει το δημοσίευμα της *Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος* σχετικά με τους καθηγητές και τα μαθήματα, που δίδασκαν στις τέσσερις Σχολές της Ιονίου Ακαδημίας κατά το έτος 1825-1826, ο συντάκτης του προχωρεί στη συνέχεια σε κριτικό σχολιασμό και σε ενδιαφέρουσες κριτικές παρατηρήσεις, που αφορούν στις πληροφορίες αυτές. Αυτές είναι: α) Η έκδοση του καταλόγου καθηγητών και μαθημάτων, που εκδόθηκε στις 1 Νοέμβρη 1825, ημέρα έναρξης των μαθημάτων, χαρακτηρίζεται «τούτο παράξενο και ασύνηθες εις τας Ακαδημίας», αφού είναι γνωστό ότι «ο κατάλογος των μαθημάτων εκδίδεται ένα μήνα πριν πρό της έναρξεως αυτών και κοινοποιείται διά της εφημερίδος, διά να χρησιμεύση και εις τους εξ

Έπειτα από τη δολοφονία του Καποδίστρια επέστρεψε στην Κεφαλονιά και αναμίχτηκε δραστήρια στο ενωτικό ριζοσπαστικό κίνημα των Επτανήσων. Υπήρξε στέλεχος του ριζοσπαστικού κόμματος και εκλέχτηκε δυο φορές βουλευτής του στην Κεφαλονιά, πρώτα κατά την 9^η ιστορική και πρώτη ελεύθερη Ιόνιο Βουλή, κατά τη διάρκεια της οποίας υπέγραψε και αυτός με τους άλλους ριζοσπάστες βουλευτές το ιστορικό ψήφισμα της Ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα, και αργότερα κατά την 14^η Ιόνιο Βουλή. Χρημάτισε, επίσης, εκλεγμένος βουλευτής της Κεφαλονιάς στη μετά την Ένωση Β' των Ελλήνων Εθνική Συνέλευση. Βλ. πολλά για τη ζωή και τη δράση του στο Η. Τσιτσέλης, *ό.π.*, τ. Α', σσ. 561-564. Επίσης βλ. Κ. Διαμάντης, *ό.π.*, σσ. 10-11, σημ. 41· Φ. Ιωάννου, *ό.π.*, σ. 23. Βλ. επίσης *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

34. Ο Αθ. Πολίτης καταγόταν από τη Λευκάδα. Σπούδασε στο Πατάβιο φυσικές επιστήμες και αναγορεύτηκε διδάκτορας του Πανεπιστημίου του. Από τα πρώτα και βασικά εκπαιδευτικά στελέχη της Ιονίου Ακαδημίας, μαρτυρείται ήδη από το πρώτο έτος της λειτουργίας της, 1823-1824, καθηγητής στη Σχολή της Φιλοσοφίας, όπου δίδασκε Χημική Θεωρητική και Πρακτική. Υπήρξε, έπειτα από εντολή της αγγλοϊόνιας Διοίκησης, ο δημιουργός και επόπτης των σχολείων στα Επτάνησα, στα οποία διδασκόταν η αλληλοδιδασκτική, λαγκαστεριανή, μέθοδος. Βλ. Α. Papadopoulos Vreto, *ό.π.*, σ. 85· Κ. Διαμάντης, *ό.π.*, σσ. 10-11, σημ. 41· Φ. Ιωάννου, *ό.π.*, σ. 23. Βλ. επίσης *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 11, 11 Νοεμβρίου 1825, σσ. 43-44, και φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

35. Ο Ιάκ. Λουζινιάν (Lusignan) ήταν απόγονος της παλαιάς οικογένειας των Λουζινιάν της Κύπρου. Γεννήθηκε στην Αγγλία και ενωρίς σχετίστηκε και απέκτησε την εκτίμηση του κόμητα Guilford. Κατέβηκε στην Κέρκυρα και από το πρώτο έτος της λειτουργίας της Ιονίου Ακαδημίας χρημάτισε καθηγητής στη Σχολή της Φιλοσοφίας, στην οποία δίδαξε Αγγλική Φιλολογία και Ερμηνεία Κλασικών Άγγλων Συγγραφέων και Ποιητών. Διηγερούσε αλληλογραφία με τον Guilford από το 1821 έως το 1827, χρονιά θανάτου του ιδρυτή της Ιονίου Ακαδημίας. Χρημάτισε, επίσης, γενικός επιθεωρητής στα Επτάνησα και γραμματέας της Ιονίου Ακαδημίας. Βλ. Α. Papadopoulos Vreto, *ό.π.*, σ. 85· Π. Καραγιώργος, *ό.π.*, σσ. 75-82. Βλ. επίσης *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

36. Ο Ιω. Αριστείδης μαρτυρείται ιεροδιάκονος από τα Γιάννενα, καθηγητής της Ιονίου Ακαδημίας στη Σχολή της Φιλοσοφίας, όπου κατά το 1825-1826 δίδασκε Εκκλησιαστική Μουσική. Βλ. Κ. Διαμάντης, *ό.π.*, σσ. 10-11, σημ. 41. Βλ. επίσης *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

άλλων τόπων θέλοντας να υπάγωσιν εις τας Ακαδημίας».³⁷ β) ο περιορισμός της διδασκαλίας της Ελληνικής Γλώσσας και Φιλολογίας και γενικότερα των ελληνικών μαθημάτων από τρεις καθηγητές κατά το έτος 1824-1825³⁸ σε ένα, τον Κων. Ασώπιο, «παρά τας τελειοτάτας και ακριβεστάτας γνώσεις αυτού εις την ελληνικήν γλώσσαν και φιλολογίαν, καθώς και την εις το μεταδιδόναι autάς άκραν ικανότητα και αρμοδιωτάτην μέθοδον αυτού», ελέγχεται σοβαρά, αφού «εις Ελληνικήν Ακαδημίαν θεωρούμεν την ελληνικήν παιδείαν ως πρώτιστον μάθημα διά τα εξ αυτής άπειρα καλά εις την ελληνικήν νεολαίαν»· ο περιορισμός αυτός χαρακτηρίζεται «μεγίστη έλλειψις» και γι' αυτό ο συντάκτης του κριτικού σχολιασμού εκφράζει την ευχή να δει να διδάσκονται στην Ακαδημία περισσότερα ελληνικά μαθήματα.³⁹ γ) το μάθημα που θα διδασκόταν στη Σχολή της Θεολογίας χαρακτηρίζεται «απροσδιόριστον»· δ) ο συγγραφέας που θα διδασκόταν στη Λατινική Γλώσσα χαρακτηρίζεται «ασημείωτος», αλλά και το μάθημα της Λατινικής Φιλολογίας, που επρόκειτο να διδασχτεί, «ακαθόριστον».

Με την Ιόνιο Ακαδημία και μάλιστα με τον ιδρυτή και χορηγό της κόμητα Guilford ασχολήθηκε και αργότερα η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* το Δεκέμβρη του 1827 με την αγγελία του θανάτου του και σχετική νεκρολογία του.⁴⁰ Σε αυτήν τη «Νεκρολογία» ο συντάκτης χαρακτηρίζει τον Guilford «φιλελληνιώτατον» και «πολυσέβαστον», επισημαίνοντας ότι στέρησή του αισθανθήκε όλος ο πολιτισμένος κόσμος, «διότι ήτον απόστολος του πολιτισμού, διασπορεύς των φώτων και φίλος όλης της ανθρωπότητος», αλλά πολύ περισσότερο την αισθανθήκε η Ελλάδα.

37. Το παράθεμα αυτό, όπως και όσα επακολουθούν, βλ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 25, 2 Ιανουαρίου 1826, σ. 100.

38. Οι τρεις αυτοί καθηγητές κατά το δημοσίευμα της *Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος* ήσαν οι Κων. Ασώπιος, Γ. Ιωαννίδης και Χρ. Φιλητάς και ο περιορισμός των ελληνικών μαθημάτων κατά τον κατάλογο αφορούσε «εις τον Αισχύλον δις της εβδομάδος και εις την Ελληνικήν Σύνταξιν άπαξ της εβδομάδος».

39. Είναι γνωστές οι επίμονες προσπάθειες της λεγόμενης Αγγλικής των Επτανήσων «Προστασίας». 1815-1864, να αρνούνται την αναγνώριση της ελληνικής γλώσσας ως επίσημης στην «Ηνωμένη Πολιτεία των Ιόνιων Νησιών» και να επιβάλλουν ως επίσημες γλώσσες την αγγλική και την ιταλική. Προσπαθώντας να αποκόψουν τα Επτάνησα από τον ελληνικό εθνικό κορμό, ισχυρίζονταν ότι η ιταλική συνιστά το κύριο διαχωριστικό γνώρισμα των Επτανήσων από τον υπόλοιπο ελληνισμό. Γι' αυτό, κοντά στα άλλα, διόριζαν και Ιταλούς καθηγητές στην Ιόνιο Ακαδημία, που δίδασκαν στα ιταλικά, περιορίζοντας έτσι τη διδασκαλία των ελληνικών μαθημάτων. Ο επτανησιακός λαός με την καθοδήγηση τόσο των ριζοσπαστών όσο και των μεταρρυθμιστών ματαίωσε τα σχέδια αυτά της αγγλοϊονίας «καμαρίλας» και τελικά την ανάγκασε να επιστρεφεί στην ελληνική γλώσσα. Φρονούμε, γι' αυτό, ότι η κριτική αυτή παρατήρηση, προφανώς του Θ. Φαρμακίδη, ενέχει ιστορική σπουδαιότητα.

40. Τη νεκρολογία βλ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 83, 10 Δεκεμβρίου 1827, σσ. 333-334.

επειδή «ιδιαιτέρως δι' αυτήν την Ελλάδα ικανόν ακόμη χρόνον πριν του ιερού αγώνος της ηγωνίζετο να την μεταβίβαση διά του φωτισμού εκ του θανάτου εις την ζωήν». Σε συνέχεια, αναφέροντας τις σπουδές του, τόνιζε ιδιαίτερα ότι αυτός «ηγάπησε διαφερόντως την γλώσσαν και την σοφίαν των προγόνων μας», ήταν «εγκρατής σοφών γλωσσών, φιλαναγνώστης», «κατέστη έμψυχος βιβλιοθήκη», ενώ διακρινόταν επίσης για την εκκλησιαστική του πολυμαθεία, τις περιηγήσεις και τις σημαντικές του αποστολές. Επισημαινόταν ακόμη, ότι «τόσην έξιν είχαν εις την παλαιάν των Ελλήνων γλώσσαν, ώστε αυτήν και ελελούσε και έγγραφεν εις τας μετά των Ελλήνων συνεντεύξεις του», ότι ως έδρα της Ακαδημίας προτιμούσε την Ιθάκη, ότι αισθανόταν σεβασμό προς την Ορθοδοξία και ότι «έβαλε κατά νουν να οπλίση τον Έλληνα με την σοφίαν, ώστε να δυνηθή εν καιρώ να συντρίψη τα πολιτικά δεσμά του».

Γι' αυτόν ακριβώς τον σκοπό του «Ακαδημία δεν έμεινεν εις την Ευρώπην, όπου δεν είχαν υποτρόφους Έλληνες, ενδεής σπουδαστής δεν ήταν, ο οποίος επρόστρεχεν εις αυτόν και έμενεν ανενέργητος». Με κόπους πολλούς και υπέρογκα έξοδα σύστησε την Ακαδημία στην Κέρκυρα «εις κοινήν ωφέλειαν όλης της Ελληνικής νεολαίας», ενώ παράλληλα φρόντισε και για το φωτισμό του κλήρου. Είχε, επίσης, μεταφέρει στην Κέρκυρα την πλούσια βιβλιοθήκη του, την οποία εμπλούτιζε συνεχώς και η οποία ήταν «πολλού λόγου αξία διά τας σπανίας εκδόσεις των κλασικών συγγραφέων, αλλά πολύ περισσότερον ακόμη λόγου δι' ημάς είναι διά την συλλογήν των βιβλίων της νεοελληνικής μας φιλολογίας. Τελειώνοντας τη μακρά αυτή και πολυσήμαντη νεκρολογία για τον κόμητα Guilford, ο συντάκτης της κατέληγε χαρακτηριστικά ότι τέτοιον επίσημο άνδρα έχασε η Αγγλία, τέτοιον φιλελεύθερο και «φωτοσπορέα» ο πολιτισμένος κόσμος, τέτοιον φιλόστοργο πατέρα όλη η Ελληνική νεολαία και «τοιούτον φίλον, ευεργέτην και ανεγέρτην όλη η Ελλάς».

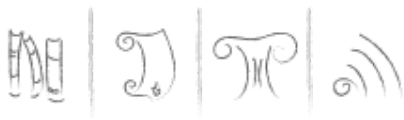
Τέλος, η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* ασχολήθηκε με την Ιόνιο Ακαδημία και κατά τον Δεκέμβρη του 1828.⁴¹ Τότε γνωστοποιούσε στο αναγνωστικό της κοινό ότι ο καθηγητής των Μαθηματικών στην Ιόνιο Ακαδημία Ιω. Καραντινός συνέγραψε κατά το 1827 στη νεοελληνική γλώσσα «πονημάτιον περί ενός των αξιολογωτέρων και επωφελεστέρων κλάδων της επιστήμης», με τίτλο Έρευναι περί της φύσεως του διαφορικού υπολογισμού. Το έργο αυτό, που εκδόθηκε και στη γαλλική γλώσσα, το απέστειλε ο συγγραφέας του στη Γαλλική Ακαδημία των Επιστημών, από την οποία και πήρε επίσημο γράμμα στις 8 Σεπτεμβρίου 1827, με το οποίο η τελευταία τον ευχαριστούσε και του γνωστοποιούσε ότι το βιβλίο του κατατέθηκε στη βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου της Γαλλίας – πράγμα που καθιστούσε «αξιότιμον τον Έλληνα συγγραφέα γνω-

41. Βλ. *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, φ. 96, 22 Δεκεμβρίου 1828, σ. 397.

σμένον ήδη και από άλλους του κόπους».

Αυτά τα στοιχεία από τη σχετική έως σήμερα έρευνά μας αντλούνται για την ενθουσιώδη αλλά και γόνιμη κριτική απήχηση, που είχε στην επαναστατημένη Ελλάδα η ίδρυση και λειτουργία της Ιονίου Ακαδημίας στην Κέρκυρα. Αυτή η απήχηση με σχετική πληροφοριακή ενημέρωση των Ελλήνων επαναστατών και κριτικό σχολιασμό της λειτουργίας του πρώτου επί ελληνικού εδάφους Πανεπιστημίου, σε καιρούς μάλιστα και περιστάσεις κρίσιμες για τον μεγάλο εθνικοαπελευθερωτικό κατά το 1821 Αγώνα του ελληνικού λαού, καταδεικνύει, κοντά σε άλλα, τον πνευματικό άρρηκτο σύνδεσμο του καθόλου Ελληνισμού και στη συγκεκριμένη περίπτωση του επαναστατημένου ενάντια στο ζυγό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προς τον αγγλοκρατούμενο Επτανησιακό Ελληνισμό. Είναι, επί του προκειμένου, χαρακτηριστική η αντικειμενική διαπίστωση ότι «ευθύς αφού διεδόθη η φήμη της ιδρύσεως της Ιονίου Ακαδημίας, ήρχισαν να συρρέωσιν εις Κέρκυραν εκ τε της Επτανήσου και της δεινής τότε κλονουμένης Ελλάδος και έτι πανταχόθεν, όπου κατώκουν Έλληνες, νέοι φιλομαθείς διψώντες την επιστήμην».⁴²

Η Ιόνιος, λοιπόν, Ακαδημία της Κέρκυρας κατέστη ο συνδετικός άρρηκτος πνευματικός δεσμός όλων των Ελλήνων, «όπου κατώκουν», και αυτού του δεσμού συμβολική, αλλά εξόχως παραστατική είναι και η διαταγή της Διοίκησης του Αγώνα να σταλεί από το Επαρχείο της Αθήνας προς την Κέρκυρα, την πρωτεύουσα της υπό Αγγλική λεγόμενη «Προστασία» «Ηνωμένης Πολιτείας των Ιόνιων Νησιών», ένας από τους μαρμάρινους θρόνους, που υπήρχαν εκεί, για να κατατεθεί στην Ιόνιο Ακαδημία. Η επαναστατημένη, έτσι, Αθήνα προς την αγγλοκρατούμενη Κέρκυρα και την Ιόνιο Ακαδημία της με τον μαρμάρινο θρόνο πραγματοποιούσε πνευματικό αρραβώνα, που μελλοντικά είχε τις ευεργετικές του επιδράσεις στο Πανεπιστήμιο της πρωτεύουσας του νεοελληνικού κράτους.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

42. Βλ. Φ. Ιωάννου, ό.π., σσ. 23-25.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΠΕΣΣΑΔΙΑΝΙΚΑ

Χωριό παραθαλάσσιο στη Νότια Κεφαλονιά, ένα από τα παλαιότερα της τοπωνύμια και αργότερα, μετά την Ένωση (στα 1879) πρωτεύουσα του νεοσύστατου δήμου Άνω Λειβαθούς,¹ στα μέσα του 19ου αιώνα βρίσκεται στο κορύφωμα του δυναμισμού του. Μια ευρωστία κοινωνική, οικονομική, παραγωγική μα κυρίως πολιτική διαπιστώνεται, που επιδέχεται σύγκριση, μόνο με τα μεγάλα αστικά κέντρα του νησιού, όπου και η κατάληξη αυτών των δραστηριοτήτων.

Κατά μία απολύτως υπεύθυνη, αλλά ακατάγραφη μέχρι στιγμής, απογραφή του 1849, επί Επάρχου Σπυρίδωνος Φωκά, με τον χαρακτηρισμό «κωμόπολις», έχει περί τους 900 κατοίκους,² για τις θρησκευτικές ανάγκες των οποίων λειτουργούν έξι Ιεροί Ναοί, στο σύνολόν τους κτητορικοί. Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, ο Άγιος Νικόλαος, τα Εσόδια της Θεοτόκου. Ο της Μεγαλομάρτυρος Βαρβάρας, ο του Τιμίου Προδρόμου και του Αγίου Ιωάννου Χρυσοστόμου.³

1. Βλ. Ηλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, Β' εν Αθήναις 1960, σ.461.

2. Έχω ισχυρούς λόγους να υποστηρίξω πως ο αριθμός αυτός ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Σε αντίθεση με εκείνον της απογραφής του 1889, που καταγράφει ο Η. Τσιτσέλης (ό.π, σ. 681), που αναφέρει την Πεσσάδα με πληθυσμό 552 κατοίκους. Η εκτίμηση του 1849 προέκυψε από έρευνα της Ι. Μητρόπολης Κεφαλονιάς, μετά από αίτημα του Επάρχου, η οποία δια των εφημεριών, διέθετε την δυνατότητα της ακριβέστερης προσέγγισης των ενοριτών-κατοίκων. Σε αντίθεση με την απογραφή του 1889, που όπως όλες της εποχής της, έγινε μέσα στα γραφεία, χωρίς επιστημονική μέθοδο, από άπειρους υπαλλήλους, με πολλή προχειρότητα. Για τούτο και οι πολλές αντιφάσεις και τα σφάλματά.

3. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Νομού Κεφαλονιάς (Α.Ν.Κ). Ιόνιο Κράτος Διοίκη-

• Ο Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος είναι ιστορικός ερευνητής, λαογράφος.

Δυστυχώς οι Ναοί αυτοί, παρά την ιστορούμενη μεγαλοπρέπειά τους και την οικονομική δύναμη των κτητόρων τους, δεν διαθέτουν πλήρη ενοριακή κάλυψη. Για τούτο, από το ίδιο έγγραφο, χαρακτηρίζονται για υπολειτουργία σε σημείο που από τους πέντε εις ενέργεια ιερείς που διαθέτει το χωριό για την διακονία τόσο πληρώματος, ο ένας υπερήλικας, πάνω από 90 ετών, σχεδόν ανίκανος να αυτοεξυπηρετείται, αδυνατεί να ποιμάνει την ενορία του! Ο άλλος, με μητροπολιτική εντολή, είναι αποσπασμένος στην εκκλησία της γυναικείας Μονής του Τιμίου Σταυρού⁴ και δύο από τους απομένοντες, ξένοι προς την περιοχή, πρόσκαιροι στα καθήκοντά τους, παρέχουν τις υπηρεσίες τους «επί μισθώ».⁵

Βασικές και κυρίαρχες οικογένειες στην κωμόπολη είναι οι Κουντούρη, οι Βαλσαμάκη και οι Ιγγλέση. Και οι τρεις τους έχουν διαπρέψει στα γράμματα, τις τέχνες, τις επιστήμες, τα στρατιωτικά και την πολιτική. Οι δύο μάλιστα τελευταίες, συνδεδεμένες με αλληλοδιασταυρούμενες επιγαμίες αποτελούν ουσιαστικά μία ευρύτερη μεγαλοοικογένεια, που με τις σχέσεις της και έξω από το στενό χώρο του χωριού, διαμορφώνει όχι μόνο πολιτική και κοινές συμπεριφορές ομοιόμορφων προσδοκιών αλλά και ιχνογραφούν σχέσεις και προγραμματισμούς ευνοϊκούς και συμπορευόμενους, με στόχο πάντα την, σε όλα τα επίπεδα, ανέλιξη των μελών της.

Το χωριό τοποθετημένο στον ομφαλό της Λειβαθούς, μιας περιοχής πολύ προωθημένης στην κοινωνική ανάπτυξη, που οι ρυθμοί της είναι σχεδόν εφάμιλλοι με εκείνους των αστικών κέντρων του νησιού, διαθέτει πρωτόγνωρη για την εποχή του και τις αντιλήψεις της κοινωνική ζωή, με διασκεδάσεις, χορούς, συναναστροφές, όπου το θηλυκό στοιχείο έχει τη δική του συμμετοχή, όχι παρείσακτο ή αυθαδικο, αλλά ισότιμο μέσα σε μία κοινωνική που ξέρει να ανοίγεται αισθηματικά, για τούτο και οι παρεξηγήσεις είναι σπάνιες!

Οι γλεντζέδες της νύκτας και οι κανταδόροι κάτου από τις ταράτσες και τα βόρτα με τους μόντζους, που αποσκοπούν με το τραγούδι να εκτονώσουν ανεκπλήρωτους ερωτικούς καημούς, δεν απολείπουν, ακολουθώντας την άνθιση αυτού του ερωτικού καλέσματος, που έχει κυριεύσει τα αστικά κέντρα! Και όπως και κάτου στη Χώρα,⁶ παρακατιανοί απο-

ση. Βιβλίο Εσωτερικής Αλληλογραφίας του Επαρχείου Κεφαλληνίας, Μάρτιος 1849- Νοέμβριος 1849- (ημικατεστραμμένο και ελλιπές). Αναφορά προς το Αρχείο Θρησκείας με ημερομηνία 27 Ιουλίου 1849 φ. 48, 49.

4. Η μονή του Εσταυρωμένου (σε λειτουργία μέχρι τις μέρες μας) βρίσκεται στην περιοχή Ηεσσαδάς και ανήκει στην οικογένεια Βαλσαμάκη η οποία υπήρξε και ο ευνογέτης της (Περισσότερα εις Η. Τσιτσέλη, ό.π., σσ. 299-304).

5. Γενικά Αρχεία του Κράτους (Α.Ν.Κ.) ό.π., Φ 48, 49

6. Χώρα για την περιοχή Κραναιάς είναι το Αργοστόλι. Για εκείνον της Πάλης το Ληξού-

τολμούν να ρίξουν βλέμματα πόθου και ελπίδας στα παράθυρα αρχοντοπούλας, που μπορεί να' ναι ακόμα και από σόι Ιγγλεσέικο και μάλιστα με τη σχετική ανταπόκριση! Γι' αυτές τις έξαλλες και νυχτιάτικες εξορμήσεις το χωριό, αυτή την εποχή, διαθέτει και τον βιολιντζή του, τον κουρλο-Παναγάκη, που συντονίζεται στο ρυθμό των νεανικών παρεκτροπών, συνοδεύοντας με το δοξάρι του, καημούς ανεκπλήρωτους και φρούδες ελπίδες.⁷

Από την πρώτη οικογένεια, των Κουντούρη, αυτή την εποχή, μέσα του 19ου αιώνα γνωστός μας ο γιατρός Δρ. Δημήτριος, γιος του Σπυρίδωνα Κουντούρη, εξειδικευμένος στην ορθοπεδική, ιδίως στα συντριπτικά κατάγματα, τα οποία θεραπεύει με καταπληκτική, για την εποχή του, δεξιότητα!

Αυτή την ίδια εποχή που ιστορούμε και τις λίγο μετέπειτα δεκαετίες, που τις χαρακτηρίζουμε αντιστασιακή περίοδο, τα αδέλφια Γεράσιμος και Διονύσιος Βαλσαμάκης, ένθερμοι ριζοσπάστες, ξυλουργοί το επάγγελμα, είναι οι τακτικοί διακοσμητές του αντιστασιακού πολιτικού κέντρου, του Δημοτικού Καταστήματος Αργοστολίου!

Ένας αξιόλογος νομικός ο Κοσμέτος Βαλσαμάκης, ο λεγόμενος «Αρματωμένος», υπήρξε ένας από τους πρώιμους αντιστασιακούς, φίλος και συνεργάτης του Γεράσιμου Λιβαδά, που την δράση του διέκοψε ο πρόωρος θάνατός του. Την θυγατέρα του Πηνελόπη, μετά το θάνατό του, παντρεύτηκε, νεαρή έφηβο, ο συγκροτημένος μεταρρυθμιστής, ανιψιός του Έπαρχου Δημήτριου Καρούσου, νομικός Δρ. Τιμόθεος Τυπάλδος Φορέστης, έκθετος, αν όχι ύποπτος, για τον βίαιο θάνατό της.⁸

Ένας άλλος Βαλσαμάκης, ο Νικόλαος, είναι δραστηριοποιημένος στο ριζοσπαστικό στρατόπεδο, εκτέθηκε μάλιστα και υποψήφιος Επαρχιακός Σύμβουλος.

Ο Δρ. Δήμος, γιός του Πέτρου Βαλσαμάκη, υπήρξε ανώτατος υπάλληλος της Προστασίας. Εκλέχτηκε μάλιστα και κυβερνητικός εκπρόσωπος στο Ιόνιο Κοινοβούλιο, ενώ δύο άλλοι Βαλσαμάκη, ο Δρ. Μαρίνος γιός Νικολάου και Δρ. Παύλος, διαπρέπουν ως νομικοί, σε υποθέσεις περίπλοκες που απαιτούν γνώσεις και εμπειρία. Ο Ιωάννης Βαλσαμάκης, υπήρξε άριστος παιδαγωγός και ελληνιστής, δραστηριοποιημένος ως δάσκαλος του χωριού του λίγα χρόνια πριν.

ρι. Με την λέξη υποδηλούνται το αστικό κέντρο.

7. Γενικά Αρχεία του κράτους (Α.Ν.Κ) Ιόνιο Κράτος, Αστυνομία. Αναφορά του χωροφύλακα Πέτρου Καλούρη στον Ε.Χ. υπομοίραρχο Π. Χοϊδά, Λεβαθώ 27 Ιανουαρίου 1863. Στο ίδιο, Μυστική Έκθεσις 592, Πεσάδα 31 Ιανουαρίου 1863 του Ε.Χ. υπομοίραρχου Π. Χοϊδά, στον διευθυντή της Ε. Α Αργοστολίου.

8. Βλ. Αγγελο-Διονύση Δεμπόπου. «Μία οικογενειακή τραγωδία στο κλίμα των πολιτικών αντιπαραθέσεων της Κεφαλονιάς του 1850-1852». Παρνασσός, τομ. ΚΓ, (1981) σσ. 285-316.

Αυτή η αρχοντική και οικοσηματούχα οικογένεια, με μέλη στο Ανώτατο Συμβούλιο της Κοινότητας επί Ενετοκρατίας, δραστηριοποιημένη επί αγγλικής Προστασίας και στα δύο στρατόπεδα, επόμενο να αναπτύξει τριβές ανάμεσα στα μέλη της, από τα οποία δεν απουσιάζουν και οι αντιπαραθέσεις και οι αντιπάθειες, τα μίση και οι αντιμαχίες, σε μία αποχή που το πολιτικό θέμα μετατοπίζεται σε υπόθεση ατομικής επιβίωσης, διά της εξοντώσεως του αντίπαλου σφετεριστή των κεκτημένων! Έτσι αυτοί που κατέχουν αγωνίζονται να κρατηθούν, ενώ οι άλλοι καταδοκούν, προετοιμάζοντας την πτώση για να λυθεί το δικό τους πολύμορφο πρόβλημα της επιβίωσης!

Αυτή η μεγαλοοικογένεια από την οποία αυτή την εποχή, ένα εκλεκτό μέλος της ο Κύριλλος γιος του Ιωάννη Βαλσαμάκη, είναι εφημέριος στον κτητορικό της Ναό του Αγίου Νικολάου στην Κάτω Πεσσάδα, ήταν συνιδιοκτήτης του ιερού Ναού στο Τραπεζάκι, αφιερωμένου στην Κοίμηση της Θεοτόκου, όπως μας πληροφορεί ένα άγνωστο μέχρι στιγμής και ανέκδοτο έγγραφο του Τοπικού Ιστορικού Αρχείου Κεφαλονιάς, για τη σημαντικότητα του οποίου το μεταγράφουμε αυτούσιο.⁹

Το πολιτικόν Αρχείον Αργοστολίου

Εις τα αναζητήσεις του Καλογήρου Κασσιανού Βλάχου Λιοσάτου Αποστολάτου και Σπυρίδωνος Ρισιάνου από Εικοσιμίας, διωρίζονται των κάτωθεν μαρτύρων να ήθελε παρουσιασθούν εις τούτο το Αρχείον τα δεκαεξ 16 Μαρτίου τρέχοντος Ε.Ν. νέον διά να εξετασθούν εις την υπόθεσιν όπου τρέχει αναμεταξύ των αναζητούντων και του Γερασίου Ποδηματά π. Γρηγορίου και Αθανασίου Ποδηματά π. Γερασίου, και μαρτυρήσουν ότι αι οικογένεια Βαλσαμάκη από Πεσσάδα είναι κτήτορες και ιδιοκτήται ομού με την οικογένειαν Ποδηματά της εκκλησίας κειμένης εις το Τραπεζάκι, ότι η αυτή εκκλησία δεν έχει καμμίαν ιδιοκτησίαν, αλλά υπηρετείτε με την βοήθειαν των Χριστιανών, και ότι πριν κατοικήσει εις αυτήν από τον Χρόνον 1839, ο αναζητών Καλόγηρος Κασσιανός, και πρότερον ο αποθανών Καλόγηρος Νικόδημος, ήταν εις την κακήν κατάστασιν και εμεταχειρίζοντο την Εκκλησίαν διά κάθε άλλην αιτίαν όπου τους εχρησίμευεν. Μάρτυρες. Παπά Κήρυλος Βαλσαμάκης πτ. Ιωάννου και Αναστάσιος Μοντεσάντος πτ. Γρηγορίου.

Εδόξη 1844 τέσσερα Μαρτίου 1 πρώτη Ε.Ν.

Γεώργιος Μουσούρης υποδικηγόρος

ΕΚΔΟΣΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

9. Το έγγραφο μεταγράφεται αυτούσιο. Με την ορθογραφία του, τον τονισμό του, τον συλλαβισμό του και τις γραφικές ατέλειές του. (Ένικά Αρχεία του Κράτους. [Α.Ν.Κ.]

Η οικογένεια Ιγγλέση, σχετικά με τις δύο άλλες, είναι πρόσφατη! Ξενόφερτη, εγκαταστημένη στο χωριό από τα τέλη του 15ου αιώνα, αγγλικής καταγωγής, διατήρησε στα αιμοσφαίριά της το σαξονικό φλέγμα, το δυναμισμό και κυρίως την επιμονή, καρτερία και συστηματικότητα της ράτσας της, στοιχεία που σημαντικά βοήθησαν στην ανάδειξη των μελών της στα ανώτατα επίπεδα!

Σε ένα χώρο όπου η μεσογειακή επίδραση καλλιεργεί και την αφέλεια και την έξαψη και την άκριτη εκδηλωτικότητα, η ψυχραιμία του βορρά επιβλήθηκε ως στοιχείο ακαταγώνιστο και ασυναγώνιστο, αναδεικνύοντας τους Ιγγλέση στην πρωτοκαθεδρία των πολιτικών εξελίξεων! Εκείνων των επιδιώξεων που σχετίζονται με τα ανώτατα αξιώματα που προσφέρονται στον κεφαλληνιακό χώρο, σε περιορισμένο αριθμό και για ονοματισμένους εκλεκτούς! Γιατί οι Ιγγλέση αποστρέφονται τη μετριότητα, στοχεύοντας στις κορυφές, όπου και εγκαθίστανται με ηγεμονική άνεση, εξουδετερώνοντας ακόμα και εκμηδενίζοντας κάθε σφετεριστή. Με υπομονή, αναμονή στο χρόνο, επιμονή στους στόχους και προσημονία των ευκαιριών, υποσκελίζουν αντίπαλους διεκδικητές, διόλου ασήμαντους και όχι σπάνια με προσόντα και τυπικά και ουσιαστικά, υπέρτερα των δικών τους!

Και η οικογένεια αυτή, την ιστορούμενη εποχή, διαθέτει ιερέα από τα σπλάχνα της, εφημέριο στον κτητορικό της Ναό, αφιερωμένο στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, τον παπά-Μιχαήλ, γιο Γεωργίου Ιγγλέση.

Ένας προγενέστερος Μιχαήλ Ιγγλέσης (γέννημα του 1770), αποτέλεσε ένα από τα κυρίαρχα στοιχεία του καιρού του. Εκλέχτηκε μάλιστα επανειλημμένα βουλευτής. Στο Β', το Γ', και το Ε' Κοινοβούλιο των Ιονίων Νήσων, κυρίως όμως αξιολογείται για τους κατιόντες του, που μας ενδιαφέρουν.

Από τους γιους του, ο Δρ. Δημήτριος εκλέγεται βουλευτής στο Στ' Κοινοβούλιο, προσχωρεί στο ριζοσπαστικό κίνημα αλλά, τελικά, εγκλωβίζεται από την πολιτική του Έπαρχου Δημήτριου Καρούσου, που είναι άνδρας της πρωτοεξαδέλφης του, και μεταπηδά στο κυβερνητικό στρατόπεδο, του οποίου γίνεται σημαντικό στέλεχος.

Ο άλλος γιος, ο Δρ. Ανδρέας, είναι από τα αμφιλεγόμενα πολιτικά πρόσωπα της εποχής του. Ιδεολόγος ριζοσπάστης αρχικά, εκλεγμένος Επαρχιακός Σύμβουλος υπό τα εμβλήματα του ριζοσπαστισμού, κατέληξε όργανο του εξαδέλφου του Έπαρχου, ο οποίος την κρίσιμη στιγμή τον στιγματίσε, σπιλώνοντας και την υπόληψή του ακόμα, προκειμένου να θέσει εκποδών έναν πιθανό αντίπαλό του στην πρωτοκαθεδρία!

Ιόνιον κράτος. Δικαστικά. Ειρηνοδικείον Αργοστολίου. Δέσμη διαφόρων Πράξεων Μαρτίου 1844. φ.3).

Ο Δρ. Μιχαήλ, ανιψιός των δύο προηγούμενων (γιος του άλλου αδελφού Γερασίμου), είναι ο χαρισματικός της οικογένειας. Ευνοούμενος του πεθερού του Έπαρχου, Δημήτριου Καρούσου, αφού εξάντλησε όλη την υπαλληλική ιεραρχία επί Προστασίας, μετά την Ένωση, κληρονόμησε την κομματική πελατεία του πεθερού του, εκλεγόμενος επανειλημμένα βουλευτής στην ελληνική Βουλή!

Κορυφαίος όλων, που αναρριχήθηκε στο ύπατο αξίωμα της Τοπικής εξουσίας, ο Δρ. Κωνσταντίνος, γιος Μαρίνου, ο τελευταίος Έπαρχος Κεφαλονιάς. Ένας συστηματικός και μεθοδικός στην τυπολογία γραφειοκρατίας, που μπορεί επί Προστασίας η θητεία του να μη χαρακτηρίζεται σταθμός πολιτικής αξιολόγησης, η συμπεριφορά του όμως κατά τη μεταβατική, την μετά την Ένωση περίοδο, τον ανέδειξε σε άξιο υπερασπιστή των τοπικών συμφερόντων, της νομιμότητας και ενός πρωτοκόλλου που, η παραβίασή του, δεν αποτέλεσε τυπική αντινομία αλλά ουσιαστική παρανομία και προσπάθεια καταπάτησης της τοπικής διοικητικής αυτοτέλειας.

Στην αντίπερα όχθη, το αντιστασιακό στρατόπεδο, δεν εντοπίζονται σημαντικές προσωπικότητες. Και τούτο είναι επόμενο, γιατί με τις άνετες προσβάσεις για εξασφαλισμένη επαγγελματική, κοινωνική και πολιτική σταδιοδρομία, η αντίσταση στο καθεστώς μόνο ως ενέργεια αφροσύνης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί, στους κόλπους μιας οικογένειας που σε κάθε εξουσιαστικό πόστο, είχε και τον εκπρόσωπό της!

Αν εξαιρέσουμε το σύντομο, άδοξο μα και αδέξιο πέρασμα των αδελφών Δρ. Δημήτριου και Δρ. Ανδρέα από το ριζοσπαστισμό, μόνο ένας τεχνίτης (άρα παρακατιανός), ο Νικόλας Ιγγλέσης, εντοπίζεται οργανωμένος στο Δημοτικό Κατάστημα Αργοστολίου!

Πέρα από την πολιτική, αυτή την εποχή, επισημαίνεται ο άριστος παιδαγωγός Γεώργιος Ιγγλέσης, που υπηρετεί ως δημόσιος αλληλοδιδασκικός σε διάφορα σχολεία της Κεφαλονιάς, ο Δρ. Ιωάννης, εξέχουσα νομική φυσιογνωμία και ο γιατρός Δρ. Νικόλαος, τον οποίο, οι σχέσεις με τον Έπαρχο, ανέδειξαν σε αρχίατρο Κεφαλονιάς, σε μία θέση πλουσιοαμειβόμενη μα και υπεύθυνη και μάλιστα σε πολύ κρίσιμες για την υγεία περιόδους.

Η Πεσσάδα, αυτά τα χρόνια είναι περιοχή γεωργική. Δυστυχώς δεν έχουμε επίσημους πίνακες παραγωγής όπως σε άλλες περιπτώσεις, γνωρίζουμε όμως υπεύθυνα το κτηνοτροφικό δυναμικό της. Σύμφωνα με επίσημη απογραφή του 1862, στο χωριό υπάρχουν 170 πρόβατα και 7 γίδια, ερχόμενο τέταρτο στην Άνω Λειβαθιά, με πρόβατο τον Καραβάδο (383 και 2 αντίστοιχα), τις Κεραμειές (268 και 7 αντίστοιχα) και τα Περατάτα (με 258 και 1 αντίστοιχα).¹⁰

10. Την απογραφή συντάσσει, κατόπιν ανωτέρας εντολής ο Επιχώριος υπομοίραρχος

Εκεί όμως που το χωριό έχει να επιδείξει επίδοση χαρακτηριστική είναι η ναυτιλίας! Τα πλοία ιδιοκτησίας κατοίκων του, υπό Ιονική σημαία, είναι και πολλά και αξιόλογα! Πρόκειται ιδίως για βρίκια ή φορτηγά (BASTIMENTI), ιστιοφόρα δικάταρτα, μεγάλου σχετικά εκτοπίσματος, από 150 μέχρι και 380 τόνους, που εκτελούν μεταφορές ανοικτής θαλάσσης, για τούτο και είναι βαριά εξοπλισμένα, με πολλά κανόνια, πυροβόλα όπλα, πιστόλες, τρομπόνια, σπάθες, ξίφη, για την ασφάλεια του πληρώματος και του εμπορεύματος, από τις πειρατικές εφόδους που και αυτή την εποχή ακόμα, αποτελούν τη μάλιστα στις θαλάσσιες μεταφορές!

Συνήθως ο κύριος μέτοχος, ο και καπετάνιος του караβιού, έχει μερίδιο και επί των εμπορευμάτων που μεταφέρει, συναποκομίζοντας πολλαπλά κέρδη. Οι πίνακες που διαθέτουμε¹¹ δείχνουν σταθερή ανοδική καμπύλη στη βελτίωση του στόλου της Πεσσάδας, με τη συνεχή ανανέωσή του, με νεότερα και μεγαλύτερα πλεύμενα, ιδίως βρίκια, τα ταχύτερα και ασφαλέστερα ιστιοφόρα της εποχής, που απαιτούν όμως έξοχους χειρισμούς και δεξιότητες πλοήγησης, κατάσταση που κατατάσσει τους καπετάνιους τους, στους κορυφαίους του είδους!

Τέτοιους караβοκύρηδες-εφοπλιστές έχουμε τους:

Παναγή Βαλσαμάκη του Φραγκίσκου, Ρόκκο Βαλσαμάκη. Νικόλαο Βαλσαμάκη του Παναγή, Σπύρο Βαλσαμάκη του Φιλίππου, Σπύρο Βαλσαμάκη Μπάλτσα του Γερασίου, Γεράσιμο Βαλσαμάκη Μπάλτσα.

Τα Καράβια τους είναι νηολογίων Αργοστολιού, Ληξουριού, Λειβαθούς, ανάλογα με την έδρα του χρηματοδότη, φέρουν δε χαρακτηριστικές ονομασίες όπως: Τηλέμαχος, Σόλων, Μεταμόρφωσις, Ευαγγελισμός, Σαλώμη.

Απεναντίας τα πλοία των Ιγγλέση είναι όλα σχεδόν νηολογίου Λειβαθούς και μάλιστα πολλά ενδεικτικά Πεσσάδας, δηλωτικό πως η οικογένειά αυτή, ισχυρότερη οικονομικά, αντλούσε τα κεφάλαιά της μέσα από τους κόλπους της. Καράβοκύρηδες - εφοπλιστές αυτών των ιστιοφόρων, που όλα τους είναι βρίκια μεγάλου εκτοπίσματος με πανίσχυρο εξοπλισμό είναι οι:

Γεράσιμος Κωνσταντίνου Ιγγλέσης, Γουλιέλμος Ιγγλέσης, Ιωάννης Νικολάου Ιγγλέσης, Σπύρος Γερασίου Ιγγλέσης, Ιωάννης Ευαγγε-

Π.Σ. Χοιδάς (Γ.Α.Κ Α.Ν.Κ. Ιόνιο Κράτος, Αστυνομία ό.π., φ. 76).

11 Τα στοιχεία των πλοικτησιών και των νηολογίων προέρχονται από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους | Αρχεία Νομού Κεφαλληνίας | Ιόνιο Κράτος. Διοίκηση, Βιβλία Ναυτιλιακών εγγράφων PIEGGIARIE. Τα μοναδικά που διασώθηκαν, αφετά πάντως για τις πληροφορίες μας είναι τα: ΑΙΚ-1, ΑΙΚ-8, ΑΙΚ-9, ΑΙΚ-23 ΚΑΙ ΑΙΚ-24. που καλύπτουν την περίοδο που αναφερόμαστε.

λινού Ιγγλέσης, Γεώργιος Σπυρίδωνος Ιγγλέσης, Μιχαήλ Φωτεινού Ιγγλέσης, Ευστάθιος Σπυρίδωνος Ιγγλέσης, Ευαγγελινός Γεωργίου Ιγγλέσης, Ευαγγελινός Ιωάννου Ιγγλέσης, Νικόλαος Σπυρίδωνος Ιγγλέσης, Γεράσιμος Ιωάννου Ιγγλέσης, Παναγής Ιωάννου Ιγγλέσης. Και μία γυναίκα πλοιοκτήτρια που κατοικεί στην Οδησό κατέχει όμως Ιονικό διαβατήριο. Η Κλεοπάτρα Ιγγλέση είναι ιδιοκτήτρια στο βρίκι «Άγιος Δημήτριος», 272 τόνων, το οποίο ύψωσε Ιονική σημαία και καταχωρίστηκε στα νηολόγια της Κεφαλονιάς.

Ονομασίες αυτών των караβιών, τα οποία συνεχώς αντικαθίστανται με μεγαλύτερα και νεότερα, έτσι που οι πλοιοκτήτες τους να επισημαίνονται πολλές φορές σε πλοία ανοδικής στάθμης, είναι:

Ευαγγελισμός, Ευτυχία, Σεβαστή, Αγ. Σπυρίδων, Μιλτιάδης, Ιόνιο, Αγ. Νικόλαος, Φιλαδέλφεια, Αγγέλικα, Αγ. Γεράσιμος, Στέλλα, Μεταμόρφωσις, Ηρακλής, Θέμις, Δημήτριος, Ελένη.

Έχουμε και μία πλοικτησία έξω των γνωστών οικογενειών. Το βρίκι «Αχιλλεύς», ανήκει στον Ιωάννη Κούπα του Νικολάου και είναι νηολογίου Πεσσάδας.

Σήμερα που το χωριό, στο κέντρο της κοσμοπολίτικης Λειβαθούς, χάρη στο οχηματαγωγό που εκτελεί συγκοινωνία με τη γειτονική Ζάκυνθο, ανοίχτηκε πρώτα έξω, γίνεται κατανοητό πως όχι απλή επικοινωνιακή ανάγκη, αλλά κληρονομημένες καταβολές είναι οι ωθήσεις που το απάλλαξαν από τον στενό αγροτικό κλοιό που το παραμόρφωναν, μεταβάλλοντάς το σε συγκοινωνιακό σταθμό, με προοπτικές αναβάθμισης, όπως το θέλει η ιστορία του και όπως το απαιτεί η ενδοχώρα, που έζησε, μεγαλούργησε και επιβίωσε, μέσα στο υγρό στοιχείο που υπήρξε, για ολόκληρη κοινωνία, ο ζωτικός χώρος της!

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Κωνσταντίνος Π. Αθανασάτος

ΘΡΑΣΥΜΑΧΟΣ:

Η ενσάρκωση των σοφιστικών και
τυραννικών τάσεων της εποχής
(Πολιτεία, I, 327a-354c)

Στη μνήμη
του μαθητή μου και ανθρωπιστή γιατρού
Σπύρου Β. Λυκιαρδόπουλου

1. Τόπος και πρόσωπα του διαλόγου (I, 327a-328c4)

Το I Βιβλίο της *Πολιτείας*, του εκτενέστερου μετά τους *Νόμους* και αντιπροσωπευτικότερου έργου του Πλάτωνος φέρεται και υπό τον υποθετικό τίτλο *Θρασύμαχος*, όπως «βαπτίσθηκε» από τον F. Dümmler,¹ ο οποίος θεωρεί ότι η εκπόνησή του, ως ενός τυπικού «απορητικού» διαλόγου, άρχισε μερικά χρόνια πριν από τα υπόλοιπα βιβλία του έργου και οδηγεί στην αποτυχία ορισμού της έννοιας της δικαιοσύνης. Σύμφωνα με τον W. Jaeger,² το βιβλίο αυτό αντιστοιχεί ακριβέστατα προς

1. F. Dümmler, *Prolegomena zu Platons Staat*, Βασιλεία, 1891.

2. W. Jaeger, *Paideia. Die Formung des Griechischen, Menschen*, Βερολίνο, 1934-1937. Μτφρ. Γ.Π. Βέρροιος, *Παιδεία: Η μόρφωσις τοῦ Ἑλληνος ἀνθρώπου*, Ἀθήνα, 1968 (ε-πανέκδ. 1974), II, σσ. 154-155.

Κατά τον Lesky (*Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, σ. 728), η ομοιότητα του 1ου βιβλίου με τους απορητικούς πρώιμους διαλόγους είναι αναμφισβήτητη, βρήκε δε πολλούς υποστηρικτές η υπόθεση ότι ο Πλάτων μέσα στο μεγάλο έργο περιέλαβε έναν πρώιμο διάλογο για τη δικαιοσύνη, που τον ονόμασαν *Θρασύμαχος*. Δεν ήταν υποχρεωτικό να είναι ένας τελειωμένος διάλογος, θα μπορούσε όμως να είναι ένα παραπεταμένο σχέδιο. Από μόνο του δεν πρέπει να αποκλεισθεί ένα συνειδητό ξαναγύρισμα στην πρώιμη τεχντροπία, και μάλιστα τα αποτελέσματα της γλωσσικής στατιστικής (βλ. H. von Arnim, *Sitzb. Akad. Wien. Phil.-hist. Kl.* 169/3, 1912, 223, 230 κ. εξ.: H.J. Krämer, *Abh. Akad. Heidelb. Phil.-hist.* 6 (1959), σ. 42) υποστηρίζουν την πρώιμη τοποθέτηση.

Σύμφωνα με τον E. Rohde (*Psyche*, Τυβίγγη, 1894, σ. 557 κ. εξ.) και άλλους μελετητές, ο διάλογος ήταν ένα αμάλγαμα διαφόρων χρονολογικών στρωμάτων επανεπεξεργασίας πολλών ετών (βλ. E. Groag, «Zur Lehre von Wesen der Seele in Platons Phaedros und im Buche der Republic», *Wiener Studien*, 37 (1915), σ. 190). Κατόπιν ήλθε η ιδέα δύο εκδόσεων, η μια γύρω στο 390, η άλλη γύρω στο 370. Αυτό που μένει από αυτές τις πρώιμες

• Ο Κωνσταντίνος Π. Αθανασάτος είναι Δρ. Φιλοσοφίας, Επ. Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων

ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Α ΣΩΚΡΑΤΗΣ

- 327a Κατέβην χθὲς εἰς Πειραιᾶ μετὰ Γλαύκωνος τοῦ Ἀρίστωνος
προσευζόμενός τε τῇ θεῷ καὶ ἅμα τὴν ἐορτὴν βουλόμενος
θεάσασθαι τίνα τρόπον ποιήσουσιν ἅτε νῦν πρῶτον ἄγοντες.
Καλὴ μὲν οὖν μοι καὶ ἡ τῶν ἐπιχωρίων πομπὴ ἔδοξεν εἶναι,
οὐ μέντοι ἦττον ἐφαίνετο πρέπειν ἢν οἱ Θοῤᾳκες ἔπεμπον.
- b Προσευζάμενοι δὲ καὶ θεωρήσαντες ἀπῆμεν πρὸς τὸ ἄστυ.
Κατιδὼν οὖν πόρρωθεν ἡμᾶς οἴκαδε ὠρμημένους Πολέμαρχος
ὁ Κεφάλου ἐκέλευσε δραμόντα τὸν παῖδα περιμεῖναί ἐ
5 κελεῦσαι. Καὶ μου ὅπισθεν ὁ παῖς λαβόμενος τοῦ ἱματίου,
Κελεύει ὑμᾶς, ἔφη, Πολέμαρχος περιμεῖναι. Καὶ ἐγὼ
μετεστράφην τε καὶ ἡρόμην ὅπου αὐτὸς εἴη. Οὗτος, ἔφη,
ὅπισθεν προσέρχεται· ἀλλὰ περιμένετε. Ἀλλὰ περιμενεῖ-
μεν, ἡ δ' ὅς ὁ Γλαύκων.
- c Καὶ ὀλίγω ὕστερον ὃ τε Πολέμαρχος ἦκε καὶ Ἀδείμαντος
ὁ τοῦ Γλαύκωνος ἀδελφὸς καὶ Νικήρατος ὁ Νικίου καὶ
ἄλλοι τινὲς ὡς ἀπὸ τῆς πομπῆς.
Ὁ οὖν Πολέμαρχος ἔφη· ὦ Σώκρατες, δοκεῖτέ μοι πρὸς
5 ἄστυ ὠρμηθῆναι ὡς ἀπιόντες.
Οὐ γὰρ κακῶς δοξάζεις, ἦν δ' ἐγώ.
Ὅρᾳς οὖν ἡμᾶς, ἔφη, ὅσοι ἐσμέν;
Πῶς γὰρ οὐ;
Ἦ τοίνυν τούτων, ἔφη, κρείττους γένεσθε ἢ μένετ' αὐτοῦ.
10 Οὐκοῦν, ἦν δ' ἐγώ, ἔτι ἐν λείπεται, τὸ ἦν πείσωμεν ὑμᾶς
ὡς χρὴ ἡμᾶς ἀφεῖναι;
Ἦ καὶ δύναισθ' ἄν, ἡ δ' ὅς, πείσαι μὴ ἀκούοντας;
Οὐδαμῶς, ἔφη ὁ Γλαύκων.
Ὡς τοίνυν μὴ ἀκουσομένων, οὔτα διανοεῖσθε.
- 328 Καὶ ὁ Ἀδείμαντος, Ἀρά γε, ἡ δ' ὅς, οὐδ' ἴστε ὅτι
λαμπὰς ἔσται πρὸς ἐσπέραν ἀφ' ἵππων τῇ θεῷ,
Ἀφ' ἵππων; Ἦν δ' ἐγώ· καινόν γε τοῦτο. Λαμπάδια

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

τους πλατωνικούς διαλόγους της πρώτης ομάδας.

Μερικοί υποστήριξαν ότι αρχικά ο διάλογος ανήκει στον παλαιότερον εκείνον κύκλο τον οποίο ο Πλάτων αργότερα παρέλαβε και ενσωμάτωσε στην *Πολιτεία* του, για να δηλώσει – μέσω του προβλήματος για την ουσία της δικαιοσύνης – τη δομή του ιδανικού κράτους. Αυτό όμως δεν είναι τίποτε περισσότερο παρά μια προσφυής υπόθεση. Ανεξαρτήτως όμως αυτού, είτε είναι ορθή είτε όχι, ρίπτει φως στην οργανική σχέση που υφίσταται μεταξύ των πρώτων διαλόγων και του κύκλου των διανοημάτων της *Πολιτείας*, στην οποία ο πνευματικός κόσμος του Πλάτωνος μας αποκαλύπτεται για πρώτη φορά στην ολότητά του.

Την αυθυπόστατη προϋπαρξη του πρώτου βιβλίου ως «διερευνητικού διαλόγου» απορρίπτει ο Α.Ε. Taylor, ο οποίος υποστηρίζει³ ότι όλες οι ενδείξεις ευνοούν την άποψη ότι το έργο αποτελεί ενιαία σύλληψη και θεωρεί αδιανόητο ότι ο Πλάτων θα συνέγραφε ποτέ μια *Πολιτεία* που θα αγνοούσε τις κύριες θέσεις της σωκρατικής ηθικής. Άλλωστε το πρώτο βιβλίο, τονίζει, εξυπηρετεί τέλεια τον σκοπό μιας εισαγωγής σε ολόκληρο το έργο. Σκιαγραφεί όλες τις κύριες ιδέες που θεμελιώνουν την περιγραφή του ιδανικού ανθρώπου και της ιδανικής κοινωνίας: την ιδέα του μετρημένου βίου (τη βρίσκουμε στη συλλογιστική τη σχετική με την «πλεονεξίαν»), τη σύλληψη της ευτυχίας ως συνάρτησης του «λειτουργικού ρόλου» ή της αποστολής του ανθρώπου κ.λπ.· μόνο που οι ιδέες

σκέψεις είναι η εισήγηση ότι το βιβλίο I είναι ένας πρώιμος διάλογος τον οποίο ο Πλάτων σκέφτηκε να χρησιμοποιήσει, ίσως είκοσι χρόνια αργότερα, ως αρχή για το μεγάλο του έργο. Ο P. Friedländer (*Platon*, III, σ. 63 κ.εξ.· II, σσ. 50-66) αυτό το θεώρησε ως «μια υπόθεση που λίγοι σήμερα θα την αμφισβητούσαν», συγκρίνοντας την *Πολιτεία* με μια πόλη χτισμένη κατά στάδια σύμφωνα με ένα μεγαλοπρεπές και ομοιόμορφο σχέδιο – μια πόλη που έχει ενσωματώσει, σαν ένα προάστιο, έναν οικισμό που χρονολογείται σε προγενέστερο χρόνο. Αυτοί, λέει, που υποστηρίζουν ότι αυτή η υπόθεση δεν μπορεί να επιδοκιμαστεί πρέπει να προσφύγουν σε δύο προϋποθέσεις που δύσκολα μπορεί να γίνουν αποδεκτές: πρώτον, ότι ενώ ο Πλάτων, κατά τη διάρκεια της περιόδου των απορητικών διαλόγων διερευνούσε όλες τις άλλες αρετές, θα παρέλειψε την «δικαιοσύνη», και δεύτερον, ότι στο μεσουράνημα της σταδιοδρομίας του ως συγγραφέως, ο Πλάτων θα είχε συνθέσει την αρχή της *Πολιτείας* σύμφωνα με τη δομή και τη γλωσσική μορφή που είναι χαρακτηριστική των έργων της πρώιμης λογοτεχνικής περιόδου του. Κατά τον Guthrie (όπ.π., IV, σ. 437), αν τόσο σπουδαίοι μελετητές δεν προσέχουν πάντοτε στα υφολογικά επιχειρήματα που «μέτρησαν» τόσο σπουδαίοι σχολιαστές σαν τον Ritter και τον von Arnim, παραμένει ακόμη δύσκολο να σκεφθούμε ότι το βιβλίο I προοριζόταν ποτέ για άλλη θέση εκτός από αυτήν που κατέχει σήμερα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ένα έργο τέτοιου μεγέθους και έκτασης όπως η *Πολιτεία* πήρε πολύ χρόνο για να γραφεί, αλλά η επικρατούσα άποψη σήμερα είναι ότι αυτό ολοκληρώθηκε γύρω στο 374, πολύ μετά το πρώτο ταξίδι του Πλάτωνος στη Σικελία αλλά πριν από το δεύτερο. Πολλά αυτά, όπως πολύ σοφά είπε ο A. Dès (*Platon, République*, Budé, σ. CXXXVIII), «όλες αυτές οι χρονολογίες είναι υποθετικές και δίνονται ως τέτοιες».

3. Α.Ε. Taylor, *Πλάτων, ο άνθρωπος και το έργο του*. Μτφρ. από την Αγγλική γλώσσα Ιορδ. Αρζόγλου, ΜΙΕΤ, Αθήνα. 2000 (1990¹). σ. 311.

- ἔχοντες διαδῶσουσιν ἀλλήλοις ἀμιλλώμενοι τοῖς ἵπποις; Ἡ
 5 πῶς λέγεις;
 Οὕτως, ἔφη ὁ Πολέμαρχος. Καὶ πρὸς γε παννυχίδα
 ποιήσουσιν, ἣν ἄξιον θεάσασθαι· ἐξαναστησόμεθα γὰρ μετὰ
 τὸ δεῖπνον καὶ τὴν παννυχίδα θεασόμεθα. Καὶ συνεσόμεθα
 b καὶ πολλοῖς τῶν νέων αὐτόθι καὶ διαλεξόμεθα. Ἀλλὰ μένετε
 Καὶ ὁ Γλαύκων, Ἦοικεν, ἔφη, μενετέον εἶναι.
 Ἄλλ' εἰ δοκεῖ, ἦν δ' ἐγώ, οὕτω χρή ποιεῖν.
 Ἦμιεν οὖν οἵκαδε εἰς τοῦ Πολεμάρχου, καὶ Λυσίαν τε
 5 αὐτόθι κατελάβομεν καὶ Εὐθύδημον, τοὺς τοῦ Πολεμάρχου
 ἀδελφούς, καὶ δὴ καὶ Θρασύμαχον τὸν Καλχηδόνιον καὶ
 Χαρμαντίδην τὸν Παιανιᾶ καὶ Κλειτοφῶντα τὸν Ἀριστωνύ-
 μου· ἦν δ' ἔνδον καὶ ὁ πατὴρ ὁ τοῦ Πολεμάρχου Κέφαλος.
 c Καὶ μάλα πρεσβύτης μοι ἔδοξεν εἶναι· διὰ χρόνου γὰρ καὶ
 ἐωράκη αὐτόν. Καθῆστο δὲ ἐστεφανωμένος ἐπὶ τινος προσκε-
 φαλαίου τε καὶ δίφρου· τεθυκῶς γὰρ ἐτύγχανεν ἐν τῇ αὐλῇ.
 Ἐκαθεζόμεθα οὖν παρ' αὐτόν· ἔκειντο γὰρ δίφροι τινὲς αὐτόθι
 κύκλῳ.
 5 Εὐθύς οὖν με ἰδὼν ὁ Κέφαλος ἡσπάζετό τε καὶ εἶπεν·
 ὦ Σώκρατες, οὐ δὲ θαμίζεις ἡμῖν καταβαίνων εἰς τὸν
 Πειραιᾶ. Χρὴν μέντοι. Εἰ μὲν γὰρ ἐγώ ἔτι ἐν δυνάμει ἢ
 τοῦ ῥαδίως πορεύεσθαι πρὸς τὸ ἄστυ, οὐδὲν ἂν σέ ἔδει δεῦρο
 d ἰέναι, ἀλλ' ἡμεῖς ἂν παρὰ σέ ἦμεν· νῦν δὲ σε χρή πυκνό-
 τερον δεῦρο ἰέναι. Ὡς εὖ ἴσθι ὅτι ἔμοιγε ὅσον αἱ ἄλλαι αἰ
 κατὰ τὸ σῶμα ἡδοναὶ ἀπομαραίνονται, τοσοῦτον αὔξονται αἰ
 περὶ τοὺς λόγους ἐπιθυμίαι τε καὶ ἡδοναί. Μὴ οὖν ἄλλως
 5 ποίει, ἀλλὰ τοῖσδέ τε τοῖς νεανίσκοις σύνισθι καὶ δεῦρο παρ'
 ἡμᾶς φοῖτα ὡς παρὰ φίλους τε καὶ πάνυ οἰκείους.
 e Καὶ μὴν, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Κέφαλε, χαίρω γε διαλεγόμενος
 τοῖς σφόδρα πρεσβύταις· δοκεῖ γάρ μοι χρῆναι παρ' αὐτῶν
 πυνθάνεσθαι, ὥσπερ τινὰ ὁδὸν προεληλυθότων ἦν καὶ ἡμᾶς
 ἴσως δεήσει πορεύεσθαι, ποῖα τίς ἐστιν, τραχὺς καὶ χαλεπή,
 ἢ ῥαδία καὶ εὐπορος. Καὶ δὴ καὶ σοὶ ἡδῶς ἀντιποιμὴν
 5 ὅτι σοι φαίνεται τοῦτο, ἐπεὶ δὴ ἐνταῦθα ἤδη εἰ τῆς ἡλικίας

αυτές εκτίθενται εκεί, όπως ταιριάζει σε μια εισαγωγή, αφηρημένα, και η πραγματική τους σημασία φανερώνεται αργότερα, όταν πια επενδυθούν με τις συγκεκριμένες λεπτομέρειες που παρέχει η διεξοδική περιγραφή του καλού ανθρώπου και της καλής κοινωνίας. Γι' αυτό ο Taylor θεωρεί αδιανόητο ότι το I βιβλίο σχεδιάστηκε ως οτιδήποτε άλλο εκτός από εισαγωγή σε έργο που θα κάλυπτε το ίδιο έδαφος με την *Πολιτεία* στη σημερινή της μορφή.

Σύμφωνα με την J. Annas,⁴ είναι φανερό στον αναγνώστη της *Πολι-*

4. J. Annas, *An Introduction to Plato's Republic*, Οξφόρδη, 1987 (1981'), σ. 16. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι το πρώτο βιβλίο της *Πολιτείας* μοιάζει με τους πρώιμους Σωκρατικούς διαλόγους και ακολουθεί το ίδιο πρότυπο που για πολλούς από αυτούς χρησιμεύει ως παράδειγμα: Ο Σωκράτης συζητά με ένα πρόσωπο για κάποια ηθική ποιότητα – το θάρρος στον *Λάχητα*, την ευσέβεια στον *Ευθύφωνα*, τη φιλία στον *Λύσιον* – και αποκαλύπτει ότι οι πίστεις που πρεσβεύει γύρω από αυτήν είναι ανεπαρκείς ή κάποτε ασυνάρτητες. Συνήθως η συζήτηση αφορμάται από κάποιο πρακτικό πρόβλημα ή ηθικό δίλημμα, και συχνά γίνεται αυτό διότι το εν θέματι πρόσωπο είτε διαθέτει, ή φαίνεται ότι διαθέτει, την ηθική ποιότητα για την οποία γίνεται η συζήτηση. Η συζήτηση π.χ. στον *Ευθύφωνα* ξεκινάει από το γεγονός ότι ο *Ευθύφρων* είναι μάντις και ως εκ τούτου διαθέτει κάποια επαγγελματική εμπειρία σχετικά με την ευσέβεια και κάποια σωστή στάση απέναντι στους θεούς. Το γενικό δίδαγμα από αυτούς τους διαλόγους είναι ότι οι άνθρωποι που κατέχουν ή ισχυρίζονται ότι γνωρίζουν σχετικά με κάποια ηθική ποιότητα έχουν εντελώς εσφαλμένες ή ανεπαρκείς πίστεις γύρω από αυτήν και είναι ανίκανοι να αντισταθούν σε διανοητικές διερευνήσεις πάνω στο θέμα. Αυτή είναι η περίπτωση με το 1ο βιβλίο της *Πολιτείας*. Μια συζήτηση με έναν πλούσιο άνθρωπο, ο οποίος πιστεύει ότι ο πλούτος βοηθά κάποιον να συμμετέχει στη συζήτηση για τη δικαιοσύνη και εκθέτει κοινές πίστεις γύρω από το συζητούμενο θέμα, χωρίς όμως να μας βγάζει από το σκοτάδι της άγνοιας για το ποια είναι η φύση του.

Για να αντιληφθούμε την αρχή της *Πολιτείας*, το πρώτο βιβλίο, γράφει ο Jaeger (*Παιδεία*, II, σσ. 267-268), πρέπει να αναλογισθούμε τις διαμάχες περί του ιδεώδους της δικαιοσύνης που έλαβαν χώρα κατά τον προ του Πλάτωνος αιώνα. Η δικαιοσύνη ήταν κατεξοχήν πολιτική αρετή και περιλάμβανε όλες τις αρετές, αποτελούσε δε την έκφραση της θέλησης των συμφερόντων της μερίδας η οποία ετύγχανε να είναι η ισχυρότερη. Κατά συνέπεια, κατέστη απλώς μια έκφραση δύναμης η οποία δεν περιείχε καμία ηθική αρχή. Το δόγμα ότι τα συμφέροντα του ενός υποτάσσονται στα συμφέροντα των άλλων αναγνωριζόταν από όλες τις κυβερνήσεις όλων των εποχών, αλλά ερμηνευόταν από την κάθε κυβερνώσα τάξη σύμφωνα με τον δικό της τρόπο. Πολλοί σοφιστές και πολλοί πολιτικοί κατά την εποχή των σοφιστών είχαν πράγματι οδηγηθεί σ' αυτό το συμπέρασμα και είχαν απορρίψει κάθε ηθικό περιορισμό, μολονότι ο μέσος ευπρεπής πολίτης δεν το αντιλαμβανόταν. Ο Πλάτων ήταν έτσι υποχρεωμένος να αρχίσει μια κατά βάθος έρευνα με την εξέταση των ισχυρισμών του φυσιοκρατικού αυτού δόγματος, διότι, αν αυτό ήταν ορθό, τότε κάθε φιλοσοφία περί της πολιτείας θα ήταν άχρηστη.

Κατά την J. Coleman (*A History of Political Thought, From Ancient Greece to Early Christianity*, Μτφρ. Γ.Ε. Χρηστίδης, Επιμέλεια Π.Σ. Βαλλιάνος, *Ιστορία της πολιτικής σκέψης, Από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους*, Αθήνα, 2005, Α' τόμος, σ. 188), το Βιβλίο I επιτυγχάνει τρεις βασικούς στόχους: πρώτον, περιγράφει σε αδρές γραμμές το πρόβλημα που επιχειρεί να λύσει ο Πλάτων δεύτερον, παρουσιάζει τις συνηθισμένες απόψεις τις οποίες σκοπεύει να αντικρούσει και τρίτον, δικαιολογεί τη μέθοδο των εννέα υπόλοιπων βιβλίων. Η τελική αντιπαράθεση ανάμεσα

- ὁ δὲ «ἐπὶ γήραος οὐδῶ» φασιν εἶναι οἱ ποιηταί, πότερον
χαλεπὸν τοῦ βίου, ἢ πῶς σὺ αὐτὸ ἐξαγγέλλεις.
- 329 Ἐγὼ σοι, ἔφη, νῆ τὸν Δία ἐρῶ, ὦ Σώκρατες, οἷόν γέ μοι
φαίνεται. Πολλάκις γὰρ συνερχόμεθά τινες εἰς ταὐτὸν παρα-
πλησίαν ἡλικίαν ἔχοντες, διασφύζοντες τὴν παλαιὰν παροι-
μίαν· οἱ οὖν πλείστοι ἡμῶν ὀλοφύρονται συνιόντες, τὰς
- 5 ἐν τῇ νεότητι ἡδονὰς ποθοῦντες καὶ ἀναμιμνησκόμενοι περὶ
τε τὰφροδίσια καὶ περὶ πότους τε καὶ εὐωχίας καὶ ἄλλ' ἅττα
ἃ τῶν τοιούτων ἔχεται, καὶ ἀγανακτοῦσιν ὡς μεγάλων τινῶν
ἀπεστερημένοι καὶ τότε μὲν εὖ ζῶντες, νῦν δὲ οὐδὲ ζῶντες.
- b Ἔνιοι δὲ καὶ τὰς τῶν οἰκείων προπηλακίσεις τοῦ γήρωος
ὀδυρόνται, καὶ ἐπὶ τούτῳ δὴ τὸ γῆρας ὑμνοῦσιν ὅσων κακῶν
σφίσιν αἴτιον. Ἐμοὶ δὲ δοκοῦσιν, ὦ Σώκρατες, οὗτοι οὐ τὸ
αἴτιον αἰτιᾶσθαι. Εἰ γὰρ ἦν τοῦτ' αἴτιον, κἂν ἐγὼ τὰ αὐτὰ
- 5 ταῦτα ἐπεπόνθη, ἔνεκά γε γήρωος, καὶ οἱ ἄλλοι πάντες ὅσοι
ἐνταῦθα ἤλθον ἡλικίας. Νῦν δ' ἔγωγε ἤδη ἐντετύχηκα οὐχ
οὕτως ἔχουσιν καὶ ἄλλοις, καὶ δὴ καὶ Σοφοκλεῖ ποτε τῷ
ποιητῇ παρεγενόμην ἐρωτωμένῳ ὑπὸ τινος· «Πῶς,» ἔφη,
- c «ὦ Σοφόκλεις, ἔχεις πρὸς τὰφροδίσια; Ἔτι οἷός τε εἰ
γυναικὶ συγγίγνεσθαι»; Καὶ ὅς, «Εὐφήμει,» ἔφη, «ὦ
ἄνθρωπε· ἀσμενέστατα μέντοι αὐτὸ ἀπέφυγον, ὥσπερ λυτ-
τῶντά τινα καὶ ἄγριον δεσπότην ἀποδράς.» Εὖ οὖν μοι καὶ
- 5 τότε ἔδοξεν ἐκεῖνος εἰπεῖν, καὶ νῦν οὐχ ἥττον. Παντάπασι
γὰρ τῶν γε τοιούτων ἐν τῷ γῆρα πολλὴ εἰρήνη γίγνεται καὶ
ἐλευθερία· ἐπειδὴν αἱ ἐπιθυμίαι παύσωνται κατατείνουσαι
καὶ χαλάσωσιν, παντάπασιν τὸ τοῦ Σοφοκλέους γίγνεται,
- d δεσποτῶν πάνυ πολλῶν ἐστὶ καὶ μαινομένων ἀπηλλάχθαι.
Ἀλλὰ καὶ τούτων πέρι καὶ τῶν γε πρὸς τοὺς οἰκείους μία τις
αἰτία ἐστίν, οὐ τὸ γῆρας, ὦ Σώκρατες, ἀλλ' ὁ τρόπος τῶν
ἀνθρώπων. Ἄν μὲν γὰρ κόσμιοι καὶ εὐκόλοι ᾧσιν, καὶ τὸ
- 5 γῆρας μετρίως ἐστὶν ἐπίπονον· εἰ δὲ μή, καὶ γῆρας, ὦ
Σώκρατες, καὶ νεότης χαλεπὴ τῷ τοιούτῳ συμβαίνει.
- e Καὶ ἐγὼ ἀγασθεὶς αὐτοῦ εἰπόντος ταῦτα, βουλόμενος ἔτι
λέγειν αὐτὸν ἐκίνουν καὶ εἶπον· ὦ Κέφαλε, οἶμαί σου τοὺς
πολλούς, ὅταν ταῦτα λέγῃς, οὐκ ἀποδέχεσθαι ἀλλ' ἡγεῖσθαι

τεύας ότι το βιβλίο Ι διαφέρει από τα υπόλοιπα του έργου. Ο διάλογος, λέει, ανοίγει με μια καλά επεξεργασμένη σκηνή και είναι πλούσιος σε δραματικά στοιχεία. Ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι ο ίδιος δεν έχει γνώση και προσπαθεί να υπονομεύσει με τις ερωτήσεις του την πίστη αυτών με τους οποίους συζητά. Το συμπέρασμα είναι αρνητικό. Ο Σωκράτης απεστόμωσε τους συνομιλητές του, αλλά τίποτε δεν αντικατέστησε τις προηγούμενες πίστεις τους. Σε ολόκληρο το βιβλίο υπάρχει σφοδρή αντίθεση με τα υπόλοιπα της *Πολιτείας*, όπου παρά την διαλογική μορφή του δεν υπάρχουν σθεναροί συνομιλητές και ο Σωκράτης στην πραγματικότητα μονολογεί.

Από μορφολογικής πλευράς η *Πολιτεία* είναι ένας αφηγημένος από τον Σωκράτη διάλογος σε μη κατονομαζόμενους ακροατές, που τον ακούνε σιωπηλοί, και αφορά σε μια μακρά συζήτηση που είχε την προηγούμενη ημέρα στον Πειραιά, όπου μαζί με τον Γλαύκωνα, τον αδελφό του Πλάτωνος, μετά την παρακολούθηση της θρακικής γιορτής των Βενδιδίων⁵ (που γιορτάζονταν στον Πειραιά στις αρχές του Ιουνίου) με την προτροπή του Πολέμαρχου (στον *Φαίδρο*, 257b 3-4, λέγεται ότι «ἐπὶ φιλοσοφίαν τέτραπται») καταλύουν στο σπίτι του πατέρα του στον Πειραιά. Εκεί βρήκαν μια ετερόκλητη συντροφιά, που περιλάμβανε τον ηλικιωμένο πατέρα του Πολέμαρχου Κέφαλο (καθημέρον στην αυλή επί δίφρου και στεφανωμένον, διότι μόλις είχε προσφέρει θυσία στον βωμό του *έρκειου Διός*), μέτοικο από τις Συρακούσες (που καλεσμένος από τον Περικλή είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα και απέκτησε μεγάλη περιουσία από την κατασκευή ασπίδων), τους αδελφούς του Πολέμαρχου Λυσία (τον ρήτορα) και Ευθύδημο (άλλον από τον εριστικό φιλόσοφο Ευθύδημο στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνος), τον σοφιστή Θρασύμαχο τον Χαλκηδόνιο από τη Βιθυνία – κύριο συνομιλητή του Σωκράτη στον διάλογο –, τον Χαρμαντίδη από την Παιανία, μαθητή του Ισοκράτη (*Περὶ της αντιδόσεως*, 93) και τον Κλειτοφώντα, τον γυιο του Αριστώνυμου. Εκεί ήταν και οι αδελφοί του Πλάτωνος Αδείμαντος και Γλαύκων, καθώς και ο Νικήρατος, ο γυιος του Νικία.

Η συζήτηση φαίνεται να αρχίζει το βράδυ, γεγονός που σημαίνει ότι αν υπολογίσουμε την έκταση της συνολικής συνομιλίας, θα κράτησε καθ' όλην τη διάρκεια της νύχτας μέχρι την επόμενη μέρα, όπως τουλάχιστον υποστηρίζει η D. Tarrant («Plato as Dramatist», *Journal of Itellenic Studies*, LXXV (1955), σ. 85).

στον Θρασύμαχο και τον Σωκράτη θεμελιώνει καθοριστικά την αναθεωρημένη μέθοδο και τους νέους στόχους του Πλάτωνος.

5. Ο Ξενοφών στα *Ελληνικά* (II, 4, 11) κάνει λόγο για ιερό της θρακικής Βενδιδίας στον Πειραιά το 403 π.Χ.: «Οἱ δ' ἐκ τοῦ ἄστεως εἰς τὴν Ἰπποδάμειαν ἀγορὰν ἐλθόντες παῶτον μὲν συνετάξαντο ὥστε ἐμπλήσαι τὴν ὁδὸν ἢ φέρει πρὸς τε ἱερὸν τῆς Μουνιχίας Ἀρτέμιδος καὶ τὸ Βενδιδεῖον».

- σε ῥαδίως τὸ γῆρας φέρειν οὐ διὰ τὸν τρόπον ἀλλὰ διὰ
τὸ πολλὴν οὐσίαν κεκτῆσθαι· τοῖς γὰρ πλουσίοις πολλὰ
5 παραμύθια φασιν εἶναι.
Ἀληθῆ, ἔφη, λέγεις· οὐ γὰρ ἀποδέχονται. Καὶ λέγουσι
μέν τι, οὐ μέντοι γε ὅσον οἴονται· ἀλλὰ τὸ τοῦ Θεμιστο-
κλέους εὖ ἔχει, ὅς τῳ Σεριφίῳ λοιδορουμένῳ καὶ λέγοντι
330 ὅτι οὐ δι' αὐτὸν ἀλλὰ διὰ τὴν πόλιν εὐδοκιμοί, ἀπεκρίνατο
ὅτι οὐτ' ἂν αὐτὸς Σεριφίος ὦν ὀνομαστὸς ἐγένετο οὐτ'
ἐκεῖνος Ἀθηναῖος. Καὶ τοῖς δὴ μὴ πλουσίοις, χαλεπῶς δὲ
τὸ γῆρας φέρουσιν, εὖ ἔχει ὁ αὐτὸς λόγος, ὅτι οὐτ' ἂν ὁ
5 ἐπιεικῆς πάνυ τι ῥαδίως γῆρας μετὰ πενίας ἐνέγκοι οὐθ'
ὁ μὴ ἐπιεικῆς πλουτήσας εὐκολὸς ποτ' ἂν ἑαυτῷ γένοιτο.
Πότερον δέ, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Κέφαλε, ὦν κέκτησαι τὰ πλείω
παρέλαβες ἢ ἐπεκτήσω;
b Ποί' ἐπεκτησάμην, ἔφη, ὦ Σώκρατες; Μέσος τις γέγονα
χρηματιστὴς τοῦ τε πάππου καὶ τοῦ πατρός. Ὁ μὲν γὰρ
πάππος τε καὶ ὁμώνυμος ἐμοὶ σχεδόν τι ὅσῃν ἐγὼ νῦν
οὐσίαν κέκτῃμαι παραλαβὼν πολλάκις τοσαύτην ἐποίησεν.
5 Λυσανίας δὲ ὁ πατὴρ ἔτι ἐλάττω αὐτὴν ἐποίησε τῆς νῦν
οὔσης· ἐγὼ δὲ ἀγαπῶ ἐὰν μὴ ἐλάττω καταλίπω τούτοισιν,
ἀλλὰ βραχεὶ γέ τιτι πλείω ἢ παρέλαβον.
Οὐ τοι ἔνεκα ἡρόμην, ἦν δ' ἐγώ, ὅτι μοι ἔδοξας οὐ σφόδρα
c ἀγαπᾶν τὰ χρήματα, τοῦτο δὲ ποιοῦσιν ὥς τὸ πολὺ οἱ ἂν
μὴ αὐτοὶ κτήσωνται· οἱ δὲ κτησάμενοι διπλῇ ἢ οἱ ἄλλοι
ἀσπάζονται αὐτά. Ὡσπερ γὰρ οἱ ποιηταὶ τὰ αὐτῶν ποιή-
ματα καὶ οἱ πατέρες τοὺς παῖδας ἀγαπῶσιν, ταύτῃ τε δὴ καὶ
5 οἱ χρηματισάμενοι περὶ τὰ χρήματα σπουδάζουσιν ὥς ἔργον
ἑαυτῶν, καὶ κατὰ τὴν χρεῖαν ἤπερ οἱ ἄλλοι. Χαλεποὶ οὖν
καὶ συγγενέσθαι εἰσίν, οὐδὲν ἐθέλοντες ἐπαινεῖν ἄλλ' ἢ τὸν
πλοῦτον.
Ἀληθῆ, ἔφη, λέγεις.
d Πάνυ μὲν οὖν, ἦν δ' ἐγώ. Ἀλλὰ μοι ἔτι τοσόνδε εἰπέ·
τί μέγιστον οἶε ἀγαθὸν ἀπολελαυχέσαι τοῦ πολλὴν οὐσίαν
κεκτῆσθαι;
"Ὁ, ἦ δ' ὅς, ἴσως οὐκ ἂν πολλοὺς πείσαιμι λέγων. Εὖ

2. Σωκράτης και Κέφαλος: Μετρημένα γηρατειά και πλούτος – σε τι συνίσταται η δικαιοσύνη (I, 328c5-331d)

Ο Σωκράτης, στον οποίο ο Κέφαλος συνέστησε με πολύ φιλικό τρόπο να κατεβαίνει πιο συχνά στον Πειραιά για να συναναστρέφεται τα νέα παιδιά, οδήγησε αρχικώς τη συζήτηση στο θέμα των γηρατειών (αυτό που οι ποιητές το ονομάζουν «ἐπὶ γήραος οὐδῶ»⁶ («κατώφλι των γηρατειών») και ρώτησε τον Κέφαλο πώς το αντιμετωπίζει. Ο Κέφαλος δεν συμεριζείται τα παράπονα και τους οδυρμούς των συνηλίκιωτών του, πως εξαιτίας των γηρατειών έχασαν τις σωματικές ηδονές, τα φαγοπότια και τις άλλες χαρές της νιότης τους, και άδικα κατακρίνουν κάτι που δεν είναι η αιτία του κακού.⁷ Ο ίδιος, λέει, δεν δυσανασχετεί καθόλου με την προχωρημένη ηλικία του, διότι, σύμφωνα με τα λόγια του Σοφοκλή («δεσποτῶν πάνυ πολλῶν ἔστι καὶ μαινομένων ἀπηλλάχθαι»), αυτή καταπραΰνει τη μανία των αισθήσεων και μας ελευθερώνει («ἐν τῷ γήρῳ πολλὴ εἰρήνη γίγνεται καὶ ἐλευθερία», 229c7), και εξάλλου δεν είναι ανυπόφορη παρά για «κείνους τους χαρακτήρες στους οποίους τα νιάτα και τα γηρατειά «μετράνε» το ίδιο.

Το πλήθος όμως, του απαντά ο Σωκράτης, δεν θα θεωρήσει ότι αυτό που τον κάνει «ῥαδῖως τὸ γῆρας φέρειν» δεν είναι ο χαρακτήρας του αλλά τα πλούτη του; Τα πλούτη βοηθούν βέβαια σ' αυτό, αλλά μόνον τους ευπρεπείς και τους κόσμιους, τονίζει ο πρεσβύτης Κέφαλος και επικαλείται την απάντηση που έδωσε ο Θεμιστοκλής σε κάποιον Σερίφιο που τον χλεύαζε λέγοντάς του ότι την καλή φήμη του δεν την χρωστούσε στη δική του αξία αλλά στον πόλη του.⁸ Το μεγαλύτερο όμως προνόμιο που έχει αυτός που διαθέτει πλούτο και βρίσκεται σε προχωρημένη ηλικία είναι ότι αρχίζει να αισθάνεται δέος και φόβο και να ανα-

6. Η φράση απαντά το πρώτον στην *Ιλιάδα* X, 60 («...ὃν ῥα πατὴρ Κρονίδης ἐπὶ γήραος οὐδῶ»), Ω, 487 («...ὄλω ἐπὶ γήραος οὐδῶ»), για να δηλωθεί το φυσικό όριο της ζωής του ανθρώπου. Ίδια είναι η σημασία στην *Οδύσσεια*, ο, 246 («...οὐδ' ἔκετο γήραος οὐδόν») και 348 («...ὃν κατέλειπεν ἰὼν ἐπὶ γήραος οὐδῶ»), στον *Ησίοδο* (*Έργα και ημέραι*, 331: «ὅς τε γονῆα γέροντα κακῶ καὶ γήραος οὐδῶ»), στον *Ηρόδοτο*, III, 14 («ὅς ἐκ πολλῶν καὶ εὐδαιμόνων ἔκπεσὼν ἐς πτωχίην ἀπίκται ἐπὶ γήραος οὐδῶ»).

7. Το χωρίο αυτό το μιμήθηκε ο Κικέρων στο έργο του *De senectute*, III, 7 και 8.

8. Ο Ηρόδοτος δίνει σχετικά μιαν άλλη εκδοχή (VIII, 125): «Όταν από τη Λακεδαιμόνα ο Θεμιστοκλής έφθασε στην Αθήνα, ο Τιμόδημος από τις Αφίδνες, ο οποίος συγκαταλεγόταν στους εχθρούς του Θεμιστοκλή και ήταν άσημος άνθρωπος, εξαιτίας του φθόνου που τον κατέτρωγε κατηγορούσε τον Θεμιστοκλή για το ταξίδι του στη Λακεδαιμόνα, λέγοντας ότι οι τιμές που του απέδωσαν προορίζονταν για την Αθήνα και όχι για τον ίδιο. Και επειδή ο Τιμόδημος δεν σταματούσε να τα επαναλαμβάνει ο Θεμιστοκλής του είπε: «Έτσι είναι όπως το λες. Ούτε εγώ θα είχα ποτέ τιμηθεί από τους Σπαρτιάτες αν ήμουν από τα Βέλβινα (νησιά του Σαρωνικού) ούτε και συ, φίλε, αν ήσουν Αθηναίος» (Μτφρ. Α. Βλάχου).

- 5 γὰρ ἴσθι, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ὅτι, ἐπειδὴν τις ἐγγὺς ἦ τοῦ
οἴεσθαι τελευτήσῃν, εἰσέρχεται αὐτῷ δέος καὶ φροντὶς περὶ
ὧν ἔμπροσθεν οὐκ εἰσήει. Οἱ τε γὰρ λεγόμενοι μῦθοι περὶ
τῶν ἐν Ἄιδου, ὡς τὸν ἐνθάδε ἀδικήσαντα δεῖ ἐκεῖ διδόναι
e δίκην, καταγελῶμενοι τέως, τότε δὴ στρέφουσιν αὐτοῦ τὴν
ψυχὴν μὴ ἀληθεῖς ὦσιν· καὶ αὐτός – ἦτοι ὑπὸ τῆς τοῦ γήρωος
ἀσθενείας ἢ καὶ ὥσπερ ἤδη ἐγγυτέρω ὧν τῶν ἐκεῖ μᾶλλον
τι καθορᾷ αὐτά – ὑποψίας δ' οὖν καὶ δείματος μεστὸς γίγνε-
5 ται καὶ ἀναλογίζεται ἤδη καὶ σκοπεῖ εἰ τίνα τι ἡδίκησεν.
Ὁ μὲν οὖν εὐρίσκων ἑαυτοῦ ἐν τῷ βίῳ πολλὰ ἀδικήματα καὶ
ἐκ τῶν ὕπνων, ὥσπερ οἱ παῖδες, θαμὰ ἐγειρόμενος δειμαίνει
331 καὶ ζῇ μετὰ κακῆς ἐλπίδος· τῷ δὲ μηδὲν ἑαυτῷ ἄδικον
συνειδότη ἡδεῖα ἐλπίς ἀεὶ πάρεστι καὶ ἀγαθὴ γηροτρόφος,
ὡς καὶ Πίνδαρος λέγει. Χαριέντως γὰρ τοι, ὦ Σώκρατες,
τοῦτ' ἐκεῖνος εἶπεν, ὅτι ὅς ἂν δικαίως καὶ ὀσίως τὸν βίον
5 διαγάγῃ,
γλυκεῖά οἱ καρδίαν
ἀτάλλοισα γηροτρόφος συναορεῖ
ἐλπίς ἃ μάλιστα θνατῶν πολύστροφον
γνώμαν κυβερνᾷ.
- 10 Εὐ οὖν λέγει θαυμαστῶς ὡς σφόδρα. Πρὸς δὲ τοῦτ' ἔγωγε
τίθημι τὴν τῶν χρημάτων κτῆσιν πλείστου ἀξίαν εἶναι, οὐ
b τι παντὶ ἀνδρὶ ἀλλὰ τῷ ἐπιεικεῖ καὶ κοσμίῳ. Τὸ γὰρ μηδὲ
ἄκοντά τινα ἐξαπατῆσαι ἢ ψεύσασθαι, μηδ' αὖ ὀφείλοντα ἢ
θεῶ θυσίας τινὰς ἢ ἀνθρώπῳ χρήματα ἔπειτα ἐκείσε ἀπιέναι
δεδιότα, μέγα μέρος εἰς τοῦτο ἢ τῶν χρημάτων κτῆσις συμ-
5 βάλλεται. Ἐχει δὲ καὶ ἄλλας χρείας πολλάς· ἀλλὰ ἔν γε
ἀνθ' ἐνὸς οὐκ ἐλάχιστον ἔγωγε θείην ἂν εἰς τοῦτο ἀνδρὶ
νοῦν ἔχοντι, ὦ Σώκρατες, πλουτοῦν χρησιμώτατον εἶναι.
c Παγκάλως, ἦν δ' ἐγώ, λέγεις ὦ Κέφαλε. Τοῦτο δ' αὐτό,
τὴν δικαιοσύνην, πότερα τὴν ἀλήθειαν αὐτὸ φήσομεν εἶναι
ἀπλῶς οὕτως καὶ τὸ ἀποδιδόναι ἄν τις τι παρὰ τοῦ λάβῃ, ἢ
καὶ αὐτὰ ταῦτα ἔστιν ἐνίστε μὲν δικαίως, ἐνίστε δὲ ἀδίκως
ποιεῖν; Οἶον τοιόνδε λέγω· πᾶς ἂν τοῦ εἰποι, εἰ τις λαβὼν
5 παρὰ φίλου ἀνδρὸς σωφρονούντος ὄπλα, εἰ μανεῖς ἀπαιτοῖ,

λογίζεται μήπως αδίκησε κάποιον και γι' αυτό θα τιμωρηθεί στον Κάτω Κόσμο, πράγματα που πρωτίτερα όχι μόνο δεν τον ανησυχούσαν αλλά και τα κορόιδευε. Γι' αυτό πετάγεται συχνά από τον ύπνο του σαν τα μικρά παιδιά τρομαγμένος και ζει στην απελπισία. Έτσι, η μεγάλη αξία του πλούτου, τονίζει ο Κέφαλος, έγκειται για έναν άνθρωπο σωστό και ευπρεπή στην εξόφληση όλων των υποχρεώσεων που έχουμε προς τους θεούς ή τους ανθρώπους, και μετά την εξόφληση αυτή μπορούμε να πούμε ότι φεύγουμε από τον κόσμο έχοντας ζήσει βίον όσιο και δίκαιο και χωρίς την ανησυχία ότι θα τιμωρηθούμε στην άλλη ζωή.

Έτσι, όπως αρχίζει ο διάλογος, με τη σκέψη του Κέφαλου σε μια μέλλουσα ζωή και κρίση, έτσι και θα τελειώσει, με τον καταληκτικό μύθο του Ηρός του Αρμενίου (614b-621b) για τη μεταθανάτια μοίρα της ψυχής.

Στο σημείο αυτό παίρνει τον λόγο πάλι ο Σωκράτης και ρωτάει – με σκοπό να καθορισθεί σε τι συνίσταται η ευδαιμονία της ζωής – αν η δικαιοσύνη είναι η εξόφληση των υποχρεώσεων και το να λέει κανείς την αλήθεια, αλλά ο Κέφαλος – άνθρωπος ευσεβής και δίκαιος, χωρίς όμως να γνωρίζει τι είναι η ευσέβεια και η δικαιοσύνη – δεν μπορεί⁹ να απαντήσει με σαφήνεια και εγκαταλείπει τη συζήτηση, πηγαίνοντας να φροντίσει για τα σφάγια της θυσίας,¹⁰ αφήνοντας έτσι τη σκυτάλη στα χέρια του γιου του Πολέμαρχου. Έτσι, με αφορμή τις απλές παρατηρήσεις του Κέφαλου για την ηρεμία με την οποία ο άνθρωπος που τη συνείδησή του δεν την βαρύνουν ανεκπλήρωτες υποχρεώσεις μπορεί να προσμένει ότι κι αν του επιφυλάσσει ο αόρατος κόσμος, ο Σωκράτης βρίσκει την ευκαιρία να θέσει το ερώτημα, σε τι άραγε συνίσταται η δικαιοσύνη – με τη σημασία του υπέρτατου κανόνα του δικαίου –, θέμα το οποίο θα αποτελέσει εφεξής το κύριο εξεταζόμενο αντικείμενο σε όλο το πρώτο βιβλίο του έργου.

9. Όπως παρατηρεί ο Κ. Γεωργούλης (*Πλάτωνος Πολιτεία*, Αθήνα, 1969²) (1939), σ. XV), για τον γέρο Κέφαλο η δικαιοσύνη συνίσταται στην εξόφληση προσωπικών οφειλών προς τους θεούς και τους ανθρώπους: είναι απαραίτητη η απόκτηση των χρημάτων για να ζήσει κανείς βίο δίκαιο και για να μην αναγκαστεί πιεζόμενος από τις ανάγκες της ζωής να βγει έξω από τα όρια της δικαιοσύνης. Με άλλα λόγια, τονίζει, για να μεταχειρισθούμε έναν αριστοτελικό όρο, η δικαιοσύνη έχει ανάγκη «χρηργίας», χρηματικών πόρων. Αντιπροσωπεύει, έτσι, ο Κέφαλος τις αντιλήψεις που έχουν οι τίμιοι άνθρωποι της παλαιότερης αθηναϊκής γενιάς για τη δικαιοσύνη: αυτοί βέβαια ζουν τη δικαιοσύνη ως ένα θετικό γεγονός δεδομένο μέσα στη ζωή της πολιτικής κοινότητας χωρίς να μπορούν να δώσουν απολογία («διδόναι λόγον») όταν ερωτηθούν για την ουσία της.

10. Πρβλ. τη γαλήνια ηρεμία του Σωκράτη στις τελευταίες στιγμές του στο δεσμωτήριο όταν λέει (*Φαίδων*, 118a6-7): «ὦ Κρίτων, τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφείλομεν ἀλεκτρυόνα· ἀλλὰ ἀπόδοτε καὶ μὴ ἀμελήσητε».

ὅτι οὔτε χρὴ τὰ τοιαῦτα ἀποδιδόναι, οὔτε δίκαιος ἂν εἴη ὁ ἀποδιδούς, οὐδ' αὖ πρὸς τὸν οὕτως ἔχοντα πάντα ἐθέλων τάληθ' ἔλγειν.

d Ὅρθως, ἔφη, λέγεις.

Οὐκ ἄρα οὗτος ὅρος ἐστὶν δικαιοσύνης, ἀληθῆ τε λέγειν καὶ ἃ ἂν λάβῃ τις ἀποδιδόναι.

Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ὑπολαβὼν ὁ Πολέμαρχος, 5 εἴπερ γέ τι χρὴ Σιμωνίδῃ πείθεσθαι.

Καὶ μέντοι, ἔφη ὁ Κέφαλος, καὶ παραδίδωμι ὑμῖν τὸν λόγον· δεῖ γάρ με ἤδη τῶν ἱερῶν ἐπιμεληθῆναι.

Οὐκοῦν, ἔφη, ἐγώ, ὁ Πολέμαρχος, τῶν γε σῶν κληρονόμος; Πάνυ γε, ἡ δ' ὅς γελάσας, καὶ ἅμα ἥει πρὸς τὰ ἱερά.

e Λέγε δὴ, εἶπον ἐγώ, σὺ ὁ τοῦ λόγου κληρονόμος, τί φῆς τὸν Σιμωνίδην λέγοντα ὀρθῶς λέγειν περὶ δικαιοσύνης; Ὅτι, ἡ δ' ὅς, τὸ τὰ ὀφειλόμενα ἐκάστῳ ἀποδιδόναι δίκαιόν ἐστι· τοῦτο λέγων δοκεῖ ἔμοιγε καλῶς λέγειν.

5 Ἀλλὰ μέντοι, ἦν δ' ἐγώ, Σιμωνίδῃ γε οὐ ῥάδιον ἀπαι-
στεῖν – σοφὸς γάρ καὶ θεῖος ἀνὴρ – τοῦτο μέντοι ὅτι ποτὲ λέγει, σὺ μὲν, ὦ Πολέμαρχε, ἴσως γινώσκεις, ἐγὼ δὲ ἄγνω· δῆλον γάρ ὅτι οὐ τοῦτο λέγει, ὅπερ ἄρτι ἐλέγομεν, τό τινος παρακαταθεμένου τι ὀφειλόμενον μὴ σωφρόνως ἀπαι-
332 τοῦναι ἀποδιδόναι. Καίτοι γε ὀφειλόμενόν πού ἐστιν τοῦτο ὃ παρακατέθετο· ἡ γάρ;

Ναί.

5 Ἀποδοτέον δέ γε οὐδ' ὅπωςτιοῦν τότε ὅποτε τις μὴ σωφρόνως ἀπαιτοῖ;

Ἀληθῆ, ἡ δ' ὅς.

Ἄλλο δὴ τι ἢ τὸ τοιοῦτον, ὡς ἔοικεν, λέγει Σιμωνίδης τὸ τὰ ὀφειλόμενα δίκαιον εἶναι ἀποδιδόναι.

Ἄλλο μέντοι νῆ Δί', ἔφη· τοῖς γὰρ φίλοις οἶεται

10 ὀφείλειν τοὺς φίλους ἀγαθὸν μὲν τι δρᾶν, κακὸν δὲ μὴδέν.

Μανθάνω, ἦν δ' ἐγώ – ὅτι οὐ τὰ ὀφειλόμενα ἀποδίδωσιν

b ὅς ἂν τῷ χρυσίον ἀποδῶ παρακαταθεμένον, εἰς ὅσον ἡ ἀπό-
δοσις καὶ ἡ λῆψις βλαβερά γίγνηται, φίλοι δὲ ὥσιν ὅ τε

ἀπολαμβάνων καὶ ὁ ἀποδιδούς – οὐχ οὕτω λέγειν φῆς τὸν

3. Σωκράτης και Πολέμαρχος: Η έννοια της δικαιοσύνης κατά τον Σιμωνίδη (I, 331e-336a)

Η συζήτηση που ακολουθεί ανάμεσα στον Πολέμαρχο και τον Σωκράτη γίνεται με πολύ ευγενικό τρόπο. Ο Πολέμαρχος, ως «κληρονόμος του λόγου», απαντά τώρα στην ερώτηση του Σωκράτη για τη δικαιοσύνη, κάνοντας αναφορά στο απόφθεγμα του Σιμωνίδη – ενός ποιητή σοφού και θεϊκού,¹¹ που ομιλεί όμως με αινίγματα –, ότι δηλαδή δικαιοσύνη είναι να λέει κανείς την αλήθεια και να επιστρέφει στον καθένα ό,τι πάρει από αυτόν («τὰ ὀφειλόμενα δίκαιον εἶναι ἀποδίδοναι»,¹² 332a8).

Αν όμως, παρατηρεί ο Σωκράτης, δικαιοσύνη είναι η απόδοση των ὀφειλομένων και αν στους φίλους οφείλει να αποδίδει κανείς ωφέλεια στους δε εχθρούς ζημία,¹³ τότε μένει ακαθόριστη η περιοχή της απόδοσης της ωφέλειας. Ίσως η περιοχή αυτή, συνεχίζει ο Σωκράτης, να εκδηλώνεται στην υποχρέωση που έχει κανείς να αποδίδει χρήματα που του εμπιστεύθηκαν για φύλαξη· αλλά τότε η δικαιοσύνη θα είναι άχρηστη

11. Ο Κικέρων (*De natura deorum*, I, 22) γράφει για τον Σιμωνίδη: «Δεν ήταν μόνον ένας γοητευτικός ποιητής· θεωρείται επίσης σώφρων και σοφός». («*Non enim poeta solum suavis, verum etiam ceteroqui doctus sapiensque traditur*».

12. Την επιστροφή των «ὀφειλομένων» (332a8) ο Κικέρων (*De officiis*, III, 25) την εξαρτά από την πνευματική υγεία του καταθέτη: «Αν ένας άνθρωπος που είναι πνευματικά υγιής σου εμπιστεύθηκε ένα ξίφος και στο μεταξύ τρελάθηκε, θα ήσουν υπόλογος αν του το επέστρεφες· το καθήκον σου είναι να αρνηθείς να το επιστρέψεις».

13. Η άποψη ότι η δικαιοσύνη συνίσταται στο να ευεργετεί κανείς τους φίλους και να βλάπτει τους εχθρούς αποτελεί, σύμφωνα με τον J. Adam (*The Republic of Plato*, Καίμπριτζ, 2009 (1902'), σ. 12), μια πιστή αντανάκλαση της επικρατούσας ελληνικής ηθικότητας και τίθεται στο στόμα του Σιμωνίδη ως εκπροσώπου των ποιητών, με τα γραπτά των οποίων ανατράφηκαν οι νέοι. Τέτοιο πάντως ρητό δεν περιλαμβάνεται στα αποσπάσματά του. Ούτε εξέφρασε αυτό που του αποδίδει ο Πολέμαρχος, μολονότι δεν θα αποδοκίμαζε αυτήν τη θέση, δεδομένου ότι στον *Ιέρωνα* (II, 2) του Ξενοφώντος παριστάνεται να λέει ότι οι τύραννοι είναι «ικανώτατοι κακῶσαι μὲν ἐχθρούς, ὀνήσαι δὲ φίλους». Κατά τον J. Adam (όπ.π., σ. 13), πιθανόν ο Σιμωνίδης (εάν το ρητό είναι δικό του) δεν εννοεί τίποτε περισσότερο από το να «αποδίδουμε στον Καίσαρα αυτά που ανήκουν στον Καίσαρα». Ο Πλάτων, εξάλλου, δηλώνει με έμφαση (332b) ότι αυτή η ερμηνεία είναι εκβιασμένη. Πρβλ. *Πρωταγόρας*, 316d: «Ἐγὼ δὲ τὴν σοφιστικὴν τέχνην φημὶ μὲν εἶναι παλαιάν, τοὺς δὲ μεταχειριζομένους αὐτὴν τῶν παλαιῶν ἀνδρῶν, φοβούμενους τὸ ἐπαχθὲς αὐτῆς, πρόσχημα ποιεῖσθαι καὶ προκαλύπτειν, τοὺς μὲν ποιήσιν, οἷον Ὀμηρὸν τε καὶ Ἡσίοδον καὶ Σιμωνίδα, τοὺς δὲ αὐτὴν τελετὰς τε καὶ χρησμοδίας, τοὺς ἄμφι τε Ὀρφέα καὶ Μουσαίαν». Ο Σωκράτης ο ίδιος στα *Απομνημονεύματα* του Ξενοφώντος (II, 3) παρουσιάζει την ίδια αρχή ως γενικώς αποδεκτή στην Ελλάδα: «Καὶ μὲν πλείστου γε δοκεῖ ἀνὴρ ἐπαῖνον ἀξίος εἶναι, ὃς ἂν φθάνῃ τοὺς μὲν πολεμίους κακῶς ποιῶν, τοὺς δὲ φίλους εὖεργετῶν». Αυτές οι αναφορές, οι οποίες εύκολα μπορούν να πολλαπλασιασθούν, έδειξαν ότι ο Πλάτων δεν απορρίπτει ειδικά τον Ξενοφώντα, αλλά μάλλον ότι επικρίνει μια σχεδόν καθολική άποψη. Ο Πλάτων ήταν ο πρώτος Έλληνας ο οποίος συστηματικά διαμαρτυρήθηκε εναντίον του δόγματος και υποστήριξε τη διαμαρτυρία του με επιχειρήματα αντλημένα από μία πιο υψηλόφρονα αντίληψη για τη φύση και το έργο του ανθρώπου.

Σιμωνίδην;

Πάνυ μὲν οὖν.

5 Τί δέ; Τοῖς ἐχθροῖς ἀποδοτέον ὅτι ἂν τύχη ὀφειλόμενον;
Παντάπασι μὲν οὖν, ἔφη, ὃ γε ὀφείλεται αὐτοῖς, ὀφεί-
λεται δέ γε οἶμαι παρὰ γε τοῦ ἐχθροῦ τῷ ἐχθρῷ ὅπερ καὶ
προσῆκει, κακόν τι.

Ἦνίξατο ἄρα, ἦν δ' ἐγώ, ὡς ἔοικεν, ὁ Σιμωνίδης ποιη-
c τικῶς τὸ δίκαιον ὁ εἶη. Διανοεῖτο μὲν γάρ, ὡς φαίνεται,
ὅτι τοῦτ' εἶη δίκαιον, τὸ προσῆκον ἐκάστῳ ἀποδιδόναι, τοῦτο
δὲ ὠνόμασεν ὀφειλόμενον.

Ἀλλὰ τί οἶει; Ἔφη.

5 Ὡς πρὸς Διός, ἦν δ' ἐγώ, εἰ οὖν τις αὐτὸν ἤρετο· «Ὡς
Σιμωνίδη, ἢ τίσιν οὖν τί ἀποδιδούσα ὀφειλόμενον καὶ
προσῆκον τέχνη ἱατρικὴ καλεῖται;» Τί ἂν οἶει ἡμῖν αὐτὸν
ἀποκρίνασθαι;

Δῆλον ὅτι, ἔφη, ἢ σώμασιν φάρμακά τε καὶ σιτία καὶ
10 ποτά.

Ἢ δὲ τίσιν τί ἀποδιδούσα ὀφειλόμενον καὶ προσῆκον
τέχνη μαγειρικὴ καλεῖται;

d Ἢ τοῖς ὄφιοις τὰ ἡδύσματα.

Εἶεν· ἢ οὖν δὴ τίσιν τί ἀποδιδούσα τέχνη δικαιοσύνη ἂν
καλοῖτο;

Εἰ μὲν τι, ἔφη, δεῖ ἀκολουθεῖν, ὧς Σώκρατες, τοῖς ἔμ-
5 προσθεν εἰρημένοις, ἢ τοῖς φίλοις τε καὶ ἐχθροῖς ὠφελίας
τε καὶ βλάβας ἀποδιδούσα.

Τὸ τοὺς φίλους ἄρα εὖ ποιεῖν καὶ τοὺς ἐχθροὺς κακῶς
δικαιοσύνην λέγει;

Δοκεῖ μοι.

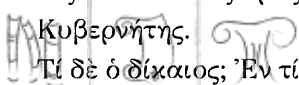
10 Τίς οὖν δυνατώτατος κάμνοντας φίλους εὖ ποιεῖν καὶ
ἐχθροὺς κακῶς πρὸς νόσον καὶ ὑγίειαν;

Ἰατρός.

Τίς δὲ πλέοντας πρὸς τὸν τῆς θαλάττης κίνδυνον;

Κυβερνήτης.

Τί δὲ ὁ δίκαιος; Ἐν τίνι πράξει καὶ πρὸς τί ἔργον
δυνατώτατος φίλους ὠφελεῖν καὶ ἐχθροὺς βλάπτειν;

ΠΑΡΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΚΑΙ ΠΡΩΤΟ ΕΡΓΟΝ

ως προς τη χρησιμοποίηση των χρημάτων και χρήσιμη μόνο ως προς την αχρηστία τους.¹⁴

Ο Σωκρατικός έλεγχος του αποφθέγματος του Σιμωνίδη δείχνει περαιτέρω τις εσωτερικές αντιφάσεις που περιέχει ο ορισμός του Πολέμαρχου. Τα επιχειρήματά του είναι: α) ο καταλληλότερος να αποδίδει στους φίλους και στους εχθρούς τα οφειλόμενα σε ό,τι αφορά στην υγεία και την αρρώστια είναι ο γιατρός· για την ασφαλή πορεία ενός πλοίου ο καπετάνιος· η ικανότητα επομένως του ενός ή του άλλου είναι πιο χρήσιμη από τη δικαιοσύνη. Η δικαιοσύνη δεν έχει κανένα χρήσιμο αποτέλεσμα στην αμπελουργική ή στην κατασκευή υποδημάτων. Πού μπορεί λοιπόν να βοηθήσει; Στις χρηματικές υποθέσεις,¹⁵ λέει ο Πολέμαρχος. Ωραία, τα χρήματα όμως χρησιμοποιούνται για αγορές και πωλήσεις· αλλά για την αγορά ενός αλόγου καταλληλότερος είναι ένας που γνωρίζει από αλόγα και όχι ένας δίκαιος άνθρωπος· και όταν πρόκειται για αγορά πλοίου καταλληλότερος είναι ο ναυπηγός ή ο καπετάνιος. Η δικαιοσύνη πράγματι είναι χρήσιμη μόνον όταν χρειαζόμαστε να παραδώσουμε κάτι για φύλαξη, όταν δηλαδή δεν θα το χρησιμοποιήσουμε, πράγμα που δείχνει ότι δεν έχει μεγάλη χρησιμότητα καθ' εαυτήν.

β) Γενικά ο άνθρωπος που είναι πολύ ικανός να βοηθήσει, μπορεί επίσης και να βλάψει· ένας γιατρός μπορεί να δηλητηριάσει χωρίς να γίνει αντιληπτός· η τέχνη της άμυνας και της απόκρουσης χτυπημάτων μπορεί να γίνει τέχνη της επίθεσης. Επομένως, εάν ένας δίκαιος άνθρωπος είναι ικανός να προφυλάξει τα χρήματα, μπορεί να είναι ικανός και να τα κλέψει, όπως ο Αυτόλυκος, ο πάππος του Οδυσσέα.

γ) Οι εχθροί ενός ανθρώπου είναι αυτοί που ο ίδιος θεωρεί κακούς, αλλά μπορεί να κάνει λάθος στην εκτίμησή του. Στην περίπτωση αυτή, δικαιοσύνη σημαίνει το να βλάπτει κανείς έναν καλόν άνθρωπο.

δ) Και αν ακόμη ένας άνθρωπος είναι δίκαιος, το να βλάπτει κάτι, π.χ. ένα άλογο, σημαίνει να το κάμει χειρότερο ως προς τις χαρακτηριστικές αρετές του αλόγου. Κατά τον ίδιο τρόπο πρέπει να πούμε ότι και οι άνθρωποι που υφίστανται κάποια βλάβη, γίνονται χειρότεροι σε αυτό

14. Πρβλ. την καταληκτική συζήτηση Σωκράτη και Πώλου στον Γοργία (481b): ΣΩ. «Από την προηγούμενή μας συζήτηση δεν φάνηκε καθόλου ότι η ρητορική είναι χρήσιμη».

15. Σύμφωνα με τον Κ. Γεωργούλη (όπ.π., σ. XVI), γίνεται ολοφάνερο ότι ο Πολέμαρχος δεν προχωρεί περισσότερο από τον πατέρα του· τη δικαιοσύνη την εννοεί ως ικανότητα να ανταποκρίνεται ο άνθρωπος στις χρηματικές συναλλαγές. Είναι ανίκανος ο Πολέμαρχος, παρ' όλες τις παρορμήσεις του Σωκράτη, να αντιληφθεί ευρύτερα τις κοινωνικές σχέσεις ως «κοινωνήματα» και μένει προσκολλημένος στη θεώρηση των κοινωνικών σχέσεων ως χρηματιστικών συναλλαγών. Είναι τούτο ένδειξη του ότι η παλαιά γενιά δεν είχε μεριμνήσει να δώσει βαθύτερη μόρφωση στα παιδιά της, αλλά τα άφησε να ακολουθήσουν το χρηματιστικό πνεύμα της εποχής.

- 5 Ἐν τῷ προσπολεμεῖν καὶ ἐν τῷ συμμαχεῖν, ἔμοιγε δοκεῖ.
Εἶεν· μὴ κάμνουσί γε μήν ὦ φίλε Πολέμαρχε, ἱατρὸς
ἄχρηστος.
Ἀληθῆ.
Καὶ μὴ πλέουσι δὴ κυβερνήτης.
- 10 Ναί.
Ἄρα καὶ τοῖς μὴ πολεμοῦσιν ὁ δίκαιος ἄχρηστος;
Οὐ πάνυ μοι δοκεῖ τοῦτο.
Χρήσιμον ἄρα καὶ ἐν εἰρήνῃ δικαιοσύνη;
- 333 Χρήσιμον.
Καὶ γὰρ γεωργία· ἦ οὐ;
Ναί.
Πρὸς γε καρποῦ κτῆσιν;
- 5 Ναί.
Καὶ μὴν καὶ σκυτοτομική;
Ναί.
Πρὸς γε ὑποδημάτων ἂν οἶμαι φαίης κτῆσιν;
Πάνυ γε.
- 10 Τί δὲ δῆ; Τὴν δικαιοσύνην πρὸς τίνος χρεῖαν ἢ κτῆσιν
ἐν εἰρήνῃ φαίης ἂν χρήσιμον εἶναι;
Πρὸς τὰ συμβόλαια, ὦ Σώκρατες.
Συμβόλαια δὲ λέγεις κοινωνήματα ἢ τι ἄλλο;
Κοινωνήματα δῆτα.
- b Ἄρ' οὖν ὁ δίκαιος ἀγαθὸς καὶ χρήσιμος κοινωνὸς εἰς
πεττῶν θέσιν, ἢ ὁ πεττευτικός;
Ὁ πεττευτικός.
Ἀλλ' εἰς πλίνθων καὶ λίθων θέσιν ὁ δίκαιος χρησιμώτερός
- 5 τε καὶ ἀμείνων κοινωνὸς τοῦ οἰκοδομικοῦ;
Οὐδαμῶς.
Ἀλλ' εἰς τίνα δὴ κοινωνίαν ὁ δίκαιος ἀμείνων κοινωνὸς
τοῦ οἰκοδομικοῦ τε καὶ κιθαριστικοῦ, ὥσπερ ὁ κιθαριστικός
τοῦ δικαίου εἰς κρουμάτων;
- 10 Εἰς ἀργυρίου, ἔμοιγε δοκεῖ.
Πλὴν γ' ἴσως, ὦ Πολέμαρχε, πρὸς τὸ χρησθαι ἀργυρίου
ὅταν δέῃ ἀργυρίου κοινῇ πρίσασθαι ἢ ἀποδόσθαι ἵππον· τότε

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΟΛΙΤΕΥΣΕΩΣ

που κατεξοχήν αποτελεί την αρετή¹⁶ του ανθρώπου. Αλλά όπως οι μουσικοί δεν μπορούν να κάμουν με τη μουσική τέχνη τους κάποιους ανθρώπους άμουσους, έτσι ένας αγαθός άνθρωπος δεν μπορεί με την αγαθότητά του να κάμει κάποιον κακό, ούτε οι δίκαιοι να κάμουν διαμέσου της δικαιοσύνης κάποιους ανθρώπους άδικους. Το λογικό επακόλουθο, με το οποίο συμφωνεί ο Πολέμαρχος, είναι ότι δεν είναι έργο του δικαίου ανθρώπου να βλάπτει μήτε τον φίλο μήτε άλλον κανένα, αλλά ότι αυτό είναι έργο του αντίθετού του, του άδικου.

Έτσι η διαλεκτική εξέταση του θέματος οδήγησε στα ασφαλές συμπεράσματα ότι αυτός που υποστήριξε ότι δικαιοσύνη είναι¹⁷ να αποδίδει κανείς στον καθένα ό,τι του οφείλεται – και όχι ό,τι του αρμόζει – και εννοεί με αυτό ότι ο δίκαιος οφείλει από τη μια να βλάπτει τους εχθρούς κι από την άλλη να ωφελεί τους φίλους, δεν ήταν σοφός, δεν ήταν «ο Σιμωνίδης ή ο Βίας ή ο Πιττακός ή κάποιος άλλος από εκείνους τους σοφούς και θεϊκούς ανθρώπους, αλλά ο Περίανδρος¹⁸ ή ο Περδίκκας¹⁹ ή ο Ξέρξης ή ο Ισμηνίας²⁰ ή κάποιος άλλος πλούσιος άνθρωπος με μεγάλη ιδέα για τη δύναμή του».

16. Ο Μένων στον ομώνυμο διάλογο του Πλάτωνα (71e) δίνει για την αρετή τον εξής ορισμό: «Αὕτη ἐστὶν ἀνδρὸς ἀρετὴ, ἱκανὸν εἶναι τὰ τῆς πόλεως πράττειν, καὶ πράττοντα τοὺς μὲν φίλους εὖ ποιεῖν, τοὺς δ' ἐχθροὺς κακῶς, καὶ αὐτὸν εὐλαβεῖσθαι μηδὲν τοιοῦτον παθεῖν».

Σύμφωνα με την J. Annas (όπ.π., σ. 46), δεν είναι ρεαλιστικό να θεωρούμε ότι υπάρχει ομοφωνία στο ότι η ανθρώπινη αρετή αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της δικαιοσύνης – όπως υποστηρίζει εδώ ο Σωκράτης – όταν συγκρίνεται με την «αρετή των σκύλων ή των αλόγων, η οποία δεν αμφισβητείται στον ίδιο βαθμό».

17. Ο Έμ. Chambry (*République*, σ. 11, σημ. 1) σημειώνει ότι πριν από τον Πλάτωνα δεν ακούστηκε καμία φωνή διαμαρτυρίας εναντίον αυτού του δόγματος, που ήταν τρέχουσα αντίληψη στην Αθήνα. Ο Πλάτων το δόγμα αυτό το αρνείται παρακάτω, 335e: «Εἰ ἄρα τὰ ὀφειλόμενα ἐκάστῳ ἀποδιδόναι φησὶν τις δίκαιον εἶναι, τοῦτο δὲ δὴ νοεῖ αὐτῷ τοῖς μὲν ἐχθροῖς βλάβην ὀφείλεσθαι παρὰ τοῦ δικαίου ἀνδρός, τοῖς δὲ φίλοις ὠφελίαν, οὐκ ἦν σοφὸς ὁ ταῦτα εἰπών· οὐ γὰρ ἀληθὴ ἔλεγεν· οὐδαμῶ γὰρ δίκαιον οὐδένα ἡμῖν ἐφάνη δν βλάπτειν».

18. Ο Περίανδρος, τύραννος της Κορίνθου, προς το τέλος της ζωής του είχε εγκληματική δράση. Ο Πλάτων στον *Πρωταγόρα*, 343b, δεν τον υπολογίζει ανάμεσα στους επτά σοφούς. Αντί γι' αυτόν αναφέρει τον Μύσωνα.

19. Ο Περδίκκας ο Β', βασιλιάς της Μακεδονίας, πατέρας του τυράννου Αρχελάου, αναφέρεται στον *Γοργία*, 470d. Στον *Γοργία* επίσης (483d) αναφέρεται η εκστρατεία του Ξέρξη εναντίον της Ελλάδας ως επιβεβαίωση της αρχής «τὸν κρείττω τοῦ ἡττονος ἄρχειν καὶ πλεον ἔχειν», την οποία καταδικάζει ο Σωκράτης («ἐπεὶ ποῖω δικαίω χρώμενος Ξέρξης ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἐστράτευσεν;»).

20. Ο Ισμηνίας ο Θηβαῖος αναφέρεται στον *Μένωνα*, 90a. Ο Ξενοφών (*Ελληνικά*, III, 5) διηγείται, ότι πήρε χρήματα από τον Μεγάλο Βασιλιά για να υποκινήσει τον πόλεμο εναντίον των Λακεδαιμονίων όταν ο Αγησίλαος διεξήγε πόλεμο στην Ασία (395 π.Χ.). Όταν οι Λακεδαιμόνιοι κατέλαβαν την Καδμεία (382 π.Χ.), τον καταδίκασαν σε θάνατο.

- c δέ, ὡς ἐγὼ οἶμαι, ὁ ἵππικός. Ἡ γάρ;
Φαίνεται.
Καὶ μὴν ὅταν γε πλοῖον, ὁ ναυπηγὸς ἢ ὁ κυβερνήτης;
Ἦοικεν.
- 5 Ὅταν οὖν τί δέῃ ἀργυρίῳ ἢ χρυσίῳ κοινῇ χρῆσθαι, ὁ
δίκαιος χρησιμώτερος τῶν ἄλλων;
Ὅταν παρακαταθέσθαι καὶ σὼν εἶναι, ὧ Σώκρατες.
Οὐκοῦν λέγεις ὅταν μὴδὲν δέῃ αὐτῷ χρῆσθαι ἀλλὰ
κεῖσθαι;
- 10 Πάνυ γε.
Ὅταν ἄρα ἄχρηστον ἢ ἀργύριον, τότε χρήσιμος ἐπ' αὐτῷ
- d ἢ δικαιοσύνη;
Κινδυνεύει.
Καὶ ὅταν δὴ δρέπανον δέῃ φυλάττειν, ἢ δικαιοσύνη χρη-
σιμος καὶ κοινῇ καὶ ἰδίᾳ· ὅταν δὲ χρῆσθαι, ἢ ἀμπελουργικῇ;
- 5 Φαίνεται.
Φήσεις δὲ καὶ ἀσπίδα καὶ λύραν ὅταν δέῃ φυλάττειν καὶ
μὴδὲν χρῆσθαι, χρήσιμον εἶναι τὴν δικαιοσύνην, ὅταν δὲ
χρῆσθαι, τὴν ὀπλιτικὴν καὶ τὴν μουσικὴν;
Ἀνάγκη.
- 10 Καὶ περὶ τᾶλλα δὴ πάντα ἢ δικαιοσύνη ἐκάστου ἐν μὲν
χρήσει ἄχρηστος, ἐν δὲ ἀχρηστία χρήσιμος;
Κινδυνεύει.
- e Οὐκ ἂν οὖν, ὦ φίλε, πάνυ γέ τι σπουδαῖον εἴη ἢ
δικαιοσύνη, εἰ πρὸς τὰ ἄχρηστα χρήσιμον ὃν τυγχάνει.
Τόδε δὲ σκεψώμεθα. Ἄρ' οὐχ ὁ πατάξαι δεινότατος ἐν μάχῃ
εἴτε πυκτικῇ εἴτε τινὶ καὶ ἄλλῃ, οὗτος καὶ φυλάξασθαι;
- 5 Πάνυ γε.
Ἄρ' οὖν καὶ νόσον ὅστις δεινὸς φυλάξασθαι, καὶ λαθεῖν
οὗτος δεινότατος ἐμποιήσας;
Ἦμοιγε δοκεῖ.
334 Ἀλλὰ μὴν στρατοπέδου γε ὁ αὐτὸς φύλαξ ἀγαθός, ὅσπερ
καὶ τὰ τῶν πολεμίων κλέψαι καὶ βουλευμάτων καὶ τὰς ἄλλας
πράξεις;
Πάνυ γε.

Έτσι, ύστερα από διάφορες αποτυχημένες απόπειρες ορισμού της δικαιοσύνης και μετά από τη διαλεκτική ήττα του Πολέμαρχου²¹ – που μαζί με τον πατέρα του Κέφαλο ενσαρκώνουν τον αφιλοσόφητο αλλά και έντιμο εκπρόσωπο της συμβατικής ηθικής – η συζήτηση οξύνεται με την παρέμβαση του Θρασύμαχου,²² του εκπροσώπου της «νέας ηθικής», που συνενώνει στο πρόσωπό του τις σοφιστικές και τυρρανικές τάσεις της εποχής.

21. Το ίδιο βλέπουμε και στον Γοργία: Μετά την αντίφαση στην οποία περιήλθε ο Γοργίας και την εν συνεχεία αναγκαστική απόσυρσή του από τη συζήτηση με τον Σωκράτη, έχουμε την επέμβαση του Πώλου (Γοργίας, 461b). Αλλά και ο ίδιος, επειδή κατά τον διαλεκτικό έλεγχο των επιχειρημάτων του από τον Σωκράτη περιέπεσε σε αντίφαση και αναγκάστηκε να παραδεχθεί ότι «το να αδικεί κανείς είναι ασχημότερο από το να αδικείται», αποσύρθηκε από τη συζήτηση και προκάλεσε την επέμβαση του Καλλικλή (Γοργίας, 482c), ο οποίος και τον μέμφθηκε διότι τον απεστόμωσε ο Σωκράτης («έν τοῖς λόγοις ἐπεστομίσθη», 482e2). Εδώ ο Θρασύμαχος, σαν τον Καλλικλή του Γοργία, υποστηρίζει με πάθος το δίκαιο του ισχυροτέρου εναντίον της μάζας και του νόμου της, με το πνεύμα της πιο «ριζοσπαστικής σοφιστικής», όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Lesky (όπ.π., σ. 728). Βλ. και P.E. Easterling-B.M.W. Knox, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, 1999, σ. 647.

22. Ο ρήτορας και σοφιστής Θρασύμαχος, μέτοικος από τη Χαλκηδόνα του Βοσπόρου, εμφανίστηκε και ήκμασε στην Αθήνα γύρω στο 427 π.Χ. με πολιτικά συγγράμματα, σε ένα από τα οποία (*Περί πολιτείας*) διαμαρτύρεται για τις κομματικές έριδες μέσα στην κρίσιμη πολεμική περίοδο, ενώ στο άλλο (*Υπέρ Λαρισσαίων*) υποστηρίζει το αίτημα της αιολικής αυτής πόλης για ελευθερία, εναντίον του Αρχελάου. Τα λείψανα ('D-K' II, 326-334· Radermacher B, XI) είναι πολύ φτωχικά, ωστόσο όμως μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι ο Θρασύμαχος ήταν ένας πρόδρομος της πολιτικής δημοσιογραφίας του Ισοκράτη. Σύμφωνα με τον Lesky (όπ.π., σ. 503), τίποτε στα υπολείμματα που σώζονται δεν φανερώνει ότι ο Θρασύμαχος ήταν ο ένθερμος συνήγορος του φυσικού δικαίου του ισχυρότερου· μολατάυτα η δυνατότητα μιας γεφύρωσης φαίνεται σε ένα απόσπασμα (B, 8), που περιέχει το παράπονο για τους θεούς, οι οποίοι δεν ασχολούνται με τα ανθρώπινα πράγματα, γιατί αλλιώς δεν θα παράβλεπαν το πιο μεγάλο αγαθό, τη δικαιοσύνη, που δεν την βρίσκουμε ανάμεσα στους ανθρώπους. Όμως αυτά που σώζονται δύσκολα δίνουν την εικόνα ενός Θρασύμαχου που από οργισμένη απογοήτευση θα έφτανε στον ριζοσπαστισμό τον οποίο υποστηρίζει στην *Πολιτεία*.

Σύμφωνα με τον W.K.C. Guthrie (*A History of Greek Philosophy, IV, Plato: The Man and his Dialogues, earlier period*, Καίμπριτζ, 1980 (1975), σ. 441), με τον Θρασύμαχο περνάμε από το κλίμα των πρώιμων διαλόγων σ' αυτό του Πρωταγόρα ή του Γοργία, όπου ο συνομιλητής δεν είναι ένας πειθήνιος φίλος ή μαθητής, αλλά ένας ώριμος και σθεναρός σοφιστής, έτοιμος να αντιπαραταχθεί στη συμβατική δικαιοσύνη με οξύτητα και σφοδρό-

τητητα. Η επίδραση είχε το διδακτικό βιβλίο του Θρασύμαχου για τη ρητορική (*Μεγάλη Τεχνή*), που συνετέλεσε στη διαμόρφωση της αττικής ερμηνείας της ρητορικής στο πρώτο επίπεδο. Βλ. επίσης η δομή και η συντακτική δομή των λόγων των αρχαίων σοφιστών, ενώ τα γοργιακά παρηχητικά σχήματα υποχωρούσαν μελατάυτα ο Θρασύμαχος έδινε σημασία στη ρυθμικότητα του τέλους της φράσης (βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική* III, 1409a1-2: «Λείπεται δὲ παιάν, ὃ ἐχρῶντο μὲν ἀπὸ Θρασυμάχου ἀρξάμενοι»).

- 5 Ὅτου τις ἄρα δεινὸς φύλαξ, τούτου καὶ φῶρ δεινός.
Ἦοικεν.
Εἰ ἄρα ὁ δίκαιος ἀργύριον δεινὸς φυλάττειν, καὶ κλέπτειν δεινός.
Ἦς γοῦν ὁ λόγος, ἔφη, σημαίνει.
- 10 Κλέπτῃς ἄρα τις ὁ δίκαιος, ὡς ἔοικεν, ἀναπέφονται, καὶ κινδυνεύεις παρ' Ὀμήρου μεμαθημέναι αὐτό· καὶ γὰρ ἐκεῖνος
b τὸν τοῦ Ὀδυσσεύος πρὸς μητρὸς πάππον Αὐτόλυκον ἀγαπᾷ
τε καὶ φησιν αὐτὸν πάντας ἀνθρώπους κεκάσθαι κλε-
πτοσύνη θ' ὅρκῳ τε. Ἦοικεν οὖν ἡ δικαιοσύνη καὶ κατὰ
σὲ καὶ καθ' Ὀμηρον καὶ κατὰ Σιμωνίδην κλεπτική τις εἶναι.
- 5 ἐπ' ὠφελίᾳ μέντοι τῶν φίλων καὶ ἐπὶ βλάβῃ τῶν ἐχθρῶν.
Οὐχ οὕτως ἔλεγες;
Οὐ μὰ τὸν Δί', ἔφη, ἀλλ' οὐκέτι οἶδα ἔγωγε ὅτι ἔλεγον·
τοῦτο μέντοι ἔμοιγε δοκεῖ ἔτι, ὠφελεῖν μὲν τοὺς φίλους ἢ
δικαιοσύνη, βλάπτειν δὲ τοὺς ἐχθρούς.
- c Φίλους δὲ λέγεις εἶναι πότερον τοὺς δοκοῦντας ἐκάστω
χρηστοὺς εἶναι, ἢ τοὺς ὄντας, καὶ μὴ δοκῶσι, καὶ ἐχθροὺς
ὡσαύτως;
Εἰκὸς μὲν, ἔφη, οὐς ἂν τις ἡγῆται χρηστοὺς φιλεῖν, οὐς
5 δ' ἂν πονηροὺς μισεῖν.
Ἄρ' οὖν οὐχ ἁμαρτάνουσιν οἱ ἄνθρωποι περὶ τοῦτο, ὥστε
δοκεῖν αὐτοῖς πολλοὺς μὲν χρηστοὺς εἶναι μὴ ὄντας, πολλοὺς
δὲ τοῦναντίον;
Ἄμαρτάνουσιν.
- 10 Τούτοις ἄρα οἱ μὲν ἀγαθοὶ ἐχθροί, οἱ δὲ κακοὶ φίλοι;
Πάνυ γε.
Ἄλλ' ὅμως δίκαιον τότε τούτοις τοὺς μὲν πονηροὺς
d ὠφελεῖν, τοὺς δὲ ἀγαθοὺς βλάπτειν;
Φαίνεται.
Ἄλλὰ μὴν οἷ γε ἀγαθοὶ δίκαιοί τε καὶ οἷοι μὴ ἀδικεῖν;
Ἀληθῆ.
5 Κατὰ δὴ τὸν σὸν λόγον τοὺς μὴδὲν ἀδικοῦντας δίκαιον
κακῶς ποιεῖν.
Μηδαμῶς, ἔφη, ὦ Σώκρατες· πονηρὸς γὰρ ἔοικεν εἶναι

4. Σωκράτης και Θρασύμαχος: «Δίκαιον είναι το συμφέρον του ισχυρότερου» - Ανασκευή από τον Σωκράτη (I, 336b-342e)

Ο Θρασύμαχος,²³ όση ώρα συζητούσαν ο Σωκράτης με τον Πολέμαρχο, ήθελε να χυμήξει σαν θηρίο καταπάνω τους να τους κατασπαράξει, αλλά τον συγκρατούσαν οι διπλανοί του, που ήθελαν να ακούσουν το επίχειρημα του Σωκράτη ως το τέλος. Ξεσπάει τέλος και βάζοντάς τους τις φωνές με τρόπο οργίλο, βάνουσο και αλαζονικό, τους κατηγορεί για φλυαρία και ψεύτικη ευγένεια, ενώ συγχρόνως απευθυνόμενος στον Σωκράτη τον προειδοποιεί να μην προσπαθεί να ανασκευάζει την απάντησή του άλλου, αλλά να απαντά ο ίδιος και να μη λέει «μπούρδες»,²⁴ για-

23. Στον Γοργία ο Πλάτων, όπως υποστηρίζει ο Jaeger (*Παιδεία*, II, σ. 268), είχε σκιαγραφήσει μέσω του Καλλικλή τον εσκεμμένο και ασυνείδητο πολιτικό της δύναμης και είχε καθορίσει αυτόν ως τον πραγματικό εχθρό του Σωκράτη. Εκεί περιέγραψε τη μάχη για την ανθρώπινη ψυχή ανάμεσα στη δύναμη και την παιδεία ως το κεντρικό πνευματικό πρόβλημα της εποχής του. Και τώρα στην *Πολιτεία*, όπου ο Σωκράτης προσπαθεί να εξηγήσει την πολιτική του τέχνη, αναμένουμε κατά τρόπον φυσικό να επανέλθει στο ίδιο πρόβλημα. Στο πρώτο βιβλίο ο εριστικός Θρασύμαχος επιλέγεται για να αντιπροσωπεύσει αφ' εαυτού την καλλικλεία φιλοσοφία περί δυνάμεως. Ο Πλάτων προφανώς σκέπτεται ότι το δόγμα περί του δικαίου του ισχυροτέρου είναι το τέλει μέσο για να εκθέσει τη δική του στάση περί της πολιτείας. Αλλά στην *Πολιτεία* δεν εκθέτει απλώς και μόνο τη δική του θέση για την αγωγή ως μια συναισθηματική αντίθεση προς τη θέση για τη θέληση της δύναμης, όπως έκαμε στον Γοργία· φτάνει σ' αυτό διά της περιφερειακής οδού. Η αρχική του συζήτηση για τη μακιαβελική αντίληψη της πολιτείας και της δικαιοσύνης ως κυβερνώμενης εξ ολοκλήρου από τη δύναμη, είναι μια απλή εισαγωγή· η θετική ανάπτυξη του πλατωνικού συστήματος της παιδείας είναι το πραγματικό θέμα του έργου του.

Κατά τον Guthrie (*The Sophists*, Κάμπριτζ, 1971. Μτφρ. Δ. Τσεκουράκης, *Οι Σοφιστές*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 2003, σ. 356), τα μόνα σταθερά σημεία από τα οποία μπορούμε να κρίνουμε το πότε έζησε ο Θρασύμαχος είναι: α) Οι *Δαιταλείς* του Αριστοφάνη, που παίχτηκαν το 427, όπου χοροΐδευε τον Θρασύμαχο (D.-K., A4)· μια φράση από έναν λόγο του (απόσπ. 2), που δείχνει ότι γράφτηκε κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας του Αρχέλαου της Μακεδονίας στη Θεσσαλία (413-399). Υπάρχει ένας ασαφής υπαινιγμός ότι ίσως αυτοκτόνησε. Ήταν γνωστός κυρίως ως δάσκαλος ρητορικής και ήταν κάπως νεωτεριστής, ενώ οι περισσότερες από τις σωζόμενες αναφορές σ' αυτόν αφορούν στο ύφος του. Γράφοντας τα εγχειρίδια και τους υποδειγματικούς του λόγους, έδινε μεγάλη προσοχή στις τεχνικές λεπτομέρειες της τέχνης και πειραματιζόταν με τη χρήση του ρυθμού στον πεζό λόγο, ενώ συνήθιζε να επικαλείται τα αισθήματα του ακροατηρίου (Φαίδρος, 267c). Ο Αριστοτέλης (*Σοφιστικοί έλεγχοι*, 183b31) τον αποκάλεσε διάδοχο του Τεισία, και ο Θεόφραστος τον χαρακτήρισε επινοητή του λεγόμενου «μέσου ύφους» (απόσπ. 1). Κατά τον S. Blackburn (όπ.π., σ. 46), ο Θρασύμαχος είναι ένας κυνικός αμοραλιστής, ένας από τους πρώτους αδιάλλακτους κυνικούς και σαρκαστές αντι-ήρωες.

24. Ετσι αποδίδει τους «ύβλους» ο Ν. Σκουτερόπουλος, *Πλάτωνος Πολιτεία*, Αθήνα, 2009¹⁶ (2002), σ. 53. Ο έλεγχος και η ανασκευή της απάντησής του βίλου από τον Σωκράτη αποτελούν μια συνήθη κατηγορία εναντίον του. Πρβλ. *Θρασύμαχος*, 150a ΣΩ. Στην δική μου όμως μαιευτική τέχνη τάλλα είναι όπως και σ' εκείνη μια διαφορά υπάσχει, ότι ξεγεννάει άνδρες και όχι γυναίκες, και ότι επιβλέπει τις ψυχές τους, καθώς γεννούνε, κι όχι τα σώματα. Τούτο όμως είναι το πιο μεγάλο στην τέχνη μου, ότι μπορεί να ελέγχει με

ὁ λόγος.

- 10 Τοὺς ἀδίκους ἄρα, ἦν δ' ἐγώ, δίκαιον βλάπτειν, τοὺς δὲ
δικαίους ὠφελεῖν;
Οὗτος ἐκείνου καλλίων φαίνεται.
Πολλοῖς ἄρα, ὦ Πολέμαρχε, συμβήσεται, ὅσοι διημαρ-
e τήκασιν τῶν ἀνθρώπων, δίκαιον εἶναι τοὺς μὲν φίλους βλά-
πτειν – πονηροὶ γὰρ αὐτοῖς εἰσιν – τοὺς δ' ἐχθροὺς ὠφελεῖν
– ἀγαθοὶ γάρ· καὶ οὕτως ἐροῦμεν αὐτὸ τοῦναντίον ἢ τὸν
Σιμωνίδην ἔφαμεν λέγειν.
5 Καὶ μάλα, ἔφη, οὕτω συμβαίνει. Ἀλλὰ μεταθώμεθα·
κινδυνεύομεν γὰρ οὐκ ὀρθῶς τὸν φίλον καὶ ἐχθρὸν θέσθαι.
Πῶς θέμενοι, ὦ Πολέμαρχε;
Τὸν δοκοῦντα χρηστόν, τοῦτον φίλον εἶναι.
Νῦν δὲ πῶς, ἦν δ' ἐγώ, μεταθώμεθα;
Τὸν δοκοῦντά τε, ἦ δ' ὅς, καὶ τὸν ὄντα χρηστὸν φίλον·
335 τὸν δὲ δοκοῦντα μὲν, ὄντα δὲ μή, δοκεῖν ἀλλὰ μὴ εἶναι
φίλον. Καὶ περὶ τοῦ ἐχθροῦ δὲ ἡ αὐτὴ θέσις.
Φίλος μὲν δὴ, ὥς ἔοικε, τούτῳ τῷ λόγῳ ὁ ἀγαθὸς ἔσται,
ἐχθρὸς δὲ ὁ πονηρός.

- 5 Ναί.
Κελεύεις δὴ ἡμᾶς προσθεῖναι τῷ δικαίῳ ἢ ὥς τὸ πρῶτον
ἐλέγομεν, λέγοντες δίκαιον εἶναι τὸν μὲν φίλον εὖ ποιεῖν,
τὸν δ' ἐχθρὸν κακῶς· νῦν πρὸς τούτῳ ὥδε λέγειν, ὅτι ἔστιν
δίκαιον τὸν μὲν φίλον ἀγαθὸν ὄντα εὖ ποιεῖν, τὸν δ' ἐχθρὸν
10 κακὸν ὄντα βλάπτειν;
Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη, οὕτως ἂν μοι δοκεῖ καλῶς λέγεσθαι.
Ἔστιν ἄρα, ἦν δ' ἐγώ, δικαίου ἀνδρὸς βλάπτειν καὶ
ὄντιν οὖν ἀνθρώπων;
Καὶ πάνυ γε, ἔφη· τοὺς γε πονηροὺς τε καὶ ἐχθροὺς δεῖ
5 βλάπτειν.
Βλαπτόμενοι δ' ἵπποι βελτίους ἢ χεῖρους γίνονται;
Χεῖρους.
Ἄρα εἰς τὴν τῶν κυνῶν ἀρετὴν, ἢ εἰς τὴν τῶν ἵππων;
Εἰς τὴν τῶν ἵππων.
10 Ἄρ' οὖν καὶ κύνες βλαπτόμενοι χεῖρους γίνονται εἰς

τί αυτός δεν θα τις δεχθεί. Ο Σωκράτης τρέμοντας τον καθησυχάζει να μην εξαγριώνεται αν κάποτε προηγουμένως άθελά τους κάποιο λάθος κατά την αναζήτηση του πολύτιμου χρυσού της δικαιοσύνης, που ασφαλώς ο ίδιος ως προικισμένος με εξαιρετικές ικανότητες θα γνωρίζει τι είναι και πώς μπορεί να την ορίσει. Ο Θρασύμαχος εκάγχασε και με πικρόχολο τρόπο διατυπώνει την αντίληψη ότι το περιεχόμενο που αποδίδουν οι άνθρωποι στη δικαιοσύνη δεν ανταποκρίνεται προς τα πράγματα. Κι αν θέλει, λέει, να του πει τη δική του γνώμη, πρέπει πρώτα ο Σωκράτης «να τ' ακουμπήσει» («ἀλλὰ πρὸς τὸ μαθεῖν ἀπότεισον ἀργύριον»,²⁵ 337d6-7). Ο Γλαύκων αναλαμβάνει να πληρώσουν οι άλλοι για λογαριασμό του Σωκράτη που δεν έχει χρήματα και προτρέπει τον Θρασύμαχο να μιλήσει. Ο Θρασύμαχος καμωνόταν τον δύσκολο, ενώ ήταν ολοφάνερο ότι ήθελε να μιλήσει για να εντυπωσιάσει. Τέλος υποχωρεί: «Το δίκαιο δεν είναι τίποτε άλλο από το συμφέρον του ανωτέρου» («τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον», 338c2) – στη φράση αυτή το «κρείττονος» πρέπει, κατά τον Taylor (όπ.π., σ. 315), να θεωρηθεί ουδετέρου γένους και σημαίνει «την κυρίαρχη εξουσία» μιας πολιτείας. Εν συνεχεία ο Θρασύμαχος εξηγεί ότι το δίκαιο και το άδικο καθορίζονται από τον νόμο· ο νόμος πάλι είναι δημιούργημα εκείνων που κατέχουν τη δύναμη και είναι φτειασμένοι κατά τρόπον ώστε να εξυπηρετούν το συμφέρον των εξουσιαστών. Κάθε εξουσία φτειάχνει τους νόμους κατά το δικό της συμφέρον· η δημοκρατία τους φτειάχνει δημοκρατικούς, η τυραννίδα τυραννικούς· παρόμοια και οι άλλες εξουσίες. Και σε σχετική ερώτηση του Σωκράτη, τονίζει ξανά με έμφαση ότι κατά τον ίδιο τρόπο σε όλες τις πόλεις το δίκαιο είναι «τὸ τῆς καθεστηκυίας ἀρχῆς συμφέρον» (339a1-2), ενώ συγχρόνως δέχεται ότι η υπακοή στους άρχοντες αποτελεί μέρος του δικαίου.

Ο Σωκράτης, επειδή ο Θρασύμαχος στον αρχικό ορισμό που έδωσε για το δίκαιο («δίκαιο είναι το συμφέρον») επρόσθεσε τώρα τη λέξη «του ανωτέρου», παρατηρεί ότι όταν οι άρχοντες θεσπίζουν νόμους, μπορεί ενίοτε να κάνουν σφάλμα, κι έτσι ό,τι καθορίζουν ως δίκαιο και εντέλλονται στους αρχόμενους και κατώτερους τους να το σεβαστούν, όντας αντίθετο προς το συμφέρον του ισχυρότερου, είναι, σύμφωνα με

κάθε τρόπο, τι πράγμα γεννάει η διάνοια του νέου, είδωλο και ψεύτικο ή δημιουργικό και αληθινό. Γιατί αυτό εδώ που θα πω είναι και σε μένα όπως και στις μαίες το ίδιο: είμαι άγονος σε σοφία, και σωστά με κατηγορήσαν ήδη πολλοί, ότι ρωτάω τους άλλους, ενώ ο ίδιος δεν αποκρίνομαι τίποτα για κανένα πράγμα, επειδή δεν έχω τίποτα σοφό να πω. Αιτία αυτού του πράγματος είναι η ακόλουθη: ο θεός μ' αναγκάζει να ξεγεννώ, μα να γεννώ μ' εμπόδιζε» (Μτφρ. Γ. Θεοδοράκοπούλου).

25. Με την έκφραση αυτή ο Πλάτων χωρίς αμφιβολία σατιρίζει (κάπως υπέρβια) την απληστία του Θρασύμαχου και της συντεχνίας του, σε αντίθεση με την ένδεια του Σωκράτη, δεδομένου ότι οι συζητήσεις του προσφέρονται δωρεάν.

- τὴν τῶν κυνῶν ἀλλ' οὐκ εἰς τὴν τῶν ἵππων ἀρετὴν;
Ἀνάγκη.
- c Ἀνθρώπους δέ, ὦ ἐταῖρε, μὴ οὕτω φῶμεν, βλαπτομένους
εἰς τὴν ἀνθρωπείαν ἀρετὴν χεῖρους γίγνεσθαι;
Πάνυ μὲν οὖν.
Ἄλλ' ἡ δικαιοσύνη οὐκ ἀνθρωπεῖα ἀρετή;
- 5 Καὶ τοῦτ' ἀνάγκη.
Καὶ τοὺς βλαπτομένους ἄρα, ὦ φίλε, τῶν ἀνθρώπων
ἀνάγκη ἀδικωτέρους γίγνεσθαι.
Ἔοικεν.
Ἄρ' οὖν τῇ μουσικῇ οἱ μουσικοὶ ἀμούσους δύνανται
- 10 ποιεῖν;
Ἀδύνατον.
Ἀλλὰ τῇ ἵππικῇ οἱ ἵππικοὶ ἀφίππους;
Οὐκ ἔστιν.
Ἀλλὰ τῇ δικαιοσύνῃ δὴ οἱ δίκαιοι ἀδίκους; Ἦ καὶ
- d συλλήβδην ἀρετῇ οἱ ἀγαθοὶ κακοὺς;
Ἀλλὰ ἀδύνατον.
Οὐ γὰρ θερμότητος οἶμαι ἔργον φύχειν ἀλλὰ τοῦ ἐναντίου.
Ναί.
5 Οὐδὲ ξηρότητος ὑγραίνειν ἀλλὰ τοῦ ἐναντίου.
Πάνυ γε.
Οὐδὲ δὴ τοῦ ἀγαθοῦ βλάπτειν ἀλλὰ τοῦ ἐναντίου.
Φαίνεται.
Ὁ δέ γε δίκαιος ἀγαθός;
- 10 Πάνυ γε.
Οὐκ ἄρα τοῦ δικαίου βλάπτειν ἔργον, ὦ Πολέμαρχε, οὔτε
φίλον οὔτ' ἄλλον οὐδένα, ἀλλὰ τοῦ ἐναντίου, τοῦ ἀδίκου.
Παντάπασι μοι δοκεῖς ἀληθῆ λέγειν, ἔφη, ὦ Σώκρατες.
Εἰ ἄρα τὰ ὀφειλόμενα ἐκάστω ἀποδιδόναι φησὶν τις δίκαιον
εἶναι, τοῦτο δὲ δὴ νοεῖ αὐτῷ τοῖς μὲν ἐχθροῖς βλάβην
ὀφείλεσθαι παρὰ τοῦ δικαίου ἀνδρός, τοῖς δὲ φίλοις ὠφελίαν,
οὐκ ἦν σοφὸς ὁ ταῦτα εἰπών. Οὐ γὰρ ἀληθῆ ἔλεγεν·
5 οὐδαμῶς γὰρ δίκαιον οὐδένα ἡμῖν ἐράνη ὃν βλάπτειν
Συγχωρῶ, ἦ δ' ὅς.

τον αρχικό ορισμό, άδικο. Πρέπει δηλαδή ο Θρασύμαχος να παραδεχθεί τώρα ότι «δίκαιο είναι και το να πράττει κανείς αυτό που αντιβαίνει στο συμφέρον των αρχόντων και των ισχυρότερων, στην περίπτωση που οι τελευταίοι άθελά τους προστάζουν κάτι κακό για τον εαυτό τους, ενώ ο Θρασύμαχος έχει δεχθεί ότι είναι δίκαιο να πράττουν οι αρχόμενοι ό,τι τους προστάζουν οι άρχοντες και οι ισχυροί».²⁶

Από τις δύο λοιπόν αυτές παραδοχές θα ήταν εξίσου δυνατόν να προκύψει το συμπέρασμα ότι δίκαιο πρέπει να χαρακτηρίζεται τόσο ό,τι συμφέρει τον ισχυρότερο όσο και ό,τι αντιβαίνει στο συμφέρον του.

Για να αντικρούσει την παρατήρηση αυτή του Σωκράτη, ο Θρασύμαχος ισχυρίζεται ότι λέγοντας άρχοντα εννοεί τον άρχοντα εκείνον που στέκεται στο ύψος της αποστολής του και δεν κάνει λάθος, και επομένως, αφού δεν κάνει λάθος, προστάζει ό,τι είναι καλύτερο για τον εαυτό του – πράγμα που ο αρχόμενος οφείλει να το πράττει.²⁷ Επομένως, και

26. Στην πράξη, τονίζει ο Taylor (όπ.π., σ. 315), η θεωρία του Θρασύμαχου συμπίπτει με τη θεωρία του Καλλικλή στον Γοργία, αλλά στη θεωρία υπάρχει η σημαντική διαφορά ότι οι δύο ανηθικιστές ξεκινούν από δύο αντίθετες παραδοχές. Ο Καλλικλής είναι οπαδός της «φύσεως», δηλαδή πιστεύει ειλικρινά ότι, κατά τη «σειρά και τάξη των πραγμάτων», ο ισχυρός έχει πράγματι το δικαίωμα να εκμεταλλεύεται απόλυτα τη δύναμή του· αντίθετα, ο Θρασύμαχος πρεσβεύει την άποψη ότι ολόκληρη η ηθική αποτελεί «σύμβαση». Ένδειξη της ορθότητας της θεωρίας του αποτελεί πρωταρχικό το απλό γεγονός ότι όλα τα κράτη χαρακτηρίζουν ως βαρύτερο έγκλημα την «εσχάτη προδοσία», δηλ. την υπονόμηση της κυρίαρχης εξουσίας. Πρώτη μέριμνα κάθε κράτους είναι να διασφαλίσει το σύνταγμα, όποιο κι αν είναι αυτό, προστατεύοντάς το από την επανάσταση. Στη συνέχεια, από καθαρή σύγχυση ιδεών, η διασφάλιση του συντάγματος ταυτίζεται με τη διασφάλιση των ιδιωτικών συμφερόντων των εκάστοτε συγκεκριμένων ατόμων που τυχαίνει να ασκούν την εξουσία.

Σύμφωνα με την J. Coleman (όπ.π., σ. 192), ο Θρασύμαχος δίνει μια κοινωνιολογική εξήγηση βασισμένη στην παρατήρηση ότι η εξουσία, σε διαφορετικά είδη «κρατών», βρίσκεται στα χέρια των εκάστοτε κυρίαρχων τάξεων, δηλαδή στον τύραννο στην τυραννία, στους αριστοκράτες στις αριστοκρατίες και στο λαό σε μια δημοκρατία. Σε καθένα από αυτά τα πολιτεύματα η κατά περίπτωση άρχουσα τάξη θεσμοθετεί νόμους προς το δικό της συμφέρον: η δημοκρατία δημοκρατικούς νόμους, η τυραννία τυραννικούς. Αυτό μοιάζει με το συμβολαιοκρατικό επιχείρημα ότι οι νόμοι κάθε κράτους είναι απλώς το αποτέλεσμα αυθαίρετου ορισμού με κριτήριο αυτό που θεωρούν χρήσιμο και αποτελεσματικό για τη διατήρηση της ειρήνης και της εξουσίας τους αυτοί που δίνουν τον ορισμό. Για τους υπηκόους τους ο ορισμός τού «ορθού» ταυτίζεται με το συμφέρον εκείνων που αποτελούν την άρχουσα τάξη και φυσικά οι ίδιοι δεν είναι υπήκοοι. Η τελευταία είναι η ισχυρότερη μερίδα. Τα όσα ορίζει ως δίκαια για τους ασθενέστερους υποτελείς είναι προς το συμφέρον των εξουσιαστών.

27. Θέλοντας ο Θρασύμαχος να προσδιορίσει με ακρίβεια πώς εννοεί τον «άρχοντα» που αποφασίζει και δίνει εντολές για την εκτέλεση των αποφάσεών του, τονίζει: «...τὸν ἄρχοντα, καθ' ὅσον ἄρχων ἐστίν, μὴ ἁμαρτάνειν, μὴ ἁμαρτάνοντα δὲ τὸ αὐτῷ βέλτιον τῆσθαι, τοῦτο δὲ τῷ ἀρχομένῳ ποιητέον» (341a1-3).

Ο λόγος για τον οποίο οι υπήκοοι υπηρετούν τα συμφέροντα του ισχυρότερου είναι απλούστατα, σύμφωνα με την J. Coleman (όπ.π., σ. 194), ότι εκείνος είναι ο ισχυρότερος.

Μαχούμεθα ἄρα. ἦν δ' ἐγώ, κοινῇ ἐγώ τε καὶ σύ, ἐάν τις αὐτὸ φῇ ἢ Σιμωνίδην ἢ Βίαντα ἢ Πιττακὸν εἰρηκέναι ἢ τιν' ἄλλον τῶν σοφῶν τε καὶ μακαρίων ἀνδρῶν.

10 Ἐγὼ γοῦν, ἔφη, ἔτοιμός εἰμι κοινωνεῖν τῆς μάχης.

336 Ἀλλ' οἴσθα, ἦν δ' ἐγώ, οὐ μοι δοκεῖ εἶναι τὸ ῥῆμα, τὸ φάναι δίκαιον εἶναι τοὺς μὲν φίλους ὠφελεῖν, τοὺς δ' ἐχθροὺς βλάπτειν;

Τίνος; Ἔφη.

5 Οἶμαι αὐτὸ Περιάνδρου εἶναι ἢ Περδίκχου ἢ Ξέρξου ἢ Ἰσμηνίου τοῦ Θηβαίου ἢ τινος ἄλλου μέγα οἰομένου δύνασθαι πλουσίου ἀνδρός.

Ἀληθέστατα, ἔφη, λέγεις.

Εἶεν, ἦν δ' ἐγώ· ἐπειδὴ δὲ οὐδὲ τοῦτο ἐφάνη ἡ δικαιοσύνη ὃν οὐδὲ τὸ δίκαιον, τί ἂν ἄλλο τις αὐτὸ φαίη εἶναι;

b Καὶ ὁ Θρασύμαχος πολλάκις μὲν καὶ διαλεγομένων ἡμῶν μεταξὺ ὥρμα ἀντιλαμβάνεσθαι τοῦ λόγου, ἔπειτα ὑπὸ τῶν παρακαθημένων διεκωλύετο βουλομένων διακοῦσαι τὸν λόγον· ὥς δὲ διεπαυσάμεθα καὶ ἐγὼ ταῦτ' εἶπον, οὐκέτι
5 ἡσυχίαν ἤγεν, ἀλλὰ συστρέψας ἑαυτὸν ὥσπερ θηρίον ἤκεν ἐφ' ἡμᾶς ὥς διαρπασόμενος.

Καὶ ἐγώ τε καὶ ὁ Πολέμαρχος δείσαντες διεπτοήθημεν· ὁ δ' εἰς τὸ μέσον φθεγξάμενος, Τίς, ἔφη, ὑμᾶς πάλαι φλυαρία

c ἔχει, ὦ Σώκρατες; Καὶ τί εὐηθίζεσθε πρὸς ἀλλήλους ὑποκατακλινόμενοι ὑμῖν αὐτοῖς; Ἀλλ' εἴπερ ὥς ἀληθῶς βούλει εἰδέναι τὸ δίκαιον ὅ,τι ἔστι, μὴ μόνον ἐρώτα μηδὲ φιλοτιμοῦ ἐλέγχων ἐπειδὴν τίς τι ἀποκρίνηται, ἐγνωκῶς τοῦτο, ὅτι
5 ῥᾶον ἐρωτᾶν ἢ ἀποκρίνεσθαι, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἀπόκριναί καὶ εἰπὲ τί φῆς εἶναι τὸ δίκαιον. Καὶ ὅπως μοι μὴ ἐρεῖς ὅτι τὸ

d δέον ἐστὶν μηδ' ὅτι τὸ ὠφέλιμον μηδ' ὅτι τὸ λυσιτελοῦν μηδ' ὅτι το κερδαλέον μηδ' ὅτι τὸ συμφέρον, ἀλλὰ σαφῶς μοι καὶ ἀκριβῶς λέγε ὅ,τι ἂν λέγῃς· ὥς ἐγὼ οὐκ ἀποδέξομαι ἐὰν ὕθλους τοιούτους λέγῃς.

5 Καὶ ἐγὼ ἀκούσας ἐξεπλάγην καὶ προσβλέπων αὐτὸν ἐφοβούμην, καί μοι δοκῶ, εἰ μὴ πρότερος ἑώρακα αὐτὸν ἢ ἐκεῖνος ἐμέ, ἄφωνος ἂν γενέσθαι. Νῦν δὲ ἡνίκα ὑπὸ τοῦ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗΝ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

όταν οι άρχοντες καθορίζουν το δίκαιο, δεν είναι δυνατόν να κάνουν λάθη. Το ίδιο συμβαίνει με τον γιατρό: γιατρός είναι κανείς όταν ασκεί την ιατρική χωρίς να κάνει λάθη.

Ακολουθώς ο Σωκράτης, θέτοντας μια σειρά ερωτημάτων στον Θρασύμαχο²⁸ για χάρη τίνος ασκείται μια τέχνη, διαπιστώνει από κοινού με αυτόν ότι γενικά καμία τέχνη δεν ασκείται προς το συμφέρον της ίδιας – κάτι τέτοιο δεν το έχει ανάγκη – αλλά προς το συμφέρον αυτού για τον οποίο εφαρμόζεται: π.χ. η ιατρική για το σώμα, η ιππική για τους ίππους. Από την παραδοχή αυτή προκύπτει ότι «καμία επιστήμη δεν αποσκοπεί στο συμφέρον του ισχυρότερου ούτε το επιβάλλει, αλλά στο συμφέρον του ασθενέστερου και του αρχόμενου».²⁹ Και όπως στην περίπτωση του γιατρού (με την αυστηρή έννοια του όρου, του «*άρχοντος σωμάτων*» και όχι του «*χρηματιστοῦ*») και του κυβερνήτη πλοίου (του «*άρχοντος ναυτῶν*») η εξουσία ασκείται αποκλειστικά προς το συμφέρον του ασθενούς και του πληρώματος του πλοίου, έτσι και κάθε άλλης μορφής εξουσία δεν αποσκοπεί στο δικό της συμφέρον αλλά στο συμφέρον και το «πρέπον» εκείνων τους οποίους εξουσιάζει· αυτή είναι η κατευθυντήρια αρχή της άσκησής της τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά.³⁰

Η πηγή της ισχύος του δεν συζητιέται (εκλαμβάνεται ως δεδομένη), όμως η άσκησή της εξισώνεται όχι με τη γνώση αλλά με τη δύναμη του φυσικού καταναγκασμού. Πρόκειται για την «*ηθική*» του νταή του σχολικού αυλόγυρου από τη σκοπιά των θυμάτων του. Για μια ακόμη φορά φαίνεται ότι ο Θρασύμαχος διαπιστώνει μια θεμελιώδη δυαρχία στα είδη των χαρακτήρων κάθε δεδομένης κοινωνίας. Η δικαιοσύνη του Θρασύμαχου αποβαίνει κατά συνέπεια προς όφελος του ισχυρότερου και η αδικία είναι ωφέλιμη εφόσον κάποιος έχει το θάρρος να επιδιώξει τα συμφέροντά του με αυτόν τον τρόπο, γνωρίζοντας ότι οι ασθενέστεροι δεν διαθέτουν ανάλογη δύναμη.

28. Στα πρώτα ερωτήματα του Σωκράτη ο Θρασύμαχος δίνει άμεσες και κοφτές απαντήσεις («σωστά», «βεβαίως», «ναι»)· όσο όμως η διαλεκτική εξέταση του θέματος προχωρεί και διαφαίνεται η ανατροπή της αρχικής του θέσης για το «δίκαιον ως το συμφέρον του ισχυροτέρου», γίνεται διστακτικός να συμφωνήσει με τον Σωκράτη («φαίνεται ότι έτσι είναι», «έτσι φαίνεται», «συμφώνησε με μεγάλη δυσκολία») και όταν το συνειδητοποίησε ξέσπασε εναντίον του και κατέφυγε... στην παραμύνα του («είπέ μοι, ὦ, Σώκρατες, τίτθῃ σοι ἔστιν;»).

29. Σύμφωνα με τον Θ. Πελεγρίνη (Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας, Αθήνα, 1998², σ. 47), η αρνητική στάση των Σοφιστών απέναντι στην αλήθεια και τη γνώση των πραγμάτων προσδιόρισε και τη θέση τους για την ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων, τον τρόπο με τον οποίο οφείλει να χειρίζεται κανείς τη ζωή του. Όπως δεν υπήρχε μια αλήθεια για το κάθε πράγμα, κατά τρόπον ανάλογο οι ηθικές αξίες δεν είναι μονοσήμαντες. Το καλό ή το δίκαιο, παραδειγματος χάριν, δεν είναι το ίδιο για όλους τους ανθρώπους, αλλά, απεναντίας, καθένας μπορεί να επιλέξει σαν καλό και δίκαιο εκείνο που εξυπηρετεί το συμφέρον του.

30. «Οὐκοῦν, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Θρασύμαχε, οὐδὲ ἄλλος οὐδὲς ἐν οὐδεμίᾳ ἀρχῇ, καθ' ὅσον ἄρχων ἐστίν, τὸ αὐτῷ ξυμφέρον σκοπεῖ οὐδ' ἐπιτάττει, ἀλλὰ τὸ τῷ ἀρχόμενῳ· καὶ ὡς ἂν αὐτὸς δημιουργῇ καὶ πρὸς ἐκεῖνο βλέπων καὶ τὸ ἐκεῖνῳ ξυμφέρον καὶ πρέπον, καὶ λέγει ἅ λέγει καὶ ποιεῖ ἅ ποιεῖ ἅπαντα» (342e6-11).

e λόγου ἤρχετο ἐξαγριαίνεσθαι, προσέβλεψα αὐτὸν πρότερος,
ὥστε αὐτῷ οἷός τ' ἐγενόμην ἀποκρίνασθαι, καὶ εἶπον ὑπο-
τρέμων· ὦ Θρασύμαχε, μὴ χαλεπὸς ἡμῖν ἴσθι· εἰ γάρ τι
ἐξαμαρτάνομεν ἐν τῇ τῶν λόγων σκέψει ἐγὼ τε καὶ ὁδε, εὖ
ἴσθι ὅτι ἄκοντες ἀμαρτάνομεν. Μὴ γὰρ δὴ οἷου, εἰ μὲν
5 χρυσίον ἐζητοῦμεν, οὐκ ἂν ποτε ἡμᾶς ἐκόντας εἶναι ὑπο-
κατακλίνεσθαι ἀλλήλοις ἐν τῇ ζητήσῃ καὶ διαφθείρειν τὴν
εὔρεσιν αὐτοῦ, δικαιοσύνην δὲ ζητοῦντας, πρᾶγμα πολλῶν
χρυσίων τιμιώτερον, ἔπειθ' οὕτως ἀνοήτως ὑπέκλειν ἀλλήλοις
καὶ οὐ σπουδάζειν ὅτι μάλιστα φανῆναι αὐτό. Οἷου γε σύ,
10 ὦ φίλε. Ἄλλ' οἶμαι οὐ δυνάμεθα· ἐλεεῖσθαι οὖν ἡμᾶς πολὺ
337 μᾶλλον εἰκὸς ἐστὶν πού ὑπὸ ὑμῶν τῶν δεινῶν ἢ χαλεπαί-
νεσθαι.

Καὶ ὃς ἀκούσας ἀνεκάγχασέ τε μάλα σαρδάνιον καὶ εἶπεν·
ὦ Ἡράκλεις, ἔφη, αὕτη ῥεῖνη ἢ εἰωθυῖα εἰρωνεῖα Σωκρά-
5 τος, καὶ ταῦτ' ἐγὼ ἤδη τε καὶ τούτοις προύλεγον, ὅτι σὺ
ἀποκρίνασθαι μὲν οὐκ ἐθελήσεις, εἰρωνεύσοιο δὲ καὶ πάντα
μᾶλλον ποιήσεις ἢ ἀποκρινοῖο, εἴ τίς τί σε ἐρωτᾷ.
Σοφὸς γὰρ εἶ, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Θρασύμαχε· εὖ οὖν ἤδησθα
ὅτι εἴ τινα ἔροιο ὅπόσα ἐστὶν τὰ δώδεκα, καὶ ἐρόμενος προεῖ-
b ποὺς αὐτῷ – «Ὅπως μοι, ὦ ἄνθρωπε, μὴ ἔρεῖς ὅτι ἐστὶν τὰ
δώδεκα δις ἕξ μῆδ' ὅτι τρεῖς τέτταρα μῆδ' ὅτι ἐξάκις δύο
μῆδ' ὅτι τετράκις τρία· ὥς οὐκ ἀποδέξομαι σου ἐὰν τοιαῦτα
φλυαρῇς» – δηλὸν οἶμαί σοι ἦν ὅτι οὐδεὶς ἀποκρινοῖτο τῷ
5 οὕτως πυνθανομένῳ. Ἄλλ' εἴ σοι εἶπεν· «ὦ Θρασύμαχε,
πῶς λέγεις; Μὴ ἀποκρίνωμαι ὧν προεῖπες μὴδέν; Πότερον, ὦ
θαυμάσιε, μῆδ' εἰ τούτων τι τυγχάνει ὄν, ἀλλ' ἕτερον εἶπω τι
c τοῦ ἀληθοῦς; Ἡ πῶς λέγεις;» Τί ἂν αὐτῷ εἶπες πρὸς ταῦτα;
Εἶεν, ἔφη· ὥς δὴ ὅμοιον τοῦτο ἐκείνω.

Οὐδέν γε κωλύει, ἦν δ' ἐγώ· εἰ δ' οὖν καὶ μὴ ἐστὶν
ὅμοιον, φαίνεται δὲ τῷ ἐρωτηθέντι τοιοῦτον, ἡττόν τι αὐτὸν
5 οἶει ἀποκρινεῖσθαι τὸ φαινόμενον ἐαυτῷ, ἐάντε ἡμεῖς
ἀπαγορεύωμεν ἑάντε μή;
Ἄλλο τι οὖν, ἔφη, καὶ σὺ οὕτω ποιήσεις ὡν ἐγώ
ἀπεῖπον, τούτων τι ἀποκρινῇ;

5

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΙΝΕΡΒΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

5. Νέα απάντηση του Θρασύμαχου: «Το δίκαιο στην υπηρεσία του δυνατού και του εξουσιαστή» – Ανασχευή από τον Σωκράτη (I, 343a-347e)

Ο Θρασύμαχος, κατάπληκτος από την ανατροπή της αρχικής του θέσης, λοιδορεί τον Σωκράτη πως χρειάζεται παραμάννα «για να του σκουπίζει τις μύξες, αφού δεν τον έμαθε να ξεχωρίζει το κοπάδι από τον τσοπάνη». Αντιλέγει δηλαδή ότι οι τσοπάνηδες τρέφουν και φροντίζουν τα πρόβατα³¹ για το δικό τους καλό και όχι για το καλό των ίδιων και των αφεντικών τους, και το ίδιο συμβαίνει με τους κυβερνήτες των πόλεων, που δεν νοιάζονται καθόλου γι' αυτούς που κυβερνούν. Εδώ είναι τώρα που ο Θρασύμαχος ξιφουλκεί εναντίον της δικαιοσύνης και εκφράζει την απόλυτη πίστη του στην απόλυτη αδικία και τον απόλυτο δεσποτισμό.³²

Επιχειρώντας δηλαδή να αντικρούσει τα συμπεράσματα του Σωκράτη, τοποθετείται πρώτα στο επίπεδο της καθημερινής εμπειρίας. Ο δίκαιος άνθρωπος συγκριτικά με τον άδικο βγαίνει πάντοτε χαμένος τόσο

Οι R.C. Cross και A.D. Woosley (*Plato's Republic. A Philosophical Commentary*, Λονδίνο, 1986 (1964), σ. 48 κ.εξ.) υποστηρίζουν ότι, επειδή ο ισχυρισμός του Σωκράτη για τη διακυβέρνηση προκύπτει από μια γενίκευση που βασίζεται σε μια ατελή επαγωγή, ο Θρασύμαχος τον προσβάλλει νόμιμα προτείνοντας ένα αντίθετο παράδειγμα. Αλλά ο Θρασύμαχος ήταν αυτός που εισήγαγε την έννοια της τέχνης με τη στενή (δηλαδή ιδεώδη) της σημασία, για να αποδείξει την άποψή του ότι κανένας κυβερνήτης δεν σφάλλει όταν ενεργεί ως κυβερνήτης· και γι' αυτό ο Σωκράτης δικαιούται να απαντήσει ότι το έργο ενός βοσκού ως βοσκού αποσκοπεί αποκλειστικά στο καλό του κοπαδιού του. Βλ. ιδιαίτερα 345b-c.

31. Το παράδειγμα με τον τσοπάνη και τα πρόβατα (που για πρώτη φορά αναφέρθηκε) χρησιμοποιήθηκε από τον ιστορικό Σωκράτη για να αιτιολογήσει το αντίθετο συμπέρασμα. Πρβλ. Ξενοφώντος *Απομνημονεύματα*, III, 2, 1: «έντυχών δέ ποτε στρατηγεῖν ἤ-ρηνένω τῶν τοῦ ἔνεκεν, ἔφη, Ὅμηρον οἶει τὸν Ἀγαμέμνονα προσαγορεῦσαι ποιμένα λαῶν; Ἄρα γε ὅτι, ὥσπερ τὸν ποιμένα δεῖ ἐπιμελίσθαι, ὅπως σῶαί τε ἔσονται αἱ οἰεὶς καὶ τὰ ἐπιτήδεια ἔξουσιν καί, οὐ ἔνεκα τρέφονται, τοῦτο ἔσται, οὕτω καὶ τὸν στρατηγὸν ἐπιμελίσθαι δεῖ, ὅπως σῶαί τε οἱ στρατιῶται ἔσονται καὶ τὰ ἐπιτήδεια ἔξουσιν καί, οὐ ἔνεκα στρατεύονται, τοῦτο ἔσται;» Βλ. επίσης Αριστοτέλη *Ἠθικά Νικομάχεια*, VIII, 13, 1161a 12 κ.εξ.: «εὐ γὰρ ποιεῖ τοὺς βασιλευμένους, εἴπερ ἀγαθὸς ὢν ἐπιμελεῖται αὐ-τῶν, ἢν' εὐ πράττωσιν, ὥσπερ νομεὺς προβάτων· ὅθεν καὶ Ὅμηρος τὸν Ἀγαμέμνονα ποιμένα λαῶν εἶπεν».

32. Ο αντισυμβατικός «ανηθικισμός» των «πεφωτισμένων» που διατυπώνει πληθωρικά ο Θρασύμαχος οδηγεί τον Taylor (όπ.π., σ. 314) στη σκέψη ότι η βιαιότητα και η υπερβολή αποτελούσαν πράγματι χαρακτηριστικό του και στη ζωή, που εδώ χρησιμοποιείται κυρίως χιουμοριστικά, διότι δεν βλέπει τον λόγο γιατί ο Πλάτων θα περιέγραφε ανακριβώς μια εξέχουσα προσωπικότητα της προηγούμενης γενιάς. Ο Θρασύμαχος, λέει, όπως μερικοί γνωστοί σημερινοί συγγραφείς, δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι εννοεί τελείως σοβαρά όσα λέει. Όπως και στην περίπτωση ορισμένων επιτυχημένων δικηγόρων, ο κομπασμός τους αποτελεί μανιέρα. Η σοβαρή διατύπωση της ανηθικιστικής θέσης επιφυλάσσεται στον Γλαύκωνα.

- 10 Οὐκ ἂν θαυμάσαιμι, ἦν δ' ἐγώ· εἴ μοι σκεψαμένῳ οὕτω
δόξειεν.
- d Τί οὖν, ἔφη, ἂν ἐγὼ δείξω ἑτέραν ἀπόκρισιν παρὰ πάσας
ταύτας περὶ δικαιοσύνης, βελτίῳ τούτων; Τί ἄξιοις παθεῖν;
Τί ἄλλο, ἦν δ' ἐγώ, ἢ ὅπερ προσήκει πάσχειν τῷ μὴ
εἰδότη; Προσῆκει δέ που μαθεῖν παρὰ τοῦ εἰδότος· καὶ ἐγὼ
5 οὖν τοῦτο ἀξιῶ παθεῖν.
- Ἡδὺς γὰρ εἶ, ἔφη· ἀλλὰ πρὸς τῷ μαθεῖν καὶ ἀπότεισον
ἀργύριον.
- Οὐκοῦν ἐπειδὴν μοι γένηται, εἶπον.
- Ἄλλ' ἔστιν, ἔφη ὁ Γλαύκων. Ἄλλ' ἔνεκα ἀργυρίου, ὦ
Θρασύμαχε, λέγε· πάντες γὰρ ἡμεῖς Σωκράτει εἰσοίσομεν.
- e Πάνυ γε οἶμαι, ἦ δ' ὅς· ἵνα Σωκράτης τὸ εἰωθὸς δια-
πραξῇται· αὐτὸς μὲν μὴ ἀποκρίνηται, ἄλλου δ' ἀποκρινομένου
λαμβάνη λόγον καὶ ἐλέγχῃ.
- Πῶς γὰρ ἂν, ἔφην ἐγώ, ὦ βέλτιστε, τὶς ἀποκρίναιτο
5 πρῶτον μὲν μὴ εἰδὼς μηδὲ φάσκων εἰδέναι, ἔπειτα, εἴ τι
καὶ οἶεται, περὶ τούτων ἀπειρημένον αὐτῷ εἶη ὅπως μηδὲν
ἐρεῖ ὧν ἡγείται ὑπ' ἀνδρὸς οὐ φαύλου; Ἀλλὰ σέ δὴ μάλλον
338 εἰκὸς λέγειν· σὺ γὰρ δὴ φῆς εἰδέναι καὶ ἔχειν εἰπεῖν. Μὴ
οὖν ἄλλως ποιεῖ, ἀλλὰ ἐμοί τε χαρίζου ἀποκρινόμενος καὶ
μὴ φθονήσῃς καὶ Γλαύκωνα τόνδε διδάξαι καὶ τοὺς ἄλλους.
Εἰπόντος δέ μου ταῦτα, ὃ τε Γλαύκων καὶ οἱ ἄλλοι
5 ἐδέοντο αὐτοῦ μὴ ἄλλως ποιεῖν. Καὶ ὁ Θρασύμαχος φανερὸς
μὲν ἦν ἐπιθυμῶν εἰπεῖν ἵν' εὐδοκιμήσειεν, ἡγούμενος ἔχειν
ἀπόκρισιν παγκάλην· προσεποιεῖτο δὲ φιλονικεῖν πρὸς τὸ
ἐμὲ εἶναι τὸν ἀποκρινόμενον. Τελευτῶν δὲ συνεχώρησεν,
b κᾶπειτα, Αὕτη δὴ, ἔφη, ἡ Σωκράτους σοφία· αὐτὸν μὲν μὴ
ἐθέλειν διδάσκειν, παρὰ δὲ τῶν ἄλλων περιόντα μαρθάνειν
καὶ τούτων μηδὲ χάριν ἀποδιδόναι.
- Ὅτι μὲν, ἦν δ' ἐγώ μαρθάνω παρὰ τῶν ἄλλων, ἀληθῆ
5 εἶπες, ὦ Θρασύμαχε, ὅτι δὲ οὐ μετὰ χάριν ἐκτίνεις.
ψεύδῃ ἐκτίνω γὰρ ὅσῃ δύναμαι. Δύναμαι δὲ ἐπαινεῖν
μόνον· χρήματα γὰρ οὐκ ἔχω. Ὡς δὲ προθύμως τοῦτο δρῶ,
ἐάν τις μοι δοκῇ εὖ λέγειν, εὖ εἴσῃ αὐτίκα δὴ μάλα, ἐπειδὴν

στις ιδιωτικές του δοσοληψίες όσο και στις σχέσεις του με το δημόσιο – για ίση περιουσία εισφέρει περισσότερα από τον άδικο και απολαμβάνει λιγότερα· δεν εκμεταλλεύεται το αξίωμά του για δικό του όφελος, όπως ο άδικος· γίνεται μισητός στους συγγενείς και τους γνωστούς, διότι δεν τους ικανοποιεί αιτήματα καταστρατηγώντας το δίκαιο· και γενικά μειονεκτεί παντού έναντι του άδικου επειδή δεν είναι άπληστος. Όσοι κατακρίνουν την αδικία, το κάνουν από δειλία και φόβο, όχι μήπως αδικήσουν, αλλά μήπως γίνουν οι ίδιοι θύματα της αδικίας.

Κατά τον Θρασύμαχο, η εμπειρία δείχνει ότι παντού όπου πρόκειται για άσκηση εξουσίας οι άρχοντες ευρίσκονται σε πλεονεκτική θέση, γιατί η αδικία είναι κάτι που εξασφαλίζει παντού και πάντοτε πλεονεκτήματα· είναι ακόμη κάτι το ισχυρότερο και γι' αυτό καθιστά τους άρχοντες που την ασκούν ισχυρότερους, φρονιμότερους και ευδαιμονέστερους από τους αρχόμενους, που κατά κανόνα είναι αδύνατοι, ανόητοι και δυστυχημένοι. Ο τύραννος που ολοκληρώνει τον τύπο του άδικου θεωρείται ως ευδαιμονέστατος και τρισευτυχημένος, μακαρίζεται και θαυμάζεται από όλον τον κόσμο.³³ (I, 344c). (Ο Αυγουστίνος χρησιμο-

33. Παραθέτω σε μετάφραση Ν. Σκουτερόπουλου τον πυρήνα του credo του Θρασύμαχου για «τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον»:

«Αὐτὸν νὰ κοιτᾷς, ἂν θέλεις νὰ κρίνεις πόσο περισσότερο τὸν συμφέρει στὴν ιδιωτικὴ τοῦ ζωῇ νὰ εἶναι ἄδικος ἢ π' ὅτι νὰ εἶναι δίκαιος. Κι ὁ εὐκολότερος τρόπος νὰ τὸ διαπιστώσεις αὐτὸ εἶναι ἂν πᾶς στὴν πιδὸ ολοκληρωμένη μορφή αδικίας, αὐτὴν ποὺ κάνει ἀπέραντα εὐτυχημένον ἐκεῖνον ποὺ ἀδίκησε καὶ ἀπέραντα ἀξιολύπητους ἐκείνους ποὺ ἀδικήθηκαν καὶ ποὺ οἱ ἴδιοι δὲν θὰ ἔθελαν νὰ ἀδικήσουν. Πρόκειται γιὰ τὸ τυραννικὸ πολίτευμα, τὸ ὁποῖο δὲν ἀφαιρεῖ λίγο-λίγο ἀπὸ τὸν ἄλλο, πότε κρυφὰ πότε μὲ τὴ βία, τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια καὶ τὰ ἀτομικὰ καὶ τὰ δημόσια, ἀλλὰ ὅλα μαζί! Ἐστω κατὰ αὐτὰ ἂν διαπράξει κάποιος καὶ τὸν πιᾶσουν, τὸ πληρώνει ἀκριβὰ καὶ ὑφίσταται τοὺς πιδὸ μεγάλους ἐξευτελισμούς – κι ὅσους διαπράξουν κάποιον ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀδικήματα τοὺς λένε ἱερόσυλους, ἀπαγωγεῖς, διαρρήκτες, κλέφτες, λωποδύτες –, ἂν ὅμως κάποιος ἀρπάξει ἐκτός ἀπὸ τὰ χρήματα τῶν πολιτῶν κι αὐτοὺς τοὺς ἴδιους καὶ τοὺς ὑποδουλώσει, τότε ἀντὶ γι' αὐτὰ τὰ τιμωρικὰ ὀνόματα τοὺς λένε καλὸτυχους καὶ τρισευτυχημένους, ὅχι μόνον οἱ συμπολίτες τους ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλοι, ὅσοι τυχὸν θὰ μάθουν γι' αὐτὸν ὅτι διέπραξε τὴν ἀδικία πέρα, ὀλόκληρη. Γιὰτὶ ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι φοβοῦνται ὅχι μήπως ἀδικήσουν ἀλλὰ μήπως γίνουν οἱ ἴδιοι θύματα τῆς ἀδικίας, γι' αὐτὸ κατακρίνουν τὴν ἀδικία – ὅσοι τὴν κατακρίνουν. Ἐτσι, Σωκράτης, ἡ ἀδικία εἶναι κάτι πιδὸ δυνατό, κάτι πιδὸ ταιριαστὸ σ' ἓναν ἐλεύθερο ἄνθρωπο, σ' ἓναν ἄνθρωπο μὲ ἀρχοντιά, ἢ π' ὅτι ἡ δικαιοσύνη, ἀρκεῖ νὰ εἶναι ὀλοκληρωμένη ἀδικία, κι ὅπως ἔλεγα στὴν ἀρχή, δίκιο εἶναι αὐτὸ ποὺ συμφέρει τὸν πιδὸ ἰσχυρό, καὶ ὡς ἄτομα μᾶς συμφέρει καὶ μᾶς ὠφελεῖ τὸ ἄδικο» (344a2-c8).

Συμφωνᾷ με τον μεταφραστή (ὁπ.π., σ. 787). οι διαπιστώσεις του Θρασύμαχου για τον θρίαμβο της αδικίας ανήκουν στον βασικό «κανόνα» των παραπνοών για το ηθικό έλλειμμα του κόσμου τούτου – γράφει ο W. Kersting. Το ασυνήθιστο και ενοχλητικό στη στάση του είναι η αξιολόγηση στην οποία προβαίνει. Γιατί ο Θρασύμαχος φαίνεται να παίρνει το μέρος του νικητή, εξυμνεί την αδικία και εξαίρει την φθορολογική υπεροχή της. Αυτό τον καθιστά μία από τις μεγάλες συμβολικές μορφές του αμοραλισμού στην ευρωπαϊκή γραμματεία, δίπλα στον Μακιαβέλι και τον Καλλικλή. Πρβλ. Γοργίας, 470d, όπου

- ἀποκρίνη· οἶμαι γάρ σε εὖ ἐρεῖν.
- c Ἄκουε δὴ, ἦ δ' ὅς. Φημὶ γὰρ ἐγὼ εἶναι τὸ δίκαιον
οὐκ ἄλλο τι ἢ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον. Ἀλλὰ τί οὐκ
ἐπαινεῖς; Ἄλλ' οὐκ ἐθελήσεις.
- Ἐὰν μάθω γε πρῶτον, ἔφην, τί λέγεις· νῦν γὰρ οὐπω
- 5 οἶδα. Τὸ τοῦ κρείττονος φῆς συμφέρον δίκαιον εἶναι. Καὶ
τοῦτο, ὦ Θρασύμαχε, τί ποτε λέγεις; Οὐ γὰρ τό γε
τοιόνδε φῆς· εἰ Πουλυδάμας ἡμῶν κρείττων ὁ παγκρατιαστῆς
καὶ αὐτῷ συμφέρει τὰ βόεια κρέα πρὸς τὸ σῶμα, τοῦτο τὸ
- d σιτίον εἶναι καὶ ἡμῖν τοῖς ἥττοσιν ἐκείνου συμφέρον ἅμα
καὶ δίκαιον.
- Βδελυρὸς γὰρ εἶ, ἔφη, ὦ Σώκρατες, καὶ ταύτη ὑπολαμ-
βάνεις ἢ ἂν κακουργήσας μάλιστα τὸν λόγον.
- 5 Οὐδαμῶς. ὦ ἄριστε, ἦν δ' ἐγώ· ἀλλὰ σαφέστερον εἰπέ
τί λέγεις.
- Εἴτ' οὐκ οἶσθ', ἔφη, ὅτι τῶν πόλεων αἱ μὲν τυραννοῦνται,
αἱ δὲ δημοκρατοῦνται, αἱ δὲ ἀριστοκρατοῦνται;
- Πῶς γὰρ οὐ;
- 10 Οὐκοῦν τοῦτο κρατεῖ ἐν ἐκάστη πόλει, τὸ ἄρχον;
Πάνυ γε.
- e Τίθεται δέ γε τοὺς νόμους ἐκάστη ἡ ἀρχὴ πρὸς τὸ αὐτῇ
συμφέρον, δημοκρατία μὲν δημοκρατικούς, τυραννὶς δὲ
τυραννικούς, καὶ αἱ ἄλλαι οὕτως· θέμεναι δὲ ἀπέφηναν τοῦτο
- 5 δίκαιον τοῖς ἀρχομένοις εἶναι, τὸ σφίσι συμφέρον, καὶ τὸν
τούτου ἐκβαίνοντα κολάζουσιν ὡς παρανομοῦντά τε καὶ
ἀδικοῦντα. Τοῦτ' οὖν ἐστίν, ὦ βέλτιστε, ὃ λέγω ἐν ἀπάσαις
- 339 ταῖς πόλεσιν ταῦτόν εἶναι δίκαιον, τὸ τῆς καθεστηκυίας ἀρχῆς
συμφέρον· αὕτη δέ που κρατεῖ, ὥστε συμβαίνει τῷ ὀρθῶς
λογιζομένῳ πανταχοῦ εἶναι τὸ αὐτὸ δίκαιον, τὸ τοῦ κρείτ-
τονος συμφέρον.
- 5 Νῦν, ἦν δ' ἐγώ, ἔμαθον ὃ λέγεις· εἰ δὲ ἀληθὲς ἡ μή,
πειράσομαι μαθεῖν. Τὸ συμφέρον μὲν οὖν, ὦ Θρασύμαχε,
καὶ σὺ ἀπεκρίνω δίκαιον εἶναι – καίτοι ἐμοίγε ἀπηγόρευες
ὅπως μὴ τοῦτο ἀποκρινοίμην – πρόσκειται δὲ δὴ αὐτόν τὸ
«τοῦ κρείττονος.»

ποίει ένα παρόμοιο επιχείρημα στην *Πολιτεία του Θεού*).

Έτσι ο Θρασύμαχος, γεμάτος έπαρση που κατόρθωσε να «κουφάνει» με το παραλήρημά του τα αφτιά των παρισταμένων στη συζήτηση, ετοιμαζόταν να αποχωρήσει, αλλά τον εμπόδισαν οι άλλοι και ο ίδιος ο Σωκράτης, για να εξηγήσει όσα είπε προηγουμένως που αφορούσαν στο μέγα θέμα «πώς θα μπορούσε να ζει κανείς μια ζωή που πραγματικά να αξίζει».

Ο Σωκράτης τώρα αναλαμβάνει να ανασκευάσει τα τρία κεντρικά σημεία των αντιλήψεων του σοφιστή: το ότι ο άδικος είναι φρονιμότερος από τον δίκαιο, το ότι η αδικία είναι «ίσχυρότερον και δυνατότερον» από τη δικαιοσύνη και το ότι ο άδικος είναι ο ευδαιμονέστερος όλων.³⁴

Ξεκινώντας ο Σωκράτης από το προηγούμενο επιχείρημα του Θρασύμαχου σχετικά με την ποιμενική τέχνη, η οποία δεν νοιάζεται για τίποτε άλλο παρά μόνο γι' αυτό που έχει αναλάβει να φροντίζει,³⁵ δια-

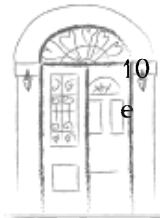
ο Πώλος υποστηρίζει ότι ο βασιλιάς της Μακεδονίας Αρχέλαος, ο οποίος για να φθάσει στον θρόνο είχε διαπράξει όλα τα εγκλήματα, είναι ευτυχής, και ο Σωκράτης του απαντά (472a-b) ότι μπορεί να συμφωνήσουν μαζί του «σχεδόν όλοι οι Αθηναίοι και όσοι ξένοι διαμένουν στην Αθήνα» – δηλαδή οι πολλοί –, αλλά ο ίδιος, αν και ένας, δεν συμφωνεί, διότι δεν τον πείθει με λογικά και ισχυρά επιχειρήματα («οὐ γάρ με σὺ ἀναγκάζεις», 472b4), θέση που παραπέμπει στην έμπεδη πίστη του Σωκράτη για την αξία και τη δύναμη του ορθού λόγου, όπως την εκφράζει στον Κρίτωνα. 46b4-6: «Εγὼ οὐ νῦν πρῶτον ἀλλὰ καὶ αἰεὶ τοιοῦτος οἷος τῶν ἐμῶν μηδενὶ ἄλλῳ πείθεσθαι ἢ τῷ λόγῳ ὃς ἂν μοι λογιζομένῳ βέλτιστος φαίνεται».

Στον έπαινο της τυραννικής εξουσίας αναφέρεται συχνά ο Ευριπίδης, όπως στις *Τρωάδες*, 1167-1170, όπου η Εκάβη θρηνεί τον γιο του Έκτορος, τον Αστυάνακτα: «ὦ φίλταθ', ὥς σοι θάνατος ἦλθε δυστυχῆς – εἰ μὲν γὰρ ἔθανες πρὸ πόλεως ἥβης τυχῶν – γάμων τε καὶ τῆς ἰσοθέου τυραννίδος, – μακάριος ἦσθ' ἂν, εἴ τι τῶνδε μακάριον». Ο Ετεοκλής (Φοίνισσες, 506) θα κάνει τα πάντα, λέει, για να έχει «τὴν θεῶν μεγίστην (...) Τυραννίδα». Το «τα πάντα» περιλαμβάνει και την αδικία, ομολογημένη ή όχι: «εἴπερ γὰρ ἀδικεῖν χρή, τυραννίδος πέρι–κάλλιστον ἀδικεῖν, τᾶλλα δ' εὐσεβεῖν χρεῶν» (524-525).

34. Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί εδώ ο Θρασύμαχος για τον τσοπάνη και τα πρόβατά του – που στηρίζεται στην εμπειρία – για να δείξει ότι όποιος εξουσιάζει ενδιαφέρεται μόνο για το συμφέρον του και όχι για το συμφέρον των υποκειμένων του, χρησιμοποιήθηκε από τον Σωκράτη τον ίδιο για να δείξει το αντίθετο: «Όταν συνάντησε κάποτε κατά τύχην κάποιον που είχε εκλεγεί στρατηγός, για ποιον λόγο, είπε, νομίζεις ότι ο Όμηρος ονόμασε τον Αγαμέμνονα ποιμένα λαών; Άραγε, διότι, καθώς ο ποιμένας πρέπει να φροντίζει πώς θα είναι σώα τα πρόβατά του και θα έχουν τα τρόφιμά τους και θα επιτευχθεί ο σκοπός για τον οποίο τρέφονται, έτσι και ο στρατηγός πρέπει να φροντίζει πώς θα είναι σώοι οι στρατιώτες του και πώς θα έχουν τα τρόφιμά τους και πώς θα επιτευχθεί ο σκοπός για τον οποίο εκστρατεύουν;» (Ξενοφών, *Απομνημονεύματα*, III, 2, 1).

35. Σύμφωνα με τον K. Popper (*Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, σσ. 183-184), κάθε ανθρωπιστής έχει ένα αίσθημα απέχθειας για έναν παρόμοιο κυνισμό και όταν ο Πλάτων διατυπώνει τους σκοπούς του με το στόμα του Σωκράτη: «Φοβάμαι μήπως διαπράξω ασέβημα αν επιτρέψω να γίνεται με την παρουσία μου μια τέτοια κακόβουλη συζήτηση για τη Δικαιοσύνη, χωρίς να κάνω ό,τι μου είναι δυνατόν για να την υπερασπίσω» (II, 368b-c), τότε ο γεμάτος εμπιστοσύνη αναγνώστης είναι πεπεισμένος για τις καλές

- b Σμικρά γε ἴσως, ἔφη, προσθήκη.
Οὐπω δῆλον οὐδ' εἰ μεγάλη· ἀλλ' ὅτι μὲν τοῦτο σχεπτέον
εἰ ἀληθὴ λέγεις, δῆλον. Ἐπειδὴ γὰρ συμφέρον γέ τι εἶναι
καὶ ἐγὼ ὁμολογῶ τὸ δίκαιον, σὺ δὲ προστιθεῖς καὶ αὐτὸ φῆς
5 εἶναι τὸ τοῦ κρείττονος, ἐγὼ δὲ ἀγνοῶ, σχεπτέον δῆ.
Σκόπει, ἔφη.
Ταῦτ' ἔσται, ἦν δ' ἐγώ. Καί μοι εἰπέ· οὐ καὶ πείθεσθαι
μέντοι τοῖς ἄρχουσιν δίκαιον φῆς εἶναι;
Ἔγωγε.
- c Πότερον δὲ ἀναμάρτητοί εἰσιν οἱ ἄρχοντες ἐν ταῖς πόλεσιν
ἐκάσταις ἢ οἱότι καὶ ἁμαρτεῖν;
Πάντως που, ἔφη, οἱότι καὶ ἁμαρτεῖν.
Οὐκοῦν ἐπιχειροῦντες νόμους τιθέναι τοὺς μὲν ὀρθῶς
5 τιθέασιν, τοὺς δὲ τινὰς οὐκ ὀρθῶς;
Οἶμαι ἔγωγε.
Τὸ δὲ ὀρθῶς ἄρα τὸ τὰ συμφέροντά ἐστι τίθεσθαι ἑαυτοῖς,
τὸ δὲ μὴ ὀρθῶς ἀσύμφορα; Ἦ πῶς λέγεις;
Οὕτως.
- 10 Ἄ δ' ἂν θῶνται ποιητέον τοῖς ἀρχομένοις, καὶ τοῦτό
ἐστι τὸ δίκαιον;
Πῶς γὰρ οὐ;
d Οὐ μόνον ἄρα δίκαιόν ἐστιν κατὰ τὸν σὸν λόγον τὸ τοῦ
κρείττονος συμφέρον ποιεῖν ἀλλὰ καὶ τοῦναντίον, τὸ μὴ
συμφέρον.
Τί λέγεις σὺ; Ἔφη.
- 5 Ἄ σὺ λέγεις, ἔμοιγε δοκῶ σκοπῶμεν δὲ βέλτιον. Οὐχ
ὠμολόγηται τοὺς ἄρχοντας τοῖς ἀρχομένοις προστάττοντας
ποιεῖν ἅττα ἐνίοτε διαμαρτάνειν τοῦ ἑαυτοῖς βελτίστου, ἃ
δ' ἂν προστάττωσιν οἱ ἄρχοντες δίκαιον εἶναι τοῖς ἀρχομένοις
ποιεῖν; Ταῦτ' οὐχ ὠμολόγηται;
10 e Οἶμαι ἔγωγε, ἔφη.
Οἷου τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, καὶ τὸ ἀσύμφορον ποιεῖν τοῖς
ἄρχουσιν τε καὶ κρείττοσι δίκαιον εἶναι ὠμολογηθῆναι σοι,
ὅταν οἱ μὲν ἄρχοντες ἄκοντες κακὰ αὐτοῖς προστάττωσιν,
τοῖς δὲ δίκαιον εἶναι φῆς ταῦτα ποιεῖν ἃ ἐκεῖνοι προσέταξαν

πιστώνει ότι κάθε εξουσία φροντίζει μόνο για το καλό εκείνου το οποίο εξουσιάζει, είτε είναι δημόσια εξουσία είτε ιδιωτική. Δεύτερη διαπίστω-ση: Η κάθε τέχνη έχει μια ιδιαίτερη δύναμη που είναι διαφορετική από μία άλλη τέχνη και αυτό που προσφέρει είναι κάτι το ιδιαίτερο και όχι κοινό σε όλες – η ιατρική προσφέρει υγεία, η κυβερνητική των πλοίων ασφάλεια στην πλεύση κ.λπ. Επομένως, η ωφέλεια που παρέχει μια τέχνη προκύπτει από κάποιο επιπρόσθετο στοιχείο που διαθέτει, το οποίο χρησιμοποιούν από κοινού όλοι οι τεχνίτες αυτής της τέχνης. Η ιατρική π.χ. φέρνει υγεία, η αμοιβή όμως των γιατρών δεν είναι στοιχείο της τέχνης τους, αλλά το επιπρόσθετο ως αποτέλεσμα της τέχνης πορισμού χρημάτων που την συνοδεύει. Το ίδιο ισχύει για όλες τις τέχνες· η κάθε μια εκτελεί το έργο της και ωφελεί αυτό το οποίο είναι ταγμένη να φροντίζει. Αν όμως την τέχνη δεν την συνοδεύει και κάποια αμοιβή, τότε δεν θα υπήρχε προθυμία για την άσκησή της, αφού δεν θα υπήρχε ωφέλεια. Έτσι θεμελιώνεται το αίτημα για ανταμοιβή χρηματική, ή κάποια τιμητική διάκριση, ακόμη και τιμωρία (κάτι για το οποίο ο Γλαύκων,³⁶ παρεμβαίνοντας, εκπλήττεται, διότι δεν μπορεί να κατανοήσει

προθέσεις του Πλάτωνος και πρόθυμος να τον ακολουθήσει όπου κι αν πάει. Η απήχηση αυτής της διαβεβαίωσης του Πλάτωνος ενισχύεται πολύ περισσότερο με το γεγονός ότι ακολουθεί και αντιτίθεται προς τους κυνικούς και εγωπαθείς λόγους (I, 344a-c) του Θρασύμαχου, που εικονίζεται ως ένας πολιτικός desperado [βίαιος και αδίστακτος εγκληματίας] του χειρότερου είδους. Ταυτόχρονα, ο αναγνώστης οδηγείται να ταυτίσει τον ατομικισμό με τις απόψεις του Θρασύμαχου και να νομίσει ότι ο Πλάτων μαχόμενος εναντίον του ατομικισμού μάχεται εναντίον όλων των ανατρεπτικών και μηδενιστικών τάσεων της εποχής του. Αλλά δεν θα έπρεπε να επιτρέψουμε στον εαυτό μας να τρομοκρατηθεί από ένα ατομικιστικό σκιαόχτρο, όπως είναι ο Θρασύμαχος (το πορτρέτο του έχει μεγάλη ομοιότητα με το σύγχρονο κολεκτιβιστικό φόβητρο του «μπολσεβικισμού») και να καταλήξει, να αποδεχθεί μια άλλη πιο πραγματική και πιο επικίνδυνη – επειδή είναι λιγότερο φανερή – μορφή βαρβαρότητας. Γιατί ο Πλάτων αντικαθιστά το δόγμα του Θρασύμαχου ότι η δύναμη του ατόμου συνιστά δίκαιο με το εξίσου βαρβαρικό δόγμα ότι ορθό είναι καθετί που προωθεί τη σταθερότητα και τη δύναμη του κράτους».

Ο συγγραφέας συνοψίζει ως εξής: «Εξαιτίας του ριζοσπαστικού κολεκτιβισμού του ο Πλάτων δεν ενδιαφέρεται καν για τα προβλήματα εκείνα που οι άνθρωποι συνήθως ονομάζουν προβλήματα δικαιοσύνης, δηλαδή για την αμερόληπτη στάθμιση των αντιτιθέμενων αξιώσεων των ατόμων. Ούτε και ενδιαφέρεται να εναρμονίσει τις αξιώσεις του ατόμου προς αυτές του κράτους· γιατί το άτομο είναι ολωσδιόλου κατώτερο. «Νομοθετώ με γνώμονα το τι είναι καλύτερο για ολόκληρο το κράτος», λέει ο Πλάτων, «... γιατί δίκαια τοποθετώ τα συμφέροντα του ατόμου σ' ένα κατώτερο αξιολογικό επίπεδο». (Νόμοι, 923b). Τον απασχολεί μονάχα η συλλογική ολότητα, αυτή καθαυτήν. Και η δικαιοσύνη, γι' αυτόν, δεν είναι παρά η υγεία, η ενότητα και η σταθερότητα του συλλογικού σώματος».

36. Σύμφωνα με τον Ν. Σκουτερόπουλο (όπ.π., σ. 788), είναι από τα νήματα που δένουν το πρώτο βιβλίο της *Πολιτείας* με τον κύριο κορμό της είναι η μονοδική σε ολόκληρο το βιβλίο παρέμβαση του Γλαύκωνα (347a7 κ.εξ.) – ο οποίος με τον αδελφό του Αδείμαντο θα αποτελέσουν από το 2ο βιβλίο και εξής σχεδόν τους αποκλειστικούς συνομιλητές

- 5 – ἄρα τότε, ὦ σοφώτατε Θρασύμαχε, οὐκ ἀναγκαῖον συμβαίνειν αὐτὸ οὕτως, δίκαιον εἶναι ποιεῖν τοῦναντίον ἢ ὃ σὺ λέγεις; Τὸ γὰρ τοῦ κρείττονος ἀσύμφορον δήπου προστάττεται τοῖς ἥττοσιν ποιεῖν.
- 340 Ναὶ μὰ Δί', ἔφη, ὦ Σώκρατες, ὁ Πολέμαρχος, σαφέστατά γε.
- Ἐὰν σύ γ', ἔφη, αὐτῷ μαρτυρήσης, ὁ Κλειτοφῶν ὑπολαβών. Καὶ τί, ἔφη, δεῖται μάρτυρος; Αὐτὸς γὰρ Θρασύμαχος
- 5 ὁμολογεῖ τοὺς μὲν ἄρχοντας ἐνίστε ἐαυτοῖς κακὰ προστάττειν, τοῖς δὲ δίκαιον εἶναι ταῦτα ποιεῖν.
- Τὸ γὰρ τὰ κελεύόμενα ποιεῖν, ὦ Πολέμαρχε, ὑπὸ τῶν ἀρχόντων δίκαιον εἶναι ἔθετο Θρασύμαχος.
- Καὶ γὰρ τὸ τοῦ κρείττονος, ὦ Κλειτοφῶν, συμφέρον
- b δίκαιον εἶναι ἔθετο. Ταῦτα δὲ ἀμφοτέρωθεν ὁμολόγησεν αὐτὸς ἐνίστε τοὺς κρείττους τὰ αὐτοῖς ἀσύμφορα κελεύειν τοὺς ἥττους τε καὶ ἀρχομένους ποιεῖν. Ἐκ δὲ τούτων τῶν ὁμολογιῶν οὐδὲν μᾶλλον τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον δίκαιον
- 5 ἂν εἴη ἢ τὸ μὴ συμφέρον.
- Ἀλλ', ἔφη ὁ Κλειτοφῶν, τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον ἔλεγεν ὁ ἡγοῖτο ὁ κρείττων αὐτῷ συμφέρεῖν· τοῦτο ποιητέον εἶναι τῷ ἥττονι, καὶ τὸ δίκαιον τοῦτο ἐτίθετο.
- Ἀλλ' οὐχ οὕτως, ἦ δ' ὅς ὁ Πολέμαρχος, ἐλέγετο.
- c Οὐδέν, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Πολέμαρχε, διαφέρει, ἀλλ' εἰ νῦν οὕτω λέγει Θρασύμαχος, οὕτως αὐτοῦ ἀποδεχώμεθα. Καί μοι εἰπέ, ὦ Θρασύμαχε· τοῦτο ἦν ὁ ἐβούλου λέγειν τὸ δίκαιον, τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον δοκοῦν εἶναι τῷ κρείττονι, ἐάν-
- 5 τε συμφέρη ἐάντε μὴ; Οὕτω σε φῶμεν λέγειν;
- Ἦκιστα γε, ἔφη· ἀλλὰ κρείττω με οἶει καλεῖν τὸν ἐξαμαρτάνοντα ὅταν ἐξαμαρτάνῃ;
- Ἐγώ γε, εἶπον, ὦμην σε τοῦτο λέγειν ὅτε τοὺς ἄρχοντας ὁμολόγεις οὐκ ἀναμαρτήτους εἶναι ἀλλὰ τι καὶ ἐξαμαρτάνειν. Συκοφάντης γὰρ εἶ, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἐν τοῖς λόγοις· ἐπεὶ αὐτίκα ἱατρὸν καλεῖς σὺ τὸν ἐξαμαρτάνοντα περὶ τοῦ καμνοντος κατ' αὐτὸ τοῦτο ὃ ἐξαμαρτάνει; Ἡ λογιστικόν, ὃς ἂν ἐν λογισμῷ ἀμαρτάνῃ, τότε ὅταν ἀμαρτάνῃ, κατὰ ταύτην

πώς η τιμωρία θα είναι ανταμοιβή) για την ανάληψη κυβερνητικής αρχής, αφού κανείς δεν θα είχε την αυτοπροαίρετη διάθεση να ασκήσει κάποιο κυβερνητικό αξίωμα χωρίς αμοιβή.³⁷ Ο άξιος άνθρωπος, τονίζει ο Σωκράτης, δεν επιδιώκουν την εξουσία ούτε για χρήματα ούτε για δόξα· και αν δέχονται να την αναλάβουν έπειτα από εξαναγκασμό, το κάνουν για να αποφύγουν την πιο μεγάλη τιμωρία, να εξουσιάζονται από χειρότερους τους – «έτσι που να θεωρείται ντροπή»³⁸ να αναλάβει κανείς με τη θέλησή του κυβερνητικό αξίωμα πριν να αναγκαστεί να το πράξει. Σε μια πολιτεία αποτελούμενη από αγαθούς πολίτες³⁹ το λιγότερο ποθητό πράγμα θα ήταν η ανάληψη εξουσίας, ενώ τώρα είναι το πιο πολυπόθητο. Συμπέρασμα: Ο αληθινός άρχοντας πράγματι δεν κοιτάζει το

του Σωκράτη – και συνιστά από την άποψη της δομής του διαλόγου μια πολύ σημαντική παρέμβαση. Επίσης η σχεδόν υπαινικτική αλλά συνάμα και αναγνωρίσιμη αναφορά σε μια ιδανική πολιτεία (πόλις ἀνδρῶν ἀγαθῶν, 347d2-3) και σε άρχοντες έτοιμους για τη μεγάλη άρνηση (περιμάχητον τὸ μὴ ἄρχειν ὥσπερ νυνὶ τὸ ἄρχειν, 347d3-4) πρέπει να συσχετισθεί με την επιστροφή αυτών των θεμάτων στη συνέχεια του διαλόγου (3ο έως 7ο βιβλίο). Με τα στοιχεία, τέλος, που αναφέρονται εδώ ως κίνητρα του άρχειν, την επιθυμία του χρήματος (ἀργύριον, 347a4), την αγάπη για την τιμήν (347a4), τη συναίσθηση της ηθικής ανωτερότητας (ζημίαν ἐάν μὴ ἄρχῃ, 347a5-6) προαναγγέλλεται υποτυπωδώς η τριμερής διαίρεση της ψυχής, όπως θα ξεδιπλωθεί στο 4ο βιβλίο. Έτσι, διαγράφεται ήδη αχνά «σαν ένας στιγμιαίος αντικατοπτρισμός» (P. Friedländer [1960], τ. 3, σ. 59) η αληθινή πολιτεία και συνάμα δίνεται ο ορίζοντας στον οποίο θα ανοιχτεί ο διάλογος από το 2ο βιβλίο και εξής.

37. Όπως σημειώνει ο Κ. Γεωργούλης (όπ.π., σσ. XVII-XVIII), οι άρχοντες δεν είναι μόνο πρόσωπα ικανά να ασκούν βία αλλά είναι κάτοχοι και επιστημοσύνης. Ο Σωκράτης σημειώνει ότι παντού όπου παρατηρείται άσκηση τεχνικής δεξιότητας, αυτή δεν αποβλέπει στην εξυπηρέτηση του συμφέροντος αυτού που ασκεί την τέχνη, αλλά κοιτάζει το συμφέρον εκείνου που έχει να επιμεληθεί η τέχνη ως τέχνη. Γι' αυτό στους άρχοντες δίνουν και μισθό, επειδή η άσκηση της εξουσίας, που είναι επιμέλεια για το συμφέρον των αρχομένων, τους κάνει να αμελήσουν το δικό τους συμφέρον και να ζημιωθούν. Ο μισθός έχει θεσπισθεί ακριβώς για την αντιστάθμιση αυτής της ζημίας. Επειδή όμως η μεγαλύτερη ζημία είναι να εξουσιάζεται κανείς από τον χειρότερό του, αυτό είναι το κίνητρο που παρακινεί τους χρηστούς πολίτες να παίρνουν μέρος στην πολιτική ζωή. Σύμφωνα με όλα αυτά, δίκαιο πρέπει να είναι όχι το συμφέρον του ισχυρότερου αλλά του αδυνατότερου. Με άλλα λόγια το φαινόμενο της πολιτικής υπακοής δεν είναι αποτέλεσμα άσκησης βίας, αλλά προκαλείται από το ότι οι άρχοντες κατέχουν την επιστημοσύνη και την τέχνη της άσκησης της πολιτικής εξουσίας.

38. Όπως σημειώνει ο Ém. Chambry (Platon, *La République*, I, C.U.F., Παρίσι, 2002 (1932), σ. 35, σημ. 1), ορισμένοι κριτικοί θεωρούν ύποπτη και απορρίπτουν αυτήν τη φράση. Δεν θεωρούν ότι είναι θέμα ντροπής η άσκηση της εξουσίας· αντιθέτως, η φιλοδοξία που αναφέρεται σε μια μεγάλη δραστηριότητα αποκτά κάποια ευγένεια στα μάτια των νεότερων. Στα μάτια όμως του φιλοσόφου, η αγάπη για τις τιμές δεν είναι παρά το αποτέλεσμα της ματαιοδοξίας, μιας παιδικής κενότητας για την οποία θα έπρεπε κανείς να κοκκινίζει. «Δεν υπάρχει επομένως λόγος να θεωρούμε ύποπτη τη φράση» καταλήγει ο Chambry.

39. Η «πόλις ἀνδρῶν ἀγαθῶν» (347d23) αποτελεί τον πρώτον σαφή υπαινιγμό σε μια ιδανική πόλη στην Πολιτεία.

5 τὴν ἀμαρτίαν; Ἄλλ' οἶμαι λέγομεν τῷ ῥήματι οὕτως, ὅτι ὁ
 ἰατρὸς ἐξήμαρτεν καὶ ὁ λογιστὴς ἐξήμαρτεν καὶ ὁ γραμ-
 ματιστής· τὸ δ' οἶμαι ἕκαστος τούτων, καθ' ὅσον τοῦτ' ἔστιν
 e ὁ προσαγορεύομεν αὐτόν, οὐδέποτε ἀμαρτάνει· ὥστε κατὰ
 τὸν ἀκριβῆ λόγον, ἐπειδὴ καὶ σὺ ἀκριβολογῇ, οὐδεὶς τῶν
 δημιουργῶν ἀμαρτάνει. Ἐπιλειπούσης γὰρ ἐπιστήμης ὁ ἀμαρ-
 τάνων ἀμαρτάνει, ἐν ᾧ οὐκ ἔστι δημιουργός· ὥστε δημιουργός
 5 ἢ σοφός ἢ ἄρχων οὐδεὶς ἀμαρτάνει τότε ὅταν ἄρχων ᾖ, ἀλλὰ
 πᾶς γ' ἂν εἴποι ὅτι ὁ ἰατρὸς ἡμαρτεν καὶ ὁ ἄρχων ἡμαρτεν.
 Τοιοῦτον οὖν δὴ σοὶ καὶ ἐμὲ ὑπόλαβε νυνδὴ ἀποκρίνεσθαι·
 τὸ δὲ ἀκριβέστατον ἐκεῖνο τυγχάνει ὄν, τὸν ἄρχοντα, καθ'
 341 ὅσον ἄρχων ἐστίν, μὴ ἀμαρτάνειν, μὴ ἀμαρτάνοντα δὲ τὸ
 αὐτῷ βέλτιστον τίθεσθαι, τοῦτο δὲ τῷ ἀρχομένῳ ποιητέον.
 Ὡστε ὅπερ ἐξ ἀρχῆς ἔλεγον δίκαιον λέγω, τὸ τοῦ κρείττονος
 ποιεῖν συμφέρον.

5 Εἶεν, ἦν δ' ἐγώ, ᾧ Θρασύμαχε· δοκῶ σοὶ συκοφαντεῖν;
 Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη.
 Οἶμαι γὰρ με ἐξ ἐπιβουλῆς ἐν τοῖς λόγοις κακουργοῦντά σε
 ἐρέσθαι ὡς ἡρόμην;
 Εὖ μὲν οὖν οἶδα, ἔφη. Καὶ οὐδέν γέ σοι πλεον ἔσται·
 b οὔτε γὰρ ἂν με λάθοις κακουργῶν, οὔτε μὴ λαθὼν βιάσασθαι
 τῷ λόγῳ δύναιο.
 Οὐδέ γ' ἂν ἐπιχειρήσαιμι, ἦν δ' ἐγώ, ᾧ μακάριε. Ἄλλ'
 ἵνα μὴ αὐθις ἡμῖν τοιοῦτον ἐγγένηται, διόρισαι ποτέρως
 5 λέγεις τὸν ἄρχοντά τε καὶ τὸν κρείττονα, τὸν ὡς ἔπος εἰπεῖν
 ἢ τὸν ἀκριβεῖ λόγῳ, ὃ νυνδὴ ἔλεγες, οὗ τὸ συμφέρον κρείτ-
 τονος ὄντος δίκαιον ἔσται τῷ ἥττονι ποιεῖν.
 Τὸν τῷ ἀκριβεστάτῳ, ἔφη, λόγῳ ἄρχοντα ὄντα. Πρὸς
 ταῦτα κακούργει καὶ συκοφάντει, εἴ τι δύνασαι – οὐδέν σου
 παρίεμαι – ἀλλ' οὐ μὴ οἶός τ' ᾔης.

10 Οἶμαι γὰρ ἂν με, εἶπον, οὕτω μανῆναι ὥστε ξυρεῖν ἐπι-
 χειρεῖν λέοντα καὶ συκοφαντεῖν Θρασύμαχον;

Νῦν γὰρ, ἔφη, ἐπεχείρησας, οὐδέν ὄν καὶ ταῦτα.

Ἄδην, ἦν δ' ἐγώ, τῶν τοιούτων. Ἄλλ' εἰπέ μοι, ὅτε

5 ἀκριβεῖ λόγῳ ἰατρὸς, ὃν ἄρτι ἔλεγες, πότερον χρηματιστής

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

δικό του συμφέρον αλλά το συμφέρον του αρχομένου.

Όπως εξηγεί ο Κ. Γεωργούλης,⁴⁰ κατά τον σοφιστή Θρασύμαχο άσκηση της εξουσίας σημαίνει εξασφάλιση πλεονεκτημάτων για τον ασκούντα την εξουσία και καταπίεση του εξουσιαζόμενου. Ο Σωκράτης όμως φτάνει στο αντίθετο συμπέρασμα: Η άσκηση της εξουσίας είναι ασκητική εξυπηρέτηση του συνόλου της πολιτείας, εξυπηρέτηση που επιβάλλει βαρύτερες υποχρεώσεις στον διαχειριστή της εξουσίας. Με τον κατηγορηματικό αυτόν χαρακτηρισμό τού τι είναι άσκηση της εξουσίας, ο Σωκράτης αντιτίθεται όχι μόνον στις αντιλήψεις των σοφιστών αλλά και στις κοινές δοξασίες, όσες είχε το πολύ κοινό σχετικά με αυτό το ζήτημα, το οποίο, λέει, «θα εξετάσει κάποιαν άλλη φορά» (347e2).⁴¹

6. Συζήτηση Σωκράτη και Θρασύμαχου: Ευτυχισμένος είναι ο δίκαιος ή ο άδικος; Αρετή είναι η δικαιοσύνη ή η αδικία; – Ο Σωκράτης ανασκευάζει τον Θρασύμαχο (I, 347e-354c)

Το θέμα που εξετάζεται τώρα είναι η θέση του Θρασύμαχου ότι η ζωή του άδικου είναι καλύτερη από του δίκαιου. Σε ερώτηση του Σωκράτη προς τον Γλαύκωνα, ο τελευταίος δεν συμμερίζεται την άποψη του Θρασύμαχου ότι η ζωή του άδικου έχει περισσότερα πλεονεκτήματα, και έτσι αρχίζει ξανά η διερεύνηση του θέματος με διαλογική συζήτηση ανάμεσα στους δύο πρωταγωνιστές του έργου. Με δεδομένη την αρχική του θέση ότι η αδικία είναι ισχυρότερη και αποτελεσματικότερη από τη δικαιοσύνη και ωφελεί τον ισχυρότερο, ο Θρασύμαχος ρωτήθηκε από τον Σωκράτη αν αυτό σημαίνει ότι θεωρεί πως η αδικία είναι αρετή⁴² και η δικαιοσύνη κακία, και αυτός απαντάει ότι την αδικία θα την αποκαλούσε μάλλον «ευθυκρισία» («εύβουλία»)⁴³ 348d2) και τη δικαιοσύνη

40. Κ. Γεωργούλης, *όπ.π.*, σ. XXXIII.

41. Το θέμα αυτό έχει συζητηθεί πολύ. Άλλοι κριτικοί βλέπουν ότι η δήλωση αυτή του Σωκράτη παραπέμπει σε έναν άλλο διάλογο, άλλοι σε ένα επόμενο χωρίο του ίδιου διαλόγου. Κατά τον Em. Chambry (*όπ.π.*, σ. 36, σημ. 1), πρόκειται απλώς για έναν χειρισμό να μείνει το θέμα στην άκρη και σε κάθε περίπτωση δεν επαναλήφθηκε στην *Πολιτεία*.

42. Κατά τον Guthrie (*The Sophistes*, σ. 90, σημ. 1), «*ἀρετή*» σημαίνει την χαρακτηριστική υπεροχή και ικανότητα που καθιστά ικανό κάθε δημιουργήμα, όργανο ή εργαλείο να εκτελεί την ιδιαίτερη λειτουργία του. Στο χωρίο 353a-b ο Σωκράτης ομιλεί για την «*ἀρετή*» των ματιών και των αφτιών· ακόμη και ένα μαχαίρι έχει αυτήν την ιδιότητα, εάν είναι καλά κατασκευασμένο και είναι κοφτερό. Αμέσως μετά ο Θρασύμαχος συμφωνεί με τον Σωκράτη ότι θα αποκαλούσε τον άδικο γνωστικό («*φρόνιμος*») και καλό άνθρωπο, χρησιμοποιώντας το επίθετο «*ἀγαθός*», το οποίο ανταποκρίνεται στην *ἀρετή* («*ἀρετή*») (349d5). Δεν είναι ανάγκη, επομένως, να υποθέσουμε ότι εμπεριέχεται κάποια ηθική κρίση, αν και ο Σωκράτης μεταφέρει τη συζήτηση στη σφαίρα της ηθικής, προσθέτοντας λέξεις όπως «*καλόν*» και «*αἰσχρόν*». ενώ ο Θρασύμαχος, χωρίς να σκεφθεί, συμφωνεί.

43. Πρβλ. Πρωταγόρας, 318e-319: «*Τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων*,

ἐστὶν ἢ τῶν καμνόντων θεραπευτής; Καὶ λέγε τὸν τῷ ὄντι
ἱατρὸν ὄντα.

Τῶν καμνόντων, ἔφη, θεραπευτής.

Τί δὲ κυβερνήτης; Ὁ ὀρθῶς κυβερνήτης ναυτῶν ἄρχων

10 ἐστὶν ἢ ναύτης;

d Ναυτῶν ἄρχων.

Οὐδὲν οἶμαι τοῦτο ὑπολογιστέον, ὅτι πλεῖ ἐν τῇ νηί, οὐδ’
ἐστὶν κλητέος ναύτης· οὐ γὰρ κατὰ τὸ πλεῖν κυβερνήτης
καλεῖται, ἀλλὰ κατὰ τὴν τέχνην καὶ τὴν τῶν ναυτῶν ἀρχήν.
Ἀληθῆ, ἔφη.

5 Οὐκοῦν ἐκάστω τούτων ἔστιν τι συμφέρον;

Πάνυ γε.

Οὐ καὶ ἡ τέχνη, ἦν δ’ ἐγώ, ἐπὶ τούτῳ πέφυκεν, ἐπὶ τῷ τὸ
συμφέρον ἐκάστω ζητεῖν τε καὶ ἐκπορίζειν;

Ἐπὶ τούτῳ, ἔφη.

10 Ἄρ’ οὖν καὶ ἐκάστη τῶν τεχνῶν ἔστιν τι συμφέρον ἄλλο
ἢ ὅτι μάλιστα τελέαν εἶναι;

e Πῶς τοῦτο ἐρωτᾷς;

Ὡσπερ, ἔφην ἐγώ, εἴ με ἔροιο εἰ ἐξαρκεῖ σῶματι εἶναι
σῶματι ἢ προσδεῖται τινος, εἵποίμ’ ἂν ὅτι “Παντάπασι μὲν
οὖν προσδεῖται. Διὰ ταῦτα καὶ ἡ τέχνη ἐστὶν ἡ ἱατρικὴ

5 νῦν ἡρῆμένη, ὅτι σῶμά ἐστιν πονηρὸν καὶ οὐκ ἐξαρκεῖ αὐτῷ
τοιούτῳ εἶναι. Τούτῳ οὖν ὅπως ἐκπορίζῃ τὰ συμφέροντα,
ἐπὶ τούτῳ παρεσκευάσθη ἡ τέχνη.” Ἡ ὀρθῶς σοι δοκῶ, ἔφην,
ἂν εἰπεῖν οὕτω λέγων, ἢ οὐ;

Ὅρθῶς, ἔφη.

342 Τί δὲ δῆ; Αὐτὴ ἡ ἱατρικὴ ἐστὶν πονηρά, ἢ ἄλλη τις τέχνη
ἔσθ’ ὅτι προσδεῖται τινος ἀρετῆς – ὥσπερ ὀφθαλμοὶ ὀψεως καὶ
ὦτα ἀκοῆς καὶ διὰ ταῦτα ἐπ’ αὐτοῖς δεῖ τινος τέχνης τῆς τὸ
συμφέρον εἰς αὐτὰ ταῦτα σκεψομένης τε καὶ ἐκποριούσης –

5 ἄρα καὶ ἐν αὐτῇ τῇ τέχνῃ ἔνι τις πονηρία, καὶ δεῖ ἐκάστη
τέχνη ἄλλης τέχνης ἥτις αὐτῇ τὸ συμφέρον σκέπεται, καὶ
τῇ σκοπούμεν ἑτέρας αὖ τοιαύτης, καὶ τοῦτ’ ἐστὶν ἀπέραντον;
b Ἡ αὐτὴ αὐτῇ τὸ συμφέρον σκέπεται; Ἡ οὐτε αὐτῆς οὔτε ἄλλης
προσδεῖται ἐπὶ τὴν αὐτῆς πονηρίαν τὸ συμφέρον σκοπεῖν.

«ευγενή βλαχεία» («γενναία εὐήθεια»)⁴⁴. Και χαρακτηρίζει ως γνωστικούς και άξιους ανθρώπους («φρόνιμοι καὶ ἀγαθοί»)⁴⁵ εκείνους τους άδικους που «μπορούν να κάνουν πράξεις πέρα για πέρα άδικες και είναι ικανοί να επιβάλλουν τη δύναμή τους σε πολιτείες και σε λαούς», και όχι «εκείνους που αρπάζουν πουγγιά».⁴⁶ [Παρακάτω τον δίκαιο άνθρωπο τον αποκαλεί αστείο και αφελή («άστειος καὶ εὐήθης», 349b4-5)]. Αυτό είναι μια καταπληκτική πρόταση, απαντά ο Σωκράτης, που ο Θρασύμαχος την άδικία την βάζει στη μεριά της αρετής και της σοφίας, ενώ στα αντίθετά της βάζει τη δικαιοσύνη – η άδικία, λέει, ωφελεί («λυσίτελεϊ»), η δικαιοσύνη όχι.

Ο Θρασύμαχος φαίνεται τώρα να λέει αυτό που πραγματικά πιστεύει σχετικά με τη δικαιοσύνη και την άδικία. Και αντί απλώς να συμφωνήσει με τη διαπίστωση του Σωκράτη, ανταπαντά «τι σ' ενδιαφέρει αν εγώ πιστεύω ή δεν πιστεύω όσα λέω; Αντίκρουσέ τα λοιπόν» – λόγια που αποκτούν σημασία υπό το φως της κατοπινής του στάσης. Ο Σωκράτης προχωρεί στην αντίκρουσή του με διάφορα επιχειρήματα, υπο-

δπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν»· Ισοκράτης, *Ευαγόρας*, 46: «στρατηγικός δέ, τῇ πρὸς τοὺς κινδύνους εὐβουλία»· Θουκυδίδης, I, 78, 4: «ἔως ἔτι αὐθαίρετος ἀμφοτέροις ἡ εὐβουλία». Για τη σημασία και τη χρήση του όρου, βλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1142b, κυρίως b8-9: «Ὁρθότης τις ἡ εὐβουλία ἐστίν, οὐτ' ἐπιστήμης δὲ οὔτε δόξης· ἐπιστήμης μὲν γὰρ οὐκ ἔστιν ὀρθότης (οὐδὲ γὰρ ἁμαρτία), δόξης δ' ὀρθότης ἀλήθεια».

44. Για την αλλαγή της σημασίας των λέξεων βλ. Θουκυδίδης, *Ιστοριών*, III, 82, 4: «Καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαίῳσει. Τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία φιλέταιρος ἐνομίσθη, μέλλησις δὲ προμηθῆς δειλία εὐπρεπής, τὸ δὲ σώφρον τοῦ ἀνάνδρου πρόσχημα, καὶ τὸ πρὸς ἅπαν ξυνετὸν ἐπὶ πᾶν ἀργόν». («Καὶ ἄλλαξαν τὴν καθιερωμένην σημασίαν τῶν λέξεων ὥστε νὰ ταιριάζει μὲ τις πράξεις τους. Ἐτσι, ἡ ἀσυλλόγιστη τόλμη λογιζόταν γενναιότητα καὶ ἀφοσίωση στὴν παράταξη, ἡ προνοητικὴ αὐτοσυγκράτηση εὐσχημο πρόσχημα δειλίας, ἡ σωφροσύνη πρόφασις ἀνανδρίας καὶ ἡ σφαιρικότερη θεώρηση τῶν πραγμάτων καθολικὴ ἀνικανότητα γιὰ δράση. Ἡ παράφορα ἀσυγκράτητὴ ὀρμὴ θεωρήθηκε ἀνδρική ἀρετὴ καὶ ἡ προσεκτικὴ ἐξέταση προκειμένου νὰ σιγουρευτεῖ ἓνα ἐγχείρημα εὐσχημὴ πρόφασις ὑπεκφυγῆς». Μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλο). Στο χωρίο 83, 1 του τρίτου βιβλίου έχουμε ένα εκπληκτικό προς τη φράση του κειμένου μας παράλληλο: «Οὕτω πᾶσα ἰδέα κατέστη κακοτροπίας διὰ τὰς στάσεις τῷ Ἑλληνικῷ, καὶ τὸ εὐῆθες, οὗ τὸ γενναῖον πλεῖστον μετέχει, καταγελασθὲν ἠφανίσθη».

45. Προκειται για «μεταξίωση των αξιών», σημειώνει ο Ν. Σκουτερόπουλος (όπ.π., σ. 788), όμοια με εκείνην του Καλλικλή στον *Γοργία*, 491e2: «Ὡς ἡδὺς εἰ· τοὺς ἡλιθίους λέγεις, τοὺς σώφρονας». Πρβλ. 492c2: «Ἡ τρυφή, ἡ ἀκολασία καὶ ἡ ἐλευθερία, εἴαν αὕτη ἔχει τὴν ικανότητα γιὰ τὴν ἀπόκτηση τῶν ἀπολαύσεων καὶ τὴν ἀποστροφή τῶν κωλυμάτων, αὐτὸ εἶναι ἀρετὴ καὶ εὐδαιμονία».

46. Βλ. Ν. Σκουτερόπουλος, όπ.π., σ. 789: «Οἱ ἀρχαῖοι δὲν εἶχαν τὰς ἐξωτερικὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀποσποῦσαν ἀποκόβοντάς το».

- οὔτε γὰρ πονηρία οὔτε ἀμαρτία οὐδεμία οὐδεμιᾶ τέχνη
 πάρεστιν, οὐδὲ προσήκει τέχνη ἄλλω τὸ συμφέρον ζητεῖν ἢ
 5 ἐκείνῳ οὗ τέχνη ἐστίν, αὐτὴ δὲ ἀβλαβὴς καὶ ἀκέραιός ἐστιν
 ὀρθὴ οὕσα, ἕωσπερ ἂν ἡ ἐκάστη ἀκριβὴς ὅλη ἤπερ ἐστίν;
 Καὶ σκόπει ἐκείνῳ τῷ ἀκριβεῖ λόγῳ· οὕτως ἢ ἄλλως ἔχει;
 Οὕτως, ἔφη, φαίνεται.
- c Οὐκ ἄρα, ἦν δ' ἐγώ, ἱατρικὴ ἱατρικῇ τὸ συμφέρον σκοπεῖ
 ἀλλὰ σώματι.
 Naί, ἔφη.
 Οὐδὲ ἵππικὴ ἵππικῇ ἄλλ' ἵπποις· οὐδὲ ἄλλῃ τέχνῃ
 5 οὐδεμία ἑαυτῇ – οὐδὲ γὰρ προσδεῖται – ἄλλ' ἐκείνῳ οὗ τέχνη
 ἐστίν.
 Φαίνεται, ἔφη, οὕτως.
 Ἀλλὰ μὲν, ὦ Θρασύμαχε, ἄρχουσί γε αἱ τέχναι καὶ
 κρατοῦσιν ἐκείνου οὐπὲρ εἰσιν τέχναι.
- 10 Συνεχώρησεν ἐνταῦθα καὶ μάλα μόγις.
 Οὐκ ἄρα ἐπιστήμη γε οὐδεμία τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον
 σκοπεῖ οὐδ' ἐπιτάττει, ἀλλὰ τὸ τοῦ ἥττονός τε καὶ ἀρχομένου
 d ὑπὸ ἑαυτῆς.
 Συνωμολόγησε μὲν καὶ ταῦτα τελευτῶν, ἐπεχείρει δὲ περὶ
 αὐτὰ μάχεσθαι· ἐπειδὴ δὲ ὠμολόγησεν, Ἄλλο τι οὖν, ἦν δ'
 ἐγώ, οὐδὲ ἱατρὸς οὐδεὶς, καθ' ὅσον ἱατρός, τὸ τῷ ἱατρῷ
 5 συμφέρον σκοπεῖ οὐδ' ἐπιτάττει, ἀλλὰ τὸ τῷ κάμνοντι;
 Ὡμολόγηται γὰρ ὁ ἀκριβὴς ἱατρὸς σωμάτων εἶναι ἄρχων
 ἀλλ' οὐ χρηματιστής. Ἡ οὐκ ὠμολόγηται;
 Συνέφη.
 Οὐκοῦν καὶ ὁ κυβερνήτης ὁ ἀκριβὴς ναυτῶν εἶναι ἄρχων
 10 ἀλλ' οὐ ναύτης;
 e Ὡμολόγηται.
 Οὐκ ἄρα ὁ γε τοιοῦτος κυβερνήτης τε καὶ ἄρχων τὸ τῷ
 κυβερνήτῃ συμφέρον σκέπεται τε καὶ προστάξει, ἀλλὰ τὸ
 τῷ ναύτῃ τε καὶ ἀρχομένῳ.
- 5 Συνέφησε μόγις.
 Οὐκοῦν, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Θρασύμαχε, οὐδὲ ἄλλος οὐδεὶς ἐν
 οὐδεμιᾷ ἀρχῇ, καθ' ὅσον ἄρχων ἐστίν, τὸ αὐτῷ συμφέρον

στηρίζοντας ότι ο δίκαιος άνθρωπος είναι σαν τους άλλους καλούς και αγαθούς τεχνίτες – τον γιατρό, τον μουσικό – που δεν προσπαθούν να αποκτήσουν περισσότερα («πλεονεκτεῖν») από τους όμοιούς τους, και ο άδικος άνθρωπος είναι σαν τους κακούς και αμαθείς τεχνίτες που αξιώνουν να έχουν περισσότερα και από τους όμοιους και από τους ανόμοιους τους. Δεδομένου όμως ότι ο δίκαιος μοιάζει στον σοφό και τον καλό άνθρωπο, ενώ ο άδικος στον κακό και τον αδαή, συνάγεται ότι ο δίκαιος άνθρωπος είναι αγαθός και σοφός, ενώ ο άδικος αδαής και κακός, και κατ' ακολουθίαν η δικαιοσύνη είναι αρετή και σοφία, ενώ η αδικία κακία και άγνοια (349b1-350c11).

Μετά την πρώτη αυτή απόδειξη, ότι ο δίκαιος είναι αγαθός και σοφός και ο άδικος αδαής και κακός, έχουμε τον εξής διάλογο (350d):

Θρ. «Δεν μου αρέσουν ούτε κι όσα λες τώρα, κι έχω πράγματα να πω γι' αυτά. Αν όμως επιχειρούσα να το κάνω, ξέρω καλά ότι θα μου έλεγες πως βγάζω λόγο και δημοκοπώ. Έτσι λοιπόν η άφησέ με να πω αυτά που θέλω, ή, αν θέλεις να υποβάλλεις ερωτήσεις, ρώτα εσύ· κι εγώ, όπως και στις γριές όταν λένε τα παραμύθια τους, θα λέω «πολύ ωραία» και θα κουνάω το κεφάλι καταφατικά ή αρνητικά».

Σω. «Όχι, σε καμιά περίπτωση, είπα, αν δεν το νομίζεις και εσύ».

Θρ. «Όπως σου αρέσει, αφού δεν με αφήνεις να μιλήσω. Τι άλλο θέλεις;»

Σω. «Τίποτε, μα τον Δία. Αν σκοπεύεις να κάνεις αυτό, κάνε το· κι εγώ θα προχωρήσω στις ερωτήσεις» (350d9-e9. Μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλου).

Κατά τον Guthrie,⁴⁷ δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Θρασύμαχος συμφωνεί είτε με το αμέσως προηγούμενο επιχείρημα είτε με οτιδήποτε λέγεται στη συνέχεια, αλλά μόνο με αυτό του 351c 1-3, όπου κάνει τη διάκριση ανάμεσα στο «αν έχεις δίκιο» και «αν έχω δίκιο», και ο Σωκράτης τον ευχαριστεί γι' αυτό· και το «αν έχω δίκιο» αναφέρεται στο συμπέρασμα ότι μια ισχυρή πολιτεία χρωστά τη δύναμή της στην αδικία. Αξίζει να αντιπαραβάλουμε τις παρακάτω φράσεις του Θρασύμαχου: «Ας είναι, για να μη διαφωνώ μαζί σου» (351d)· «μπορείς να απολαμβάνεις τη συζήτηση χωρίς φόβο· δεν θα διαφωνήσω μαζί σου, για να μην προκαλέσω την αντίδραση της συντροφιάς» (352b)· «έτσι φαίνεται, σύμφωνα με την επιχειρηματολογία σου» (353e). Και τα τελευταία λόγια του: «Λοιπόν αυτό ας είναι η διασκέδασή σου στο τραπέζι της γιορτής αυτής» (354a). Είναι ολοφάνερο ότι ο Σωκράτης ακολουθεί τον ειρμό των σκέψεών του, ανεξάρτητα από το αν ο Θρασύμαχος τον παρακολουθεί ή όχι, και ο τελευταίος δεν παίρνει καθόλου θέση.

47. W.K.C. Guthrie. *Οι Σοφιστές*, σ. 122.

- σκοπεῖ οὐδ' ἐπιτάττει, ἀλλὰ τὸ τῷ ἀρχομένῳ καὶ ᾧ ἂν
αὐτὸς δημιουργῇ, καὶ πρὸς ἐκεῖνο βλέπων καὶ τὸ ἐκεῖνον
10 συμφέρον καὶ πρέπον, καὶ λέγει ἃ λέγει καὶ ποιεῖ ἃ ποιεῖ
ἅπαντα.
- 343 Ἐπειδὴ οὖν ἐνταῦθα ἤμεν τοῦ λόγου καὶ πᾶσι καταφανὲς
ἦν ὅτι ὁ τοῦ δικαίου λόγος εἰς τοῦναντίον περιεστήκει, ὁ
Θρασύμαχος ἀντὶ τοῦ ἀποκρίνεσθαι, Εἰπέ μοι, ἔφη, ὦ
Σώκρατες, τίτθῃ σοι ἔστιν;
- 5 Τί δέ; Ἦν δ' ἐγώ· οὐκ ἀποκρίνεσθαι χρῆν μᾶλλον ἢ
τοιαῦτα ἐρωτᾶν;
Ὅτι τοί σε, ἔφη, κορυζῶντα περιορᾷ καὶ οὐκ ἀπο-
μύττει δεόμενον, ὅς γε αὐτῇ οὐδὲ πρόβατα οὐδὲ ποιμένα
γινώσκεις.
- 10 Ὅτι δὴ τί μάλιστα; Ἦν δ' ἐγώ.
- b Ὅτι οἶει τοὺς ποιμένας ἢ τοὺς βουκόλους τὸ τῶν προβάτων
ἢ τὸ τῶν βοῶν ἀγαθὸν σκοπεῖν καὶ παχύνειν αὐτοὺς καὶ
θεραπεύειν πρὸς ἄλλο τι βλέποντας ἢ τὸ τῶν δεσποτῶν
ἀγαθὸν καὶ τὸ αὐτῶν, καὶ δὴ καὶ τοὺς ἐν ταῖς πόλεσιν
5 ἄρχοντας, οἱ ὡς ἀληθῶς ἄρχουσιν, ἄλλως πως ἡγῇ διανοεῖσθαι
πρὸς τοὺς ἀρχομένους ἢ ὥσπερ ἂν τις πρὸς πρόβατα διατεθείη,
καὶ ἄλλο τι σκοπεῖν αὐτοὺς διὰ νυκτὸς καὶ ἡμέρας ἢ τοῦτο,
c ὅθεν αὐτοὶ ὠφελήσονται. Καὶ οὕτω πόρρω εἰ περὶ τε τοῦ
δικαίου καὶ δικαιοσύνης καὶ ἀδίκου τε καὶ ἀδικίας, ὥστε
ἀγνοεῖς ὅτι ἡ μὲν δικαιοσύνη καὶ τὸ δίκαιον ἀλλότριον ἀγαθὸν
τῷ ὄντι, τοῦ κρείττονός τε καὶ ἄρχοντος συμφέρον, οἰκεία δὲ
5 τοῦ πειθομένου τε καὶ ὑπηρετοῦντος βλάβη, ἡ δὲ ἀδικία
τοῦναντίον, καὶ ἄρχει τῶν ὡς ἀληθῶς εὐηθικῶν τε καὶ
δικαίων, οἱ δ' ἀρχόμενοι ποιοῦσιν τὸ ἐκεῖνου συμφέρον
κρείττονος ὄντος, καὶ εὐδαίμονα ἐκεῖνον ποιοῦσιν ὑπηρε-
10 τοῦντες αὐτῷ, ἑαυτοὺς δὲ οὐδ' ὅπωςιοῦν. Σκοπεῖσθαι δέ,
ὦ εὐηθέστατε Σώκρατες, οὕτωςί χρή, ὅτι δίκαιος ἀνὴρ ἀδίκου
πανταχοῦ ἔλαττον ἔχει. Πρῶτον μὲν ἐν τοῖς πρὸς ἀλλήλους
συμβολαίοις, ὅπου ἂν ὁ τοιοῦτος τῷ τοιοῦτῳ κοινωνήσῃ
οὐδαμῶς, ἂν εὖροις ἐν τῇ διαλύσει καὶ ἀντιθέσει
ἔχοντα τὸν δίκαιον τοῦ ἀδίκου ἀλλ' ἔλαττον ἔπειτα ἐν τοῖς

Στη συνέχεια του διαλόγου γίνονται αποδεκτές από τον Θρασύμαχο, άλλοτε ρητά, άλλοτε συγκαταβατικά και άλλοτε κατά παραχώρηση, οι εξής συμπερασματικές θέσεις του Σωκράτη: α) Μια πολιτεία, ένα στράτευμα, ή κάποιος ληστής ή κλέφτης ή οποιαδήποτε άλλη ανθρώπινη ομάδα από όσες επιχειρούν να πράξουν συλλογικά κάτι άδικο, δεν θα μπορούσε να κατορθώσει οτιδήποτε αν στους κόλπους της ο ένας αδικούσε τον άλλο· και τούτο διότι η αδικία και τα μίσση προξενούν διχόνοιες και διαμάχες του ενός με τον άλλο, ενώ η δικαιοσύνη φέρνει ομόνοια και φιλία· β) Μια άδικη και ισχυρή πολιτεία μπορεί να αδικεί άλλες πολιτείες, συνδουάζοντας τη δύναμή της με κάποια δικαιοσύνη.⁴⁸ γ) Η αδικία οδηγεί στη διχόνοια και στο μίσος και εξασθενεί εκείνο στο οποίο εισχωρεί («διὰ τὸ στασιάζειν καὶ διαφέρεσθαι»,⁴⁹ 352a2), είτε είναι πολιτεία, είτε οικογένεια, είτε στράτευμα, καθιστώντας το εχθρικό απέναντι στον εαυτό του, απέναντι σε κάθε αντίπαλο και απέναντι στο ίδιο· δ) Ο δίκαιος είναι φίλος των θεών, αφού οι θεοί είναι δίκαιοι, ενώ ο άδικος είναι εχθρός τους⁵⁰ (351a-352a).

Συναρτημένη με τις προηγούμενες παραδοχές ακολουθεί η επανεξέ-

48. Σχετικά με τις θέσεις αυτές, ο T. Irwin (*Plato's Moral Theory. The Early and Middle Dialogues*, Οξφόρδη, 1985⁴ (1977), σ. 183) διατείνεται ότι κανένα τμήμα του επιχειρήματος δεν αποδεικνύει τίποτε περισσότερο από το ότι κάποια δικαιοσύνη είναι αναγκαία για κάποιους περιορισμένους σκοπούς. Τα μέλη μιας σπείρας δεν θα ήταν άδικοι μεταξύ τους, αλλά δεν θα παραιτούνταν από την αδικία απέναντι στα μη μέλη της. Κατά τον ίδιο τρόπο, ένας άνθρωπος θα απέτρεπε την εσωτερική σύγκρουση που ματαιώνει τους σκοπούς του· ίσως όμως να είναι ακόμη άδικος απέναντι στους άλλους ανθρώπους. Ο Θρασύμαχος μπορεί να πείσθηκε ότι η πλήρης αδικία θα ήταν παράλογη· μπορεί όμως να απαντήσει ότι η δικαιοσύνη είναι σοφή μόνον αν ελέγχεται και περιορίζεται από την καθολική αδικία. Αυτή η αδυναμία στην υπεράσπιση της δικαιοσύνης υπονομεύει το τελευταίο επιχείρημα του Σωκράτη, ότι αφού η δικαιοσύνη είναι η αρετή της ψυχής, αυτό θα την καταστήσει τέλεια στο έργο της και έτσι θα ζήσει καλά («ἀνάγκη ἄρα τῇ ἀγαθῇ ψυχῇ πάντα ταῦτα εὖ πράττειν», 353e5) και η ίδια και ο δίκαιος άνθρωπος («ἡ μὲν ἄρα δικαία ψυχὴ καὶ ὁ δίκαιος ἄνθρωπος εὖ βιώσεται», 353e11). Ο Σωκράτης έχει ανάγκη να δείξει ότι η δικαιοσύνη εξασφαλίζει μερικά οφέλη που συντελούν στην καλή ζωή αυτού που την κατέχει. Στο χωρίο όμως 352b έχει δείξει μόνον ότι η φυσική αρμονία έχει περιορισμένη αποτελεσματική αξία. Ο Σωκράτης προτίμησε να επιχειρηματολογήσει από τα ευεργετικά οφέλη της δικαιοσύνης για μερικούς αναγνωρισμένους σκοπούς· αλλά η μορφή του επιχειρήματος δεν πέτυχε αυτό που χρειάζεται.

49. Διαμέσου αυτής της απλής αναφοράς σε εσωτερικές συγκρούσεις προαναγγέλλεται, κατά τον Ν. Σκουτερόπουλο (όπ.π., σ. 789), η πλατωνική διδασκαλία για την τριμερή διαίρεση της ψυχής σε λογιστικόν, θυμοειδές και ἐπιθυμητικόν, 435b4 κ.εξ. Η διαίρεση αυτή αποτελεί προϋπόθεση και βάση αφενός του διανοήματος ότι η δικαιοσύνη φέρνει στο άτομο γαλήνη και ομόνοια (441d5 κ.εξ.) και αφετέρου του μεθοδολογικού τεχνάσματος της αναλογικής θεώρησης της ψυχής και πολιτείας στο πλαίσιο της οποίας θα καταστρωθεί το σχεδιάσμα του ιδανικού κράτους (368e7 κ.εξ.).

50. Σύμφωνα με τον Em. Chambry (όπ.π., σ. 44 του χειμένου, σημ. 1), το χωρίο 351a-352a περιέχει εν σπέρματι όλη τη μέθοδο και τη διδασκαλία της Πολιτείας.

πρὸς τὴν πόλιν, ὅταν τέ τινες εἰσφοραὶ ᾧσιν, ὁ μὲν δίκαιος
 ἀπὸ τῶν ἴσων πλέον εἰσφέρει, ὁ δ' ἔλαττον, ὅταν τε λήψῃς,
 e ὁ μὲν οὐδέν, ὁ δὲ πολλὰ κερδαίνει. Καὶ γὰρ ὅταν ἀρχὴν
 τινα ἄρχῃ ἐκάτερος, τῷ μὲν δικαίῳ ὑπάρχει, καὶ εἰ μηδεμία
 ἄλλη ζημία, τὰ γε οἰκεία δι' ἀμέλειαν μοχθηροτέρως ἔχειν,
 ἐκ δὲ τοῦ δημοσίου μηδὲν ὠφελεῖσθαι διὰ τὸ δίκαιον εἶναι,
 5 πρὸς δὲ τούτοις ἀπεχθέσθαι τοῖς τε οἰκείοις καὶ τοῖς γνωρί-
 μοις, ὅταν μηδὲν ἐθέλῃ αὐτοῖς ὑπηρετεῖν παρὰ τὸ δίκαιον·
 τῷ δὲ ἀδίκῳ πάντα τούτων τάναντία ὑπάρχει. Λέγω γὰρ
 344 ὄνπερ νυνδὴ ἔλεγον, τὸν μεγάλα δυνάμενον πλεονεκτεῖν·
 τοῦτον οὖν σκόπει, εἴπερ βούλει κρίνειν ὅσῳ μᾶλλον
 συμφέρι ἰδίᾳ αὐτῷ ἄδικον εἶναι ἢ τὸ δίκαιον. Πάντων
 δὲ ῥᾶστα μαθήσῃ, ἐὰν ἐπὶ τὴν τελεωτάτην ἀδικίαν ἔλθῃς, ἢ
 5 τὸν μὲν ἀδικήσαντα εὐδαιμονέστατον ποιεῖ, τοὺς δὲ ἀδικη-
 θέντας καὶ ἀδικῆσαι οὐκ ἂν ἐθέλοντας ἀθλιωτάτους. Ἔστιν δὲ
 τοῦτο τυραννίς, ἢ οὐ κατὰ σμικρὸν τᾷλλότρια καὶ λάθρα καὶ
 βία ἀφαιρεῖται, καὶ ἱερὰ καὶ ὅσια καὶ ἴδια καὶ δημόσια, ἀλλὰ
 b συλλήβδην· ὧν ἐφ' ἐκάστῳ μέρει ὅταν τις ἀδικήσας μὴ
 λάθῃ, ζημιουῖται τε καὶ ὀνειδῇ ἔχει τὰ μέγιστα — καὶ γὰρ
 ἱερόσυλοι καὶ ἀνδραποδισταὶ καὶ τοιχωρύχοι καὶ ἀποστερηταὶ
 καὶ κλέπται οἱ κατὰ μέρη ἀδικοῦντες τῶν τοιούτων κακουρ-
 5 γημάτων καλοῦνται — ἐπειδὴν δέ τις πρὸς τοῖς τῶν πολιτῶν
 χρήμασιν καὶ αὐτοὺς ἀνδραποδισάμενος δουλώσῃται, ἀντὶ
 τούτων τῶν αἰσχρῶν ὀνομάτων εὐδαιμόνες καὶ μακάριοι
 c κέκληνται, οὐ μόνον ὑπὸ τῶν πολιτῶν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν
 ἄλλων ὅσοι ἂν πύθωνται αὐτὸν τὴν ὅλην ἀδικίαν ἡδίκηκότα·
 οὐ γὰρ τὸ ποιεῖν τὰ ἄδικα ἀλλὰ τὸ πάσχειν φοβούμενοι
 ὀνειδίζουσιν οἱ ὀνειδίζοντες τὴν ἀδικίαν. Οὕτως, ᾧ Σώκρατες,
 5 καὶ ἰσχυρότερον καὶ ἐλευθεριώτερον καὶ δεσποτικώτερον ἀδι-
 κία δικαιοσύνης ἐστὶν ἱκανῶς γιγνομένη, καὶ ὅπερ ἐξ ἀρχῆς
 ἔλεγον, τὸ μὲν τοῦ κρείττονος συμφέρον τὸ δίκαιον τυγχάνει
 ὄν, τὸ δ' ἄδικον ἐαυτῷ λυσιτελοῦν τε καὶ συμφέρον.
 d Ταῦτα εἰπὼν ὁ Θρασύμαχος ἐν νῆϊ εἶχεν ἀπέναντι τοῦ ἰουθήκη
 βαλανεύς ἡμῶν καταντλήσας κατὰ τῶν ὤτων αὐτοῦ καὶ
 πολὺν τὸν λόγον· οὐ μὴν εἵασάν γε αὐτὸν οἱ παρόντες,

ταση του θέματος, αν οι δίκαιοι άνθρωποι ζουν καλύτερα και είναι πιο ευτυχημένοι από τους άδικους και πώς πρέπει να ζει κανείς («ὄντινα τρόπον χρῆ ζῆν»). Πρώτη διαπίστωση: Κάθε πράγμα (π.χ. ἄλογο, μάτια, αφτιά, δρεπάνι) διαθέτει μια αρετή μοναδική⁵¹ και χάρη σ' αυτήν εκτελεί⁵² το έργο που προσιδιάζει σ' αυτό (352e-353c). Δεύτερη διαπίστωση: Στην ψυχή προσιδιάζει ένα έργο (π.χ. να φροντίζει, να εξουσιάζει⁵³ και να συλλογίζεται κάτι) και αυτό το εκτελεί σωστά χάρη στην αρετή που διαθέτει, τη δικαιοσύνη.

Συνεπώς, η δίκαιη ψυχή και ο δίκαιος άνθρωπος θα ζήσει καλά, ενώ ο άδικος θα ζήσει άσχημα· ἄα ο δίκαιος είναι ευτυχημένος, ενώ ο άδικος είναι για λύπηση, η δε δικαιοσύνη είναι αυτή που ωφελεί, ενώ η αδικία βλάπτει.

Στο διάστημα που ο Σωκράτης ανασκευάζει τις τρεις παραπάνω θέσεις, ο Θρασύμαχος αποστομώνεται από τον Σωκράτη και παραδέχεται τα όσα αυτός λέει, δίνοντας ως επί το πλείστον μονολεκτικές απαντήσεις. Παρ' όλον ότι ο Θρασύμαχος δεν μπόρεσε να υποστηρίξει τις θέσεις του, ο Σωκράτης δεν έμεινε ευχαριστημένος από το αποτέλεσμα της όλης συζήτησης. Ο ίδιος παρατηρεί ότι η συζήτηση είχε στραφεί στους ποιοτικούς προσδιορισμούς που μπορεί να πάρει η δικαιοσύνη και στα αποτελέσματά της. Δεν επροχώρησε όμως καθόλου η διερεύνη-

51. Στον Μένωνα (71e5-72a5), ο Μένων, μετά την αναφορά του στην αρετή του ανδρός, εξηγεί ποια είναι η αρετή της γυναίκας και κατόπιν αναφέρεται γενικά στην αρετή του παιδιού, του δούλου, του ελεύθερου: «Εἰ δὲ βούλει γυναικὸς ἀρετὴν, οὐ χαλεπὸν διελθεῖν ὅτι δεῖ αὐτὴν τὴν οἰκίαν εὖ οἰκεῖν, σῶζουσάν τε τὰ ἔνδον καὶ κατήκοον οὔσαν τοῦ ἀνδρός. Καὶ ἄλλη ἐστὶν παιδὸς ἀρετὴ, καὶ θηλείας καὶ ἄρρενος, καὶ πρεσβυτέρου ἀνδρός, εἰ μὲν βούλει, ἐλευθέρου, εἰ δὲ βούλει, δούλου. Καὶ ἄλλαι πάμπολλαι ἀρεταὶ εἰσιν, ὥστε οὐκ ἀπορία εἶπεν ἀρετῆς περὶ ὃ τι ἐστίν· καθ' ἑκάστην γὰρ τῶν πράξεων καὶ τῶν ἡλικιῶν πρὸς ἑκάστον ἔργον ἑκάστῳ ἡμῶν ἡ ἀρετὴ ἐστίν· ὡσαύτως δέ, οἶμαι, ὧ Σώκρατες, καὶ ἡ κακία».

52. Πρόκειται για την «οἰκαιοπραγία», που θα αναπτυχθεί αργότερα στο τέταρτο βιβλίο (434c) ως χαρακτηριστικό των τριών τάξεων της Πολιτείας και συνδέεται με τη δικαιοσύνη: «Ἡ ἀπασχόληση τῆς τάξης τῶν χρηματιστῶν, τῶν επικούρων καὶ τῶν φυλάκων στὴν ἀσχολία πού τους ἀνήκει, πράγμα πού γίνεται ὅταν καθεμίᾳ ἀπὸ τὶς τάξεις αὐτὲς κοιτάζει τὴ δουλειά της, ἢ μπορεῖ, ἀντίθετα πρὸς τὸν προηγούμενο ὀρισμὸ, νὰ χαρακτηριθεῖ ὡς δικαιοσύνη καὶ νὰ κάνει τὴν πόλιν δίκαιη» (Μτφρ. Κ. Γεωργούλη).

Ο Γεωργούλης σημειώνει (ὁπ.π., σ. 402) ὅτι ἡ κατάκριση τῆς πολυπραγμοσύνης εἶναι καὶ ἐμμεση πολεμικὴ κατὰ τῆς ἀντίληψης ὅτι μέσα στὴν Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία τὸ άτομο ἀποκτοῦσε πολυμερὴ μόρφωση καὶ πολυμερές διαφέρον. Πρβλ. Επιτάφιος Περικλή, Θουκυδ. Η, 41, 1-2: «Καὶ καθ' ἑκάστον δοκεῖν ἂν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλείστ' ἂν εἶδῃ καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὐτάρκες ποιεῖσθαι».

53. Το έργο αυτό της ψυχής είναι μια ιδέα που ξαναγυρίζει συνεχώς στον Πλάτωνα. Στη διδασκαλία αυτή στηρίζεται η υποταγή του σώματος στην ψυχή, στον Φαίδωνα, 80a και στον Πρώτον Αλκιβιάδη, 130a.

- 5 ἄλλ' ἠνάγκασαν ὑπομείναι τε καὶ παρασχεῖν τῶν εἰρημένων
 λόγον. Καὶ δὴ ἔγωγε καὶ αὐτὸς πάνυ ἐδεόμην τε καὶ εἶπον·
 ὦ δαιμόνιε Θρασύμαχε, οἷον ἐμβαλὼν λόγον ἐν νῶ ἔχεις
 ἀπιέναι πρὶν διδάξαι ἱκανῶς ἢ μαθεῖν εἴτε οὕτως εἴτε ἄλλως
 e ἔχει; Ἡ σμικρὸν οἶε ἐπιχειρεῖν πρᾶγμα διορίζεσθαι ὅλου
 βίου διαγωγὴν, ἣ ἂν διαγόμενος ἕκαστος ἡμῶν λυσιτελε-
 στάτην ζωὴν ζῶη;
 Ἐγὼ γὰρ οἶμαι, ἔφη ὁ Θρασύμαχος, τοῦτι ἄλλως ἔχειν;
 5 Ὑποεικας, ἦν δ' ἐγώ – ἥτοι ἡμῶν γε οὐδὲν κήδεσθαι, οὐδέ
 τι φροντίζειν εἴτε χεῖρον εἴτε βέλτιον βιωσόμεθα ἀγνοοῦντες
 ὃ σὺ φῆς εἰδέναι. Ἀλλ', ὠγαθέ, προθυμοῦ καὶ ἡμῖν ἐνδεί-
 345 ξασθαι – οὗτοι κακῶς σοι κείσεται ὅτι ἂν ἡμᾶς τοσοῦσδε
 ὄντας εὐεργετήσης – ἐγὼ γὰρ δὴ σοι λέγω τό γ' ἐμόν, ὅτι
 οὐ πείθομαι οὐδ' οἶμαι ἀδικίαν δικαιοσύνης κερδαλεώτερον
 εἶναι, οὐδ' ἐὰν ἑὰ τις αὐτὴν καὶ μὴ διακωλύῃ πράττειν ἃ
 5 βούλεται. Ἀλλ', ὠγαθέ, ἔστω μὲν ἄδικος, δυνάσθω δὲ
 ἀδικεῖν ἢ τῷ λανθάνειν ἢ τῷ διαμάχεσθαι, ὅμως ἐμέ γε οὐ
 πείθει ὥς ἔστι τῆς δικαιοσύνης κερδαλεώτερον. Ταῦτ' οὖν
 b καὶ ἕτερος ἴσως τις ἡμῶν πέπονθεν, οὐ μόνος ἐγώ· πείσον
 οὖν, ὦ μακάριε, ἱκανῶς ἡμᾶς ὅτι οὐκ ὀρθῶς βουλευόμεθα
 δικαιοσύνην ἀδικίας περὶ πλείονος ποιούμενοι.
 Καὶ πῶς, ἔφη, σὲ πείσω; Εἰ γὰρ οἷς νυνδὴ ἔλεγον μὴ
 5 πέπεισαι, τί σοι ἔτι ποιήσω; Ἡ εἰς τὴν ψυχὴν φέρων ἐνθῶ
 τὸν λόγον;
 Μὰ Δί', ἦν δ' ἐγώ, μὴ σύ γε· ἀλλὰ πρῶτον μὲν, ἃ ἂν
 εἵπης, ἔμμενε τούτοις, ἢ ἐὰν μετατιθῇ, φανερώς μετατίθεσο
 καὶ ἡμᾶς μὴ ἐξαπάτα. Νῦν δὲ ὀρᾷς, ὦ Θρασύμαχε — ἔτι
 c γὰρ τὰ ἔμπροσθεν ἐπισκεψώμεθα — ὅτι τὸν ὥς ἀληθῶς ἰατρὸν
 τὸ πρῶτον ὀριζόμενος τὸν ὥς ἀληθῶς ποιμένα οὐκέτι ᾧ
 5 δεῖν ὕστερον ἀκριβῶς φυλάξαι, ἀλλὰ πιαίνειν οἶε αὐτὸν τὰ
 πρόβατα, καθ' ὅσον ποιμὴν ἐστίν, οὐ πρὸς τὸ τῶν προ-
 βάτων βέλτιστον βλέποντα ἄλλ', ὥσπερ δαιτυμόνα τινα καὶ
 d μέλλοντα ἐστιάζεσθαι, πρὸς τὴν εὐχίαν, ἢ αὐτὸς πρὸς τὸ
 ἀποδόσθαι, ὥσπερ χρηματιστὴν ἄλλ' οὐ ποιμένα. Τῇ δὲ
 ποιμενικῇ οὐ δήπου ἄλλου του μέλει ἢ ἐφ' ᾧ τέτακται, ὅπως

ση του καθορισμού της ουσίας της δικαιοσύνης. Ομολογώντας την άγνοιά του ο Σωκράτης σχετικά με το θέμα αυτό, θέτει το πρόβλημα που πρέπει να συζητηθεί: τι είναι η δικαιοσύνη στην ουσία της, και αν αυτός που έχει αυτήν την αρετή είναι ή δεν είναι ευτυχισμένος.⁵⁴

7. Δύο παράλληλες αξιολογήσεις του Θρασύμαχου ως εκφραστή της αλαζονείας της δύναμης

Από τις πολλές απόψεις που έχουν διατυπωθεί στο παρελθόν για τη βασική θέση του Θρασύμαχου στην *Πολιτεία* ως προς τη δικαιοσύνη, θα σταθούμε εδώ ιδιαίτερα σε δύο που διακρίνονται για τον «πραγματιστικό» χαρακτήρα της η μια και τον «κοινωνιολογικό» η άλλη, αλλά που και οι δύο «απαλλάσσουν» τον Θρασύμαχο από την κατηγορία που τον βαρύνει ως κυνικό εκφραστή της αλαζονείας της δύναμης.

Ο W.K.C. Guthrie⁵⁵ υποστηρίζει ότι η κινητήρια δύναμη πίσω από τον Θρασύμαχο είναι μάλλον το σφοδρό συναίσθημα παρά η φιλοσοφική έρευνα. Τίποτε από αυτά δεν διαφαίνεται σε μια σύνοψη της συζήτησης, αλλά τονίζεται από τον Πλάτωνα σε κάθε ευκαιρία. Παρασυρμένος από το σφοδρό συναίσθημα ο Θρασύμαχος δίνει εσκεμμένα στην πρόκλησή του μια φοβερά παράδοξη μορφή: «Δικαιοσύνη; Δεν είναι τίποτε άλλο από το συμφέρον του ισχυρότερου!». Αυτό δεν είναι απαραίτητο να το πάρουμε κατά λέξη, όπως δεν το εννοεί κάποιος όταν αηδιασμένος από την επιτυχία των κακών και τη δυστυχία πολλών καλών ανθρώπων αναφωνεί: «Δεν υπάρχει δικαιοσύνη, η δικαιοσύνη είναι ανύπαρκτη». Αυτό που εννοεί στην πραγματικότητα είναι ότι υπάρχει αυτό το πράγμα που λέγεται δικαιοσύνη, και ο ίδιος γνωρίζει πολύ καλά τι είναι, αλλά το αναζήτησε και δεν το βρήκε σ' αυτόν τον κόσμο. Η έκπληξη που προκαλεί αυτό το παράδοξο βρίσκεται στο γεγονός ότι στον κάθε αρχαίο Έλληνα οι λέξεις «δικαιοσύνη» και «δίκαιον» γεννούσαν την εντύπωση μιας θετικής ηθικής αξίας. Στην πραγματικότητα όμως περιέκλειαν ένα τόσο ευρύ πεδίο, ώστε η έννοια «δίκαιον» μπορούσε να θεωρηθεί σχεδόν ίσης έκτασης με την έννοια της «ηθικής αξίας».

Όπως εξηγεί ο συγγραφέας, επειδή ο όρος «δίκαιον» είναι φορτισμένος σε τόσο μεγάλο βαθμό με ηθική επιδοκιμασία, ήταν δύσκολο για οποιονδήποτε αρχαίο Έλληνα να πει απροκάλυπτα ότι με αυτόν εννοεί απλώς το συμφέρον του ισχυροτέρου. Στον Θουκυδίδη οι επικριτές της τακτικής της βίας αντιπαραθέτουν τις δύο έννοιες «δίκαιον» και «συμ-

54. *Πολιτεία*, I, 354c1-3: «Ὅποτε γὰρ τὸ δίκαιον μὴ οἶδα ὅ ἐστιν, σχολὴ εἶσθαι εἴτε ἀρετὴ τις οὕσα τυγχάνει εἴτε καὶ οὐ, καὶ πότερον ὁ ἔχων αὐτὸ αὐτὸν εὐδαίμων ἔσται ἢ εὐδαίμων».

55. W.K.C. Guthrie. *Οι Σοφιστές*, σσ. 123-126.

- τούτῳ τὸ βέλτιστον ἐκποριεῖ — ἐπεὶ τά γε αὐτῆς ὥστ' εἶναι
 βελτίστη ἱκανῶς δῆπου ἐκπεπόρισται, ἕως γ' ἂν μηδὲν
 5 ἐνδέῃ τοῦ ποιμενικῆ εἶναι — οὕτω δὲ ὥμην ἔγωγε νυνδὴ
 ἀναγκαῖον εἶναι ἡμῖν ὁμολογεῖν πᾶσαν ἀρχήν, καθ' ὅσον
 ἀρχή, μηδενὶ ἄλλῳ τὸ βέλτιστον σκοπεῖσθαι ἢ ἐκείνῳ, τῷ
 e ἀρχομένῳ τε καὶ θεραπευομένῳ, ἔν τε πολιτικῇ καὶ ἰδιωτικῇ
 ἀρχῇ. Σὺ δὲ τοὺς ἄρχοντας ἐν ταῖς πόλεσιν, τοὺς ὡς ἀληθῶς
 ἄρχοντας, ἐκόντας οἷε ἄρχειν;
 Μὰ Δί' οὐκ, ἔφη, ἀλλ' εὖ οἶδα.
- 5 Τί δέ, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Θρασύμαχε; Τὰς ἄλλας ἀρχὰς οὐκ
 ἐννοεῖς ὅτι οὐδεὶς ἐθέλει ἄρχειν ἐκόν, ἀλλὰ μισθὸν αἰτοῦσιν.
 ὡς οὐχὶ αὐτοῖσιν ὠφελίαν ἐσομένην ἐκ τοῦ ἄρχειν ἀλλὰ
 346 τοῖς ἀρχομένοις; Ἐπεὶ τοσόνδε εἶπέ· οὐχὶ ἐκάστην μέντοι
 φαμέν ἐκάστοτε τῶν τεχνῶν τούτῳ ἐτέραν εἶναι, τῷ ἐτέραν
 τὴν δύναμιν ἔχειν; Καί, ὦ μακάριε, μὴ παρὰ δόξαν ἀποκρίνου,
 ἵνα τι καὶ περαίνωμεν.
- 5 Ἀλλὰ τούτῳ, ἔφη, ἐτέρα.
 Οὐκοῦν καὶ ὠφελίαν ἐκάστη τούτων ἰδίαν τινὰ ἡμῖν παρέ-
 χεται ἀλλ' οὐ κοινήν, οἷον ἰατρικὴ μὲν ὑγίειαν, κυβερνητικὴ
 δὲ σωτηρίαν ἐν τῷ πλεῖν, καὶ αἱ ἄλλαι οὕτω;
 Πάνυ γε.
- b Οὐκοῦν καὶ μισθωτικὴ μισθόν; Αὕτη γὰρ αὐτῆς ἡ δύναμις·
 ἢ τὴν ἰατρικὴν σὺ καὶ τὴν κυβερνητικὴν τὴν αὐτὴν καλεῖς;
 Ἡ ἐάνπερ βούλῃ ἀκριβῶς διορίζειν, ὥσπερ ὑπέθου, οὐδέν τι
 μᾶλλον, ἐὰν τις κυβερνῶν ὑγιῆς γίγνηται διὰ τὸ συμφέρον
 5 αὐτῷ πλεῖν ἐν τῇ θαλάττῃ, ἔνεκα τούτου καλεῖς μᾶλλον
 αὐτὴν ἰατρικὴν;
 Οὐ δῆτα, ἔφη.
 Οὐδέ γ', οἶμαι, τὴν μισθωτικὴν, ἐὰν ὑγιαίνει τις μισθοαρνῶν.
 Οὐ δῆτα.
- 10 Τί δέ; Τὴν ἰατρικὴν μισθοαρνητικὴν, ἐὰν ἰώμενός τις
 μισθοαρνῇ;
 c Οὐκ ἔφη.
 Οὐκοῦν τὴν γε ὠφελίαν ἐκάστης τῆς τέχνης ἰδίαν ὁμο-
 λογήσαμεν εἶναι;

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΤΗΣ ΙΔΙΑΝ ΟΜΟ

φέρουν» όταν διατυπώνουν κατηγορίες του τύπου: «Ενεργείτε σύμφωνα με το συμφέρον σας, ενώ προσποιείστε ότι είστε δίκαιοι». Κι όμως, εκτός από την κατηγορία ότι έβλαζαν τη δύναμη πάνω από τη δικαιοσύνη (III, 39, 3), σε μια δημηγορία του Βρασίδα γίνεται λόγος ακόμη και για «τη δικαίωση της μεγαλύτερης δύναμης» («*ἰσχύος δικαίωσει*», IV, 86, 6). Στον διάλογο των Μηλίων οι Αθηναίοι κατηγορούν τους Σπαρτιάτες ότι ταυτίζουν τη δικαιοσύνη με το συμφέρον τους, αλλά οι ίδιοι υιοθετούν την άποψη του Θρασύμαχου όταν ισχυρίζονται: «Αυτό που θεωρούμε δίκαιο (*«δικαιοῦμεν»*) συμφωνεί με τη θρησκευτική πίστη και τις προθέσεις των ανθρώπων: και τα ανθρώπινα και τα θεία υπακούουν σε έναν νόμο, ο οποίος στηρίζεται στη φυσική αναγκαιότητα ότι ο ισχυρότερος υποτάσσει τους άλλους».⁵⁶ Εδώ παρατηρούμε την αντιστροφή των αξιών, για την οποία ο Θουκυδίδης κάνει λόγο στο τρίτο βιβλίο, σε όλη της την ωμότητα, αν και πιο συχνά, όπως λέει, η μισητή πράξη καλυπτόταν κάτω από μια ωραία διατύπωση.⁵⁷

Κατά τη γνώμη του συγγραφέα, σκοπός του Θρασύμαχου είναι να αποκαλύψει την υποκρισία και να δείξει πώς διαστρέφεται το νόημα της δικαιοσύνης. Άνθρωποι και πόλεις ενεργούν σαν να είναι δίκαιο να καταπιέζονται οι αδύνατοι, και οι δυνατοί κάνουν αυτό που θέλουν στηριζόμενοι μόνο στο δικαίωμα που τους δίνει η δύναμή τους, ενώ τις πε-

56. Θουκυδίδης *Ιστοριών* V, 105, 1-2: «Οὐδὲν γὰρ ἔξω τῆς ἀνθρωπείας τῶν μὲν ἐς τὸ θεῖον νομίσεως, τῶν δ' ἐς σφᾶς αὐτοὺς βουλῆσεως δικαιοῦμεν ἢ πράσσομεν. Ἦγούμεθα γὰρ τό τε θεῖον δόξῃ τὸ ἀνθρώπειόν τε σαφῶς διὰ παντὸς ὑπὸ φύσεως ἀναγκαίας, οὐ ἂν κρατῇ ἄρχειν». («Γιατί τίποτε ἀπ' ὅ,τι ἀπαιτούμε ἢ πράττουμε δὲν ἀντιβαίνει σὲ αὐτὰ πού ὀφείλουν οἱ ἄνθρωποι νὰ πιστεύουν σὲ σχέση μὲ τοὺς θεοὺς καὶ νὰ θέλουν σὲ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους. Πιστεύουμε δηλαδή ὅτι καὶ οἱ θεοὶ καὶ, προφανῶς, οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ φυσικὴ ἀναγκαιότητα ἐπιβάλλουν πάντοτε τὴν κυριαρχία τους στὸν ἀσθενέστερο». Μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλου).

57. Ὁπ.π., III, 82, 8: «Αἰτία γὰρ ὅλα αὐτὰ εἶναι ἡ φιλαρχία ἀπὸ πλεονεξία καὶ φιλοδοξία: ἀπ' αὐτὰ τὰ δυο καὶ ἡ παθιασμένη προθυμία καθεμιάς μερίδας, ὅταν ἀρχίζαν τὶς διαμάχες, νὰ υπερισχύσει. Γιατί ὅσοι σὲς διάφορες πόλεις γίνονταν ἀρχηγοὶ τῶν δύο πολιτικῶν μερίδων προβάλλοντας ὡραία συνθήματα, ὅπως ἀπ' τὴν μια τὴν ἰσότητα ὅλων τῶν πολιτῶν μπροστὰ στὸν νόμο, ἀπ' τὴν ἄλλη τὴ συνετὴ κυβέρνησιν τῶν ἀριστῶν, με τὰ λόγια υπηρετοῦσαν τὸ συμφέρον τῆς πολιτείας, ἐνὼ στὴν πραγματικότητα ὠφελοῦνταν αὐτοὶ προσωπικά: καὶ ἐπειδὴ με κάθε μέσο ἀγωνιζόταν νὰ υπερισχύσει ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, ἀποτόλμησαν τὰ πιο φοβερά πράγματα καὶ ἐπιδίωξαν ἀκόμη μεγαλύτερες ἀντεκδικήσεις, ἐπιβάλλοντάς τες ὅχι ὥς τὸ σημεῖο πού ἐπέτρεπε ἡ δικαιοσύνη καὶ τὸ συμφέρον τῆς πολιτείας, ἀλλὰ βάζοντας ὅριο σ' αὐτές ὅ,τι κάθε φορὰ νόμιζαν πῶς θὰ ικανοποιούσε τὴν παρὰ τὰξιν τους: καὶ ἦταν ἑτοιμοί, εἴτε με τὴν ἀδίκῃ καταδίκῃ τῶν ἀντιπάλων τους εἴτε με τὴ βίαιῃ ἀρπαγῇ τῆς ἐξουσίας, νὰ χορτάσουν τὶς φιλοδοξίες τους τῆς στιγμῆς. Ἔτσι καμιά ἀπ' τὶς δυο μερίδες δὲν νοιαζόταν γιὰ τὴν τήρησιν τῶν κανόνων τῆς εὐσεβείας, καὶ ἀκούσαν τοὺς μεγαλύτερους ἐπαίνους ὅσοι, κάτω ἀπὸ ὡραία λόγια, τυχαῖα νὰ σκεπάσουν μισητὰς πράξεις. Οἱ πολῖτες πού ἐμενάν οὐδέτεροι ἐξοντώνονταν καὶ ἀπ' τὰς δυο μερίδες, εἴτε γιατί δὲν ἀνυψίζονταν μαζί τους εἴτε ἀπὸ φθόνον, ἐπειδὴ θὰ ἐπιζούσαν» (Μτφρ. Α. Γεωργοπαπαδάκου).

Ἦστω, ἔφη.

5 Ἦντινα ἄρα ὠφελίαν κοινῇ ὠφελοῦνται πάντες οἱ δημιουργοί, δῆλον ὅτι κοινῇ τινι τῷ αὐτῷ προσχρώμενοι ἀπ' ἐκείνου ὠφελοῦνται.

Ἦοικεν, ἔφη.

10 Φαμέν δέ γε τὸ μισθὸν ἀρνυμένους ὠφελεῖσθαι τοὺς δημιουργοὺς ἀπὸ τοῦ προσχρῆσθαι τῇ μισθωτικῇ τέχνῃ γίγνεσθαι αὐτοῖς.

Συνέφη μόγεις.

d Οὐκ ἄρα ἀπὸ τῆς αὐτοῦ τέχνης ἐκάστω αὕτη ἡ ὠφελία ἐστίν, ἢ τοῦ μισθοῦ λῆψις, ἀλλ', εἰ δεῖ ἀκριβῶς σκοπεῖσθαι, ἢ μὲν ἰατρικὴ ὑγίειαν ποιεῖ, ἢ δὲ μισθαρνητικὴ μισθόν, καὶ ἢ μὲν οἰκοδομικὴ οἰκίαν, ἢ δὲ μισθαρνητικὴ αὐτῇ ἐπομένῃ

5 μισθόν, καὶ αἱ ἄλλαι πᾶσαι οὕτως τὸ αὐτῆς ἐκάστη ἔργον ἐργάζεται καὶ ὠφελεῖ ἐκείνο ἐφ' ᾧ τέτακται. Ἐὰν δὲ μὴ μισθὸς αὐτῇ προσγίγνηται, ἔσθ' ὅτι ὠφελεῖται ὁ δημιουργὸς ἀπὸ τῆς τέχνης;

Οὐ φαίνεται, ἔφη.

e Ἄρ' οὖν οὐδ' ὠφελεῖ τότε, ὅταν προῖκα ἐργάζεται;

Οἶμαι ἔγωγε.

Οὐκοῦν, ὦ Θρασύμαχε, τοῦτο ἤδη δῆλον, ὅτι οὐδεμία τέχνη οὐδὲ ἀρχὴ τὸ αὐτῇ ὠφέλιμον παρασκευάζει, ἀλλ', 5 ὅπερ πάλαι ἐλέγομεν, τὸ τῷ ἀρχομένῳ καὶ παρασκευάζει καὶ ἐπιτάττει, τὸ ἐκείνου συμφέρον ἥττονος ὄντος σκοποῦσα, ἀλλ' οὐ τὸ τοῦ κρείττονος. Διὰ δὴ ταῦτα ἔγωγε, ὦ φίλε Θρασύμαχε, καὶ ἄρτι ἔλεγον μηδένα ἐθέλειν ἐκόντα ἄρχειν καὶ τὰ ἀλλότρια κακὰ μεταχειρίζεσθαι ἀνορθοῦντα.

347 ἀλλὰ μισθὸν αἰτεῖν, ὅτι ὁ μέλλων καλῶς τῇ τέχνῃ πράξειν οὐδέποτε αὐτῷ τὸ βέλτιστον πράττει οὐδ' ἐπιτάττει κατὰ τὴν τέχνην ἐπιτάττων, ἀλλὰ τῷ ἀρχομένῳ· ὦν δὴ ἔνεκα, ὡς ἔοικε, μισθὸν δεῖν ὑπάρχειν τοῖς μέλλουσιν 5 ἐθελήσειν ἄρχειν, ἢ ἀργύριον ἢ τιμὴν ἢ ζημίαν τὴν μὴ ἄρχῃ.

Πῶς τοῦτο λέγεις, ὦ Σώκρατες; Ἐφ' ὃ Γλαῦκων τοὺς μὲν γὰρ δύο μισθοὺς γινώσκων, τὴν δὲ ζημίαν ἦντινα λέγεις

ρισσότερες φορές αρνούνται μεν ότι η αρχή αυτή αληθεύει, κατηγορούν όμως τους αντιπάλους τους ότι ενεργούν σαν να αλήθευε.

Αυτό, λέει ο συγγραφέας, είναι το κλίμα μέσα στο οποίο πρέπει να τοποθετήσει κανείς την αλληλεπίδραση του πραγματικού και του ιδεώδους, του «είναι» και του «έπρεπε να είναι» στα λόγια του Θρασύμαχου. Αυτό εξηγεί μια κάποια σύγχυση που τραβά αμέσως την προσοχή του αναγνώστη. Ο Θρασύμαχος, με περιφρόνηση και οργή κάνει στην αρχή μια παρατήρηση βασισμένη στην πραγματικότητα, ότι δηλαδή «δικαιοσύνη δεν είναι τίποτε άλλο από το συμφέρον του ισχυρότερου», που αργότερα το εστιάζει στο «συμφέρον αυτών που κυβερνούν», είτε αυτό θα μπορούσε να το χαρακτηρίσει κανείς ανατροπή της τρέχουσας ηθικής – η λέξη «δικαιοσύνη» εξακολουθεί να δηλώνει επιδοκιμασία, αλλά χρησιμοποιείται για κάτι που ως τώρα κανείς δεν θα ομολογούσε ότι το επιδοκιμάζει – είτε αφαίρεση του ηθικού της περιεχομένου από την ίδια τη λέξη. Αυτό που εκφράζεται με τη λέξη «δικαιοσύνη» σήμερα δεν έχει καμιά σχέση με το δίκαιο και το άδικο· απλώς χρησιμοποιείται για να δηλώνει το συμφέρον οποιουδήποτε κρατά τα ηνία της εξουσίας, σε μια δεδομένη στιγμή. Όλες οι κυβερνήσεις θεσπίζουν νόμους που εξυπηρετούν το συμφέρον τους, και αυτό το ονομάζουν δικαιοσύνη. Αυτή είναι η πραγματικότητα: ο έπαινος ή η μομφή δεν έχουν καμιά σχέση με τη δικαιοσύνη. Τα υπόλοιπα μπορεί κανείς να τα συμπληρώσει από τον Θουκυδίδη: πρόκειται για κάτι που απορρέει από τη φύση του ανθρώπου, κάτι το αναγκαίο, ώστε, όπως έλεγε ο Ερμοκράτης, δεν πρέπει να κατακρίνονται οι δυνατοί που επιζητούν την εξουσία, αλλά, από την άλλη μεριά, δεν υπάρχει στην πράξη τους αυτή κάτι το ηθικά αξιέπαινο. Το να κρατάς τους άλλους κάτω από την εξουσία σου είναι απλώς ωφέλιμο, και για μια δύναμη που άρχει είναι επικίνδυνο να τρέφει αισθήματα οίκτου και φιλανθρωπίας. Αυτό διακήρυσσαν ο Περικλής, ο Κλέων, και πολλοί άλλοι, την εποχή του Θρασύμαχου.⁵⁸

58. Σύμφωνα με τον Guthrie (Σοφιστές, σ. 116), η πιο γνωστή περίπτωση αμοραλιστικού «ρεαλισμού» είναι ο διάλογος που ισχυρίζεται ο Θουκυδίδης ότι έγινε ανάμεσα στους απεσταλμένους των Αθηναίων και τους κατοίκους της Μήλου, που οι Αθηναίοι ήθελαν να την εξαναγκάσουν να γίνει μέλος της συμμαχίας τους (5, 85-111). Οι Αθηναίοι αρχίζουν λέγοντας ότι ούτε οι ίδιοι θα χρησιμοποιήσουν επιχειρήματα από την ηθική ούτε περιμένουν κάτι τέτοιο από τους κατοίκους της Μήλου, γιατί και οι δύο πλευρές γνωρίζουν ότι κατά την κρίση των ανθρώπων η δικαιοσύνη βασίζεται στην ισότητα δύναμης: οι δυνατοί κάνουν ό,τι μπορούν και οι αδύνατοι υποκύπτουν. Πολύ καλά, λένε οι κάτοικοι της Μήλου (κεφ. 90). Για να περιοριστούμε, όπως θέλετε εσείς, σε ό,τι αφορά στο συμφέρον παρά στη δικαιοσύνη, ισχυρίζομαστε ότι γενικά είναι χρήσιμοι αυτοί που κινδυνεύουν να επικαλούνται το σωστό και το δίκαιο (τὰ εἰκότα καὶ δίκαια) – μια αρχή που ίσως και σεις οι ίδιοι βρεθείτε στην ανάγκη να επικαλεσείτε κάποια μέρα (98). Εφόσον μας απαγορεύετε να μιλούμε για δικαιοσύνη και μας ζητάτε να υποκύψουμε στο συμφέρον σας (ξυμφόρῳ), θα σας πούμε τι είναι καλό (χρήσιμον) για μας και, εφόσον

- καὶ ὡς ἐν μισθοῦ μέρει εἴρηκας, οὐ συνῆκα.
- 10 Τὸν τῶν βελτίστων ἄρα μισθόν, ἔφην, οὐ συνιείς, δι' ὃν
b ἄρχουσιν οἱ ἐπεικέστατοι, ὅταν ἐθέλωσιν ἄρχειν. Ἡ οὐκ
οἶσθα ὅτι τὸ φιλότιμόν τε καὶ φιλάργυρον εἶναι ὄνειδος
λέγεται τε καὶ ἔστιν;
Ἦγῶγε, ἔφη.
- 5 Διὰ ταῦτα τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, οὔτε χρημάτων ἕνεκα ἐθέ-
λουσιν ἄρχειν οἱ ἀγαθοὶ οὔτε τιμῆς· οὔτε γὰρ φανερώς
πραττόμενοι τῆς ἀρχῆς ἕνεκα μισθὸν μισθωτοὶ βούλονται
κεκληθῆσθαι, οὔτε λάθρα αὐτοὶ ἐκ τῆς ἀρχῆς λαμβάνοντες
κλέπται. Οὐδ' αὖ τιμῆς ἕνεκα· οὐ γὰρ εἰσι φιλότιμοι. Δεῖ δὲ
c αὐτοῖς ἀνάγκην προσεῖναι καὶ ζημίαν, εἰ μέλλουσιν ἐθέ-
λειν ἄρχειν – ὅθεν κινδυνεύει τὸ ἐκόντα ἐπὶ τὸ ἄρχειν ἵεναι
ἀλλὰ μὴ ἀνάγκην περιμένειν αἰσχρὸν νενομίσθαι – τῆς δὲ
ζημίας μεγίστη τὸ ὑπὸ πονηροτέρου ἄρχεσθαι, ἐὰν μὴ αὐτὸς
5 ἐθέλῃ ἄρχειν· ἦν δεισαντές μοι φαίνονται ἄρχειν, ὅταν
ἄρχωσιν, οἱ ἐπεικεῖς, καὶ τότε ἔρχονται ἐπὶ τὸ ἄρχειν οὐχ
ὡς ἐπ' ἀγαθὸν τι ἰόντες οὐδ' ὡς εὐπαθήσοντες ἐν αὐτῷ, ἀλλ'
d ὡς ἐπ' ἀναγκαῖον καὶ οὐκ ἔχοντες ἑαυτῶν βελτίοσιν ἐπι-
τρέψαι οὐδὲ ὁμοίοις. Ἐπεὶ κινδυνεύει πόλις ἀνδρῶν ἀγα-
θῶν εἰ γένοιτο, περιμάχητον ἂν εἶναι τὸ μὴ ἄρχειν ὥσπερ
νυνὶ τὸ ἄρχειν, καὶ ἐνταῦθ' ἂν καταφανὲς γενέσθαι ὅτι τῷ
5 ὄντι ἀληθινὸς ἄρχων οὐ πέφυκε τὸ αὐτῷ συμφέρον σκοπεῖ-
σθαι ἀλλὰ τὸ τῷ ἀρχομένῳ· ὥστε πᾶς ἂν ὁ γινώσκων τὸ
ὠφελεῖσθαι μάλλον ἔλοιτο ὑπ' ἄλλου ἢ ἄλλον ὠφελῶν
πράγματα ἔχειν. Τοῦτο μὲν οὖν ἔγωγε οὐδαμῇ συγχωρῶ
e Θρασυμάχῳ, ὡς τὸ δίκαιόν ἐστιν τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον.
Ἀλλὰ τοῦτο μὲν δὴ καὶ εἰς αὐθις σκεψόμεθα· πολὺ δέ μοι
δοκεῖ μεῖζον εἶναι ὃ νῦν λέγει Θρασύμαχος, τὸν τοῦ ἀδίκου
βίον φάσκων εἶναι κρείττω ἢ τὸν τοῦ δικαίου. Σὺ οὖν
5 ποτέρως, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Γλαύκων, αἰρή; Καὶ πότερον ἀλη-
θεστέρας δοκεῖ σοι λέγεσθαι;
Τὸν τοῦ δικαίου ἔγωγε λυσιτελέστερον βίον εἶναι.
348 Ἦκουσας, ἦν δ' ἐγώ, ὅσα ἄρτι Θρασύμαχος ἀγαθὰ διήλθεν
τῷ τοῦ ἀδίκου;

Δικαιοσύνη λοιπόν είναι το συμφέρον του ισχυροτέρου και ο δίκαιος υπήκοος θα υπηρετεί αυτόν που ασκεί την εξουσία και θα υπακούει στους νόμους του εις βάρος του δικού του συμφέροντος. Αργότερα όμως ο Θρασύμαχος λέει ότι για να κρίνει κανείς τα οφέλη της αδικίας, πρέπει να την δει στην ακραία της μορφή, δηλαδή του τυράννου που σφετερίστηκε την εξουσία με συνδυασμό δύναμης και απάτης. Αυτοί που διέπραξαν μικρά αδικήματα τιμωρούνται και υφίστανται ατιμώσεις, ενώ τον τύραννο όλοι τον κολακεύουν και τον αποκαλούν ευτυχισμένο και καλότυχο. Κι όμως «αυτός ληστεύει και λεηλατεί, όχι σε μικρή αλλά σε μεγάλη κλίμακα, χωρίς να σέβεται ούτε τα ιερά ούτε τα όσια, ούτε τη δημόσια ούτε την ιδιωτική περιουσία». Αυτός είναι «το τέλειο, το ανώτατο παράδειγμα αδικίας», και αυτό, λέει στο τέλος ο Θρασύμαχος, αποδεικνύει την άποψή του ότι η αδικία είναι «πιο δυνατή, πιο ελεύθερη και πιο ισχυρή από τη δικαιοσύνη. Δικαιοσύνη είναι το συμφέρον του ισχυροτέρου, ενώ αδικία είναι το όφελος και το συμφέρον του εαυτού μας».

αυτό συμπίπτει με τα δικά σας συμφέροντα, θα προσπαθήσουμε να σας πείσουμε.

Πιο κάτω όμως (κεφ. 104) οι κάτοικοι της Μήλου επιχειρούν να εισαγάγουν επιχειρήματα από την ηθική, με τον ισχυρισμό ότι, παρά το γεγονός ότι είναι αδύνατοι, ελπίζουν στην εύνοια των θεών, γιατί έχουν το δίκιο με το μέρος τους και βρίσκονται αντιμέτωποι με άδικους ανθρώπους (όσοις πρὸς οὐ δικάους). Οι Αθηναίοι απαντούν ότι αυτή η άποψη δεν είναι ρεαλιστική:

«Αυτό που πιστεύουμε για τους θεούς και αυτό που ξέρουμε καλά για τους ανθρώπους είναι ότι πάντοτε, από φυσική αναγκαιότητα (ὕπὸ φύσεως ἀναγκαιᾶς), οι ισχυρότεροι εξουσιάζουν τους πιο αδύνατους. Δεν είμαστε εμείς που κάναμε αυτόν τον νόμον... Εμείς απλώς τον εφαρμόζουμε και θα τον αφήσουμε να ισχύει για πάντα. Και σεις στη θέση μας το ίδιο θα κάνατε... Ούτε πρόκειται να σας βοηθήσουν οι Σπαρτιάτες. Περισσότερο από κάθε άλλον, αυτοί ταυτίζουν το ευχάριστο με το καλό και το συμφέρον με το δίκαιο».

Με όμοιο τρόπο, προσφωνώντας τους ίδιους τους Σπαρτιάτες (1, 76, 2), οι αντιπρόσωποι των Αθηναίων δηλώνουν:

«Αυτό που ισχύει ανέκαθεν είναι ότι οι αδύνατοι πρέπει να υποτάσσονται στους δυνατούς... τώρα όμως, επειδή έτσι υπαγορεύει το συμφέρον σας, χρησιμοποιείτε ως επιχείρημα τη δικαιοσύνη, η οποία ωστόσο ως τώρα δεν εμπόδισε κανέναν να αποκτήσει μεγαλύτερα πλεονεκτήματα, όταν του δόθηκε η ευκαιρία να το κάνει με τη βία. Τον έπαινο τον αξίζουν εκείνοι που, ενώ η ανθρώπινη φύση τους τους παρακινεί να εξουσιάζουν τους άλλους, εντούτοις συμπεριφέρονται πιο δίκαια από ό,τι τους επιτρέπει η δύναμη που έχουν».

Μεγάλη ομοιότητα με τα παραπάνω παρουσιάζουν τα λόγια του Ερμοκράτη από τη Σικελία, με τα οποία προειδοποιεί τους συμπατριώτες του για τον κίνδυνο από τους Αθηναίους (4, 60, 1):

«Υπό το νόμιμο όνομα της συμμαχίας στρέφουν προς όφελός τους τη φυσική τους έχθρα κατά της Σικελίας... (61, 5). Το ότι συνωμοτούν με αυτόν τον τρόπο για τα επεκτατικά τους σχέδια είναι εντελώς δικαιολογημένο. Δεν κατηγορώ εκείνους που επιδιώκουν να εξουσιάζουν, αλλά εκείνους που υποκύπτουν σ' αυτούς, πράγμα πολύ εύκολο. Αποτελεί γενικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης να εξουσιάζει κανείς αυτούς που δεν προβάλλουν αντίσταση, αλλά το ίδιο και να αποκρούει αυτούς που επιτίθενται».

Ἦκουσα, ἔφη, ἀλλ' οὐ πείθομαι.

5 Βούλει οὖν αὐτὸν πείθωμεν, ἂν δυνώμεθα πη ἐξευρεῖν, ὥς οὐκ ἀληθῆ λέγει;

Πῶς γὰρ οὐ βούλομαι; Ἦ δ' ὅς.

Ἄν μὲν τοίνυν, ἦν δ' ἐγώ, ἀντικατατείναντες λέγωμεν αὐτῷ λόγον παρὰ λόγον, ὅσα αὖ ἀγαθὰ ἔχει τὸ δίκαιον εἶναι, καὶ αὖθις οὗτος, καὶ ἄλλον ἡμεῖς, ἀριθμεῖν δεήσει
b τὰγαθὰ καὶ μετρεῖν ὅσα ἐκάτεροι ἐν ἐκατέρῳ λέγομεν, καὶ ἤδη δικαστῶν τινων τῶν διακρινούντων δεησόμεθα· ἂν δὲ ὥσπερ ἄρτι ἀνομολογούμενοι πρὸς ἀλλήλους σκοπῶμεν, ἅμα αὐτοὶ τε δικασταὶ καὶ ῥήτορες ἐσόμεθα.

5 Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη.

Ὅποτέρως οὖν σοι, ἦν δ' ἐγώ, ἀρέσκει.

Οὕτως, ἔφη.

Ἰοι δὴ, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Θρασύμαχε, ἀπόκριναι ἡμῖν ἐξ ἀρχῆς. Τὴν τελέαν ἀδικίαν τελέας οὔσης δικαιοσύνης
10 λυσιτελεστέραν φῆς εἶναι;

c Πάνυ μὲν οὖν καὶ φημί, ἔφη, καὶ δι' ἅ, εἴρηκα.

Φέρε δὴ, τὸ τοιόνδε περὶ αὐτῶν πῶς λέγεις; Τὸ μὲν που ἀρετὴν αὐτοῖν καλεῖς, τὸ δὲ κακίαν;

Πῶς γὰρ οὐ;

5 Οὐκοῦν τὴν μὲν δικαιοσύνην ἀρετὴν, τὴν δὲ ἀδικίαν κακίαν;

Εἰκός γ', ἔφη, ὦ ἡδιστε, ἐπειδὴ γε καὶ λέγω ἀδικίαν μὲν λυσιτελεῖν, δικαιοσύνην δ' οὔ.

Ἀλλὰ τί μήν;

10 Τοῦναντίον, ἦ δ' ὅς.

Ἦ τὴν δικαιοσύνην κακίαν;

Οὐκ, ἀλλὰ πάνυ γενναίαν εὐήθειαν.

d Τὴν ἀδικίαν ἄρα κακοήθειαν καλεῖς;

Οὐκ, ἀλλ' εὐβουλίαν, ἔφη.

Ἦ καὶ φρόνιμοί σοι, ὦ Θρασύμαχε, δοκοῦν εἶναι καὶ ἀγαθοὶ οἱ ἀδικοί;

Οἱ γε τελέως, ἔφη, οἳ τε ἀδικεῖν, πολεῖς τε καὶ ἐθνη δυνάμενοι ἀνθρώπων ὑφ' ἑαυτοὺς ποιεῖσθαι· σὺ δὲ οἶμι με

Σύμφωνα με την ερμηνεία που προτείνεται εδώ, ο Θρασύμαχος, εκνευρισμένος από την ως τώρα συζήτηση, που κατά τη γνώμη του είναι εξωπραγματική και παιδαριώδης, αντιδρά με ένα ξέσπασμα οργής και διατυπώνει μια παράδοξη φράση, που κατά τη γνώμη του εκφράζει την πραγματικότητα: «Να τι είναι η περίφημη δικαιοσύνη σου». Δεν είναι προετοιμασμένος για τον έλεγχο στον οποίο υποβάλλει ο Σωκράτης αυτήν την κάπως ρητορική φράση και απαντά με προσβλητικά λόγια (όπως λ.χ. όταν λέει ότι ο Σωκράτης χρειάζεται τροφό), με ξεσπάσματα οργής και μια ανεπιτυχή απόπειρα να ξεφύγει (344d). Στον βαθμό που αντιπροσωπεύει μια θεωρία, πρόκειται γι' αυτό που ο Kerferd ονομάζει ηθικό μηδενισμό. Όπως έγραψε ο H.W.B. Joseph,⁵⁹ «ο Θρασύμαχος πιστεύει, όπως και ο Hobbes, ότι ο κάθε άνθρωπος ενεργεί αποβλέποντας μόνο στο προσωπικό του συμφέρον: Αν ψηφίζει νόμους, το κάνει επειδή νομίζει ότι εξυπηρετούν το ατομικό του συμφέρον· αν υπακούει σ' αυτούς, είναι επειδή νομίζει ότι τον συμφέρει περισσότερο να υπακούσει παρά να πληρώσει την ποινή για την απείθειά του, μολονότι η ίδια η πράξη που του ζητούν να κάνει ωφελεί όχι αυτόν τον ίδιο αλλά τον άρχοντα».

Σ' αυτά θα μπορούσε να προστεθεί η παρατήρηση του A.E. Taylor⁶⁰ ότι «αντίθετα με τον Hobbes, ο Θρασύμαχος δεν αισθάνεται την ανάγκη να δικαιολογήσει τον απολυταρχισμό τού «ηγεμόνα», καταφεύγοντας στην «κοινωνική συνθήκη» με την οποία του δόθηκε το δικαίωμα να εξουσιάζει· εφόσον θεωρεί ότι η έννοια «δίκαιος» δεν έχει καμιά σημασία, δεν είναι υποχρεωμένος να δείξει ότι ο ηγεμόνας δικαιωματικά απαιτεί υπακομή· είναι αρκετό να παρατηρήσει ότι η δύναμή του να επιβάλλει υπακομή εξασφαλίζεται απλώς από το γεγονός ότι αυτός είναι ο άρχοντας».

Όπως παρατήρησε ο G. Grote,⁶¹ η θεωρία αυτή είναι διαφορετική στην ουσία της από τη θεωρία του Καλλικλή στον Γοργία, που υποστηρίζει το δικαίωμα των ισχυροτέρων να ζητούν απεριόριστη δύναμη και όλες τις απολαύσεις για τον εαυτό τους, θεωρώντας κάτι τέτοιο «φυσικό νόμο», τον οποίον οι ισχυροί όχι μόνο πράγματι ακολουθούν αλλά και οφείλουν να ακολουθούν.

Τέλος, αυτή η ερμηνεία του πλατωνικού Θρασύμαχου συμφωνεί, κατά των συγγραφέα, με μια από τις λίγες μαρτυρίες που έχουμε από άλλες πηγές για τον ιστορικό Θρασύμαχο. Ένας σχολιαστής του Φαίδρου λέει ότι «έγραψε σε έναν από τους λόγους του κάτι τέτοιο: Οι θεοί δεν βλέπουν τι συμβαίνει ανάμεσα στους ανθρώπους. Αν έβλεπαν, δεν θα

59. H.W.B. Joseph, *Essays in Ancient and Modern Philosophy*, Οξφόρδη, 1935.

60. A.E. Taylor, *όπ.π.*, σ. 315.

61. G. Grote, *Plato and Other Companions of Socrates*, Λονδίνο, 1885 (1867').

- ἴσως τοὺς τὰ βαλλάντια ἀποτέμονοντας λέγειν. Λυσιτελεῖ
 μὲν οὖν, ἦ δ' ὅς, καὶ τὰ τοιαῦτα, ἐάνπερ λανθάνῃ· ἔστι δὲ
 οὐκ ἄξια λόγου, ἀλλ' ἃ νυνδὴ ἔλεγον.
- e Τοῦτο μὲν, ἔφην, οὐκ ἄγνοῶ ὃ βούλει λέγειν, ἀλλὰ τόδε
 ἐθαύμασα. εἰ ἐν ἀρετῆς καὶ σοφίας τιθεῖς μέρει τὴν ἀδικίαν,
 τὴν δὲ δικαιοσύνην ἐν τοῖς ἐναντίοις.
 Ἀλλὰ πάνυ οὕτω τίθημι.
- 5 Τοῦτο, ἦν δ' ἐγώ, ἥδη στερεώτερον, ὧ ἐταῖρε, καὶ οὐκέτι
 ῥάδιον ἔχειν ὅ,τι τις εἶπη. Εἰ γὰρ λυσιτελεῖν μὲν τὴν
 ἀδικίαν ἐτίθεσο, κακίαν μέντοι ἢ αἰσχρὸν αὐτὸ ὠμολόγεις
 εἶναι ὥσπερ ἄλλοι τινές, εἴχομεν ἂν τι λέγειν κατὰ τὰ
 νομιζόμενα λέγοντες· νῦν δὲ δῆλος εἶ ὅτι φήσεις αὐτὸ καὶ
- 10 καλὸν καὶ ἰσχυρὸν εἶναι καὶ τᾶλλα αὐτῷ πάντα προσθήσεις
 349 ἃ ἡμεῖς τῷ δικαίῳ προσετίθεμεν, ἐπειδὴ γε καὶ ἐν ἀρετῇ
 αὐτὸ καὶ σοφία ἐτόλμησας θεῖναι.
 Ἀληθέστατα, ἔφη, μαντεύει.
 Ἀλλ' οὐ μέντοι, ἦν δ' ἐγώ, ἀποκνητέον γε τῷ λόγῳ
- 5 ἐπεξελθεῖν σκοπούμενον, ἕως ἂν σε ὑπολαμβάνω λέγειν
 ἅπερ διανοεῖ. Ἐμοὶ γὰρ δοκεῖς σύ, ὦ Θρασύμαχε, ἀτεχνῶς
 νῦν οὐ σκώπτειν, ἀλλὰ τὰ δοκοῦντα περὶ τῆς ἀληθείας
 λέγειν.
 Τί δέ σοι, ἔφη, τοῦτο διαφέρει, εἴτε μοι δοκεῖ εἴτε μή.
- 10 ἀλλ' οὐ τὸν λόγον ἐλέγχεις;
- b Οὐδέν, ἦν δ' ἐγώ. Ἀλλὰ τόδε μοι πειρῶ ἔτι πρὸς τού-
 τοις ἀποκρίνασθαι· ὁ δίκαιος τοῦ δικαίου δοκεῖ τί σοι ἂν
 ἐθέλῃν πλέον ἔχειν;
- Οὐδαμῶς, ἔφη· οὐ γὰρ ἂν ἦν ἀστεῖος, ὥσπερ νῦν, καὶ
- 5 εὐήθης.
 Τί δέ; Τῆς δικαίας πράξεως;
 Οὐδὲ τῆς δικαίας, ἔφη.
 Τοῦ δὲ ἀδίκου πότερον ἀξιοῖ ἂν πλεονεκτεῖν καὶ ἡγοῖτο
 δίκαιον εἶναι, ἢ οὐκ ἂν ἡγοῖτο;
- 10 Ἠγοῖτ' ἂν, ἦ δ' ὅς, καὶ ἀξιοῖ, ἀλλ' οὐκ ἂν δύναίτο.
- Ἀλλ' οὐ τοῦτο, ἦν δ' ἐγώ, ἐρωτῶ· ἀλλ' εἰ τοῦ μὲν
 c δικαίου μὴ ἀξιοῖ πλέον ἔχειν μηδὲ βούλεται ὁ δίκαιος, τοῦ

παραμελούσαν το πιο μεγάλο από τα ανθρώπινα αγαθά, δηλαδή τη δικαιοσύνη, κι όμως βλέπουμε ανθρώπους που δεν την χρησιμοποιούν («ὀρώμεν γὰρ τοὺς ἀνθρώπους ταύτη μὴ χρωμένους») (Ερμίας = Θρασύμαχος απόσπ. 8 “D.-K.”). Εδώ ομιλεί ο απογοητευμένος ηθικολόγος, που στον διάλογο του Πλάτωνος, με την αστόχαστη, οργισμένη και παράδοξη διατύπωση μιας άποψης, που ουσιαστικά είναι η ίδια με την παραπάνω, εκτίθεται στον σφοδρό έλεγχο του Σωκράτη. Μέσα στη γενική παραμέληση της δικαιοσύνης, ο άνθρωπος που προσπαθεί να την εφαρμόσει δεν μπορεί να περιγραφεί παρά ως «ευγενής ανόητος» (348c 12): «γενναία εὐήθεια»).

Εκκινώντας από το απόσπ. 8 της συλλογής Diels-Kranz, που αναφέρεται στον Θρασύμαχο, σε συνδυασμό με την εικόνα του στο πρώτο βιβλίο της Πολιτείας, ο Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος επιχειρεί⁶² μια «Νέα αξιολόγηση του διαλόγου Θρασυμάχου με τον Σωκράτη», με προσέγγιση κατεξοχήν κοινωνιολογική.

Στο απόσπ. 8 “D.-K.” διαβάζουμε σε ελεύθερη μετάφραση του συγγραφέα: «Οι Θεοί, λέγει ο Θρασύμαχος, δεν παρακολουθούν τα ανθρώπινα πράγματα, γιατί, αν συνέβαινε αυτό, δεν θα παραμελούσαν το μεγαλύτερο για τους ανθρώπους αγαθό, τη δικαιοσύνη. Βλέπουμε πράγματι ότι οι άνθρωποι δεν την εφαρμόζουν» («Ὀρώμεν γὰρ τοὺς ἀνθρώπους ταύτη μὴ χρωμένους»).

Στις λίγες αυτές φράσεις, σημειώνει (σ. 121) ο Μιχαηλίδης-Νουάρος, συμπυκνώνεται η όλη φιλοσοφική στάση του ιστορικού Θρασυμάχου, δηλαδή, αφενός ο ιδεαλισμός του, η πίστη του στην αξία της δικαιοσύνης και αφετέρου ο ρεαλισμός του, η διάθεσή του για μια κριτική παρατήρηση της πραγματικότητας και η απογοήτευση που αισθάνεται βλέποντας την επικράτηση της αδικίας στην πολιτική και την κοινωνική ζωή.

Η εικόνα όμως του Θρασύμαχου, όπως την παρουσιάζει ο Πλάτων, είναι διαφορετική. Στην εικόνα αυτή ο Θρασύμαχος εμφανίζεται – εξωτερικά τουλάχιστον – ως ένας οργισμένος σαρκαστής, που υποστηρίζει με φανατισμό τις απόψεις του και δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει ειρωνείες ή ακόμη και βρισιές εναντίον του Σωκράτη.

Αναφερόμενος εν συνεχεία ο συγγραφέας (σ. 122) στη συζήτηση των Αθηναίων του 5ου και 4ου αιώνα για την αντίθεση του νόμου («νόμος») με τη φύση («φύσις»), παρατηρεί ότι ο όρος «φύση» χρησιμοποιείται με διάφορες έννοιες. Έτσι π.χ. στον Γοργία του Πλάτωνος (482c κ.εξ.), όταν ο Καλλικλής ομιλεί για τη φύση, εννοεί την εγωιστική φύση του ανθρώπου και ως φυσικούς νόμους εννοεί τους νόμους της ζούγκλας, κατά

62. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, «Νέα αξιολόγηση του διαλόγου Θρασυμάχου με τον Σωκράτη», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, 53 (1978), σσ. 117-140.

- δὲ ἀδίκου;
 Ἄλλ' οὕτως, ἔφη, ἔχει.
 Τί δὲ δὴ ὁ ἄδικος; Ἄρα ἀξιοῖ τοῦ δικαίου πλεονεκτεῖν καὶ
 5 τῆς δικαίας πράξεως;
 Πῶς γὰρ οὐκ; Ἔφη, ὅς γε πάντων πλεόν ἔχειν ἀξιοῖ;
 Οὐκοῦν καὶ ἀδίκου γε ἀνθρώπου τε καὶ πράξεως ὁ ἄδικος
 πλεονεκτῇ καὶ ἀμιλλήσεται ὡς ἀπάντων πλείστον αὐτὸς
 λάβη;
 10 Ἔστι ταῦτα.
 ὦδὲ δὴ λέγωμεν, ἔφην· ὁ δίκαιος τοῦ μὲν ὁμοίου οὐ
 πλεονεκτεῖ, τοῦ δὲ ἀνομοίου, ὁ δὲ ἄδικος τοῦ τε ὁμοίου καὶ
 d τοῦ ἀνομοίου;
 Ἄριστα, ἔφη, εἴρηκας.
 Ἔστιν δέ γε, ἔφην, φρόνιμός τε καὶ ἀγαθὸς ὁ ἄδικος, ὁ
 δὲ δίκαιος οὐδέτερος;
 5 Καὶ τοῦτ', ἔφη, εὔ.
 Οὐκοῦν, ἦν δ' ἐγώ, καὶ ἔοικε τῷ φρονίμῳ καὶ τῷ ἀγαθῷ
 ὁ ἄδικος, ὁ δὲ δίκαιος οὐκ ἔοικεν;
 Πῶς γὰρ οὐ μέλλει, ἔφη, ὁ τοιοῦτος ὢν καὶ ἐοικέναι τοῖς
 τοιούτοις, ὁ δὲ μὴ ἐοικέναι;
 10 Καλῶς. Τοιοῦτος ἄρα ἐστὶν ἐκάτερος αὐτῶν οἷσπερ
 ἔοικεν;
 Ἀλλὰ τί μέλλει; Ἔφη.
 Εἶεν, ὦ Θρασύμαχε· μουσικὸν δέ τινα λέγεις, ἕτερον δὲ
 e ἄμουσον;
 Ἔγωγε.
 Πότερον φρόνιμον καὶ πότερον ἄφρονα;
 Τὸν μὲν μουσικὸν δήπου φρόνιμον, τὸν δὲ ἄμουσον
 ἄφρονα.
 Οὐκοῦν καὶ ἄπερ φρόνιμον, ἀγαθόν, ἃ δὲ ἄφρονα, κακόν;
 Ναί.
 Τί δὲ ἱατρικόν; Οὐχ οὕτως;
 Οὕτως.
 10 Δοκεῖ ἂν οὖν τίς σοι, ὦ ἄριστε, μουσικὸς ἀνὴρ ἄρ-
 μοττόμενος λύραν ἐθέλειν μουσικοῦ ἀνδρὸς ἐν τῇ ἐπιτάσει

τους οποίους ο ισχυρότερος επιβάλλει τη θέλησή του στον ασθενέστερο (483d). Άλλοι πάλι, όπως ο Ιππίας (Πλάτωνος Πρωταγόρας 337c-d) και ο Αντιφών ο σοφιστής (απόσπ. 44, Β, στήλη II), που διδασκάν τη συγγένεια όλων των Ελλήνων, ο πρώτος, την κοινή φύση Ελλήνων και βαρβάρων, ο δεύτερος, και ο Αλκιδάμας, που εκήρυσσε ότι «ἐλευθέρους πάντας ἀφῆκε θεός, οὐδένα δοῦλον ἢ φύσις πεποίηκεν», ως φύση εννοούν την αλτρουϊστική φύση του ανθρώπου, από την οποία πηγάζουν οι αρχές της ισότητας, της ανθρωπίνης αδελφότητας και αλληλεγγύης, της ενότητας του ανθρωπίνου γένους. Τέλος, άλλοι ως φύση εννοούν την πραγματικότητα, την αληθινή όψη της κοινωνικής ζωής. Υπό την έννοια αυτή ως αντίθεση της φύσης με τον νόμο νοείται η αντίθεση ανάμεσα στην πραγματικότητα και το ιδεώδες της δικαιοσύνης, ανάμεσα στην πραγματική συμπεριφορά και τις θεωρητικές επαγγελίες των ανθρώπων.

Την τρίτη αυτή έννοια της αντίθεσης της φύσης με τον νόμο φαίνεται, κατά τον συγγραφέα, να υιοθετεί ο Θρασύμαχος στον διάλογό του με τον Σωκράτη, χωρίς όμως να την μνημονεύει ρητά. Πράγματι, όσα λέει ο Θρασύμαχος στον διάλογο αυτόν, δεν έχουν άλλο σκοπό παρά να επισημάνουν την αντίθεση ανάμεσα στην ιστορική πραγματικότητα και το ιδανικό της δικαιοσύνης, ανάμεσα στην αδικία που επικρατεί στη ζωή και τις επιταγές του δικαίου και της ηθικής.

Ακολούθως ο συγγραφέας συνοψίζει (σ. 124) τις θέσεις γύρω από τις οποίες περιστρέφεται ο όλος διάλογος στις ακόλουθες τέσσαρες προτάσεις:

- 1) Η δικαιοσύνη συμπίπτει με το εκάστοτε ισχύον δίκαιον (αρχή του κρατικού θετικισμού).
- 2) Το δίκαιον τίθεται από τους εκάστοτε κυβερνώντες και εκφράζει την ιδεολογία και τα συμφέροντα του κυβερνώντος κόμματος.
- 3) Οι αληθινοί κυβερνήτες είναι αλάθητοι, δηλαδή επιδιώκουν πάντα το πραγματικό τους συμφέρον, χωρίς να υποπίπτουν σε λάθη.
- 4) Οι δίκαιοι άνθρωποι υποφέρουν στη ζωή, ενώ οι άδικοι επιτυγχάνουν και ευημερούν. Γι' αυτό η τήρηση των κανόνων της δικαιοσύνης στην πρακτική ζωή είναι μια «γενναία εὐήθεια», ενώ αντίθετα η υιοθέτηση των μεθόδων της αδικίας αποτελεί μια «εὐβουλία», δηλαδή μια φρόνιμη πρακτική (Πολιτεία 348c-d).

Από τις τέσσαρες αυτές προτάσεις, την τρίτη ο συγγραφέας την θεωρεί (σ. 125) ανεδάφιχη και ουτοπιστική, ενώ για την τέταρτη (στην οποία πιθανώς στηρίχθηκαν νεότεροι συγγραφείς και χαράκτηρισαν τον Θρασύμαχο «ηθικό μηδενιστή», χαρακτηρισμό τον οποίο θεωρεί εσφαλμένο, γιατί ο Θρασύμαχος με τη θέση αυτή δεν εκφράζει μια δική του ηθική πεποίθηση αλλά τη θλίψη και την απογοήτευσή του

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΓΟΥ

- καὶ ἀνέσει τῶν χορδῶν πλεονεκτεῖν ἢ ἀξιούν πλέον
ἔχειν;
Οὐκ ἔμοιγε.
- 15 Τί δέ; Ἀμούσου;
Ἀνάγκη, ἔφη.
- 350 Τί δέ ἰατρικός; Ἐν τῇ ἐδωδῇ ἢ πόσει ἐθέλειν ἄν τι
ἰατρικοῦ πλεονεκτεῖν ἢ ἀνδρὸς ἢ πράγματος;
Οὐ δῆτα.
Μὴ ἰατρικοῦ δέ;
- 5 Ναί.
Περὶ πάσης δὴ ὅρα ἐπιστήμης τε καὶ ἀνεπιστημοσύνης
εἴ τίς σοι δοκεῖ ἐπιστήμων ὅστισοῦν πλείω ἂν ἐθέλειν
αἰρεῖσθαι ἢ ὅσα ἄλλος ἐπιστήμων ἢ πράττειν ἢ λέγειν, καὶ
οὐ ταῦτά τῳ ὁμοίῳ ἑαυτῷ εἰς τὴν αὐτὴν προᾶξιν.
- 10 Ἄλλ' ἴσως, ἔφη, ἀνάγκη τοῦτό γε οὕτως ἔχειν.
Τί δέ ὁ ἀνεπιστήμων; Οὐχὶ ὁμοίως μὲν ἐπιστήμονος
b πλεονεκτήσειεν ἄν, ὁμοίως δὲ ἀνεπιστήμονος;
Ἴσως.
Ὁ δὲ ἐπιστήμων σοφός;
Φημί.
- 5 Ὁ δὲ σοφὸς ἀγαθός;
Φημί.
Ὁ ἄρα ἀγαθός τε καὶ σοφὸς τοῦ μὲν ὁμοίου οὐκ ἐθελήσει
πλεονεκτεῖν, τοῦ δὲ ἀνομοίου τε καὶ ἐναντίου.
Ἔοικεν, ἔφη.
- 10 Ὁ δὲ κακός τε καὶ ἀμαθὴς τοῦ τε ὁμοίου καὶ τοῦ
ἐναντίου.
Φαίνεται.
Οὐκοῦν, ὦ Θρασύμαχε, ἦν δ' ἐγώ, ὁ ἄδικος ἡμῖν τοῦ
ἀνομοίου τε καὶ ὁμοίου πλεονεκτεῖ; Ἥ οὐχ οὕτως ἔλεγες;
Ἔγωγε, ἔφη.
- 15 Ὁ δέ γε δίκαιος τοῦ μὲν ὁμοίου οὐ πλεονεκτεῖ, τοῦ δὲ
c ἀνομοίου;
Ναί.
Ἔοικεν ἄρα, ἦν δ' ἐγώ, ὁ μὲν δίκαιος τῳ σοφῷ καὶ

για την ανατροπή των αξιών και τον θρίαμβο των άδικων ανθρώπων, που εμφανίζεται στη ζωή) λέει ότι αποτελεί έναν κοινό τόπο, μια αντίληψη των πολλών, του πλήθους, η οποία δεν ανταποκρίνεται στη βαθύτερη σκέψη του Θρασύμαχου, που ευθύς εξ αρχής λέει στον Σωκράτη: «Τί δέ σοι... τοῦτο διαφέρει, εἴτε μοι δοκεῖ εἴτε μή, ἀλλ' οὐ τὸν λόγον ἐλέγχεις;» (Πολιτεία, 349a). Δηλαδή: «Τι σ' ενδιαφέρει αν εκφράζω ή όχι την αληθινή μου σκέψη, δικό σου έργο είναι να ελέγξεις τον ισχυρισμό αυτόν».

Ως προς την πρώτη θέση – «αρχή του κρατικού θετικισμού», όπως την χαρακτηρίζει –, ο συγγραφέας θεωρεί (σ. 126) ότι ο Θρασύμαχος τονίζει σαφώς ότι το δίκαιον, δηλ. η δικαιοσύνη, συμπίπτει με την ισχύουσα νομοθεσία. Κατά τον Θρασύμαχο, όταν οι εκάστοτε κυβερνώντες, δημοκρατικοί ή ολιγαρχικοί, θεσπίζουν νόμους δημοκρατικούς ή ολιγαρχικούς, αποφαινόμενοι ότι οι νόμοι αυτοί πραγματοποιούν τη δικαιοσύνη και τιμωρούν κάθε παραβάτη τους. Με τις αντιλήψεις αυτές ο Θρασύμαχος εμφανίζεται ως ένας από τους πρώτους θεμελιωτές της θεωρίας του κρατικού θετικισμού, την οποία βέβαια δίδαξε πριν από αυτόν ο Αντιφών, ο Σωκράτης και άλλοι. Η πρωτοτυπία όμως του Θρασύμαχου σε σχέση με τους λοιπούς οπαδούς της θεωρίας αυτής είναι ότι δεν περιορίσθηκε στην ηθική δικαιολογία του κρατικού θετικισμού, αλλά προχώρησε και στη φιλοσοφική και την κοινωνιολογική θεμελίωσή του, τονίζοντας ότι ο νομοθέτης αποφαινεται κάθε φορά τι είναι δίκαιον, δηλαδή εκλέγει και καθιερώνει μια από τις πολλές λύσεις των νομικών προβλημάτων και έτσι δημιουργεί το θετικό δίκαιο, αλλά ταυτοχρόνως συγκεκριμενοποιεί την αόριστη έννοια της δικαιοσύνης και συντελεί στη διαμόρφωση του περί δικαίου αισθήματος των πολιτών.

Η δεύτερη βασική θέση του Θρασύμαχου είναι ότι το θετικό δίκαιο εκφράζει τα συμφέροντα του κυβερνώντος κόμματος ή τάξεως. Ο Θρασύμαχος, ξεκινώντας προφανώς από τη γνωστή αρχή του Ηράκλειτου ότι «πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστὶ πάντων δὲ βασιλεύς» και ότι «κατ' ἔριν γίνεσθαι πάντα» (δηλ. όλα γίνονται κατόπιν αγώνος), διαπιστώνει ότι στον αγώνα μεταξύ των διαφόρων πολιτικών κομμάτων, των κοινωνικών ομάδων ή τάξεων, η νικήτρια ομάδα όταν καταλάβει την εξουσία θεσπίζει νόμους που εμπνέονται από την ιδεολογία της και αποβλέπουν στην προάσπιση των συμφερόντων της.

Τη θέση αυτή του Θρασύμαχου, που κατά τον συγγραφέα (σ. 127) ήταν πρωτοποριακή για την εποχή της, την υιοθέτησαν στις μέρες μας από τη μια πλευρά οι μαρξιστές, οι οποίοι έχουν αναγάγει σε δόγμα την αρχή ότι «το δίκαιον εκφράζει τα συμφέροντα της άρχουσας τάξης» και από την άλλη πλευρά οι οπαδοί του «κοινωνικού δαρβινισμού, της ιστορικής κοινωνιολογικής σχολής (F. Oppenheimer) και άλλοι διάσημοι συγγρα-

- 5 ἀγαθῷ, ὁ δὲ ἄδικος τῷ κακῷ καὶ ἀμαθεῖ.
Κινδυνεύει.
Ἀλλὰ μὴν ὠμολογοῦμεν, ὧ γε ὅμοιος ἐκάτερος εἶη.
τοιούτον καὶ ἐκάτερον εἶναι.
Ὁμολογοῦμεν γάρ.
- 10 Ὁ μὲν ἄρα δίκαιος ἡμῖν ἀναπέφονται ὦν ἀγαθός τε καὶ
σοφός, ὁ δὲ ἄδικος ἀμαθής τε καὶ κακός.
Ὁ δὲ θρασύμαχος ὠμολόγησε μὲν πάντα ταῦτα, οὐχ
- d ὥς ἐγὼ νῦν ῥαδίως λέγω, ἀλλ' ἐλκόμενος καὶ μόγις, μετὰ
ιδρώτος θαυμαστοῦ ὅσου, ἅτε καὶ θέρους ὄντος — τότε καὶ
εἶδον ἐγώ, πρότερον δὲ οὐπω, θρασύμαχον ἐρυθριῶντα —
ἐπειδὴ δὲ οὖν διωμολογησάμεθα τὴν δικαιοσύνην ἀρετὴν
- 5 εἶναι καὶ σοφίαν, τὴν δὲ ἀδικίαν κακίαν τε καὶ ἀμαθίαν,
εἶεν, ἦν δ' ἐγώ, τοῦτο μὲν ἡμῖν οὕτω κείσθω, ἔφαμεν δὲ
δὴ καὶ ἰσχυρόν εἶναι τὴν ἀδικίαν. Ἡ οὐ μέμνησαι, ὦ
θρασύμαχε;
Μέμνημαι, ἔφη· ἀλλ' ἔμοιγε οὐδὲ ἂ νῦν λέγεις ἀρέσκει.
- 10 καὶ ἔχω περὶ αὐτῶν λέγειν. Εἰ οὖν λέγοιμι, εὖ οἶδ' ὅτι
δημηγορεῖν ἂν με φαίης. Ἡ οὖν ἔα με εἰπεῖν ὅσα βούλομαι,
ἥ, εἰ βούλει ἐρωτᾶν, ἐρώτα· ἐγὼ δέ σοι, ὥσπερ ταῖς γραυσὶν
ταῖς τοὺς μύθους λεγούσαις, “εἶεν” ἔρω καὶ κατανεύσομαι
καὶ ἀνανεύσομαι.
- 5 Μηδαμῶς, ἦν δ' ἐγώ, παρὰ γε τὴν σαυτοῦ δόξαν.
Ὡστε σοί, ἔφη, ἀρέσκειν, ἐπειδὴ περ οὐκ ἔας λέγειν.
Καίτοι τί ἄλλο βούλει;
Οὐδὲν μὰ Δία, ἦν δ' ἐγώ, ἀλλ' εἵπερ τοῦτο ποιήσεις,
ποίει· ἐγὼ δὲ ἐρωτήσω.
- 10 Ἐρώτα δὴ.
Τοῦτο τοίνυν ἐρωτῶ, ὅπερ ἄρτι, ἵνα καὶ ἐξῆς διασκεψώ-
μεθα τὸν λόγον, ὁποῖόν τι τυγχάνει ὃν δικαιοσύνη πρὸς
- 351 ἀδικίαν. Ἐλέχθη γάρ ποῦ ὅτι καὶ δυνατώτερον καὶ ἰσχυρό-
τερον εἴη ἀδικία δικαιοσύνης· νῦν δέ γ' ἔφη, εἴπερ σοφία
τε καὶ ἀρετὴ ἐστὶν δικαιοσύνη, ῥαδίως οἶμαι φανήσεται καὶ
5 ἰσχυρότερον ἀδικίας, ἐπειδὴ περ ἐστὶν ἀμαθία ἡ ἀδικία —
οὐδεὶς ἂν ἔτι τοῦτο ἀγνοήσειεν — ἀλλ' οὐ τι οὕτως ἀπλῶς.

φείς (όπως ο J.P. Sartre), οι οποίοι φρονούν ότι το Κράτος και η πολιτική εξουσία είναι προϊόν του αγώνα επικράτησης ανάμεσα στους λαούς και τις κοινωνικές ομάδες και διαμορφώνονται από τη βούληση της ομάδας που επικρατεί. Επίσης ο Γερμανός κοινωνιολόγος Dahrendorf παρατηρεί ότι στην ιστορία των πολιτικών θεωριών πρώτος ο Θρασύμαχος ετόνισε ότι στην πολιτική ζωή υπάρχουν θέσεις-κλειδιά και ότι οι εκάστοτε κυβερνώντες χρησιμοποιούν τις θέσεις αυτές, δηλαδή τον μηχανισμό των κρατικών κυρώσεων για να διαμορφώσουν το δίκαιον σύμφωνα με τα συμφέροντά τους.

Ως προς τη θετική αξία και τις αδυναμίες της θεωρίας του Θρασύμαχου, ο συγγραφέας υποστηρίζει (σ. 128) ότι από κοινωνιολογική άποψη βρίσκονται στο ότι αυτή εξαίρει το ένα από τα δύο στοιχεία που συνθέτουν την έννοια της πολιτικής εξουσίας και του Κράτους, το ότι δηλαδή η κυβερνώσα ομάδα, που έφθασε στην εξουσία ύστερα από επιτυχή αγώνα, χρησιμοποιεί την εξουσία ως ένα όργανο ή μέσο για να επιβληθεί στις άλλες κοινωνικές ομάδες. Η σκέψη αυτή είναι βέβαια έως έναν ορισμένο βαθμό ορθή, είναι όμως μονομερής, γιατί αγνοεί το δεύτερο στοιχείο της πολιτικής εξουσίας, το ότι δηλαδή κάθε κοινωνική ομάδα που ασκεί την εξουσία, επιδιώκει να αποκτήσει την όσο είναι δυνατόν ευρύτερη αποδοχή της από τους διοικουμένους, και για τον λόγο αυτόν προσπαθεί να επιβάλει μια δίκαιη τάξη, μια ρύθμιση των πραγμάτων σύμφωνα με το γενικό καλό. Το λάθος του Θρασύμαχου είναι ότι επρόσεξε μόνο το πρώτο στοιχείο της πολιτικής εξουσίας και αγνόησε το δεύτερο. Αντίθετα ο Σωκράτης ετόνισε το δεύτερο στοιχείο, που αποβλέπει στην πραγματοποίηση μιας «δικαίας πόλεως» και στην εναρμόνιση της σχέσεως μεταξύ των κυβερνώντων και των κυβερνωμένων. Βέβαια ο Σωκράτης δεν είναι κοινωνιολόγος αλλά φιλόσοφος, και αποβλέπει όχι στο τι γίνεται στην πράξη, αλλά στο τι πρέπει να γίνει σε μια ιδανική πολιτεία, γι' αυτό τονίζει ότι οι άρχοντες δεν πρέπει να επιδιώκουν το δικό τους συμφέρον αλλά το συμφέρον των αρχομένων. Η σκέψη όμως αυτή του Σωκράτη έχει όχι μόνο φιλοσοφική αλλά και κοινωνιολογική αξία, γιατί κάθε πολιτική εξουσία δεν στηρίζεται μόνο στην υλική δύναμη, αλλά αποβλέπει, όπως ετόνισε ο Max Weber, στο να εξασφαλίσει τη νομιμοποίησή της, δηλ. την εκούσια υποταγή των πολιτών στις διαταγές της, υποταγή που επιτυγχάνεται με την παραδοχή των κοινωνικών αξιών.

Στο δεύτερο αυτό στοιχείο της πολιτικής εξουσίας οφείλεται το γεγονός ότι, παρά την εναλλαγή των κυβερνήσεων και των καθεστώτων, οι θεμελιώδεις θεσμοί της κοινωνίας και οι βασικοί κανόνες του δικαίου (π.χ. ο κανών *pacta sunt servanda* κ.λπ.) παραμένουν κατά τη διάρκεια των αιώνων σταθεροί και αμετάβλητοι. Έτσι το απόφθεγμα ότι «το δίκαιον εκφράζει πάντα τα συμφέροντα της άρχουσας ομάδας ή τά-

ὦ Θρασύμαχε, ἔγωγε ἐπιθυμῶ, ἀλλὰ τῇδὲ πη σκέψασθαι·
πόλιν φαίης ἂν ἄδικον εἶναι καὶ ἄλλας πόλεις ἐπιχειρεῖν
δουλοῦσθαι ἀδίκως καὶ καταδεδουλῶσθαι, πολλὰς δὲ καὶ
ὕφ' ἑαυτῇ ἔχειν δουλωσαμένην;

Πῶς γὰρ οὐκ; Ἔφη. Καὶ τοῦτό γε ἡ ἀρίστη μάλιστα
5 ποιήσει καὶ τελεώτατα οὐσα ἄδικος.

Μανθάνω, ἔφην, ὅτι σὸς οὗτος ἦν ὁ λόγος. Ἀλλὰ τόδε
περὶ αὐτοῦ σκοπῶ· πότερον ἡ κρείττων γιγνομένη πόλις
πόλεως ἄνευ δικαιοσύνης τὴν δύναμιν ταύτην ἔξει, ἢ ἀνάγκη
αὐτῇ μετὰ δικαιοσύνης;

c Εἰ μὲν, ἔφη, ὥς σὺ ἄρτι ἔλεγες ἔχει – ἡ δικαιοσύνη
σοφία – μετὰ δικαιοσύνης· εἰ δ' ὥς ἐγὼ ἔλεγον, μετὰ
ἀδικίας.

Πάνυ ἄγαμαι, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Θρασύμαχε, ὅτι οὐκ ἐπινεύεις
5 μόνον καὶ ἀνανεύεις, ἀλλὰ καὶ ἀποκρίνεις πάνυ καλῶς.
Σοὶ γάρ, ἔφη, χαρίζομαι.

Εὖ γε σὺ ποιῶν· ἀλλὰ δὴ καὶ τόδε μοι χάρισαι καὶ λέγε·
δοκεῖς ἂν ἡ πόλιν ἢ στρατόπεδον ἢ ληστὰς ἢ κλέπτας ἢ
ἄλλο τι ἔθνος, ὅσα κοινῇ ἐπὶ τι ἔρχεται ἀδίκως, πρᾶξαι ἂν
10 τι δύνασθαι, εἰ ἀδικοῖεν ἀλλήλους;

d Οὐ δῆτα, ἦ δ' ὅς.
Τί δ' εἰ μὴ ἀδικοῖεν; Οὐ μᾶλλον;
Πάνυ γε.

Στάσεις γάρ που, ὦ Θρασύμαχε, ἡ γε ἀδικία καὶ μίση
5 καὶ μάχας ἐν ἀλλήλοις παρέχει, ἡ δὲ δικαιοσύνη ὁμόνοιαν
καὶ φιλίαν· ἦ γάρ;

Ἔστω, ἦ δ' ὅς, ἵνα σοι μὴ διαφέρωμαι.

Ἄλλ' εὖ γε σὺ ποιῶν, ὦ ἄριστε. Τόδε δέ μοι λέγε·

ἄρα εἰ τοῦτο ἔργον ἀδικίας, μῖσος ἐμποιεῖν ὅπου ἂν ἐνῇ, οὐ
καὶ ἐν ἐλευθέροις τε καὶ δούλοις ἐγγιγνομένη μισεῖν ποιήσει
ἀλλήλους καὶ στασιάζειν καὶ ἀδυνάτους εἶναι κοινῇ μετ'
10 ἀλλήλων πράττειν;

Πάνυ γε.

Τί δὲ ἂν ἐν δυοῖν ἐγγένηται; Οὐ διοίσονται καὶ μισήσουσιν
καὶ ἐχθροὶ ἔσονται ἀλλήλοις τε καὶ τοῖς δικαίοις;

ξεως» χάνει μέγα μέρος της αξίας του, πράγμα που παραδέχονται τώρα πολλοί νεότεροι μαρξιστές, οι οποίοι εξηγούν ότι το δόγμα αυτό ισχύει μόνο για τους κανόνες που αφορούν στα μέσα παραγωγής και όχι για τους λοιπούς κανόνες που ρυθμίζουν την όλη κοινωνική ζωή. Οι τελευταίοι αυτοί κανόνες ανταποκρίνονται στις αντιλήψεις και τις ανάγκες ολόκληρης της κοινωνίας και συνεπώς δεν επηρεάζονται από τη διαδοχή των διαφόρων πολιτικών κομμάτων ή τάξεων στην πολιτική εξουσία.

Όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας (σ. 131), μια άλλη ασθενής πλευρά της θεωρίας του Θρασύμαχου που υπέδειξε ο Σωκράτης είναι ότι οι άρχοντες κατά την άσκηση της εξουσίας δεν είναι σε θέση να διαγνώσουν ποιο είναι το πραγματικό τους συμφέρον και γι' αυτό λαμβάνουν αποφάσεις ή θεσπίζουν νόμους μη ορθούς, αντίθετους προς το συμφέρον τους (βλ. *Πολιτεία*, 339c-d). Η παρατήρηση αυτή του Σωκράτη έχει βαθιά φιλοσοφική σημασία για την όλη ανθρώπινη ιστορία και την κοινωνική ζωή. Ο άνθρωπος στην πορεία της ιστορίας του επιδιώκει βέβαια ό,τι του είναι ωφέλιμο και χρήσιμο. Λόγω όμως της περιορισμένης δύναμης του λογικού του, δεν μπορεί να ανεύρει πάντα την ορθή λύση των προβλημάτων. Πολύ ορθά λοιπόν ο Κλειτοφών, παρεμβαίνοντας στη συζήτηση μεταξύ Σωκράτη και Θρασύμαχου, παρατήρησε ότι οι κυβερνήτες επιδιώκουν ό,τι κατά την αντίληψή τους είναι συμφέρον («ὁ ἡγούμενος κρίνεται ὅτι αὐτῷ συμφέρει», 340b).

Στη συνέχεια της συζήτησης ο Θρασύμαχος αποκρούει την αντίρρηση αυτή του Σωκράτη και του Κλειτοφώντος, τονίζοντας ότι ο αληθινός κυβερνήτης ουδέποτε σφάλει: «Καθ' ὅσον ἄρχων ἐστίν, μὴ ἁμαρτάνειν» (341a). Όπως ο καλός καλλιτέχνης, ο καλός ιατρός, ο καλός γραμματικός δεν σφάλουν ποτέ, αλλά ενεργούν πάντα σύμφωνα με τους κανόνες της οικείας τέχνης και επιστήμης, κατά τον ίδιο τρόπο και ο αληθινός ηγέτης γνωρίζει καλά το συμφέρον του και δεν σφάλει ποτέ στην επιδίωξή του.

Ο τύπος όμως αυτός του αλάθητου κυβερνήτη όπως και του αλάθητου γιατρού, του αλάθητου γραμματικού είναι, κατά τον συγγραφέα (σ. 132), ένας τύπος ανύπαρκτος και ανεδαφικός, γιατί όπως είναι γνωστό, όλοι γενικώς οι άνθρωποι κάνουν σφάλματα στη ζωή τους. Ο τύπος όμως του κακού κυβερνήτη, που εκμεταλλεύεται την εξουσία για να πλουτίσει εις βάρος των διοικουμένων, συναντάται δυστυχώς αρκετά συχνά στην ιστορία και στη ζωή. Κατεξοχήν παράδειγμα ενός τέτοιου κακού κυβερνήτη είναι, κατά τον Θρασύμαχο, ο τύραννος που δεν διαστάζει να αρπάξει και να ιδιοποιηθεί τα ιερά και τα όσια, τη δικαιοσύνη και τη δημοσία περιουσία (344a κ.εξ.). Παρά ταύτα υπάρχουν πολλοί που τον θεωρούν ευτυχή και τον μακαρίζουν, γιατί όλοι αυτοί καταδι-

- 5 Ἦσονται, ἔφη.
Ἦν δὲ δῆ, ὦ θαυμάσιε, ἐν ἐνὶ ἐγγένηται ἀδικία, μὼν
μὴ ἀπολεῖ τὴν αὐτῆς δύναμιν, ἢ οὐδὲν ἦττον ἔξει;
Μηδὲν ἦττον ἐχέτω, ἔφη.
Οὐκοῦν τοιάνδε τινὰ φαίνεται ἔχουσα τὴν δύναμιν, οἶαν, ὦ
10 ἂν ἐγγένηται, εἴτε πόλει τινὶ εἴτε γένει εἴτε στρατοπέδῳ εἴτε
352 ἄλλῳ ὁτῶοῦν, πρῶτον μὲν ἀδύνατον αὐτὸ ποιεῖν πράττειν μεθ'
αὐτοῦ διὰ τὸ στασιάζειν καὶ διαφέρεσθαι, ἔτι δ' ἐχθρὸν εἶναι
ἑαυτῷ τε καὶ τῷ ἐναντίῳ παντὶ καὶ τῷ δικαίῳ; Οὐχ οὕτως;
Πάνυ γε.
- 5 Καὶ ἐν ἐνὶ δὴ οἶμαι ἐνοῦσα ταῦτὰ ταῦτα ποιήσῃ ἅπερ
πέφυκεν ἐργάζεσθαι· πρῶτον μὲν ἀδύνατον αὐτὸν πράττειν
ποιήσῃ στασιάζοντα καὶ οὐχ ὁμονοοῦντα αὐτὸν ἑαυτῷ,
ἔπειτα ἐχθρὸν καὶ ἑαυτῷ καὶ τοῖς δικαίοις· ἦ γάρ;
Ναί.
- 10 Δίκαιοι δέ γ' εἰσίν, ὦ φίλε, καὶ οἱ θεοί;
Ἦστω, ἔφη.
- b Καὶ θεοὶς ἄρα ἐχθρὸς ἔσται ὁ ἄδικος, ὦ Θρασύμαχε, ὁ
δὲ δίκαιος φίλος.
Εὐωχοῦ τοῦ λόγου, ἔφη, θαρρῶν· οὐ γὰρ ἔγωγέ σοι
5 ἐναντιώσομαι, ἵνα μὴ τοῖσδε ἀπέχθωμαι.
Ἦθι δῆ, ἦν δ' ἐγώ, καὶ τὰ λοιπά μοι τῆς ἐστιάσεως ἀπο-
πλήρωσον ἀποκρινόμενος ὥσπερ καὶ νῦν. Ὅτι μὲν γὰρ καὶ
σοφώτεροι καὶ ἀμείνους καὶ δυνατώτεροι πράττειν οἱ δίκαιοι
φαίνονται, οἱ δὲ ἄδικοι οὐδὲ πράττειν μετ' ἀλλήλων οἴοι
c τε – ἀλλὰ δὴ καὶ οὕς φαμεν ἐρρωμένως πώποτε τι μετ'
ἀλλήλων κοινῇ πράξαι ἀδίκους ὄντας, τοῦτο οὐ παντάπασιν
ἀληθὲς λέγομεν· οὐ γὰρ ἂν ἀπείχοντο ἀλλήλων κομιδῇ
ὄντες ἄδικοι, ἀλλὰ δῆλον ὅτι ἐνῆν τις αὐτοῖς δικαιοσύνη,
5 ἢ αὐτοὺς ἐποιοεῖ μήτοι καὶ ἀλλήλους γε καὶ ἐφ' οὓς ἦσαν
ἅμα ἀδικεῖν, δι' ἣν ἔπραξαν ἃ ἔπραξαν, ὥρμησαν δὲ ἐπὶ
τὰ ἄδικα ἀδικία ἡμιμόχθηροι ὄντες, ἐπεὶ οἱ γε καμπόνηροι
καὶ τελέως ἄδικοι τελέως εἰσὶ καὶ πράττειν ἀδύνατοι – ταῦτα
d μὲν οὖν ὅτι οὕτως ἔχει μανθάνω, ἀλλ' οὐχ ὥς σὺ τὸ πρῶτον
ἐτίθεσο· εἰ δὲ καὶ ἄμειναν ζῶσιν οἱ δίκαιοι τῶν ἀδίκων καὶ

κάζουν μεν φανερά την αδικία από φόβο μήπως την υποστούν οι ίδιοι, είναι όμως πρόθυμοι να την διαπράξουν (344c).

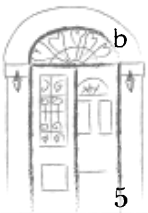
Την εικόνα όμως αυτή του πλεονέκτη κυβερνήτη την αποκρούει ο Σωκράτης. Ατενίζοντας με αισιοδοξία τη ζωή και στηριζόμενος στη γνώμη ότι κανείς δεν επιθυμεί θεληματικά να αναλάβει τα βάρη της εξουσίας («μηδένα ἐθέλειν ἐκόντα ἄρχειν», 346e), διαπλάσσει τον τύπο του αφιλοκερδούς ηγέτη, που επιδιώκει μόνο το συμφέρον των διοικουμένων, που δεν προσδοκά κανένα πλεονέκτημα από την άσκηση της αρχής και για τον λόγο αυτόν πρέπει να του καταβάλλεται μισθός.

Ο Θρασύμαχος αντιμετωπίζει τη ζωή ως ρεαλιστής κοινωνιολόγος με οξύ κριτικό πνεύμα και με απαισιοδοξία, που δικαιολογείται από την πικρή εμπειρία όχι μόνο της εσωτερικής αλλά προ παντός της διεθνούς ζωής, που κυριαρχείται από το δίκαιο του ισχυροτέρου (παράδειγμα ο γνωστός διάλογος μεταξύ Αθηναίων και Μηλίων στο βιβλίο V των *Ιστοριών* του Θουκυδίδη). Αντιθέτως ο Σωκράτης είναι ένας αισιόδοξος φιλόσοφος που πιστεύει στην καλοσύνη του ανθρώπου («οὐδείς ἐκὼν κακός») και φρονεί ότι η ανόρθωση της πολιτείας θα γίνει με την ηθική βελτίωση του ατόμου, με την αρετή που είναι η γνώση του αγαθού.

Από τις παραπάνω σκέψεις συνάγεται, κατά τον συγγραφέα (σ. 134), το συμπέρασμα ότι οι θέσεις του Σωκράτη και του Θρασύμαχου δεν αλληλοαναιρούνται, αλλά ισχύουν παράλληλα και διαφωτίζουν τις δύο πλευρές του φαινομένου της πολιτικής εξουσίας, ενώ συγχρόνως συμπίπτουν στον τελικό σκοπό που επιδιώκουν. Ο Θρασύμαχος περιγράφει βέβαια ως κοινωνιολόγος την πραγματικότητα, όχι όμως μόνο για θεωρητικούς σκοπούς, αλλά γιατί κατά βάθος είναι ένας ιδεαλιστής που πιστεύει στην ιδέα της δικαιοσύνης και φρονεί ότι με την κοινωνιολογική του διδασκαλία μπορεί να συμβάλει στην επικράτησή της. Η όλη του επιχειρηματολογία και ο δραματικός τόνος με τον οποίο υποστηρίζει τις σκέψεις του έχουν ως σκοπό να αποκαλύψουν την ανθρώπινη υποκρισία, να μαστιγώσουν τις εγωιστικές τάσεις, την πλεονεξία, την κατάχρηση της δύναμης και να ωθήσουν τον άνθρωπο στην έμπρακτη εφαρμογή των επιταγών της δικαιοσύνης.

Στον ίδιο σκοπό, αλλά με διαφορετικό τρόπο, αποβλέπει ο Σωκράτης, που πιστεύει στον ορθό λόγο, τονίζει την ηθική αποστολή της πολιτείας και αγωνίζεται για την επιμέλεια της ψυχής, για την εσωτερική καλλιέργεια που θα οδηγήσει τον άνθρωπο στη γνώση, στην αρετή, στην αναμόρφωση της κοινωνίας. Έτσι τελικά τόσο ο Σωκράτης με τη φιλοσοφική του σκέψη, όσο και ο Θρασύμαχος με την κοινωνιολογική του μέθοδο επιδιώκουν τον ίδιο βασικώς σκοπό, δηλαδή τη βελτίωση του ανθρώπου και της κοινωνίας, έναν σκοπό που εξακολουθεί πάντα να αποτελεί ωραίο ιδανικό και μια ευγενική ελπίδα της ανθρωπότητας. Κατά

- εὐδαιμονέστεροί εἰσιν, ὅπερ τὸ ὕστερον προυθέμεθα σκέψασθαι, σκεπτέον. Φαίνονται μὲν οὖν καὶ νῦν, ὥς γέ μοι δοκεῖ, ἐξ
 5 ὧν εἰρήκαμεν· ὅμως δ' ἔτι βέλτιον σκεπτέον. Οὐ γὰρ περὶ τοῦ ἐπιτυχόντος ὁ λόγος, ἀλλὰ περὶ τοῦ ὄντινα τρόπον χρῆζην.
 Σκόπει δῆ, ἔφη.
 Σκοπῶ, ἦν δ' ἐγώ. Καί μοι λέγε· δοκεῖ τί σοι εἶναι ἵππου ἔργον;
 e Ἔμοιγε.
 Ἄρ' οὖν τοῦτο ἂν θείης καὶ ἵππου καὶ ἄλλου ὁτουοῦν ἔργον, ὃ ἂν ἢ μόνῳ ἐκείνῳ ποιῇ τις ἢ ἄριστα;
 Οὐ μανθάνω, ἔφη.
 5 Ἀλλ' ὥδε· ἔσθ' ὅτῳ ἂν ἄλλῳ ἴδοις ἢ ὀφθαλμοῖς;
 Οὐ δῆτα.
 Τί δέ; Ἀκούσας ἄλλῳ ἢ ὤσιν;
 Οὐδαμῶς.
 Οὐκοῦν δικαίως [ἂν] ταῦτα τούτων φαμέν ἔργα εἶναι;
 10 Πάνυ γε.
 353 Τί δέ; Μαχαίρα ἂν ἀμπέλου κλημα ἀποτέμοις καὶ σμίλῃ καὶ ἄλλοις πολλοῖς;
 Πῶς γὰρ οὐ;
 Ἀλλ' οὐδενί γ' ἂν οἶμαι οὕτω καλῶς ὥς δρεπάνῳ τῷ ἐπὶ
 5 τούτῳ ἐργασθέντι.
 Ἀληθῆ.
 Ἄρ' οὖν οὐ τοῦτο τούτου ἔργον θήσομεν;
 Θήσομεν μὲν οὖν.
 Νῦν δὴ οἶμαι ἄμεινον ἂν μάθοις ὃ ἄρτι ἡρώτων, πυνθανόμενος εἰ οὐ τοῦτο ἐκάστου εἴη ἔργον ὃ ἂν ἢ μόνον τι ἢ
 10 κάλλιστα τῶν ἄλλων ἀπεργάζεται.
 Ἀλλά, ἔφη, μανθάνω τε καὶ μοι δοκεῖ τοῦτο ἐκάστου πράγματος ἔργον εἶναι.
 Εἶεν, ἦν δ' ἐγώ. Οὐκοῦν καὶ ἀρετὴ δοκεῖ σοι εἶναι ἐκάστῳ ὧπερ καὶ ἔργον τι προστετακται. Ὡς μὲν δὲ ἐπὶ τὰ αὐτὰ πάλιν ὀφθαλμῶν φαμέν, ἔστι τι ἔργον,
 b Ἔστιν.
 5 Ἄρ' οὖν καὶ ἀρετὴ ὀφθαλμῶν ἔστιν;

την επίμονη προσπάθειά του να προσεγγίσει το ιδανικό αυτό ο άνθρωπος πρέπει να συνδυάζει και τις δύο. Γιατί η αισιόδοξη σωκρατική πίστη στη δύναμη της λογικής, ο αγώνας για την τελειοποίηση του ανθρώπου δεν μπορούν να αποδώσουν καρπούς αν δεν στηρίζονται στη γνώση του ανθρώπου, που μας προσφέρει η εμπειρία και τα πορίσματα των κοινωνικών επιστημών. Αλλά και ο απαισιόδοξος ρεαλισμός του Θρασύμαχου οδηγεί στην παθητική μοιρολατρία, αν δεν συνοδεύεται από μια θερμή πίστη στις δυνατότητες του ανθρώπου και από μια αδιάκοπη προσπάθεια για την πρόοδο και τον πολιτισμό.

Στην αξιολόγηση αυτήν του συγγραφέα αντιτίθεται ο Ι. Θεοδωρακόπουλος,⁶³ ο οποίος θεωρεί ότι στον διάλογο ο Θρασύμαχος είναι οπαδός της βίας, όπως όλο το κίνημα της σοφιστικής που εκθειάζει τη βία και δεν ενδιαφέρεται για τη δικαιοσύνη. Από το άλλο μέρος ο Σωκράτης, σε όλο αυτό το κίνημα των σοφιστών, έρχεται να ζητήσει τον λόγο, το τι εννοούν αυτοί θέτοντας έτσι τα πράγματα. Έρχεται με το συντριπτικό ερώτημα «τί ἐστί», δηλαδή ζητεί την ουσία των πραγμάτων. Δεν είναι δυνατόν ποτέ να συμφωνήσει με τον Θρασύμαχο και τους άλλους σοφιστές όσον αφορά το δίκαιον. Και καταλήγοντας ο Θεοδωρακόπουλος, τονίζει ότι η αντιπαράταξη των δύο τύπων γίνεται εσκεμμένα από τον Πλάτωνα, όπως συμβαίνει σε όλους τους διαλόγους του, για να καταδειχθεί με τη διαλογική αντίθεση πού πρέπει να αναζητηθεί το «τί ἐστί».

Σχετικά με την κριτική που ασκήθηκε στη νεότερη εποχή ως προς τη θεωρούμενη κατωτερότητα του 1ου βιβλίου της *Πολιτείας* σε σχέση με τον *Γοργία*, ο Α. Diès⁶⁴ ομολογεί μεν ότι αυτή είναι αναντίρρητη, υπό τον όρον όμως ότι έχουμε το δικαίωμα να συγκρίνουμε το ένα έργο με το άλλο. Το έχουμε όμως; Είναι έργα της ίδιας τάξης; Ασφαλώς ναι, εάν είχε προκαταβολικά επαληθευθεί ότι το βιβλίο αυτό υπήρξε αυτοτελώς στο παρελθόν ως διάλογος *Θρασύμαχος* – διάλογος για τη φύση και τα αποτελέσματα της δικαιοσύνης – και ότι γράφηκε για να εκδοθεί ως διάλογος *Θρασύμαχος* και υφίστατο ως τέτοιος διάλογος. Ο συγγραφέας όμως παρατηρεί ότι για την ανεξαρτησία του βιβλίου αυτού σε σχέση με τα υπόλοιπα της *Πολιτείας* δεν υπάρχει καμία αρχαία μαρτυρία, ούτε αρκούν οι υφολογικές διαφορές μεταξύ τους για να υποστηριχθεί κάτι τέτοιο, διότι θεωρεί ότι γράφηκε κάποιο χρονικό διάστημα πριν από τα άλλα βιβλία και χωρίσθηκε από αυτά λόγω της εκπόνησης άλλων έργων. Γι' αυτό υποστηρίζει ότι ο διάλογος αυτός ανάμεσα στον Σωκράτη και τον Θρασύμαχο πρέπει να κατανοηθεί ως προοίμιο στο μεγάλο έργο της *Πολιτείας* και ότι ο Πλάτων εκείνη τη στιγμή είχε στον νου του το γενικό

63. Ιω. Θεοδωρακόπουλος, *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, Αθήνα, 1970⁵ (1941), σ. 138.

64. Βλ. Platon, *La République, Introduction*, C.U.F., Παρίσι 1932¹ (2002), σσ. XIX-XXI.

Καὶ ἀρετή.

Τί δέ; ὦτων ἦν τι ἔργον;

Ναί.

10 Οὐκοῦν καὶ ἀρετή;

Καὶ ἀρετή.

Τί δὲ πάντων πέρι τῶν ἄλλων; Οὐχ οὕτω;

Οὕτω.

c Ἔχε δὴ· ἄρ' ἂν ποτε ὄμματα τὸ αὐτῶν ἔργον καλῶς
ἀπεργάσαιντο μὴ ἔχοντα τὴν αὐτῶν οἰκείαν ἀρετήν, ἀλλ'
ἀντὶ τῆς ἀρετῆς κακίαν;

Καὶ πῶς ἂν; Ἔφη· τυφλότητα γὰρ ἴσως λέγεις ἀντὶ τῆς
ὄψεως.

5 Ὅτις, ἦν δ' ἐγώ, αὐτῶν ἡ ἀρετή· οὐ γάρ πω τοῦτο
ἔρωτῶ, ἀλλ' εἰ τῇ οἰκείᾳ μὲν ἀρετῇ τὸ αὐτῶν ἔργον εὖ
ἐργάζεται τὰ ἐργαζόμενα, κακίᾳ δὲ κακῶς.

Ἀληθές, ἔφη, τοῦτό γε λέγεις.

10 Οὐκοῦν καὶ ὧτα στερόμενα τῆς αὐτῶν ἀρετῆς κακῶς τὸ
αὐτῶν ἔργον ἀπεργάσεται;

Πάνυ γε.

d Τίθεμεν οὖν καὶ τᾶλλα πάντα εἰς τὸν αὐτὸν λόγον;

Ἔμοιγε δοκεῖ.

5 Ἴθι δὴ, μετὰ ταῦτα τόδε σκέψαι. Ψυχῆς ἔστιν τι ἔργον
ὃ ἄλλω τῶν ὄντων οὐδ' ἂν ἐνὶ πράξαις, οἷον τὸ τοιόνδε· τὸ
ἐπιμελεῖσθαι καὶ ἄρχειν καὶ βουλευέσθαι καὶ τὰ τοιαῦτα
πάντα, ἔσθ' ὅτῳ ἄλλῳ ἢ ψυχῇ δικαίως ἂν αὐτὰ ἀποδοῖμεν
καὶ φαίμεν ἴδια ἐκείνης εἶναι;

Οὐδενὶ ἄλλῳ.

10 Τί δ' αὖ τὸ ζῆν; Οὐ ψυχῆς φήσομεν ἔργον εἶναι;

Μάλιστα γ', ἔφη.

Οὐκοῦν καὶ ἀρετὴν φαμέν τινα ψυχῆς εἶναι;

Φαμέν.

e Ἀρ' οὖν ποτε, ὦ Θρασύμαχε, ψυχὴ τὰ αὐτῆς ἔργα εὖ
ἀπεργάσεται στερομένη τῆς οἰκείας ἀρετῆς, ἡ ἀδύνατον,
Ἀδύνατον.

Ἀνάγκη ἄρα κακῇ ψυχῇ κακῶς ἄρχειν καὶ ἐπιμελεῖσθαι,

σχέδιο, τις κύριες ιδέες του, τις μεγάλες διαιρέσεις του, χωρίς όμως να είναι ακόμη έτοιμος να συμπληρώσει πλήρως το πλαίσιο του έργου που εκπονούσε. Έτσι θεωρεί ότι το 1ο βιβλίο προσαρμόζεται κατά θαυμαστόν τρόπο με τα υπόλοιπα του έργου και αποτελεί το πιο θαυμάσιο προοίμιο που θα μπορούσε κανείς να ονειρευθεί, στο οποίο θέτει το βασικό ερώτημα, παρουσιάζει τα πρόσωπα που θα αναλάβουν αργότερα τους μεγάλους ρόλους του διαλόγου και σπέρνει, διακριτικά μεν αλλά ορατά, τις ιδέες που θα συγκροτήσουν τον κορμό του έργου.

Συναφώς ο Κ. Γεωργούλης σημειώνει⁶⁵ ότι στο πρώτο βιβλίο της *Πολιτείας* παρουσιάζεται πλούτος σκέψεων και όχι τυχαία αρχιτεκτονική δεξιότητα στη διάρθρωσή του. Η συζήτηση αρχίζει με την πρόθεση να καθορισθεί η ευδαιμονία της ζωής· επειδή όμως η ευδαιμονία ευρίσκεται σε στενότερη συνεπαφή με τη δικαιοσύνη, η τελευταία αυτή αναγκαστικά καταντά να γίνει το εξεταζόμενο αντικείμενο. Στην αρχή εξετάζεται η δικαιοσύνη από την άποψη της ιδιωτικής συμπεριφοράς, έπειτα όμως με την παρέμβαση του Θρασύμαχου γενικεύεται η συζήτηση και διερευνάται η δικαιοσύνη στη σύνδεσή της με την πολιτική πράξη. Ο έλεγχος του Σωκράτη κατορθώνει στο τέλος να ξαναγυρίσει τη συζήτηση στο πρόβλημα της θεώρησης της δικαιοσύνης και της ευδαιμονίας από την άποψη του μεμονωμένου ατόμου. Η ελεγκτική διερεύνηση κάνει ώστε να γίνει αισθητή η ανάγκη βαθύτερης επισκόπησης του προβλήματος από την οντολογική του πλευρά και δίνει στο όλο βιβλίο τον εισαγωγικό προοιμιακό του χαρακτήρα. Η κριτική ανάλυση των νεότερων ερμηνευτών, προσπαθώντας με κάθε θυσία να βρει στο πρώτο βιβλίο τα υπολείμματα ενός παλαιότερου πλατωνικού διαλόγου, δεν επρόσθεσε την αρτιότητά του. Δεν προσέχτηκε το ότι η θέση που κρατεί ο Θρασύμαχος είναι διαφορετική από τις αντιλήψεις που εκφράζει ο Καλλικλής στον *Γοργία*. Ο Θρασύμαχος παρουσιάζει, σχετικά με την πολιτική πράξη, θεωρία περισσότερο γενικευμένη και συστηματική. Ενώ ο Καλλικλής στον *Γοργία* εκφράζει τη σκέψη ότι αίτιοι της θέσπισης των νόμων είναι οι πολλοί και οι αδύνατοι, ο Θρασύματος έχει την αντίληψη ότι η νομοθεσία κανονίζεται από την τάξη που έχει στα χέρια της την αρχή:

Γοργίας, 483b: «...ἀλλ' οἶμαι, οἱ τιθέμενοι τοὺς νόμους οἱ ἄσθενεῖς ἄνθρωποι εἰσι καὶ οἱ πολλοί».

Πολιτεία, 338d-e: «...τίθενται δέ γε τοὺς νόμους ἐκάστη ἡ ἀρχὴ πρὸς τὸ αὐτῇ ξυμφέρον, δημοκρατία μὲν δημοκρατικούς, τυραννὶς δὲ τυραννικούς, καὶ αἱ ἄλλαι οὕτω».

Στον *Γοργία* έχουμε διαρκή αντιπαραβολή της φιλοσοφίας και της κολακείας, ενώ στο 1ο βιβλίο της *Πολιτείας* τέτοια αντιμετώπιση δεν

65. Κ. Γεωργούλης, *όπ.π.*, σ. XIX.

- 5 τῇ δὲ ἀγαθῇ πάντα ταῦτα εὖ πράττειν.
Ἀνάγκη.
Οὐκοῦν ἀρετὴν γε συνεχωρήσαμεν ψυχῆς εἶναι δικαιο-
σύνην, κακίαν δὲ ἀδικίαν;
Συνεχωρήσαμεν γάρ.
- 10 Ἡ μὲν ἄρα δικαία ψυχὴ καὶ ὁ δίκαιος ἀνὴρ εὖ βιώσεται,
κακῶς δὲ ὁ ἄδικος.
Φαίνεται, ἔφη, κατὰ τὸν σὸν λόγον.
- 354 Ἀλλὰ μὴν ὃ γε εὖ ζῶν μακάριός τε καὶ εὐδαίμων, ὁ δὲ μὴ
τάναντία.
Πῶς γὰρ οὐ;
Ὁ μὲν δίκαιος ἄρα εὐδαίμων, ὁ δ' ἄδικος ἄθλιος.
- 5 Ἔστω, ἔφη.
Ἀλλὰ μὴν ἄθλιόν γε εἶναι οὐ λυσιτελεῖ. εὐδαίμονα δέ.
Πῶς γὰρ οὐ;
Οὐδέποτε' ἄρα, ὦ μακάριε Θρασύμαχε, λυσιτελέστερον
ἀδικία δικαιοσύνης.
- 10 Ταῦτα δὴ σοι, ἔφη, ὦ Σώκρατες, εἰσιτιάσθω ἐν τοῖς
Βενδιδίους.
Ὑπὸ σοῦ γε, ἦν δ' ἐγώ, ὦ Θρασύμαχε, ἐπειδὴ μοι πρῶτος
ἐγένου καὶ χαλεπαίνων ἐπαύσω. Οὐ μέντοι καλῶς γε
b εἰσιτάμαι, δι' ἑμαυτὸν ἀλλ' οὐ διὰ σέ· ἄλλ' ὥσπερ οἱ
λίχνοι τοῦ ἀεὶ παραφερομένου ἀπογεύονται ἀρπάζοντες, πρὶν
τοῦ προτέρου μετρίως ἀπολαῦσαι, καὶ ἐγώ μοι δοκῶ οὕτω,
πρὶν ὃ τὸ πρῶτον ἐσκοποῦμεν εὔρεῖν, τὸ δίκαιον ὃ τί ποτ'
5 ἐστίν, ἀφόμενος ἐκείνου ὁρμήσαι ἐπὶ τὸ σκέψασθαι περὶ
αὐτοῦ εἴτε κακία ἐστὶν καὶ ἀμαθία, εἴτε σοφία καὶ ἀρετή, καὶ
ἐμπεσόντος αὖ ὕστερον λόγου, ὅτι λυσιτελέστερον ἢ ἀδικία
τῆς δικαιοσύνης, οὐκ ἀπεσχόμην τὸ μὴ οὐκ ἐπὶ τοῦτο ἐλθεῖν
ἀπ' ἐκείνου, ὥστε μοι νυνὶ γέγονεν ἐκ τοῦ διαλόγου μηδὲν
c εἰδέναι· ὅποτε γὰρ τὸ δίκαιον μὴ οἶδα ὃ ἐστίν, σχολῇ εἴσομαι
εἴτε ἀρετὴ τις οὕσα τυγχάνει εἴτε καὶ οὐ καὶ πρότερον ὃ ἔχων
αὐτὸ οὐκ εὐδαίμων ἐστὶν ἢ εὐδαίμων.

υπάρχει. Ούτε παρουσιάζεται εδώ ο Σωκράτης ως εκπρόσωπος της φιλοσοφίας, ενώ στον *Γοργία* αποτελεί την ενσάρκωσή της.

Χωρίς να προσφέρει μια γενική κριτική της ρητορικής, το πρώτο βιβλίο της *Πολιτείας* θέτει επί σκηνής τον ρήτορα Θρασύμαχο, ο οποίος όχι μόνο μέσω μερικών υφολογικών στοιχείων χαρακτηριστικών του επαγγέλματός του, αλλά συμπεριφερόμενος με έναν τρόπο που θυμίζει αυτόν του Καλλικλή στον *Γοργία*, αντιμετωπίζει άφοβα και ανοιχτά τη δικαιοσύνη και διακηρύσσει το δίκαιο του ισχυρού: πρότυπό τους είναι ο τύραννος, ο οποίος πραγματοποιεί την «απόλυτη αδικία».⁶⁶

Ο Γλαύκων στην αρχή του επόμενου βιβλίου (II, 358c), που σύμφωνα με τον P. Vicaire⁶⁷ είναι αναμφιβόλως αισθητά υστερότερο, δείχνεται απογοητευμένος από την έλλειψη πρωτοτυπίας του Θρασύμαχου: «Χίλιοι άλλοι», λέει, «έχουν ήδη κάμει να ακούονται τέτοιτοι λόγοι». Χωρίς να έχει την ίδια σκληρή αυστηρότητα, θα αναγνωρίσουμε ότι ο ρόλος αυτού του μέρους της *Πολιτείας* σε ό,τι αφορά την κριτική των ρητόρων δεν είναι τόσο σπουδαίος όπως στον *Γοργία*. Το σχέδιο του έργου, «που πιθανώς ο Πλάτων το συνέλαβε πρώτα ως ένα είδος προοιμίου για μια πιο πλατιά κατασκευή, δεν είναι στη συνέχεια το ίδιο, και η κατηγορία για κοινοτοπία που διατυπώνεται από τον Γλαύκωνα μάς αποδεικνύει ότι ένας από τους σκοπούς του Πλάτωνος στο πρώτο βιβλίο ήταν να θυμίζει ωμά, αλλά χωρίς να λείι κάτι το καινούργιο, τον γνωστό ανηθικισμό των ρητόρων – ή τουλάχιστον της πλειονότητας αυτών».⁶⁸

66. *Πολιτεία*, I, 344a4: «τελεωτάτην ἀδικίαν».

67. P. Vicaire, *Platon critique littéraire*, Παρίσι, 1960, σ. 281.

68. *Οπ.π.*, σ. 288.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Πέτρος Πετράτος

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΟ ΘΕΡΙΣΟ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. Ο ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΜΑΡΙΝΟΥ ΑΝΤΥΠΑ (1905)

Μνήμη Σπύρου Τουλιάτου

Ο Μαρίνος Αντύπας (γεννημένος το 1872 στα Φερεντινάτα της Κεφαλονιάς και δολοφονημένος το 1907 στον Πυργετό της Λάρισας)¹ πίστευε ότι ήταν δυνατό να συνδυαστούν οι σοσιαλιστικές και αντιιμπεριαλιστικές του αντιλήψεις και αρχές με τον πατριωτισμό, με την αγάπη προς την πατρίδα. Ενώ από τη μια πλευρά υπερασπιζόταν τον κοινωνισμό, ευχόμενος «να κυριεύση όλην την ανθρωπότητα», από την άλλη έκανε ταυτόχρονα λόγο για το «υπέρ της πατρίδος αίσθημα», έτσι ώστε «φυσικώς και λογικώς, θεωρητικώς μεν είμεθα κοινωνιστές, εμπράκτως δε και ειλικρινώς απάνου από την σημαίαν του κοινωνισμού υφούμεν την σημαίαν του πατριωτισμού».² Με το Πρόγραμμά του, εξάλλου, από τη μια διακήρυσσε «την κατάργηση των φυλών και των πατρίδων» ζη-

1. Για τη ζωή, τη δράση και την ιδεολογία του Μ. Αντύπα βλ. Νικόλαος Δ. Τζουγανάτος, *Ο Μαρίνος Αντύπας και οι σοσιαλιστικές εξελίξεις στην Κεφαλονιά*, έκδοση της Αδελφότητας Κεφαλλήνων και Ιθακησίων Πειραιώς, [Αθήνα] 1978· Γιάννης Δ. Καψάλης, *Μαρίνος Αντύπας. Ο πρωτομάρτυρας σοσιαλιστής και πρόδρομος του Κιλελέρ*, εκδ. Γ. Ήβος, Αθήνα 1986· Σπύρος Δημ. Λουκάτος, *Μαρίνος Σπ. Αντύπας. Η ζωή - η εποχή - η ιδεολογία - η δράση - και η δολοφονία του*, έκδοση Ομοσπονδίας Κεφαλληνιακών και Ιθακησιακών Σωματείων, Αθήνα 1980 – πρόκειται για την πιο επιστημονικά τεκμηριωμένη μονογραφία για τον Μ. Αντύπα. Βλ. επίσης τα *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου «Μαρίνος Αντύπας (1872-1907)»*, (Αγία Ευφημία Κεφαλονιάς, 16-19 Μαρτίου 2006), επιμέλεια Π. Πετράτος, τόμοι Α' και Β', έκδοση Δήμου Πυλαρέων, Αγία Ευφημία 2009, καθώς και Διονύσιος Κουγιανός, *Μαρίνος Αντύπας. Η φιλοσοφία της πολιτικής του δράσης*, Αθήνα 2007.

2. Εφ. *Ανάστασις*, φ. 3, 10 Ιουλίου 1904, σ. 1, «Τι είμεθα και τι ζητούμεν» – Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον κ. Λεονάρδο Κουνάδη, κάτοχο της μοναδικής σωζόμενης πλήρους σειράς της εφημερίδας του Μ. Αντύπα *Ανάστασις*, που μου επέτρεψε να τη μελετήσω.

• Ο Πέτρος Πετράτος είναι φιλόλογος, διδάκτωρ Ιστορίας.

τώντας «μίαν πατρίδα περιλαμβάνουσαν σύμπασαν την ανθρωπότητα» και από την άλλη ενδιαφερόταν ταυτόχρονα για «την περιφρούρησιν των δικαιωμάτων του Ελληνισμού».³

Όσο και αν φαίνονται αυτές οι θέσεις αντιφατικές μεταξύ τους, για τον Μ. Αντύπα δεν υφίσταται καμιά αντίφαση. Για τον Κεφαλονίτη αγωνιστή η ιδέα της πατρίδας ταυτίζεται με το λαό, το συμφέρον της πατρίδας δεν είναι άλλο από το συμφέρον του λαού, καθώς «πατρίς ελληνική είναι ο ελληνικός λαός».⁴ Γι' αυτό, άλλωστε, ακόμη και στο τελευταίο άρθρο της ζωής του, δώδεκα μόλις μέρες πριν από τη δολοφονία του,⁵ γράφει από το θεσσαλικό κάμπο με απόλυτη συνέπεια στις πεποιθήσεις του ότι με την πραγμάτωση του σκοπού του, που δεν ήταν άλλος από την κατάργηση του τσιφλικάδων και την ανεξαρτησία των κολληγών-καλλιεργητών, «κατά διάνοιαν μόνον ωφελείται ο σοσιαλισμός, εμπράκτως δε η πατρίς, εις την οποίαν τους φόρους, τους αγαθούς πολίτας και τους γενναίους στρατιώτας προσφέρει ο μεγάλος πληθυσμός των σκληραγωγημένων και εργαζομένων χωρικών και όχι ο ελάχιστος των εκφυλισμένων και αργών τσιφλικιούχων».⁶

Γι' αυτή, λοιπόν, την πατρίδα, γι' αυτόν δηλαδή το λαό οφείλει, κατά την ομολογία του, να αγωνίζεται, προκειμένου να εξασφαλιστούν η ελευθερία και η πρόοδός του και να κατοχυρωθούν τα δικαιώματά του. Η αγάπη προς την πατρίδα και η υπεράσπιση της Ελλάδας, η υποστήριξη του ελληνισμού και ο αγώνας για την εθνική ολοκλήρωση παίρνουν απελευθερωτικό χαρακτήρα,⁷ χωρίς ωστόσο ο πατριωτισμός του αυτός να μετατρέπεται σε μέσο απομόνωσης και περιχαράκωσης των λαών. Και επειδή ζει σε μια περίοδο με έντονο το εθνικό-αλυτρωτικό κλίμα, ο πατριωτισμός του γίνεται καθημερινό βασικό κίνητρο της δράσης του και καθημερινό αγωνιστικό του βίωμα.⁸

3. Εφ. Ανάστασις, φ. 12, 23 Απριλίου 1905, σ. 1, «Το Πρόγραμμά μας». Πρβλ. Σπ. Λουκάτος, *ό.π.*, σσ. 1, 2.

4. Εφ. Ανάστασις, φ. 1, 29 Ιουλίου 1900, σ. 2. «Δολοφόνος ή εκδικητής».

5. Για τα τελευταία γραπτά κείμενα του Μ. Αντύπα βλ. Σπ. Λουκάτος, «Ο Μαρίνος Σπ. Αντύπας του θεσσαλικού κάμπου από τα τρία τελευταία της ζωής του γραπτά κείμενά του», *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου «Μαρίνος Αντύπας (1872-1907)»*, *ό.π.*, σσ. 169-190.

6. Εφ. Ανάστασις, φ. 55, 24 Μαρτίου 1907, σ. 4, «Τι είμαι»· αναδημοσίευση από την εφημερίδα του Βόλου *Πανθεσσαλική*, 26 και 27 Φεβρουαρίου 1907. Πρβλ. Σπ. Λουκάτος, *Μαρίνος Σπ. Αντύπας. Η ζωή-η εποχή-η ιδεολογία-η δράση- και η δολοφονία του*, *ό.π.*, σ. 153.

7. «Εις τας εθνικιστικάς του όμως ιδέας έδιδε περιεχόμενον "απελευθερωτικόν αγώνος"». *Λεξικόν Κοινωνιολογικόν και Πολιτικόν*, στο Ν. Τζουγανάτος, *ό.π.*, σ. 81.

8. Βλ. Παναγιώτης Νούτσος (εισαγωγή, επιμέλεια, υπομνηματισμός), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α', εκδ. Γνώση, Αθήνα 1995 (2' έκδοση), σ. 95· Σπ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 60.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΝΟΥΤΣΟΥ

Με δύο εθνικά ζητήματα εκείνης της εποχής συγκλονίζεται ο Κεφαλονίτης αγωνιστής, με το Μακεδονικό και το Κρητικό, με τα οποία έχει άλλοτε άμεση και άλλοτε έμμεση εμπλοκή, άλλοτε θεωρητική και άλλοτε πρακτική συμμετοχή. Για το πρώτο προσπαθεί με τα δημοσιεύματά του να ευαισθητοποιήσει τους πολιτειακούς και πολιτικούς άρχοντες και το λαό,⁹ διοργανώνει στην Κεφαλονιά διαλέξεις και εράνους,¹⁰ χρηματοδοτεί ο ίδιος το Μακεδονικό Αγώνα την περίοδο που ζει και δρα στη Θεσσαλία.¹¹ Αλλά και με την έκρηξη της Κρητικής Επανάστασης του 1896¹² ο Μ. Αντύπας βρίσκεται σε κινητικότητα και το 1897 μαζί με άλλους νέους, κυρίως φοιτητές, ομοϊδεάτες του και με τον Κρητικό σοσιαλιστή Σταύρο Καλλέργη σπεύδει στην επαναστατημένη Κρήτη, όπου μάχεται δίπλα στον κρητικό λαό,¹³ ενώ αργότερα, μετά τη λήξη του «ατυχούς πολέμου» του 1897, η ομιλία του σε λαϊκή συγκέντρωση στην πλατεία της Ομόνοιας θα του στοιχίσει φυλάκιση ενός έτους για εξύβριση του βασιλιά και της δυναστείας και προσβολή των Μ. Δυνάμεων.¹⁴

Αλλά και αργότερα το Κρητικό Ζήτημα συνέχιζε να απασχολεί τον Μ. Αντύπα. Ο τελευταίος δεν έμεινε ικανοποιημένος με τη λύση της αυτονομίας, λύση που τελικά αναγκάστηκαν να δεχτούν και οι ίδιοι οι Κρητικοί: στο νησί ιδρύοταν η Κρητική Πολιτεία υπό την φιλή επικυριαρχία της Πύλης και την προστασία των Μ. Δυνάμεων με ύπατο αρμο-

9. Βλ. εφ. *Ανάστασις*, φ. 2, 3 Ιουλίου 1904. σ. 1. «Το αίμα». και φ. 8, 25 Μαρτίου 1905. σσ. 1-3, «Επιστολή προς την Α.Μ. τον βασιλέα Γεώργιον» (κυρίως σ. 3).

10. Βλ. Σπ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 65: ο ίδιος, *Το Λαϊκό Αναγνώστηριο «Η Ισότης» του Μαρίνου Αντύπα. Κεφαλονιά 1904-1907*, έκδοση Αδελφότητας Κεφαλλήνων και Ιθακησίων Πειραιά, Αθήνα 1984, σ. 13.

11. Περισσότερα στοιχεία για τη σχέση του Μ. Αντύπα με το Μακεδονικό Αγώνα βλ. Βάσος Καλογιάννης, «Η δράση και η επίδραση του Μαρίνου Αντύπα στη Θεσσαλία των κολλήγων. Η σύνδεσή του με τον Μακεδονικό Αγώνα», *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου «Μαρίνος Αντύπας (1872-1907)»*, *ό.π.* σσ. 191-197, και Ευριδίκη Λειβαδά-Ντούκα, «Ο Μαρίνος Αντύπας και η σχέση του με τον Μακεδονικό Αγώνα. (Βούλειμα – μαρτυρικές καταθέσεις – εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*)», *ό.π.*, σσ. 199-219.

12. Με την ευκαιρία αυτή να σημειωθεί εδώ ότι πολλοί Κεφαλονίτες είτε από το νησί είτε από παροικίες του εξωτερικού προσέτρεξαν εθελοντές στην Κρήτη, πληρώνοντας το τίμημα της προσφοράς τους με νεκρούς, τραυματίες και αιχμαλώτους, ενώ άτομα και φορείς του νησιού και των παροικιών ενίσχυσαν οικονομικά τον κρητικό αγώνα. Βλ. σχετικά Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. Β', εν Αθήναις 1960, σ. 464· Πέτρος Πετράτος, *Κεφαλονιά – Κρήτη. Πολιτιστικές και κοινωνικές σχέσεις*, έκδοση Αδελφότητας Κεφαλλήνων και Ιθαλησίων Πειραιά, Πειραιάς 2001, σσ. 68-69.

13. Για τη συμμετοχή του Μ. Αντύπα σ' εκείνη την Επανάσταση βλ. Σπ. Λουκάτος, *Μαρίνος Σπ. Αντύπας. Η ζωή-η εποχή-η ιδεολογία-η δράση- και η δοιοφονία του*, *ό.π.*, σ. 83, και κυρίως Παναγιώτα Μοσχονά, «Ο Μαρίνος Αντύπας αγωνιστής του Κρητικού Αγώνα 1897», *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου «Μαρίνος Αντύπας (1872-1907)»*, *ό.π.*, σσ. 41-60.

14. Σπ. Λουκάτος, *ό.π.*, σσ. 15-16, 61. 85.

στή τον πρίγκιπα Γεώργιο (1898).¹⁵ Δεν άργησαν, βέβαια, να φανούν οι παθογένειες της αρμοστιακής διακυβέρνησης, και μάλιστα μετά τη διαφωνία πρίγκιπα Γεωργίου και συμβούλου επί της Δικαιοσύνης Ελευθερίου Βενιζέλου τους πρώτους μήνες του 1901 ως προς τη διαχείριση του εθνικού ζητήματος της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, καθώς ο τελευταίος έκανε λόγο για σταδιακή πορεία της ενωτικής διαδικασίας.¹⁶

Στα επόμενα τέσσερα χρόνια μορφοποιήθηκε και ολοκληρώθηκε το αντιπολιτευτικό στην αρμοστιακή πολιτική μέτωπο γύρω από τον Βενιζέλο. Μετά την επίμονη άρνηση κάθε διαλόγου από την πλευρά του ύπατου αρμοστή, είχε γίνει πια προφανές ότι «η βασική λειτουργία του θεσμικού συστήματος της Μεγαλονήσου είχε ουσιαστικά ανασταλεί και ο πολιτικός ανταγωνισμός κατέτεινε σε λύσεις εξωπολιτειακές».¹⁷ Και το Μάρτιο του 1905 κηρύχτηκε από την Ενωμένη Αντιπολίτευση στο Θέρισο ένοπλο επαναστατικό κίνημα, με κύριο αίτημα την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, ενώ παράλληλα προβαλλόταν και η ανάγκη της ριζικής μεταβολής των όρων της εσωτερικής διακυβέρνησης με την αντικατάσταση του ύπατου αρμοστή.¹⁸

Ο Μ. Αντύπας από το Αργοστόλι της Κεφαλονιάς παρακολουθεί με προσοχή τις εξελίξεις στη Μεγαλόνησο σε συνδυασμό πάντοτε με την ελληνική κυβερνητική πολιτική και την ευρωπαϊκή διπλωματία. Και με την πένα του έρχεται αρωγός στον κρητικό ενωτικό αγώνα. Δημοσιεύει στην εφημερίδα του στις 9 Απριλίου 1905,¹⁹ ένα δηλαδή μήνα μετά την έναρξη της Επανάστασης του Θέρισου, μακροσκελές άρθρο με ιδιαίτερη σημασία για το Κρητικό Ζήτημα.

Ο οξυδερκής Μ. Αντύπας διατυπώνει με απόλυτο τρόπο την αποστροφή του προς το παλαιό καθεστώς, εννοώντας προφανώς εκείνο της φεουδαρχίας, το οποίο στο μεταξύ έχει συμμαχήσει με το μεγαλοαστικό τμήμα της αστικής τάξης: ο «παλαιός κόσμος» είναι ο κόσμος του αίμα-

15. «Υπό την έποψιν του διεθνούς δικαίου το καθεστώς της Κρήτης ήτο ιδιότυπον. Η νήσος απετέλει κράτος αυτόνομον υπό την οθωμανικήν επικυριαρχίαν και εκυβερνάτο υπό του δευτεροτόκου υιού του Έλληνος βασιλέως, περιβεβλημένου τον τίτλον του Υπάτου Αρμοστού, εντολοδόχου και υπευθύνου έναντι των Προστατίδων Δυνάμεων». Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην*, εκδ. Ίκαρος, [Αθήναι] 1974, σ. 23.

16. Ο Βενιζέλος υποστήριζε ότι «η λύση θα ήταν σταδιακή, με βαθμιαίες κατακτήσεις και ως πρώτη κατάκτηση θεωρούσε την απομάκρυνση των ξένων στρατευμάτων από τις κρητικές πόλεις και την αντικατάστασή τους από εντόπια πολιτοφυλακή με Έλληνες αξιωματικούς». Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, σ. 441. Βλ. και Κων. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 50.

17. Κων. Σβολόπουλος, «Η Κρητική Πολιτεία από το 1899 ως το 1909», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ. Εκδοτική Αθηνών, [Αθήναι] 1977, σ. 210.

18. Βλ. *ό.π.*

19. Βλ. εφ. *Ανάστασις*, φ. 10. 9 Απριλίου 1905, σσ. 1α-3α, «Η Κρήτη και η Τυραννία».

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΡΦΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

τος και της δυστυχίας, της ανισότητας και της «ανοήτου κληρονομικότητας». Αυτόν τον κόσμο αντιπροσωπεύουν «οι Εστεμμένοι, οι Άρχοντες και οι φιλάργυροι Αστοί» της «Χριστιανικής Ευρώπης», οι οποίοι καταδυναστεύουν και εξοντώνουν με «τας ανθρωποκτόνους μηχανάς των» τους λαούς, καταπατούν και διαγράφουν την ελευθερία και την ανεξαρτησία των λαών.²⁰ Και επειδή αυτή είναι η φύση των Μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, δεν είναι ποτέ δυνατόν «οι Χριστιανικώτατοι! Της Δύσεως Ηγεμόνες» να ενδιαφερθούν για μια σωστή, δίκαιη και βιώσιμη λύση του Κρητικού Ζητήματος. Επομένως, σύμφωνα με την παραπάνω επιχειρηματολογία, δεν πρέπει να ελπίζουν οι Κρητικοί στην ευρωπαϊκή συνδρομή για την προώθηση και λύση του προβλήματός τους.

Προσεκτικοί, επίσης, οφείλουν να είναι και απέναντι στον ύπατο αρμοστή πρίγκιπα Γεώργιο,²¹ ο οποίος ουσιαστικά στηρίζει την ανθελληνική πολιτική των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, που οδηγεί σε νέα αλληλοσφαγή. Άλλωστε, δεν πρέπει οι Κρητικοί να ξεχνούν ότι η πριγκιπική χλαμίδα του αρμοστή αντιπροσωπεύει «την μωρίαν του παλαιού και σεσηπτός Κόσμου» και ο θρόνος του, δώρο των «εστεμμένων Κακούργων» της Ευρώπης, θεμελιώνεται «επί της Τυραννίας και αρπαγής των δικαιωμάτων των Λαών!». Γι' αυτό και βροντοφωνάζει ο Μ. Αντύπας ότι «η Κρήτη ανήκει εις τους Κρήτας, οίτινες σπιθαμήν προς σπιθαμήν και βράχον προς βράχον την επότισαν με αίμα και την εγέμισαν με οστά. Δεν ανήκει εις Βασιλείς και υιούς Βασιλέων!...» (ό.π., σ. 2α).

Βέβαια, εκτός από τον ίδιο τον ύπατο αρμοστή, ο αγωνιστής αρθρογράφος στοχοποιεί και τους υποστηρικτές του πρίγκιπα Γεωργίου²² μέσα στην Κρήτη και έξω από αυτήν, στο ελληνικό κράτος. Οι τελευταίοι,

20. «Ποίον δικαίωμα, οι Βασιλείς και οι Άρχοντες, έχουν εις των Ηρωικών Λαών των οποίων η ελευθερία εξυμώθη με το αίμα των και τα δάκρυά των; Ποίον δικαίωμα έχουν εις αι αποτρόπαιαι κεφαλαί αι φέρουσαι τόσον πομπωδώς το διάδημα της Τυραννίας! και τόσον επιδεικτικώς τον σίδηρον της σφαγής και της εξοντώσεως, επί της ανεξαρτησίας και της θελήσεως και της επιθυμίας των Λαών και των Κοινωνιών;», ό.π., σ. 2α.

21. «[...] με πόσην αγανάκτησιν γεμίζει την καρδίαν μας ο αρμοστής Πρίγκηψ, όστις ου μόνον διευκολύνει διά της στάσεως και διαγωγής του την ολεθρίαν αλληλοσφαγήν, ην προστοιμάζουσι οι Τύραννοι της Ευρώπης, αλλά και προτρέπει τούτους εις την ταχύτεραν εκτέλεσιν του ανθρωποκτόνου πείσματος των! [...] πόσον επεθύμει η τάλαινα ψυχή μας να ήτον όνειρον όλα ταύτα! Ο δε Γεώργιος ο άνθρωπος τούτέστιν εις τον οποίον η φύσις έχορσε σώμα Γίγαντος, να ήχε επίσης γιγαντιαίαν την καρδίαν και αυταπάρνησιν Κόδρου [...]», ό.π., σ. 1β. Να σημειώσουμε εδώ ότι ο Μ. Αντύπας και σε άλλο σημείο του άρθρου του κάνει λόγο για το «γίγαντα» στο σώμα Γεώργιου, που όμως διαθέτει καρδιά «νάνου».

22. «[...] ιδού! την μάχαιραν διευθύνουσι δήμιοι! καταγόμενοι εξ αυτής της Ελλάδος μας!! [...] Ε! Κούνδουρε! Παπαδιαμαντόπουλε! Τσέλε και λοιπή κλίκα! προσεκολλήθητε λοιπόν τόσον πολύ εις τον θρόνον του Αλή Πασά της Κρήτης όσον ουδέ ο Θανάσης Βαγιας εις τον θρόνον του Αλή Πασά των Ιωαννίνων; Μέσα 'στας φλέβας Σας λοιπόν δεν ρέει πλέον σταγών Ελληνικού αίματος! ουδέ ρανίς ανθρωπισμού!», ό.π., σ. 1β.

παραβλέποντας τα συμφέροντα του κρητικού λαού και γενικότερα του ελληνισμού, κινούνται στην πράξη ως «νέοι εφιάλτες», κατά το χαρακτηρισμό του Μ. Αντύπα: στηρίζοντας τον «Αλή Πασά της Κρήτης», όπως αποκαλείται ο πρίγκιπας Γεώργιος, υποστηρίζουν την πολιτική των Μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων, προδίδουν δηλαδή τους αγώνες και τα όνειρα των Κρητικών, συμβάλλοντας έτσι στην παραπέρα εδραίωση της τυραννίας.²³ Η τελευταία, βέβαια, έχει αλλάξει φορέα: τον «βάρβαρον τύραννον της Ασίας» αντικατέστησαν οι «ευγενείς Τύραννοι της Χριστιανικής Ευρώπης», οι οποίοι μέσω του «τυράννου» πρίγκιπα Γεωργίου επιμένουν στο αλυσόδεμα της «ωραίας και ενδόξου Κρήτης». Και μάλιστα αυτή η σύγχρονη τυραννία έχει βαλλεί να εκμηδενίσει ακόμη και τους νεκρούς ήρωες των παλαιότερων και πρόσφατων κρητικών αγώνων, των οποίων ηρώων «το αίμα ακόμη περιρρέει την σημαίαν της Τουρκικής Τυραννίας και των οποίων η Κατάρρα αύριον θα σχίση την Σημαίαν της Χριστιανικής Τυραννίας!...» (ό.π., σ. 3α).

Και αυτή η έφοδος εναντίον των Ευρωπαίων τυράννων είναι εφικτή, κατά τον Μ. Αντύπα. Έχουν αλλάξει οι καιροί και οι συνθήκες ευνοούν τις μεταβολές. Έχει χάσει την παντοδυναμία του το παλαιό καθεστώς, όσο και αν φαίνεται ότι κρατά την εξουσία στα χέρια του. Οι λαοί αφυπνίζονται και δημιουργούνται έτσι σοβαρές προϋποθέσεις για την ανάκτηση των ελευθεριών και των δικαιωμάτων τους και την κατοχύρωση της εθνικής ελευθερίας και ανεξαρτησίας τους. «Είναι εικοστός αιών!» γράφει με νόημα ο Κεφαλονίτης αγωνιστής. «Ο αιών τουτέστιν κατά τον οποίον σύμπασα η ανθρωπότης εργάζεται ως μανιώδης να καταρρίψη τους θρόνους και τα στέμματα [...]» (ό.π., σ. 2α). Επομένως, τα νέα κοινωνικο-πολιτικά δεδομένα σε διεθνές επίπεδο συνηγορούν υπέρ της Κρητικής Επανάστασης και μάλιστα υπέρ της επιτυχίας της.

Ωστόσο, συμπληρωματικό στο παραπάνω άρθρο μπορεί να θεωρηθεί το επόμενο για την Επανάσταση του Θέρισου δημοσίευμα του Μ. Αντύπα στην εφημερίδα του, σαράντα περίπου μέρες αργότερα.²⁴ Και σε αυτό το κείμενο ο Κεφαλονίτης αγωνιστής επικαλείται τη δυναμική του 20ού αιώνα: απευθυνόμενος στους επαναστάτες της Κρήτης τους καλεί να μη λησμονούν «ότι είναι εικοστός αιών και ότι εις τα αισχροά ένστικτα των Βασιλέων και Ισχυρών αντιτάσσεται η γνώμη των Λαών και των

23. Για την τυραννία γράφει χαρακτηριστικά: «Ω Τυραννία! Τυραννία! Χιλιάδες, χιλιάδων ετών παρήλθον και όμως ο παμφάγος χρόνος ο τα πάντα μεταβαλλών. Σε αφήκε υγεία και ρωμαλέαν. [...] Ω Τυραννία! Θηρίον άτιμον και ανθρωποκτόνον! [...]», ό.π., σ. 2β. «Υπό την ακατανόητον πίεσίν Σου ασφυκτιά θυχή πλέον ή φύχή η ζωάκι άσφυκτιά και σφαδάζει η ψυχή η αναπαυθείσα! ης το κέλυφος καλύπτει το τάφος και ης την καρδίαν καίει ο κλίβανός Σου και σφίγγουν αι αλύσσεις Σου!», ό.π., σσ. 3α.

24. Βλ. εφ. Ανάστασις, φ. 15, 15 Μαΐου 1905, σσ. 3α-4α. «Η Κρήτη και οι Ισχυροί».

Κοινωνιστών» (ό.π., σ. 4α). Εδώ, βέβαια, έχει κάνει ένα παραπάνω βήμα, καθώς γίνεται πιο σαφές, πιο συγκεκριμένος: στο ιστορικό προσκήνιο έχουν τώρα βγει οι λαοί με πρωτοπόρους τους κοινωνιστές· πνέει νέος αέρας....

Είναι χαρακτηριστική, ωστόσο, η διάκριση που ο Μ. Αντύπας κάνει μεταξύ του λαού κάθε χώρας και της πολιτικής του ηγεσίας. Κάνει λόγο για «επίσημον Ευρώπη», υπονοώντας προφανώς ως ανεπίσημη Ευρώπη τους ευρωπαϊκούς λαούς· μιλάει για «επίσημον Ελλάδα», την οποία διαχωρίζει από την «ανεπίσημον Ελλάδα».²⁵ Είναι δηλαδή κατανοητό ότι ο αρθρογράφος θέλει να υπογραμμίσει τη διάσταση απόψεων και συμφερόντων που υπάρχει μεταξύ λαού και ηγεσίας. Και τεκμηριώνει την εκτίμησή του αυτή με την εξέλιξη που είχαν οι τελευταίες του 1896 και 1897 επαναστάσεις του κρητικού λαού: αν και αυτές «εστήλωσαν την σημαίαν της ελευθερίας του Κρητός», «δυστυχώς [την] περιέκοψαν και εκουρέλιασαν οι Τύραννοι της Ευρώπης» (ό.π., σ. 3α), οι οποίοι με την πολιτική και τακτική τους ενίσχυσαν αντικειμενικά το Σουλτάνο και επέβαλαν «την υποχώρησιν και ήτταν εις την ανεπίσημον Ελλάδα και την δικτατορίαν και Τυραννίαν εις την ανδρείαν Κρήτην!» (ό.π., σ. 3α). Σε αυτήν, άλλωστε, την κατάληξη συνέβαλε και η υποχωρητική στάση της ελληνικής πλευράς,²⁶ από την οποία ο αρθρογράφος ζητά αλλαγή πολιτικής: στην Αθήνα η κυβέρνηση να εγκαταλείψει τη «δουλοφροσύνη» και να σταματήσει να δέχεται τον «εξευτελισμόν» των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων και «τον δόλον» των ντόπιων ισχυρών, ακολουθώντας μια σθεναρή πατριωτική πολιτική, ενώ στην Κρητική Πολιτεία ο πρίγκιπας Γεώργιος «ή να πετάξη την Υπατείαν [...] ή να πετάξη το ελληνικόν όνομα» (ό.π., σ. 3β).

Επειδή, όμως, η ευρωπαϊκή πλευρά δε φαίνεται να αλλάζει τα ανθελ-ληνικά της σχέδια και η ελληνική συνεχίζει τη συμβιβαστική της πορεία, καταλύτης του Κρητικού Ζητήματος θα γίνει μόνο ο κρητικός λαός με τον αγώνα του. Γι' αυτό καλεί τους Κρητικούς να μην καταθέσουν τα όπλα από τη στιγμή που ξεκίνησαν τον αγώνα τους,²⁷ αντιτασσόμενοι σε

25. «Επομένως η Επίσημος Ευρώπη μη εξαιρέσει ουδέ της επισήμου Ελλάδος υπήρξεν ο Τύραννος ο εκ Συμπαιγνίας και προδοσίας επιβαλλών την υποχώρησιν και ήτταν εις την ανεπίσημον Ελλάδα και την δικτατορίαν και Τυραννίαν εις την ανδρείαν Κρήτην!», ό.π., σ. 3α.

26. «Και το α-Παλαίπορε Δηλιγιάννη και Διπλομάτα Σκουζέ δεν είνε δυνατόν να παύσητε να είσθε υποφοδείς! [...] Αλλά πού σθένος και πού πατριωτισμός!», ό.π., σ. 3β.

27. «Μη! Μη καταθέσετε τα όπλα! Όχι! Θα είναι αίσχος δι' ένα λαόν αφού ήσπασεν τα όπλα ορκιζόμενος να λάβη την ελευθερίαν τήν ή να εύρη την αβυσσον των σκλαβικών αλφινών και να συρθη δεσλός και ζαρωμένος προ των ποδών κατωτέρω του Δικτάτορος, αναγκάζόμενος να εκλιπαρήση την συγγνώμην των μεγάλων δολοφόνων και Αγυρτών!», ό.π., σσ. 3β-4α.

όλους εκείνους, που κάνουν λόγο για επίδειξη σύνεσης και σωφροσύνης ενόψει κατάκτησης «σπουδαιότερων [δήθεν] εθνικών συμφερόντων».²⁸ Άλλωστε, «[...] ο αγαθός ανήρ, όταν αναλάβη αγώνα, ή νικά ή θνήσκει, ουδέποτε κύπτει!» (ό.π., σ. 4α). Ο αγώνας τους είναι δίκαιος και οι λαοί με πρωτοπόρους τους κοινωνιστές τούς συμπαραστέκονται. Η συνέχιση, λοιπόν, του ένοπλου αγώνα του κρητικού λαού είναι, κατά τον Μ. Αντύπα, καθοριστικής σημασίας, γι' αυτό και οποιαδήποτε αναστολή του θα έχει ανεπανόρθωτες συνέπειες για μια θετική λύση του Κρητικού Ζητήματος.

Μέσα από το κείμενο διαφαίνεται η αγωνία του συντάκτη του μήπως οι Κρητικοί παρασυρθούν από τις σειρήνες της «λογικής» και της «σωφροσύνης», μήπως ενδώσουν στις πιέσεις των «ισχυρών». Γι' αυτό και οι εκκλήσεις του Κεφαλονίτη αγωνιστή προς επαναστάτες της Κρήτης είναι συνεχείς και επαναλαμβανόμενες, αγωνιώδεις και πεισματικές: «Όχι! Μη μεταβάλλετε γνώμην! [...] Μη πτοηθήτε [...]. Εξακολουθήσετε αμυνόμενοι μέχρις εσχάτων [...]. Μη απατηθήτε [...]» (ό.π., σ. 4α). Τώρα είναι η ώρα ή της νίκης και της κατάκτησης της ελευθερίας τους ή του ένδοξου θανάτου – άλλος δρόμος δεν υπάρχει για τους σωστούς αγωνιστές. Και καταλήγει στο κείμενό του απευθυνόμενος την τελική έκκλησή του προς την Κρήτη: «Ποτέ, ποτέ, ω ολοκόκκινη από το ένδοξον των Τέχνων Σου αίμα. Ηρωΐς Κρήτη, μη υποκύψης! Απόθανε ως ένοπλος Ηρωΐς, μη ζήσης ως φοφοδεής δούλη!» (ό.π., σ. 4α).

Αλλά και αργότερα, τον Οκτώβριο του 1905, ένα δηλαδή περίπου μήνα πριν από την τελική συμφωνία, στην οποία θα καταλήξουν οι διαπραγματεύσεις του Ε. Βενιζέλου με τις Μ. Δυνάμεις που ήδη βρίσκονται σε εξέλιξη,²⁹ ο Μ. Αντύπας απευθύνει από την Κεφαλονιά μέσα από την εφημερίδα του προσκλητήριο προς τους Έλληνες φοιτητές.³⁰ Επειδή ο Κεφαλονίτης αγωνιστής εξακολουθεί να πιστεύει στην αναγκαιότητα της λαϊκής παρέμβασης, προκειμένου να οδηγηθεί ο κρητικός αγώνας

28. «Μη πτοηθήτε από τα δειλά επιχειρήματα του τύπου και από την μέριμναν. ην δεικνύουσι δήθεν οι θετικοί και σώφρονες πατριώται δια σπουδαιότερα εθνικά συμφέροντα, ούτοι κρώζουν μάλλον διά την ησυχίαν τους και το ίδιον συμφέρον!», ό.π., σ. 4α.

29. Από το καλοκαίρι του 1905 ο αγώνας έχει ουσιαστικά περάσει στο διπλωματικό επίπεδο, καθώς οι Μ. Δυνάμεις, βλέποντας την πτώση της δημοτικότητας του πρίγκιπα Γεωργίου και την αποδοχή της Επανάστασης και θέλοντας να αποφύγουν το ενδεχόμενο εμφύλιου πολέμου στο νησί, αναζητούν πολιτική διευθέτηση της κρίσης. Τελικά, μετά από διαπραγματεύσεις θα υπογραφεί η τελική συμφωνία στις 2 Νοεμβρίου 1905 στο μοναστήρι των Μουρνιών Κυδωνίας, η οποία, ακυρώνοντας ουσιαστικά τον ύπατο αρμοστή, εξασφάλισε γενική αμνηστία στους επαναστάτες αμέσως μετά την κατάθεση των όπλων τους και δέσμευε τις Μ. Δυνάμεις να προχωρήσουν στην παραχώρηση μεταρρυθμίσεων, βλ. Θ. Δετοράκης, ό.π., σσ. 447-448.

30. Βλ. εφ. *Ανάστασις*, φ. 28, 8 Οκτωβρίου 1905, σσ. 1αβ-2α. «Προς τους Έλληνες φοιτητάς».

και, τη συγκεκριμένη στιγμή, ο διπλωματικός χειρισμός του σε αίσιο τέλος, θεωρεί επιβεβλημένη αυτή τη χρονική περίοδο τη δραστήρια παρέμβαση των φοιτητών.

Και οι λόγοι που κάνουν τη φοιτητική παρέμβαση αναγκαία είναι κατά τον αγωνιστή αρθρογράφο οι εξής: Πρώτα-πρώτα, οι φοιτητές, όντας «οι Νομοθέται, οι Διδάσκαλοι, οι Διοικηταί του μέλλοντος», έχουν την υποχρέωση να πρωτοστατούν σε κάθε εθνικό ή κοινωνικό αγώνα, και μάλιστα όταν απειλείται η κοινωνική ή η εθνική, ή η πολιτειακή υπόσταση της χώρας.³¹ Έπειτα, ως γνώστες της αρχαίας ελληνικής σκέψης αλλά και της νεότερης ελληνικής ιστορίας, αντιλαμβανόμενοι την τραγικότητα της κατάστασης της Κρήτης, οφείλουν, τιμώντας στην πράξη τη μνήμη των ένδοξων συναδέλφων τους, οι οποίοι θυσιάστηκαν «υπέρ της ελευθερίας της Κρήτης κατά το έτος 1897»,³² να παρέμβουν υπέρ του κρητικού ενωτικού αγώνα.³³ Το αίμα, λοιπόν, των συναδέλφων τους αλλά και όλων των νεκρών του αγώνα καλεί τους Έλληνες φοιτητές να πρωτοπορήσουν, αναλαμβάνοντας την πρωτοβουλία για τη διοργάνωση «πάνδημου» συλλαλητηρίου, το οποίο «σθεναρώς και άνευ υπεκφυγής» θα απαιτήσει από την κυβέρνηση και το βασιλιά να παρέμβουν και να ζητήσουν από τον πρίγκιπα Γεώργιο την άμεση παραίτησή του από τη θέση τού ύπατου αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας.³⁴

Στο μεταξύ, ο Μ. Αντύπας, ως ιδεολόγος αλλά και επαναστάτης της

31. «Σεις πρέπει να πρωταγωνιστήτε εν παντί εθνικώ ή κοινωνικώ ζητήματι, οσάκις το ζήτημα τούτο απειλεί την Εθνικήν ή την Κοινωνικήν ή την Πολιτειακήν Υπόστασιν της Πατρίδος χωρίς ούτε Βασιλεύς ούτε Κυβερνήται να πράττωσιν ό,τι πρέπει προς παρεμπόδισιν του εκ της απειλής ταύτης επερχομένου κινδύνου», ό.π., σ. 1α.

32. Το 1897 πολέμησε στην Κρήτη πολυπληθής ομάδα φοιτητών (ανάμεσά τους και ο Μ. Αντύπας) με την επωνυμία «Φοιτητική Φάλαγξ» ή Πανεπιστημιακή Φάλαγξ», βλ. Π. Μοσχονά, ό.π., σ. 46.

33. «Προς Σας οίτινες Τροφόν έχετε την την μεγάλην θεάν Αθηνάν, προς Σας οίτινες Διδασκάλους έχετε τον ισόθεον Σωκράτην και τον θεϊόν Πλάτωνα, προς Σας οίτινες οδηγούς έχετε τον Αθάνατον Πατριάρχην και τον Μέγαν Φερραϊόν. [...] Προς Σας σύμπας ο Ελληνισμός φωνεί: Έλληνες Φοιτηταί! Υιοί των μεγίστων ηρώων και των αθανάτων Σοφών! Ανά παν έτος με μυρσίνας και δάφνας στεφανούτε τον ιερόν Τύμβον όστις κλείει τα ένδοξα οστά των, ανδρείως πεόντων υπέρ της ελευθερίας της Κρήτης κατά το έτος 1897, ένδοξων Συναδέλφων Σας [...], εφ. Ανάστασις, φ. 28, 8 Οκτωβρίου 1905, σ. 1α.

34. «Το αίμα των Συναδέλφων Σας και όλων των ανδρείων [...] ζητεί και από Σας μόνον ελπίζει ίνα σώσωμοι και αποφασιστικοί τεθίητε επί κεφαλής του Λαού της Πρωτευούσης και συνερχόμενοι εις πάνδημον Συλλαλητήριον ζητήσητε [...] σθεναρώς και άνευ υπεκφυγής ίνα, εξ ονόματος του Ελληνικού Λαού, η μεν Κυβέρνησις ποιούσα χρήσιν της πολιτικής επιβολής ην ασκεί και πρέπει να ασκή επί του Πρίγκιπος Γεωργίου, τον εξαναγκάσει να παραιτηθή της θέσεως του Αρμοστού και να επανέλθι εις τας τάξεις του, ο δε Βασιλεύς, ποιούμενος χρήσιν της πατρικής του επιβολής και της βασιλικής του εξουσίας, τον παροτρύνη να πετάξη εξουσίαν ήτις τον παρουσιάζει εις τα όμματα των Ελλήνων με χέρια βουτηγμένα σ' αίμα αδελφικό», ό.π., σσ. 1β-2α.

πράξης, δεν μπορούσε να αρκεστεί στην πένα, γι' αυτό και επιδίωξε να βρει πιο πρακτικούς τρόπους στήριξης της Κρητικής Επανάστασης. Πήγε στην Αθήνα, για να συμβάλει στην κινητοποίηση του λαού και να ενώσει τη φωνή του με τις χιλιάδες των πατριωτών, οι οποίοι στις 14 Αυγούστου 1905 θα διαδηλώσουν υπέρ του Θέρισου και του Ε. Βενιζέλου και κατά των Μ. Δυνάμεων, του ελληνικού θρόνου και του πρίγκιπα Γεωργίου. Αλλά πριν αναφερθούμε σ' εκείνο το γεγονός, είναι ανάγκη να διευκρινίσουμε κάποια ζητήματα.

Έχει γραφτεί ότι ο Μ. Αντύπας πήγε από την Κεφαλονιά στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1905, όπου σε συναντήσεις που είχε με δημοκρατικούς παράγοντες της πρωτεύουσας, αποφασίστηκε η διοργάνωση συλλαλητηρίου υπέρ της Επανάστασης του Θέρισου.³⁵ Πράγματι, πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο στις 8 Μαΐου 1905 στους Στύλους του Ολυμπίου Διός, αλλά από τη μελέτη του τύπου εκείνης της εποχής δεν προκύπτει η παρουσία του Κεφαλονίτη αγωνιστή στην ελληνική πρωτεύουσα και η εμπλοκή του σ' εκείνο το συλλαλητήριο.³⁶ Έχει, επίσης, αναφερθεί ότι ο Μ. Αντύπας ξαναπήγε στην Αθήνα, όπου με ενέργειες του Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη³⁷ ταξίδεψε στην Κρήτη το Μάιο του 1905, για να λάβει μέρος στον ένοπλο αγώνα, αλλά ο Βενιζέλος τον απέτρεψε, λέγοντάς του ότι χρησιμότερος θα ήταν στις συζητήσεις και τις διαδηλώσεις της Αθήνας παρά στα πεδία των μαχών της Κρήτης.³⁸ Από τις διαθέσιμες, όμως, πηγές δεν τεκμηριώνεται νέα (μετά το 1897) κάθοδος του Μ. Αντύπα στην Κρήτη.³⁹ Αντίθετα, βρίσκεται ο ίδιος στην Αθήνα και βοηθάει τον

35. Αυτό υποστηρίζει ο Γιάννης Καψάλης, *ό.π.*, σσ. 202-203. Αντίθετα, ο βιογράφος του Μ. Αντύπα Σπ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 85, δεν αναφέρεται σε μια τέτοια δραστηριότητα του Μ. Αντύπα.

36. Η εφ. *Εμπρός*, 7 Μαΐου 1905, σ. 3β, 8 Μαΐου 1905, σ. 3ε, και 9 Μαΐου 1905, σ. 2στ-3αβ, όπου κάνει λόγο για το συλλαλητήριο (προετοιμασία, πραγματοποίησή του), πουθενά δεν αναφέρεται στον Μ. Αντύπα – κάτι που θα έκανε σε αντίθετη περίπτωση, γιατί ο τελευταίος ήταν γνωστός στα δημοσιογραφικά επιτελεία και κάθε δραστηριότητά του «αποτελούσε είδηση». Βλ. και εφ. *Καιροί*, 8 Μαΐου 1905, σ. 3εστ, και 9 Μαΐου 1905, σ. 2αβγ.

37. Ο Κλέαρχος Μαρκαντωνάκης είχε σταλεί από τον Ε. Βενιζέλο στην Αθήνα, για να ενημερώσει την κυβέρνηση και τον αθηναϊκό τύπο για τους σκοπούς της Επανάστασης, αλλά και για να αναλάβει τη στρατολόγηση και αποστολή εθελοντών καθώς και τη συγκέντρωση και αποστολή πολεμοφοδίων στην Κρήτη. Βλ. σχετικά Αρχείο Κλ. Μαρκαντωνάκη στο ΕΛΙΑ, Φ. 1, Επιστολές Βενιζέλου προς Μαρκαντωνάκη (1897-1909), επιστολές 2^η και 4^η.

38. Το αναφέρει ο Γιάννης Καψάλης, *Η επανάσταση του Θέρισου*, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1987, σ. 191. Πάντως, ο Σπ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 83, δεν αναφέρεται σε μια τέτοια συμμετοχή του Μ. Αντύπα.

39. Στο μεταξύ, ο γράφων βασιζόμενος στην παραπάνω λαθεμένη αναφορά του Γ. Καψάλη, την αναπαρήγαγε στο Π. Πετράτος, *ό.π.*, σ. 71.

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΕΩΝΙΔΑ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΕΩΝΙΔΑ

κρητικό αγώνα με άλλο τρόπο, όπως θα αναφέρουμε στη συνέχεια.

Οι δημοκρατικές-προοδευτικές δυνάμεις της Αθήνας συντονίζονται για τη στήριξη της Επανάστασης του Θέρισου. Η συμμετοχή το Μ. Αντύπα είναι δραστήρια, συμμετέχοντας στην οργανωτική επιτροπή,⁴⁰ που συγκροτείται από προσωπικότητες του δημοκρατικού χώρου και διευθυντές εφημερίδων για τη διοργάνωση μνημόσυνου για τους νεκρούς Κρητικούς των πρόσφατων επεισοδίων στο νησί, το οποίο όμως θα απαγορευτεί,⁴¹ και συλλαλητηρίου υπέρ της Επανάστασης.⁴² Το τελευταίο, «παρ' όλας τας παντοδαπάς αντιδράσεις», πραγματοποιείται το απόγευμα της 14ης Αυγούστου 1905 στους Στύλους του Ολυμπίου Διός «επιβλητικώτατον και πανδημότατον»⁴³ και με την παρουσία χιλιάδων Κρητικών της Αθήνας και του Πειραιά.⁴⁴

Από το βήμα του συλλαλητηρίου ο Π. Κανελλίδης, διευθυντής των *Καιρών*, εξηγεί στο ακροατήριο την απόφαση της οργανωτικής επιτροπής να αποφευχθούν «λόγοι ρητορικοί», λόγω της κρισιμότητας της κατάστασης του Κρητικού Ζητήματος,⁴⁵ και, αφού διαβεβαιώνει τους

40. Μετά από έναν περίπου μήνα θα γράψει ο ίδιος, εφ. *Ανάστασις*, φ. 24, 10 Σεπτεμβρίου 1905, σσ. 2β-3αβ. «Η καταδιώξις μας»: «Η κατά καθήκον λοιπόν αυτή συναίσθησις ώπλισεν την ημετέραν καρδίαν και κατεβάλλαμεν πάντα δυνατόν κόπον και προσπάθειαν ίνα σύσσωμος ο Ελληνικός λαός εν πανδήμω συλλαλητηρίω εκδηλώσῃ και προς την Ευρώπην και προς την Επίσημον Ελλάδα την θέλησιν και επιθυμίαν του» (σ. 3α).

41. Η κυβέρνηση απαγόρευσε το προγραμματιζόμενο μνημόσυνο για τους νεκρούς από τους ρωσικούς κανονιοβολισμούς Κρητικούς, ενώ επέτρεψε τελικά το συλλαλητήριο. Παρ' όλο που τύπος την παραμονή του μνημόσυνου ενημέρωνε τους αναγνώστες του για τις προετοιμασίες του – ανάμεσα σε αυτές ότι θα προσέρχονταν στο μητροπολιτικό ναό «συσσωματωμένοι οι εν Αθήναις και Πειραιεί Κρήτες και Κεφαλληνες» – μαζί βέβαια με την ειδήση της υπαναχώρησης της επιτροπής να μη γίνει ομιλία σε αυτό, την επόμενη μέρα έκανε γνωστή την κυβερνητική απαγόρευσή του μαζί με τη δήλωση του πρωθυπουργού Δ. Ράλλη: «Δεν επιτρέπεται [...] να τελεσθῇ εἰς Αθήνας τοιοῦτον μνημόσυνον, το οποίον στρέφεται κατά καθεστῶτος [εννοεί τη Ρωσία], ὅπερ αναγνωρίζει ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις. Ἡ ὁργάνωσις τοιοῦτου μνημοσύνου υπέρ ανταρτῶν [εννοεί τους νεκρούς επαναστάτες του Θέρισου] κατά των Μ. Δυνάμεων ἤθελε παραβλάψῃ μεγάλως τὰ εθνικά συμφέροντα. [...]» Βλ. σχετικά εφ. *Καιροί*, 13 Αυγούστου 1905, σ. 3ε-στ, και 14 Αυγούστου 1905, σ. 3ε-στ.

42. Για το συλλαλητήριο βλ. εφ. *Εμπρός*, 15 Αυγούστου 1905, σ. 4γ-στ, εφ. *Καιροί*, 15 Αυγούστου 1905, σ. 2β-ε, εφ. *Το Άστυ*, 15 Αυγούστου 1905, σ. 2γ-ε. Πρβλ. Σπ. Λουκάτος, *ό.π.*, σσ. 61, 85, και Γ. Καψάλης, *ό.π.*, σσ. 191-199.

43. Βλ. εφ. *Καιροί*, *ό.π.*, σ. 2β. Κατά την εφημερίδα αυτή συγκεντρώθηκαν περισσότερα από 11.000 άτομα. Ο Μ. Αντύπας, κάνει λόγο για 20.000, βλ. εφ. *Ανάστασις*, φ. 24, 10 Σεπτεμβρίου 1905, σ. 3α.

44. «Προηγούντο αυτών [= των Κρητών] τρεις ελληνικάί σημαίαι, κεκαλυμμεναι με μελανά κρέπια, εἰς ἐνδείξιν πένθους». εφ. *Καιροί*, *ό.π.*, 2α, ενώ κατά το *Εμπρός*, *ό.π.*, σ. 4γ, «ἡ μία των σημαίων τούτων ἦ εν τῷ κέντρῳ ευρισκομένη ἐπλαισιστοῦτο ὑπὸ πενθίμου κρέπιδος».

45. «Του Κρητικού ζητήματος διερχομένου ἤδη περίοδον ἐξελίξεως ακροσφαλή και κρί-

παρευρισκόμενους ότι οι Μ. Δυνάμεις είναι διατεθειμένες να ανταποκριθούν «εις τους εθνικούς πόθους του κρητικού λαού», διαβάζει το ψήφισμα της συγκέντρωσης. Αυτό, χωρίς να κατονομάζει τους πραγματικούς αίτιους του προβλήματος και χωρίς να υποστηρίζει ξεκάθαρα την επανάσταση στο Θέρισο, εκφράζει ωστόσο την αγωνία ενόψει του διαγραφόμενου «εμφύλιου σπαραγμού» και καταλήγει στην εκδήλωση «συμπάθειας» προς τον κρητικό αγώνα, στην επίκληση της «μεγαλοψυχίας» των Μ. Δυνάμεων και στην «ικεσία» προς την ελληνική κυβέρνηση, για να περέμβει στον ύπατο αρμοστή, προκειμένου να αποφευχθεί «απαισία αδελφοκτονία» στο νησί.⁴⁶

Και ενώ, σύμφωνα με το πρόγραμμα της οργανωτικής επιτροπής, μετά την ανάγνωση του ψηφίσματος καλείται το συγκεντρωμένο πλήθος να διαλυθεί, κάποιοι ζητούν να μιλήσει ο Μ. Αντύπας,⁴⁷ κάτι που σίγουρα δε θα το επιθυμούσαν οι οργανωτές του συλλαλητηρίου. Ο Κεφαλονίτης αγωνιστής, μη χάνοντας την ευκαιρία να διατυπώσει και δημόσια στην ανοικτή συγκέντρωση του αθηναϊκού και πειραιώτικου λαού τις απόψεις του, κατακρίνει τις χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο ζητωκραυγές και επευφημίες του πλήθους, διαφωνεί με τις παρακλήσεις και ικεσίες προς τους εστεμμένους της Ελλάδας, κατηγορεί τον ύπατο αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας πρίγκιπα Γεώργιο για την πολιτική του και την τωρινή τακτική του και επιμένει ότι με το ψήφισμα πρέπει να καταγ-

σιμον, τα έπη φιλοπέτριδος δημαγωγού δύνανται να μεταβληθώσιν ευχερώς εις μαύρα νέφη πολιτικής τρικυμίας», εφ. *Καιροί*, ό.π., σ. 2β. Ο Γ. Καψάλης, ό.π., σ. 193, υπογραμμίζει την υπαναχώρηση της οργανωτικής επιτροπής μετά από κυβερνητικές πιέσεις, προκειμένου να αποτραπούν αντικυβερνητικού περιεχομένου ομιλίες και κυρίως από τον Μ. Αντύπα.

46. Βλ. το κείμενο του ψηφίσματος στις παραπάνω εφημερίδες (δική μας σημείωση 42). Αξίζει, πάντως, να μεταφέρουμε εδώ την κατάληξη του ψηφίσματος: «[...] ο λαός των Αθηνών και του Πειραιώς ο συμπεριλαμβάνων εν τοις κόλποις αυτού και τους ενταύθα παρεπιδήμους Κρήτας [...] ομοθυμώς ψηφίζει: Α' Εκδηλοί την εγκάρδιον αυτού συμπάθειαν προς πάντας τους εν Κρήτη υπέρ της εθνικής αποκαταστάσεως κοπιώντας και αγωνιζομένους. Β' Επικαλείται ευλαβώς την μεγαλοψυχίαν και τα φιλοδίκαια αισθήματα των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι του Κρητικού Λαού, εν ενί φρονήματι επιδιώκοντος την πλήρωσιν νομίμου εθνικού πόθου, υπέρ ου επί ολόκληρον αιώνα δεν έπαυσε μη φειδόμενος του αίματος αυτού. Γ' Ικετεύει την Ελληνικήν Κυβέρνησιν να παρεμβάλη, άνευ αναβολής και ολεθρίων δισταγμών, το ανεπίδεκτον αμφισβήτησεως ανώτατον αυτής κύρος παρά τοις εν Κρήτη αντιπροσωπεύουσιν επισήμως την Ελληνικήν δυναστείαν και ιδέαν, όπως επιτύχη παρ' αυτών την αποχήν από πάσης αναμίξεως εις έργα μέλλοντα αναποφεύκτως να γεννήσωσιν και εκθρέψωσι καθ' άπαν το Κρητικόν έδαφος απαισίαν αδελφοκτονίαν. Δ' Εκλέγει επιτροπήν [...] όπως επιδώσιν προσήκοντως το παρόν ψήφισμα προς τε τόν κ. Προέδρον της Ελληνικής Κυβερνήσεως και τους ενταύθα αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων».

47. Θα γράψει αργότερα ο ίδιος ο Μ. Αντύπας, εφ. *Αναστάσις*, φ. 24. 10 Σεπτεμβρίου 1905, σ. 3α: «[...] τη επιμόνω απαιτήσει του Λαού ονομαστί εκλήθημεν επανειλημμένως να ανέλθωμεν επί του βήματος, [...]».

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ

γελθεί κάθε Έλληνας που αντιδρά στην ένωση του νησιού με την Ελλάδα.⁴⁸ Έρχεται, λοιπόν, με τη σύντομη παρέμβασή του ο Μ. Αντύπας να διαφωνήσει με τη συμβιβαστική πολιτική και τακτική της οργανωτικής επιτροπής του συλλαλητηρίου και να ανατρέψει τη φιλοσοφία του ψηφίσματός της. Με τόνο οξύτατο και πάθος πατριωτικό καταγγέλλει εστεμμένους και μη για την ανθενωτική τους στάση, ενώ ταυτόχρονα εμψυχώνει το ακροατήριο.⁴⁹

Στη συνέχεια, το συλλαλητήριο ολοκληρώνεται με την πραγματοποίηση διαδήλωσης, παρά τις αντιρρήσεις της οργανωτικής επιτροπής και την απαγόρευση της αστυνομίας. Η τελευταία, μάλιστα, επανειλημμένα προσπαθεί να συγκρατήσει και να διαλύσει τους διαδηλωτές,⁵⁰ χωρίς όμως αποτέλεσμα. Η «παμμεγέθης και θυελλώδης εις ενθουσιασμόν και αγανάκτησιν διαδήλωσις»⁵¹ δε συγκρατείται. Ξεχύνεται στην οδό Αμαλίας και μέσω της οδού Φιλελλήνων κατευθύνεται, υπερνικώντας τις αστυνομικές δυνάμεις, που προσπαθούν να την εμποδίσουν, προς την

48. Διαβάζουμε στην εφ. *Τα Άστυ*, 15 Αυγούστου 1905, σ. 2γ: «[...] ο εκ Κεφαλληνίας δικηγόρος κ. Αντύπας λαβών τον λόγον είπε τα εξής περίπου. “Έλληνες, Σήμερον δεν συνήλθομεν εδώ διά να αναφωνήσωμεν, ζήτω και ζήτω κενά, ουδέ να ψηφίσωμεν ψηφίσματα ενέχοντα τρόμον, διότι ο Έλλην δεν πρέπει να πτοήται προ των ισχυρών ουδέ προ των εστεμμένων και των Αρμοστών. Δεν έχομεν ανάγκην να παρακαλέσωμεν αυτούς, διότι ούτοι έπρεπε προ πολλού, αντί να πηγαίνουν εις το Αιξ-λε-Μπαιν [= ονομαστή λουτρό-πολη της Γαλλίας], να φονεύονται υπέρ της Ελλάδος. Σήμερον φονεύονται εκεί κάτω και καίονται τα στήθη των Ηρώων με περισσotέραν σκληρότητα από τους ημεδαπούς τυράννους παρά από τους ξένους. Η πολυπαθής ηρωική Μεγαλόνησος παρίσταται σήμερον ως άλλος Χριστός, φραγκελοῦται και ο πρώτος όστις της δίδει τον κάλαμον με το όξος είνε ο Υπάτος Αρμοστής. Διά τούτο φρονώ ότι το ψηφίσμα πρέπει να αποδοκιμάζη και στιγματίζη πάντα Έλληνα, είτε εστεμμένον είτε μη. αντιδρώντα εις την Ένωσιν”».

49. Η εφ. *Εμπρός*, 15 Αυγούστου 1905, σ. 4ε, διατυπώνει ως εξής την ομιλία του Μ. Αντύπα: «Δεν συνήλθομεν να αναφωνήσωμεν “ζήτω και ζήτω” πράγματα κενά εις τον τόπον τούτον τον ιερόν, όπου εσυμβολίζετο άλλοτε ο θεός της δυνάμεως και της ισχύος. Συνήλθομεν ενταύθα διά να δείξωμεν ότι υπάρχουν εις την καρδίαν μας παλμοί πατρικοί. Οι ισχυροί της Ελλάδος δεν επιτρέπεται καθ’ ον χρόνον διακινδυνεύουν τα ύψιστα συμφέροντα της πατρίδος να μεταβαίνουν εις το Αιξ-Λι-Μπαιν, αλλά να πρωτοστατούν εις τα εθνικά ζητήματα και να πίπτουσι πρώτοι μαχόμενοι. Τα ηρωικά τέκνα της Κρήτης χύνουν το αίμα των μαχόμενα υπέρ της επικρατήσεως της εθνικής ιδέας. Πρέπει και ημείς να χύσωμεν εν ανάγκη το αίμα μας υπέρ της ενισχύσεως του ιερού εκείνου αγώνος». Η εφ. *Καιροί*, ό.π., σ. 2δ, αναφέρει εντελώς συνοπτικά ότι ο Μ. Αντύπας με το λόγο του «καταφέρεται δριμύως κατά της τηρηθείσης εν Κρήτη πολιτικής υπό των Ελληνικών κυβερνήσεων».

50. «Οι αστυνομικοί προσπαθοῦσι να τους πείσωσι να διαλυθώσιν αλλ’ η φωνή των δεν γίνεται ακουστή [...] οι αστυνομικοί παρατάσσουν δύο σειράς ευζώνων με τον σκοπόν να μη αφήσουν τους διαδηλωτάς να διέλθουν διά μέσου της πλατείας [Συνταγματος]», εφ. *Το Άστυ*, 15 Αυγούστου 1905, σ. 2γ-δ.

51. Εφ. *Εμπρός*, 15 Αυγούστου 1905, σ. 2δ. Βλ. και εφ. *Καιροί*, 15 Αυγούστου 1905, σ. 2δ: «[...] εξάλλως ζητωκραυγάζουσα και χειροκροτούσα η μαινομένη εξ ενθουσιασμού και αγανακτήσεως διαδήλωσις [...]».

πλατεία Συντάγματος. Εκεί, οι θαμώνες των καφενείων και οι ένοικοι των ξενοδοχείων χαιρετούν τους διαδηλωτές, ενώ διακόπτεται η συγκοινωνία του τραμ.⁵² Μετά το Σύνταγμα οι διαδηλωτές συνεχίζοντας να φωνάζουν «Ζήτω η ένωση», «Ζήτω το Θέρισον», «Ζήτω ο Βενιζέλος», «Κάτω η αρμοστεία» εισέρχονται στην οδό Σταδίου, παρακολουθούμενοι πάντα από αστυνομική δύναμη. Φτάνοντας στα γραφεία της εφημερίδας *Αστραπή*, στέκονται για λίγο, καθώς ο διευθυντής της *Αστραπής* Κ. Γιολδάσης τους απευθύνει σύντομο χαιρετισμό.⁵³ Τελικά, η διαδήλωση καταλήγει στην Ομόνοια, όπου μετά από ένα σύντομο πάλι χαιρετισμό του δημοκράτη δικηγόρου Α. Δημητρέα⁵⁴ διαλύεται ήσυχα.

Όπως προκύπτει από την ειδησιογραφία της εποχής το συγκεντρωμένο πλήθος μαζί με το δικαιολογημένο εντονότατο ενθουσιασμό και παλμό του έδειξε αυτοσυγκράτηση και ωριμότητα, ακυρώνοντας έτσι τα σχέδια της αστυνομίας, η οποία απέβλεπε σε έκτροπα και συγκρούσεις – συνηθισμένα φαινόμενα εκείνη την εποχή.⁵⁵ Σχετικά με το ζήτημα αυτό, πιο συγκεκριμένος στην εκτίμησή του είναι ο Μ. Αντύπας, ο οποίος, όντας παρών στη διαδήλωση και έχοντας γι' αυτό άμεση γνώση του θέματος, μας διαβεβαιώνει ότι λίγο έλειψε να προκληθούν «νέα Ευαγγελικά επεισόδια»,⁵⁶ δηλαδή αιματηρές συμπλοκές με απρόβλεπτες καταστάσεις.⁵⁷

Από το ίδιο όμως βράδυ, πριν ακόμη σβήσουν οι φωνές των διαδη-

52. Βλ. εφ. *Εμπρός*, ό.π., σ. 2ε.

53. «[...] Ξύπνα λαέ, διότι τα ύψιστα του Ελληνισμού συμφέροντα κινδυνεύουσιν εν Κρήτη [...]. Αγρύπνει και γρηγόρει και έχει πάντοτε την προσοχήν σου εις τα εν Κρήτη διαπραττόμενα παρ' εκείνων οίτινες έχουσι κρυφίους σκοπούς να τα επιδιώκωσι», εφ. *Το Αστυ*, ό.π., σ. 2δ. Βλ. και εφ. *Εμπρός*, ό.π., σ. 4ε-στ.

54. Ο Δημητρέας, «καυτηριάζων τας ενεργείας των Ρώσων και των ιθυνόντων τα της Κρήτης, εξαίρει το έργον των εν Θερίσω και λέγει ότι πρέπει να ελιπίζωμεν πολλά από τον κ. Ελευθ. Βενιζέλον, τον οποίον καλεί πρώτον πολίτην της Ελλάδος», εφ. *Το Αστυ*, ό.π.. Βλ. και εφ. *Εμπρός*, ό.π., σ. 4στ, και εφ. *Καιροί*, ό.π. σ. 2ε.

55. Είναι χαρακτηριστική η εκτίμησή της εφ. *Καιροί*, ό.π.: «Κατά το συλλαλητήριον [...] ετηρήθη πλήρης τάξις παράς την συνήθως προκαλούσαν εκτρόπους σκηνάς παρουσίαν αθρόας αστυνομικής και στρατιωτικής δυνάμεως».

56. «Ευαγγελικά» έχουν ονομασθεί τα αιματηρά επεισόδια που συνέβησαν στην Αθήνα στις 8 Νοεμβρίου 1901 με αφορμή τη δημοσίευση στην εφημερίδα Ακρόπολις των μεταφρασμένων Ευαγγελίων – δημοσίευση που βέβαια δεν ολοκληρώθηκε – από τον Αλέξανδρο Πάλλη. Βλ. σχετικά Ε. Κωνσταντινίδης, *Τα Ευαγγελικά. Το πρόβλημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν και τα αιματηρά γεγονότα του 1901, εν Αθήναις 1976*, καθώς και το συλλογικό έργο *Τα Ευαγγελικά (1901) – Ορεσטיακά (1903). Νεωτερικές πιέσεις και κοινωνικές αντιτάσεις*, εκδόση Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ίδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα 2005.

57. «Και όμως η εξουσία [...] πρώτον μεν προσπαθεί να εμποδίση τον Λαόν εις την εκπλήρωσιν των δικαιωμάτων του και ολίγου δειν να προκαλέση νέα Ευαγγελικά επεισόδια [...]», εφ. *Ανάστασις*, φ. 24. 10 Σεπτεμβρίου 1905. σ. 3α.

λωτών, ο Μ. Αντύπας, ο ομιλητής που ενθουσίασε το συγκεντρωμένο πλήθος, καταζητείται από την αστυνομική αρχή «συνεπεία ανωτέρας διαταγής», επειδή κατά την ομιλία του εξύβρισε τη βασιλική δυναστεία και τον πρίγκιπα Γεώργιο.⁵⁸ Πρέπει να συλληφθεί ο ενοχλητικός αγωνιστής. Και όπως γράφει ο ίδιος, η εξουσία «εξαποστέλλει λεγεώνας αστυνομικών κατακλυσάντων Αθήνας και Πειραιά ζητούσα την κεφαλήν μας επί πίνακος».⁵⁹ Συλλαμβάνεται τα μεσάνυχτα της 15ης προς 16η Αυγούστου, ενώ «κατήρχετο την ώραν εκείνην την οδόν Σταδίου», προανακρίνεται και παραπέμπεται στον εισαγγελέα «επί εξυβρίσει του Βασιλέως και του Πρίγκιπος Γεωργίου». Τελικά, επειδή «ουδέν σοβαρόν στοιχείον ενοχής ανευρέθη διά τον κατηγορούμενον», διατάζεται η αποφυλάκισή του.⁶⁰

Φαίνεται, όμως, ότι προηγήθηκαν σοβαρές και έντονες συζητήσεις με αντιτιθέμενες απόψεις στα ανώτερα κυβερνητικά κλιμάκια για την τύχη του κατηγορουμένου. Μπορεί να μη σχετίζεται με τη σύλληψή του η αντικατάσταση του διευθυντή της αστυνομίας, που εκείνες τις μέρες συζητιόταν στα κυβερνητικά γραφεία,⁶¹ ωστόσο αναντίρρητα υπήρχαν κυβερνητικά, εισαγγελικά και αστυνομικά όργανα, που για τους δικούς τους πολιτικούς-ιδεολογικούς αλλά και κυρίως τους προσωπικούς λόγους – λόγοι εύνοιας, προστασίας, εκδούλευσης, προαγωγής - ζητούσαν την καταδίκη του «αναρχικού» Αντύπα.⁶² Αυτή, ωστόσο, η χωρίς στέρεο κατηγορητήριο καταδίωξή του, όπως κι άλλες προηγούμενες, αντικειμενικά δημιουργούσαν αντίθετα από τα επιθυμητά στην εξουσία

58. Βλ. εφ. *Εμπρός*, 15 Αυγούστου 1905, σ. 4β, (με χαρακτηριστικό τίτλο: «Το χθεσινόν συλλαλητήριον – Καταζητείται ο ρήτωρ»), και εφ. *Καιροί*, 17 Αυγούστου 1905, 2ε. (Να σημειώσουμε εδώ ότι η τελευταία εφημερίδα αναφέρει τον Μ. Αντύπα ως φοιτητή της Νομικής, ενώ οι υπόλοιπες εφημερίδες ως δικηγόρο. Η έρευνα έχει καταλήξει ότι είχε εγγραφεί στη Νομική κατά τα έτη 1887-1889, αλλά μετά το 1890 δεν ανανέωσε την εγγραφή του και επομένως ποτέ δεν πήρε πτυχίο Νομικής, βλ. Π. Μοσχονά, *ό.π.*, σ. 50).

59. Εφ. *Ανάστασις*, *ό.π.* Η εφ. *Εμπρός*, 17 Αυγούστου 1905, σ. 2στ, γράφει ότι η αστυνομία καταζητούσε τον Μ. Αντύπα όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και στον Πειραιά, γιατί υπήρχαν πληροφορίες για διαφυγή του τη νύκτα.

60. Βλ. σχετικά εφ. *Εμπρός*, *ό.π.*, και 18 Αυγούστου 1905, σ. 2ε, καθώς και εφ. *Καιροί*, 17 Αυγούστου 1905, σ. 2ε, εφ. *Το Άστυ*, 17 Αυγούστου 1905, σ. 2δ, 18 Αυγούστου 1905, σ. 2στ.

61. Αν και ο Γ. Καψάλης, *ό.π.*, σ. 197, συσχετίζει τα δύο αυτά γεγονότα, είναι σίγουρο ότι πολύ πριν από το συλλαλητήριο και τη σύλληψη του Μ. Αντύπα η κυβέρνηση προβληματιζόταν με το διευθυντή της αστυνομίας, βλ. εφ. *Το Άστυ*, 13 Αυγούστου 1905, σ. 2β.

62. Ο Μ. Αντύπας, γνωρίζοντας προφανώς πρόσωπα και πράγματα, μας δίνει το κλίμα εκείνων των εσωτερικών στους εξουσιαστικούς μηχανισμούς αντιπαράθεσάν. «[...] διατί μας καταδιώκετε [...]; Διά να επιτύχητε την εύνοιαν και προστασίαν των οψηλοβάθμων [...]; [...] διότι σας ήλθε όρεξις να ευχαριστήσητε Αυλάς και Χλαμιδοφόρους;», εφ. *Ανάστασις*, φ. 24, 10 Σεπτεμβρίου 1905, σ. 3α.

αποτελέσματα, καθώς από τη μια πλευρά προκαλούσαν «την περιφρόνησιν και την χλεύην της Κοινωνίας» εναντίον των κρατικών θεσμών και από την άλλη διαμόρφωναν τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση και δράση «αναρχικών».⁶³ Πρέπει, πάντως, να είναι σίγουρο ότι δικαστικές και κυβερνητικές αρχές οδηγήθηκαν στην απόφαση της αποφυλάκισης του Μ. Αντύπα, επειδή φοβήθηκαν τις λαϊκές αντιδράσεις, που βεβαιότατα θα προκαλούσε μια δίκη και καταδίκη του Κεφαλονίτη αγωνιστή, αντιδράσεις που έπρεπε να αποφευχθούν εκείνη τη συγκεκριμένη συγκυρία.⁶⁴

Στο μεταξύ, ο Μ. Αντύπας κατά τη διάρκεια της προφυλάκισής του είχε προβεί σε συνεντεύξεις και δηλώσεις στον αθηναϊκό τύπο, με τις οποίες απέρριπτε την κατηγορία της εξύβρισης, υποστηρίζοντας ότι παρερμηνεύτηκε η ομιλία του. Ισχυριζόταν ότι δεν εξυβρίζεται ο βασιλιάς της χώρας, όταν καλείται να συστρατευτεί δίπλα στο λαό και να δώσει και τη ζωή του, αν τούτο χρειαστεί,⁶⁵ δεν εξυβρίζεται ο ύπατος αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας, όταν του ζητείται να προλάβει στο νησί την εμφύλια σύγκρουση, αποκλείοντας έτσι τις επεμβάσεις των Μ. Δυνάμεων.⁶⁶ Άλλωστε, εάν επρόκειτο για εξύβριση, τότε «όλος ο Λαός θα ήτο υβριστής της Βασιλείας», επειδή ακριβώς με το χειροκρότημά του

63. Γράφει ο ίδιος ο Μ. Αντύπας χαρακτηριστικά γι' αυτές τις διεργασίες: «[...] διατί μας καταδιώκετε [...]; Διά να επιτύχετε την εύνοιαν και προστασίαν των υψηλοβάθμων ή διά να εγείρητε την περιφρόνησιν και την χλεύην της Κοινωνίας εναντίον Σας; Νομίζετε ότι είναι δικαίωμά σας να καταπατήτε την ελευθερίαν του πολίτου και να περιφρονήτε τα συνταγματικά δικαιώματα του Έλληνος [...]; Αλλά τότε δεν σας φαίνεται ότι δημιουργείτε αναρχίαν [...] και τότε, τις εκ των δύο θα είναι ο αναρχικός; Ο καλός και αισθηματίας πολίτης ή η άφρων και τυραννούσα εξουσία;». Για να καταλήξει: «Ε, Κύριοι, είναι καιρός να παύσητε τας αυθαιρεσίας και τας αυλοκολαχίας! Εν Ελλάδι αναρχικοί δεν υπάρχουν, εστέ βέβαιοι όμως ότι θα δημιουργήση τοιούτους η θρασύτης σας και η αφροσύνη σας», εφ. *Ανάστασις*, ό.π., σ. 3α-β.

64. Βλ. Γ. Καψάλης, ό.π., σ. 197.

65. Βλ. εφ. *Εμπρός*, 17 Αυγούστου 1905, σ. 2στ: «Εγώ την Βασιλείαν την θέλω να ισταται πολύ υψηλά και δι' αυτό είπον ότι αι εστεμμένοι κεφαλαί αντί να πηγαίνουν εις το Αιξ-Λε-Μπαιν είναι συμφερότερον δι' αυτάς να παραμένουν ενταύθα και να χύσωσιν εν ανάγκη και το αίμα των χάριν του Ελληνισμού». Βλ. και εφ. *Το Άστυ*, 17 Αυγούστου 1905, σ. 2δ: «Εγώ είπον απλώς ότι η πατρίς ευρίσκεται εν μέσω κινδύνων, χρειάζεται δε περισυλλογή όλων ημών των δυνάμεων, όπως πολεμήσωμεν αυτούς. Όλοι, από του ανωτάτου μέχρι του κατωτάτου, πρέπει να χύσωμεν το αίμα μας και αυτός ο Βασιλεύς, εάν η ανάγκη το καλέση, θα αφήση το Αιξ-Λε-Μπαιν και θα έλθη να χύση το αίμα του».

66. Βλ. εφ. *Εμπρός*, ό.π.: «Διά τον αρμοστήν της Κρήτης είπον ότι πρέπει να προλάβη εμφύλιον σπαραγμόν, διά να μην παρίσταται ούτω εις τα όμματα της κοινωνίας ότι υποσκάπτει τα εθνικά συμφέροντα». Βλ. και εφ. *Το Άστυ*, ό.π.: «Αν υπήρχεν ύβρις αύτη ήτο κατά του Υπάτου Αρμόστου, όχι κατά του πρίγκηπος Γεωργίου. Αλλά δεν υπάρχει καν ύβρις, διότι εγώ είπον απλώς ότι ο Υπάτος Αρμόστής έπρεπε να θέση φραγμόν εις την κατάστασιν δι' οιοδήποτε τρόπον και να προλάβη την παρεξήγησιν των Ευρωπαίων, ότι είνε αυτός ο προσφέρων τον κάλαμον με το όξος εις την Κρήτην».

επιδοκίμασε τα όσα είπε ο Μ. Αντύπας.⁶⁷ Πάντως, η ουσία είναι ότι ο Κεφαλονίτης αγωνιστής, θερμός υποστηρικτής του Κρητικού Αγώνα, με εκείνη την ομιλία του στο συλλαλητήριο της 14ης Αυγούστου 1905 εξέφρασε την αγωνία του ελληνικού και τον πόθο του κρητικού λαού, επικαλούμενος λογική και συναίσθημα, προκειμένου να δώσει σωστή κατεύθυνση στην παλλαϊκή συγκέντρωση, γι' αυτό και επιδοκιμάστηκε θερμά από το συγκεντρωμένο πλήθος.⁶⁸

Ο Μ. Αντύπας έχει συνδέσει τους αγώνες του με την Κρήτη. Με άρθρα και ομιλίες του διαφώτιζε το λαό, αποκαλύπτοντας το ρόλο των ελληνικών κυβερνήσεων, τις ευθύνες της βασιλικής δυναστείας και το παιχνίδι των Μ. Δυνάμεων: οι «Δολοφόνοι της Δύσεως» ήρθαν να αντικαταστήσουν το «Δολοφόνο της Ανατολής»,⁶⁹ ο πρίγκιπας Γεώργιος δεν μπορούσε να γίνει, θυσιαζόμενος για το λαό του, ένας «νέος Κόδρος»⁷⁰ και οι κυβερνήσεις της Αθήνας, λόγω της «ψοφοδεούς» στάσης τους, αδυνατούσαν να διαφεντεύσουν τα δικαιώματα των Ελλήνων της Κρήτης.⁷¹ Και το 1897 με την προσωπική του συμμετοχή στον ένοπλο αγώνα των Κρητικών και το 1905 με την εμπλοκή του στις κινητοποιήσεις του αθηναϊκού και πειραιώτικου λαού υπέρ της Επανάστασης του Θέρισου, ο Κεφαλονίτης αγωνιστής έδειξε ποιος ήταν ο δρόμος για κάθε Έλληνα πατριώτη εκείνη την περίοδο: επειδή «ουδείς Έλλην, εκτός αν ούτος καλείται Εφιάλτης ή Βάγιας, υπάρχει όστις μέσα εις το στήθος του να μη αισθάνεται τον πόνον και την θλίψιν διά την θέσιν εις ην περιέστη ο δύστυχος Κρητικός Λαός»,⁷² γι' αυτό έπρεπε τόσο ο ίδιος όσο και κάθε Έλληνας να ανταποκριθεί στο προσκλητήριο του κρητικού απελευθερωτικού αγώνα και να δώσει το «παρών» του για την επίτευξη της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.

67. Θα αναφέρει ο ίδιος ο Μ. Αντύπας αργότερα στην εφημερίδα του, εφ. *Ανάστασις*, φ. 24, 10 Σεπτεμβρίου 1905, σ. 3α, τη σκέψη αυτή με την εξής χαρακτηριστική διατύπωση: «Μη υπάρχοντος εγκλήματος ουδέ εξυβρίσεως, διότι εν τοιαύτη περιπτώσει όλος ο Λαός θα ήτο υβριστής της Βασιλείας, άτε επιδοκιμάσας τα υφ' ημών λεχθέντα, και τότε τούτο θα ήτο σημείον ότι είχε δίκαιον ! και επομένως και Σεις [απευθύνεται στο διευθυντή της αστυνομίας] και πολλοί άλλοι, εάν τώντι είσθε Έλληνες, ωφείλατε να γίνητε αντιδυναστικοί...».

68. Ο ίδιος θα γράψει αργότερα, εφ. *Ανάστασις*, φ. 24, 10 Σεπτεμβρίου 1905, σ. 3α: «Κατά την ενθουσιώδη εκείνην στιγμήν καθήκον μάς επεβάλλετο [...] να υποταχθώμεν εις την θέλησιν ταύτην και να είπωμεν όσα η καρδιά του Λαού και η ιδική μας καρδιά διέτασεν, και όσα η κρίσις μας ως εκ των γεγονότων επέβαλλε, ο δε Λαός ακράτητος από επιδοκιμασίας και ενθουσιασμόν επεκρότησεν όσα είπωμεν».

69. Βλ. εφ. *Ανάστασις*, φ. 15, 15 Μαΐου 1905, σ. 3β.

70. Βλ. εφ. *Ανάστασις*, φ. 10, 9 Απριλίου 1905, σσ. 1β, 2α.

71. Βλ. εφ. *Ανάστασις*, φ. 15, ό.π.

72. Εφ. *Ανάστασις*, φ. 24, ό.π., σσ. 2β-3α.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Ο ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΒΕΛΛΙΑΝΙΤΗΣ (1863-1935)

Βιογραφικά στοιχεία

Θεόδωρος Βελλιανίτης

Θεόδωρος Βελλιανίτης
1863-1935

Η οικογένεια Βελλιανίτη καταγόταν από το χωριό Βέλλιανη της Παραμυθιάς της Ηπείρου, από όπου έφυγε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, εξαιτίας της έκρυθμης κατάστασης στην περιοχή και εγκαταστάθηκε στους Παξούς. Εκεί ίδρυσαν τον συνοικισμό Βελλιανίτικα, στην κοινότητα Γαΐου.

Το οικόσημο της οικογένειας Βελλιανίτη ήταν δύο κοκόρια, (ένδειξη έριδος και φιλοπόλεμης διάθεσης) και πάνω ένα στέμμα με τρεις ακτίνες.¹ Από την οικογένεια Βελλιανίτη αναδείχτηκαν αξιόλογες και σημαντικές προσωπικότητες όπως, νομικοί, γιατροί, έμποροι, ανώτεροι υπάλληλοι, πλοιοκτήτες, γερουσιαστές, βουλευτές, συγγραφείς, ιερωμένοι.

Ο Θεόδωρος γεννήθηκε στον Πειραιά το 1863, σπούδασε στη Ρωσία και από το 1884 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, όπου και πέθανε το 1933. Το 1906 ανέλαβε γενικός διευθυντής της εταιρείας «Τ.Τ.Τ.» και στη διάρκεια της θητείας του εισηγήθηκε και πέτυχε το 1916, την πρόσληψη γυναικών υπαλλήλων στον δημόσιο τομέα, εκτός του τομέα της εκπαίδευσης όπως ίσχυε έως τότε.² Επίσης, με πρωτοβουλία του Θ. Βελλιανίτη, χρίστηκε το 1906 μονοτάξιο δημοτικό σχολείο στον Προφήτη Ηλία, στον Γαΐο Παξών.

1. εφημ. *Ηχώ των Παξών*, αρ. 27, 1974.

2. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, τ. Δ. Αθήνα, χ.χ., σσ.315-316.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗ

• Η Όλγα Παχή είναι δρ. Ιστορίας.

Εργάστηκε σε διάφορες αθηναϊκές εφημερίδες της εποχής (Ακρόπολις, Έθνος, Εστία, Εμπρός) και περιοδικά ως ιστορικός επιφυλλιδογράφος. Αξιοσημείωτη είναι και η κριτική του για το σατυρικό περιοδικό *Ασμοδαίος*, το οποίο κυκλοφόρησε την περίοδο 1895-1916 με γελοιογραφίες του Θέμου Άννινου.

Έγραψε λοιπόν γι' αυτό ο Θεόδωρος Βελλιανίτης: «Εις τας σελίδας του *Ασμοδαίου* ρέει ολόκληρος η ζωή της χώρας. Τα καθημερινά συμβάντα τα οποία εδημιουργούνται και τα οποία συνεδέοντο στενώς μετά των πρωτοστατούντων προσώπων σατιρίζονται και γελοιογραφούνται χωρίς να προκαλούν προσωπικά σκάνδαλα και ατομικούς προπηλατισμούς».³

Έγραψε ιστορικές μελέτες, θεατρικά έργα, απομνημονεύματα και μετέφρασε ποιήματα από διάφορες γλώσσες και κυρίως από τη ρωσική. Επίσης, μετέφρασε την *Ιστορία της ρωσικής λογοτεχνίας* του Σκαμπιτσέφσκι.

Κατά την περίοδο 1881 με 1912 σημαντική προώθηση στην καλλιτεχνική κίνηση έδωσαν οι καλλιτεχνικές εκθέσεις, οι οποίες άρχισαν συστηματικά το 1885. Ο Θεόδωρος Βελλιανίτης, ο Βίκτωρας Δούσμανης και ο Πέτρος Κανάκης οργάνωσαν από το 1890 μέχρι και το 1908 ετήσιες καλλιτεχνικές εκθέσεις.⁴

Το 1930 εκλέχτηκε πρόεδρος της Ένωσης Δημοσιογράφων. Πέθανε το 1935 στην Αθήνα.

Πολιτική σταδιοδρομία

Ο Θεόδωρος Βελλιανίτης εκλέχτηκε για πρώτη φορά βουλευτής Παξών, στην ηλικία των 32 ετών, στις εκλογές της 16^{ης} Απριλίου 1895,⁵ με το κόμμα του Δημήτριου Ράλλη.⁶ Στις εκλογές αυτές οι Δηλιγιαννικοί (Εθνικό κόμμα) κέρδισαν 156 έδρες, οι Τρικουπικοί 21 έδρες και το κόμμα του Δ. Ράλλη 20 έδρες.⁷ Δεν εκλέχτηκε ούτε ο ίδιος ο Χ. Τρικoupης, ο οποίος την επομένη των εκλογών δήλωσε ότι αποχωρούσε από την πολιτική και αποδέσμευε τους βουλευτές του από οποιαδήποτε κομματική υποχρέωση. Μάλιστα, λίγο αργότερα πήγε στο εξωτερικό όπου και

3. Μαρίνος Καλλιγάς, «Νεοελληνική Τέχνη 1881-1912». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Στο εξής ΙΕΕ), Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, τ. ΙΔ, σ. 436.

4. Στο ίδιο, σ. 434.

5. Σε αυτές τις εκλογές, από την Κέρκυρα εκλέχτηκαν οι: Αχιλλέας Αγάθος, Κωνσταντίνος Βασιλάκης, Νικόλαος Βασιλάκης, Ιωάννης Σέχος, Αθανάσιος Παραμυθιώτης, Γεώργιος Θεοτόκης και Γεώργιος Καποδίστριας. Βλ. *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής* (στο εξής ΠΡΒ), Α' Σύνοδος ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις 1, 26.05.1895, σ. 33.

6. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2006, τ. Β', σ. 704.

7. Στο ίδιο, σ. 704.

πέθανε έναν χρόνο μετά.⁸

Στις 19 Απριλίου 1897, μετά την παραίτηση του Θ. Δηλιγιάννη, κυβέρνηση σχημάτισε ο Δημήτριος Ράλλης μαζί με τους Τρικουπικούς υπό τον Γεώργιο Θεοτόκη, ο οποίος και ανέλαβε το υπουργείο Εσωτερικών.⁹ Στις 18 Σεπτεμβρίου του 1897 έγινε στη Βουλή ψηφοφορία για ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση. Σε αυτήν την ψηφοφορία ο Θ. Βελλιανίτης, ο οποίος είχε ήδη προσχωρήσει στο Εθνικό κόμμα, καταψήφισε την κυβέρνηση του Δ. Ράλλη.¹⁰ Η κυβέρνηση δεν πήρε ψήφο εμπιστοσύνης και στις 21 Σεπτεμβρίου πρωθυπουργός ανέλαβε ο Αλέξανδρος Ζαΐμης.¹¹ Η κυβέρνηση του Αλέξανδρου Ζαΐμη, παρέμεινε στην εξουσία μέχρι τον Απρίλιο του 1899.

Στις 7 Φεβρουαρίου 1899 διεξήχθησαν εκλογές. Το Νεωτεριστικό κόμμα (του από το 1896 νεκρού Χαρίλαου Τρικούπη) αναδείχτηκε ως η μεγαλύτερη δύναμη στο κοινοβούλιο, με 110 από τις 235 έδρες και πρωθυπουργός έγινε ο νέος αρχηγός του κόμματος, Γεώργιος Θεοτόκης, ο οποίος ορκίστηκε στις 2 Απριλίου 1899.¹² Στην Κέρκυρα εκλέχτηκαν οι: Γεώργιος Θεοτόκης, Μιχαήλ Θεοτόκης, Γεώργιος Σκάρπας, Αλκίνοος Ζερβός, Σπυρίδων Χυτήρης, Σπυρίδων Αγάθος, Βασίλειος Σαμοΐλης και Νικόλαος Καλοσγούρος. Από τους Παξούς εκλέχτηκε ο Θεόδωρος Βελλιανίτης,¹³ με το Εθνικό κόμμα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη. Σε αυτές τις εκλογές το Εθνικό κόμμα πήρε 35 έδρες, όπως και το Τρίτο κόμμα του Αλέξανδρου Ζαΐμη.

Στις αρχές Ιουνίου του 1900, σημειώθηκε ένα επεισόδιο ανάμεσα στον Θ. Βελλιανίτη και τον Σπύρο Δάσιο, διευθυντή της εφημερίδας *Εστία*. Αφορμή ήταν ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Εστία*, το οποίο, σύμφωνα με τον Θ. Βελλιανίτη περιείχε πρόθεση χλευασμού του βουλευτή. Η διένεξη έληξε με την υπογραφή πρωτοκόλλου μεταξύ των δύο πλευρών στις 13 Ιουνίου, παρουσία μαρτύρων που συνυπέγραψαν. Στην υπογραφή του πρωτοκόλλου ο Θ. Βελλιανίτης εκπροσωπήθηκε από τους λοχαγούς Βίκτωρα Δούσμανη και Γεώργιο Μήτσο, ενώ ο Σ. Δάσιος εκπροσωπήθηκε από τον δικηγόρο Ν. Λάσκαρη και τον δημοσιογράφο Αν. Κύρου.¹⁴

8. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη 1882-1895», *ΙΕΕ, ό.π.*, σσ. 37-38.

9. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1897, Συνεδρία ΞΔ', 19.04.1897, σ. 409.

10. Gunnar Hering, *ό.π.*, σ. 720-721.

11. ΠΡΒ, *ό.π.*, Συνεδρία ΞΘ', 23.09.1897, σ. 436.

12. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος ΙΒ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1900, Συνεδρία ΙΘ', 02.04.1899.

13. Στο ίδιο, Συνεδρία ΙΣΤ', 30.03.1899, σ. 30.

14. εφημ. *Χρσιπ*, αρ. 1732, 15.06.1900, σ. 3.

Στη συνεδρίαση της 10^{ης} Νοεμβρίου 1901, ο Θ. Βελλιανίτης ζήτησε από την κυβέρνηση να εκθέσει τα γεγονότα της αιματηρής συμπλοκής που είχε σημειωθεί στην οδό Κοραή, μπροστά από το Πανεπιστήμιο, το απόγευμα της 8^{ης} Νοεμβρίου, κατά την οποία δολοφονήθηκαν επτά πολίτες και τραυματίστηκαν ογδόντα περίπου άτομα.¹⁵ Την πρόταση αυτή υποστήριξαν και άλλοι βουλευτές.¹⁶ Ο πρωθυπουργός Γ. Θεοτόκης, ο οποίος είχε πυροβοληθεί κατά τη διάρκεια των επεισοδίων, αντιμετώπισε με ψυχραιμία τις οξύτερες κατηγορίες της αντιπολίτευσης και στην ψηφοφορία που ακολούθησε πήρε την εμπιστοσύνη της Βουλής με 109 ψήφους σε σύνολο 197. Φυσικά ο Θ. Βελλιανίτης δεν έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση.¹⁷

Ωστόσο, στην αμέσως επόμενη συνεδρίαση της Βουλής, 11 Νοεμβρίου 1901, ο πρόεδρος ανακοίνωσε την παραίτηση του πρωθυπουργού Γ. Θεοτόκη και των μελών της κυβέρνησης και τον διορισμό από τον βασιλιά του Αλέξανδρου Ζαΐμη, ως πρωθυπουργού. Η ενέργεια αυτή του βασιλιά δεν ήταν συνταγματικά ορθή, γιατί ο Αλ. Ζαΐμης είχε μόνο 14 βουλευτές, ενώ ο Θ. Δηλιγιάννης είχε 49.¹⁸

Όπως ήταν, λοιπόν φυσικό, εξαπολύθηκε σφοδρή επίθεση στη Βουλή από την κοινοβουλευτική ομάδα του Θ. Δηλιγιάννη για τον αντικοινοβουλευτικό τρόπο σχηματισμού κυβέρνησης και για την καταπάτηση της αρχής της δεδηλωμένης.¹⁹ Ανάμεσα στους βουλευτές της αντιπολίτευσης που άσκησαν κριτική ήταν και ο Θ. Βελλιανίτης.²⁰ Στη συνέχεια, ο Θ. Δηλιγιάννης και η κοινοβουλευτική του ομάδα επιδόθηκαν σε πόλεμο φθοράς με τη μέθοδο της κλωσιεργίας. Ατελείωτες αγορεύσεις και επερωτήσεις παρεμπόδιζαν τις εργασίες της Βουλής.²¹ Ακολουθώντας και ο Θ. Βελλιανίτης αυτήν την πολιτική, ανέγνωσε και κατέθεσε πλήθος επερωτήσεων, οι περισσότερες από τις οποίες αφορούσαν σε αυθαιρεσίες των αστυνομικών οργάνων.

Ο Αλέξανδρος Ζαΐμης παρέμεινε στην εξουσία σχεδόν ένα χρόνο. Η συνεχής υπονόμηση της κυβέρνησης οδήγησε στην προσφυγή στις κάλ-

15. Στις αρχές Νοεμβρίου του 1901 σημειώθηκαν στην Αθήνα πολυήμερες ταραχές με αιματηρά αποτελέσματα. Τα γεγονότα αυτά έμειναν γνωστά ως «Ευαγγελικά». γιατί αφορά τον υπήρξε η μετάφραση των Ευαγγελίων. Βλ. Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», *ΙΕΕ*, ό.π., σσ.174-176.

16. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1901, Συνεδριάσεις Β', 10.11.1901, σ. 6.

17. Στο ίδιο, σ. 12. Η Ελένη Χουρμούζη εσφαλμένα αναφέρει ότι το σύνολο των βουλευτών που ψήφισαν ήταν 203. Βλ. Ελένη Χουρμούζη, ό.π., σ. 176.

18. Ελένη Χουρμούζη, «Η Ελλάδα μετά τον πόλεμο του 1897», *ΙΕΕ*, ό.π., σ. 177.

19. Ελένη Χουρμούζη, ό.π., σ. 177.

20. ΠΡΒ, ό.π., Συνεδριάσεις Γ', 21.01.1902, σ. 14.

21. Ελένη Χουρμούζη, ό.π., σ. 177.

πες. Οι εκλογές προκηρύχθηκαν για τις 17 Νοεμβρίου 1902. Κατά την προεκλογική περίοδο οι υποψήφιοι βουλευτές προκειμένου να εκλεγούν, συναλλάχθηκαν με υποψήφιους αντίπαλων κομμάτων και σχημάτισαν μικτούς συνδυασμούς, ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες και τα συμφέροντα. Στην Κέρκυρα όμως, έγιναν αμιγείς κομματικοί συνδυασμοί. Τα αποτελέσματα των εκλογών υπήρξαν συγκεχυμένα. Συγκεκριμένα, το Εθνικό κόμμα του Θ. Δηλιγιάννη και το Νεωτεριστικό κόμμα του Γ. Θεοτόκη κέρδισαν και τα δύο από 102 έδρες, ενώ το Τρίτο κόμμα του Αλ. Ζαΐμη και το Νεοελληνικό του Δ. Ράλλη κέρδισαν από 11 έδρες το καθένα. Τελικά, ο Θ. Δηλιγιάννης απέσπασε την πρωθυπουργία και σχημάτισε κυβέρνηση στις 24 Νοεμβρίου 1902.

Ο Θεόδωρος Βελλιανίτης εκλέχτηκε και πάλι βουλευτής Παξών με το κόμμα του Θεόδωρου Δηλιγιάννη και η Βουλή παραδέχτηκε το έγκυρο της εκλογής του στις 30 Ιανουαρίου 1903.²²

Η κοινοβουλευτική περίοδος 1902-1904 υπήρξε ασταθής, επειδή τα δύο μεγάλα κόμματα είχαν περίπου την ίδια δύναμη. Έτσι, ο Θ. Δηλιγιάννης παραιτήθηκε στις 13 Ιουνίου 1903 και ανέλαβε ο Γ. Θεοτόκης, για δύο εβδομάδες. Στις 28 Ιουνίου 1903 κυβέρνηση σχημάτισε ο Δημήτριος Ράλλης, ο οποίος παραιτήθηκε στις 6 Δεκεμβρίου του 1903 για να σχηματίσει ξανά κυβέρνηση ο Γ. Θεοτόκης, με την υποστήριξη του ζαϊμικού κόμματος, για περίπου έναν χρόνο. Ο Γ. Θεοτόκης καταψηφίστηκε στις 17 Δεκεμβρίου 1904 και τότε κυβέρνηση σχημάτισε ο Θ. Δηλιγιάννης. Στις 22 Δεκεμβρίου 1904 διαλύθηκε η Βουλή και προκηρύχθηκαν εκλογές για τις 20 Μαρτίου 1905, τις οποίες κέρδισε ο Θ. Δηλιγιάννης.²³

Ο Θ. Βελλιανίτης, δεν εκλέχτηκε σε αυτές τις εκλογές. Εκλέχτηκε ξανά βουλευτής στις εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου του 1915 με το κόμμα του Γ. Θεοτόκη, αν και όπως είδαμε, το 1901 είχε καταψηφίσει την κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη, ως μέλος της κοινοβουλευτικής ομάδας του Θ. Δηλιγιάννη.

Στις 13 Ιουνίου 1917 ο Ελ. Βενιζέλος σχημάτισε την τρίτη, υπό την προεδρία του κυβέρνηση, στην οποία προστέθηκαν δύο νέα Υπουργεία, το Υπουργείο Περιθάλψεως και το Υπουργείο Γεωργίας και Δημοσίων κτημάτων.²⁴

Στις 12 Ιουλίου του 1917 συγκλήθηκε το πρώτο εκλεγέν κοινοβούλιο του 1915, δηλαδή αυτό που προέκυψε από τις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου

22. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, 127^η Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τοπογραφείου, 1903, Συνεδριάσεις Κ'. 30.01.1903, σ. 86.

23. Ελένη Χουρμούζη, ό.π., σ. 178-179.

24. Νικόλαος Οικονόμου, «Από την άφιξη του Βενιζέλου ως το τέλος του πολέμου», ΙΕΕ, τ. ΙΕ', ό.π., σ. 47.

1915,²⁵ με τον ισχυρισμό των φιλελευθέρων ότι η δεύτερη διάλυση της βουλής στις 29 Οκτωβρίου 1915 ήταν παράνομη. Η βουλή αυτή ονομάστηκε ειρωνικά από τους αντιβενιζελικούς «βουλή των Λαζάρων». Τη θέση του αποθανόντος Γ. Θεοτόκη,²⁶ κατέλαβε ο Θεόδωρος Βελλιανίτης, ο οποίος όμως είχε εκλεγεί, στη δεύτερη βουλή του 1915,²⁷ όπως προαναφέραμε, και δεν είχε διατελέσει μέλος του πρώτου κοινοβουλίου.²⁸ Η θητεία της Βουλής αυτής διήρκεσε μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1920.

Στη συνεδρίαση της 27^{ης} Φεβρουαρίου 1918, ο Θ. Βελλιανίτης ορίστηκε μέλος της επιτροπής του Προϋπολογισμού, ενώ στη συνεδρίαση της επόμενης ημέρας εξέφρασε την άποψη ότι ήταν ανάγκη να εκλεγεί νέα Επιτροπή από τη Βουλή για το έργο της παραπομπής της κυβέρνησης του Δημητρίου Γούναρη.²⁹

Στην τελευταία συνεδρίαση της «Βουλής των Λαζάρων» στις 10 Σεπτεμβρίου 1920, υποστήριξε μαζί με τον Πωπ, την άποψη του Γ. Θεοτόκη ότι οι φιλελεύθεροι δεν έπρεπε να επανέλθουν στην εξουσία και γι' αυτό έπρεπε ο βασιλιάς να σχηματίσει στρατιωτική κυβέρνηση και στις επόμενες εκλογές να θέσει στον λαό το δίλημμα, βασιλιάς ή Βενιζέλος.³⁰ Η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου παραιτήθηκε στις 4 Νοεμβρίου 1920.

Στη συνέχεια, ο Θεόδωρος Βελλιανίτης εκλέχτηκε πληρεξούσιος Παξών στις εκλογές της 16^{ης} Δεκεμβρίου του 1923 για Συντακτική Συνέλευση, με το κόμμα των φιλελευθέρων,³¹ αν και, όπως είδαμε, στη «Βουλή

25. Στις εκλογές της 31^{ης} Μαΐου 1915 το κόμμα των Φιλελευθέρων νίκησε, εξασφαλίζοντας 184 από τις 317 έδρες. Το κόμμα των Εθνικοφρόνων του Δ. Γούναρη κέρδισε 90 έδρες, το κόμμα του Γ. Θεοτόκη 12 έδρες, το κόμμα του Κ. Μαυρομιχάλη 7 έδρες, το Προοδευτικό κόμμα του Ν. Δημητρακόπουλου 7 έδρες, το κόμμα του Δ. Ράλλη 6 έδρες και η Φεντερασιόν 2 έδρες. Βλ. Όλγα Παχή, *Ο Κερκυραίος πολιτικός Κωνσταντίνος Ζαβιτζιάνος. Ένας προοδευτικός αγροτιστής ή ένας συντηρητικός μεγαλοκτηματίας*, Αθήνα, Εκδόσεις Οσελότος, 2011, σσ. 59-60.

26. Ο Γεώργιος Θεοτόκης πέθανε στις 12 Ιανουαρίου του 1916. Εκλέχτηκε για τελευταία φορά στις εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1915. Βλ. Γεώργιος Ράλλης, *Γεώργιος Θεοτόκης. Ο πολιτικός του μέτρου*, Αθήνα, 1987, σ. 335.

27. Η βουλή αυτή προέκυψε από τις εκλογές της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1915, οι οποίες έγιναν χωρίς τη συμμετοχή των φιλελευθέρων. Σε αυτές το κόμμα των Εθνικοφρόνων του Δ. Γούναρη κέρδισε 256 από τις 335 έδρες. Οι υπόλοιπες έδρες μοιράστηκαν ως εξής: 21 έδρες το κόμμα του Γ. Θεοτόκη, 19 έδρες οι Βαρειοηπειρώτες βουλευτές, 18 έδρες το κόμμα του Δ. Ράλλη, 7 έδρες το συντηρητικό κόμμα του Νικόλαου Στράτου, 6 έδρες το Εθνικό κόμμα του Κ. Μαυρομιχάλη και 5 έδρες η μακεδονική ομάδα του Στέφανου Δραγούμη. Βλ. Όλγα Παχή, *ό.π.*, σ. 65.

28. Gunnar Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 912.

29. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος Β'. ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου. Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1904. Συνεδριάσεις Α', 05.05.1904, σ. 16.

30. Gunnar Hering, *ό.π.*, τ. Β', σ. 878.

31. Όλγα Παχή, *ό.π.*, σσ. 85-86.

των Λαζάρων», ως μέλος της κοινοβουλευτικής ομάδας του Γ. Θεοτόκη, υποστήριξε την άποψη του Γ. Θεοτόκη ότι οι φιλελεύθεροι δεν έπρεπε να επανέλθουν στην εξουσία.

Οι εκλογές αυτές ανέδειξαν νικητή το κόμμα των φιλελευθέρων με 250 έδρες σε σύνολο 398. Στις 19 Δεκεμβρίου ο βασιλιάς Γεώργιος εγκατέλειψε την Ελλάδα και στις 11 Ιανουαρίου του 1924 ο Ελ. Βενιζέλος ανέλαβε πρωθυπουργός.³²

Στη συζήτηση, στις 31 Ιανουαρίου 1924, σχετικά με τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης ο Θ. Βελλιανίτης, όπως ήταν φυσικό, χαιρέτισε τις δηλώσεις του πρωθυπουργού για την κατάργηση της βασιλείας και δήλωσε ότι δεν πίστευε στη χρησιμότητα του βασιλικού θεσμού. Τεκμηρίωσε μάλιστα, την άποψη του απარიθμώντας τα δεινά που είχε προκαλέσει στην Ελλάδα η βασιλεία.³³

Ο Ελ. Βενιζέλος αποσύρθηκε από την πρωθυπουργία στις 29 Ιανουαρίου και στις 6 Φεβρουαρίου 1924 πρωθυπουργός ανέλαβε ο Γ. Καφαντάρης.

Μετά τον ορισμό των μελών της Συνταγματικής Επιτροπής, συνεχίστηκε η συζήτηση για τις προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης του Γ. Καφαντάρη και εστιάστηκε στην έκπτωση της Δυναστείας. Για το θέμα αυτό ο Θ. Βελλιανίτης είπε ότι θα ήθελε να γνωρίζει, αν η σύσταση προς τον βασιλιά για αποδημία έγινε εξαιτίας της υγείας του ή ήταν ανάγκη να αποχωρήσει από την Αθήνα για να μην εκδιωχθεί. Επίσης, σχετικά με το θέμα των μεγάλων εξόδων της βασιλικής οικογένειας, ο Θ. Βελλιανίτης ανέφερε και το γεγονός ότι είχαν καλέσει στα Ανάκτορα για λίγες μέρες μία πρώην δούκισσα της Έσσης και υποχρέωσαν το

32. Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Δ' εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (Στο εξής ΣΣ), Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1924, τ. Α', Συνεδρία Γ', 21.01.1924, σ. 30.

33. Συγκεκριμένα, μεταξύ των άλλων είπε: «Ο ξένος βασιλικός θεσμός μας επεβλήθη παρά ξένων Δυναμειών, παρά της Ιεράς Συμμαχίας αμυνομένης κατά των Καρβονάρων. Είτα τα δεινά ήρχισαν από της πρώτης Βαυαρικής Δυναστείας, καταδιωξάσης πάντας τους Έλληνας πατριώτας και τους αγωνισθέντας αξιωματικούς και πολίτας, αναγκασθέντας να μετατραπούν σε ληστές. Ο Όθων κατεπάτησε το Σύνταγμα από της πρώτης ημέρας και ο Λαός διηρέθη εις ευνοουμένους και μη, αι στάσεις διεδεχοντο αλλήλας μέχρις ότου κατελύθησαν και θρόνοι και στέμματα, και Όθων και Αμαλία. Κατά το 1863 έξι ψήφους έλαβεν ο κατόπιν βασιλεύς Γεώργιος. Αλλ' ούτε τούτον εσωφρόνησεν η έξωσις του Όθωνος. Πρώτη εργασία του ήτο η αναγνώρισις των δανείων του 1824-1825.[...] Και ο Γεώργιος απεργάζετο την ανατροπήν του συνταγματικού πολιτεύματος, είχε δε στείλει εις το Λονδίον τον Σπ. Βαλαωρίτη δια να πείση την Αγγλίαν ότι ο ελληνικός λαός δεν είναι ώριμος δια Σύνταγμα.[...] Η πλεονέκτις φιλαυτία των Βασιλέων προύξηνσε τσσα δεινά όσα ούτε σεισμός ούτε λιμός τσασάυτας πόλεις εκ θεμελείων κατέστρεψαν και τσασάυτα γέννη ανθρώπων εξίτηλα εποίησαν». Βλ. ΠΡΒ. ό.π., Συνεδρία ΙΒ', 31.01.1924, σσ. 151-152 και εφημ. Εμπρός, αρ. 9792. 01. 02.1924.

κράτος να καταβάλει 76 χιλιάδες ιταλικές λιρέτες για τα έξοδα του ταξιδιού της.³⁴

Στις 8 Μαρτίου 1924 ο Γ. Καφαντάρης παραιτήθηκε. Στις 12 Μαρτίου του 1924 κυβέρνηση σχημάτισε ο αρχηγός της Δημοκρατικής Ένωσης, Αλ. Παπαναστασίου. Το κόμμα των Φιλελευθέρων διασπάστηκε και στις 21 Μαρτίου η πλειοψηφία, περίπου 100 στελέχη, ίδρυσαν το κόμμα των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, υπό τον Γ. Καφαντάρη, με έμβλημα το πεντάκτινο αστέρι. Αρχηγός του κόμματος των Φιλελευθέρων εκλέχτηκε από 61 βουλευτές, μεταξύ των οποίων και ο Θ. Βελλιανίτης, ο Θ. Σοφούλης, ενώ 40 βουλευτές σχημάτισαν το κόμμα των Συντηρητικών Δημοκρατικών, με αρχηγό τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο και με έμβλημα το έλατο.³⁵

Στις 26 Ιουνίου τέθηκε θέμα ψήφου εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση και έγινε ψηφοφορία, στην οποία ψήφισαν 294 πληρεξούσιοι, από τους οποίους έδωσαν ψήφο εμπιστοσύνης οι 158, ενώ οι 123, ανάμεσα στους οποίους και ο Θ. Βελλιανίτης, καταψήφισαν την κυβέρνηση.³⁶

Στις 19 Ιουλίου 1924 η κυβέρνηση του Αλ. Παπαναστασίου καταψήφιστηκε στη Βουλή. Συγκεκριμένα, σε σύνολο 322 ψηφισάντων, οι 175 καταψήφισαν την κυβέρνηση, μεταξύ των οποίων και ο Θ. Βελλιανίτης.³⁷

Στις 24 Ιουλίου του 1924 ορκίστηκε η κυβέρνηση Θεμιστοκλή Σοφούλη. Ο Θ. Βελλιανίτης ανέλαβε υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως στην κυβέρνηση «θερινών διακοπών» του Θεμιστοκλή Σοφούλη.³⁸

Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι στην ψηφοφορία για επιδοκιμασία των δηλώσεων του Πρωθυπουργού Θ. Σοφούλη, ο Θ. Βελλιανίτης αρνήθηκε ψήφο.³⁹

Μετά την ορκωμοσία, τον υπουργό Θ. Βελλιανίτη προσφώνησε ο γενικός γραμματέας του Υπουργείου Γεωργακάκης, στον οποίο απάντησε ότι θα κατέβαλε κάθε προσπάθεια για την ανόρθωση της Παιδείας. Στη συνέχεια ο Θ. Βελλιανίτης δήλωσε στους δημοσιογράφους: «Πολλάκις ησχολήθην με την εκπαίδευσιν. Τελευταίως ακόμη διετέλεσα μέλος της επιτροπής των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων. Δεν δύναμαι όμως να σας είπω το πρόγραμμα το οποίον θα ακολουθήσω πριν ή κατατοπιστώ τελείως. Εις το Υπουργείον από πολλών ετών εγένετο αθορύβως εργασία

34. ΣΣ, ό.π., Συνεδρία Η', 01.02.1924, σσ. 181, 186, 187, 190.

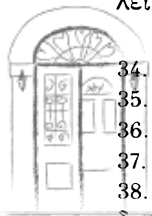
35. Gunnar Hering, ό.π., σ. 1057.

36. ΣΣ, ό.π., τ. Β', Συνεδρία ΞΣΤ', 26.06.1924, σ. 423.

37. Στο ίδιο Συνεδρία ΙΙΣΤ', 19.07.1924, σ. 1085.

38. Αθανάσιος Βερέμης, «Η Αντεπανάσταση του 1923 και η ανακήρυξη της αβασιλευτής δημοκρατίας», ΙΕΕ, τ. Ε', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 284.

39. ΣΣ, ό.π., τ. Β', Συνεδρία ΙΙΖ', 30.07.1924, σ. 1124.

συστηματική προς αναδιοργάνωσιν της εκπαιδεύσεως. Πλείστα νομοσχέδια κατηρτίσθησαν εξ αυτής και επαρουσιάσθησαν ως δήθεν εκπαιδευτικόν πρόγραμμα του προκατόχου μου.⁴⁰ Η εργασία αυτή θα εξακολουθήση. Υποσχέσεις πολλές δεν δίδω. Μόλις ωρκίσθην, μίαν εργασίαν υπόσχομαι. Το περί Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης νομοσχέδιον⁴¹ τροποποιούμενον ελαφρώς θα ψηφισθή εάν εργασθῇ ἡ Συνέλευσις.»⁴²

Τις επόμενες μέρες ένα θετικό για τον Θ. Βελλιανίτη άρθρο δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Εμπρός*, εφημερίδα στην οποία, όπως προαναφέραμε, είχε εργαστεί ο Θ. Βελλιανίτης, ως επιφυλλιδογράφος. Συγκεκριμένα ένας αρθρογράφος, υπογράφων ως *Αθηναίος*, θεωρούσε ευτυχές το γεγονός ότι το Υπουργείο Παιδείας το ανέλαβε ο Θ. Βελλιανίτης, γιατί ήταν λόγιος, γνώριζε πολύ καλά το γλωσσικό ζήτημα και ήλπιζε ότι θα έβαζε οριστικό τέρμα στην πολύπλοκη προπαγάνδα για τη μαλλιαρή γλώσσα.⁴³ Ο συγκεκριμένος αρθρογράφος δημοσίευσε στη συνέχεια σειρά άρθρων κατά της «μαλλιαρής» γλώσσας και μάλιστα στις 4 Αυγούστου, μεταξύ των άλλων ανέφερε ότι ο λαός ήταν αγανακτισμένος κατά «του εγκλήματος του μαλλιαρισμού» και αυτό θα έπρεπε να το προσέξει ο Υπουργός.⁴⁴

Στη συνέχεια, επαινέθηκε από τον Τύπο η απόφαση του Θ. Βελλιανίτη να δει θετικά τα δίκαια αιτήματα των γονέων και κηδεμόνων, οι οποίοι ζήτησαν επανεξέταση των απορριφθέντων μαθητών.⁴⁵

Εξάλλου, το Υπουργικό Συμβούλιο στη συνεδριάσή του στις 29 Ιουλίου, με εισήγηση του Θ. Βελλιανίτη συζήτησε το εκπαιδευτικό ζήτημα και αποφάσισε: α) να εφαρμοστεί στη Μακεδονία μακεδονική εκπαι-

40. Στην κυβέρνηση του Αλ. Παπαναστασίου Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως ήταν ο Ι. Λυμπερόπουλος.

41. Η πρωτοβουλία σύστασης του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης οφείλεται στην κυβέρνηση του Αλ. Παπαναστασίου. Στις προγραμματικές του δηλώσεις, στις 24 Μαρτίου 1924 ο Αλ. Παπαναστασίου είπε: «Ιδιαιτέρως δε θα φροντίσωμεν δια την εκπαιδευτικήν οργάνωσιν των βορείων του Κράτους επαρχιών [...] ιδρύοντες τα κατάλληλα πρακτικά προπάντων σχολεία, έτι δε και δεύτερον Πανεπιστήμιον εν Θεσσαλονίκη περιλαμβάνον και τας πρακτικὰς επιστήμας κα μέλλον να λειτουργήση βαθμιαίως. Του Πανεπιστημίου τούτου η καλή οργάνωσις και τας Νέας Χώρας θα ωφελήση και την επιστημονικήν παρ' ημίν δράσιν θα προαγάγῃ, συντελούσα εμμέσως εις την βελτίωσιν και του εν Αθήναις Πανεπιστημίου». Βλ. ΣΣ, τ. Α', Συνεδρία ΑΖ', 24.03.1924, σ. 641.

42. Το νομοσχέδιο «περί ιδρύσεως Πανεπιστημίου εν Θεσσαλονίκη» έγινε δεκτό δι' ανατάσεως σε πρώτη συζήτηση, στην Εθνοσυνέλευση, στις 17 Ιουλίου 1924 και κηρύχθηκε κατεπείγον. Όμως, η Συνέλευση διέκοψε τις εργασίες της, στις 30 Ιουλίου 1924 μέχρι την 1^η Οκτωβρίου 1924. Βλ. ΣΣ, τ. Β', Συνεδρία ΗΔ', 17.07.1924, σ. 1019, εφημ. *Εμπρός*, αρ. 9964, 25.07.1924 και αρ. 9971, 01. 08. 1924.

43. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 9967, 28.07.1924.

44. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 9974, 04.07.1924.

45. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 9968, 29.08.1924.

δευτική πολιτική, β) να ζητηθεί η άδεια από τη Συνέλευση για την έκδοση Νομοθετικού Διατάγματος για τη λύση του θέματος της ίδρυσης του πανεπιστημίου στη Θεσσαλονίκη⁴⁶ και γ) να ιδρυθούν δημοτικά σχολεία με το ποσό των είκοσι εκατομμυρίων ευρώ που υπήρχαν από κληροδοτήματα.⁴⁷ Όμως, δεν λήφθηκε καμία πρόνοια για επισκευές των υπαρχόντων σχολικών κτιρίων.⁴⁸

Στις 20 Αυγούστου 1924 δημοσιεύτηκε ο κατάλογος με τα διδακτικά βιβλία του δημοτικού που ενέκρινε ο Υπουργός για το σχολικό έτος 1924-1925. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα βιβλία που εγκρίθηκαν για τις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού ήταν γραμμένα στη δημοτική γλώσσα, ενώ ταυτόχρονα αποσύρθηκε το αναγνωστικό του Επαμεινώνδα Παπαμιχαήλ «Πέτρος Λάρας» και του Νικόλαου Καζαντζάκη «Οι τρεις φίλοι».⁴⁹

Στις 11 Σεπτεμβρίου η εφημερίδα *Ριζοσπάστης* δημοσίευσε ένα καταγγελτικό ερώτημα προς τον Θ. Βελλιανίτη, στο οποίο έλεγε ότι οι νεοδιορισθέντες καθηγητές στις επαρχίες, ακόμα δεν είχαν σταλεί στις θέσεις τους και ρωτούσε τον Υπουργό, μέχρι τότε αυτοί θα περιδιάβαζαν στους δρόμους της Αθήνας.⁵⁰

Στις 12 Σεπτεμβρίου ο Θ. Βελλιανίτης, ως Υπουργός Εκκλησιαστικών, έκανε δηλώσεις για την οικονομική κατάσταση της Εκκλησίας και υποσχέθηκε ότι θα πίεζε την κυβέρνηση για λήψη μέτρων, ώστε να βελτιωθούν τα οικονομικά της Εκκλησίας.⁵¹

46. Η Εθνοσυνέλευση στην τελευταία της συνεδρίαση, πριν τις διακοπές, στις 30 Ιουλίου 1924, εξουσιοδότησε την Κυβέρνηση να εκδώσει μία σειρά Νομοθετικών Διαταγμάτων, μεταξύ των οποίων και «δια την ανέγερσιν σχολικών εν Μακεδονία, Ηπείρω και Θράκη κτιρίων εκ των ειδικών κληροδοτημάτων και την λειτουργίαν αυτών ως και δια την ίδρυσιν Πανεπιστημίου εν Θεσσαλονίκη.» Ωστόσο, το νομοσχέδιο 30 άρθρων, για το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης θα ψηφιστεί πολύ αργότερα, στις 5 Ιουνίου 1925, με πρωθυπουργό τον Α. Μιχαλακόπουλο, και θα δημοσιευτεί σε ΦΕΚ στις 22 Ιουνίου 1925. Βλ. ΣΣ, ό.π., τ. Β' Συνεδρία ΠΖ', 30.07.1924, σ. 1131 και τ. Ε' Συνεδρία ΡΘ', 05.06.1925, σσ. 452-461.

47. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 9969, 30.07.1924.

48. εφημ. *Ριζοσπάστης*, αρ. 2510, 30.07.1924.

49. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 9989, 20.08.1924.

50. εφημ. *Ριζοσπάστης*, αρ. 2552, 11.09.1924.

51. Συγκεκριμένα είπε: «Φρονώ ότι υπάρχει κάποια παρεξήγησης, ήτις και πρέπει να αρθθή. Διότι επιστεύθη ότι τα κτήματα των Μονών είναι περιουσία ατομική των καλογήρων, ενώ πράγματι ανήκουν εις τα Μονάς. εκ δε του εισοδήματος αυτών πληρώνονται οι ιερείς, οι επίσκοποι, οι μισθοί των υποτρόφων μαθητών, οι καθηγηταί των ιερών μαθημάτων και άλλα εκκλησιαστικά έξοδα. Σήμερον με την απογύμνωσιν αυτήν των Μονών και την διαρπαγήν των κτημάτων των η Κυβέρνησις θα ευρεθή υποχρεωμένη να εξεύρη πόρους προς συντήρησιν της τε Εκκλησίας και των θεολογικών Σχολών. Πρέπει να σας τονίσω ακόμη ότι η μεγάλη διαρπαγή των κτημάτων των Μονών εγένετο και δια της μεθόδου των οικοδομικών συνεταιρισμών.[...] Θα φέρω το ζήτημα εις το Υπουργικόν Συμβούλιον, καθόσον ευρίσκω δικαιοτάτην την αξίωσιν όπως ζήση το Γενικόν Εκκλησιαστικόν

Την 1η Οκτωβρίου 1924 ο Θ. Σοφούλης παραιτήθηκε και στις 7 Οκτωβρίου κυβέρνηση σχημάτισε ο αρχηγός των «Συντηρητικών Φιλελευθέρων», Ανδρέας Μιχαλακόπουλος.⁵²

Τη νύκτα της 24ης Ιουνίου 1925, ο Θ. Πάγκαλος κατέλαβε πραξικοπηματικά την εξουσία και στις 29 Σεπτεμβρίου διέλυσε την Δ' Συντακτική Εθνοσυνέλευση.⁵³

Το 1925 τελείωσε και η πολιτική σταδιοδρομία του Θ. Βελλιανίτη, ύστερα από τριάντα χρόνια ενασχόλησης. Συμμετείχε σε τέσσερις Κοινοβουλευτικές περιόδους και σε μία Συντακτική Συνέλευση.

Κοινοβουλευτικό έργο

Καθώς, ο κοινοβουλευτικός βίος του Θ. Βελλιανίτη είναι μακρύς, διακρίνουμε το έργο του σε δέκα θεματικές κατηγορίες:

1. Μέλος Προεδρείου Βουλής. Μέλος Διαρκών Επιτροπών Βουλής.

Στις 15 Μαΐου 1895 η νέα Βουλή συνήλθε σε Α' Σύνοδο και στην πρώτη συνεδρίασή της ο Θεόδωρος Βελλιανίτης ορίστηκε προσωρινός γραμματέας, ως ένας από τους νεότερους των παρόντων βουλευτών,⁵⁴ ενώ στην ΙΓ' συνεδρίαση της Βουλής, στην οποία έγινε η εκλογή των μελών των διαρκών επιτροπών, εκλέχτηκε με 117 ψήφους στην επιτροπή επί των Ναυτικών.⁵⁵

Στη δεύτερη Σύνοδο αυτής της Κοινοβουλευτικής περιόδου, η οποία ξεκίνησε τις εργασίες της στις 8 Ιανουαρίου 1896, ο Θεόδωρος Βελλιανίτης εκλέχτηκε γραμματέας της Βουλής με 116 ψήφους.⁵⁶

Σε αυτήν τη Σύνοδο ο Θεόδωρος Βελλιανίτης συμμετείχε στην επιτροπή που συγκροτήθηκε για να μελετήσει τα νομοσχέδια για σύσταση ειδικού Γεωργικού Ταμείου, για αντικατάσταση του φόρου των βοσκών με τη στρεμματική φορολογία στα γεωργικά χωριά της Θεσσαλίας και

Ταμείον και μη διαλυθή η Εκκλησία. Θα ζητήσω την λήψιν μέτρων προς διάσωσιν της Εκκλησίας. Διότι δεν βλέπω τι είδους εξύψωσιν του Κλήρου θα επιτύχωμεν χωρίς χρήματα. Ούτε τίνα λόγον θα έχουν αι Ιερατρικαί Σχολαί, τας οποίας ιδρύω τώρα, αφού δεν θα είναι δυνατόν να λειτουργήσουν χωρίς χρήματα. Εάν αυτή η κατάσταση εξακολουθήσῃ, θα επανέλθωμεν εις την θλιβεράν εκείνην εποχήν, καθ' ἣν οι ιερείς περιεφέροντο εις τους δρόμους και εζητούσαν να συντηρηθούν με ένα αγιασμόν και ένα ευχολόγιον. Δια να δώσω μίαν ιδέαν της καταστάσεως, εις ἣν ευρίσκεται το Γεν. Εκκλησιαστικόν Ταμείον, ἀρκεί νὰ σας εἰπῶ ὅτι δεν δύναται νὰ πληρῶσῃ εἰς τοὺς καθηγητάς τοὺς μισθοὺς των τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Σεπτεμβρίου». Βλ. εφημ. *Εμπρός*, ἀρ. 10012, 12.09.1924.

52. Αθανάσιος Βερέμης, *ό.π.*, σ. 284.

53. Gunnar Hering, *ό.π.*, σ. 1087.

54. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις Α', 15.05.1895, σ. 3.

55. Στο ίδιο. Συνεδρίασις ΙΓ', 30.05.1895, σ. 60.

56. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρία Γ', 25.01-1896, σ. 7.

της Ηπείρου και για τον έγγειο φόρο στους δημητριακούς καρπούς που παράγονταν στη Θεσσαλία.⁵⁷ Οι εργασίες αυτής της Συνόδου διήρκεσαν μέχρι τις 21 Μαρτίου 1896.

Στις 24 Οκτωβρίου 1896 άρχισε τις εργασίες της η έκτακτος Σύνοδος της ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου. Σε αυτήν τη Σύνοδο ο Θεόδωρος Βελλιανίτης εκλέχτηκε μέλος της διαρκούς επιτροπής επί των Εκκλησιαστικών με 95 ψήφους σε σύνολο 121.⁵⁸

Η τρίτη Σύνοδος της ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου ξεκίνησε εργασίες στις 30 Οκτωβρίου 1897. Σε αυτήν τη Σύνοδο ο Θεόδωρος Βελλιανίτης εκλέχτηκε αντιπρόεδρος της Βουλής με 81 ψήφους σε σύνολο 156 ψηφισάντων και μέλος της διαρκούς επιτροπής επί των Οικονομικών.⁵⁹ Επίσης, εκλέχτηκε με 76 ψήφους μέλος της δωδεκαμελούς Εξεταστικής Επιτροπής, η οποία θα εξέταζε αυτά που έγιναν κατά τη διάρκεια του πολέμου.⁶⁰

Στην Α' Σύνοδο της ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, η οποία ξεκίνησε τις εργασίες της στις 4 Μαρτίου 1899, ο Θεόδωρος Βελλιανίτης ορίστηκε μέλος της Ειδικής Επιτροπής για το νομοσχέδιο «περί αντικαταστάσεως του φόρου επί του οίνου δια της στρεμματικής φορολογίας των αμπέλων», μαζί με τους βουλευτές Γ. Παπαδιαμαντόπουλο, Ηλία Τσιριμώκο, Κ. Χρηστόπουλο, Α. Στεφανόπουλο, Θ. Σαρσέντη, Π. Μανέτα, Α. Χοϊδά και Ηλία Ζέγγελη.⁶¹ Επίσης, εκλέχτηκε μέλος της δεκαπενταμελούς Εξεταστικής των πραγμάτων Επιτροπής με 43 ψήφους.⁶²

Στις 6 Δεκεμβρίου του 1899, ξεκίνησε τις εργασίες της η έκτακτη Σύνοδος της ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου. Σε αυτήν ο Θ. Βελλιανίτης ορίστηκε μέλος της διαρκούς επιτροπής επί των Εξωτερικών.⁶³ Επίσης, τοποθετήθηκε στην επιτροπή για τη μελέτη των ταχυδρομικών νομοσχεδίων στη θέση του βουλευτή Ι. Λάππα, ο οποίος καλυόταν.⁶⁴

Στη συνεδρίαση της 4^{ης} Φεβρουαρίου 1900 ο πρόεδρος της Βουλής ανακοίνωσε ότι η κεντρική επιτροπή της εκατονταετηρίδας του ποιητή Σολωμού ζητούσε τη συνδρομή του δημοσίου για αξιοπρεπέστερο πανη-

57. Στο ίδιο, Συνεδρία Η', 01.02.1896, σ. 21.

58. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1897, Συνεδρία Γ', 08.11.1896, σ. 8.

59. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1898, Συνεδρία Γ', 04.11.1897, σ. 6 και Συνεδρία Δ', 05.11.1897, σ. 8.

60. Στο ίδιο, Συνεδρία Θ', 12.11.1897, σ. 89.

61. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρία Α', 19.05.1899, σσ. 127-128.

62. Στο ίδιο, Συνεδρία ΜΑ', 02.06.1899, σ. 317.

63. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1900, Συνεδριάσεις Β', 07.12.1899, σ. 9.

64. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΜΑ', 14.03.1900, σ. 274.

γυρισμό της ημέρας αυτής. Ο Θ. Βελλιανίτης εξήρε το έργο του Σολωμού και χαρακτήρισε ως καθήκον τη συνδρομή. Η αίτηση της κεντρικής επιτροπής με απόφαση της Βουλής διαβιβάστηκε στο Υπουργικό Συμβούλιο με σύσταση. Στην ίδια συνεδρίαση, με αφορμή πρόταση του προέδρου της Βουλής ότι όσοι ήθελαν να μιλήσουν έπρεπε πρώτα να εγγραφούνται, έγινε μικρή συζήτηση στην οποία μετείχε και ο Θ. Βελλιανίτης.⁶⁵

Στις 30 Οκτωβρίου του 1900 ξεκίνησαν οι εργασίες της δεύτερης Συνόδου της ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου και σε αυτήν τη Σύνοδο ο Θ. Βελλιανίτης εκλέχτηκε με 48 ψήφους μέλος της διαρκούς επιτροπής για τον προϋπολογισμό του κράτους.⁶⁶

Στην τρίτη Σύνοδο της ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, στις 26 Ιανουαρίου, ο Θ. Βελλιανίτης εκλέχτηκε ξανά, με 50 ψήφους μέλος στην επιτροπή για τον προϋπολογισμό του κράτους.⁶⁷

Στη συνεδρίαση της Βουλής, της Α' Συνόδου της ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, τον Φεβρουάριο του 1903, για τη συγκρότηση των Επιτροπών της Βουλής, ο Θ. Βελλιανίτης, εκλέχτηκε με 103 ψήφους στην «Επιτροπή επί της απαντήσεως εις τον βασιλικόν λόγον».⁶⁸

Η δεύτερη Σύνοδος της ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου ξεκίνησε τις εργασίες της στις 8 Δεκεμβρίου του 1903 και στη δεύτερη συνεδρίασή της εκλέχτηκε επιτροπής επί των Εξωτερικών.⁶⁹

Στις 4 Μαΐου 1904 ξεκίνησαν οι εργασίες της δεύτερης έκτακτης Συνόδου, η οποία διήρκεσε μέχρι τις 18 Ιουνίου. Σε αυτήν τη Σύνοδο ο Θ. Βελλιανίτης τοποθετήθηκε μέλος της επιτροπής για τον Προϋπολογισμό του κράτους.⁷⁰ Η τρίτη Σύνοδος της ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου ξεκίνησε στις 24 Νοεμβρίου και έληξε στις 10 Δεκεμβρίου του 1904. Σε αυτήν ο Θ. Βελλιανίτης ήταν και πάλι μέλος στην επιτροπή για τον Προϋπολογισμό του κράτους.⁷¹ Στη συνεδρίαση της 25^{ης} Νοεμβρίου 1918 ορίστηκε μέλος της επιτροπής για τη μελέτη του νομοσχεδίου «περί οργανώσεως της υπηρεσίας ξένων και εκθέσεων».⁷²

65. Στο ίδιο Συνεδρίασις ΚΕ', 04.02.1900, σ. 157, 161.

66. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις Δ', 10.11.1900, σ. 8.

67. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου Συνεδρίασις Η', 26.01.1902, σ. 25.

68. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΚΣΤ', 06.02.1903, σ. 105.

69. ΠΡΒ, Σύνοδος Β', ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1904, Συνεδρίασις Β', 16.12.1903, σ. 9.

70. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος Β', ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1904, Συνεδρίασις Α', 05.05.1904, σ. 6.

71. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1904, Συνεδρίασις Ι'', 04.12.1904, σ. 8.

72. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, Κ' Βουλευτικής περιόδου. Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπο-

Στην τέταρτη Συνεδρία της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης, στις 22 Ιανουαρίου 1924, έγινε η εκλογή των πληρεξουσίων στις διαρκείς Επιτροπές και ο Θεόδωρος Βελλιανίτης εκλέχτηκε στην επιτροπή των Εξωτερικών.⁷³

Την 1^η Φεβρουαρίου 1924 ανακοινώθηκαν στην ολομέλεια τα τριάντα έξι (36) μέλη της Συνταγματικής Επιτροπής της Συνέλευσης. Ανάμεσα σε αυτά ήταν και ο Θεόδωρος Βελλιανίτης.

2. Οικονομικά θέματα

Στη συνεδρίαση της 11^{ης} Ιουλίου 1895, συμμετείχε στη συζήτηση του νομοσχεδίου «περί φορολογίας σταφιδοκάρπου».⁷⁴

Στις 27 Φεβρουαρίου 1896, στη συζήτηση του νομοσχεδίου για την προστασία της σακχαροποίησης στη Θεσσαλία, έλαβε τον λόγο για το άρθρο 4.⁷⁵

Στη συνεδρίαση της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1896 υπέβαλε αίτηση στον Υπουργό Οικονομικών Θ. Δηλιγιάννη, με την οποία του ζητούσε να πληροφορήσει τη Βουλή: α) για το ποσό πετρελαίου που εισήχθη στην Ελλάδα κατά τα έτη 1884-1895 και β) για το κόστος αυτού του πετρελαίου για το δημόσιο. Επίσης, ζητούσε να κατατεθούν οι εκθέσεις σχετικά με την ποιότητα των ρωσικών πετρελαίων, των χημικών Χριστομάνου, Δομβέργη και Αραπίδου.⁷⁶

Στη συνεδρίαση της 10^{ης} Νοεμβρίου 1897 ζήτησε από τον Υπουργό Οικονομικών Στ. Στρέιτ, να καταθέσει στη Βουλή την έκθεση ελέγχου της χρηματικής διαχείρισης της Εθνικής Εταιρείας.⁷⁷ Με αυτό το ζήτημα ο

γραφείου, 1918, Συνεδριάσεις ΛΣΤ', 25.11.1918.

73. ΣΣ, τ. Β', Συνεδρία Δ', 22.01.1924, σ. 35.

74. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος Β', ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΜΣΤ, 11.07.1895, σ. 463.

75. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου Συνεδρία ΚΖ', 27.02.1896, σ. 179.

76. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1897, Συνεδρία Δ', 16.12.1896, σ. 192.

77. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρία Η', 10.11.1897, 84. Η Εθνική Εταιρεία ήταν μία ισχυρή παραπολιτική οργάνωση, η οποία συστήθηκε την άνοιξη του 1894 από ομάδα ανθυπολοχαγών. Μέχρι το τέλος του 1895 ο μοναδικός ανώτερος αξιωματικός, μέλος της Εταιρείας ήταν ο ταγματάρχης Δαγκλής και πολλοί πολίτες. Το 1896 όμως έγιναν μέλη της πολλοί ανώτατοι αξιωματικοί. Τα έσοδά της η Εταιρεία τα αντλούσε από τακτικές και έκτακτες εισφορές. Οργανώθηκε στα πρότυπα των μυστικών εταιριών του πρώτου μισού του 19^{ου} αιώνα, συνέβαλε σημαντικά στην πολεμική σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία στις 28 Μαρτίου 1897. Σύμφωνα με τα αρχεία της Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος, ο Θεόδωρος Βελλιανίτης υπηρξε μέλος της Εθνικής Εταιρείας και ανέπτυξε σημαντική δράση. Μάλιστα, έλαβε μέρος και στον ατυχή πόλεμο του 1897. Μετά τον πόλεμο, αν και η Εταιρεία δεν ανέλαβε ποτέ τις ευθύνες της, έσβησε μέσα

Θ. Βελλιανίτης ασχολήθηκε και αργότερα. Συγκεκριμένα, στις 13 Μαρτίου 1902 ζήτησε από τον Υπουργό Οικονομικών Φ. Νέγρη⁷⁸ να προσκομισθεί όλος ο φάκελος των εγγράφων της εξεταστικής των πραγμάτων επιτροπής, καθώς και η έκθεση η οποία αφορούσε στον έλεγχο της διαχείρισης της Εθνικής Εταιρίας.⁷⁹ Στις 14 Μαρτίου 1902, ζήτησε από τους Υπουργούς Εσωτερικών Ν. Τριανταφυλλάκο και Δικαιοσύνης Κ. Τοπάλη, να ενημερώσουν τη Βουλή τι έγιναν οι 220.000 δραχμές από τις εισπράξεις της Εθνικής Εταιρείας, πού βρίσκονταν και πώς διατέθηκαν,⁸⁰ ενώ στις 18 Μαρτίου, υποστήριξε ότι η Εθνική Εταιρεία υπήρξε αντικείμενο πολιτικής και συμφεροντολογικής εκμετάλλευσης από κάποιους και ότι κατά την έρευνα της διαχείρισης της ούτε βιβλία, ούτε αποδείξεις κατατέθηκαν.⁸¹ Στη συνέχεια στη συνεδρίαση της 19^{ης} Μαρτίου ο Υπουργός Οικονομικών ανακοίνωσε ότι κατέθεσε στο γραφείο της Βουλής το πρωτότυπο της έκθεσης της επιτροπής η οποία είχε ελέγξει τη διαχείριση της Εθνικής Εταιρείας.⁸² Ωστόσο, στη συνεδρίαση της 28^{ης} Μαρτίου 1902, ο Θ. Βελλιανίτης ζήτησε τη δημοσίευση αυτής της έκθεσης.⁸³ Στις 31 Μαΐου 1899 υπέβαλε επερώτηση με την οποία ζητούσε από τον Υπουργό Οικονομικών Ανάργυρο Σιμόπουλο, να καταθέσει στη Βουλή πίνακα στον οποίο θα αναφέρονταν: α) η ποσότητα της σταφίδας που καταναλώθηκε από παρακράτηση στα οινοπνευματοποιεία από τις αποθήκες της παρακράτησης, από όταν ίσχυσε ο νόμος περί παρακράτησης του σταφιδοκάρπου, β) η ποσότητα οινοπνεύματος και οινοπνευματωδών που εξήχθη σε ξένες αγορές και η αξία αυτής, γ) ο αριθμός των ατμοκίνητων οινοπνευματοποιείων που λειτουργούσαν στην Ελλάδα και γ) η ποσότητα οινοπνεύματος που εισαγόταν από το εξωτερικό.⁸⁴

Στις 15 Ιουνίου 1899 ζήτησε, από τον Υπουργό Οικονομικών Ανάργυ-

στο αρνητικό κλίμα της ήττας. Βλ. Ιωάννης Πικρός, «Η Εθνική Εταιρεία», *ΙΕΕ*, τ. ΙΔ', ό.π., σσ. 93-100.

78. Ο Φωκίωνας Νέγρης (1846-1928), σπούδασε στη Μεταλλειολογική και στη Φυσικομαθηματική Σχολή στο Παρίσι. Το 1870 επέστρεψε στην Ελλάδα, όπου τρία χρόνια μετά τοποθετήθηκε γενικός έφορος των μεταλλουργείων Λαυρίου και στη συνέχεια έγινε διευθυντής των μεταλλουργείων και δήμαρχος Λαυρεωτικής. Εκλέχτηκε βουλευτής Αττικής πολλές φορές και χρημάτισε Υπουργός Οικονομικών, Συγκοινωνίας και Εσωτερικών. Παράλληλα, είχε και αξιόλογο επιστημονικό και συγγραφικό έργο. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1918, τον αγόρευσε επίτιμο διδάκτορα και το 1926 έγινε ο πρώτος πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών. Βλ. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, ό.π., τ. ΙΔ', σ. 348.

79. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΛΑ, 13.03.1902, σ. 261.

80. ΠΡΒ, ό.π. Συνεδριάσεις ΛΒ', 14.03.1902, σ. 273.

81. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΛΕ', 18.03.1902, σ. 303.

82. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΛΣΤ', 19.03.1902, σ. 305.

83. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΜΙ', 28.03.1902, σ. 335.

84. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρία ΛΘ', 31.05.1899, σ. 298.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΞΟΥΡΙΟΥ

ρο Σιμόπουλο,⁸⁵ να πληροφορήσει τη Βουλή ποιες ήταν οι εισπράξεις του τελωνοσταθμαρχείου Λάγκας Παξών κατά τα έτη 1896-1897 και 1897-1898, καθόσον τα έσοδα του δημοσίου από την εξαγωγή του ελαίου ανέρχονταν σε 100.000 δραχμές τη διετία⁸⁶ και στη συνεδρίαση της 16^{ης} Ιουνίου υπενθύμισε στον υπουργό Οικονομικών τις επερωτήσεις που είχε υποβάλει και στις οποίες δεν του είχε δοθεί απάντηση.⁸⁷

Στις 16 Δεκεμβρίου 1899, συνέστησε στον υπουργό Οικονομικών Ανάργυρο Σιμόπουλο, να διατάξει τον έφορο της Αιδηψού να μην ζητάει από τους κατοίκους του χωριού της Αιδηψού να δηλώνουν τους κυνηγετικούς σκύλους, εφόσον αυτοί δεν υπάγονταν σε φορολογία, επειδή η Αιδηψός δεν αριθμούσε 1500 κατοίκους, σύμφωνα με την τελευταία απογραφή.⁸⁸

Στη συνεδρίαση της 7^{ης} Φεβρουαρίου 1900 ο βουλευτής Ε. Ρέπουλης συνέστησε στην κυβέρνηση να λάβει επεικές μέτρο υπέρ των ναυτών της τελευταίας επιστρατείας, οι οποίοι καταδιώκονταν ως οφειλέτες του δημοσίου, επειδή δεν γινόταν κατά το διάστημα της υπηρεσίας τους η νόμιμη κράτηση του μισθού τους για εξόφληση του χρέους τους για τον ιματισμό. Γι' αυτό το ζήτημα μίλησε και ο Θ. Βελιανίτης.⁸⁹

Στις 9 Φεβρουαρίου 1900, συνέστησε στον Υπουργό Οικονομικών Ανάργυρο Σιμόπουλο, να δοθεί ο μισθός στους αστυφύλακες της Κέρκυρας και της Πάτρας στους οποίους καθυστερούνταν για τρεις μήνες.⁹⁰

Στις 4 Μαρτίου 1900, συνέστησε στον Υπουργό να διενεργηθεί εξέλεξη της περιουσίας του Ηπειρώτη Ι. Λαμπριάδου, ο οποίος είχε πεθάνει πριν 12 χρόνια και είχε κληροδοτήσει την περιουσία του, για ανέγερση Επαγγελματικής Σχολής σε Ζαχοροχώρι, για την εκπαίδευση άπορων συμπολιτών του. Ο σκοπός του διαθέτη δεν είχε εκτελεστεί, αλλά και λογοδοσία για τη διαχείριση της περιουσίας, από τους εκτελεστές της διαθήκης δεν είχε δοθεί.⁹¹

85. Ο Ανάργυρος Σιμόπουλος (1837-1908), από την Παρνασσίδα, εκλέχτηκε για πρώτη φορά βουλευτής Παρνασσίδας το 1882 και εκλεγόταν συνεχώς μέχρι τον θάνατό του. Διετέλεσε Υπουργός Δικαιοσύνης και Οικονομικών. Ήταν από τα κυριότερα στελέχη του Θεοτοκικού κόμματος και μετείχε στις κυβερνήσεις του Γ. Θεοτόκη ως Υπουργός Οικονομικών από το 1899 μέχρι και το 1907. Βλ. Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου, ό.π., τ. ΙΣΤ', σ.1027.

86. Στο ίδιο, Συνεδρία ΝΒ', 15.06.1899, σ. 436.

87. Στο ίδιο, Συνεδρία ΝΙ", 16.06.1899, σ. 473.

88. ΠΒ. Έκτακτος Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις Ι', 16.12.1899, σ. 60.

89. ΠΒ. Έκτακτος Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΚΖ', 07.02.1900, σ. 174-175.

90. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΚΘ', 09.02.1900, σ. 191.

91. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΛΙ", 04.03.1900, σ. 223-224.

Στις 13 Μαρτίου 1900, συνέστησε στην κυβέρνηση να συνεννοηθεί με την Ιονική Τράπεζα για χορηγία αγροτικών δανείων, δεδομένης της οικονομικής δυσπραγίας της Κέρκυρας. Αφορμή γι' αυτήν τη σύσταση ήταν το ψήφισμα του δημοτικού συμβουλίου Μεσοχωριτών για παροχή αγροτικών δανείων. Ο πρωθυπουργός απάντησε ότι είχε ήδη κάνει τα απαραίτητα διαβήματα στην Τράπεζα, αλλά επειδή τα αγροτικά δάνεια που είχαν χορηγηθεί στο μεγαλύτερο μέρος τους δεν εξοφλήθηκαν, η Τράπεζα ζητούσε εγγυήσεις, προκειμένου να χορηγήσει νέα δάνεια και οι αγρότες δεν μπορούσαν να τις δώσουν.⁹²

Στις 20 Μαρτίου 1900 υπέβαλε επερώτηση στον Υπουργό Οικονομικών Ανάργυρο Σιμόπουλο, με την οποία ζητούσε να πληροφορήσει τη Βουλή, αν εταιρία ή επιχειρηματίας ζήτησε με αναφορά του να του επιτραπεί η εκμετάλλευση σμύριδας στην Πάρο και να καταθέσει στη Βουλή τη συγκεκριμένη αναφορά.⁹³ Στην ίδια επερώτηση επανήλθε σε επόμενη συνεδρίαση της Βουλής.⁹⁴

Επίσης, στη συνεδρίαση της 20^{ης} Μαρτίου 1900 ζήτησε να κατατεθούν στη Βουλή όλες οι εκθέσεις των επιτροπών που έκαναν ελέγχους στο Ναυτικό Απομαχικό Ταμείο⁹⁵ και στη συνεδρίαση της 2ας Απριλίου 1900 ζήτησε να μάθει πού βρίσκεται το ζήτημα των καταχρήσεων του Στρατιωτικού Νοσοκομείου.⁹⁶

Στη συνεδρίαση της 1^{ης} Απριλίου 1900, συμμετείχε στη συζήτηση του νομοσχεδίου «Περί ταχυδρομικών ενσήμων και ταχυδρομικού μονοπωλίου του κράτους».⁹⁷ Ο Θ. Βελλιανίτης τάχθηκε κατά του μονοπωλίου του κράτους, με το επιχείρημα ότι προσέθετε νέους φόρους και έδινε αφορμή για καταχρήσεις.⁹⁸

Στις 27 Νοεμβρίου 1900, συμμετείχε στη συζήτηση για την οφειλόμενη από την πολιτεία αμοιβή στους υπαξιωματικούς που διακρίθηκαν ή ανδραγάθησαν στον πόλεμο.⁹⁹

Στις συνεδριάσεις της 1^{ης} και 2ας Δεκεμβρίου 1900 ο Θ. Βελλιανίτης, μέλος της μειοψηφίας της επιτροπής της Βουλής για τον προϋπολογισμό, ανακοίνωσε ότι στη συνεδρίαση της επιτροπής που έγινε στις 30 Νοεμβρίου, ενώ απουσίαζαν τα μέλη της μειοψηφίας, η πλειοψηφία προ-

92. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις Μ', 13.03.1900, σ. 270.

93. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΜΣΤ', 20.03.1900, σ. 320.

94. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΜΘ', 30.03.1900, σ. 393.

95. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΜΣΤ', 20.03.1900, σ. 316.

96. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 1229, 03.04.1900.

97. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΝΣΤ', 01.04.1900, σ. 598-599.

98. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 1228, 02.04.1900.

99. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος ΙΕ Κοινοβουλευτικής περιόδου, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1900, Συνεδριάσεις ΙΣΤ', 27.11.1900, σ. 119.

χώρησε στην επεξεργασία του προϋπολογισμού των εσόδων και των εξόδων πέντε υπουργείων, γι' αυτό και επέστησε την προσοχή της Βουλής υποστηρίζοντας ότι αυτή η ενέργεια δεν ήταν νόμιμη. Το θέμα αυτό προκάλεσε μεγάλη συζήτηση στη Βουλή, η οποία κατέληξε με τον Θ. Βελιανίτη να ζητάει να έχουν τα μέλη της μειοψηφίας της επιτροπής τη δυνατότητα να ζητήσουν εξηγήσεις σχετικά με τα επεξεργασμένα από την πλειοψηφία κεφάλαια και άρθρα του προϋπολογισμού.¹⁰⁰

Στις 11 Δεκεμβρίου ζήτησε να καταθέσει ο Υπουργός των Οικονομικών σημείωμα για τις εισπράξεις του τελωνείου Παξών από την εξαγωγή λαδιού κατά την τελευταία δεκαετία.¹⁰¹

Στις 18 Δεκεμβρίου 1900 συμμετείχε στη συζήτηση σχετικά με την τοποθέτηση του Υπουργού Οικονομικών ότι η έκθεση των μελών της μειοψηφίας της επιτροπής της Βουλής για τον προϋπολογισμό, δεν θεωρούνταν απαραίτητο στοιχείο για την πρόοδο της συζήτησης, ούτε από το πολίτευμα, ούτε από κάποιον νόμο ή κανονισμό της Βουλής¹⁰² και στις 27 Δεκεμβρίου συμμετείχε στη συζήτηση για τον προϋπολογισμό των εσόδων.¹⁰³ Συγκεκριμένα, αναφέρθηκε στον προϋπολογισμό του Υπουργείου Εξωτερικών και διατύπωσε την άποψη ότι έπρεπε να περικοπούν οι δαπάνες, ώστε να ενισχυθεί η ανάπτυξη της παραγωγής και της βιομηχανίας, δεδομένου ότι ήταν άσκοπη η δαπάνη δεκαοκτώ εκατομμυρίων τον χρόνο, χωρίς την ύπαρξη θέλησης για βελτίωση της κατάστασης του στρατού.¹⁰⁴

Στις 21 Δεκεμβρίου 1900 συνέστησε στον Υπουργό Οικονομικών Ανάργυρο Σιμόπουλο, να κάνει τις απαραίτητες ενέργειες, ώστε να εκτυπωθεί το ευρετήριο της εφημερίδας της Κυβέρνησης του 1899.¹⁰⁵

Στις 30 Ιανουαρίου 1902 συνέστησε να λάβει η κυβέρνηση του Αλ. Ζαΐμη τα κατάλληλα μέτρα, ώστε να σταματήσει η καταδολίευση στο λάδι των Παξών, το οποίο στην αγορά αντικαθίστατο από το λάδι της Κέρκυρας, της Λευκάδας και της Κεφαλονιάς.¹⁰⁶ Σχετικά με το λάδι των Παξών επανήλθε με επερώτηση προς τους Υπουργούς Οικονομικών Φ. Νέγρη και Εσωτερικών Ν. Τριανταφυλλάκο στις 5 Φεβρουαρίου, ρωτώ-

100. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΙΘ', 01.12.1900, σ. 139-140 και Συνεδριάσεις Κ.02.12.1900, σ.140.

101. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΚΣΤ', 11.12.1900, σ. 218.

102. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΛΑ', 18.12.1900, σ. 214.

103. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΛΖ', 27.12.1900, σ. 287.

104. Εφημ. Εμπρός, αρ. 1496, 28.12.1900.

105. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΛΔ', 21.12.1900, σ. 272.

106. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΙΑ', 30.01.1902, σ. 49.

ντας ποιο μέτρο θα έπαιρναν για την παραποίηση που γινόταν στο λάδι των Παξών.¹⁰⁷

Επίσης, στις 5 Φεβρουαρίου 1902 υπέβαλε αίτηση στον Υπουργό Οικονομικών Φ. Νέγρη, με την οποία του ζητούσε να καταθέσει στη Βουλή πληροφορίες για την ποσότητα του καπνού, την οποία έκοψαν τα καπνοκοπτήρια κατά τα έτη 1899, 1900 και 1901, αναλυτικά δε πόσο ποσό έκοψε κάθε καπνοκοπτήριο και τι χρηματικό ποσό διατέθηκε σε μισθούς του τακτικού και έκτακτου προσωπικού τους.¹⁰⁸

Στις 7 Φεβρουαρίου 1902 υπέβαλε τρεις επερωτήσεις στον Υπουργό Οικονομικών με τις οποίες ζητούσε: α) να πληροφορήσει τη Βουλή για πιο λόγο οι πολίτες που ήταν υπόχρεοι σε φόρο οικοδομών καλούνταν να πληρώσουν σε δέκα μήνες φόρους τριών ετών. Συγκεκριμένα πλήρωσαν τον Μάιο του 1900 τον φόρο των οικιών, αποθηκών και καταστημάτων του έτους 1899, τον Δεκέμβριο του 1900 και τον Ιανουάριο του 1901 τον φόρο του 1900 και τον Μάρτιο του 1901 τον φόρο του 1901, β) να καταθέσει στη Βουλή τα κείμενα των υπ' αριθ. 15 και 66 εγκυκλίων του Υπουργείου σχετικά με τις πράξεις των δημοτικών συμβουλίων, με τις οποίες είχε απαγορευτεί η ποιμνιοβοσκή σε ορισμένες περιφέρειες. Επίσης, να καταθέσει τη γνωμοδότηση του Νομικού Συμβουλίου, στην οποία αναφερόταν μία από τις δύο αυτές εγκυκλίους και τέλος την εγκύκλιο, την οποία εξέδωσε το Υπουργείο και με την οποία διέτασσε τα αντίθετα από τις προηγούμενες εγκυκλίους, γ) να πληροφορήσει τη Βουλή, αν ήταν οφειλέτης του δημοσίου ταμείου ο κάτοικος του χωριού Δηληνάτα της Κεφαλονιάς, Παναγής Χαρίτος, για πόσο ποσό, για ποια αιτία και από ποιο έτος. Επιπλέον, αν συνελήφθη και οδηγήθηκε γι' αυτό στη φυλακή, από ποιον υπάλληλο και πότε και αν, όταν οδηγήθηκε στις φυλακές έπασχε από πνευμονία, και αν μόλις μπήκε στη φυλακή πέθανε και ποια ακριβώς ημερομηνία. Τέλος, πόσα χρήματα δαπάνησε το ταμείο για την τροφή του και πόσα για την κηδεία του, δ) να ανακοινώσει στη Βουλή, αν του ανέφερε κάποια υπηρεσία, ότι αγελάδα κάποιου πολίτη, που κατασχέθηκε για χρέος προς το δημόσιο εκποιήθηκε, αλλά το ποσό αυτό δεν μπήκε στο ταμείο για εξόφληση ή μείωση του χρέους του οφειλέτη.¹⁰⁹

Στις 12 Φεβρουαρίου 1902 συμμετείχε στη συζήτηση για το νομοσχέδιο «περί ακυρώσεως πιστώσεων του ειδικού προϋπολογισμού Υπουργείου Εσωτερικών της χρήσεως του έτους 1901 και περί χορηγίας αναπληρωματικών τοιούτων επί διαφόρων κεφαλαίων και εσόδων του ίδιου

107. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΙΣΤ', 05.02.1902, σ. 89.

108. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΙΣΤ', 05.02.1902, σ. 89.

109. ΠΡΒ, Σύνοδος Ι'. ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΙΗ', 07.02.1902.

προϋπολογισμού της αυτής χρήσεως».¹¹⁰

Στις 7 Μαρτίου 1902 ζήτησε από τον Υπουργό Οικονομικών Φ. Νέγρη, να καταθέσει πίνακα με τα έσοδα από τα τέλη της ζάχαρης στα τελωνεία Κέρκυρας, Παξών, Λευκάδας και Ιθάκης κατά τα τελευταία έξι έτη, δηλαδή 1896, 1897, 1898, 1899, 1900 και 1901.¹¹¹

Στις 8 Μαρτίου συμμετείχε στη συζήτηση για το νομοσχέδιο «περί εκτάκτου πιστώσεως επί του ειδικού προϋπολογισμού του Υπουργείου των Οικονομικών της χρήσεως 1901 εκ φράγκων 71.158, 31»¹¹² και ζήτησε από τον Υπουργό Οικονομικών να πληροφορήσει τη Βουλή, αν ο τελώνης της Σύρου Ταμβακάκης Βασίλειος εξακολουθούσε να υπηρετεί στο ίδιο τελωνείο, παρότι είχε παντρευτεί στη Σύρο.¹¹³

Στις 9 Μαρτίου επερώτησε πού περιήλθαν και πώς διατέθηκαν τα 600.000 χρυσά φράγκα, τα οποία, σύμφωνα με τον πρεσβευτή του Βουκουρεστίου, έστειλαν στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του πολέμου, οι ομογενείς της Ρουμανίας¹¹⁴ και στις 14 Μαρτίου 1902 ζήτησε από τον Υπουργό Οικονομικών Φ. Νέγρη, να ενημερώσει τη Βουλή για το πού κατατέθηκαν τα 600.000 χρυσά φράγκα, που ανέφερε ο πρεσβευτής της Ρουμανίας και να καταθέσει πίνακα με τις εισφορές που εισπράχτηκαν από το εξωτερικό και το εσωτερικό υπέρ του πολέμου.¹¹⁵

Στις 7 Μαρτίου 1903 συμμετείχε στη συζήτηση επί της αρχής του νομοσχεδίου «περί κυρώσεως 1. της από 28/02/1903 συμβάσεως μεταξύ των κ.κ. Υπουργών επί των Εσωτερικών Κ. Μαυρομιχάλη και επί των Οικονομικών Θ. Δηλιγιάννη, πρωθυπουργού, και της Ιονικής Τραπεζής εξ άρθρων έξι, περί παρατάσεως του εκδοτικού δικαιώματος αυτής εν ταις Ιονίσις Νήσοις, 2. της από 28/02/1903 συμβάσεως μεταξύ των κ.κ. Υπουργών επί των Εσωτερικών και επί των Οικονομικών και της Εθνικής Τραπεζής εξ άρθρων επτά περί παρατάσεως του προνομίου αυτής και περί επεκτάσεως αυτού εις τας επτά Ιονίους νήσους από της λήξεως του εκδοτικού δικαιώματος της Ιονικής Τραπεζής»¹¹⁶ και μίλησε για πολύ ώρα αντικρούοντας τις απόψεις του Γ. Θεοτόκη, βουλευτή της αντιπολίτευσης, ο οποίος τάχθηκε κατά αυτών των συμβάσεων με το επιχείρημα ότι ήταν επιβλαβείς για τα συμφέροντα του δημοσίου και του εμπορικού κόσμου. Μάλιστα, ο Γ. Θεοτόκης επιτέθηκε ιδιαίτερα

110. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΚΒ', 12.02.1902, σ. 166.

111. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΚΣΤ', 07.03.1902, σ. 185.

112. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΚΗ', 08.03.1902, σ. 231.

113. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΚΖ', 08.03.1902, σ. 204.

114. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΚΗ', 09.03.1902, σ. 231.

115. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΛΒ', 14.03.1902, σ. 273.

116. ΠΡΒ. Α' Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΜΒ', 07.03.1903, σ. 261.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

κατά της σύμβασης με την Εθνική Τράπεζα.¹¹⁷

Στις 3 Μαΐου 1903 μίλησε για το ζήτημα της διάθεσης των χρημάτων που συγκεντρώθηκαν από εράνους υπέρ των σεισμοπαθών της Λοκρίδας.¹¹⁸

Στις 29 Απριλίου 1904 επερώτησε τον Υπουργό Οικονομικών Α. Σιμόπουλο, πώς θα καταβαλλόταν η δαπάνη αναχώρησης των εφέδρων που βρίσκονταν στην Αθήνα για τις μονάδες, όπου ανήκαν, γιατί αν δεν κατόρθωναν να παρουσιαστούν, επειδή δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα μετάβασης θα θεωρούνταν ανυπότακτοι.¹¹⁹

Στις 29 Μαρτίου 1918 παρακάλεσε, μαζί με τον Α. Μπασιά, τον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας Κ. Σπυρίδη, να πληροφορήσει τη Βουλή, για το ποσό με το οποίο οι διάφοροι ξενοδόχοι επιβάρυναν κάθε ξένο, με αφορμή την αύξηση της τιμής του ρεύματος και σε τι ποσό αντιστοιχούσε η αύξηση αυτή σε σύγκριση με τα ετήσια καταβαλλόμενα ποσά από κάθε ξενοδόχο πριν και μετά την αύξηση. Επίσης, ρώτησε τον Υπουργό, αν σκεφτόταν να πάρει μέτρα για την τουριστική βιομηχανία και τη ξενοδοχειακή νομοθεσία. Ο Υπουργός παραδέχτηκε το πρόβλημα, αλλά δήλωσε αναρμοδιότητα του Υπουργείου.¹²⁰

Στις 24 Νοεμβρίου 1919, ρώτησε τον Υπουργό του Επισιτισμού Λεωνίδα Εμπειρίκο, μαζί με τους βουλευτές Κ. Ζαβιτζιάνο, Κ. Σοκόλη και Ευθ. Βελλιανίτη, τι μέτρα έλαβε σχετικά με τα παράπονα των ελαιοπαραγωγών της Κέρκυρας για τη διατίμηση του ελαίου. Στην απάντηση του Υπουργού ότι η διατίμηση είχε γίνει κατόπιν επισταμένης έρευνας των όρων της αγοράς παρατήρησε ότι η τιμή της διατίμησης δεν άφηνε περιθώρια, ώστε να ανταποκριθεί ο καλλιεργητής στις ανάγκες του.¹²¹

Την 1η Ιουλίου 1924, συμμετείχε στη συζήτηση των άρθρων του νομοσχεδίου «περί συστάσεως ταμείου ελαιοπαραγωγής Κρήτης» και ζήτησε, μαζί με τον Δ. Σπίγγο, να εφαρμοστεί ο νόμος και στην Κέρκυρα.¹²²

3. Εκπαιδευτικά θέματα

Στις 7 Απριλίου 1899 υπέβαλε επερώτηση στον Υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Αθανάσιο Ευταξία,¹²³ με την οποία ζητούσε να εξετάσει ο Υπουργός, αν εκτελέστηκαν οι διατάξεις του άρ-

117. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 2286, 08.03.1903.

118. ΠΡΒ, ρ.π., Συνεδρίασις ΕΖ', 03.05.1903, σ. 572,574.

119. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΝΓ', 29.04.1904, σσ. 468-469.

120. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, Κ' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΚΕ', 29.03.1918.

121. ΠΡΒ, Δ' Σύνοδος, Κ' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις Δ', 24.11.1919.

122. ΣΣ, ρ.π., Συνεδρία Ο', 01.07.1924, σσ. 460-461.

123. Ο Αθανάσιος Ευταξίας (1894-1931) γεννήθηκε στο Δαδίο Λοκρίδας. Σπούδασε θεο-

θρου 5^{ου} του ΒΤΜΘ' νόμου, για σύσταση γραμματοσχολείων στα χωριά Ξηροκαρύταινη, Πέτα και Συριάμο του δήμου Ελευσίνας, καθώς και για σύσταση δημοτικού σχολείου θηλέων στη Βίλλια του δήμου Ελευσίνας της επαρχίας Γόρτυνος και αν δεν εκτελέστηκαν οι διατάξεις του νόμου να ανασταλεί το Β. Διάταγμα της 13^{ης} Μαρτίου 1899.¹²⁴

Στις 18 Ιουνίου 1899, στη συζήτηση του νομοσχεδίου για τη διοικητική διαίρεση του κράτους έκανε παρατηρήσεις στο άρθρο 13 που αφορούσε στις εκκλησιαστικές διοικήσεις.¹²⁵

Στις 29 Ιουνίου 1899, στην τρίτη συζήτηση του νομοσχεδίου για τις αρχαιότητες, διατύπωσε κάποιες παρατηρήσεις¹²⁶ και στη συζήτηση του νομοσχεδίου για τη δημοτική εκπαίδευση έκανε παρατηρήσεις στο άρθρο 4 που αφορούσε στον διορισμό των επιθεωρητών.¹²⁷

Να σημειώσουμε ότι κατά τη συζήτηση αυτού του νομοσχεδίου σημειώθηκε επεισόδιο ανάμεσα στον Θ. Βελλιανίτη και στον Υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Αθανάσιο Ευταξία, επεισόδιο το οποίο και δημοσιεύτηκε αναλυτικά στην εφημερίδα *Εμπρός*.¹²⁸ Ο

λογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εκλέχτηκε βουλευτής Λοκρίδας, για πρώτη φορά το 1885. Διετέλεσε Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, καθώς επίσης και Υπουργός Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας. Στις 19 Ιουνίου 1926 ανέλαβε πρωθυπουργός, αλλά ανατράπηκε στις 26 Αυγούστου 1926. Στις 20 Μαΐου 1929 εκλέχτηκε «αριστίνδην» γεροϋσιαστής και παρέμεινε σε αυτήν τη θέση μέχρι τον θάνατό του, στις 5 Φεβρουαρίου 1831. Βλ. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, ό.π., τ. Η', σ. 560.

124. Να σημειώσουμε ότι η συγκεκριμένη επερώτηση υποβλήθηκε από τον Θ. Βελλιανίτη δύο φορές. Βλ. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρία ΚΓ', 07.04.1899, σ. 79-80 και Συνεδρία ΛΔ', 24.05.1899, σ. 240.

125. Το άρθρο 13 προέβλεπε: «Εκάστη περιφέρεια Νομού απαρτίζει συνωδά προς τους θείους και ιερούς κανόνες, ιδίαν εκκλησιαστικήν διοίκησιν, ης προϊστάται Αρχιερεύς, εδρεύων εν τη πρωτεύουση του Νομού. Εξαίρεσιν ποιούνται οι Αρχιερείς Καλαβρύτων, Κυθήρων, Ύδρας, Γόρτυνος Θήρας και Ναξου, οίτινες εδρεύοντες και εφεξής εν ταις πρωτεύουσais των νυν επισκοπών των, διασώζωσιν τας μέχρι τούδε εκκλησιαστικάς περιφερείας αυτών». Βλ. Στο ίδιο, Συνεδρία ΝΕ', 18.06.1899, σ. 507.

126. Στο ίδιο, Συνεδρία ΟΗ', 29.06.1899, σ. 920.

127. Το άρθρο 4, το οποίο τελικά ψηφίστηκε ως είχε προέβλεπε: «Εν εκάστω νομῷ διορίζεται επιθεωρητής των σχολείων της δημοτικής εκπαιδεύσεως με βαθμόν και μισθόν γραμματέως Υπουργικῷ α' τάξεως. Διορίζονται δε επιθεωρηταί πρωτοβάθμιοι δημοδιδάσκαλοι μετά δεκαετή ευδόκιμον υπηρεσίαν». Βλ. Στο ίδιο, Συνεδρία ΣΔ', 29.06.1899, σ. 674.

128. Αναλυτικά το επεισόδιο είχε ως εξής: «Ο κ. Ευταξίας ανακαλύπτει τον κ. Βελλιανίτην γελῶντα και απευθυνόμενος αὐτῷ τῷ λέγει ὅτι γελᾷ διότι δεν γνωρίζει τα πράγματα τα οποία θα μάθῃ αν πάρῃ ἕναν δημοδιδάσκαλον.

Δηλιγιάννης: Δεν επιτρέπεται εἰς ἕνα ὑπουργόν να εκφράζηται ὅπως εκφράζεσθε σεις. Ευταξίας: Ἐκαμα την παρατήρησιν αὐτήν διότι ὁ κ. βουλευτής Παξῶν γελᾷ σαρκαστικῶς.

Βελλιανίτης: Αὐτό εἶναι κακοήθεια!

Πρόεδρος: Κύριε βουλευτά πῶς εκφράζεσθε οὕτω; Σας ανακαλῶ εἰς την τάξιν και θα σημειωθῇ εἰς τα πρακτικά.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΞΟΥΡΙΟΥ

πρόεδρος της Βουλής ζήτησε από τον Θ. Βελλιανίτη να αποσύρει την προσωπική ύβρι που εξέφρασε για τον Υπουργό, αλλά ο Θ. Βελλιανίτης αρνήθηκε και ο πρόεδρος τον ανακάλεσε στην τάξη.¹²⁹

Στις 28 Δεκεμβρίου 1900 συμμετείχε στη συζήτηση για την ανέγερση διδακτηρίων δημοτικών σχολείων.¹³⁰

Στις 29 Δεκεμβρίου 1900 συνέστησε στον Υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Αθανάσιο Ευταξία, να στείλει στα Κύθηρα ατμόπλοιο με σκάφανδρα για να σωθούν οι εκεί αρχαιότητες, οι οποίες διέτρεχαν τον κίνδυνο να γίνουν λεία αρχαιοκαπήλων. Μάλιστα, για το θέμα ρώτησε τον Υπουργό, αν είχαν ήδη σωθεί κάποιες αρχαιότητες και τι αξία αυτές είχαν.¹³¹

Στις 16 Ιανουαρίου 1901 επερώτησε τον Υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, αν ελήφθη μέριμνα, σύμφωνα με την αίτηση της ελληνικής κοινότητας του Μονάχου, για να πλουτιστεί η Πινακοθήκη, η οποία ιδρύθηκε εκεί με έργα του διάσημου Έλληνα ζωγράφου Γκύζη. Για το θέμα αυτό ο Υπουργός απάντησε ότι ζητήθηκαν πληροφορίες για την αξία αυτών των έργων και, αφού του δίνονταν οι σχετικές πληροφορίες θα αποφάσιζε.¹³²

Στις 11 Φεβρουαρίου 1902 συμμετείχε στη συζήτηση σχετικά με τον Νηφωνισμό. Ο Υπουργός Αντώνιος Μομφερράτος ανέφερε ότι τον Ιανουάριο του είχε καταγγεληθεί από γυμνασιάρχη της Τρίπολης ότι εμφανίστηκε στην Τρίπολη αίρεση, ονομαζόμενη νηφωνισμός, από το όνομα του αρχηγού της. Ο Νήφων ιερομόναχος της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου, είχε πείσει κάποιους ότι επικοινωνούσε με το Άγιο Πνεύμα και μπορούσε να ερμηνεύει απευθείας το Ευαγγέλιο. Για το θέμα αυτό ο

Αλεξάκης: Ν'ανακαλέσετε και τον υπουργόν.

Προς στιγμήν λαμβάνει όψιν στρατοπέδου εν συναγερμώ η αίθουσα. Οι κ.κ. Δηλιγιάννης, Πετρίδης, Αλεξάκης, Βελλιανίτης ίνστανται όρθιοι και κραυγάζουσιν. Ο κώδων κρούεται ισχυρώς. Ο πρόεδρος δε λέγει εις τον Βελλιανίτην: Σας ανακάλεσα εις την τάξιν και εσημειώθηκε εις τα πρακτικά.» Βλ. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 953, 30.06.1899. Η συζήτηση γι' αυτό το επεισόδιο συνεχίστηκε και στη συνεδρίαση της Βουλής στις 30 Ιουνίου, όπου κατά την ανάγνωση των πρακτικών της προηγούμενης συνεδρίασης, ο Θ. Βελλιανίτης ζήτησε να διαγραφεί από τα πρακτικά ότι αυτός απήντησε ύβρεις στον Υπουργό Παιδείας και εξαιτίας αυτού τον ανακάλεσε στην τάξη ο Πρόεδρος. Ο Πρόεδρος υποστήριξε ότι ο Θ. Βελλιανίτης εκφράστηκε βάναισα και ανάρμοστα και θα διέγραφε τη φράση, αν ο Θ. Βελλιανίτης ανακαλούσε. Ο Θ. Βελλιανίτης όμως αρνήθηκε να ανακαλέσει και τα πρακτικά επικυρώθηκαν, ως είχαν. Βλ. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 954, 01.07.1899.

129. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, ό.π., Συνεδρία ΕΔ', 29.06.1899, σ. 666.

130. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΑΗ', 28.12.1900, σ. 298.

131. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΑΘ', 29.12.1900, σ. 304.

132. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΜΘ', 16.01.1901, σ. 451.

Υπουργός είχε διατάξει ανακρίσεις. Ο Θ. Βελλιανίτης είπε ότι ο Νήφων ήταν ανεψιός του πρώην Μητροπολίτη Προκοπίου, ο οποίος ανεχόταν να διαπράττονται τέτοια σκάνδαλα στην Τρίπολη και ζήτησε από τον βουλευτή Σπυρίδωνα Στάη, ο οποίος είχε ισχυριστεί ότι ο Νήφωνας στηριζόταν σε ισχυρά πρόσωπα, να κατονομάσει τα πρόσωπα που υποστήριζαν τον ιερομόναχο Νήφωνα.¹³³

Στις 4 Απριλίου 1902 επερώτησε τον Υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Αντώνιο Μομφερράτο, αν, προκειμένου να χειροτονηθεί και τρίτος ιερέας στην κωμόπολη Μελιγαλά των 1500 κατοίκων, λαμβανόταν υπόψη το διάταγμα περί διαιρέσεως των ενοριών του Κράτους.¹³⁴

Στις 5 Μαρτίου 1924 επερώτησε τον Υπουργό,¹³⁵ γιατί η Εμπορική Σχολή Κερκύρας δεν δέχθηκε περίπου 60 μαθητές, γεγονός το οποίο εκμεταλλεύτηκε η Ιταλική Εμπορική Σχολή στην οποία και αναγκάστηκαν να φοιτήσουν οι συγκεκριμένοι μαθητές.¹³⁶ Και συνεχίζοντας την επερώτηση, ζήτησε, αν αυτό έγινε, εξαιτίας έλλειψης χώρου, να καταθέσει ο Υπουργός στη Βουλή, το σχετικό ενοικιαστήριο συμβόλαιο. Επίσης, ζήτησε να καταθέσει το συμβόλαιο, με το οποίο το Δημόσιο παραχώρησε προ δεκαπενταετίας στους αδελφούς Ασπιώτη τα απέραντα κτίρια που στέγαζαν το Ελληνικό Σχολείο, την Εμπορική Σχολή, το Διδασκαλείο και το Ιερατικό Σχολείο και τα οποία οι αδελφοί Ασπιώτη χρησιμοποιούσαν για την εγκατάσταση των εργοστασίων τους. Ρώτησε, αν οι όροι της σύμβασης αυτής τηρούνταν και τι σκεπτόταν να κάνει ο Υπουργός σε περίπτωση μη τήρησης τους.¹³⁷

4. Θέματα του Υπουργείου Εσωτερικών

Στις 19 Ιουλίου 1895, συνέστησε στον Υπουργό Εσωτερικών Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, να πάρει μέτρα για τη διατήρηση των ανακτόρων των

133. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΚΑ', 11.02.1902, σ. 140 και εφημ. Σχρ.π. αρ. 2333, 12.02.1902.

134. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΜΘ', 04.04.1902, σ. 379.

135. Η επερώτηση, την οποία υπέβαλε ο Θ. Βελλιανίτης, μαζί με τους βουλευτές Ευθύμιο Βελλιανίτη, Σκεύο Ζερβό και Δημήτριο Σπίγγο, απευθυνόταν στον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας, γιατί τότε οι Εμπορικές Σχολές ανήκαν στον Υπουργό Εθνικής Οικονομίας.

136. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των εισιτηρίων εξετάσεων τον Σεπτέμβριο του 1923, στην Εμπορική Σχολή της Κέρκυρας εισήχθησαν 36 μαθητές και απορρίφθηκαν 48. Ο αριθμός των εισακτέων ήταν ανάλογος του χώρου και καθοριζόταν από τον Σύλλογο Διδασκόντων, με αιτιολογημένη απόφαση, η οποία τοιχοκολλούνταν στη σχολή πριν τις εξετάσεις. Πάντως αξιοσημείωτο είναι ότι, τα σχολικά έτος 1923-24 η σχολή είχε στην τάξη 47 μαθητές και το επόμενο έτος 1924-25 είχε 108. Βλ. Παρασκευή Ζούμπου. *Η Εμπορική Σχολή Κέρκυρας*, μελέτη υπό δημοσίευση, 2017.

137. ΣΣ, ό.π., Συνεδρία ΛΔ', 05.03.1924, σ. 576 και εφημ. Εμπρός, αρ. 9826, 06.03. 1924.

Κρανάων, δίπλα στο Θησείο.¹³⁸

Στη συνεδρίαση της 5^{ης} Απριλίου 1899, ανακοίνωσε τηλεγράφημα από τους Παξούς, το οποίο κατήγγειλε τον εκεί αστυνόμο για παρανομίες. Σχετικά με αυτό το θέμα πληροφόρησε τη Βουλή ο Υπουργός.¹³⁹ Στο ίδιο θέμα επανήλθε ο Θ. Βελλιανίτης στη συνεδρίαση της 15^{ης} Ιουνίου 1899, κατά τη διάρκεια της οποίας κατέθεσε κάποια τηλεγραφήματα κατά του αστυνόμου Παξών σχετικά με κάποια παράνομη σύλληψη. Παρακάλεσε δε τον Υπουργό Εσωτερικών να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες, ώστε να αποκατασταθεί η δικαιοσύνη.¹⁴⁰

Στις 24 Μαΐου 1899, ζήτησε από τον Υπουργό Εσωτερικών και πρωθυπουργό Γ. Θεοτόκη να πληροφορήσει τη Βουλή, αν από την προηγούμενη Κυβέρνηση είχε δοθεί στον πρεσβευτή της Ιταλίας υπόσχεση, ότι θα καταβαλλόταν από το Δημόσιο αποζημίωση 500.000 δραχμών στους υπεργολάβους της κατασκευής της σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Λαρίσης. Επιπλέον, ζήτησε να κατατεθούν τα σχετικά έγγραφα στη Βουλή, αν υπήρχαν και να πληροφορήσει τη Βουλή ο Υπουργός, αν από αυτές τις υποσχέσεις, προέκυψαν υποχρεώσεις στο ελληνικό Δημόσιο.¹⁴¹

Στις 7 Ιουλίου 1899 στη συζήτηση για τη μεταφορά των υδάτων της Στυμφαλίας, τάχθηκε υπέρ της σύμβασης και ήταν από τους λίγους δηλιγιαννικούς που ψήφισαν κατά της αναβολής της συζήτησης. Χαρακτήρισε το ζήτημα γενικού κοινωνικού ενδιαφέροντος, στενά συνδεδεμένο με την ύπαρξη Αθήνας και Πειραιά, η υγιεινή κατάσταση των οποίων απαιτούσε άμεση μεταφορά των υδάτων. Τόνισε ότι η κυβέρνηση όφειλε να πάρει νομοθετικά μέτρα, ώστε η υπόθεση των υδάτων να μην γίνει αφορμή χρηματιστικής κερδοσκοπίας. Επίσης, κηρύχθηκε ένθερμος συνήγορος της εταιρίας εργοληψιών και περιέγραψε με σκοτεινά χρώματα την κατάσταση των υπονόμων, υπενθυμίζοντας μάλιστα τον κίνδυνο επιδημιών.¹⁴²

Στο σημείο αυτό να υπενθυμίσουμε ότι ο Θ. Βελλιανίτης γεννήθηκε στον Πειραιά και το 1884 εγκαταστάθηκε στην Αθήνα.

Στις 14 Νοεμβρίου 1900 συμμετείχε στη συζήτηση με αφορμή αναφορά των Ελλήνων Καυκασίων μεταναστών στον Πειραιά, οι οποίοι παρπονούνταν για την εγκατάλειψή τους από την κυβέρνηση και ζητούσαν γαίες στη Θεσσαλία για καλλιέργεια. Αφού επιτέθηκε στον πρωθυπουργό για τη διαίρεση των Ελλήνων σε αυτόχθονες και ετερόχθονες, υπο-

138. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, 1Δ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΝΓ', 19-07-1895, σ. 571.

139. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, 1Ε' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρία ΚΑ', 05.04.1899, σ. 62.

140. Στο ίδιο. Συνεδρία ΝΒ', 15.06.1899, σ. 436.

141. Στο ίδιο. Συνεδρία ΑΔ', 24.05.1899, σ. 239.

142. εφημ. Εμπρός, αρ. 961.08.07.1899.

στήριξε ότι κάθε κυβέρνηση όφειλε να βοηθάει όλους τους Έλληνες, όπου και αν αυτοί κατοικούσαν.¹⁴³

Στις 23 Νοεμβρίου 1900, συμμετείχε στη συζήτηση για το, αν η μη κοινοποίηση Β. Διατάγματος για απόλυση, μετάθεση ή προαγωγή μετά την παρέλευση εικοσαήμερης προθεσμίας από τη δημοσίευση του Β. Διατάγματος θεωρούνταν ως γενομένη και επομένως αν οι πράξεις του συγκεκριμένου υπαλλήλου περιβάλλονταν από το νόμιμο κύρος, ακόμα και αν ανεστάλη η εκτέλεση του Διατάγματος με διαταγή του Υπουργού.¹⁴⁴

Στις 4 Δεκεμβρίου 1900 συνέστησε στον Υπουργό Εσωτερικών και πρωθυπουργό Γ. Θεοτόκη, να υποχρεώσει την εταιρία των τροχιοδρόμων (τραμ) να βάλει σε κυκλοφορία τον χειμώνα κλειστές άμαξες, σύμφωνα με τους όρους της σχετικής σύμβασης¹⁴⁵ και να μεριμνήσει, ώστε να γίνονται οι προσεγγίσεις των ατμόπλοιων στους Παξούς τακτικά, από την εταιρεία που είχε αναλάβει αυτήν την υποχρέωση. Μάλιστα γι' αυτό το θέμα είχε καταθέσει στις 25 Νοεμβρίου αναφορά των κατοίκων των Παξών, οι οποίοι ζητούσαν να αναγκαστεί η ελληνική ακτοπλοϊκή εταιρία να εκτελεί ανελλιπώς τις προσεγγίσεις των ατμόπλοιων στους Παξούς, σύμφωνα με τη σύμβαση.¹⁴⁶ Ο πρωθυπουργός απάντησε ότι διέταξε τη Γενική Διεύθυνση των Ταχυδρομείων να λάβει τα απαραίτητα μέτρα και να συνομολογήσει νέα σύμβαση για την εξυπηρέτηση των άγονων γραμμών.¹⁴⁷

Στις 11 Δεκεμβρίου 1900 ζήτησε από τον Υπουργό Εσωτερικών και πρωθυπουργό Γ. Θεοτόκη, να καταθέσει τα έγγραφα τα σχετικά με την αναστολή κατασκευής της δημοτικής οδού Λογγού-Μαστοράτικων, της επαρχίας Παξών και να εκθέσει τους λόγους που οδήγησαν σε αυτήν την αναστολή. Επίσης, να πληροφορήσει τη Βουλή, ποιοί δημοτικοί και δημόσιοι δρόμοι κατασκευάστηκαν κατά την τελευταία δεκαετία και πόσο αυτοί στοίχισαν. Ακόμα, να καταθέσει σημείωμα που να παρουσιάζει το ποσό που απέμεινε μετά τη διάλυση του ταμείου οδοποιίας και το ποσό που απέμενε για την επαρχία Παξών.¹⁴⁸ Στο ζήτημα της αναστολής κατασκευής της δημοτικής οδού Λογγού-Μαστοράτικων, της επαρχίας Παξών επανήλθε σε επόμενη συνεδρίαση κατά την οποία αναγνώρισε τη

143. ΠΡΒ. Β' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις Ζ', 14.11.1900, σ. 23 και εφημ. *Εμπρός*, αρ. 1454, 15.11.1900.

144. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΙΓ', 23.11.1900, σ. 84-85.

145. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΚΑ', 04.12.1900, σ. 149 και εφημ. *Σκριπ*, αρ. 1906, 05.12.1900.

146. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΙΕ', 25.11.1900, σ. 105.

147. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΚΙ', 07.12.1900, σ. 185-186.

148. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΚΣΤ', 11.12.1900, σ. 219.

νομιμότητα αυτής της αναστολής, συνέστησε όμως, η οδός αυτή να επεκταθεί μέχρι τον γειτονικό δήμο, οπότε θα θεωρούνταν επαρχιακή οδός και θα κατασκευαζόταν με χρήματα του Δημοσίου, δεδομένου μάλιστα ότι, αφενός μεν θα εξυπηρετούσε ζωτικά συμφέροντα των Παξών, αφετέρου δε ο δήμος δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να την κατασκευάσει.¹⁴⁹

Στην ίδια συνεδρίαση συμμετείχε στη συζήτηση για το νομοσχέδιο «περί προσδιορισμού των ελαχίστων όρων του εμβαδού και διαστάσεων των εν Κηφισσία οικοπέδων».¹⁵⁰

Στις 21 Δεκεμβρίου 1900, ζήτησε να κατατεθούν οι εκθέσεις για τις εργασίες των γεωργικών σταθμών, εφόσον αυτές υποβάλλονταν στο Υπουργείο Εσωτερικών.¹⁵¹

Στις 25 Ιανουαρίου 1901 συμμετείχε στη συζήτηση για το νομοσχέδιο «περί κυρώσεως της μεταξύ Γενικής Διευθύνσεως των Ταχυδρομείων και Τηλεγράφων και της Ατμοπλοϊκής Εταιρείας του Αυστριακού Λόυδ συνομολογηθείσης ταχυδρομικής συμβάσεως» και τοποθετήθηκε κατά του νομοσχεδίου. Μάλιστα, μαζί με τους αντιπολιτευόμενους βουλευτές Ποταμιάνο, Καραπάνο, Δραγούμη και Βιτάλη, ζήτησε την αναβολή της ψήφισης του νομοσχεδίου, πρόταση η οποία και υπερψηφίστηκε τελικά.¹⁵²

Στις 29 Ιανουαρίου 1902, ρώτησε τον Υπουργό Εσωτερικών Ν. Τριανταφυλλάκο, ποια μέτρα έλαβε ή είχε σκοπό να λάβει σχετικά με την απόφαση ομάδας τραπεζιτών κατά της τράπεζας Αθηνών, απόφαση η οποία προκαλούσε ζημιές στην αγορά.¹⁵³

Στις 7 Φεβρουαρίου 1902 ζήτησε από τον Υπουργό Εσωτερικών να πληροφορήσει τη Βουλή για τους λόγους, για τους οποίους αρχικά επετράπη η οικοδομή ατμοκίνητου ελαιοτριβείου στη πόλη του Γαΐου (Παξών) στους εκεί εμπόρους αδελφούς Κρητικούς. Γιατί απαγορεύθηκε κατόπιν η οικοδομή αυτή, και πώς κατόπιν συνέβη, ώστε να επιτραπεί και αυτή η οικοδομή και μία ακόμα, χωρίς να βλάπτουν αυτά τους περιοίκους και την υγεία των κατοίκων. Να καταθέσει δε όλες τις εκθέσεις και τα έγγραφα τα σχετιζόμενα με αυτό το ζήτημα.¹⁵⁴

Στις 7 Μαρτίου 1902, ζήτησε από τον Υπουργό Εσωτερικών Ν. Τριανταφυλλάκο: α) να καταθέσει πίνακα με τον αριθμό των ατόμων που

149. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΛΑ', 18.12.1900, σ. 248.

150. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΚΣΤ', 11.12.1900, σ. 222.

151. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΛΔ', 21.12.1900, σ. 272.

152. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΝΣΤ', 25.01.1901, σ. 558 κα. εφημ. Σκληρ., αρ. 1955, 26.01.1901.

153. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις Ι', 29.01.1902, σ. 42.

154. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΙΗ', 07.02.1902, σ. 120-121.

μετανάστευσαν στην Αμερική κατά την τελευταία τριετία από τις διάφορες επαρχίες της Ελλάδας. Στον πίνακα να φαίνεται ο αριθμός των ατόμων από κάθε επαρχία χωριστά, να διακρίνεται το φύλο, η ηλικία και το επάγγελμα. Επίσης, να πληροφορήσει τη Βουλή για το κόστος μετάβασης για κάθε άτομο, στην Αμερική. Ακόμα, να καταθέσει τις εκθέσεις των Νομαρχών για τα αίτια, τα οποία προκαλούσαν τη μετανάστευση και ό,τι σχετικό υπήρχε στο Υπουργείο, β) να καταθέσει στη Βουλή τις εκθέσεις των διαφόρων προξένων στην Αμερική για την τύχη των μεταναστών Ελλήνων.¹⁵⁵ Έναν χρόνο αργότερα, στις 6 Μαΐου 1903, επερώτησε τον Υπουργό των Εσωτερικών Κυριακούλη Μαυρομιχάλη, αν θα έπαιρνε μέτρα για περιορισμό του ρεύματος της μετανάστευσης και πρότεινε να συσταθεί επιτροπή από βουλευτές για μελέτη του ζητήματος και υποδείξεις για τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν για περιορισμό του ρεύματος της μετανάστευσης.¹⁵⁶

Εξάλλου, στη συνεδρίαση της 7ης Μαρτίου, ζήτησε από τον Υπουργό Εσωτερικών Ν. Τριανταφυλλάκο: α) να καταθέσει στη Βουλή τα έγγραφα τα σχετικά με την εκποίηση με δημοπρασία του κτιρίου στο Βαλτεσίνικο του Δήμου Κλειτωρίας της Γορτυνίας, το οποίο ανήκε στην κοινότητα Βαλτεσίνικου, και χρησίμευσε ως διδακτήριο αρρένων και ως ειρηνοδικειακό κατάστημα και το οποίο παραχωρήθηκε ως κτήμα στους ενοριακούς ναούς του Βαλτεσίνικου, β) να καταθέσει στη Βουλή τα έγγραφα της έκπτωσης από το αξίωμα του δημοτικού συμβούλου Αθηναίων κ. Ε. Λάμψα και από το αξίωμα των μελών του δημοτικού συμβουλίου Καλαμών των κυρίων Στραβοσκιιάδου δικηγόρου και Κωστοπούλου εμπόρου, να πληροφορήσει δε τη Βουλή, αν οι εκπτώσεις αυτές μετέβαλαν στο δημοτικό συμβούλιο Αθηνών ή στο δημοτικό συμβούλιο Καλαμών τη μειοψηφία σε πλειοψηφία, επιπλέον ποια θέματα ήταν εκκρεμή, τα οποία κατέστησαν αναγκαίες αυτές τις μεταβολές και γ) να καταθέσει στη Βουλή τα έγγραφα από τα αρχεία της Γενικής Διεύθυνσης των ταχυδρομείων και τηλεγράφων και τα έγγραφα από τα αρχεία του Υπουργείου Εσωτερικών σχετικά με την κατάργηση του τηλεγραφείου των Δερβαίνων της Κορινθίας.¹⁵⁷

Στις 12 Μαρτίου 1902, με αφορμή δημοσίευμα της εφημερίδας *Πρωία*, σύμφωνα με το οποίο κατασχέθηκε στο Κατάκωλο μεγάλη ποσότητα οικοδομικής ξυλείας, η οποία ανήκε στον Β. Αποστολόπουλο και η οποία είχε φορτωθεί ως καύσιμη ξυλεία, ζήτησε από το προεδρείο της Βουλής, να ενημερώσει τους βουλευτές, πού κατέληξε αυτή η λαθρεμπο-

155. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΚΣΤ', 07.03.1902, σ. 185-187.

156. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΣΘ', 06.05.1903, σ. 629.

157. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΚΣΤ', 07.03.1902, σ. 185-187.

ρική επιχείρηση και να κατατεθούν τα σχετικά έγγραφα στη Βουλή.¹⁵⁸

Στη συνεδρίαση της 27ης Μαρτίου 1902 κατέθεσε και υποστήριξε αναφορά των κατοίκων του δυτικού μέρους της παραλίας Καλαμών, οι οποίοι παρακαλούσαν τη Βουλή να φροντίσει, ώστε οι αρμόδιοι να πάρουν μέτρα για τη σωτηρία του συνοικισμού,¹⁵⁹ εξαιτίας σαπυνοποιού, το οποίο είχε ανεγερθεί εκεί.

Στις 30 Μαρτίου 1902 συνέστησε στον Υπουργό των Εσωτερικών να λάβει αυστηρά μέτρα για να σταματήσει η νοθεία των ελληνικών προϊόντων, για να μην χαθούν οι αγορές κατανάλωσης,¹⁶⁰ και την 1η Απριλίου του πρότεινε στο νομοσχέδιο για κατασκευή δημοσίων έργων να περιληφθεί η ανάγκη για την κατασκευή της οδού που ένωνε τα λιμάνια Λάγκας και Λογγού, ένα έργο μικρής δαπάνης, ο προϋπολογισμός του οποίου βρισκόταν στο Υπουργείο Εσωτερικών.¹⁶¹

Στις 10 Φεβρουαρίου 1903, παραπονέθηκε ότι δεν διανεμόταν στους βουλευτές η εφημερίδα της Κυβέρνησης.¹⁶²

Στις 19 Μαρτίου 1903 συμμετείχε στη συζήτηση: α) για τα θεσσαλικά ζητήματα και πρότεινε να χρησιμεύσει ως βάση της συζήτησης, η έκθεση της μεγάλης επιτροπής, η οποία πριν κάποια χρόνια είχε πάει στη Θεσσαλία και είχε μελετήσει τα θεσσαλικά ζητήματα. β) για την αναφορά μοναχών της ιεράς μονής οσίου Σεραφείμ, στη Λειβαδιά. οι οποίοι παρακαλούσαν: 1) να διαταχθεί αποστολή επιτροπής μηχανικών, για να βεβαιώσει ότι το έργο της αποξήρανσης του έλους της Λειβαδιάς δεν έγινε και αυτοί οι οποίοι το είχαν αναλάβει, κακώς νέμονταν τις γαίες της μονής που τους είχαν παραχωρηθεί γι' αυτόν τον σκοπό, 2) να κηρυχθούν έκπτωτοι αυτοί που ανέλαβαν την αποξήρανση και 3) να τροποποιηθεί ο νόμος ΒΩΛΘ' και να περιοριστεί το ποσό που καταβαλλόταν από τη μονή για την κατασκευή του ναού της μονής του οσίου Λουκά.¹⁶³

Επίσης, στη συνεδρίαση της 19ης Μαρτίου και σε δύο επόμενες συμμετείχε στη συζήτηση σχετικά με μία Διεθνή έκθεση, η οποία θα πραγματοποιούνταν στην Αθήνα.¹⁶⁴ Συγκεκριμένα, υποστήριξε τον σκο-

158. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις Α', 12.03.1902, σ. 241-242.

159. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΜΒ', 27.03.1902, σ. 326.

160. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΜΕ', 30.03.1902, σ. 354 και εφημ. Σκριπ, αρ. 2379, 31.03.1902.

161. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΜΣΤ', 01.04.1902, σ. 361.

162. ΙΙΡΒ, Α' Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΚΘ', 10.02.1903, σ. 130.

163. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΝΒ', 19.03.1903, σ. 376-380.

164. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΝΒ', 19.03.1903, σ. 378, Συνεδριάσεις ΟΓ', 10.05.1903, σ. 677 και Συνεδριάσεις ΟΗ', 17.05.1903, σ. 741.

πό της Διεθνούς Έκθεσης, αντέκρουσε τους βουλευτές, οι οποίοι μίλησαν εναντίον της και συνέστησε στην κυβέρνηση να καταβάλει κάθε προσπάθεια, ώστε να εξασφαλιστεί η επιτυχία της Έκθεσης. Επίσης, έκρινε ότι η Εταιρία που διοργάνωνε τη Διεθνή Έκθεση, είχε το δικαίωμα έκδοσης εισιτηρίων.¹⁶⁵

Στις 10 Μαΐου 1903, παρενέβη στο θέμα της απόλυσης του αρχαιοφύλακα Κερκύρας και παρατήρησε ότι δεν επήλθε καμία ζημία από τις πράξεις που αυτός ενήργησε.¹⁶⁶

Στις 7 Ιουνίου 1903 υπέβαλε υπόμνημα του Πατριωτικού Συνδέσμου των Κυπρίων, με το οποίο συνηγορούσε να συνδράμουν κάποια ελληνική εταιρία, ώστε να συσταθεί γραμμή συγκοινωνίας μεταξύ Πειραιά και Κύπρου.¹⁶⁷

Στις 3 Μαρτίου 1904, ζήτησε να συμπληρωθούν τα πρακτικά με αυτά που είχε πει για τη μη πρόσκληση των βουλευτών στα εγκαίνια της σιδηροδρομικής γραμμής στη Χαλκίδα και να προστεθεί ότι είχαν συμφωνήσει όλοι να μην παραστεί το προεδρείο της Βουλής στα εγκαίνια.¹⁶⁸

Στη συνεδρίαση της 15ης Μαρτίου του 1918, ο Θ. Βελλιανίτης, μαζί με τον Ευθύμιο Βελλιανίτη παρακάλεσαν τον Υπουργό Εσωτερικών Εμμανουήλ Ρέπουλη, να πληροφορήσει τη Βουλή για ποιο λόγο δεν είχε ακόμα αποζημιωθεί ο Παξινός Δημήτριος Βερενίκης, του οποίου το σπίτι πυρπολήθηκε κατόπιν διαταγών, εξαιτίας της πανώλης.¹⁶⁹

Στη συζήτηση για το κατοχυρωτικό διάταγμα, για την αβασίλευτη δημοκρατία, στις 30 Μαΐου 1924, υποστήριξε ότι η Κυβέρνηση έπραξε άριστα που εξέδωσε το Κατοχυρωτικό διάταγμα, για περιφρούρηση του πολιτεύματος και ότι οι διατάξεις του θα μπορούσαν να είναι αυστηρότερες. Αντέκρουσε τους ισχυρισμούς του Κ. Ζαβιτζιάνου και επέμεινε στο άρθρο το σχετικό με τη θρησκεία, αναφέροντας την εκμετάλλευση που γινόταν στη θρησκεία από την εποχή του αναθέματος. Επίσης, υπεραμύνθηκε των πληρεξουσίων, οι οποίοι ήταν πρώην στρατιωτικοί και υποστήριξε ότι η μομφή για στρατοκρατία ήταν αδικαιολόγητη. Τέλος δήλωσε ότι θα υπερψήφιζε την κυβέρνηση.¹⁷⁰

Στη συνεδρίαση της 1ης Ιουλίου 1924 έγινε συζήτηση σχετικά με την καταπάτηση γαιών, οι οποίες όμως ήταν έλη. Σχετικά με το θέμα ο πρω-

165. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 2298, 20.03.1903 και αρ. 2349, 11.05.1903 και εφημ. *Σκριπ*, αρ. 2728, 20. 03. 1903.

166. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΟΙ*, 10.05.1903, σ. 675.

167. ΗΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου Συνεδριάσεις Δ', 07.06.1903, σ. 28.

168. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΚΗ', 03.03.1904, σ. 242.

169. ΗΡΒ, Γ' Σύνοδος, Κ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΙΔ', 15.03.1918.

170. ΣΣ, τ. Β', Συνεδρία ΜΗ', 30.05.1924, σ. 158 και εφημ. *Εμπρός*, αρ. 9909, 31.05.1924.

θυπουργός Αλ. Παπαναστασίου εξήγησε ότι προηγούνταν της αποξήρανσης η αποξημίωση των ιδιοκτητών, αλλά για επείγοντα έργα όπως αυτό, έπρεπε να αποφεύγεται η διαδικασία της απαλλοτρίωσης. Ο Θ. Βελλιανίτης, απέκρουσε την ύπαρξη οποιουδήποτε περιορισμού στις εταιρίες, για να μην κωλυσιεργήσουν τα έργα¹⁷¹ και στις 9 Ιουλίου 1924, κατά τη συζήτηση των άρθρων του νομοσχεδίου «περί εκτελέσεως μεγάλων υδραυλικών έργων», υποστήριξε ότι η αποξήρανση των ελών ήταν το μεγαλύτερο έργο το οποίο μπορούσε να παρουσιάσει μία κυβέρνηση και γι' αυτό επιθυμούσε να αφεθεί ελευθερία στις εταιρίες.¹⁷²

Στη συνεδρίαση της 3ης Ιουλίου 1924, για το προσφυγικό ζήτησε επεξηγήσεις από τον Υπουργό για τις περιπτώσεις καταπάτησης εθνικών κτημάτων από διάφορους επιτήδειους, καθώς και δήλωση του Υπουργού ότι οι όποιες παραχωρήσεις μουσουλμανικών οικοπέδων είχαν γίνει, ήταν άκυρες.¹⁷³

5. Θέματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης

Στις 21 Μαρτίου 1900 συνέστησε να εκφραστεί η βασιλική ευαρέσκεια στους ενωμοτάρχες της χωροφυλακής που αποδεδειγμένα διακρίθηκαν στον πόλεμο και αυτή να ληφθεί υπόψη στη βαθμολογία τους, ώστε αυτοί οι ενωμοτάρχες να βρεθούν στη ίδια θέση με τους συναδέλφους τους που έλαβαν τη βασιλική ευαρέσκεια ως διακριθέντες στη καταδίωξη φυγόδικων και φυγόποιων.¹⁷⁴

Στις 3 Απριλίου 1900, ρώτησε τον Υπουργό Δικαιοσύνης Νικόλαο Καραπάυλο, σχετικά με την αναστολή εκτέλεσης απόφασης του Εφετείου Κέρκυρας κατά της εταιρίας Λούδ.¹⁷⁵

Στις 25 Νοεμβρίου 1900, ζήτησε να υποβάλει ο Υπουργός Δικαιοσύνης στη Βουλή τις εκθέσεις των Εισαγγελέων σύμφωνα με τις οποίες απονεμήθηκε βασιλική χάρη κατά το διάστημα της Υπουργίας του.¹⁷⁶

Στις 4 Δεκεμβρίου 1900 ρώτησε τον Υπουργό Δικαιοσύνης Ν. Καραπάυλο, ποια απόφαση θα λάμβανε σχετικά με τις παραιτήσεις που του είχαν υποβληθεί από τους προέδρους Εφετών στην Κέρκυρα και στη Λάρισα.¹⁷⁷

171. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 9941.02.07.1924.

172. Στο ίδιο, Συνεδρία ΟΖ', 09.07.1924, σ. 645.

173. ΣΣ, ό.π., Συνεδρία ΟΒ', 03.07.1924, σ. 495.

174. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΜΖ', 21.03.1900, σ. 375.

175. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΝΗ', 03.04.1900, σ. 654.

176. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΙΕ', 25.11.1900, σ. 113.

177. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΚΑ', 04.12.1900, σ. 149.

Στις 9 Δεκεμβρίου 1900 συνέστησε να εξεταστεί αναφορά για την κακή ποιότητα του άρτου που δινόταν στους κρατούμενους στις φυλακές Παλαμηδίου.¹⁷⁸

Στις 28 Δεκεμβρίου 1900 ζήτησε από τον Υπουργό Δικαιοσύνης να καταθέσει στη Βουλή τα εξής στοιχεία: α. τον αριθμό των κατάδικων που μπορεί να είχε το Εφηβείο¹⁷⁹ Αβέρωφ, β. τον αριθμό των φυλάκων και των τεχνουργών που είχε, καθώς επίσης και τον μισθό που αυτοί λάμβαναν, γ. το σωφρονιστικό σύστημα που εφαρμοζόταν στο Εφηβείο, δ. τα είδη εργοστασίων που υπήρχαν στο Εφηβείο και τον αριθμό των κατάδικων που εργάζονταν σε αυτά, ε. τα έξοδα τροφής ανά άτομο, καθώς επίσης και όλα γενικά τα έξοδα, στ. τα τυχόν τρέχοντα έσοδα του Εφηβείου και τα πιθανά μελλοντικά έσοδα του και ζ. τα ηθικά αποτελέσματα από τη λειτουργία του Εφηβείου.¹⁸⁰ Στις 25 Ιανουαρίου 1901, συμμετείχε στη συζήτηση για το νομοσχέδιο για ανέγερση δικαστικών καταστημάτων.¹⁸¹

Οι επόμενες επερωτήσεις του 1902, εντάσσονταν στη μέθοδο της κωλυσιεργίας, την οποία, όπως προαναφέραμε, εφάρμοσε η κοινοβουλευτική ομάδα του Θ. Δηλιγιάννη, εκείνο το διάστημα.

Στις 6 Φεβρουαρίου 1902 ζήτησε από τον Υπουργό Δικαιοσύνης Κ. Τοπάλη, να καταθέσει πίνακες, με τον αριθμό των καταγγελιών εναντίον των αστυνομικών οργάνων και τον αριθμό των αποφάσεων που εκδόθηκαν εναντίον αυτών. Επίσης, ζητούσε να κατατεθεί η δικογραφία κατά του άλλοτε αστυνόμου Παξών ανθυπολοχαγού Τζούρα Βασιλείου υπό του Αθανασίου Βελιανίτου.¹⁸² Στο ίδιο θέμα επανήλθε στις 9 και 12 Μαρτίου 1902, ζητώντας πάλι την κατάθεση των σχετικών εγγράφων.¹⁸³

Στις 14 Φεβρουαρίου, επερώτησε τον Υπουργό Δικαιοσύνης, με αφορμή τον θάνατο του Π. Χαρίτου στις φυλακές Κεφαλληνίας, για πιο λόγο δεν εκλήθη σε απολογία και δεν τιμωρήθηκε ο επιστάτης των φυ-

178. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΚΕ', 09.12.1900, σ. 204.

179. Το Εφηβείο Αβέρωφ βρισκόταν στη Λεωφόρο Αλεξάνδρας στην Αθήνα. Χτίστηκε το 1892 με δωρεά του εθνικού ευεργέτη Γ'εώργιου Αβέρωφ και προσφέρθηκε στη βασίλισσα Όλγα για τους αργυρούς της γάμους. Η βασίλισσα Όλγα παραχώρησε το Εφηβείο στο Δημόσιο το 1896. Σκοπός του Εφηβείου ήταν η αναμόρφωση ανηλίκων, μέχρι 18 ετών και αργότερα, μέχρι 25 ετών. Από το 1916 ένα μέρος του Εφηβείου μετατράπηκε σε φυλακή πολιτικών κρατουμένων. Εκεί φυλακίζονταν οι πολιτικοί αντίπαλοι του εκάστοτε κόμματος που βρισκόταν στην εξουσία.

180. ΗΡΒ, ό.π., Συνεδριάσεις ΔΗ', 28.12.1900, σ. 293.

181. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΝΣΤ', 25.01.1901, σ. 362.

182. ΗΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΙΖ', 06.02.1902, σ. 104.

183. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΚΗ', 09.03.1902, σ. 210 και Συνεδριάσεις Λ', 12.03.1902, σ. 241.

λακών, ο οποίος δέχτηκε επικίνδυνα ασθενούντα οφειλέτη, χωρίς να αναφέρει το θέμα στους προϊσταμένους του.¹⁸⁴

Στις 7 Μαρτίου 1902 ζήτησε από τον Υπουργό να καταθέσει στη Βουλή πίνακα με τον αριθμό των ανθρώπων που είχαν φονευθεί κατά την τελευταία τριετία από διάφορες εγκληματικές πράξεις.¹⁸⁵

Στις 9 Μαρτίου 1902 ζήτησε από τον Υπουργούς Δικαιοσύνης Κ. Τοπάλη, Εσωτερικών Ν. Τριανταφυλλάκο και Στρατιωτικών Κόρπα, να πληροφορήσουν τη Βουλή αν γνώριζαν τις βιαιοπραγίες και αρπαγές που έγιναν και τι μέτρα πήραν για ποινική δίωξη των ανδρών του στρατού. Συγκεκριμένα επρόκειτο για τον ενωμοτάρχη της χωροφυλακής Ονούφριο Νίτιχ και 7 χωροφύλακες, οι οποίοι μπήκαν σε σπίτια χωρικών και με την πρόφαση ότι αυτοί όφειλαν στο δημόσιο, έβρισαν, έδειραν, έσπασαν λάμπες, κατέστρεψαν σκεύη, έσφαξαν κότες, έκλεψαν αυγά, έκοψαν και ποδοπάτησαν τα σταφύλια των κληματαριών και κατόπιν, αφού έδεσαν τους χωρικούς τους οδήγησαν στην Πάτρα, όπου και αφέθηκαν ελεύθεροι, γιατί δεν χρωστούσαν στο δημόσιο.

Επίσης, ζήτησε από το Υπουργείο να διερευνήσει, αν ο αστυνόμος Βερβίτσης: α) για ν' απαλλάξει τον φίλο Δ. ιερέα Παπασπηλίου από την πληρωμή των δόσεων δηλωθεισών γαιών άλλαξε το όνομα του Παπασπηλίου σε Παπαηλιού, β) περιοδεύοντας με τον δημόσιο εισπράκτορα Σπανόπουλο, ανεχόταν τον εισπράκτορα να ζητεί και να εισπράττει από κάθε διπλότυπο ποσό μεγαλύτερο του χρέους του φορολογούμενου κατά πέντε δραχμές και μερικές φορές παραπάνω, προφασιζόμενος, ότι ήσαν κακογραμμένα τα ποσά και δεν μπορούσε να διαβάσει και να βρει τα πραγματικά οφειλόμενα ποσά. Επίσης, ζητούσε να ενημερώσει ο Υπουργός τη Βουλή τι διέταξε ο Εισαγγελέας, αν έγινε ανάκριση και τι πορίσματα βγήκαν.

Ακόμα, ζήτησε από τον Υπουργό να εξετάσει στο αρχείο του Υπουργείου, αν υπήρχε έγγραφο, είτε του Εισαγγελέα Πρωτοδικών Τρίπολης, είτε του Υπουργείου προς την Εισαγγελία κατά των εξής πράξεων: α) Ο αστυνόμος Τροπαίων συνέλαβε και κράτησε πάνω από πέντε μέρες στη φυλακή, χωρίς λόγο, τον Κ. Παπαδημητρίου από το Βυζίκιο, β) Ο ίδιος αστυνόμος συνέλαβε στις 8 Σεπτεμβρίου τον Πολυχρόνιο Παπανικολάου και έδειρε αυτόν και μετά από τέσσερις ώρες κράτηση στην Τρίπολη, απολύθηκε από τον Εισαγγελέα, γ) Ο ίδιος αστυνόμος δεν καταδίωξε τους ζωοκλόπους Τσέρμα και Βήδη και τον κλέφτη αλόγου και δ) Ο ίδιος αστυνόμος, αφού συνέλαβε τον Γ. Κουτσομαρή και Δ. Μπουρνά, καταδικασμένους ερήμην σε τριήμερη φυλάκιση, τους κράτησε στη αστυνομία, επί έντεκα μέρες και μετά τους έστειλε στην Τρίπολη.

184. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΚΔ', 14.02.1902, σ. 178.

185. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΚΣΤ', 07.03.1902, σ. 185-187.

Εξάλλου, ζήτησε από τους Υπουργούς Εσωτερικών, Στρατιωτικών και Δικαιοσύνης να πληροφορήσουν τη Βουλή, αν γνώριζαν για τα εγκλήματα του υπολοχαγού Βιχέλη αστυνόμου και του αποσπασματάρχη λοχία Καζανιά, οι οποίοι πήγαν στα Μακρύσια και συνέλαβαν πολίτη, επειδή δήθεν έδειρε και έσπασαν τα έπιπλα του σπιτιού του, διέρρηξαν το υπόγειο και έχυσαν σταφιδόκαρπο και κρασί.

Επιπλέον, ζήτησε από τον Υπουργό να εξετάσει και να ενημερώσει τη Βουλή, αν πράξεις αστυνομικών οργάνων έμειναν ακαταδίωκτες ή όχι. Επρόκειτο για τον αστυνόμο Βερβίτση, ο οποίος ξυλοφόρτωσε τον Α. Συριόπουλο από το Μελιδόνιο και τον Χρ. Αναγνωστόπουλο ή Άγαλο, επειδή διαμαρτυρήθηκε στον ειρηνοδίκη Τροπαίων, που διέταξε τον γιατρό να συντάξει τη σχετική έκθεση για τα τραύματά του, ενώ συνέλαβε και κράτησε παράνομα τους πολίτες Π. Χαβελάν, Χ. Αναγνωστόπουλο, Κ. Βεργώνη και Ν. Αγγελακόπουλο κατοίκους του χωριού Σπάτα, οι οποίοι, ούτε καταδιώκονταν, ούτε καταζητούνταν.

Τέλος, ζήτησε από τον Υπουργό να ενημερώσει τη Βουλή σχετικά με τον θάνατο στη φυλακή Πατρών του Κ. Μπίρμπα, από την Γαστούνη, ο οποίος είχε φυλακιστεί πριν έξι μήνες για χρέος προς το δημόσιο 24 δραχμών. Στη φυλακή αρρώστησε από τυφοειδή πυρετό. Το δημόσιο δεν του χορήγησε ούτε γιατρό, ούτε φάρμακα. Μετά τρεις ή τέσσερις μέρες, ο δήμαρχος έστειλε τον γιατρό του δήμου, αλλά ήταν πλέον αργά, γιατί ο οφειλέτης των 24 δραχμών προς το δημόσιο πέθανε. Το δημόσιο και πάλι αρνήθηκε να καλύψει τα έξοδα της κηδείας και έτσι θάφτηκε γυμνός και χωρίς Σταυρό.¹⁸⁶

Στις 12 Μαρτίου 1902 ζήτησε από τον Υπουργό Δικαιοσύνης Κ. Τοπάλη να πληροφορήσει τη Βουλή σε ποιες ενέργειες προέβη η αρμόδια εισαγγελία κατά του αστυνόμου, του δήμου Τροπαίων α) για τη σύλληψη του παιδιού Χ. Γ. Κανονικερού ως ζωοκλέπτη, το οποίο κράτησε στη φυλακή επτά μέρες δέροντας το καθημερινά, β) για τον τραυματισμό με ξιφολόγχη του γέροντα Χρήστου Δουβίκα, από το Καλλιάνιο, τον οποίο τραυμάτισε στις 11 Σεπτεμβρίου 1901, γ) για τη σύλληψη του Γεωργίου Τσέρμπα ως ζωοκλέπτη, τον οποίον δεν έστειλε στον εισαγγελέα, αλλά κράτησε στη φυλακή για δέκα επτά μέρες δέροντας τον καθημερινά, δ) για τους δαρμούς του Ν. Κομπιτσούλη, ε) για την από 14-19 Σεπτεμβρίου κατακράτηση στη φυλακή του κ. Γ. Κ. Βεργώνη και στ) για τον τριήμερο ξυλοδαρμό στη φυλακή του πολίτη Δ. Καπογιάννη.

Επίσης, ζήτησε από τον Υπουργό να αναλάβει στη Βουλή, αν διατάχθηκε δικαστική ανάκριση από την αρμόδια εισαγγελία κατά του αστυνόμου Τροπαίων Λαγκούρα, ο οποίος στις 26 Οκτωβρίου 1901 έ-

186. Στο ίδιο. Συνεδριάσεις ΚΗ', 09.03.1902, σσ. 210-214.

στησε ενέδρα με χωροφύλακες απέναντι από το σπίτι του Χηνιάδη και τους όπλισε με περίστροφα, για να τον πυροβολήσουν. Αυτοί όμως, κατά λάθος πυροβόλησαν και τραυμάτισαν τον περαστικό Μ. Δενή.¹⁸⁷ Στις 5 Ιουνίου 1903, έκανε παρατηρήσεις στα άρθρα 18, 19 και 20 κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου «περί αστυνομικής διοικήσεως».¹⁸⁸

Στη συνεδρίαση της 1^{ης} Ιουνίου 1904 ζήτησε ενέργειες του Υπουργού Δικαιοσύνης Ν. Λεβίδη, κατά του αστυνόμου Αιδηψού¹⁸⁹ και στη συνεδρίαση της 2ας Ιουνίου εξέφρασε την άποψη ότι δεν ήταν ορθό να προβεί ο Υπουργός σε ανακρίσεις για τις εξετάσεις των ενωμοταρχών την ημέρα που έληγε η προθεσμία κύρωσης του διαγωνισμού.¹⁹⁰

Στις 9 Ιουλίου 1924, στη συζήτηση για το δικαστικό νομοσχέδιο ανέφερε ότι δεν κατηγόρησε κανέναν τους δικαστές και υπενθύμισε τους δικαστές Γεώργιο Τερτσέτη και Αναστάσιο Πολυζωΐδη, οι οποίοι είχαν αντιταχθεί στις βαυαρικές λόγχες και δεν είχαν υποκύψει στην υπογραφή που τους ζητούνταν.¹⁹¹

6. Θέματα του Υπουργείου Ναυτικών

Στις 13 Φεβρουαρίου 1896, συνέστησε να τυπωθεί κατά προτίμηση και να αναγραφεί στην ημερήσια διάταξη το νομοσχέδιο για τροποποίηση διατάξεων νόμων σχετικά με το ναυτικό απομαχικό ταμείο.¹⁹²

Στις 26 Φεβρουαρίου 1896, ανέφερε ότι η ακτοπλοϊκή εταιρεία, η οποία ανέλαβε τη συγκοινωνία των άγονων γραμμών δεν ανταποκρινόταν στις υποχρεώσεις της στις προσεγγίσεις στους Παξούς.¹⁹³

Στις 2 Μαρτίου 1896, διατύπωσε τις παρατηρήσεις του στο αίτημα ενός βουλευτή στον Υπουργό των Ναυτικών Ν. Λεβίδη, να προσκομίσει πίνακα με τα στοιχεία αυτών, οι οποίοι λάμβαναν σύνταξη από το απομαχικό ταμείο, αναλυτικά για κάθε λιμάνι όπου ανήκαν.¹⁹⁴

187. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις Α', 12.03.1902, σ. 241-242.

188. ΠΡΒ, Α' Έκτακτος Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1903, Συνεδριάσεις Β', 05.06.1903, σ. 12.

189. ΠΡΒ, Β' Έκτακτος Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΚΑ, 01.06.1904, σ. 221.

190. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΚΒ, 02.06.1904, σ. 236.

191. Το 1832 Αναστάσιος Πολυζωΐδης διορίστηκε από την Αντιβασιλεία πρόεδρος του πενταμελούς δικαστηρίου του Ναυπλίου που δίκασε τους Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και Δημήτριο Πλαπούτα. Ο Πολυζωΐδης τότε μαζί με τον Γεώργιο Τερτσέτη, γνωρίζοντας πολύ καλά την αθωότητα των κατηγορουμένων, αρνήθηκαν να υπογράψουν την απόφαση καταδίκης τους σε θάνατο για εσχάτη προδοσία. Βλ. ΣΣ, ό.π., Συνεδρία ΟΖ, 09.07.1924, σ. 645 και εφημ. *Εμπρός*, αρ. 9949, 10.07.1924.

192. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρία ΙΕ, 18.02.1896, σ. 62.

193. Στο ίδιο, Συνεδρία ΚΣΤ', 26.02.1896, σ. 161.

194. Στο ίδιο, Συνεδρία ΛΑ', 02.03.1896, σ. 209.

Στις 7 Μαρτίου 1896, έλαβε τον λόγο στη συζήτηση για την κατασκευή του πλοίου «Μπουμπουλίνα».¹⁹⁵

Στις 6 Απριλίου 1899, στην επερώτηση του βουλευτή Ν. Λεωνίδα προς τον Υπουργό Ναυτικών Βασίλειο Βουδούρη, να υποβάλει στη Βουλή κατάσταση που να εμφανίζει την οικονομική θέση του ναυτικού απομαχικού ταμείου, ο Θ. Βελλιανίτης ζήτησε επιπλέον, να κατατεθεί στη Βουλή η έκθεση της εξελεγκτικής επιτροπής γι' αυτό το ταμείο.¹⁹⁶

Στις 17 Δεκεμβρίου 1899, επερώτησε τον Υπουργό για ποιον λόγο καθυστέρησε την έναρξη των εργασιών για την ανέγερση της Βασανείου Ναυτικής Σχολής¹⁹⁷ και στις 21 Δεκεμβρίου τον επερώτησε, γιατί στο διάταγμα της προαγωγής του υποναυάρχου Μιαούλη δεν αναφερόταν η θέση στην οποία τοποθετήθηκε.¹⁹⁸

Στις 3 Απριλίου 1900, ζήτησε από τον Υπουργό να καταθέσει έκθεση της ανακριτικής επιτροπής για το δυστύχημα στο Ναύσταθμο, ο δε Υπουργός απάντησε ότι η έκθεση της Επιτροπής συντασσόταν και μόλις υποβαλλόταν θα δημοσιευόταν σε όλες τις εφημερίδες.¹⁹⁹

Στη συνεδρίαση της 13^{ης} Νοεμβρίου 1900 ο Υπουργός Ναυτικών ανακοίνωσε αχρηστία κάποιων πλοίων του στόλου και ανάγκη διάλυσης αυτών. Τότε ο Θ. Βελλιανίτης υπενθύμισε ότι αφορμή για την εξέταση της κατάστασης των πλοίων του στόλου ήταν η καταστροφή του υπ' αριθ. 12 τορπιλοβόλου, η οποία είχε γίνει τον προηγούμενο Μάρτιο. Παρατήρησε μάλιστα, ότι οι πληροφορίες που ζητήθηκαν από βουλευτές για τα αίτια αυτής της καταστροφής και για την κατάσταση του στόλου γενικά δεν είχαν ακόμα κατατεθεί στη Βουλή. Και ρώτησε για ποιο λόγο προέβαινε η Κυβέρνηση στη διάλυση των πλοίων που θεωρήθηκαν άχρηστα από την επιτροπή και δεν έπαιρνε ίδιο μέτρο και για τα πλοία που θεωρούσε άχρηστα ο Υπουργός. Στην ερώτηση αυτή ο Υπουργός απάντησε ότι δεν υπήρχε έκθεση για τα πλοία που αυτός θεωρούσε άχρηστα, ενώ για τα άλλα υπήρχε.²⁰⁰

Στις 17 Νοεμβρίου 1900 ζήτησε να προσκομισθούν στη Βουλή τα πρωτόκολλα κατάστασης όλων των πλοίων του στόλου και να κατατεθεί η έκθεση για τον πλου του εκδρόμου «Μιαούλης»²⁰¹ και στις 22 Νοεμ-

195. Στο ίδιο, Συνεδρία ΑΔ', 07.03.1896, σ. 237.

196. Στο ίδιο, Συνεδρία ΚΒ', 06.04.1899, σ. 65.

197. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΙΑ', 17.12.1899, σ. 68.

198. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΙΔ', 21.12.1899, σ. 90.

199. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΝΗ', 03.04.1900, σ. 655.

200. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΣΤ', 13.11.1900, σ. 13-16.

201. Στο ίδιο, Συνεδρίασις Θ', 17.11.1900, σ.40.

βρίου ζήτησε να προσκομισθούν στη Βουλή: 1) η έκθεση του αξιωματικού του Ναυτικού Μαυρομιχάλη για ανικανότητα των τορπιλλοβόλων και 2) τα πρωτόκολλα για την κατάσταση των πλοίων του Στόλου.²⁰²

Στις 7 Μαρτίου 1902 ζήτησε από τον Υπουργό Ναυτικών Γεώργιο Κόρπα, να πληροφορήσει τη Βουλή για πιο λόγο τα πολεμικά σκάφη χρησιμοποιούνταν ως θαλαμηγοί διαφόρων οικογενειών, πώς αυτό επιτρεπόταν και ποιος πλήρωνε τα έξοδα της καύσιμης ύλης²⁰³ και στις 14 Μαρτίου επέκρινε τον Υπουργό Γ. Κόρπα για την κατάσταση των ατμόπλοιων, την οποία χαρακτήρισε ελεεινή. Μάλιστα, υποστήριξε ότι ο Υπουργός Ναυτικών όφειλε να ενδιαφέρεται περισσότερο για την κατάσταση των ατμόπλοιων, να μην αρκείται μόνο στην επίβλεψη και να επιβάλει την άμεση επισκευή σε όσα την χρειάζονταν.²⁰⁴

Στις 11 Φεβρουαρίου 1903 μίλησε για τις εξετάσεις των εμποροπλοίων, τις οποίες θεωρούσε άκυρες, επειδή έγιναν από Επιτροπή της οποίας η σύσταση ήταν αντίθετη με το ισχύον Διάταγμα²⁰⁵ και στις 4 Μαρτίου μίλησε για την ατμοπλοϊκή συγκοινωνία των νησιών και παρακάλεσε να διαβιβαστούν στην επιτροπή των βουλευτών, η οποία συστάθηκε για τη μελέτη της θαλάσσιας συγκοινωνίας, η σύμβαση για τις άγονες γραμμές και τα δρομολόγια των διαφόρων ατμοπλοϊκών εταιριών.²⁰⁶ Στη συνεδρίαση της 12^{ης} Μαΐου 1904 ο Θ. Βελλιανίτης μίλησε «επί του Διατάγματος περί προβιβασμών των οικονομικών αξιωματικών του ναυτικού».²⁰⁷

7. Θέματα του Υπουργείου Στρατιωτικών

Στις 16 Δεκεμβρίου 1896, ανακοίνωσε τηλεγράφημα από την Κέρκυρα με το οποίο εκφραζόταν η ευχή να μην καταργηθεί η σχολή εφέδρων αξιωματικών που υπήρχε στην Κέρκυρα. Μάλιστα, για το ίδιο το θέμα έκανε και σύσταση ο βουλευτής Κέρκυρας Αθανάσιος Παραμυθιώτης.²⁰⁸

Στη συνεδρίαση της 10^{ης} Νοεμβρίου 1897, υπέβαλε αίτηση με την

202. Στο ίδιο, Συνεδριάσις ΙΒ', 22.11.1900, σ. 70.

203. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσις ΚΣΤ', 07.03.1902, σ. 185-187.

204. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 1932, 15.03.1902.

205. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσις Λ', 11.02.1903, σ. 145.

206. Στο ίδιο, Συνεδριάσις ΛΘ', 04.03.1903, σ. 228. Συνεδριάσις ΜΣΤ' 12.03.1903, σ. 309 και Συνεδριάσις Ν' 17.03.1903, σ. 351.

207. ΠΡΒ, Β' Έκτακτος Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσις ΣΤ', 12.05.1904, σ. 67.

208. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος, ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρία Λ', 16.12.1896, σ. 192.

οποία ζητούσε από τον Υπουργό Στρατιωτικών Ν. Σμόλεντς, να καταθέσει στη Βουλή όλες τις εκθέσεις των αρχηγών του στρατού της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, οι οποίες αφορούσαν στις υποχωρήσεις των στρατευμάτων, καθώς επίσης και την έκθεση αυτού που διεξήγαγε ανακρίσεις για το εγχείρημα του συνταγματάρχη Στράτου στην Ήπειρο.²⁰⁹

Στις 27 Φεβρουαρίου 1898, στη συζήτηση για το νομοσχέδιο «περί τροποποιήσεως άρθρων τινών της στρατιωτικής ποινικής νομοθεσίας», ο Θ. Βελλιανίτης διατύπωσε κάποιες παρατηρήσεις.²¹⁰

Στις 7 Ιουλίου 1899, συμμετείχε στη συζήτηση για το ζήτημα των εγγράφων του Στρατολογικού Γραφείου Αρκαδίας.²¹¹

Στις 8 Μαρτίου 1900, συμμετείχε στη συζήτηση του νομοσχεδίου «Περί γενικής διοικήσεως του στρατού».²¹² Επιτέθηκε στην κυβέρνηση και είπε ότι ναι μεν ψήφισε πολλούς νόμους, λίγους όμως εφάρμοσε και όσοι εφαρμόστηκαν αποδείχτηκαν καχεκτικοί. Σχετικά δε με το νομοσχέδιο εξύμνησε τις αγαθές προθέσεις του Διαδόχου, ο οποίος ήθελε να αναλάβει το μεγάλο έργο της αναδιοργάνωσης του Στρατού, κατηγορήσε όμως τους συμβούλους του Στέμματος, επειδή έδιναν στον Διάδοχο τέτοιες ευθύνες.²¹³

Στις 21 Μαρτίου 1900, ρώτησε για τις ενέργειες στις οποίες προέβη το Υπουργείο Στρατιωτικών για την υπόθεση της παράνομης εισαγωγής στο σχολείο των υπαξιωματικών του επιλοχία Γ. Διακουμάκου και του λοχία Δ. Ροντοπούλου.²¹⁴

Στις 27 Νοεμβρίου 1900 συμμετείχε στη συζήτηση για την οφειλόμενη από την πολιτεία αμοιβή στους υπαξιωματικούς που διακρίθηκαν ή ανδραγάθησαν στον πόλεμο.²¹⁵ Επίσης, μέμφθηκε την κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη, επειδή δεν αντάμειψε ηθικά τους φιλέλληνες, οι οποίοι αγωνίστηκαν υπέρ της Ελλάδας.²¹⁶

Στις 4 Ιανουαρίου 1901, συμμετείχε στη συζήτηση για την απαλλα-

209. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου Συνεδρία Η', 10.11.1897, σ. 84.

210. Στο ίδιο, Συνεδρία Θ', 12.11.1897, σ. 90 και Συνεδρία ΚΑ', 27.02.1898, σ. 198.

211. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρία ΟΑ', 07.07.1899, σ. 775.

212. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΛΣΤ', 08.03.1900, σ. 246 και Συνεδριάσεις ΛΘ', 11.03.1900, σ. 261. Το νομοσχέδιο αυτό προκάλεσε σφοδρή αντιπαράθεση στη Βουλή, η οποία κατέληξε στην παραίτηση του Υπουργού Στρατιωτικών Κ. Κουμουνδούρου, τον Δεκέμβριο του 1899. Βλ. Ελένη Χουρμούζη, *ό.π.*, σ. 470.

213. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 1204, 09.03.1900.

214. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΜΖ', 21.03.1900, σ. 375.

215. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΙΣΤ', 27.11.1900, σ. 119.

216. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 1407, 18.11.1900.

κτική απόφαση που εξέδωσε το Στρατολογικό γραφείο Κυκλάδων για του κληρωτούς.²¹⁷

Στις 7 Μαρτίου 1902 ζήτησε από τον Υπουργό Στρατιωτικών Κόρπα, να πληροφορήσει τη Βουλή πόσοι άνδρες του στρατού υπηρετούσαν ως υπηρέτες αξιωματικών του στρατού, και να καταθέσει τα έγγραφα των διοικούντων τα διάφορα σώματα των όπλων από τα οποία προέκυπτε η συγκεκριμένη πληροφορία.²¹⁸

Στις 8 Μαρτίου 1902 έγινε μεγάλη συζήτηση στη Βουλή για την ακύρωση του διαγωνισμού των υποψηφίων για εισαγωγή στη Σχολή Ύπαξιωματικών. Η ακύρωση είχε γίνει από τον Κωνσταντίνο Κουμουνδούρο, Υπουργό Στρατιωτικών, στην κυβέρνηση του Γ. Θεοτόκη. Ο Θ. Βελλιανίτης εξέφρασε την άποψη ότι ο επόμενος Υπουργός Στρατιωτικών, Γ. Κόρπας όφειλε να δηλώσει στη Βουλή ποια μέτρα επρόκειτο να πάρει γι' αυτό το ζήτημα. Ο Υπουργός απάντησε ότι θα μελετούσε το θέμα, το οποίο παραδέχτηκε ότι ήταν ιδιαίτερα σοβαρό.²¹⁹

Στις 21 Μαρτίου 1902 συμμετείχε στη συζήτηση για τις ευθύνες του πολέμου του 1897 και για τις ενέργειες της Εθνικής Εταιρίας.²²⁰

Στις 15 Μαρτίου 1903, μίλησε κατά του τέως αστυνόμου Παξών Λαθούρα και παρακάλεσε τον Υπουργό των Στρατιωτικών να λάβει σύντομα μέτρα εναντίον του.²²¹

Στις 27 Ιανουαρίου 1904 συμμετείχε στη συζήτηση του νομοσχεδίου «περί τροποποιήσεως Διατάξεων του Νόμου περί Στρατολογίας» και έκανε παρατηρήσεις στο άρθρο 11, το οποίο αφορούσε στον χρόνο των εργασιών του στρατολογικού συμβουλίου,²²² ενώ κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου «περί συστάσεως ταμείου Εθνικής Αμύνης» εξέφρασε την άποψη ότι δεν έπρεπε η Βουλή να κάνει περικοπές δαπανών, γιατί όσες φορές αυτό προτάθηκε, απορρίφθηκε από τους βουλευτές.²²³

Στις 30 Ιανουαρίου 1904 έλαβε τον λόγο στη συζήτηση των νομοσχεδίων «περί συστάσεως και οργανισμού σώματος Γενικών Επιτελών» και «περί συμπληρωματικού του περί στρατιωτικών προβιβάσμων ΧΒΕ νόμου της 16 Οκτωβρίου 1861 και του ΑΣΛΣΤ της 24 Ιουλίου 1885 νό-

217. ΠΡΒ, ό.π., Συνεδρίασις ΜΑ', 04.01.1901, σ. 399.

218. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδρίασις ΚΣΤ', 07.03.1902, σ. 185-187.

219. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΚΖ', 08.03.1902, σ. 204 και εφημ. Εμπρός, αρ. 1926, 9.03.1902.

220. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΛΗ', 21.03.1902, σσ. 312-313.

221. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΜΘ', 15.03.1903, σ. 337.

222. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις Η', 27.01.1904, σ. 45.

223. Στο ίδιο, Συνεδρίασις Θ', 28.01.1904, σ. 54.

μου». ²²⁴

Στις 15 Μαρτίου 1918, παρακάλεσε τον Υπουργό Στρατιωτικών και πρωθυπουργό Ε. Βενιζέλο, να πληροφορήσει τη Βουλή για ποιο λόγο δεν προάχθηκε σε ανθυπασπιστή, ενώ είχε προταθεί, ο λοχαγός του 13^{ου} πεζικού συντάγματος Αμύνης Αναστάσιος Πολίτης. ²²⁵

Στις 17 Φεβρουαρίου 1920, μαζί με τους βουλευτές Α. Βαλσαμάκη, Γ. Καρπετόπουλο και Α. Μπασιά ρώτησε τον Υπουργό Στρατιωτικών, γιατί παρέβλεψε το αδίκημα που έγινε σε βάρος πολλών αξιωματικών, οι οποίοι, αν και προσέφεραν πολύτιμες υπηρεσίες στον εθνικό αγώνα, και είχαν σειρά προαγωγής δεν προήχθησαν. Για παράδειγμα, ο Α. Μεταξάς, αν και υπηρετούσε από το 1910 συνεχώς, έλαβε μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα από το 1905 μέχρι το 1907, μετείχε στον αγώνα της Β. Ηπείρου, μετείχε στο εθνικό κίνημα και έλαβε πολλές ευαρέσκειες παρέμενε ανθυπολοχαγός, ενώ άλλοι της αυτής κατηγορίας πήραν τον βαθμό του λοχαγού. Ο Υπουργός απάντησε ότι κανένας δεν αδικήθηκε και ότι ο Μεταξάς ήταν έφεδρος και μονιμοποιήθηκε και δεν είχε προαχθεί, γιατί δεν είχε έλθει η σειρά του. ²²⁶

8. Θέματα του Υπουργείου Εξωτερικών

Στις 22 Ιουνίου 1895, συμμετείχε στη συζήτηση του νομοσχεδίου «περί κυρώσεως της μετά Αιγύπτου συμβάσεως». ²²⁷

Στις 17 Δεκεμβρίου 1899 ζήτησε από τον Υπουργό Εξωτερικών Άθω Ρωμάνο, να τον πληροφορήσει σε πιο σημείο βρισκόταν η υπόθεση του πλοίου του πλοίαρχου Μιχαήλ Βλαχόπουλου, το οποίο βυθίστηκε από τουρκικό τορπιλοβόλο, άνευ λόγου και σε ποιες ενέργειες προέβη η κυβέρνηση για αποζημίωση του συγκεκριμένου πλοίαρχου από την τουρκική κυβέρνηση. Μάλιστα, το ίδιο θέμα υπενθύμισε στον Υπουργό στη συνεδρίαση της 2ας Φεβρουαρίου 1900. ²²⁸ Ο Θ. Βελλιανίτης επανήλθε στο ίδιο θέμα στην επόμενη Σύνοδο της Βουλής με νέα ίδια επερώτηση στις 23 Ιανουαρίου 1901 και σχετική σύσταση στις 26 Ιανουαρίου, ενώ πολύ αργότερα, στις 30 Απριλίου 1903 παρακάλεσε τον Υπουργό Εξωτερικών Αλέξανδρο Σκουζέ, να προβεί στα κατάλληλα διαβήματα στην Πύλη, για να αποζημιωθεί ο Παξινός πλοίαρχος Βλαχόπουλος. ²²⁹ Στη

224. Στο ίδιο, Συνεδρίασις ΙΑ', 30.01.1904, σ. 69 και Συνεδρίασις ΙΓ', 03.02.1904, σ. 88.

225. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, Κ' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΙΔ', 15.03-1918.

226. ΠΡΒ, Δ' Σύνοδος, Κ' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΜΑ', 17.02-1920.

227. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις Α', 22.06.1895, σ. 202.

228. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρίασις ΙΑ', 17.12.1899, σ. 68 και ΚΙ', 02.02.1900, σ. 144.

229. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου. 1901, Συνεδρίασις ΝΔ', 22.01.1901, σ. 513. Συνεδρίασις ΝΖ', 26.01.1901, σ. 573

συνεδρίαση της 1^{ης} Φεβρουαρίου 1900 επέστησε την προσοχή στον Υπουργό Εξωτερικών Άθω Ρωμάνο, για την κατάσταση που δημιουργήθηκε στην ελληνική κοινότητα του Πύργου Βουλγαρίας, εξαιτίας διαφόρων ενεργειών του υποπρόξενου και ζήτησε να ληφθούν τα δέοντα μέτρα για επίλυση του θέματος.²³⁰

Στις 21 Μαρτίου 1900 συμμετείχε στη συζήτηση του νομοσχεδίου «περί μεταρρυθμίσεως των προξενικών νόμων»²³¹ και ζήτησε την απάλειψη του 21 άρθρου ως προσωπικού. Τον αντέκρουσαν οι βουλευτές Ρωμανός και Κουμουνδούρος, οι οποίοι υποστήριξαν ότι με αυτό το άρθρο επρόκειτο να αποδοθεί ικανοποίηση σε διακεκριμένο υπάλληλο.²³²

Στις 15 Ιανουαρίου 1901 ζήτησε από τον Υπουργό Εξωτερικών Άθω Ρωμάνο, να προβεί στον επαναδιορισμό του γραμματέα του προξενικού δικαστηρίου στη Σμύρνη.²³³ Στο ίδιο θέμα επανήλθε στη συνεδρίαση της 24^{ης} Ιανουαρίου, κατά την οποία συνέστησε στον Υπουργό Εξωτερικών, μαζί με τον βουλευτή Ν. Δαούτη, την επαναφορά του γραφέα Σέμση.²³⁴

Στις 30 Ιανουαρίου 1902, συμμετείχε στη συζήτηση σχετικά με τηλεγράφημα των συμβούλων του Υπατου Αρμοστή Κρήτης, οι οποίοι διαμαρτύρονταν γι' αυτά που είχαν λεχθεί εναντίον της αυλής του Αρμοστή.²³⁵

Στις 11 Φεβρουαρίου 1902, με αφορμή την αναφορά τριών Ελλήνων σιγαροποιών, οι οποίοι εξορίστηκαν άδικα από Κάιρο ως πρωταίτιοι ταραχών, ζήτησε από τον Υπουργό Εξωτερικών και πρωθυπουργό Αλ. Ζαΐμη, να ενημερώσει τη Βουλή σε ποιες ενέργειες έχει προβεί. Στην απάντηση του Αλ. Ζαΐμη, ότι η εξορία των συγκεκριμένων σιγαροποιών ήταν προσωρινή ο Θ. Βελλιανίτης ρώτησε, γιατί άλλοι πρωταίτιοι των ταραχών στο Κάιρο, οι οποίοι ανήκαν σε άλλες υπηκοότητες δεν είχαν εξορισθεί, ενώ οι Έλληνες είχαν συλληφθεί από την αιγυπτιακή αστυνομία και είχαν εξοριστεί.²³⁶

Στις 16 Μαρτίου 1904 επερώτησε τον Υπουργό Εξωτερικών αν ενήργησε κατά των μέτρων της βουλγαρικής κυβέρνησης, η οποία απέβαλε από την υπηρεσία Έλληνες δικαστές και αξιωματικούς και πρότεινε να επιτραπεί στους Έλληνες αξιωματικούς, οι οποίοι αποβάλλονταν

και Α' Σύνοδος ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΞΗ', 30.04.1903, σ. 532.

230. ΠΡΒ, Συνεδριάσεις ΚΒ', 01.02.1900, σ. 137.

231. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΜΖ', 21.03.1900, σ. 375, σ. 378.

232. εφημ. *Εμπρός*, αρ. 1217, 22.03.1900.

233. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΜΗ', 15.01.1901, σ. 445.

234. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΝΣΤ', 25.01.1901, σ. 558.

235. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΙΑ', 30.01.1902, σ. 46.

236. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΚΑ', 11.02.1902, σ. 140 και εφημ. *Σκριπ*, αρ. 2333, 12.02.1902.

από τις τάξεις του βουλγαρικού στρατού να καταταχθούν στον ελληνικό στρατό.²³⁷

Στις 30 Μαρτίου 1918 παρακάλεσε, μαζί με τον Ευθύμιο Βελιανίτη, τον Υπουργό Εξωτερικών Ν. Πολίτη, να πληροφορήσει τη Βουλή που βρισκόταν το ιστιοφόρο «Ποσειδών» του πλοιάρχου Σ. Μάνεση, στον οποίο η ελληνική κυβέρνηση είχε να μεταβεί στην Καλλιπόλη για να το παραλάβει, αλλά ο πλοίαρχος δεν το βρήκε εκεί και κανείς δεν τον ενημέρωνε για την τύχη του ιστιοφόρου του. Ο Υπουργός ανέφερε ότι το συγκεκριμένο ιστιοφόρο, αρχικά είχε κατασχεθεί από τις ιταλικές αρχές, γιατί είχε παραβιάσει τον αποκλεισμό της Αδριατικής. Στη συνέχεια η ιταλική κυβέρνηση το απέδωσε στον ιδιοκτήτη, ζητώντας του να το αποσύρει από το λιμάνι του Τάραντα. Στο μεταξύ όμως, οι ιταλικές αρχές το οδήγησαν στην Αυλώνα. Ο πρεσβευτής Κορομηλάς ζήτησε την απόδοση του ιστιοφόρου, αλλά ήταν άγνωστο το αποτέλεσμα των ενεργειών του.²³⁸

Στη συνεδρίαση της 29^{ης} Ιανουαρίου του 1925 έγινε μεγάλη συζήτηση σχετικά με το πρωτόκολλο της Γενεύης, το οποίο υπογράφηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 1923 και έδινε το δικαίωμα στην Κοινωνία των Εθνών να αναμειγνύεται στα εσωτερικά της Ελλάδας, κάτι που δεν προβλεπόταν στη σύμβαση για τις μειονότητες. Ο Θ. Βελιανίτης υποστήριξε ότι το θέμα αυτό δεν είχε συζητηθεί στο Υπουργικό Συμβούλιο, στο οποίο μετείχε και ως υπουργός της κυβέρνησης Σοφούλη και είχε πάρει εντολή για υπογραφή του πρωτοκόλλου.²³⁹

9. Θέματα περίθαλψης

Στις 15 Ιανουαρίου 1901 συμμετείχε στη συζήτηση για το νομοσχέδιο «περί μεταρρυθμίσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών των περί φαρμάκων νόμων»²⁴⁰ και για το νομοσχέδιο για απονομή σύνταξης στην οικογένεια του Ιωάννη Δεληγιάννη και στη χήρα του ναυάρχου Μ. Κανάρη.²⁴¹

Στις 17 Ιανουαρίου 1901 υπενθύμισε στην κυβέρνηση το νομοσχέδιο για απονομή σύνταξης στην οικογένεια του Γεωργίου Καραϊσκάκη.²⁴²

237. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδριάσεις ΑΘ', 16.03.1904, σ. 327.

238. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, Κ' Βουλευτικής Περιόδου, Συνεδριάσεις ΚΣΤ', 30.03.1918.

239. ΣΣ, τ. Δ', ό.π., Συνεδρία ΡΑΕ', 29.09.1925, σ. 76 και εφημ. *Εμπρός*, αρ.10150, 30.01.1925.

240. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΙΕ' Κοινοβουλευτικής Περιόδου, Συνεδριάσεις ΜΗ', 15.01.1901, σ. 449.

241. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΜΗ', 15.01.1901, σ. 449.

242. εφημ. *Σκριπ*, αρ. 1946, 17.01.1901.

Στις 9 Μαΐου 1903 πήρε μέρος στη συζήτηση του νομοσχεδίου για παραχώρηση εθνικού κτιρίου στο Πεντελικό δάσος για ίδρυση Ασκληπείου (Φθισιατρείου).²⁴³

Στη συνεδρίαση της 15^{ης} Μαρτίου του 1918, μαζί με τον Ευθύμιο Βελλιανίτη παρακάλεσε τον Υπουργό Περιθάλψεως Σπ. Σίμο, να πληροφορήσει τη Βουλή για ποιο λόγο η Ένωση Ελληνίδων είχε παύσει προ εξαμήνου να πληρώνει συντάξεις στις χήρες και τα ορφανά του πολέμου και ποια μέτρα θα έπαιρνε για να εξακολουθήσει η πληρωμή τους.

Στις 28 Μαρτίου 1918 κατέθεσε και υποστήριξε, μαζί με τον Ε. Βελλιανίτη, αναφορά του υποδιδασκάλου Γ. Λάζαρη, πατέρα φονευθέντα αεροπόρου και ζήτησε την απονομή σύνταξης στην οικογένεια. Με το συγκεκριμένο αίτημα συμφώνησε και ο βουλευτής Κ. Ζαβιτζιάνος.²⁴⁴

10. Υποβολή νομοσχεδίων και προτάσεων νόμου

Στις 12 Δεκεμβρίου 1896 υπέβαλε πρόταση νόμου, μαζί με τους βουλευτές Σωτήρη Δανόπουλο και Κωνσταντίνο Ασημακόπουλο «περί τροποποιήσεως του ΑΡΕΒ' νόμου της 29/3/1884 έτους περί βαθμολογίας κ.λπ. των οικονομικών βαθμοφόρων του Β. Ναυτικού και του ΒΥΔ' νόμου περί τροποποιήσεως του ανωτέρω νόμου».²⁴⁵

Στις 12 Ιανουαρίου 1901, με τον βουλευτή Καραπάνο, υπέβαλαν πρόταση, η οποία όμως στη συνέχεια αποσύρθηκε, με την οποία η Βουλή συνιστούσε στην κυβέρνηση να μεριμνήσει για την απονομή σύνταξης στη χήρα του υποστράτηγου Σ. Καραϊσκάκη, στην αδελφή του Τιμολέοντα Φιλήμονος και σε κάθε άλλη οικογένεια που είχε προσφέρει ανάλογες υπηρεσίες στην πατρίδα.²⁴⁶

Στις 9 Φεβρουαρίου 1902, υπέβαλε πρόταση νόμου «περί τροποποιήσεως του νόμου ΒΧΔ' περί διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους». Συγκεκριμένα, ο Θ. Βελλιανίτης υποστήριξε, ότι με τις διατάξεις του ΒΧΔ' νόμου οι επαρχίες Παξών και Ιθάκης στερήθηκαν δικαιώματα, τα οποία είχαν από τη Συνθήκη της Ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα. Σύμφωνα με αυτήν τη Συνθήκη οι δύο αυτές επαρχίες αποτελούσαν ξεχωριστές επισκοπές. Γι' αυτό με την υποβαλλόμενη πρόταση νόμου κανονιζόταν το ζήτημα σύμφωνα με τις διατάξεις της Συνθήκης.²⁴⁷

243. ΠΡΒ, Α' Σύνοδος, ΙΣΤ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΟΒ', 09.05.1903, σ. 667.

244. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, Κ' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΚΔ', 28.03.1918.

245. ΠΡΒ, Έκτακτος Σύνοδος, ΙΔ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδρία ΚΖ', 12.12.1896, σ. 163.

246. ΠΡΒ, Β' Σύνοδος, ΗΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΜΣΤ', 12.01.1901, σ. 432.

247. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΗΕ' Κοινοβουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις Κ', 09.02.1902, σ. 131

Στις 8 Μαΐου 1903 υπέβαλε τροπολογίες στο δεύτερο άρθρο του νομοσχεδίου «περί ταμειακής υπηρεσίας».²⁴⁸

Στις 12 Μαΐου 1903, υπέβαλε πρόταση νόμου «περί καταργήσεως του εδαφ. 3 του άρθρου 2 του από 20 Ιανουαρίου 1866 ΡΝ' νόμου» μαζί με τους βουλευτές Ε. Τσαρλαμπά, Γ. Μελισσηνό, Γ. Καλλίνικο, Γ. Σκληρό, Διον. Στεφάνου, Περ. Βαλαωρίτη, Τ. Δενδρινό, Ι. Βρυώνη, Κ. Λομβάρδο, Κ. Γεράκη και Σπ. Στάη.²⁴⁹

Στη συνεδρίαση της 19^{ης} Μαρτίου 1918 υπέβαλε, μαζί με τους Ν. Γαρδικιώτη, Αθ. Μπασιά και Ν. Βαλσαμάκη πρόταση νόμου «περί τροποποιήσεως του άρθρου 9 του νόμου 378» και στη συνεδρίαση της 28^{ης} Μαρτίου υπέβαλε, μαζί με τους Δ. Ζαμάνο, Ι. Ξηρό, Δ. Γκλαβά και Αθ. Μπασιά τροπολογία στο νομοσχέδιο «περί τροποποιήσεως του υπ' αριθ. 1049 νόμου».²⁵⁰

Στις 4 Μαρτίου 1924 υπέβαλε, μαζί με τους Σχ. Ζερβό, Ευθύμιο Βελιανίτη και Δ. Σπίγγο, πρόταση νόμου για απόσπαση του νησιού των Κυθήρων από το πρωτοδικείο Γυθείου και υπαγωγής του στο πρωτοδικείο Πειραιά».²⁵¹

Στις 4 Ιουνίου του 1924, μαζί με τους πληρεξούσιους Κ. Αλαβάνο, Θ. Σοφούλη, Ιω. Τσιριμώκο, Δ. Μαργέτη, Γ. Σίδερη, Ν. Μπακόπουλο, Π. Χαλόφτη, Γ. Μαρή, Π. Παναγιωτόπουλο, Ι. Κούνδουρο, Ι. Πασαλίδη, Θ. Χαβάνη και Βυρ. Καραπαναγιώτη υπέβαλε πρόταση ψηφίσματος «περί ερμηνείας της από 12 Νοεμβρίου 1922 αποφάσεως της Επαναστάσεως περί αποκαταστάσεως εις τας θέσεις των παρανόμως απομακρυνθέντων μονίμων υπαλλήλων της Βουλής» και στις 20 Ιουνίου, μαζί με τους πληρεξούσιους Γ. Σεχιώτη, Θ. Σοφούλη, Γ. Κονδύλη, Ι. Τσιριμώκο, Γ. Παπανδρέου, Γ. Σίδερη, Κ. Αλαβάνο και Α. Πρωτοσύγγελο υπέβαλε ψήφισμα «περί τροποποιήσεως του από 18 Ιουνίου ε.ε. ψηφίσματος της Δ' Συντακτικής Συνελεύσεως περί αποκαταστάσεως των παρανόμως απομακρυνθέντων μονίμων υπαλλήλων της Βουλής και της Βιβλιοθήκης αυτής».²⁵²

Στις 9 Ιουλίου μαζί με τους πληρεξούσιους Γ. Φραγούδη, Π. Μαυρομιχάλη, Α. Μιχαλακόπουλο και Θ. Σοφούλη, υπέβαλε πρόταση ψηφίσματος «περί αναστολής των Νομοθετικών Διαταγμάτων περί απαλλο-

και εφημ. *Εμπρός*, αρ. 1900, 10.02.1902.

248. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΟΑ', 08.05.1903, σ. 659.

249. Στο ίδιο, Συνεδριάσεις ΟΔ', 12.05.1903, σ. 684.

250. ΠΡΒ, Γ' Σύνοδος, ΙΣΤ' Βουλευτικής περιόδου, Συνεδριάσεις ΙΖ', 19.03.1918 και Συνεδριάσεις ΚΔ', 28.03.1918.

251. ΣΣ, ό.π., Συνεδρία ΑΙ*, 04.03.1924, σ. 551.

252. ΣΣ, ό.π., Συνεδρία ΝΒ', 04.06.1924, σ. 217 και Συνεδρία ΞΑ', 20.06.1924, σσ. 340-341.

ΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

τριώσεως γηπέδων και κτημάτων».²⁵³ Στη συνεδρίαση της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1924, υπέβαλε τροπολογία, μαζί με τους πληρεξούσιους Ι. Σπίγγο, Α. Δενδρινό και Ευθ. Βελλιανίτη, στο νομοσχέδιο «περί τροποποιήσεως των διατάξεων του νόμου 2804 περί υδραγωγείου Κερκύρας».²⁵⁴

Συμπέρασμα

Ο Θεόδωρος Βελλιανίτης ασχολήθηκε με την πολιτική πολλά χρόνια και ο λαός των Παξών, τόπος καταγωγής του, τον τίμησε με την ψήφο του και εκλέχτηκε βουλευτής πέντε φορές (1895, 1899, 1902, 12/1915, 1923), με διαφορετικά κομματικά ψηφοδέλτια (κόμμα Ράλλη, κόμμα Δηλιγιάννη, κόμμα Θεοτόκη, κόμμα Βενιζέλου). Διετέλεσε Υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως για πολύ μικρό χρονικό διάστημα (24 Ιουλίου με 1 Οκτωβρίου 1924) στην κυβέρνηση του Θεμιστοκλή Σοφούλη.

Το κοινοβουλευτικό του έργο χαρακτηρίζεται από μεγάλο αριθμό επερωτήσεων, αναφορών και συστάσεων, κυρίως ως βουλευτής της αντιπολίτευσης.

Αξιοσημείωτο είναι ότι αυτές δεν αφορούσαν μόνο θέματα των Παξών και των κατοίκων τους, όπως για παράδειγμα, οι εισπράξεις του τελωνοσταθμαρχείου Παξών, η καταδολίευση στο λάδι των Παξών και η ακτοπλοϊκή σύνδεση του νησιού, αλλά αναφέρονταν και σε πολίτες άλλων περιοχών, όπως για παράδειγμα η εξέλεξη της περιουσίας του Ηπειρώτη Ι. Λαμπριάδου και η λαθρεμπορική επιχείρηση του Β. Αποστολόπουλου στο Κατάκωλο, καθώς επίσης και σε θέματα γενικού ενδιαφέροντος, όπως το Εφηβείο και η Εθνική Εταιρία. Επίσης, συμμετείχε στη συζήτηση διαφόρων νομοσχεδίων.

Οι νομοθετικές του προτάσεις αφορούσαν κυρίως τροποποιήσεις νόμων και ήταν προϊόν συνεργασίας και με άλλους βουλευτές.

Το όνομα του Θεόδωρου Βελλιανίτη δεν συνδέθηκε με πολιτικούς αγώνες για επίλυση κάποιου μεγάλου ζητήματος ή για την επίτευξη ε-

253. Στο ίδιο, Συνεδρία ΟΖ', 09.07.1924, σ. 642.

254. ΣΣ, τ. Γ', ό.π., Συνεδρία ΡΝ', 20.12.1924, σ. 867. Το υδραγωγείο της Κέρκυρας ιδρύθηκε στις Μπενίτσες το 1831, με πρωτοβουλία του αρμοστή Frederic Adam. Το 1837, με ενέργειες του αρμοστή Howard Douglas ενισχύθηκε με νέες πηγές για να καλυφθούν οι ανάγκες των κατοίκων. Το 1845 με πράξη της όγδοης Γερουσίας αποφασίστηκε ο κανονισμός που προέβλεπε τα τέλη ύδρευσης. Μετά την Ένωση των Επτανήσων το υδραγωγείο υπάχθηκε στον Δήμο Κερκυραίων. Επειδή οι ανάγκες σε νερό διαρκώς αυξανόνταν, κατά διαστήματα προσθέτονταν και νέες πηγές και γίνονταν πολλές αντικαταστάσεις και τροποποιήσεις των σωληνώσεων, κυρίως στο κέντρο της πόλης. Βλ. Όλγα Παχή, «Ο Ανδρέας Δενδρινός και οι κοινοβουλευτικοί του αγώνες υπέρ του εργατικού και αγροτικού κόσμου της Κέρκυρας», *Κυμοθόη* 24 (2014), σ. 234.

νός σημαντικού έργου, γιατί ασχολήθηκε με θέματα της καθημερινότητας. Και σε αυτό έγκειται και η προσφορά του, δηλαδή στο ότι έφερε στη Βουλή και δημοσιοποιούσε τα προβλήματα των απλών ανθρώπων.

Η ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΕΝΟΣ ΑΡΘΡΟΥ ΤΟΥ ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΥ ΤΟΥ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΟΣ (1863)

(Ζητήματα ερμηνείας)

Το κείμενο που ακολουθεί αξιώνει να αναγνώσει με τη ματιά της γράφουσας ένα σχεδόν εξαντλημένο πεδίο μελέτης από τη σχετική επτανησιακή βιβλιογραφία. Πρόκειται να επιχειρηθεί μια ακόμη ανάγνωση ενός άρθρου του καταστατικού του Δημοτικού Καταστήματος. Υποφιάζομαι ότι η δημοσιοποίηση του άρθρου αυτού φωτίζει από μια ακόμη πλευρά τις ιδεολογικές συνιστώσες που συνέθεταν τις ριζοσπαστικές πολιτικές δυνάμεις στην Κεφαλονιά, την περίοδο που είχε ήδη επιλεγεί ως νέος ηγεμόνας στο ελληνικό κράτος ο Γεώργιος Α' (1863).¹ Ήδη από το Νοέμβριο του 1862 ο Άγγλος πρωθυπουργός Πάλμερστον είχε δηλώσει στον Έλληνα επιτετραμμένο Χαρίλαο Τρικούπη ότι μετά την έξωση του Όθωνα, η Αγγλία ήταν πρόθυμη να προβεί στην άρση της «προστασίας» των Ιονίων Νήσων - πλην της Κέρκυρας.² «Η γνώμη δε, ην εσχημάτισα εκ της όλης διαλέξεως, καταλήγει εν τη εν λόγω εκθέσει

1. Αρχές Μαρτίου 1863 η ελληνική Εθνοσυνέλευση είχε αναγορεύσει τον Γεώργιο Α' σε βασιλιά των Ελλήνων. Σπ. Χρ. Βερύκιου, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων*, η αποκληθείσα «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανησίων δια την εθνικήν αποκατάστασιν 1815-1864, Αθήναι, 1964, σ. 412. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 έως 1881, Τ.ΙΓ', Αθήνα, 1977, σσ. 225 και γενικά 226-227.

2. Σ.Θ. Λάσκαρι, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η ένωση της Επτανήσου*, εν Αθήναις, 1930, σσ. 13-15. Η Αγγλία δεν ήθελε να άρει την «προστασία» της από την Κέρκυρα διότι «αφ' ενός τα φρούρια δεν ηδύνάτο η Αγγλία να αφήσει εκτεθειμένα εις την άλωσιν υπό Μεγάλης τινός Δυνάμεως, και ης η γεωγραφική θέσις εξ άλλου, έναντι των Τουρκικών ακτών, απέβαινε σοβαρόν εμπόδιον εις την εις το Ελληνικόν Βασίλειον προσάρτησιν αυτής». Στο ίδιο, σ. 15. Επίσης, Σπ.Χρ. Βερύκιου, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων*, η αποκληθείσα «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανησίων δια την εθνικήν αποκατάστασιν 1815-1864, ό.π., σ. 407.

• Η Αγγελική Γιαννάτου είναι Δρ. Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης.

του ο Τρικούπης, είναι ότι αν εξακολούθησε διατηρουμένη εν Ελλάδι η τάξις, αν η Προσωρινή Κυβέρνησις δειχθή ειλικρινής, αποκρούουσα πάσαν ιδέαν αναστατώσεως της Τουρκίας, αν αι εκλογαί των πληρεξουσίων γίνωσι ταχέως και ελευθέρως, αν περί την εκλογήν του Ηγεμόνος φανή η Εθνοσυνέλευσις οδηγουμένη υπό του πατριωτισμού και όχι παρասυρομένη υπό ξενικών ραδιουργιών και αν ο εκλεχθείς Ηγεμών δεν απαρέσκη τη Αγγλία, δυνάμεθα επιδεξιώς πολιτευόμενοι να άρωμεν και τους περί Κερκύρας δισταγμούς του λόρδου Παλμερστώνας».³ Και ενώ ως το Μάρτιο του 1863 τα πολιτικά γεγονότα στο ελληνικό κράτος έβαιναν με κάποιες καθυστερήσεις και αναστροφές, σύμφωνα με τις σκέψεις του Χ. Τρικούπη, στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων οι κάτοικοι ζούσαν με τις δικές τους αγωνίες. Έχοντας στραμμένο το «βλέμμα» προς την εθνική τους παλιγγενεσία οι Επτανήσιοι μάχονταν ενάντια σε ό,τι τους καθυστέρουσε και εναντιωνόταν στις επιθυμίες τους. Και τους καθυστέρουσε, αφενός η αγγλική πολιτική και η «προστασία» που τους επέβαλλε και αφετέρου η πολιτική κατάσταση στο ελληνικό κράτος. Ωστόσο, οι ριζοσπάστες στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων, διαβλέποντας το κομβικό σημείο στο οποίο είχαν οδηγηθεί τα πολιτικά πράγματα επέμεναν στο πολιτικό τους πρόγραμμα όπως είχε διατυπωθεί από την πρώτη φάση της πολιτικού τους αγώνα, στο πλαίσιο της Θ' Ιονίου Βουλής, όχι μόνο για ένωση με το ελληνικό κράτος, αλλά και για εσωτερικές κοινωνικές βελτιώσεις. Ωστόσο, οι ριζοσπαστικές πολιτικές δυνάμεις την περίοδο αυτή είχαν αποδυναμωθεί. Μετά την πολύχρονη απουσία στην εξορία του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου και του Ιωσήφ Μομφερράτου, η συνοχή της κοινωνικής βάσης του ριζοσπαστικού κόμματος είχε διαρραγεί. Οι συνεχείς διώξεις από το βρετανικό στέμμα, την «προστασία», των ριζοσπαστών και όλων των μέσων που τους στήριζαν, είχαν καταφέρει να τους αποδυναμώσουν μετά το πέρας του Κριμαϊκού πολέμου, που ουσιαστικά σήμανε την αλλαγή στους πολιτικούς προσανατολισμούς της Αγγλίας στη Μεσόγειο. Σε αυτό το πλαίσιο, μια προσπάθεια ανασυγκρότησης των ριζοσπαστικών πολιτικών δυνάμεων κρίνεται ότι ήταν και ο λόγος δημοσίευσης ενός άρθρου του καταστατικού του Δημοτικού Καταστήματος.

Τι ήταν το Δημοτικόν Κατάστημα; Σύμφωνα με τον Ηλία Ζερβός Ιακωβάτο το Δημοτικόν Κατάστημα ήταν «ο πυρήν του ριζοσπαστισμού».⁴ Με απλά λόγια το Δημοτικόν Κατάστημα ήταν μια πολιτική λέ-

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

3. Σ.Θ. Λάσκαρι, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η ένωση της Επτανήσου*, ό.π., σσ. 16-17.

4. Η. Ζερβός Ιακωβάτος, *Η Επί της Αγγλικής Προστασίας Επτανήσιος Πολιτεία και τα Κόμματα*, (επιμ. και προλεγόμενα του Χρ. Σωτ. Θεοδωράτου), *Ηρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου*, (23-29 Σεπτεμβρίου 1965), εν Αθήναις, 1969, σ. 80. Γενικά για το

σχη που συστάθηκε και δραστηριοποιήθηκε στην Κεφαλληνία την περίοδο 1848 και εξής. Τι εννοούμε όμως με τον όρο πολιτική λέσχη την περίοδο του ημίσεως του 19^{ου} αιώνα; Η Δέσποινα Κατηφόρη μας έδωσε ένα ορισμό: «Η πολιτική λέσχη [...] είναι οργάνωση-εταιρεία, όπου κύριος στόχος των μελών της που εθελούσια εγγράφονται σ' αυτή, είναι η άσκηση επιδράσεως στο αποτέλεσμα των εκλογών, στην ηγεσία του πολιτικού κόμματος ή στην πορεία των δημοσίων υποθέσεων. Έτσι στις λειτουργίες της πολιτικής λέσχης περιλαμβάνονται η διαμόρφωση, διατύπωση, έντονη προβολή της πολιτικής απόψεως, η υποστήριξη ηγέτη κόμματος, η πολιτική διαπαιδαγώγηση και η καθοδήγηση του ψηφοφόρου».⁵ Το Δημοτικόν Κατάστημα ήταν μια ριζοσπαστική πολιτική λέσχη. Συναπαρτιζόταν από μέλη τα οποία είχαν κοινό ιδεολογικό όραμα την ένωση των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων με το ελληνικό κράτος, πίστη στις ιδεολογικές αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και της αδελφότητας ατόμων και λαών, σύμφωνα με τα ιδεώδη των γαλλικών επαναστάσεων και βελτιώσεις στις συνθήκες διαβίωσης των ασθενέστερων κυρίως μερίδων του πληθυσμού. Αποτέλεσε το πολιτικό λόμπι που στήριξε την υποψηφιότητα μελών του στις εκλογές για πρώτη φορά το 1850, κατά την εκλογική διαδικασία των βουλευτικών εκλογών της 9^{ης} Ιονίου Βουλής και των επιχώριων συμβουλίων.⁶ Ίδια και για το 1862.⁷ Αποτέλεσε την κοινωνική βάση του ριζοσπαστικού κόμματος. Λειτουργήσε ως η μήτρα που διοχέτευσε πολιτικές προσωπικότητες προς τα βουλευτικά έδρανα και τις στήριξε στον κοινοβουλευτικό τους αγώνα. Αλλά και ως ο πόλος έλξης όλων των προοδευτικών κοινωνικών δυνάμεων του νησιού της Κεφαλληνίας, τις οποίες και αφενός καλλιέργησε ιδεολογικά μέσα από τις θεωρητικές δράσεις του και αφετέρου

Δημοτικόν Κατάστημα βλέπει: Π. Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι Πολιτικές Λέσχες του Νησιού*, Αθήνα, 2017, σσ. 173-251.

5. Δ. Κατηφόρη, «Πολιτικές λέσχες στη Ζάκυνθο επί αγγλικής προστασίας», *Παρουσία*, Τ. ΣΤ', (1988), σ. 7.

6. Π. Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι Πολιτικές Λέσχες του Νησιού*, ό.π., σσ.12-183, 185,187, 205-20.

7. Ο Γ.Γ. Αλυσανδράτος γράφει, «οι λέσχες αυτές ήταν κατά ένα τρόπο τα γραφεία του κόμματος και πρόσφεραν πολύτιμες υπηρεσίες στις πολύτιμες υπηρεσίες στις ποικίλες εκδηλώσεις και ανάγκες του και ιδίως στην οργάνωση του αγώνα: συγκέντρωση στοιχείων και πληροφοριών, αναφορές και υπομνήματα στις διάφορες αρχές, οργάνωση εθνικών εορτών και άλλων εκδηλώσεων, πρόταση και υποστήριξη υποψηφίων στις εκλογές κ.λπ. Σπουδαιότερη απ' όλες ήταν το «Δημοτικόν Κατάστημα» του Αρροστολίου». Γ. Αλυσανδράτος, *Επτανήσιακός Ριζοσπαστισμός, σχέδιο για δοκίμιο πολιτικής ιστορίας* (φιλ. επιμ.-εισαγ.-σχολ.-βιβλ.: Γ. Ν. Μοσχόπουλος), Αργοστόλι, 2006, σ. 49. Π. Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι Πολιτικές Λέσχες του Νησιού*, ό.π., σ. 244.

τις γαλούχησε στον πολιτικό ριζοσπαστισμό μέσα και από την πολιτική συμμετοχή και δράση.

Από τη σύσταση του Δημοτικού καταστήματος μέχρι και το 1863 δεν έχουμε πληροφορίες για το καταστατικό λειτουργίας του ούτε επιμέρους άρθρων του. Κρατήθηκε μυστικό κυρίως λόγω του φόβου διώξεων από την «προστάτιδα» Βρετανία και λόγω του χαρακτήρα της ίδιας της λέσχης, που «απαιτούσε» μυστικότητα στη σύνθεση και τη δράση της. Το 1851 το Δημοτικό Κατάστημα έκλεισε μετά από παρέμβαση της «προστασίας», στο πλαίσιο των διώξεων που έλαβαν χώρα εναντίων των ριζοσπαστών και των πολιτικών μέσων που τους στήριζαν (λέσχες και εφημερίδες).⁸ Τότε το Δημοτικό κατάστημα μετασχηματίστηκε σε Δημοτική Επιτροπή και λειτούργησε με μυστικό τρόπο. «Οι όποιες συλλογικές ενέργειες, που στο διάστημα των επόμενων δέκα χρόνων θα πραγματοποιούνται από το παράνομο “Δημοτικόν Κατάστημα”, θα γίνονται στο όνομα της “Δημοτικής Επιτροπής” [...]. Δεν κατόρθωσε, όμως να συγκροτήσει συνωμοτικό μηχανισμό».⁹ Δέκα χρόνια αργότερα, η «προστασία» θα άρει την απαγόρευση της λειτουργίας του Δημοτικού Καταστήματος.¹⁰ Τότε οι ριζοσπαστικές δυνάμεις είχαν πληγεί σχεδόν ανεπανόρθωτα, όπως τουλάχιστον θα φανεί από την πορεία των πολιτικών εξελίξεων. Μεγάλος αριθμός των μελών τους είχαν προσχωρήσει στον πολιτικό χώρο που ηγούνταν ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος. Σε αυτό το πλαίσιο, θα αποκαλυφθεί στον τύπο της εποχής ένα άρθρο του καταστατικού του Δημοτικού Καταστήματος.

Το 1863, με αφορμή μια πολιτική διένεξη στο πλαίσιο των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων, ο Ανδρέας Ζ. Ραζής,¹¹ μέλος του Δημοτικού Καταστήματος, δημοσιοποίησε το άρθρο του καταστατικού του Δημοτικού Καταστήματος που όριζε το σκοπό του.¹² Η Αναγέν-

8. Σπ.Χρ. Βερούκιου, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων, η αποκλήθειςά «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανησίων δια την εθνικήν αποκατάστασιν 1815-1864*, ό.π., σ. 301-414. Π. Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι Πολιτικές Λέσχες του Νησιού*, ό.π., σ. 213.

9. Στο ίδιο, σ. 215.

10. Γ.Γ. Αλυσανδράτος, «Ανέκδοτα γράμματα του Ιωσήφ Μομφερράτου (Συμβολή στην ιστορία του επανησιακού ριζοσπαστισμού)», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. XXIII (1980), *Πρακτικά Δ' Πανιονίου Συνεδρίου*, (Κέρκυρα. 29 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 1978), τ. Α', Κέρκυρα, 1980, σ.18. Π. Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι Πολιτικές Λέσχες του Νησιού*, ό.π., σ. 244.

11. Ο Ανδρέας Ραζής ήταν ενεργό μέλος του Δημοτικού Καταστήματος. Μετά το κλείσιμό του, συμμετείχε στη συνάντηση που οδήγησε στη σύσταση της Δημοτικής Επιτροπής, με τη σύνταξη του κειμένου «Διαμαρτυρήσις ενώπιον του κοινού». Στο ίδιο, σ. 214.

12. Σχετικά με το είδος και το «χαρακτήρα» του Δημοτικού Καταστήματος, βλέπε: Ν.Δ. Τζουγανάτος. «Το “Δημοτικόν Κατάστημα Αργοστολίου” η εστία του ριζοσπαστισμού».

νης¹³ της Κέρκυρας είχε καταχωρήσει στις στήλες της ανώνυμη επιστολή, η οποία ανέφερε ότι μέλη του Δημοτικού Καταστήματος, την 24^η Μαρτίου 1863, και ενώσω τελούνταν δοξολογία υπέρ του αναγορευθέντος βασιλιά των Ελλήνων Γεωργίου Α', παρουσία του εκτελών καθηκοντα υποπρόξενου του ελληνικού κράτους, ζητωκραύγασαν υπέρ του αναγορευθέντος ηγεμόνα.¹⁴ Ο Αληθής Ριζοσπάστης δημοσίευσε την επιστολή του Ανδρέα Ζ. Ραζή, ο οποίος υποστήριζε ότι «ήτις ούτε έλαβε πωσώς ούτε ηδύνατο να λάβη χώραν, καθό αντιβαίνουσα εις τας αρχάς όχι ολίγων τινών νέων, ως λέγει ο επιστολογράφος, αλλ' εν συνόλω πάντων των μελών του Δημοτικού Καταστήματος, κατά το καταστατικόν αυτού».¹⁵ Για πρώτη φορά δημοσιεύτηκε άρθρο του καταστατικού αυτού, στον Αληθή Ριζοσπάστη. Στην επτανησιακή βιβλιογραφία δεν έχει βρεθεί νωρίτερα δημοσιευμένο είτε ολόκληρο είτε μέρος του καταστατικού του Δημοτικού Καταστήματος. Το άρθρο αυτό αποτέλεσε μέρος της επιστολής που συνέταξε ο Α. Ζ. Ραζής, προκειμένου να υποστηρίξει και να αποδείξει την αλήθεια του ισχυρισμού του, και άρα το ψεύδος που περιέκλειε η ανώνυμη επιστολή που είχε δημοσιεύσει η Αναγέννησις. Δηλαδή, ότι ουδέποτε τα μέλη του Δημοτικού Καταστήματος επευφήμησαν την αναγόρευση του Γεωργίου Α' σε βασιλιά των Ελλήνων, διότι ήσαν αντίθετα με το θεσμό της βασιλείας. Ένα μήνα νωρίτερα, Ο Αλη-

Ιόνιος Ηχώ, περ. Γ', έτος 17(31), τχ. 190-191 (Μάιος-Ιούνιος 1962), σσ. 7-8.

13. Δεν πρόκειται για την Αναγέννησις, εφημερίς εθνική και δημοκρατική του Ι. Μομφερράτου που είχε εκδοθεί στην Κεφαλληνία τις περιόδους (09.04.1849-29.09.1851) και (15.11.1858-25.05.1859), αλλά για την Κερκυραϊκή εφημερίδα με τίτλο Η Αναγέννησις, εφημερίς πολιτική, η οποία είχε κυκλοφορήσει στις 12.01.1863, υπεύθυνος έκδοσης ήταν ο Γεώργιος Περδικομάτης και «ήταν όργανο του ομώνυμου Κερκυραϊκού Συλλόγου και αντιπροσωπευόταν από τον Ιάκωβο Πολυλά και τον Σπ. Γουργουράκη». Ντ. Κονόμος, Αφιέρωμα στα εκατό χρόνια από την ένωση της Επτανήσου (1864-1964), Επτανησιακά Φύλλα, Τ. Ε', (συντ. και εκδ.: Ντ. Κονόμος), Αθήνα, 1964, σ. 135. Για την Αναγέννησις του Ι. Μομφερράτου βλ.: στο ίδιο, σσ. 114-116, και, Α. Γιαννάτου, «Σύντομη ανασκόπηση του επτανησιακού ριζοσπαστικού τύπου κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας», Κυμοθόη, Τ. 25, Αργοστόλι, 2015, σσ. 28, 32.

14. Ο Αληθής Ριζοσπάστης δημοσίευσε την πληροφορία ότι το απόγευμα της 24^{ης} Μαρτίου είχαν εισβάλει κάποιοι στο Δημοτικόν Κατάστημα «δράξαντες την περίστασι, καθ' ην, εκ μέρους του ενταύθα εκπληρούντος προξενικά καθήκοντα, τελετή τις εγίνετο υπέρ του αναγορευθέντος νέου ηγεμόνος, έδραμαν αιφνιδίως επί του Δημοτικού Καταστήματος, εισέβαλαν εις αυτό βιαίως, και μανιωδώς κατά τινων εκεί παρευρεθέντων αυτού μελών επετέθησαν, δια πράξεων συνάμα και δια σφοδρών απειλών' άλλοι δε αυτών, έξωθεν, επροσπάθουν ν' αρπάσωσι την ανηρτημένην τρίχροον σημαίαν και την επιγραφήν του Καταστήματος», τους απέκρουσε όμως ομάδα μελών του Δημοτικού Καταστήματος. «Συμβάν της Προτεριάς». Ο Αληθής Ριζοσπάστης, 28(28/9.04.1863), εν Κεφαλληνία, 1863, σ. 2. ΙΙ. Πετράτος, «Η Εθνική Γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου στην Κεφαλονία κατά την Εποχή της Αγγλοκρατίας», Κεφαλληνιακά Χρονικά, Τ. 10, Αργοστόλι, 2005, σσ. 367-368.

15. Ο Αληθής Ριζοσπάστης, 31(20/4-2/5-1863), σ. 4.

θής Ριζοσπάστης είχε δημοσιεύσει άρθρο στο οποίο έκανε αναλυτική περιγραφή των εκδηλώσεων του Δημοτικού Καταστήματος για τον εορτασμό της «εθνικής εορτής της 25^{ης} Μαρτίου», όπου εκεί δεν γινόταν καμία αναφορά για φιλομοναρχικές εκφράσεις.¹⁶

Έγραφε ο Α.Ζ. Ραζής, «...αναφέρω το άρθρον εκείνο του καταστατικού αυτού, το ορίζον τας αρχάς, τας οποίας ανέκαθεν το Κατάστημα τούτο επρέσβευε και επί των οποίων στηρίζεται και το οποίον καταστατικόν, έκαστον μέλος, δι' εκλογής εισερχόμενον, υπογράφει:

Σκοπός του Δημοτικού Καταστήματος είναι ο αυτός οίος ανέκαθεν υπήρξεν, η πολιτική τουτέστι και κοινωνική πρόοδος, επί τη βάσει της εθνικής αποκαταστάσεως. Πρεσβεύον δε την αρχήν της κυριαρχίας του λαού, και σύμβολον έχον το τριμερές δόγμα της ελευθερίας, ισότητος και αδελφότητος, επ' αὐτῶν των αρχῶν βαδίζει την πορείαν του. Προς τον σκοπόν τούτον, θέλουσι γίνεσθαι παντός είδους εκφράσεις και διαδηλώσεις, σύμφωνα με τας ήδη εκτεθείσας αρχάς, απαγορευομένου παντός οιουδήποτε δυναμένου να υπεμφαίνει χαρακτήρα αντίθετον ή διάφορον του πνεύματος των αρχῶν τούτων. Τούτ' αυτό εννοείται και περί πάσης προτάσεως και συζητήσεως, ήτις ήθελε λάβει χώραν εντός Καταστήματος.¹⁷

Το κείμενο αυτό μας μαρτυρεί:

1. Ότι υπήρχε πράγματι καταστατικό του Δημοτικού Καταστήματος.
2. Τις αρχές βάσει των οποίων εγκαλούνταν τα άτομα να συμμετάσχουν και να υπηρετήσουν στο πλαίσιο της λέσχης αυτής.
3. Ότι οι αρχές αυτές ήταν αμιγώς πολιτικές και άρα ο χαρακτήρας της λέσχης αυτής, αμιγώς πολιτικός.
4. Τη ριζοσπαστικότητα των αρχῶν αυτών και τις ιδεολογικές καταβολές τους.
5. Τις πρακτικές εκφάνσεις που θα έπαιρνε ο πολιτικός αγώνας των μελών της λέσχης.
6. Το ιδεολογικό υπόβαθρο σύγκλισης για επικοινωνία και την πολιτική πρακτική έκφανση της λέσχης αυτής.
7. Την πληροφορία ότι η συμμετοχή νέων μελών στη λέσχη γινόταν κατόπιν εκλογής/αποδοχής τους από τα μέλη της, δηλαδή από κάποιο συλλογικό όργανο που αποφάσιζε για την εισοδο των νέων μελών σε εκείνη.

16. «Εθνική εορτή της 25 Μαρτίου», στο ίδιο, 28(28/9-4-1863), σ. 2.

17. Η επιστολή έχει ημερομηνία σύνταξης 18/30 Απριλίου 1863. Στο ίδιο, 31(20/4-2/5-1863), σ. 4.

8. Κάθε νεοεισερχόμενο μέλος υπέγραφε, δηλώνοντας την συναίνεσή του προς τις αρχές, τους σκοπούς και τις πρακτικές της λέσχης.

9. Αρχές και επιταγές πολιτικής πρακτικής «κάτω» από το νομοθετικό πλαίσιο του θεσμοθετημένου κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων.

Η δημοσιοποίησή του άρθρου αυτού, έγινε δεκαπέντε και πλέον χρόνια μετά την σύσταση του *Δημοτικού Καταστήματος*.¹⁸ Σίγουρα δεν ήταν τυχαία ή χωρίς περίσκεψη η, από μέρους των μελών του *Δημοτικού Καταστήματος*, δημοσιοποίηση αυτή. Ακόμη, υποφιάζομαι, δεν ήταν μια αυθόρμητη δημοσίευσή του από τον επιστολογράφο, Α.Ζ. Ραζή. Ο Α.Ζ. Ραζής ήταν ενεργό μέλος του *Δημοτικού Καταστήματος*, μυημένος στα μυστικά του και τις πρακτικές του. Μια δράση του *Δημοτικού Καταστήματος* ήταν και τούτη, δημοσίευμα κατόπιν συλλογικής απόφασης των μελών του.¹⁹ Γιατί τότε;

Γιατί πρώτον, τότε κρίθηκε αναγκαίο να «επιστρατευθούν» τα θεωρητικά μέσα που αφενός θα στήριζαν την πρακτική έκφανση τους ως ριζοσπαστών και αφετέρου εκείνα που τους διαφοροποιούσαν από τις άλλες πολιτικές μερίδες στο πλαίσιο του νησιού και όχι μόνο. Τι εννοώ. Την περίοδο εκείνη, είχαν ισχυροποιηθεί οι πολιτικές δυνάμεις όσων ήθελαν την Ένωση αποκλειστικά, χωρίς το κοινωνικό πλαίσιο που αποζητούσαν οι ριζοσπάστες. Η Ένωση ήταν προ των πυλών. Ωστόσο, ο επτανησιακός λαός φαίνεται ότι ζούσε μια σύγχυση ως προς τους πραγματικούς πολιτικούς στόχους και τα πολιτικά πρόσωπα που ηγούνταν της πορείας προς την εθνική παλιγγενεσία του. Οι ριζοσπάστες είχαν «προσπεραστεί» στον αγώνα για πολιτική εξουσία από το πολιτικό ρεύμα του οποίου ηγούνταν ο Ζακυνθινός Κωνσταντίνος Λομβάρδος, και που σφετεριζόμενος το όνομά τους, ριζοσπάστες, είχε καταφέρει να κυριαρχήσει, όντας υποστηρικτής αποκλειστικά της Ένωσης και φιλοβασιλικός.²⁰ Δικαιολογημένα σχεδόν, η Αναγέννησις της Κέρκυρας, είχε

18. Σχετικά με τη χρονική περίοδο ίδρυσης του *Δημοτικού Καταστήματος* και τις διχογνωμίες της σχετικής βιβλιογραφίας, βλέπε, Π. Πετράτος, «Από τον “Κοραή” στο “Δημοτικόν Κατάστημα”». Διάσπαση και όχι μετονομασία», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, Τ. 13 (2011-2012), Αργοστόλι, 2012, σσ. 285-297. Ο μελετητής τοποθετεί χρονικά την ίδρυση και λειτουργία του *Δημοτικού καταστήματος*, «πριν από το Μάρτιο του 1848. Αλλά και λίγο πριν, στα μέσα Φεβρουαρίου, που έγιναν γνωστά στην κοινή γνώμη της Κεφαλονιάς τα φεβρουαριανά γεγονότα της Γαλλίας, η ριζοσπαστική λέσχη είχε ήδη τη γνωστή επωνυμία της». Στο ίδιο, σσ. 296 -297.

19. Σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας του *Δημοτικού Καταστήματος* και την οργανωτική του δομή, βλέπε, Π. Πετράτος, «Οι Κεφαλονίτες ριζοσπάστες σε συνεδρίαση: από ανέκδοτο βιβλίο πρακτικών του “Δημοτικού Καταστήματος”», *Τα Ιστορικά*, τχ. 61 (Δεκέμβριος 2014), Αθήνα, 2014, σσ. 491-503.

20. Με αφορμή την αναγόρευση του Γεωργίου Α' ως βασιλιά των Ελλήνων, η Ζακυνθινή

«μπερδέψει» την εκδήλωση των φιλολομβαρδιανών στην Κεφαλονιά για την 25^η Μαρτίου και τις εκφράσεις τους υπέρ του Γεωργίου Α'. Ριζοσπάστες αυτοαποκαλούνταν και εκείνοι! Είναι γεγονός ότι «για να μην συγχρωτισθούν τα μέλη και οι οπαδοί του [Δημοτικού Καταστήματος]

εφημερίδα *Η Φωνή του Ιονίου και Ρήγας* υποστήριζε ότι: «Αλλ' όπως και αν έχη το πράγμα, η αποτυχία της επαναστάσεως είναι γεγονός, και γεγονός επίσης είναι ότι το έθνος έχει ενώπιόν του μόνον τα ως εκ τούτου κακά. Έκλειψις δημοσίας πίστεως, στάσις του εμπορίου, παραλυσία υπηρεσίας, αποσύνθεσις του στρατού, οικονομική του δημοσίου οπισθοδρόμησις 50 τουλάχιστον εκατομμυρίων, ιδού τα κυριώτερα συντρίμματα τα μαρτυρούντα την επί του ελληνικού βασιλείου διάβασιν αποτυχούσης επαναστάσεως. Η αποσύνθεσις αύτη που ηδύνατο την επικράτειαν να φέρη; Άπαντες το ησθάνοντο, αν και τινες προσπάθουν να το ανατρέψωσιν. Πλην η γενική φωνή βασιλέα οιονδήποτε, αλλά βασιλέα ειδημή εχάθημεν, απεδείκνυε την γενικήν κατά των καταστρεφάντων την επανάστασιν διαμαρτύρησιν, την γενικήν έκφρασιν προς όσον ένεστι ταχύτεραν επάνοδον εις την προ της 10^{ης} Οκτωβρίου θέσιν! Δεν επρόκειτο και δεν πρόκειται πλέον περί μέλλοντος, περί των μεγάλων ελπίδων όσας η 10^η Οκτωβρίου ανεπτέρωσε' επρόκειτο και πρόκειται μόνον περί εξασφαλίσεως του παρόντος από χειροτέρευσιν ήτις πανταχόθεν επρομηνύετο αντιστοιχούσα προς αναπόφευκτον γενικόν όλεθρον, - βασιλέα οιονδήποτε αλλά βασιλέα και ο βασιλεύς παρουσιάζετο' πάσα χρονοτριβή εις την αναγόρευσιν του, θα ήτο έγκλημα κατά της κινδυνευούσης πατρίδος. Η εθνοσυνέλευσις την οποίαν ημείς ουδέποτε εκολακεύσαμεν υπηρέτησεν αληθώς το έθνος προβάσα αμέσως εις την πλήρωσιν του εκκενωθέντος θρόνου. Τούτο δε υποστηρίζομεν, καθότι θεωρούμεν αδιαφιλονέικητον ότι η κυβέρνησις της Ελλάδος προτείνασα εν τη εθνοσυνελεύσει την άμεσον δι' αναστάσεως αναγόρευσιν του Δανού πρίγγηπος, έλαβε προηγουμένως, ως διαβεβαίωσε, πάσαν θετικήν πληροφορίαν ότι ο υποψήφιος υποστηρίζεται παρ' απάσων των προστατίδων Δυνάμεων, ότι αυτός δέχεται το στέμμα άνευ περιαγωγών, και ότι δια της αναγορεύσεώς του πάσα πρόφασις δια την άμεσον εις το βασιλείον προσάρτησιν της Επτανήσου εκλείπει. Δικαιούμενοι, όθεν ως ίστανται τα πράγματα, να θεωρήσωμεν την επί του θρόνου της Ελλάδος ανάβασιν του Γεωργίου Α' και την μετά του ελληνικού βασιλείου ένωσιν της Επτανήσου, γεγονότα τετελεσμένα, δεν διστάζομεν ν' αποκρούσωμεν ως λανθασμένην την ιδέαν εκείνων οίτινες την απόκτησιν βασιλέως εκ των μεγάλων και ισχυρών δυναστειών ως πρώτιστον και κράτιστον μέσον προς προαγωγήν των πατρίων και πραγματοποίησιν των εθνικών πόθων υπεστήριζαν. Πεποιθότες ότι η Ελλάς δεν θα έχη ποτέ να ελπίση βοήθεια εκ των εκτός, οιοσδήποτε επί του θρόνου της κάθεται, αν πρώτον αυτή η ίδια δεν φροντίση εαυτήν να βοηθήση και υπέρ εαυτής να εργασθή, δεν λυπούμεθα διότι ο νέος βασιλεύς της Ελλάδος δεν έχει γονείς ή αδελφούς βασιλεύοντας επί μεγάλων και ισχυρών επικρατειών. Τούτο μάλιστα μας προφυλάττει του κινδύνου να ιδώμεν τον επί του θρόνου καθήμενον, στριγζόμενον επί της συγγενικής του δυνάμεως, να ορεχθή τρόπον του κυβερνάν αντίθετον εις τας φιλελευθέρους εκείνας αρχάς, άνευ της πιστής και τιμίας εφαρμογής των οποίων, απαισίας αντίδρασις του έθνους κατά του θρόνου αδύνατον να παρεμποδισθή. Καθ' ημάς η Ελλάς δεν ζητεί από τον ηγεμόνα της ειμή δραστηριότητα και νόημοσύνην. Το πρώτον μας το εγγυάται εις τον Γεωργιον Α' η ηλικία του, το δεύτερον, πεποιθαμεν, η θεία πρόνοια δεν θα μας το στερούση. Αρκετά επί το ακονταετίαν επιμαρτήθημεν από τον μικρόν γουν του πρώην ηγεμόνος. Ο νέος βασιλεύς των Ελλήνων θέλει εύρη, καθό τοιούτος, δυσκολίας ουχί μικράς ή ολίγας ενώπιόν του. Αλλά και το μέλλον του παρίσταται ένδοξον και μέγα. Να καταβάλλη εκείνας, όπως φθάση τούτο ιδού το καθήκον του ηγεμόνος της Ελλάδος». «Η αναγόρευσις του νέου Βασιλέως». *Η Φωνή του Ιονίου και Ρήγας*, 115(04.04.1863), εν Ζακύνθω, σ.1.

με τους μεταρρυθμιστές του “Κοραή” και τους ενωτιστές της “Εθνοφυλακής”, οι οποίοι θα τελούσαν τη δοξολογία στο μητροπολιτικό ναό της πόλης, όπου άλλωστε γινόταν, αλλά και όπου θα εύχονταν επιπλέον για το νέο βασιλιά Γεώργιο Α΄ με την παρουσία του Έλληνα υποπροξένου»,²¹ οι πρώτοι είχαν επιλέξει το ναό του Δραπάνου για τις δικές τους εκδηλώσεις. Το αν η κερκυραϊκή Αναγέννησις – ο συντάκτης της ανώνυμης επιστολής που δημοσίευε – είχε σκοπίμως «μπερδέψει» τις δύο εκδηλώσεις είναι πράγματι άγνωστο, το πιθανότερο πάντως είναι ο συντάκτης του κειμένου να ήταν θύμα της γενικότερης σύγχυσης ως προς την ιδεολογική ταυτότητα των δύο ομάδων. Ριζοσπάστες αυτοαποκαλούνταν και οι δύο! Οι όροι, «ενωτικοί» και «ενωτιστές» είναι αφενός χαρακτηρισμοί του Αληθή Ριζοσπάστη για τον Λομβάρδο και τους οπαδούς του, αφετέρου διατυπώθηκαν και σχεδόν καθιερώθηκαν από τη μεταγενέστερη επτανησιακή βιβλιογραφία που μελετά τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου, για την ίδια πολιτική μερίδα.²² Ο Κ. Λομβάρδος και

21. Π. Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι Πολιτικές Λέσχες του Νησιού. ό.π., σ. 321.*

22. Αναφέρουμε ενδεικτικά «όρους» και «χαρακτηρισμούς» που χρησιμοποιούνται από μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας για τον Κ. Λομβάρδο και τους υποστηρικτές του καθώς και τους ριζοσπάστες. Ι. Μομφερράτο, *Η Ζερβός Ιακωβάτο και τους υποστηρικτές τους*. Ο Π. Πανάς υποστήριζε ότι ο Κ. Λομβάρδος και η ομάδα του ήταν «ενωτική κωμωδία». Στο, Π. Πανάς, *Ριζοσπάσται και Βελτιώσεις εν Επτανήσω*, εν Κεφαλληνία, 1880, σ. 2. Επίσης, αναφέρεται στην μερίδα των «Λομβαρδιανών», στο ίδιο, σ. 16, και στον «υπό του κ. Λομβάρδου διευθυνομένου ψευδορριζοσπαστισμού», στο ίδιο, σ. 17. Αναφέρεται στο «σχίσμα μεταξύ ριζοσπαστών και ψευδορριζοσπαστών», στο ίδιο, σ. 24. Ακόμη χρησιμοποιεί τον όρο «νέοι ριζοσπάσται» για να αναφερθεί στον Λομβάρδο, στο ίδιο, σ. 33. Χρησιμοποιεί τον όρο «παλαιοί ριζοσπάστες» για να προσδιορίσει τον Ι. Μομφερράτο. Η Ζερβός και τους υπόλοιπους Κεφαλλονίτες που ανήκαν στο ριζοσπαστικό κόμμα της 9^{ης} Ιονίου Βουλής. Στο ίδιο, σ. 57. Ο Σπ. Μαλάκης αναφέρεται στην «Λομβαρδιανή μερίδα», βλέπε, Σπ. Μαλάκης, *Απομνημονεύματα επί της Συγχρόνου Ιστορίας Ἡ Ἱστορικόν Επεισόδιον ἐπὶ τῶν Ενεργειῶν Δρασάντων τινῶν Προσώπων πρὸς Ἐπίτευξιν τῆς Μεγάλῃς Ἰδέας*, εν Αθήναις, 1895, σ. 16. Ακόμη, αναφέρεται στον «εν Κεφαλληνία ιδίως γεννηθέντος και ανδρωθέντος και θαυματουργήσαντος Ριζοσπαστισμού», στο ίδιο, σ. 20. Χαρακτηρίζει «ριζοσπαστικόν κόμμα» τους πολιτικούς από την Κεφαλληνία σε αντίθεση με την ομάδα του Λομβάρδου που χαρακτηρίζει ως «ενωτικόν ψευδορριζοσπαστισμόν», στο ίδιο, σ. 20 και 33 αντίστοιχα. Επίσης αναφέρεται στον «αληθῆ ριζοσπαστισμόν», στο ίδιο, σ. 33, και στην «Λομβαρδογυαλιστερή και ραβδοπενική συμμορία», στο ίδιο, σ. 46, και στην «οχλοληστρική λομβαρδιανή συμμορία», στο ίδιο, σ. 53. Ο Η. Τσιτσέλης, για να αναφερθεί στον Κ. Λομβάρδο και τους υπόλοιπους Ζακυνθινούς πολιτικούς που είχαν ταχθεί στο πλευρό του, χρησιμοποιεί τον όρο «Ζακυνθίων ριζοσπαστών», βλέπε, Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σχίσματα. Συμβολαίαι ἐν τῇ Ἱστορίᾳ και Λαογραφίᾳ τῆς Νήσου Κεφαλληνίας*, Τ. Α΄, εν Αθήναις, 1904, σ. 158. Ενώ αναφέρει ότι «ο ριζοσπαστισμός ἤρξατο ἀπὸ τοῦ 1830 σπειρόμενος», στο ίδιο, σ. 483. Ο Π. Χιώτης, αναφέρεται στον «εν Ζακύνθῳ ριζοσπαστισμόν», βλέπε, Π. Χιώτης, *Ἱστορία τοῦ Ἰονίου Κράτους ἀπὸ συστάσεως αὐτοῦ μέχρι ἐνώσεως ἐτῆ (1815-1864)*, εν Ζακύνθῳ, 1877, σ. 505. Επίσης, για να αναφερθεί στον Κ. Λομβάρδο και τους υποστη-

οι υποστηρικτές του, δεν χρησιμοποίησαν άλλο όνομα για να προσδιορίσουν την πολιτική τους ταυτότητα πέραν από εκείνο του ριζοσπάστη. Όπως συνάγεται από την έρευνα, οι ριζοσπάστες χρησιμοποίησαν για να αυτοπροσδιοριστούν, μετά το 1857, τους επιθετικούς προσδιορισμούς “αληθείς” και “παλαιοί” ριζοσπάστες για να διαχωρίσουν τη θέση τους από τους σφετεριστές του ονόματός τους και τα πολιτικά τους οράματα.

Την άνοιξη του 1863, οι πολιτικές εφημερίδες, που κυκλοφορούσαν και ανήκαν σε όσους αποκαλούνταν ριζοσπάστες, ήταν στην Κεφαλληνία *Ο Αληθής Ριζοσπάστης* του Ι. Μομφερράτου, στην Κέρκυρα η *Νέα Εποχή* του Στέφανου Παδοβά,²³ και *Η Αναγέννησις* των Ι. Πολυλά και

ρικές του χρησιμοποιεί τον όρο «Ζακυνθίων ριζοσπαστών», στο ίδιο, σσ. 500-501. Ο Σπ. Χρ. Βερύκιος, αναφέρεται στον Κ. Λομβάρδο και όσους τον υποστήριζαν με τον όρο «ριζοσπάστες». Όταν κατά την ΙΑ΄ Ιόνιο Βουλή απεφεύχθη το σχέδιο αποικισμού της Κέρκυρας, μετά την αποκάλυψή του από τον Δάνδολο και την ψήφιση διακήρυξης ότι η μόνη επιθυμία του βουλευτηρίου ήταν η παύση της «προστασίας» και η ένωση της Επτανήσου με την ελεύθερη Ελλάδα, ο Κ. Λομβάρδος χαρακτηρίζεται ριζοσπάστης. Γράφει χαρακτηριστικά ο Σπ. Χρ. Βερύκιος: «Ητο πράξις, η οποία τιμά και τα τρία κόμματα της Επτανήσου και δι' αὐτὴν ολόκληρον τον Επτανησιακὸν λαόν, τον οποίον και αντεπροσώπευον. Κυρίως όμως, ἦτο νίκη των ριζοσπαστῶν, οι οποίοι δια της επιμόνου ανατενίσσεως των προς την ἑνωσιν και δια των αγώνων των, κατῴρθωσαν να συμπαρασύρουν και τους μεταρρυθμιστάς και τους καταχθονίους προς τον ὀρθόν και επιβεβλημένον δρόμον». Σπ. Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των “Ἠνωμένων Κρατῶν” των Ἰονίων Νήσων. Ἡ αποκληθεῖσα “Βρετανικὴ Προστασία”* και οι αγῶνες των Επτανησίων δια την εθνικὴν αποκατάστασιν 1815-1864, ὁ.π., σ. 354, και γενικὰ στο ίδιο, σσ. 350-354. Ο Γ. Βερύκιος αναφέρει, «μετά το ψήφισμα τη Θ΄. Περιόδου και τους διωγμούς, εστία του ριζοσπαστικού κατέστη η Ζάκυνθος. Εκ ταύτης οὖν εν τε τη Βουλὴ και τη δημοσιογραφία ἐξήλθεν ο φθόγγος υπέρ των ἐξορίστων και της ἐνώσεως. Ὡστε εἰ μὴ ἀνεβλάστησεν η ἠθικὴ δραστοσύνη των ἄλλων τούτων ριζοσπαστῶν, [...]». Γ. Βερύκιος, *Απομνημονεύματα περὶ της πρώην Ἰονίου Πολιτείας κυρίως δε περὶ του εν ταύτῃ επικρατήσαντος ριζοσπαστικοῦ φρονήματος*, Κεφαλληνία, 1870, σσ. 190-191. Και συνεχίζει, «Οι ριζοσπάται Κεφαλλήνες και Ζακύνθιοι πολλάκις ἀλλήλοις ἤριζον περὶ της των εθνικῶν αξιώσεων διατυπώσεως περὶ της ἐνταῦθα τοσόνδε μόνον ρητέον», στο ίδιο, σ.192. Ο Σπ. Λουκάτος χρησιμοποιεί τον όρο «ενωτιστές», «νεοφώτιστοι ενωτιστές», «ενωτικοί» για όσους ήταν οπαδοί του Κωνσταντίνου Λομβάρδου και επιζητούσαν την Ένωση χωρίς να αποσκοπούν και σε κοινωνικές αλλαγές. Βλέπε στο, Σπ. Λουκάτος, *Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών*, Αργοστόλι, 2009, σσ. 177, 183, 187, 193, 201. Επίσης, Π. Πετράτος, «Η Σύγκρουσις μεταξύ ριζοσπαστῶν και ενωτιστῶν», *Κυμοθόη*, Τ. 25, (2015), σ. 102, και γενικὰ σε ὅλο το κείμενο. Ο Γ.Γ. Αλισανδράτος χρησιμοποιεί τους όρους «νέοι ριζοσπάστες», «παλαιοί ριζοσπάστες» και τοποθετεί σε εισαγωγικά τον όρο «ενωτιστές» για να δείξει ότι οι «παλαιοί ριζοσπάστες» αποκαλούσαν το Λομβάρδο και την ομάδα του «ψευδοριζοσπάστες» ή «ενωτιστές». Γ.Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, (εκδ. φροντ. Δ. Αρβανιτάκης), Αθήνα, 2008, σσ. 195, 197, 296, 311-313, 317, 320, 359. Π. Πετράτος, *Ο ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της βρετανικής προστασίας* ριζοσπάστες κάνει λόγο και η Μ.Α. Κοτιγιάς, *Οι πολιτικές λέσχες του νησιού*, ὁ.π., σσ. 126-137. Για «παλαιούς» και «νέους» *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848-1864)*, Αθήνα, 2014, σσ. 335-341 και 403-422.

23. Γ.Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό*, ὁ.π., σσ. 316-317.

Στ. Γουργουράκη, και στη Ζάκυνθο Η Φωνή του Ιονίου και Ρήγας²⁴ του Κ. Λομβάρδου και Ο Ρήγας Φερραίος²⁵ του Γεώργιου Βερύκιου. Σε επίπεδο εφημεριδογραφίας (την Άνοιξη του 1863) δεν υπάρχει διάλογος μεταξύ των εφημερίδων με επίκεντρο το όνομα ριζοσπάστης. Μόνο Ο Αληθής Ριζοσπάστης με το όνομά του και τα άρθρα του προσπαθεί να διαφυλάξει την ιδεολογική ταυτότητά του και να διαχωρίσει την πολιτική του θέση σε σχέση με όσα πολιτικά γεγονότα λαμβάνουν χώρα, όχι μόνο στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων, αλλά και στην ευρύτερη βαλκανική χερσόνησο. Έχει σχεδόν γίνει βίωμα στην επτανησιακή κοινωνία ότι η εθνική αποκατάσταση είναι το ζητούμενο των αγώνων των πολιτικών και του λαού. Η κάθε εφημερίδα δημοσιεύει κείμενα με βάση το πολιτικό της όραμα και τις προσδοκίες των ιδιοκτητών της. Μάταια Ο Αληθής Ριζοσπάστης αντιτάσσεται στο πολιτικό ρεύμα για εθνική παλιγγενεσία των επτανησίων που έχει συμπαρασύρει σχεδόν όλους και έχει ταυτιστεί με τον ριζοσπαστισμό. Ήδη, το 1858 Η Φωνή του Ιονίου σε επιστολή του Κ. Λομβάρδου που δημοσίευε προς τον Ι. Μομφερράτο ανέφερε:

Πότε, φίλτατε Ιωσήφ, ο λαός της Επτανήσου συνεταύτισε το ζήτημα της εθνικής αποκαταστάσεως μετά του ζητήματος της εφαρμογής της Δημοκρατίας εις το πολίτευμα, και του κοινωνισμού ή κομμουνισμού εις την πολιτείαν; - Και ο Επτανήσιος, και ο Μακεδών, και ο Θετταλός, και ο Κρης και όλον εν γένει το έθνος, ουχί δι' άλλο αγωνίζεται, εμμή δια να φθάση να ιδη τον πολιτικόν ίνα και μόνον αρχηγόν του, από της πρωτευούσης των Κωνσταντίνων το έθνος, κυβερνώντα και τον Αρχηγόν της Εκκλησίας του από τον άμβωνα της Αγίας Σοφίας, την Ανατολήν

24. Η Φωνή του Ιονίου και Ρήγας κυκλοφόρησε το πρώτο της φύλλο στις 3 Οκτωβρίου 1859, σε συνέχεια της Φωνής του Ιονίου ενωμένης με τον Ρήγα, στη Ζάκυνθο. Είχε συνεχή κυκλοφορία μέχρι και τις 14 Μαΐου 1864. Την Άνοιξη του 1863, ήτοι την περίοδο που δημοσιεύτηκε το άρθρο του καταστατικού του Δημοτικού Καταστήματος εκδιδόταν μόνο από τον Κ. Λομβάρδο. Οι, Δ. Καλλίνικος και Γ. Βερύκιος, που εξέδιδαν πρωτότερα τον Ρήγα, αν και αρχικά είχαν συμμαχήσει και πολιτικά με τον Κ. Λομβάρδο, με την ένωση των εφημερίδων τους και την έκδοση από κοινού της Φωνής του Ιονίου και Ρήγας, την Άνοιξη του 1863 είχαν απομακρυνθεί από τον Κ. Λομβάρδο, και είχαν διαφωνήσει με το πολιτικό του πρόγραμμα και τις πρακτικές του. Σχετικά με τη σύγχρουση του Κ. Λομβάρδου με τους Δ. Καλλίνικο και Γ. Βερύκιο, βλέπε, Γ.Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό, ο.π.*, σσ. 316-336.

25. Ο Ρήγας Φερραίος κυκλοφόρησε από τις 6 Μαρτίου 1863 έως τις 26 Απριλίου 1863. Για τον πολιτικό προσανατολισμό της εφημερίδας του Γ. Βερύκιου Ο Ρήγας Φερραίος, βλέπε: Α. Γιαννάτου, «Ο Ρήγας Φερραίος του Γεώργιου Βερύκιου (Ζάκυνθος 1863)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, Τ.16. Αργιστόλι, 2015, σσ. 533-550.

ευλογούντα. *Ιδού το εν και μόνον σημείον και πλέον ου, προς ο τείνουσιν όλαι του έθνους ημών αι προσπάθειαι.*

Πάσα απόπειρα τώρα όπως εις την εθνικήν ταύτην προσπαθειαν άλλη διεύθυνσις δοθή, δεν είναι απόπειρα κατά της εθνικής ενέργειας και θελήσεως; Δεν είναι απόπειρα διαιρέσεως των εθνικών δυνάμεων;- δεν είναι υπηρεσία εν αγνοία υπέρ της ανθελληνικής πολιτικής;- Πότε η Επτάνησος εφρόνησεν ή ενήργησε διαφορετικώτερα παρά το έθνος ολόκληρον; Πότε ο ριζοσπαστισμός άλλην αρχήν επρέσβευσεν ή υπεστήριξεν, παρά την μίαν και μόνην αρχήν της εθνικής αποκαταστάσεως;²⁶

Όταν το φθινόπωρο του 1862 πρωτοκυκλοφόρησε Ο Αληθής Ριζοσπάστης, η κατάσταση είχε παγιωθεί, δεν ήταν αναστρέψιμη. Το όραμα για εθνική παλιγγενεσία είχε κυριαρχήσει. Έγραφε Η Φωνή του Ιονίου και Ρήγας, δύο χρόνια πριν:

Το ριζοσπαστικόν φρόνημα των Ιονίων δεν είναι δημοκοπικόν επινόημα τούτου ή εκείνου του πολιτικού ανδρός, αλλά πεποίθησις ερριζωμένη εις τα σπλάγχνα του λαού και υπό των αναφυομένων ηθικών και κοινωνικών αναγκών οσημέραι κραταιουμένη και επαυξανομένη. – Είναι πεποίθησις αγήρατος, ήτοις δεν θνήσκει εις τα πρόσωπα. Δεν σβύεται, δεν καταπαύει, δεν ησυχάζει. Τα έργα των καταχthonιομεταρρυθμιστών και των λοιπών συλοκολάκων, ταύτα βεβαίως παρέρχονται και σβένονται, διότι είναι το προϊόν της ιδιοτελείας και της αρνησιπατρίας, αλλ' ο ριζοσπαστισμός ζει και θα ζήση' θα ζήση όσο και η ελληνικότης.²⁷

Δεύτερον, τότε ορθώθηκε νέο εμπόδιο στην πορεία της προόδου την οποία πρέσβευαν οι ριζοσπάστες. Εκεί, που είχε φανεί ότι τα πολιτικά πράγματα στο ελεύθερο ελληνικό κράτος είχαν πάρει μια στροφή προοδευτική με την έννοια της ανάληψης από το λαό της εθνικής του κυριαρχίας. Μετά την Οκτωβριανή επανάσταση και την έξωση του Όθωνα, η αναγόρευση νέου ηγεμόνα αποκαθιστούσε τις συντηρητικές δυνάμεις και εξάλειφε κάθε προσδοκία για βελτίωση των όρων πολιτικής πρακτικής του ελληνικού λαού.²⁸ Με το δημοσίευμα αυτό, τα μέλη του Δημοτι-

26. Η Φωνή του Ιονίου, 20 (27.09.1858), Ζάκυνθος, 1858, σ. 5.

27. «Μία σκέψις επί της νέας κατά του ριζοσπαστισμού επιθέσεως» Η Φωνή του Ιονίου και Ρήγας, 23 (07.05.1860), σ. 2.

28. Αρχικά η είδηση της έξωσης του Όθωνα από τον ελληνικό θρόνο, έγινε δεκτή με μεγά-

κού καταστήματος, διατύπωναν για μια ακόμη φορά την αντίθεσή τους προς το μοναρχικό πολίτευμα. Πίστη τους ήταν η κυριαρχία του λαού, η ελευθερία, η ισότητα και η αδελφότητα. Ο βασιλικός θεσμός αντιπάλευε τη δική τους πίστη.

λη ανακούφιση και χαρά μέσα από τις στήλες του Αληθής Ριζοσπάστη στην Κεφαλληνία. Ο συντάκτης του, δημοσιογράφος, πολιτικός και μέλος του Δημοτικού Καταστήματος, Ι. Μομφερράτος, έγραφε: «Η επανάσταση λέγομεν, υπερίσχυσε» [...] το πρώτον μέρος της επανάστασεως, το της ανατροπής, ετελέσθη [...] Αλλά μένει το δεύτερον, το της ανοικοδομήσεως, ούτως ειπείν και τούτο βεβαίως είναι το μάλλον δυσχερές και επίμοχθον». «Κατάλυσις της εν Ελλάδι Δυναστείας», Ο Αληθής Ριζοσπάστης, 6(20/10-1/11-1862), σ. 1. Τις ελπίδες του για την ομαλή πορεία των πραγμάτων τις είχε εναποθέσει στην πίστη του ότι η Εθνοσυνέλευση στο ελληνικό κράτος θα συντελούσε στην αναδιοργάνωση του κράτους και θα καθιέρωνε νέο πολίτευμα, στη βάση της λαϊκής κυριαρχίας. «Ποίος ο αληθής χαρακτήρ της εν Ελλάδι μεταπολιτεύσεως», στο ίδιο, 9(10/22-11-1862), σ. 2. Ήταν μεγάλη η απογοήτευσή του, όταν διαπίστωσε τον αγώνα για εύρεση νέου ηγεμόνα στο ελληνικό κράτος. Έγραφε, «σκοτεινά τινα νέφη επί του πολιτικού της Ελλάδος ορίζοντος αναφαίνονται, άτινα. [...] Τοιούτον χαρακτήρα έχουσι, βεβαίως, αι υπό τούδε διαθρυλλούμεναι ηγεμονικαί υποψηφιότητες». «Αι διαθρυλλούμεναι ηγεμονικαί υποψηφιότητες», στο ίδιο, 11(24/11-6/12-1862), σ. 1. Σε άλλο φύλλο έγραφε, «Ιδού δε διατί ο λαός ούτος δεν αφαρπάζεται από την νυν διαθρυλλομένην προσάρτησιν της Επτανήσου εις την ελευθερωμένην Ελλάδα. οπότε εις την ιδέαν της προσαρτίσεως ταύτης, αντί της επιδιωκομένης παύσεως της προστασίας, η ιδέα της επεκτάσεως αυτής υποκρύπτεται, και, ως εκ ταύτης, η διαιώνησις της δεσμεύσεως της ελληνικής εθνικότητος! Και το άλλο ήθελε κατασταθή, εμμέσως με αλλ'όχι ολιγώτερον πραγματικώς, η ελληνική επικράτεια, ειμή εξάρτημα της Αγγλίας, αν ηγεμονόπαις άγγλος ανηγορεύετο εν Ελλάδι»; «Τα περί ηγεμόνος εν Ελλάδι διενεργούμενα», στο ίδιο, 12(1/13-12-1862), σ. 2. «Το καθ' ημάς, δεν ηξέυρομεν, αληθώς, τι περισσότερον να ελεεινολογήσωμεν κατά την περίστασιν ταύτην, τας ατυχείς ταύτας νήσους, αίνετες κατήντησαν, εις τας χείρας της αγγλικής κυβερνήσεως, δέλεαρ προς σαγήνηυσιν ολοκλήρου του ελληνικού έθνους, ή την απλοϊκότητα εκείνων εκ των ομογενών ημών, όσοι μεγαλοποιούσι την προσφοράν ταύτην, φανταζόμενοι ότι μεγάλη δι' αυτήν οφείλεται ευγνωμοσύνη». «Τα περί Ελλάδος εν γένει και Επτανήσου διαδραματιζόμενα», στο ίδιο, 15(22/12-3/1-1863), σ. 2. Στον «προ καιρού ανοιχθέντα ηγεμονικόν διαγωνισμό [...] και ούτος εννοείται, τη μεσιτεία της αγγλικής κυβερνήσεως- εις ηγεμονόπαις της Δανίας, Χριστιανός Γεώργιος Γουλιέλμος ονομαζόμενος. [...] εις τα εκ μέρους της διπλωματίας διαδραματιζόμενα ταύτα παρατηρείται, είναι ότι, απέναντι της διασαλπιζομένης αρχής της μη επεμβάσεως, η Ελλάς, εν πράγματι, παρίσταται η τελευταία»! Έκτακτον παράρτημα του αριθμού 27 της εφημερίδος Ο Αληθής Ριζοσπάστης, 22/3 Απριλίου, Κεφαλληνία, 1863, σ. 1. «Ταύτα λέγομεν όχι βεβαίως εκ προκαταλήψεως, καθό αποστρεφόμενοι το μοναρχικόν σύστημα και αείποτε προς αυτό δυσπιστούντες. [...] Η Εθνική Συνέλευσις, λέγομεν, ώφειλε, πριν εις αποφασιστικόν μέτρον περί ηγεμόνος προβή, να αναδιοργανώσει προσηκόντως την πολιτείαν, καθιδρύνουσα θεσμούς ελευθέρους, εγγυωμένους την επί μέλλον ανάπτυξιν και πρόοδον του έθνους' να διαρρυθμίση προπόντως τα οικονομικά του κράτους, τα τωσαύτα έχοντα ανάγκην διευθετήσεως' να λάβη τα κατάλληλα και τα μάλλον αποτελεσματικά μέτρα προς ενίστασιν και εκρίζωσιν των κατακρήσεων και ολεθριών έξεων, όσας το παλαιόν σύστημα εισέφερε εις το κράτος' να τεθή εις αρμοδίαν θέσιν, ώστε εις το έργον της ολικής του ελληνικού έθνους αποκαταστάσεως να εμβλέψη' και τότε, αλλά τότε και μόνον, εν καθαρά θέσει των πραγμάτων, να λάβη τα κατάλληλα μέτρα προς εγκαθίδρυσιν οριστικής κυβερνή-

Ο Ι. Μομφερράτος μπορεί να θεωρηθεί ως η πολιτική και δημοσιογραφική προσωπικότητα που εξέφραζε θεωρητικά και πρακτικά το *Δημοτικό Κατάστημα*, του οποίου και αποτελούσε μέλος. Οι απόψεις του εξέφραζαν από τη μια και ταυτόχρονα αντιπροσώπευαν τις ιδεολογικές συνιστώσες που συνέθεταν το περιεχόμενο του άρθρου του καταστατικού του *Δημοτικού Καταστήματος*, σε μεγάλο βαθμό. Αρκεί η αντιπαράθεση με το πολιτικό πρόγραμμα του Ι. Μομφερράτου το οποίο δημοσίευσε σε φυλλάδιο, πριν την κυκλοφορία της *Αναγεννήσεως* το 1849.²⁹ Σε αυτό το πολιτικό πλαίσιο, ο *Αληθής Ριζοσπάστης* ήταν το δημοσιογραφικό ριζοσπαστικό μέσο της εποχής που καλούνταν να διατυπώσει, και το έκανε, τη ριζοσπαστική ιδεολογία.³⁰ Η περίοδος κυκλοφορίας του απλώνεται χρονικά από, λίγο μετά το όχι για Ένωση των Η. Ζερβού Ιακωβάτου και του Ι. Μομφερράτου στην 12^η Ιόνιο Βουλή,³¹ λίγο πριν την έξωση του Όθωνα από το ελληνικό κράτος. Έως λίγο μετά την αναγόρευση του Γεωργίου Α΄ ως βασιλιά των Ελλήνων από την Εθνοσυνέλευση στην Αθήνα και λίγο πριν την σύγκλιση της 13^{ης} Ιονίου Βουλής και την ψήφιση της ένωσης των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων με το ελεύθερο ελληνικό κράτος υπό το σκήπτρο του Γεωργίου Α΄.³² Σε

σεως». «Αι πρόσφατοι πράξεις της Εθνικής Συνελεύσεως», στο *ίδιο*, 29(6/18-4-1863), σ. 1. «Όλα ταύτα πάντη αντιθέτως του ορθού και δικαίου ενηργήθησαν» εντεύθεν δε η περιπλοκή των πραγμάτων, και η επί της εθνικής αυτοβουλίας υπερίσχυσις της διπλωματίας». «Τάσεις και ενέργειαι αντιδραστικά», στο *ίδιο*, 31(20/4-2/5-1863), σ. 1.

29. Βλέπε, Ι. Μομφερράτος, *ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ*, εν Αργοστολίω Κεφαλληνίας, τη 22 Ιανουαρίου 1849, φ.1

30. Ο *Αληθής Ριζοσπάστης*, εφημερίς πολιτική κυκλοφόρησε στην Κεφαλληνία από 15/27.09.1862 έως 24/08-05/09.1863 για 48 φύλλα. Βλ. Ντ. Κονόμος, *Αφιέρωμα στα εκατό χρόνια από την ένωση της Επτανήσου (1864-1964)*, ό.π., σ. 134. Α. Γιαννάτου, «Σύντομη ανασκόπηση του επτανησιακού ριζοσπαστικού τύπου κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας», ό.π., σ. 32.

31. Κατά την (έκτακτη) 16^η Συνεδρίαση της Ιονίου Βουλής στις 12/24.03.1862 ο πρόεδρος της Βουλής Η. Ζερβός Ιακωβάτος αγόρευσε υπέρ της σπουδαιότητας βελτίωσης της εσωτερικής κατάστασης του τόπου και δεν συνηγόρησε σε άμεση Ένωση. Γεγονός που προκάλεσε τη δριμύ πολιτική επίθεση από μέρους πολλών βουλευτών και κυρίως της πολιτικής μερίδας του Κ. Λομβάρδου, όπως του Γ. Βερυκίου, του Α. Βαλαωρίτη, του Γ. Λιβαδά και του ίδιου του Κ. Λομβάρδου. Ο Ι. Μομφερράτος τάχθηκε στο πλευρό του Η. Ζερβού Ιακωβάτου. Βλέπε: *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Νομοθετικής Συνελεύσεως του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων κατά την Πρώτην Σύνοδον της Δωδεκακάτης Βουλευτικής Περιόδου κατά το έτος 1862*, Κερκύρα, 1862, σσ. 215-325.

32. Η 13^η Ιόνιος Βουλή συνεκλήθη στις 19.09/01.10/1863. Εξέδωσε το ψήφισμα για Ένωση κατά την Δ' Συνεδρίασή της στις 23.09/05.10/1863, σύμφωνα με το οποίο «Αι Νήσοι Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Ζάκυνθος, Λευκάς, Ιθάκη, Κυθίρα, Παξοί και τα εξαρτήματα αυτών ενούνται μετά του βασιλείου της Ελλάδος, όπως εσαεί αποτελέσωσι αναπόσπαστον αυτού μέρος εν μια και αδιαίρετῳ Πολιτείᾳ υπό το Συνταγματικόν Σκήπτρον της Αυτοῦ Μεγαλειότητος του Βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου του Α΄ και των διαδόχων αυτού».

αυτά τα φύλλα πολεμήθηκε, όσο τίποτε άλλο, το ενδεχόμενο εγκατάστασης νέου μονάρχη στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, μετά την έξωση του Όθωνα. Ο αντιμοναρχικός προσανατολισμός του Αληθής ριζοσπάστη είχε σχεδόν αφήσει πίσω την άμεση πολεμική ενάντια στο βρετανικό καθεστώς και είχε εστιαστεί στις πολιτικές εξελίξεις που σημειώνονταν καθ' όλη τη διάρκεια της εναγωνίας αναζήτησης νέου ηγεμόνα από τους ελεύθερους Έλληνες. Έγραφε Ο Αληθής Ριζοσπάστης: «Ο αγών την ελληνικής ανεξαρτησίας, αγών μέγας καθ' εαυτόν και ηρωϊκώς ως ουδείς άλλος, καθό, δι' ολιγίστων μεν και ασθενών μέσων, αλλά δια τεραστίων και απαραδειγματίστων κατορθωμάτων, αποσείσας τετρααιώνιον ζυγόν, και καταδαμάσας ισχυράν δυναστείαν, – καίτοι εις την εκπεραίωσιν αυτού αναχαιτισθείς υπό της επαράτου διπλωματίας, – διαπαντός αξιοθαύμαστος διατελεί».³³

Ο τρίτος λόγος που μπορεί να υποστηριχθεί για την χρονική στιγμή της δημοσιοποίησης του άρθρου του καταστατικού αυτού είναι ότι τότε είχαν λειανθεί οι πολιτικές συνθήκες στο πλαίσιο των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Δηλαδή, είχαν μειωθεί οι πολιτικές διώξεις από το καθεστώς, ειδικά μετά το πέρας του Κριμαϊκού πολέμου και που το βρετανικό στέμμα είχε διατυπώσει ανοιχτά την πρόθεσή του για άρση της «προστασίας» του από τα Ιόνια νησιά. Η 12^η Ιόνιος Βουλή είχε εκφράσει την επιθυμία της για Ένωση,³⁴ εμμένοντας σταθερά προσανατολισμένη στον εθνικό χαρακτήρα του ρόλου της, «υπακούοντας» έτσι στο ευρύτερο πνεύμα των διπλωματικών συμφερόντων.³⁵ Οι ριζοσπάστες, μέλη του Δημοτικού Καταστήματος, δεν φοβόντουσαν πλέον τις διώξεις. Ο κύβος για την Ένωση είχε ριφθεί. Μπορεί να μην ήθελαν το βασιλικό θεσμό και εν προκειμένω τον Γεώργιο Α', όμως η ενθρόνιση του Γεωργίου Α' συνιστούσε το μέσο για την εθνική αποκατάσταση όσο και αν οι κοινωνικές αλλαγές αποτελούσαν απαραίτητη προϋπόθεση στο όραμά τους.

Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Νομοθετικής Συνελεύσεως του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων κατά την πρώτην Σύνοδον της Δεκάτης Τρίτης Βουλευτικής Περιόδου κατά το έτος 1863, Κερκύρα. 1863, σσ. 24-25. Ντ. Κονόμος, Ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος και η Ένωση της Επτανήσου, Αθήναι, 1964, σσ. 128-129.

33. «Εθνική εορτή της 25^{ης} Μαρτίου», Ο Αληθής Ριζοσπάστης, 28(28/9-4-1863), σ.1.

34. Σπ.Χρ. Βερούκιου. Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων, η αποκληθείσα «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανήσιων δια την εθνικήν αποκατάστασιν 1815-1864. ό.π., σσ. 385-405. Γ. Βερούκιος, Απομνημονεύματα περί της πρώην Ιονίου Πολιτείας κυρίως δε περί του εν ταύτη επικρατήσαντος ριζοσπαστικού προνήματος, ό.π., σσ. 188-194. Μ. Α. Κοτινά, Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα (1848-1864), ό.π., σσ.403-422.

35. Θ. Βερέμης-Γ. Κολιόπουλος, Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα, Αθήνα. 2006. σσ. 249-255.

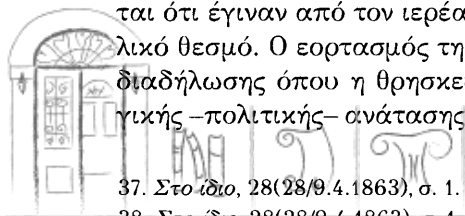
36. «Εθνική εορτή της 25 Μαρτίου», Ο Αληθής Ριζοσπάστης, 28 (28/9.4.1863), σ. 1.

Ως τέταρτος λόγος, μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός, ότι έτσι η μυστική δράση του *Δημοτικού Καταστήματος* «άνοιγε» προς το κοινό σε μια ύστατη προσπάθεια μύησης σε αυτό –με ανοιχτούς όρους πια– και των απλών αναγνωστών του άρθρου. Η πειθαρχία που επικρατούσε στο πλαίσιο της λésχης του *Δημοτικού Καταστήματος* μπορεί να ιχνηλατηθεί μέσα από την περιγραφή του εορτασμού της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου το ίδιο έτος από τις στήλες του *Αληθή Ριζοσπάστη*. Πειθαρχία που παραπέμπει σε ιακωβινικού τύπου οργάνωση και λειτουργία των δομών της. Εκεί ο συντάκτης του χειμένου δίνει την περιγραφή μιας καλά οργανωμένης πομπής από ανθρώπους που είχαν σχεδόν προσυμφωνημένα συνθήματα και τα οποία επαναλάμβαναν εν μέσω διαλλειμάτων. Το πλήθος που συμμετείχε σε αυτή την πομπή χαρακτηριζόταν από ιδεολογική σύμπνοια, ομόνοια, ευταξία, γαλήνη και κοινό όραμα. Ο λαός, σύμφωνα με τον συντάκτη του χειμένου, «επανηγύριζε την υψηλήν εκείνην εθνικήν ιδέαν, ήτις ώθησε τους πατέρας του να επιχειρήσωσι τον υπέρ των όλων αγώνα, και πληγήν καιρίαν δια τούτου να επιφέρωσιν εις τα ολέθρια δόγματα της καλουμένης ιεράς συμμαχίας λαόν, όστις, κατά την στιγμήν εκείνην, διενοείτο όχι μόνο περί της ιδίας αυτού εθνικής αποκαταστάσεως, αλλά συνάμα και περί των δικαιωμάτων παντός δυναστευομένου λαού και απάσης της ανθρωπότητας».³⁶ Περιγράφεται μια σχεδόν αυστηρά δομημένη πορεία του πλήθους μετά την πρωινή συγκέντρωσή του έξω από το *Δημοτικό Κατάστημα*, προς το ναό της Δραπανιώτισσας όπου θα τελούνταν η θεία λειτουργία. Ίδια και η επιστροφή στην πόλη του Αργοστολίου με κατάληξη το οίκημα του *Δημοτικού Καταστήματος*. Μια σύντομη στάση με αλλεπάλληλες ζητωκραυγές σημειώθηκε και κατά τις δυο κατευθύνσεις της πορείας του πλήθους έξω από το σπίτι του Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου. Εκεί ακούστηκαν τα συνθήματα: «Ζήτω το έθνος! Ζήτω η ένωσις! Ζήτω ο Ζερβός! Ζήτωσαν οι πρωταγωνιστές της εθνικής ιδέας!».³⁷ Κατά την επιστροφή της πομπής στην πόλη του Αργοστολίου ο Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος απάντησε στο πλήθος, φωνάζοντας τα συνθήματα: «Ζήτω το έθνος! Ζήτω η ένωσις! Ζήτω οι αληθείς υποστηρικταί της εθνικής ιδέας!».³⁸ Πουθενά δεν γίνεται αναφορά στον βασιλικό θεσμό και τον Γεώργιο Α΄. Οι δεήσεις που αναφέρεται ότι έγιναν από τον ιερέα επίσης δεν είχαν καμία αναφορά στο βασιλικό θεσμό. Ο εορτασμός της 25^{ης} Μαρτίου είχε το χαρακτήρα πολιτικής διαδήλωσης όπου η θρησκευτική πρακτική άγγιζε τα όρια της ιδεολογικής –πολιτικής– αντάσης των συμμετεχόντων.³⁹

37. Στο ίδιο, 28(28/9.4.1863), σ. 1.

38. Στο ίδιο, 28(28/9.4.1863), σ. 1.

39. Σχετικά με τον εορτασμό της εθνικής επετείου στην Κεφαλληνία βλέπε, Π. Πετράτος,

Η δημοσιοποίηση του άρθρου αυτού του Δημοτικού Καταστήματος κρίνεται ως μια ύστατη προσπάθειά του να ανασυγκροτήσει τις δυνάμεις του σε μια ιστορική στιγμή της πορείας του που «βαλλόταν» πολυπλεύρως. Δεν είχε να αντιμετωπίσει μόνο ένα πολιτικό μέτωπο αλλά τουλάχιστον τέσσερα, όπως αναδεικνύεται από την ανάλυση που προηγήθηκε. Το πολιτικό πλαίσιο στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων είχε αλλάξει. Ο αλλοτινός πολιτικός αντίπαλος των ριζοσπαστών και άρα του Δημοτικού Καταστήματος, που ήταν η βρετανική «προστασία» και οι ντόπιοι υποστηρικτές της στην πρώτη φάση του επανησιακού ριζοσπαστισμού (1848-1851), δώδεκα χρόνια μετά (το 1863) είχε αλλάξει. Ο νέος πολιτικός αντίπαλος δεν ήταν ένας αλλά πολλοί περισσότεροι. Ενώ το ήδη εξασθενημένο ριζοσπαστικό κόμμα δεν είχε το λαϊκό έρεισμα και τη στήριξη της βάσης του, η οποία συγκροτούνταν και από τη λειτουργία του Δημοτικού Καταστήματος, διότι και εκείνο είχε χάσει την κοινωνική του δύναμη μετά την απαγόρευση της λειτουργίας του το 1851. Στον αγώνα ενάντια στη βρετανική «προστασία» των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων, οι ριζοσπαστικές δυνάμεις είχαν ηττηθεί. Η απαγορεύσεις που είχαν επιβληθεί από το 1851 από το καθεστώς της «προστασίας» ενάντια στις όποιες προοδευτικές δυνάμεις εντός των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων είχαν τελεσφορήσει. Από το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου η Αγγλία άλλαξε πρακτική προς τους επανησίους ριζοσπάστες: επέτρεψε την επάνοδο των εξόριστων στον τόπο τους, την κυκλοφορία των εφημερίδων τους, των λεσχών τους, και γενικά περιόρισε τις διώξεις. Οι πολιτικές συνθήκες στο κράτος των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων είχαν αλλάξει. Το πολιτικό πλαίσιο στο οποίο καλούνταν να δράσουν οι ριζοσπάστες –όσοι είχαν απομείνει– είχε αλλάξει. Τώρα οι αντίπαλοι (εχθροί) ήταν περισσότεροι. Οι νέοι συσχετισμοί των πολιτικών δυνάμεων είχαν φέρει αντιμέτωπους τους ριζοσπάστες, α) με ένα μέρος των πολιτικών προσώπων που είχαν αποσχιστεί από το κόμμα τους και είχαν προσχωρήσει στην πολιτική μερίδα του Κωνσταντίνου Λομβάρδου και η οποία αποζητούσε μόνο την ένωση των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων με το ελεύθερο ελληνικό κράτος, και άρα του λαού. β) Με το σφετεριστή του ονόματός τους και εν μέρει των οραμάτων τους, τον Ζαχυνθινό πολιτικό Κωνσταντίνο Λομβάρδο και τους οπαδούς του. γ) Με τα οράματά τους για επικράτηση των προοδευτικών δυνάμεων και στο ελληνικό κράτος μετά την έξωση του Όθωνα, και την καθιέρωση του αβασίλευτου δημο-

«Η Εθνική Γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου στην Κεφαλονιά κατά την Εποχή της Αγγλοκρατίας», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, Τ. 10, Αργοστόλι, 2005, σσ. 341-370. Η. Πετράτος, *Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι Πολιτικές Λέσχες του Νησιού*, ό.π., σσ.303-327.

κρατικού πολιτεύματος. Η εναγώνια αναζήτηση ηγεμόνα από το ελληνικό κράτος και η άνευ όρων σχεδόν υποταγή του στις διπλωματικές μηχανορραφίες, προκαλούσε σχεδόν απόγνωση στους Επτανήσιους ριζοσπάστες για το μέλλον τους όχι μόνο ως Επτανήσιων, ή ως Ελλήνων αλλά και ως μελών της «προοδευτικής» –σύμφωνα με την ιδεολογία τους– πορείας όλων των λαών, της ανθρωπότητας εν γένει. Οι νέοι συσχετισμοί δυνάμεων δεν είχαν ωστόσο εξοβελίσει τους παλαιούς εχθρούς, που ήταν εκεί, αλλαγμένοι και εκείνοι όπως ήταν αναμενόμενο από την πείρα του πολιτικού αγώνα, και εννοώ τους μεταρρυθμιστές, τους συντηρητικούς και φυσικά τους Άγγλους. Και όλα αυτά, σε μια πολιτική σκακιέρα που «όριζε» η υπερδύναμη Αγγλία, η οποία είχε τη δύναμη να καθορίζει σε μεγάλο βαθμό μέσω των διπλωματών της τις εξελίξεις στη νοτιανατολική εσχατιά της Μεσογείου.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Ο ΥΠΟΠΛΟΙΑΡΧΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΥΠΑΛΔΟΣ-ΑΛΦΟΝΣΑΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ (ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1909)

Εισαγωγή

Μετά την ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1897 και τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο που της επέβαλαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, η πολιτική αστάθεια, η συνεχιζόμενη οικονομική κρίση, η δυσλειτουργία της Δημόσιας Διοίκησης είχαν ως αποτέλεσμα την εκδήλωση του κοινωνικού αναβρασμού που έφτασε στο αποκορύφωμά του στα μέσα του 1909. Επιπλέον οι ένοπλες δυνάμεις δεν φαίνονταν ικανές να αντιμετωπίσουν τους σοβαρούς κινδύνους που εγκυμονούσε η αναταραχή στις Οθωμανικές κτήσεις της Βαλκανικής.

Ίδρυση και δράση του Στρατιωτικού Συνδέσμου

Επειδή η πολιτική ηγεσία ήταν ανίκανη να πραγματοποιήσει τις ριζικές ανατροπές που χρειαζόνταν για την έξοδο από αυτήν την κρίση, την πρωτοβουλία πήρε ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος», ο οποίος είχε ιδρυθεί τον Οκτώβριο του 1908 από κατώτερους αξιωματικούς του Στρατού και του Ναυτικού (τότε Βασιλικού Ναυτικού). Η αρχηγία του Σ. Συνδέσμου είχε ανατεθεί στον μετριοπαθή Συνταγματάρχη Νικόλαο Ζορμπά, ο οποίος πίστευε ότι πρέπει να επιδιωχθούν λύσεις εντός του πλαισίου του νόμιμου κοινοβουλευτισμού. Μεταξύ των πρωτεργατών του Συνδέσμου και από τα πλέον δραστήρια μέλη του ήταν ο Υποπλοίαρχος Κωνσταντίνος Τυπάλδος Αλφονσάτος, ο οποίος ασκούσε μεγάλη επιρροή στους κατώτερους αξιωματικούς του Ναυτικού¹ και πολλούς από αυ-

1. Οι βαθμοί των αξιωματικών του Ναυτικού είναι: Κατώτεροι αξιωματικοί: Σημαιοφόρος, Ανθυποπλοίαρχος, Υποπλοίαρχος, Ανώτεροι αξιωματικοί: Πλωτάρχης, Αντιπλοί-

• Ο Λάμπρος Γ. Σιμάτος είναι συν/χος Εκπαιδευτικός Β/θμιας Εκπ/σης.

τούς είχε μυσήσει στον Σ. Σύνδεσμο.

Στις 15 Αυγούστου 1909 (π. ημέρ.), εκδηλώθηκε το κίνημα του Στρατιωτικού Συνδέσμου στη θέση Γουδή,² όπου βρίσκονταν οι εγκαταστάσεις της Φρουράς Αθηνών. Το κίνημα επικράτησε αναίμακτα και μέσω του «προγράμματός» του, που δημοσιοποιήθηκε διά του τύπου, απευθύνθηκε στον βασιλιά Γεώργιο Α', στην κυβέρνηση και στον ελληνικό λαό. Στο κείμενο του «προγράμματος»³ ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος εξηγούσε τους λόγους για τους οποίους προέβαινε στην ενέργεια αυτή και επικαλείτο την ανάγκη η χώρα να αποκτήσει έντιμη διοίκηση, ισότητα και ταχύτητα στην απονομή της δικαιοσύνης, σωστή εκπαίδευση, δίκαιη φορολογία. Η διακήρυξη του Συνδέσμου συνοδευόταν από το «πρόγραμμα στρατιωτικής οργάνωσης των κατά ξηράν και θάλασσαν δυνάμεων», το οποίο σχετικά με το Ναυτικό ανέφερε τα εξής:

1. Προμήθεια ενός σύγχρονου θωρηκτού, 10.000 τόνων τουλάχιστον, και οκτώ τορπιλοβόλων.
2. Επισκευή των θωρηκτών Ύδρα, Σπέτσαι, Ψαρά και βελτίωση του πυροβολικού τους.
3. Προμήθεια του αναγκαίου υλικού πυροβολικού και τορπιλών.
4. Αντικατάσταση των παλαιών πλοίων με νέα και ανανέωση του στόλισκου των κανονιοφόρων.
5. Τον περιορισμό των θαλαμηγών σε μία, για την αποκλειστική υπηρεσία του βασιλιά.
6. Απαλλαγή του Ναυτικού από τους πολιτικούς υπουργούς.
7. Αυστηρή οικονομία ώστε ο προϋπολογισμός του Ναυτικού να επαρκεί για τις ανάγκες του Στόλου.
8. Μετάκληση ξένων οργανωτών για όλες τις υπηρεσίες του στόλου.

Η κυβέρνηση Δημητρίου Ράλλη δεν διέθετε επαρκείς στρατιωτικές δυνάμεις να αντιτάξει στους κινηματίες, αλλά ούτε επιθυμούσε να εκτελέσει το πρόγραμμά τους και παραιτήθηκε. Σχηματίστηκε η κυβέρνηση του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη με υπουργό των Ναυτικών τον Πλοίαρχο Ιωάννη Δαμιανό, σύμφωνα με την υπόδειξη του Ζορμπά.

αρχος, Πλοίαρχος. Ανώτατοι αξιωματικοί: Υποναύαρχος, Αντιναύαρχος, Ναύαρχος. (Ο βαθμός του Αρχιπλοίαρχου δεν υπήρχε την εποχή εκείνη).

2. Η περιοχή Γουδή στους πρόποδες του Ύμντου οφείλει την ονομασία της στην οικογένεια Γουδή των Σπετσών, στην οποία παραχωρήθηκε η έκταση σε αναγνώριση της προσφοράς της στην Επανάσταση του 1821.

3. Εφημερίδα *Καιροί* περιγραφή του κινήματος στο Γουδή σε συνεχείς. Φύλλα 5^α Ιουνίου έως και 9^α Ιουλίου 1911 με τίτλο: Η 15^η Αυγούστου. Στρατός, Ναυτικό και Δυναστεία-Τυπάλδος.

Ο Κωνσταντίνος Τυπάλδος-Αλφονσάτος
(Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού)

Ο Υποπλοίαρχος Κωνσταντίνος Τυπάλδος-Αλφονσάτος

Μετά την επικράτηση του Σ. Συνδέσμου ο Τυπάλδος δραστηριοποιήθηκε έντονα για την επίτευξη των στόχων του κινήματος και την υλοποίηση των αιτημάτων που αφορούσαν το Ναυτικό. Επέτυχε να του ανατεθεί η Διοίκηση της Υποβρύχιας Άμυνας⁴ στον Ναύσταθμο Σαλαμίνας και λόγω του μαχητικού του χαρακτήρα και της επαναστατικής ιδιοσυγκρασίας του, εξέφραζε τη ριζοσπαστική πτέρυγα των αξιωματικών του Σ. Συνδέσμου.

Ο Κωνσταντίνος Τυπάλδος-Αλφονσάτος (1873-1945)⁵ καταγόταν από το Ληξούρι της Κεφαλονιάς και ήταν από τη μητέρα του εγγονός του Μάρκου Μπότσαρη. Εισήλθε στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων το 1887 και αποφοίτησε το 1891 ως μάχιμος Σημαιοφόρος. Έλαβε μέρος στις επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια της Κρητικής Επανάστασης του 1897 επί του τορπιλοβόλου 16, καθώς και στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897 ως υπαρχος του τορπιλοβόλου 16 και ως κυβερνήτης του τορπιλοβόλου 17 της Ανατολικής Μοίρας του Αιγαίου. Προήχθη σε Ανθυποπλοίαρχο το 1899 και διετέλεσε κυβερνήτης της κανονιοφόρου Α. Το 1902 προήχθη σε Υποπλοίαρχο και έλαβε μέρος στον Μακεδονικό Αγώνα του 1903-1908.

Κατά τους χρονογράφους της εποχής, όπως ο Σπύρος Μελάς,⁶ χαρα-

4. Στη Διοίκηση Υποβρύχιας Άμυνας υπάγονταν τα τορπιλοβόλα καθώς και τα θέματα χειρισμού και συντήρησης των τορπιλών και των ναρκών.

5. Δημητράκοπουλος Α., Βιογραφικό Λεξικό των Αποφοίτων της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων. (βλ. Βιβλιογραφία).

6. Μελά Σ., Η επανάσταση του 1909, Αθήνα 1957.

κτηρίζεται ως ιδιόρρυθμος χαρακτήρας, φύση επαναστατική με ριζοσπαστικές ιδέες, παράφορα γενναίος αλλά και ευέξαπτος σε σημείο να λύνει τις τυχόν διαφορές του με μονομαχία. Την εποχή εκείνη οι μονομαχίες, αν και παράνομες ήταν ο «ενδεδειγμένος» τρόπος επίλυσης των διαφορών μεταξύ «κυρίων» όταν θιγόταν η τιμή και η υπόληψη τους. Στις μονομαχίες που πρωταγωνίστησαν αξιωματικοί του Ναυτικού, τα πρωτεία κατείχε ο Τυπάλδος με επτά καταγεγραμμένες στον τύπο της εποχής⁷ συμμετοχές.

Ήταν αναμενόμενο, λοιπόν, να διαφωνήσει με την μετριοπαθή στάση που τηρούσε ο Ζορμπάς προς την κυβέρνηση Μαυρομιχάλη, και κατηγορούσε τον υπουργό Δαμιανό για αναβλητικότητα στη λήψη αποφάσεων και συμβιβασμό με το παλαιό καθεστώς. Ο Τυπάλδος εναντιώθηκε επίσης στην απόφαση του Σ. Συνδέσμου να κάνει δεκτούς ανώτερους αξιωματικούς, οι οποίοι παραμερίζοντας τους κατώτερους θα κατάπνιγαν βαθμιαία την επαναστατική ορμή του Συνδέσμου. Διαμαρτυρήθηκε επανειλημμένα, αξιώνοντας να γίνει άμεσα γενική εκκαθάριση στις ένοπλες δυνάμεις και ιδιαίτερα στο Ναυτικό των ανιχνών και των υπόπτων, μεταξύ των οποίων ήταν και οι εξάδελφοι του πρωθυπουργού Πλοίαρχοι Ηλίας και Πέτρος Μαυρομιχάλης, απαίτησε τέλος να ληφθούν δραστικά επαναστατικά μέτρα. Δεν του έδωσαν σημασία και εκμεταλλεύόμενοι την εκρηκτική ιδιοσυγκρασία του τον χαρακτήρισαν παράφρονα. Τότε ο Τυπάλδος αποφάσισε να κινηθεί συνωμοτικά και να οργανώσει ένα «αντικίνημα» το οποίο θα επεδίωκε τολμηρότερες λύσεις.

Το κίνημα του Τυπάλδου

Στις 12 Οκτωβρίου 1909 ο Τυπάλδος μετέφερε στην Διοικούσα Επιτροπή του Συνδέσμου τα αιτήματα της ομάδας του, τα οποία είχαν υπογράψει περισσότεροι από 50 κατώτεροι αξιωματικοί του Ναυτικού και τα οποία συνίσταντο: α) στην αποστράτευση όσων ανώτερων αξιωματικών δεν προήρχοντο από την Σχολή Ναυτικών Δοκίμων και οι οποίοι έφεραν την ευθύνη για την αναποτελεσματικότητα του Στόλου κατά τον πόλεμο του 1897, εκτός από τους Πλοίαρχους Πάυλο Κουντουριώτη, Ιωάννη Δαμιανό και Πέτρο Γκίνη. β) στην απόταξη του Πλωτάρχη Ιωάννη Ηπίτη επειδή παρά το περί αμνηστίας Β.Δ., καταδίωξε κατώτερους αξιωματικούς που είχαν λάβει μέρος στο κίνημα στο Γουδί. γ) στην μετακλήση ξένων αξιωματικών για την αναδιοργάνωση του Ναυτικού και δ) στον εκσυγχρονισμό του Στόλου με την αγορά ενός ισχυρού σύγχρονου καταδρομικού⁸.

7. Αρχείο-Τυπάλδου, Φακ. 4, (Ιστορικό Αρχείο Υπηρεσίας Ιστορίας Ναυτικού), χρονολόγητα αποκόμματα της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα*.

8. Παπαφλωράτος Ι., Η συμμετοχή του Πολεμικού Ναυτικού στο κίνημα στο Γουδί και το

Στις 13 Οκτωβρίου τα αιτήματα υποβλήθηκαν από κοινού από τους Ζορμπά και Τυπάλδο στον Υπουργό Δαμειανό, ο οποίος την επόμενη ημέρα τους ανακοίνωσε ότι δεν μπορεί να τα κάνει δεκτά.

Στις 15 Οκτωβρίου ο Τυπάλδος κατά την συνεδρίαση της Διοικούσας Επιτροπής του Συνδέσμου εξοργίστηκε με την αντίδραση μελών της Επιτροπής, που του ζήτησαν να μην βάζει εμπόδια στο έργο της Κυβερνήσεως και τον κάλεσαν να πειθαρχήσει στις αποφάσεις της Επιτροπής, η οποία είχε οργανώσει το κίνημα. Τότε, ο Τυπάλδος δήλωσε ότι «τὴν ἐπανάσταση τὴν ἔκαμα καὶ ἐγώ. Δέν ἀναγνωρίζω κανένα ἄνωτερο δικαίωμα στὴν Ἐπιτροπὴ»! Στην αίθουσα προκλήθηκε σάλος και πολλοί ήταν έτοιμοι να κινηθούν εναντίον του. Τότε ο Τυπάλδος χτυπώντας το χέρι στο τραπέζι είπε: «Ἄφοῦ εἶναι ἔτσι... οἱ ἀξιωματικοὶ τοῦ Ναυτικοῦ καὶ ἐγὼ θὰ πάρουμε τὰ αἰτήματά μας μὲ τὸ σπαθὶ μας».⁹

Επρόκειτο για σαφή απειλή, η οποία προκάλεσε την παρέμβαση του Ζορμπά που φρόντισε να απομακρύνει τον Τυπάλδο από την αίθουσα. Ζητώντας του να συνεννοηθεί με τους ομοϊδεάτες του για το νέο πρόσωπο του υπουργού των Ναυτικών στην περίπτωση παραίτησής του Δαμειανού. Πολλοί κατηγορήσαν τον Ζορμπά, επειδή δεν συνέλαβε επί τόπου τον Τυπάλδο και να καταστείλει έτσι την ανταρσία στη γέννησή της. Αντίθετα, έσπευσε στο σπίτι του πρωθυπουργού Μαυρομιχάλη για να ληφθούν αποφάσεις από κοινού με την Κυβέρνηση. Στη σύσκεψη που ακολούθησε δόθηκε η πλήρης πρωτοβουλία στη Διοικούσα Επιτροπή του Σ. Συνδέσμου, η οποία αποφάσισε την καταστολή της εκκολαπτόμενης στάσης και τη διαγραφή του Τυπάλδου από μέλος του Σ. Συνδέσμου, καταγγέλλοντάς τον για εσχάτη προδοσία.

Ο Συνταγματάρχης Ν. Ζορμπάς ανέλαβε ο ίδιος τον συντονισμό της επιχείρησης καταστολής του κινήματος, εφαρμόζοντας μέτρα αποκλεισμού των κινηματιών από στεριά και θάλασσα. Για τον σκοπό αυτό τμήματα του στρατού και πυροβολικό αναπτύχθηκαν στα υψώματα του Περάματος, απέναντι από το Ναύσταθμο. Για τη φρούρηση των Αθηνών διατάχθηκε η μεταφορά του συντάγματος που ήταν στη Χαλκίδα. Η Φρουρά των Αθηνών μαζί με αποσπάσματα της χωροφυλακής πήραν θέσεις από το Παλαιό Φάληρο μέχρι την Ελευσίνα, για να αποκλειστεί κάθε επικοινωνία και μετακίνηση αξιωματικών του Ναυτικού με τους στασιαστές.

Το βράδυ της 15ης Οκτωβρίου, στον Ναύσταθμο κυκλοφόρησε μία προκήρυξη οι συντάκτες της οποίας παρακινούσαν τους ναύτες να τοχθούν κατά των κατωτέρων αξιωματικών. Ο Τυπάλδος διέταξε τη σύλ-

αντικίνημα Τυπάλδου, σσ. 47-48. (βλ. Βιβλιογραφία).

9. Δημητρακόπουλος Α., Ιστορία του πολεμικού Ναυτικού 1874-1912, τ. Β σ. 29.

ληψη και φυλάκιση των διακινητών, εγκατέστησε φρουρές σε διάφορα μέρη του Ναυστάθμου, έστειλε άγημα να αναλάβει τη φρούρηση των αποθηκών πυρομαχικών στη νησίδα Λέρο και επάνδρωσε το πυροβολείο της νησίδας Άγιος Γεώργιος. Κατά τη διάρκεια της νύκτας κατάφεραν οι κινήματιες να θέσουν υπό τον έλεγχό τους τα τορπιλοβόλα και τα οκτώ αντιτορπιλικά που ναυλοχούσαν στον Ναύσταθμο.

Το πρωί της 16^{ης} Οκτωβρίου δημοσιοποιήθηκε η παρακάτω ανακοίνωση της Διοικούσας Επιτροπής του Συνδέσμου, στην οποία παραποιήθηκαν ηθελημένα τα πραγματικά περιστατικά, με σκοπό την εξασφάλιση της υποστήριξης της κοινής γνώμης.

« Ο ύποπλοιάρχος του Πολεμικού Ναυτικού Κων.Τυπάλδος, μέλος του «Στρατιωτικού Συνδέσμου», παρά τόν παρ'αυτού δοθέντα όρκον τιμής, ήξιώσε παρά του «Συνδέσμου» όπως επιτύχη την έπιβολήν αυτού τή κυβερνήσει, προς παραδοχήν νομοθετημάτων άποσκοπούντων την έκκαθάρισιν δήθεν του Ναυτικού. Μή άναμένων δέ την ύποβολήν κατ'αυτάς παρά του άρμοδίου ύπουργού των παρ'αυτού καταρτισθέντων νομοσχεδίων, έδήλωσεν ρητώς προς τόν «Στρατιωτικόν Σύνδεσμον» την θέλησιν αυτού όπως ούτος διορισθῇ ύπουργός ίνα καταλληλότερον συντάξη τά άναγκαία νομοθετήματα και ίνα προβῇ ούτος εις την καταδίωξιν έννόμως ώρισμένων άξιωματικών του Ναυτικού και, συνάμα, έδήλωσεν ότι, εάν ή άξιώσις του αύτη δέν εκπληρωθῇ εντός 24 ώρων, θέλει έπιτεθῇ δι'ής δυνάμεως έν τῇ Υποβρυχίω Άμύνη διατίθῃσι κατά του Έθνικου Στόλου και καταστρέψῃ αυτόν, γενόμενος δέ, κατόπιν, κύριος τῆς καταστάσεως εγκαθιδρύσει εις τό κράτος έξουσίαν.

Είς τάς άξιώσεις του ταύτας, ό «Στρατιωτικός Σύνδεσμος» δέν ένειδεν μόνον την φρενοπάθειαν του ρηθέντος ύποπλοιάρχου, αλλά και έπέισθη ότι έτεραι ώθήσεις εκ μέρους ξένων προς τόν Στρατόν προσώπων έξεμεταλλεύθησαν ταύτην και συνέτεινον όπως ούτος άποφασίση την κατά του Έθνικου Στόλου επίθεσιν και την κατά των καθεστώτων στάσιν του. Καί ένω τοιαύτα ό ύποπλοιάρχος ούτος έσχέπτετο και νά ύποκλέψῃ την συγκατάθεσιν αυτών, ως έργαζομένους δήθεν προς έκκαθάρισιν των άνωτέρων στελεχών του Ναυτικού. Ο «Στρατιωτικός Σύνδεσμος», πρό τῆς προδοτικῆς ταύτης διαγωγῆς του ύποπλοιάρχου τούτου, παμφηφεί άπεφήνατο όπως διαγραφῇ του καταλόγου των μελών του άμέσως και άποκηρυχθῇ συνάμα δέ παραδοθῇ εις την έξουσίαν ως καταγγελλεῖς αὐτῇ ἐπ'εσχάτη προδοσίᾳ».¹⁰

10. Παπαφλωράτος Ι., ό.π. σσ. 52-53.

Στον Πλοίαρχο Ιωάννη Α. Μιαούλη, επικεφαλής της Μοίρας των τριών θωρηκτών, που ναυλοχούσαν στο Κερατσίνι του Πειραιά επιδόθηκε η εξής διαταγή:

«Νά λάβετε πᾶν ἐπιβαλλόμενον μέτρον πρὸς προστασίαν τῶν ὑπὸ τὰς διαταγὰς σας σκαφῶν. Εἰς περίπτωσιν δὲ καθ' ἣν πᾶν ἥπιον μέτρον ἤθελε μείνει ἄνευ ἀποτελέσματος, νά μὴν διστάσετε νά πράξετε ὅτι τὸ καθήκον σας ὑπαγορεύει».

Ο Μοίραρχος Ιωάννης Α. Μιαούλης έθεσε υπό κράτηση τους κατώτερους αξιωματικούς των θωρηκτών που ήταν προσκείμενοι στον Τυπάλδο και έδωσε διαταγή να διακοπεί η συγκοινωνία του Πειραιά με τον Ναύσταθμο, για να μην μπορούν να μεταβούν στα αντιτορπιλικά και στα τορπιλοβόλα που ναυλοχούσαν στον Ναύσταθμο οι αξιωματικοί τους. Παράλληλα ειδοποιήθηκε τηλεφωνικά ο Διευθυντής του Ναυστάθμου, Υποναύαρχος Δημήτριος Βουδούρης, ώστε να λάβει τα αναγκαία μέτρα κατά των κινηματιών.

Το πρωί της 16ης Οκτωβρίου ο Τυπάλδος πληροφορήθηκε ότι τα θωρηκτά **Ύδρα**, **Σπέτσαι** και **Ψαρά** ετοιμάζονταν να αποπλεύσουν από το αγκυροβόλιο τους στο Κερατσίνι, ότι αποσπάσματα της Χωροφυλακής συλλάμβαναν κατώτερους αξιωματικούς του Ναυτικού στην Αθήνα και ότι η συγκοινωνία μεταξύ Πειραιά-Ναυστάθμου είχε διακοπεί. Ο Τυπάλδος, βλέποντας ότι είχε αποκλειστεί ο Ναύσταθμος, πίστεψε ότι ο Υπουργός των Ναυτικών Δαμιανός και ο Μοίραρχος Μιαούλης είχαν εξαπατήσει τον Ζορμπά και είχαν κινηθεί εναντίον του με σκοπό την εξόντωσή του. Αποφάσισε, λοιπόν, να λάβει αμυντικά μέτρα μέχρις ότου ο Ζορμπάς να παρέμβει για την προστασία του. Η πρώτη ενέργεια του Τυπάλδου ήταν να μεταβεί στο Διευθυντήριο του Ναυστάθμου, επικεφαλής αγήματος και να θέσει τον Υποναύαρχο Βουδούρη υπό κράτηση στο Διευθυντήριο της Υποβρύχιας άμυνας. Μόλις ο Τυπάλδος έγινε κύριος του Διευθυντηρίου του Ναυστάθμου έστειλε στον υπουργό των Ναυτικών πλοίαρχο Ιωάννη Δαμιανό το παρακάτω τηλεγράφημα:

«Κατόπιν τῶν κακοβούλων καὶ κακοπίστων μέτρων τῆς Κυβερνήσεως καὶ τινων ἄλλων, ἀναγκάζομαι νά λάβω μέτρα ἀμύνης, καταλαμβάνων τον Ναύσταθμον καὶ τὰ ὀκτῶ ἀντιτορπιλικά. Παρακαλῶ νά ἀποκατασταθῇ ταχέως ἡ συγκοινωνία Πειραιῶς-Ναυστάθμου, ἄλλως θ' ἀποκαταστήσω ἐγὼ ταύτην. Κρατῶ ὡς ἐγγύησιν τὸν διευθυντὴν τοῦ Ναυστάθμου διὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς συγκοινωνίας. Πάσαν ὑποπτον κίνησιν τῶν θωρηκτῶν θ' ἀποκρούσω».

Συγχρόνως εξέδωσε προς τους ναύτες, υπαξιωματικούς και αξιωματικούς του Ναυστάθμου την εξής Ημερήσια Διαταγή:

« Τό κίνημα τοῦ Γουδῆ δέν ἔδωσε τ' ἀποτελέσματα ἅτινα ἐπερίμενεν ὁ κόσμος, διότι οἱ διευθύνοντες δέν ἐτόλμησαν νά προβῶσιν εἰς ριζικά καί γενναῖα μέτρα, τιμωροῦντες αὐτούς πού ἔφεραν τήν Πατρίδα μας σέ τέτοια χάλια... Ἀπό τά κακά αὐτά δέν θά σωθῶμεν ἐάν δέν τιμωρήσωμεν ἐκείνους πού εἶναι ἡ αἰτία καί αὐτοί εὐρίσκονται εἰς τάς Ἀθήνας καί εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐδιοίκησαν τόν τόπον ἕως τώρα. Σᾶς παρακαλῶ, ἐν ὀνόματι τῆς κινδυνεύουσας Πατρίδος, νά πᾶμε εἰς τάς Ἀθήνας καί νά τοὺς τιμωρήσωμεν ἡμεῖς μέ τά χέρια μας. Εἵμεθα ἀπό τῆς στιγμῆς ταύτης, ναῦται, ἀξιωματικοί, υπαξιωματικοί, ὅλοι ἴσοι καί ἀληθινός ἀρχηγός μας εἶναι ἡ ἀγάπη τῆς Πατρίδος, πρὸς σωτηρίαν τῆς ὁποίας θά πάρωμεν τά ὅπλα πού ὑπάρχουν εἰς τήν Ἐφορειάν τοῦ Πυροβολικοῦ καί θά ἀναχωρήσωμεν διὰ τάς Ἀθήνας ».¹¹

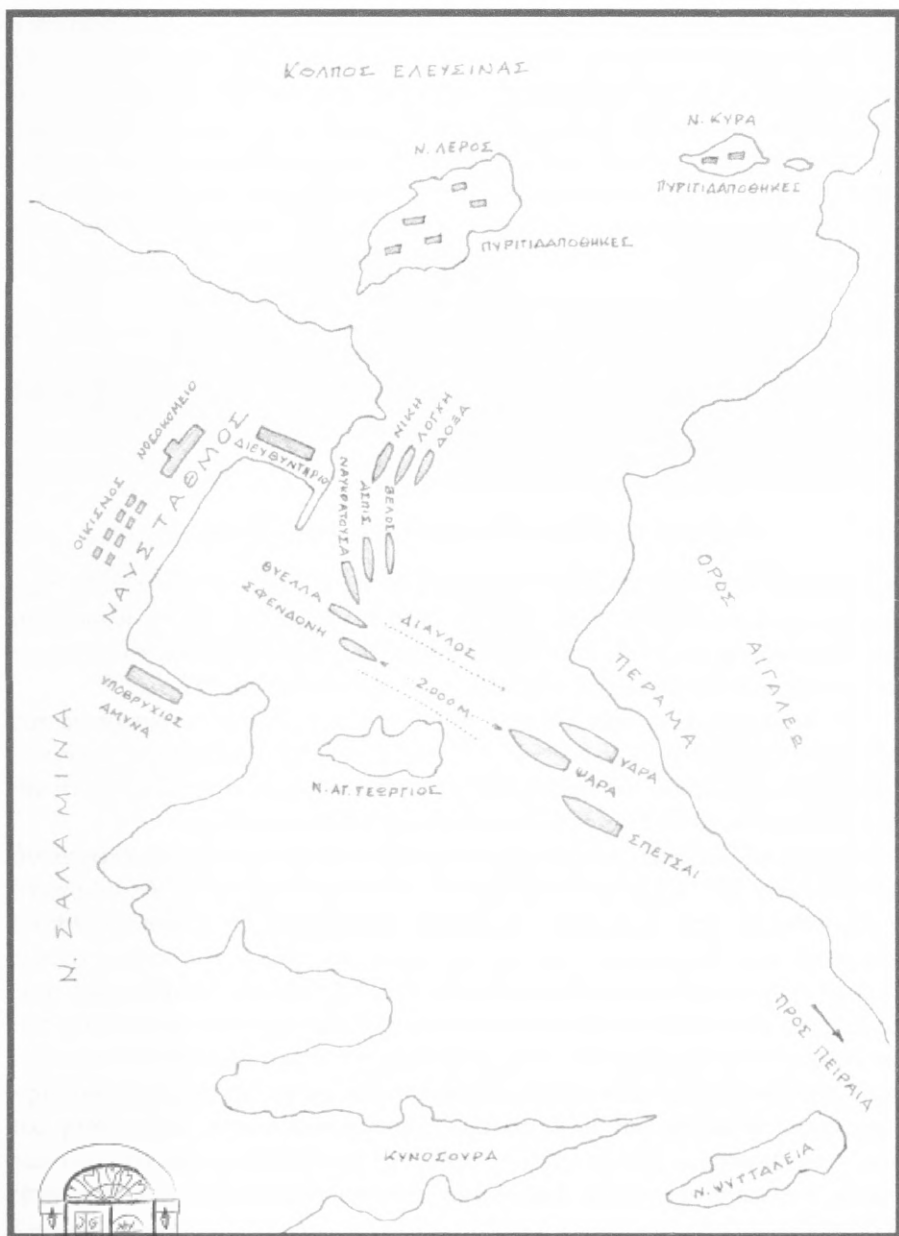
Το μεσημέρι εμφανίστηκαν στο Στενό του Ναυστάθμου τα τρία θωρηκτά σε θέση μάχης, ενώ τα αντιτορπιλικά Σφενδόνη και Θύελλα είχαν αποπλεύσει από τον Ναύσταθμο με κατεύθυνση τον Πειραιά. Ο Τυπάλδος που είχε επιβιβαστεί στην Σφενδόνη διέταξε τα αντιτορπιλικά Ναυκρατούσα, Ασπίς και Βέλος να πλησιάσουν στον δίαυλο του Ναυστάθμου με σκοπό να: «βοηθήσουν τήν **Σφενδόνην** καί τήν **Θύελλαν** ἐν ᾗ περιπτώσει ὁ μοίραρχος Μιαούλης ἐπιτίθετο κατ' αὐτῶν».

Ο Τυπάλδος, όπως γράφει στην Έκθεσή¹² των γεγονότων του κινήματός του, που συνέταξε στη φυλακή, πιστεύοντας ότι η κυβέρνηση του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη είχε πέσει και πως απέναντί του είχε «άνθρωπους ἐκπεσόντας τῆς ἀρχῆς καί πειρωμένους να κατακρατήσουν

11. Εφημερίδα Χρόνος της 49^{ης} Νοεμβρίου 1909.

12. Αρχείο Κ. Τυπάλδου, Ιστορικό Αρχείο Υπηρεσίας Ιστορίας Ναυτικού.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

Ο χάρτης της σύμπλοξης σύμφωνα με σχέδια του Κωνσταντού Τυπαλδού-Αλφονσάτου
 (Σχέδιο Α. Σιμάτος)

Το θωρηκτό Ψαρά. (Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού).

ταύτην διὰ τῶν πυροβόλων» αποφάσισε να εμποδίσει την είσοδο των θωρηκτῶν στον Ναύσταθμο. Ἀρχισε λοιπόν να βάλλει με τα πυροβόλα της **Σφενδόνης** εναντίον του προπλέοντος θωρηκτοῦ **Ψαρά**, το οποίο υποχώρησε και στη συνέχεια έβαλλε κατά του θωρηκτοῦ **Υδρα**.

Τα θωρηκτά ανταπέδωσαν τα πυρά και μία οβίδα κατάστρεψε τον κύριο ατμαγωγό της **Σφενδόνης**, θέτοντάς την εκτός μάχης και αναγκάζοντας τον Τυπάλδο να επιβιβαστεί στη **Ναυκρατούσα**, που στη συνέχεια έπαθε και αυτή ζημιές στον πρυμναίο τορπιλοσωλήνα.

Μετά από εικοσάλεπτη ανταλλαγή πυρών οι κινηματίες απέτυχαν να διασπάσουν τον κλοιό και επανήλθαν στον Ναύσταθμο, τα δε θωρηκτά αποσύρθηκαν στο Κερατσίνι. Κατά τη διάρκεια του κανονιοβολισμού βλήματα των θωρηκτῶν, για να κάμψουν το ηθικό των στασιαστών, έπεσαν στον οικισμό του Ναυστάθμου όπου ζούσαν οι οικογένειές τους καθώς και στο Ναυτικό Νοσοκομείο, αναγκάζοντας τους κατοίκους του οικισμού, το προσωπικό και τους ασθενείς του Νοσοκομείου να καταφύγουν στο βουνό για να σωθούν. Το αποτέλεσμα αυτής της «εμφύλιας» ναυμαχίας ήταν έξι νεκροί (τέσσερις στο αντιτορπιλικό **Σφενδόνη** και δύο στο Ναυτικό Νοσοκομείο), αρκετοί τραυματίες και σημαντικές ζημιές στα αντιτορπιλικά **Σφενδόνη**, **Ναυκρατούσα** και στο θωρηκτό **Υδρα**.¹³

Μετά την αποτυχία των αντιτορπιλικών να διασπάσουν τον κλοιό των θωρηκτῶν και την επιστροφή των θωρηκτῶν στο Κερατσίνι, πολλοί ναύτες εγκατέλειψαν τον Τυπάλδο και οι περισσότεροι στασια-

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΞΟΥΡΙΟΥ

13. Χαρατσής Σ., 1023 Αξιωματικοί και 22 κινήματα, τ. Α, σσ.46 και 48.

στές αξιωματικοί παραδόθηκαν στα αγήματα των θωρηκτών που είχαν ήδη αποβιβαστεί στη Σαλαμίνα. Ο Τυπάλδος με ομάδα συνεργατών του κατόρθωσαν το βράδυ από την ακτή Φανερωμένης της Σαλαμίνας να περάσουν απέναντι στην Ελευσίνα και από εκεί στον Πειραιά και στην Αθήνα, όπου μετά από μία εβδομάδα είχαν όλοι συλληφθεί από τα αποσπάσματα της Χωροφυλακής. Προφυλακίστηκαν στις φυλακές Αβέρωφ και στη συνέχεια στις φυλακές Συγγρού (εκεί που σήμερα βρίσκονται οι εργατικές κατοικίες του Ταύρου).

Τα γεγονότα στον Τύπο της εποχής

Για μεγάλο χρονικό διάστημα το κίνημα του Ναυστάθμου αποτέλεσε πρωτοσέλιδο δημοσίευμα στις εφημερίδες της εποχής. Αλλά και ο Γεώργιος Σουρής σχολίασε τα γεγονότα στον «Ρωμιό»¹⁴ με τον γνωστό σατιρικό του τρόπο:

«Κλαίω, κλαίω και στενάζω/ караβάκια μας φωνάζω./
Που σας βλέπω βουρκωμένα /τόσα μάτια σκλαβωμένα/
τι σας ήτανε γραμμένα/καράβια μας πτωχά/
να πιαστήτε μοναχά/ και να γίνει μεταξύ σας /
νέας ναυμαχίας θρήνος/στα Στενά της Σαλαμίνας.»

Ακόμη και ο ξένος Τύπος, με πρωτοσέλιδες ανταποκρίσεις από την Αθήνα, αναφέρθηκε στη «δεύτερη ναυμαχία της Σαλαμίνας». Χαρακτηριστικό παράδειγμα το δημοσίευμα της ιταλικής εφημερίδας «Corriere della Serra»,¹⁵ 1^{ης} Νοεμβρίου 1909, στο οποίο ο συντάκτης του αναρωτιέται αν η παράτολμη ενέργεια του Τυπάλδου οφείλεται στην κεφαλονίτικη τρέλα του. Το δημοσίευμα γράφει:

Typaldo e uno squilibrato?

“Il Luogotenente Typaldos e nato a Cefalonia, un paese dove la pazzia e una malattia relativamente commune. Del resto suo fratello mori recentemente in un manicomio. Comunque sia, egli era il principale candidato agli onori dell’apoteosi in questa terra del romanzo e dell’isterismo...”

Η δίκη των κινηματιών

Αν και το κίνημα Τυπάλδου ήταν καθαρά στρατιωτικό και έπρεπε να επιληφθεί το Ναυτοδικείο, ο πρωθυπουργός Μαυρομμάκης συγκαλέσε

14. Περιοδικό *Ρωμιός*, τευχ. 24^{ης} Οκτωβρίου 1909.

15. Πολλάτου Ε., Ένας «τρέλος» Κεφαλονίτης, μια ιταλική εφημερίδα και ένα... «Ζιζάνιο», σσ. 493-494, (βλ. Βιβλιογραφία).

συμβούλιο υπό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου, το οποίο αποφάσισε ότι το αδίκημα ήταν πολιτικό, επειδή στρεφόταν κατά της πολιτείας και ανέθεσε τον σχηματισμό της δικογραφίας στο Εφετείο.

Στις 14 Νοεμβρίου 1909 (π. ημερ.), εκδόθηκε βούλευμα του Συμβουλίου Πλημμελειοδικών Αθηνών¹⁶ στο οποίο περιγράφεται το κίνημα, από τη σύλληψη της ιδέας έως την οργάνωση και την εκτέλεσή του. Στο βούλευμα αυτό, από τους 75 αξιωματικούς του Ναυτικού που με οποιονδήποτε τρόπο έλαβαν μέρος στο κίνημα, παραπέμφθηκαν για να δικαστούν στο Κακουργιοδικείο οι :

– Σε βαθμό κακουργήματος ο Υποπλοίαρχος Κωνσταντίνος Τυπάλδος ως αρχηγός και ο Ανθυποπλοίαρχος Ιωάννης Δεμέστιχας ως υπαρχηγός της στάσης.

– Σε βαθμό κακουργήματος ως συναίτιοι και διευθύναντες αυτοπροσώπως τις επιχειρήσεις, ο Υποπλοίαρχος Βρασίδης Κλεομένης και οι Ανθυποπλοίαρχοι: Περικλής Δημουλής, Αριστείδης Κανάρης, Περικλής Ρεδιάδης, Καθώς και οι Σημαιοφόροι: Δημήτριος Οικονόμου, Γεώργιος Π. Μπούμπουλης, Ανδρέας Κολιαλέξης, Βασίλειος Ζωιόπουλος, Δημήτριος Λούνδρας, Δημήτριος Ζαλοκώστας, Γεώργιος Παπαγεωργίου, Δημήτριος Καζάκος, Ιωάννης Τσαμαδός, Δημήτριος Μελετόπουλος, και ο Υπίατρος Χρήστος Ζουμής.

– Σε βαθμό πλημμελήματος, ως συναίτιοι, ο Υποπλοίαρχος Δημήτριος Ζώρας, οι Ανθυποπλοίαρχοι Λεωνίδας Κανάρης, Κωνσταντίνος Φραγκόπουλος και οι Υποναυπηγοί Κλεόβουλος Παπαγεωργίου και Γρηγόριος Θεοφιλάτος.

Οι λοιποί, για τους οποίους δεν προέκυψαν αποχρώσεις ενδείξεις, απαλλάχτηκαν από κάθε κατηγορία. Τελικά με νέο βούλευμα του Συμβουλίου των Εφετών της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1909,¹⁷ οι κατηγορούμενοι χωρίστηκαν σε δύο νέες κατηγορίες. Στην πρώτη περιλαμβάνονταν ο Κ. Τυπάλδος ως αρχηγός, ο Ι. Δεμέστιχας ως υπαρχηγός και οι: Π. Δημουλής, Α. Κανάρης, Π. Ρεντιάδης και Β. Κλεομένης «...διότι αυτοπροσώπως διηύθυνον τὰς διαφόρους ἐπὶ τούτῳ ἐπιχειρήσεις» παραπεμπόμενοι στο Κακουργιοδικείο σε βαθμό κακουργήματος.

Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονταν οι: Δ. Ζώρας, Κ. Φραγκόπουλος, Γ. Παπαγεωργίου, Δ. Οικονόμου, Δ. Ζαλοκώστας, Α. Κολιαλέξης, Δ. Λούνδρας, Γ.Π. Μπούμπουλης, Δ. Μελετόπουλος, Β. Ζωιόπουλος, Δ. Καζάκος, Ι. Τσαμαδός, Α. Κανάρης, Χ. Ζουμής και Γ. Θεοφιλάτος ως συναίτιοι, παραπεμπόμενοι στο Κακουργιοδικείο σε βαθμό πλημμελήματος. Οι υπόλοιποι απαλλάχτηκαν από κάθε κατηγορία και αποφυλάχιστηκαν.

16. Εφημερίδα Χρόνος της 19^{ης} και της 21^{ης} Νοεμβρίου 1909.

17. Εφημερίδα Καιροί της 1^{ης} Ιανουαρίου 1910.

Η αμνηστία

Κατά τη διάρκεια της προφυλάκισής του, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο Τυπάλδος έγραψε έκθεση των γεγονότων, η οποία όταν διέρρευσε οι λεπτομέρειές της στις εφημερίδες της εποχής συνετέλεσε στη μεταστροφή της κοινής γνώμης, ώστε η αρχική οργή να μεταβληθεί σε συμπάθεια προς τους κινηματίες. Αξιωματικοί του Στρατού και του Ναυτικού υπέβαλαν πρωτόκολλο στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο με το οποίο τάσσονταν κατά της δικαστικής δίωξης. Επίσης συντεχνίες του Πειραιά και της Αθήνας επέδωσαν στον βασιλιά Γεώργιο υπόμνημα με το οποίο ζητούσαν την απονομή αμνηστίας στους κινηματίες¹⁸. Ανάλογα ψηφίσματα επέδωσαν στον Πρόεδρο της Βουλής και την Κυβέρνηση συντεχνίες της Πάτρας, σύλλογοι και οργανώσεις του εσωτερικού και της ομογένειας. Υπέρ της αμνηστίας τάχθηκε και η Κυβέρνηση του Στέφανου Δραγούμη που διαδέχθηκε αυτήν του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη. Ο βασιλιάς ήταν αντίθετος με την χορήγηση αμνηστίας, αλλά κάμφθηκε όταν η Επιτροπή του Στρατιωτικού Συνδέσμου, καθώς και κατώτεροι και ανώτεροι αξιωματικοί του Ναυτικού υπέγραψαν πρωτόκολλο για τη χορήγηση αμνηστίας,¹⁹ η οποία χορηγήθηκε σε όλους τους συμμετέχοντες στο Κίνημα της 16^{ης} Οκτωβρίου 1909 με το Β. Δ. της 25^{ης} Ιανουαρίου 1910 (π. ημερ.).²⁰ Τελικά οι κινηματίες αμνηστεύθηκαν χωρίς να δικαστούν και μάλιστα τους χορηγήθηκε εκπαιδευτική άδεια για το εξωτερικό, ώστε με την απομάκρυνσή τους «νά' επέλθει λήθη διὰ τὰ συμβάντα».

Η κατάληξη της ιστορίας είναι εντυπωσιακή. Η μεταστροφής της κοινής γνώμης υπέρ των κινηματιών, η μη διεξαγωγή της δίχης τους και τέλος η χορήγηση αμνηστίας είχαν ως αποτέλεσμα τη επιτυχή σταδιοδρομία των περισσότερων και τη συμμετοχή τους στους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Α' και Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Όσον αφορά τον Υποπλοίαρχο Κωνσταντίνο Τυπάλδο-Αλφονσάτο η μετέπειτα στρατιωτική πορεία του υπήρξε λαμπρή.²¹ Προήχθη σε Υποπλοίαρχο Α' τάξης στις 26/3/1910 (Αρχηγός Υποβρύχιας Άμυνας) και σε Πλωτάρχη στις 14/7/1910. Κατά τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο υπηρέτησε ως Κυβερνήτης του αντιτορπιλικού Νίκη (1912-1913) με το οποίο έλαβε μέρος στη Ναυμαχία της Λήμνου (1/3/1913) καθώς και στην απελευθέρωση της Λέσβου και Σάμου. Προήχθη σε Αντιπλοίαρχο την 1/7/1913 και διετέλεσε Διοικητής του 29ου Ναυτικού Συντάγματος. Συμμετείχε στις χερσαίες επιχειρήσεις του Β' Βαλκανικού Πολέμου και στην απελευθέρωση της Δυτικής Θράκης. Προήχθη σε Πλοίαρχο στις 13/4 1915 και

18. Εφημερίδα *Καιρός* της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1909.

19. Ζορμπά Ν., *Απομνημονεύματα...* κ.λπ. (βλ. Βιβλιογραφία).

20. Φ.Ε.Κ. Α' 38/1910

21. Δημητράκοπουλος Α., Ό.π.

χρημάτισε Διοικητής της Σχολής Ναυτικού Πυροβολικού και Επιθεωρητής Λιμενικών Έργων. Μετά την επικράτηση του Ελ. Βενιζέλου (Ιούνιος 1917) τέθηκε σε διαθεσιμότητα ως φιλοβασιλικός και στις 20/12/1917 σε αυτεπάγγελτη αποστρατεία. Με τη Μεταπολίτευση τον Νοέμβριο του 1920 επανήλθε στην μόνιμη υπηρεσία ως μηδέποτε αποστρατευθείς, προήχθη σε Υποναύαρχο στις 2/12/1920 και εξελέγη Πληρεξούσιος Κεφαλληνίας (1920-1922). Μετά την επανάσταση του Σεπτεμβρίου του 1922, αποστρατεύθηκε με αίτηση του. Ύστερα από το κίνημα του Κονδύλη (Αύγουστος 1926) ανακλήθηκε και επανήλθε στην μόνιμη υπηρεσία ως μηδέποτε αποστρατευθείς και διετέλεσε Γενικός Διευθυντής του Ναυστάθμου Σαλαμίνας (1922), Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού (1927) και γενικός Επιθεωρητής Ναυτικού (1929-1931). Αποστρατεύθηκε στις 19/1/1931 ως Αντιναύαρχος ε.α.

Συμπεράσματα

Όπως είδαμε, το κύριο αίτημα της ομάδας των κατώτερων αξιωματικών, της οποίας ηγήθηκε ο Τυπάλδος, ήταν η απομάκρυνση σημαντικού αριθμού ανώτερων αξιωματικών του Ναυτικού. Η αντίθεση μεταξύ κατώτερων και ανώτερων αξιωματικών είχε αρχίσει όταν οι νεαροί απόφοιτοι της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων, που ιδρύθηκε μόλις το 1884, υπερτερούσαν σε επαγγελματικές γνώσεις σε σύγκριση με τους «εμπειρικούς» αρχαιότερους τους. Η αντίθεση αυτή κορυφώθηκε μετά τον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897 και τον καταλογισμό ευθυνών στους ανώτερους αξιωματικούς για την αναποτελεσματικότητα του Στόλου.

Ο Τυπάλδος μετά την άρνηση του Υπουργού των Ναυτικών να ικανοποιήσει άμεσα το αίτημα της απομάκρυνσης των ανώτερων αξιωματικών, πίστεψε πώς μόνο με δυναμικές ενέργειες θα μπορούσε να το επιτύχει, έχοντας μάλιστα και την υποστήριξη του Ζορμπά.

Είναι άξια απορίας η απόφασή του να επιτεθεί με τα αντιτορπιλικά και τον ελαφρύ οπλισμό τους (πυροβόλα διαμετρήματος 76 και 57 χιλιοστών) εναντίον των θωρηκτών που διέθεταν βαρύ οπλισμό (πυροβόλα 270 και 150 χιλιοστών). Πιθανόν, ο Τυπάλδος δεν γνώριζε ότι ο Μοίραρχος Μιαούλης είχε θέσει υπό κράτηση τους υποστηρικτές του, κατώτερους αξιωματικούς των θωρηκτών, και πίστευε ότι αυτοί θα απέτρεπαν την ανταπόδοση των πυρών από τα θωρηκτά, τα οποία θα υποχωρούσαν.

Η σχετικά εύκολη κατάληψη του Ναυστάθμου και των αντιτορπιλικών ενθάρρυνε τον Τυπάλδο, ο αποκλεισμός όμως του Ναυστάθμου από τα θωρηκτά ακύρωσε τα σχέδιά του για τον κατάπλου των αντιτορπιλικών και των τορπιλοβόλων στον Πειραιά, αναγκαία προϋπόθεση για την επιτυχία του κινήματος.

Δεν είμαστε βέβαιοι ότι το κίνημα του Τυπάλδου επηρέασε θετικά τις μετέπειτα εξελίξεις που συνέτειναν στην βελτίωση της κατάστασης στο Ναυτικό. Πάντως, πρέπει να αναφερθεί ότι η έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων βρήκε αποστρατευμένους όλους τους αξιωματικούς τους μη προερχόμενους από τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, εκτός από τους Παύλο Κουντουριώτη, Ιωάννη Δαμιανό και Πέτρο Γκίνη, δηλαδή εκείνους ακριβώς που επεδίωκε ο Τυπάλδος. Επίσης μετακλήθηκε ο Άγγλος Ναύαρχος Tufnell επικεφαλής της Αγγλικής Αποστολής που παρέμεινε στην Ελλάδα μέχρι το 1913 και επιτέλεσε μεγάλο έργο στον τομέα της οργάνωσης και εκπαίδευσης του Ναυτικού. Τέλος η αγορά του θωρηκτού **Αβέρωφ** δικαίωσε τον Τυπάλδο που θεωρούσε την αγορά του εθνική ανάγκη και παρενέβη δυναμικά κατά του Υποπλοιάρχου Λυκούργου Τσουκαλά, που πρωτοστατούσε σε ομάδα αξιωματικών ενάντιων στην αγορά του ιταλικού πλοίου και ο οποίος έκρινε το **Αβέρωφ** ως «έντελῶς ἀκατάλληλον» για το Ελληνικό Ναυτικό.

Γεγονός είναι, όμως, ότι ο Υποπλοίαρχος Κωνσταντίνος Τυπάλδος-Αλφονσάτος με το «αντικίνημά» του επανέφερε στο προσκήνιο τα αιτήματα του Στρατιωτικού Συνδέσμου, που εξαιτίας της ανεπάρκειας και της απροθυμίας των πολιτικών δυνάμεων της χώρας είχαν υποτονήσει και κρίθηκε αναγκαία η μετάκληση του Ελευθερίου Βενιζέλου για την υλοποίησή τους.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

 ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασπρέας Γ., *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1960*, τ. Α', Αθήναι 1965.
- Βερέμης Θ., *Ο Στρατός στην Ελληνική Πολιτική. Από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα 2000.
- Δημητρακόπουλος Α., Αντιναύαρχος Π.Ν., *Βιογραφικό λεξικό των αποφοίτων της Σχολής Ναυτικών Δοκίμων*, τ. Β', Αθήνα 2006.
- Δημητρακόπουλος Α., Αντιναύαρχος Π.Ν., *Ιστορία του Πολεμικού Ναυτικού 1874-1912*, τόμος Α και Β, Πειραιάς 2015.
- Ζορμπάς Ν., Υποστράτηγος, *Απομνημονεύματα ή πληροφορίες περί των συμβάντων κατά την διάρκεια της Επαναστάσεως της 15ης Αυγούστου 1909*, Αθήναι 1925.
- Μελάς Σ., *Απαντα*, τ. Θ' (Η Επανάσταση του 1909), Αθήνα 1957.
- Παπαφλωράτος Ι., *Η συμμετοχή του Πολεμικού Ναυτικού στο κίνημα στο Γουδί και το «αντικίνημα» Τυπάλδου*, Ναυτική Επιθεώρηση, τ. 589, 2014.
- Πολλάτου Ε., Ένας «τρελός» Κεφαλονίτης, μια ιταλική εφημερίδα και ένα... «ζιζάνιο»: Ανιχνεύοντας τις αρχές της σατιρικής τέχνης, *Κεφαλληνιακά χρονικά* τόμος 12, σελ. 479-494, Αργοστόλι 2010.
- Στεφανίδης Α., «Οκτώβριος 1909, το κίνημα του Υποπλοιάρχου Τυπάλδου και η πρώτη εμφύλια ναυμαχία του σύγχρονου Ελληνικού Ναυτικού», *Πόλεμος και Ιστορία* τ. 76, σσ. 14-27 2004.
- Τσιλιβίγκος Α., Πλοίαρχος (Ο) Π.Ν., *Τα κινήματα του Ναυτικού στον Ναύσταθμο Σαλαμίνας κατά τον 20° αιώνα*, Ναυτική Επιθεώρηση, τ. 580, σσ. 24-27, 2012.
- Χαρατσής Σ., Υποπλοίαρχος Π.Ν., *1023 Αξιωματικοί και 22 Κινήματα*, τ. Α', Αθήναι 1985.

ΕΝΣΩΜΑΤΩΜΕΝΕΣ ΣΚΗΝΟΘΕΤΙΚΕΣ ΟΔΗΓΙΕΣ ΚΑΙ ΟΨΕΙΣ ΜΕΤΑΘΕΑΤΡΙΚΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ *PHAEDRA* ΤΟΥ ΣΕΝΕΚΑ*

Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 ο Νίκος Χουρμουζιάδης εγκαινίασε¹ μία νέα κατεύθυνση στην έρευνα του Αρχαίου Ελληνικού Θεάτρου εισάγοντας μία καινούργια μέθοδο προσέγγισης και μελέτης του. Δημοσιεύοντας το 1965 εν είδει μονογραφίας τη διδακτορική του διατριβή, με τίτλο *Production and Imagination in Euripides: Form and Function of the Scenic Space*,² ο Χουρμουζιάδης ήταν ο πρώτος που άρχισε να βλέπει τα δραματικά κείμενα ως θεατρικές παραστάσεις, χωρίς βέβαια να αναίρει και τη λογοτεχνική τους υπόσταση.

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Ernst A. Schmidt, Ομότιμο Καθηγητή Λατινικής Φιλολογίας στο Universität Tübingen, που μου έστειλε το άρθρο του «Der dramatische Raum der Tragödien Senecas. Untersuchungsprogramm und Illustrationen zu Raumregie und Raumsemantik», την Dr. Kathryn Balsley, διδάσκουσα στο Stanford University, που επίσης δέχτηκε να μου στείλει ένα αντίγραφο της ομιλίας της «Styling Hair, Styling Character: Female *Habitus* in Seneca's Tragedies», την Καίτη Διαμαντάκου-Αγάθου, Επίκουρη Καθηγήτρια στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών για μερικές χρήσιμες παρατηρήσεις της, καθώς και την Ελένη Γκαστή, Επίκουρη Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για τις διορθώσεις που μου πρότεινε. Είναι αυτονόητο πως λάθη, αστοχίες και αβλεψίες στην παρούσα εργασία επιβαρύνουν αποκλειστικά και μόνο εμένα!

1. Στον έπαινο που συνέγραψε για το Χουρμουζιάδη, εν όψει της επιτιμοποίησής του στο Τμήμα Θεάτρου της Σχολής Καλών Τεχνών του ΑΠΘ, η Σταμούλη (2010: 168) μεταξύ άλλων αναφέρει: «Η διατριβή του είναι το πρώτο βιβλίο που προσπαθεί να περιγράψει τη μορφή και τη λειτουργία του κλασικού θεάτρου στην Αθήνα, εν προκειμένω του θεάτρου του Διονύσου».

2. Για μια ευσύνοπτη επισκόπηση των διθυραμβικών κριτικών που έλαβε το βιβλίο του Χουρμουζιάδη βλ. Sifakis (2013: 4, σημ.3).

• Ο Βασίλειος Δημογλίδης είναι Μεταπτυχιακός Φοιτητής Κλασικής Φιλολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Τη μεθοδολογία και την οπτική του Χουρμουζιάδη καθιέρωσε δεκαεφτά χρόνια αργότερα ο Oliver Taplin.³ Αρχικά ο Taplin (1977α) εξετάζοντας το ζήτημα εάν οι αρχαίοι Έλληνες δραματουργοί έγραψαν σκηνοθετικές οδηγίες στα έργα τους με την μορφή των σημειώσεων (*marginalia*, παρεπιγραφές) α-ποφαίνεται πως κάθε τέτοια οδηγία εγγράφεται στις λέξεις του έργου.⁴ Την ίδια χρονιά ο Taplin (1977β) δημοσιεύει το βιβλίο του *The Stagecraft of Aeschylus: The Dramatic Use of Exits and Entrances in Greek Tragedy*,⁵ όπου εξετάζονται ζητήματα σκηνικής εκτέλεσης των αισχύλειων έργων, και την επόμενη χρονιά [Taplin (1978)] στο βιβλίο του *Greek Tragedy in Action*⁶ εξετάζει ζητήματα σκηνικής πραγμάτωσης της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας, όπως εισόδους - εξόδους ηθοποιών, οπτικό θέαμα, σκηνικά αντικείμενα, χειρονομίες, κ.ά.

Όσον αφορά τις τραγωδίες του Σενέκα, και όπως πληροφορούμαστε από τον Boyle (1987α:134 και 2008: 92), τα λατινικά χειρόγραφα των τραγωδιών που αποδίδονται στο Σενέκα δεν περιλαμβάνουν σκηνοθετικές οδηγίες, παρά μόνο τις επικεφαλίδες των σκηνών, όπου αναφέρονται και τα ομιλούντα πρόσωπα της εκάστοτε σκηνής. Ωστόσο, όπως αναφέρει πάλι ο Boyle (2008: xli), η πρόσφατη έρευνα έχει δείξει πως στα δραματικά κείμενα του Σενέκα παρεισφρέουν έμμεσες σκηνοθετικές οδηγίες.

Αν και στο ρωμαϊκό δράμα δεν έχει εφαρμοστεί ευρέως αυτή η μεθοδολογία,⁷ αξίζει να αναφερθούν τρεις μελέτες που επηρέασαν γόνι-

3. Η κυριότερη αντίδραση στον Taplin, η οποία πυροδότησε έναν ακαδημαϊκό διάλογο, ήταν αυτή του Goldhill (1986), που θεώρησε πως το αρχαίο κείμενο δεν μπορεί να εξασφαλίσει βέβαιες σκηνοθετικές πληροφορίες. Σχετικά βλ. Ρενιέρη (2007: 1, σημ.1). Για μια θεωρητική συζήτηση που αφορά τη μετατόπιση του ερευνητικού ενδιαφέροντος των φιλολόγων από την αντιμετώπιση των δραματικών κειμένων ως λογοτεχνίας στην αντιμετώπισή τους ως θεάτρου και σκηνικής εκτέλεσης, καθώς και για τη συμβολή του Taplin σε αυτήν τη μετατόπιση ενδεικτικά βλ. Διαμαντάκου-Αγάθου (2007β: 30-32). Για μια επισκόπηση της βιβλιογραφίας μέχρι και το 1997 που αφορά σε αυτό που η αγγλική βιβλιογραφία ονόμασε *stagecraft* στο αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό δράμα βλ. το πρώτο μέρος της διδακτορικής διατριβής της Plant (1999: 4-41).

4. Taplin (1977α: 130. και 1977β: 28).

5. Ο Davidson (2005: 194-195) για την τεράστια επίδραση που άσκησε στους κλασικούς φιλολόγους το συγκεκριμένο βιβλίο του Taplin γράφει: «It was Taplin's book, however, that had the greatest impact on a greater number of scholars working in the classical field, coming as it did at a time when a wider interest in theater studies in general was developing».

6. Το βιβλίο έχει μεταφραστεί το 1988 στα Ελληνικά από το Β.Δ. Ασημουήτη και με τίτλο *Η αρχαία ελληνική τραγωδία σε σκηνική παρουσίαση*.

7. Ενδεικτικά και σύντομα υπενθυμίζουμε πως όσον αφορά το Αρχαίο Ελληνικό Δράμα υπάρχουν οι μελέτες του Taplin (1977β) για τον Αισχύλο, του Seale (1982) για το Σοφοκλή, του Halleran (1985) για τον Ευριπίδη, του Dearden (1976) για τον Αριστοφάνη και του Frost (1988) για το Μένανδρο, ενώ στο Λατινικό Δράμα του Marshall (2006) για τη

μα τη συγγραφή της παρούσας ερευνητικής πρότασης. Πρόκειται για το άρθρο των Fortey & Glucker (1975), «Actus Tragicus: Seneca on Stage», στο οποίο οι ερευνητές εξετάζουν ζητήματα σκηνοθεσίας της *Phaedra*, στηριζόμενοι μόνο στις πρόδηλες σκηνοθετικές οδηγίες που παρέχει το κείμενο. Σημαντική στάθηκε και η μελέτη του Sutton (1986: 50-53),⁸ *Seneca on Stage*, στην οποία ο μελετητής εξετάζει τα σκηνοθετικά ζητήματα των τραγωδιών του Σενέκα. Συγκεκριμένα στις σελίδες 50-53 ασχολείται με τη *Phaedra* παραθέτοντας μόνο τους στίχους στους οποίους παρατηρούνται αρίδηλες σκηνοθετικές οδηγίες χωρίς όμως να τις αναλύει και χωρίς να ερευνά τυχόν λανθάνουσες. Τέλος, οφείλουμε να αναφέρουμε την έντονη επίδραση που δεχτήκαμε από την πρόσφατη μελέτη του Thomas Kohn (2013),⁹ *The Dramaturgy of Senecan Tragedy*, στην οποία και ο τελευταίος με τη σειρά του φαίνεται να έχει επηρεαστεί από τη μεθοδολογία των Taplin και Sutton.¹⁰

Βασισμένοι, λοιπόν, στη μεθοδολογία του Taplin, και στα τρία παραπάνω μελετήματα θα επιχειρήσουμε στην παρούσα εργασία να εξετάσουμε τη *Phaedra* του Σενέκα από αυτήν τη σκοπιά.¹¹ Πιο συγκεκριμένα, θα παραθέσουμε και θα αναλύσουμε όλα εκείνα τα ακριβή λεξιλογικά δεδομένα τα οποία επιτρέπουν να διαμορφώσει κάποιος μία ορισμένη εικόνα για τη σκηνοθεσία της τραγωδίας αυτής. Αν και, όπως ισχυρίζεται ο Martin (2011: 43), «από την ύστερη αρχαιότητα και έπειτα οι αναγνώστες αντιμετωπίζουν τα δραματικά έργα, τις περισσότερες φορές, ως κείμενα», εδώ η *Phaedra* εξετάζεται περισσότερο ως μία εν δυνάμει θεατρική παράσταση, και λιγότερο ως λογοτεχνία. Το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στη σκηνική παρουσίαση/πραγμάτωση του παρόντος δράματος, ενώ άλλες όψεις (με μόνη εξαίρεση τις μεταθεατρικές) δεν εξετάζονται εδώ, χωρίς φυσικά να αμφισβητείται η μεγάλη σημασία και σπουδαιότητα αυτών.

Προγραμματικά αξίζει να αναφερθεί ότι το να «αποκαταστήσει» κάποιος το εκατό τοις εκατό της σκηνοθεσίας ενός Αρχαίου Ελληνικού ή Ρωμαϊκού Δράματος είναι προφανώς αδύνατο, είτε βασιστεί στις ενσω-

ρωμαϊκή κωμωδία, του Slater (1985) για τον Πλάυτο, του Sutton (1986) και του Kohn (2013) για το Σενέκα.

8. Δυστυχώς δεν κατέστη εφικτή η πρόσβαση στο παρόν βιβλίο, πάρα μόνο στις σελίδες (50-53), τις οποίες βρήκαμε στο διαδίκτυο. Στο βιβλίο παραπέμπει στη βιβλιογραφία του κάνοντας ταυτόχρονα μία σύντομη κριτική και ο Mayer (2002: 126).

9. Ιδιαίτερα για τη *Phaedra* βλ. σσ.66-80.

10. Όπως αναφέρει και στην κριτική του ο Dodson-Robinson (2013).

11. Ο Ringer (1998: 9-10) επισημαίνει πως πρέπει να δοθεί προσοχή στις όψεις μιας τραγωδίας, τις οποίες ο ίδιος αποκαλεί *performative*, σχετιζόμενες με άλλα λόγια με την επί σκηνής παράστασή της. Ο ερευνητής μάλιστα χαρακτηριστικά αναφέρει πως «a play can be fully comprehended only in performance with actors and audience».

ματωμένες σκηνοθετικές οδηγίες (αρίδηλες και πλάγιες/κρυπτικές) του έργου ή ακόμα και στις παρεπιγραφές (όπου τυχόν αυτές υπάρχουν, π.χ. στον Αριστοφάνη).¹² Είναι δυνατό π.χ. να γνωρίζει κάποιος με βεβαιότητα ποια ήταν η ακριβής ενδυμασία ενός δραματικού προσώπου, την κινήσιολογική έκφραση του σώματος ή πώς ακριβώς αποτυπώθηκε η έκφραση της οδύνης σε ένα πρόσωπο ή προσωπίο, κλπ.;¹³ Επίσης, ως μη ξεχνούμε το γεγονός ότι υπάρχει ακόμη και η πιθανότητα να μην εγγραφονται στο κείμενο σκηνοθετικές επιλογές που όμως εκτελούνταν επί σκηνής.¹⁴ Ως εκ τούτου θα παραμείνουμε στην εξέταση μόνο των όρων, που παραπέμπουν με σχετική βεβαιότητα σε σκηνοθετικές τροπές της τραγωδίας.

Γνωρίζουμε, ακόμη, το πρόβλημα των τραγωδιών του Σενέκα,¹⁵ το ερώτημα δηλαδή εάν ανέβηκαν επί σκηνής στην αρχαιότητα ή εάν προοριζόνταν μόνο για δημόσιες αναγνώσεις, *recitatio*.¹⁶ Στη σχετική βιβλιογραφία εντοπίζονται και οι δύο τάσεις. Οι Herrmann (1924: 153-232), Calder (1975: 32-35), Boyle (1987β: 78-101) και (2008: xlii), Stroh & Breitenberg (1994), και Fischer (2008: 5, σημ.13) υποστηρίζουν ότι οι τραγωδίες του Σενέκα παρουσιάστηκαν στη σκηνή. Την άποψη αυτή αρνούνται οι Zwierlein (1966), Fantham (1982: 49), Tarrant (1985: 15), Frank (1995: 42) και Kugelmeier (2007: 233). Ο Tarrant βέβαια αφήνει ένα ενδεχόμενο τα δράματα να γνώρισαν σκηνική εκτέλεση κατά τη διάρκεια της ζωής του Σενέκα. Την αντίθεσή του προς τη θέση της Fantham εκφράζει ο Ahl (1986: 26) ο οποίος, για να στηρίξει την επιχειρηματολογία του υπέρ της σκηνικής πραγμάτωσης των τραγωδιών, επικαλείται τις έντονες στιχομυθίες. Θεωρεί πως αυτές χρειάζονται ηθοποιούς για να εκτελεστούν και όχι απλούς αναγνώστες. Ο μελετητής βέβαια υποστηρίζει πως τα δράματα του Σενέκα, παρά το ότι παρέχουν λαβές

12. Τον προβληματισμό αυτό μας έθεσε η Κ. Διαμαντάκου-Αγάθου και την ευχαριστούμε ιδιαίτερα γι' αυτό.

13. Για τις δυσκολίες «αποκατάστασης» του συνόλου της σκηνοθεσίας ενός αρχαίου δράματος βλ. Διαμαντάκου-Αγάθου (2007β: 32-35). Η ίδια γράφει χαρακτηριστικά στη σ. 34: «... ο σύγχρονος μελετητής πρέπει εξ αρχής να αποκλείσει τη φιλόδοξη πιθανότητα ότι θα μπορέσει ποτέ να αποκαταστήσει την ακριβή εικόνα...μια αρχαίας θεατρικής παράστασης...». Βλ. και την άποψη του Kohn (2013: 4) ότι είναι αδύνατο να ανευρεθεί η «σωστή» ή η «αυθεντική» σκηνοθεσία των τραγωδιών του Σενέκα λόγω της έλλειψης της διδασκαλίας.

14. Σχετικά βλ. Διαμαντάκου-Αγάθου (2007β: 45).

15. Για το ζήτημα αυτό ενδεικτικά βλ. Fitch (2000), Fischer (2008: 5, σημ.13), Dodson-Robinson (2011: 180), Παπαδόδμου (2011: 12, σημ.4), Kohn (2013: 6-14), και Ράιος (2015: 72-74).

16. Ο Conte (2009α: 214, και 2009β: 252) ορίζει ως *recitatio* «την πρακτική των δημόσιων αναγνώσεων προς την κατεύθυνση μιας “προδημοσίευσης” των νέων κειμένων», και την «ανάγνωση ενός λογοτεχνικού κειμένου ενώπιον επιλεγμένου ακροατηρίου».

για την ανασύνθεση της σκηνικής τους εκτέλεσης, δεν παραστάθηκαν σε μεγάλα δημόσια θέατρα, αλλά σε ιδιωτικές οικίες.

Τέλος, υπάρχουν και μελετητές οι οποίοι προτιμούν να αποστασιοποιηθούν και να μην πάρουν θέση είτε για να αποφύγουν άεναες συζητήσεις είτε γιατί το ζήτημα αυτό δεν εντάσσεται στην προβληματική της εργασίας τους. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η μελέτη των Motto & Clark (1988: 2) στην οποία οι μελετητές προγραμματικά δηλώνουν πως δεν θα ασχοληθούν με το εν λόγω ζήτημα, καθώς και του Boyle (³2003: 11), που θεωρεί πως, παρά το ότι είναι πιθανό να μην μάθουμε ποτέ αν τελικά οι τραγωδίες του Σενέκα ανέβηκαν στη σκηνή, σε κάθε περίπτωση τα δράματα είναι γραμμένα, έτσι ώστε να μπορούν να παρασταθούν.¹⁷ Ο Boyle (2008: xl, σημ.67) μάλιστα για να υποστηρίξει ότι οι τραγωδίες είναι «performable», ικανές δηλαδή να παρασταθούν επί σκηνής, επικαλείται τις σύγχρονες παραστάσεις των τραγωδιών του Σενέκα στη σύγχρονη Ιταλία, Γαλλία, Ισπανία, Ελβετία και Αγγλία. Ως υπόθεση εργασίας θεωρούμε ότι η *Phaedra* πράγματι ανέβηκε επί σκηνής, και προς την κατεύθυνση αυτή εξετάζουμε τις όψεις της προσκηνοθεσίας που εγγράφονται στο κείμενο.

Ωστόσο, η παρούσα μελέτη έχει και ένα δεύτερο στόχο, άμεσα εξαρτώμενο από τον κύριο: θα ερευνηθεί δηλαδή πότε και κατά πόσο κάποιες από αυτές τις οδηγίες αποτελούν ταυτόχρονα και δείκτες μεταθεατρικότητας. Συνεπώς, η μελέτη μας εντάσσεται στο πλαίσιο που ορίζει το δίπολο σκηνοθετικές οδηγίες και μεταθεατρικότητα¹⁸ και αποσκοπεί να αναδείξει όψεις της συνάφειάς τους που απαντούν στο έργο *Phaedra*.

Πριν περάσουμε στην ανάλυση του κειμένου της *Phaedra*, κρίνουμε αναγκαίο να προτάξουμε κάποιες διευκρινιστικές παρατηρήσεις σχετικά με το δίπολο σκηνοθετικές οδηγίες - μεταθέατρο. Σκηνοθετικές οδηγίες¹⁹ κατ' ουσίαν είναι ενδοκειμενικοί δείκτες, οι οποίοι φανερώνουν την ταυτότητα των προσώπων και την εξωτερική τους εμφάνιση. Αφορούν τον ενδυματολογικό κώδικα, αλλά και σωματικά γνωρίσματα, όπως είναι οι ουλές, τα τραύματα κ.ά. Επιπροσθέτως, οι ενδοκειμενικοί αυτοί δείκτες προοιωνίζονται ή παραπέμπουν στην είσοδο, την παρου-

17. Βλ. ακόμα Sutton (1984: 301), Boyle (2008: xl) και Ράιος (³2015: 73).

18. Για μια ανάγνωση των τραγωδιών του Σενέκα υπό το πρίσμα του μεταθέατρου ενδεικτικά βλ. Boyle (²2003) και Schiesaro (2003). Για έναν αρκετά σύντομο βιβλιογραφικό κατάλογο των κλασικών φιλολόγων που έχουν ασχοληθεί με το μεταθέατρο στο Αρχαίο Δράμα βλ. Lada-Richards (2008: 461, σημ.12).

19. Για τον ορισμό βλ. Pavis (1998: 355–357), όπου αναφέρεται πως οι σκηνοθετικές οδηγίες περιλαμβάνουν «names of characters, indications of entrances and exits, descriptions of space, notations on acting».

σία, αλλά και την αποχώρηση των προσώπων από τη σκηνή και πιο σπάνια στις κινήσεις του σώματος και τις χειρονομίες. Τέλος, δεν πρέπει να παραλειφθεί το γεγονός ότι είναι πιθανό να δηλώνουν την ύπαρξη σκηνικών αντικειμένων,²⁰ όπως σταμνών, ξιφών, υδριών, κ.ά., το χρονικό και σκηνικό²¹ - γεωγραφικό²² εντοπισμό του δράματος καθώς και τη θεατρική διαδικασία *per se*. Με άλλα λόγια, ότι βοηθάει στην ανασύσταση ενός μέρους, μικρότερου ή μεγαλύτερου, της σκηνοθεσίας ενός θεατρικού έργου της αρχαιότητας.

Η Κιμισκίδου (2007: 26) ορίζει τις σκηνοθετικές οδηγίες στο Ρωμαϊκό Δράμα ως κειμενικές επισημάνσεις, οι οποίες σκοπό έχουν «να επιστήσουν την προσοχή των θεατών σε ορισμένα σημεία ... και να ενεργοποιήσουν ίσως τη φαντασία των ενδεχόμενων ακροατών». Ο Schmidt (2014: 532) σε ένα σημαντικό του άρθρο, όπου εξετάζει το χώρο και το χρόνο στα δράματα του Σενέκα, επιχειρεί έναν ομολογουμένως ενδιαφέροντα διαχωρισμό των όρων «stage directions» και «figure directions». Ο πρώτος όρος περιλαμβάνει, σύμφωνα με τον ερευνητή, οδηγίες που αναφέρονται μεταξύ άλλων στην πρόσοψη της σκηνής, σε σκηνικά και άλλα υλικά αντικείμενα, και σε κοστούμια. Για τον άλλο όρο γράφει ο Schmidt: «The term “figure direction” subsumes the entries and exits, movements, postures, gestures, and actions of the figures». Ο μελετητής διατείνεται πως η διαφορά της ορολογίας αντιστοιχεί στη διάκριση ανάμεσα στους παράγοντες που συνιστούν το υλικό υπόβαθρο ενός έργου (stage directions) και σε αυτούς που αποτελούν στοιχεία της δραματικής πράξης (figure directions).

20. Για τον ορισμό του όρου «σκηνικό αντικείμενο» πολύ ενδεικτικά βλ. Fischer-Lichte (2007: 51–55). Ο Pavis (1998: 289) τα ορίζει ως «Stage objects (not including scenery and costumes) used or handled by the actors in the course of the play».

21. Ο σκηνικός εντοπισμός είναι με άλλα λόγια ο σκηνικός χώρος του δράματος. Ο Χουρμουζιάδης (1991: 20) ορίζοντάς τον αναφέρει πως είναι «η συγκεκριμένη φυσιογνωμία του μέρους εκείνου του θεάτρου που πρόκειται να φιλοξενήσει ένα έργο». Ο σκηνικός εντοπισμός ενός δράματος είναι κάτι πολύ συγκεκριμένο. Πρόκειται παραδείγματος χάριν για μια οικία ή για ένα βασιλικό ανάκτορο προστά από το οποίο πραγματώνεται η θεατρική παράσταση και περιγράφεται σαφώς μέσα στο ίδιο το θεατρικό το κείμενο. Ο Beare (1964: 177) αναφερόμενος στη σκηνή του ρωμαϊκού θεάτρου και τα μέρη που την αποτελούσαν διατείνεται πως τα μόνα στοιχεία που διαθέτουμε για αυτά είναι το ίδιο το κείμενο και συγκεκριμένα «the words which the dramatists put into the mouth of their characters».

22. Ο γεωγραφικός εντοπισμός του δράματος είναι κάτι ευρύτερο σε σχέση με το σκηνικό εντοπισμό. Πρόκειται παραδείγματος χάριν για μια χώρα, μια πόλη ή μια ευρύτερη γεωγραφική περιοχή. Αξίζει να αναφέρουμε και τον όρο «δραματικός χώρος», ο οποίος ορίζεται από τον Schmidt (2014: 538) ως το άθροισμα των τόπων δράσης ενός δράματος: του αναπαριστάμενου, όπου λαμβάνει χώρα το δράμα, και του εξωσκηνικού/ φανταστικού, στο βαθμό βέβαια που αυτός ο χώρος συνδέεται με το δράμα. Για το δραματικό χώρο στο Σενέκα βλ. Schmidt (2001).

Ανεξάρτητα από τους όρους που χρησιμοποιούνται, ουσιαστικά αυτές οι σκηνοθετικές κειμενικές επισημάνσεις αποτυπώνουν τον προβληματισμό του ποιητή σε ζητήματα θεατρικής αναπαράστασης (θέαμα) και πρόσληψης (θεατής) του έργου, και ως εκ τούτου μεταφέρουν κατά μία έννοια ένα μεταθεατρικό σχόλιο.

Στα συστατικά στοιχεία του όρου μεταθέατρο²³ εντάσσεται ο υψηλός βαθμός αυτεπίγνωσης του έντεχνου χαρακτήρα του έργου, καθώς και των συνθηκών της θεατρικής αναπαράστασης [Γκαστή (2009: 15, σημ. 13)]. Τα μεταδραματικά επίπεδα που ανιχνεύονται στις τραγωδίες του Σενέκα και συναρτώνται με την αναστοχαστική του τάση²⁴ ως προς τη λειτουργία του έργου αναδεικνύουν την πολυπλοκότητα της σύνθεσης αυτών των τραγωδιών [Schiesaro (2003: 14-15)].

Στο «θεατροποιημένο κόσμο» («The theatricalised wor(l)d») των τραγωδιών του Σενέκα ο σκηνικός λόγος («theatricalised wor(l)d») έχει τη δύναμη να αναδιπλασιάζει τη θεατρική ψευδαισθήση στήνοντας ένα θέατρον ἐν θεάτρῳ,²⁵ όπου τα πρόσωπα του έργου αποτελούν ένα είδος ενδοδραματικού σκηνοθέτη, που αναδεικνύουν τη σημασία της εικόνας, δηλαδή του θεάματος, και καθορίζουν την πρόσληψή του από το κοινό (ενδοδραματικό-εξωδραματικό).²⁶

Στο χώρο της Λατινικής Δραματικής Ποίησης ιδιαίτερα σημαντική είναι η συμβολή του Slater (1985: 14), ο οποίος ορίζει το μεταθέατρο ως το

23. Για μια κατατοπιστική μελέτη της ορολογίας και για μία ενδιαφέρουσα επισκόπηση της σύγχρονης βιβλιογραφίας που σχετίζεται με το μεταθέατρο βλ. Thumiger (2009: 9-11), Γακοπούλου (2010: 15-55) και Πανταζοπούλου (2015: 5-16).

24. Ο Ιακώβ (2007: 50, σημ.7) συνδέει την αναστοχαστική τάση της τραγωδίας με τη μετατραγωδία, καθώς με τον όρο αυτό εννοείται μία τραγωδία που «αναστοχάζεται τον ίδιο της τον εαυτό, δηλαδή τους όρους παραγωγής και παράστασής της, τις συμβάσεις και την αποτελεσματικότητά της, την τέχνη του υποκριτή και το ρόλο του θεατή. Με άλλα λόγια μιλούμε για μετατραγωδία, όταν η τραγωδία γίνεται αυτοαναφορική και έτσι αποκαλύπτει την εγρήγορη αυτοσυνειδησία του ποιητή-τεχνίτη».

25. Η τεχνική του θεάτρου ἐν θεάτρῳ συστήνει στην πρωτοβάθμια μυθοπλασία μία δεύτερη, εγκιβωτισμένη [Χάλκου (2014: 15-16)]. Όσον αφορά την αριστοφανική τεχνική του θεάτρου ἐν θεάτρῳ, η οποία βέβαια είναι και πιο πρόδηλη σε σχέση με αυτήν των τραγικών κειμένων, η Διαμαντάκου-Αγάθου (2007α: 310) επισημαίνει τον έντονα αντιψευδαισθητικό και αποστασιοποιητικό χαρακτήρα καθώς και την αυτοκριτική και κριτική λειτουργία. Άλλου η Διαμαντάκου-Αγάθου (2007β: 167) μιλάει για έναν αναδιπλασιασμό της θεατρικής ψευδαισθήσης στο θέατρον ἐν θεάτρῳ όπου ευνοείται η συνειδητοποίηση του θεατή πως «ό,τι είναι η εγκλεισμένη μυθοπλασία για την πρωταρχική είναι και αυτή η τελευταία για την πραγματικότητα». Η Στιβανάκη (2014: 71) θεωρεί πως στο θέατρον ἐν θεάτρῳ τα όρια ανάμεσα στη θεατρική πράξη και την υπόθεση ενός δραματικού έργου δεν είναι τόσο σαφή και ξεκάθαρα. Η ίδια μάλιστα τα χαρακτηρίζει «ασαφή ή συγκεχυμένα, επικαλυπτόμενα ή αμβλυμένα».

26. Στο σημείο αυτό αξιοποιούμε τις παρατηρήσεις του Boyle (³2003: 114) στο κεφάλαιο που φέρει τον εύλογο τίτλο «The theatricalised Wor(l)d».

θέατρο που επιδεικνύει μία αυτοσυνειδησία της ίδιας του της θεατρικότητας. Προς την ίδια κατεύθυνση φαίνεται να κινείται και η Καραμάνου (2013: 119, σημ.35 και 2014: 300, σημ.15) όταν δηλώνει πως στο μεταθέατρο εμπεριέχονται όλες οι μορφές θεατρικής αυτοαναφορικότητας.²⁷

Ο Schiesaro (2003: 14–15) διαχωρίζει τους όρους μεταθέατρο και μεταδράμα, όπου μεταθέατρο είναι για τον μελετητή το θέατρον ἐν θεάτρῳ, το οποίο αναφέρει ως δομικά περιορισμένο και ιστορικά οριοθετημένο, ενώ μιλάει για μεταδράμα, όταν το έργο στοχάζεται τον εαυτό του και τη λειτουργία του.

Μία μεταθεατρική ανάγνωση του τραγικού έργου του Σενέκα επιχειρεί ο Littlewood (2004: 172–258), ο οποίος μάλιστα αφιερώνει το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του (σσ: 259–301) στην τραγωδία *Phaedra*. Σε αυτό το τμήμα του βιβλίου του εξετάζει μία ιδιαίτερη όψη της αναστοχαστικής τάσης του έργου, που συνδέεται με τη δυναμική χρήση και τη δημιουργική αξιοποίηση των διακειμένων, και τον ενεργό διακειμενικό διάλογο με την προγενέστερη λογοτεχνική παράδοση (ελληνική-ρωμαϊκή).

Με βάση αυτό το ερμηνευτικό πλαίσιο που θέτει η μεταθεατρική διάσταση των ενσωματωμένων σκηνοθετικών οδηγιών θα επιχειρήσουμε την ανάλυση του έργου *Phaedra*.

Το έργο ανοίγει με μία λυρική μονωδία²⁸ του Ιππόλυτου, όπου εντοπίζονται αρκετές ενσωματωμένες σκηνοθετικές οδηγίες. Αρχικά οι προστακτικές του Ιππόλυτου *ite, cingite*²⁹ (1), *lustrate* (3), *scandite* (7) φανε-

27. Βλ. και Taplin (1986: 164) όπου επισημαίνει πως μεταθέατρο είναι «the ways in which plays may, or may not, draw attention to their own ‘playness’, to the fact that they are artifices being performed under special controlled circumstances».

28. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των διαφόρων απόψεων που έχουν διατυπωθεί σχετικά με την εισαγωγική σκηνή του Ιππόλυτου βλ. Littlewood (2004: 267–268). Για τη μη λειτουργική χρήση της εισαγωγικής μονωδίας βλ. Heldmann (1974: 67) και Zanobi (2008: 107). Η Zanobi (2008: 107) αναφέρει πως «The prologue has no expository function since no information concerning the action of the play is provided». Εν αντιθέσει με τον Πρόλογο του Σενέκα, ο Ευριπίδης είχε φροντίσει έτσι ώστε ο Πρόλογος του ομόθεμου έργου του να έχει πληροφοριακό χαρακτήρα και να παράσχει στους θεατές ιδιαίτερη και προνομιακή γνώση για το πώς μπορεί να γίνει κατανοητή η ακολουθούσα δράση [Goward (2002: 256)]. Η απουσία θεϊκού προλόγου, σε αντίθεση με τον Ιππόλυτο του Ευριπίδη, αποτελεί ένδειξη ότι ο Σενέκας θεωρούσε δεδομένο πως οι θεατές γνωρίζουν κι άλλες εκδοχές του μύθου ή ένδειξη ότι δεν θεωρούσε ως αναγκαία προϋπόθεση αυτή τη γνώση για να εκτιμήσουν το δραματικό του έργο. Σχετικά βλ. Kohn (2013: 142).

29. Όλες οι παραπομπές στο κείμενο είναι από την έκδοση του Gifford (1965: 3–168), όπου και πλούσιο κριτικό υπόμνημα, αλλά και από την πιο πρόσφατη έκδοση, αυτή του Ράιου (2015: 218–315) του οποίου στην παρούσα εργασία χρησιμοποιούμε και παρα-

ρώνουν ότι το δραματικό πρόσωπο δεν εισήλθε μόνο του στη σκηνή, αλλά με τη συνοδεία και άλλων ατόμων. Η ίδια η σημασία των ρημάτων: «εμπρός» (:προστακτική του εο = βαδίζω, προχωρώ), «κυκλώστε» (1), «διατρέξτε» (3), και «σκαρφαλώστε» (7) δηλώνει πως τα άτομα αυτά σύντομα θα αποχωρήσουν. Σε αυτό συνηγορεί και η χρήση του ενεστωτικού χρόνου των ρημάτων, ο οποίος σε αντίθεση με τον μελλοντικό³⁰ δηλώνει πως η προσταγή αναμένεται να εκτελεστεί άμεσα. Ιδιαίτερης σημασίας είναι η προστακτική *lustrate* (3), καθώς το ρήμα *lustrare* μεταξὺ άλλων σημαίνει εξετάζω κάτι με τα μάτια μου.³¹ Ως σκηνοθετική οδηγία, επομένως, αφορά το βλέμμα των ακολούθων του Ιππόλυτου και θα μπορούσε να μεταφραστεί ως «διατρέξτε με το βλέμμα».

Ο Ιππόλυτος συνεχίζει τις διαταγές και προστάζει μία ομάδα να αποχωρήσει από τη μία μεριά: *hac, hac alii* (9), και μία άλλη ομάδα να φύγει από τον αριστερό δρόμο: *vos...tramite laevo* (17). Στα μέλη μίας τρίτης ομάδας δίνει τη διαταγή να κινηθούν προς το ύψωμα των Αχαρνών: *...vos qua tepidis /subditus austris frigora mollit /durus Acharneus*. (20-2),³² σε μία άλλη ομάδα να μετακινηθεί στον Ύμηττό: *Alius rupem Hymetti ...calcet* (23-24) και σε μία άλλη προς τις Αφίδνες: *parvas alius calcet Aphidnas* (24). Όλα αυτά υποδηλώνουν ότι η συνοδεία του Ιππόλυτου αποτελείται από πολλά άτομα,³³ τα οποία από όποια πάροδο κι αν φύγουν θα οδηγηθούν σε βουνά και δάση.

Επομένως παρατηρείται ότι δεν ισχύει η αρχαία ελληνική θεατρική σύμβαση, η δεξιά πάροδος να οδηγεί στην πόλη και η αριστερή σε αγρούς και στην ύπαιθρο. Οι υπαίθριες τοποθεσίες που αναφέρονται στο κείμενο και στις οποίες θα πάει η συνοδεία του Ιππόλυτου, εκτός του ότι αποτελούν μία έμμεση υπόδειξη του συγγραφέα ότι δεν θα ακολουθηθεί την αρχαιοελληνική θεατρική σύμβαση των παρόδων, βοηθούν και στο γεωγραφικό εντοπισμό του τόπου δράσης της τραγωδίας, αφού όλα, σχεδόν,³⁴ συνηγορούν στο ότι πρόκειται για την Αθήνα.

θέτουμε (όπου αυτό κρίνεται σκόπιμο και απαραίτητο) τις αντίστοιχες μεταφράσεις προς διευκόλυνση του αναγνώστη. Όταν οι μεταφράσεις είναι του γράφοντος αυτό θα αναφέρεται.

30. Η προστακτική μέλλοντα χρησιμοποιείται όταν η προσταγή δεν αναμένεται να εκτελεστεί αμέσως. Ενδεικτικά βλ. Bortolussi (²2009: 213).

31. Βλ. το αντίστοιχο λήμμα στο λεξικό του Κουμανούδη (⁶2009:497), και στου Glare (⁸1982: 1052-1053).

32. Μετάφραση: «Κι εσείς εκεί που το άγριο ύψωμα των Αχαρνών βλέπει τα κρύα να "μερώνουνε" στο φύσημα των χλιαρών νοτιάδων!».

33. Δεν είμαστε σε θέση δυστυχώς να γνωρίζουμε πόσα ακριβώς άτομα αποτελούν τη συνοδεία του Ιππόλυτου, καθώς δεν υπάρχει κάποιος σαφής ενδοκειμενικός δείκτης που να παραπέμπει σε έναν ακριβή αριθμό ατόμων. Οι Fortey & Glucker (1975: 703) θεωρούν πως μάλλον είναι 15 άτομα θεωρώντας πως κάθε *vos* περιλαμβάνει 2 άτομα.

34. Με μόνη εξαίρεση τον προσδιορισμό *Riphaea* στο (8). Βλ. Kohn (2013: 67). Για γεω-

Επιπλέον επί σκηνής υπάρχουν και σκυλιά, την παρουσία³⁵ των οποίων επιβεβαιώνει ο ίδιος ο Ιππόλυτος. Πιο συγκεκριμένα ο ίδιος αναφέρεται σε τέσσερις ράτσες σκυλιών: α) *canibus tacitis* (31), β) *acres Molossos* (32-33), γ) *pugnaces... Cretes* (33-34), και δ) *Spartanos*.³⁶ Η συνεκφορά *canibus tacitis* (31) ενδεχομένως να παραπέμπει στη σύμβαση των κωφών/βωβών προσώπων της Αρχαίας Τραγωδίας, τα οποία εν προκειμένω υποκαθίστανται από βωβά σκυλιά. Ο Ιππόλυτος αναφέρει πως θα έρθει η εποχή που θα ακουστούν τα γαβγίσματά τους: *...veniet tempus, cum latratu cava saxa sonent* (37-38),³⁷ προεξαγγέλλοντας έτσι τη σκηνοθετική οδηγία του (81), όπου αναφέρεται ότι από μακριά ακούγονται γαβγίσματα σκύλων: *signum arguti misere canes*.³⁸ Ο τραγικός ήρωας, επιπλέον, με το σχολίο του *dum lux dubia est* (41) παραπέμπει στις συνθήκες της παράστασης. Το έργο αρχίζει τις πρωινές ώρες του ημερήσιου κύκλου,³⁹ εφόσον η συνάφεια *lux dubia* παραπέμπει στο θαμπό φως την ώρα που ξημερώνει.⁴⁰

Μετά την προσευχή στην *Diana-Άρτεμη* (54-80) ο Ιππόλυτος δηλώνει την αποχώρησή του: *hac, hac pergam qua via longum/ compensat iter* (83-84). Η επανάληψη του τοπικού επιρρήματος *hac*, με τη λειτουργία του ως δεικτικής λέξης, ίσως δηλώνει πως ο Ιππόλυτος δείχνει τον δρόμο τον οποίο θα ακολουθήσει. Επιπλέον, με το εκφώνημα *qua via longum compensat iter* ο Σενέκας αναφέρεται στις θεατρικές συμβάσεις και πιο συγκεκριμένα στο πώς το αρχαίο θέατρο βρίσκει τρόπους έτσι ώστε το *longum iter* να το παραστήσει αλλιώς (*compensare* = εξισορροπώ, αντισταθμίζω). Οι λεπτομέρειες της πραγματικότητας υποκαθίστανται από τις θεατρικές συμβάσεις.

Στη σκηνή εισέρχονται η Φαίδρα και η Τροφός. Καμιά από τις δύο

γραφικές λεπτομέρειες του όρου βλ. Ahl (1986: 118) και Wilson (2010: 213, σημ.8).

35. Δυστυχώς, ακόμα και μελετώντας το λατινικό κείμενο, δεν μπορούσαμε να βρούμε κάποια λεξιλογικά δεδομένα που να μας παρέχουν την βεβαιότητα αν πρόκειται για αληθινά ή όχι σκυλιά. Δεν υπάρχει καμία σαφής ένδειξη για κανένα από τα δύο ενδεχόμενα. Ωστόσο, αξίζει να παραθέσουμε τις απόψεις των Fortey & Gucker (1975: 705), και του Kohn (2013: 69) οι οποίοι δέχονται ότι επί σκηνής μάλλον υπάρχουν αληθινά σκυλιά, αν και ο Kohn βέβαια φαίνεται πιο διστακτικός.

36. Μετάφραση: α) «σιωπηλά σκυλιά», β) «τους άγριους Μολοσσούς», γ) «κρητικά μοβόρικα σκυλιά», δ) «τα λακωνικά σκυλιά».

37. Μετάφραση: «Θα 'ρθει η στιγμή που τα κοιλώματα των βράχων θ' αντηχήσουν απ' τα γαβγίσματά τους».

38. Ο Boyle (1987α: 140 ad 81) αναφέρει ότι τα γαβγίσματα των σκύλων μπορούν και ακούγονται.

39. Ο Boyle (1987α: 134) βασισμένος στο (41) της *Phaenit* αναφέρει πως το έργο ξεκινάει το ξημέρωμα. Βλ. και Coffey & Mayer (1990: 93 ad 41-8).

40. Στο λεξικό του Κουμανούδη (2009: 242) στο λήμμα *dubius*, -a, -um, η συνεκφορά *lux dubia* μεταφράζεται ως «αμφιλύκη».

δεν δηλώνει την είσοδό της ή στοιχεία της ταυτότητάς της.⁴¹ Το λόγο παίρνει η Τροφός και σύντομα φανερώνει την ταυτότητα του άλλου δραματικού προσώπου: *Thesea coniux... progenies Iovis* (129). Πρόκειται για τη σύζυγο του Θησέα, και απόγονο του Δία, τη Φαίδρα. Η τελευταία δίνει και την ταυτότητα του άλλου δραματικού προσώπου με την κλητική προσφώνηση *nutrix* (178) και *altrix* (251).

Στο διάλογο που ακολουθεί ανάμεσα στην Τροφό και τη Φαίδρα η πρώτη παρέχει πληροφορίες σχετικά με την ηλικία της και την εξωτερική της εμφάνιση. Είναι γριά και έχει άσπρα μαλλιά: *per has senectae splendoras simplex comas* (246). Η χρήση της δεικτικής αντωνυμίας *has* ίσως δηλώνει πως η Τροφός δείχνει τα μαλλιά της με τα χέρια της. Αυτό το στοιχείο της ταυτότητάς της επανέρχεται στη φράση *senectus nostra* (262) και τη φράση *annis... fessis* (267).

Ενσωματωμένη σκηνοθετική οδηγία ενοφθαλμίζεται και στη χρήση της προστακτικής *siste* (*furorem siste teque ipsa adiuva* 248, και *siste furibundum impetum* 263⁴²). Εν προκειμένω το *siste* χρησιμοποιείται με τη σημασία «σταματώ μία διαδικασία» [Coffey & Mayer (1990: 115 ad 248)] και πιθανώς υποδηλώνει μία κινησιολογία κατά την οποία η Τροφός πιάνει και ακινητοποιεί τη Φαίδρα σε μία προσπάθειά της να τη συγκρατήσει.

Ακολουθεί το Α' Χορικό,⁴³ το οποίο κλείνει με ένα μεταθεατρικό στίχο: *quid plura canam?* (355). Η ρητορική αυτή ερώτηση αποτελεί ένα θεατρικό αυτοσχόλιο που κατοχυρώνει την ειδολογική ταυτότητα των προηγούμενων στίχων (*canam*: λυρικό άσμα). Μετά το Α' Χορικό ο Χορός⁴⁴ αναγγέλλει την είσοδο της Τροφού:⁴⁵ *Altrix, profare quid feras*

41. Η Zanobi (2008: 108) αναφερόμενη στην είσοδο και την αποχώρηση των ηρώων στις τραγωδίες του Σενέκα παρατηρεί πως οι ήρωές του εμφανίζονται στη σκηνή χωρίς κάποια ειδική ανακοίνωση. Η ίδια αλλού (σ.106) γράφει: «A characteristic feature of Seneca's tragedies is the lack of ... consistent indication of entrances and exits of characters». Ο Kohn (2013: 4) αναφέρει πως το ότι δεν υπάρχει κάποια προαναγγελία εισόδου ή εξόδου των προσώπων μπορεί να προκαλέσει διαφωνίες για το πόσο ακριβώς παραμένει ένας ήρωας επί σκηνής. Αντίθετη γνώμη φαίνεται να έχουν οι Fortey & Glucker (1975: 702), αφού δηλώνουν πως: «...Seneca provides the director with very detailed instructions as to entrances, exits and all the other activities which should take place on the stage».

42. Μετάφραση: «Χαλινάρι να βάλεις στην τρελή σου manía και βοήθεια να δώσεις η ίδια σε σένα» (248) και «Βάλε ένα φρένο στον τρελό σου κατήφορο» (263).

43. Αξίζει να αναφερθεί πως δεν υπάρχει κάποια ιδιαίτερη αναφορά στην είσοδο του Χορού. Το ίδιο παρατηρεί και η Zanobi (2008: 122). Άλλωστε τις περισσότερες φορές ο τραγικός ποιητής δεν παρέχει στο κοινό πληροφορίες/ενδείξεις ότι ο Χορός πρόκειται να εισέλθει. Ενδεικτικά για το ζήτημα αυτό και για μερικές περιπτώσεις (H.F. 827-829, Ag. 586 κ.εξ., H.Oet. 581 κ.εξ.) όπου η είσοδος του Χορού δηλώνεται ξεκάθαρα στο έργο βλ. Sutton (1984: 303).

44. Για το πρόβλημα της ταυτότητας του Χορού βλ. Ράιος (2015: 219, σημ.1). Για το

(358).⁴⁶ Η γριά παραμάννα περιγράφει τα συμπτώματα της αρρώστιας της Φαίδρας (360 κ.εξ.)⁴⁷ και στη συνέχεια έχουμε έναν σκηνοθετικό δείκτη που αφορά το σκηνικό οικοδομήμα⁴⁸ και τη σκηνογραφία του.⁴⁹ Η σκηνή αναπαριστά το βασιλικό ανάκτορο του Θησέα: *regiae fastigia* (384), και έτσι παρέχεται ο σκηνικός εντοπισμός του τόπου δράσης. Εδώ μπορεί να γίνει αναφορά και σε λόγο σκηνικό.⁵⁰ Η σκηνογραφία αφενός είναι ορατή, αφετέρου ενισχύεται μέσω του σκηνικού λόγου, ο οποίος σε κάθε περίπτωση ολοκληρώνει τα φαντασία των θεατών [Edmunds (1996: 25)]. Ως εκ τούτου, ο σκηνικός λόγος φέρει από τη φύση του μεταθεατρική χροιά στο βαθμό που μέσω αυτού ο δραματικός ποιητής καλεί τους θεατές της παράστασής του να «γεμίσουν» με τη

θέμα της σκηνικής παρουσίας του Χορού κατά τη διάρκεια των Πράξεων στα δράματα του Σενέκα βλ. Davis (1989).

45. Ο Boyle (1987α: 160 ad 358f.) αναφέρει πως κάθε Χορικό στη *Phaedra* έπεται από ένα εκφώνημα-γέφυρα γραμμένο σε ιαμβικούς στίχους και άδεται από τα μέλη του Χορού προκειμένου να εισαχθεί η ακολουθούσα Πράξη. Ο μελετητής συνεχίζει δηλώνοντας ότι τέτοια εκφωνήματα-γέφυρες στη *Phaedra* συνοδεύονται και αυτά με τη σειρά τους από την άφιξη ενός χαρακτήρα επί σκηνής. Έκπληξη δημιουργεί στους Coffey & Mayer (1990: 123 ad 358–9) το πόσο συχνά στη *Phaedra* ο Χορός αναγγέλλει εισόδους δραματικών προσώπων. Το ίδιο παρατηρεί και ο Kohn (2013: 71). Ο ίδιος διατείνεται, ακόμη, πως στο τέλος κάθε Χορικού της συγκεκριμένης τραγωδίας ο Χορός αναγγέλλει την είσοδο κάποιου προσώπου.

46. Μετάφραση: «Παραμάννα, για πές μας τί νέα μας φέρνεις;».

47. Η Balsley (2006) παρατηρεί πως παρόμοιες περιγραφές απαντούν στη Σαπφώ: απ. 31 L.-P., στον Κάτουλλο: ποίημα 64 και στην Αινειάδα: Βιβλίο 4 (Διδώ).

48. Πρόκειται για τη *scaena* (αρχικά ξύλινη, αργότερα στο μόνιμο θέατρο πέτρινη) όπου έμπαιναν ή από όπου έβγαιναν οι ηθοποιοί. Ενδεικτικά βλ. Dupont (2003: 597). Είναι γνωστό ότι τα πρώτα θέατρα στη Ρώμη ήταν προσωρινά και ξύλινα. Το πρώτο μόνιμο θέατρο χτίστηκε το 55 π.Χ. από τον Πομπήιο, ενώ ένα ακόμα χτίστηκε, όπως μας πληροφορεί ο Jory (1986: 143), το 13 π.Χ. από το Βάλβο, και ένα ακόμα είτε την ίδια χρονιά ή το 11 π.Χ. από το Μάρκελλο. Την εποχή που ανέβηκε επί σκηνής η *Phaedra* το θέατρο ήταν πια μόνιμο και μάλλον κατασκευασμένο από πέτρα. Για την περιγραφή του σκηνικού οικοδομήματος βλ. Dupont (2003: 63 και εξ.).

49. Σε αντίθεση με τις παραστάσεις του αρχαίου ελληνικού δράματος για τις οποίες δεν είναι βέβαιο αν υπήρχε σκηνογραφία, οι λατινικές τραγωδίες, και κάτω από την επίδραση της πρακτικής που επικρατούσε κατά την ελληνιστική περίοδο όπου η σκηνογραφία κυριαρχούσε, περιελάμβαναν στη σκηνική τους πραγμάτωση μία επιβλητική σκηνογραφία. Η πρόσοψη του σκηνικού οικοδομήματος απεικόνιζε κάθε φορά και κάτι διαφορετικό. ανάλογα με τις ανάγκες της εκάστοτε τραγωδίας. Η Dupont (2003: 86-87) αναφέρει πως οι θεατρικές σκηνές στη Ρώμη δεν ήταν άτεχνες. Οι Ρωμαίοι υιοθετούσαν τις τεχνικές των Ελλήνων μηχανικών, που ήδη από τον 4^ο αιώνα π.Χ. είχαν βελτιωθεί, και τελειοποιηθεί στη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου.

50. Είναι ο σκηνικός λόγος που βοηθά τους θεατές να συμμετέχουν στο θεατρικό γίγνεσθαι, όταν παραδείγματος χάριν το σκηνικό οικοδομήμα πρέπει να πάρει μια ορισμένη ταυτότητα και για αυτό δεν υπάρχουν τα σημερινά μέσα και εφέ ή όταν ο δραματογράφος θέλει να παραστήσει τη δράση στα σκοτεινά. Σχετικά βλ. Dover (2010: 39). Ο ερευνητής επισημαίνει πως για αυτό απαραίτητη προϋπόθεση είναι και η φαντασία των θεατών.

φαντασία τους τα οποιαδήποτε κενά της θεατρικής ψευδαίσθησης⁵¹ που δημιουργούνται ελλείψει τεχνικού εξοπλισμού και αντίστοιχων μέσων.

Η Zanobi (2008: 163) στη διδακτορική της διατριβή, όπου εξετάζει επιρροές και σχέσεις ανάμεσα στην παντομίμα και τις τραγωδίες του Σενέκα, γράφει για τους στίχους (360 κ.εξ.) στους οποίους η Τροφός περιγράφει στο Χορό τα συμπτώματα της Φαίδρας: «Δεν είναι ξεκάθαρο αν η Τροφός περιγράφει τα συμπτώματα της Φαίδρας έτσι όπως τη βλέπει αυτήν ακριβώς τη στιγμή ή εάν απλά αφηγείται στο Χορό τα συμπτώματά της, χωρίς να είναι αυτόπτης μάρτυρας αυτών».⁵²

Ωστόσο το ίδιο το κείμενο μπορεί να δώσει λύση στο ζήτημα που θέτει η παραπάνω ερευνήτρια. Η Τροφός βγαίνει έξω από το παλάτι και αφήνει μέσα τη Φαίδρα η οποία εμφανίζεται στο (386). Η πρώτη δεν μπορεί να βλέπει τώρα αυτά που ταυτόχρονα αφηγείται, καθώς η πόρτα του βασιλικού ανακτόρου είναι κλειστή, όπως ενδοκειμενικά επιβεβαιώνεται, μέχρι και το (383), όπου η αφήγηση της Τροφού έχει πια τελειώσει, και στον στίχο (384)⁵³ ανοίγει η πόρτα.⁵⁴ Επίσης, ο Schmidt (2001: 355) υποστηρίζει ότι στο (384–385) η θύρα ανοίγει και οι θεατές μπορούν να δουν μέσα στο βασιλικό ανάκτορο.

Μεταθεατρική μπορεί να χαρακτηριστεί η επιλογή του Σενέκα να μην παραστήσει επί σκηνής το παραλήρημα της Φαίδρας, αλλά να βάλει την Τροφό να το αφηγηθεί, αφού παραπέμπει στις θεατρικές υποθήκες του Οράτιου όπως αυτές εντοπίζονται στο (179–192) της *Ars Poetica*. Στο θεωρητικό αυτό κείμενο ο Οράτιος γράφει:

aut agitur res in scaenis aut acta refertur.
segnius irritant animos demissa per aurem

51. Ο Mastronarde (2010: 175–176) ως θεατρική ψευδαίσθηση ορίζει: «total involvement of the represented characters in the fictive world created on stage, without acknowledgment of the presence of an audience in another dimension of space and time».

52. Η μετάφραση από τα αγγλικά είναι του γράφοντος. Πρόσφατα η Zanobi (2014) δημοσίευσε εν είδει μονογραφίας τη διδακτορική της διατριβή. Δυστυχώς ήταν αδύνατο να βρεθεί η παρούσα μονογραφία και ως εκ τούτου περιοριστήκαμε στη μελέτη της διδακτορικής της διατριβής. Οι Coffey & Mayer (1990: 125 ad 384–6) και ο Poel (2006: 164) θεωρούν πως εδώ έχουμε περιγραφή μιας εσωτερικής σκηνής.

53. Ο Zintzen (1960: 44 ad 384) παραλληλίζει το στίχο αυτό με το (170) του ευριπίδειου *Ιππόλυτου* και γράφει για το (384) της *Phaedra*: «die Verse zeigen an, daß Phaedra hier erscheint». Ο Kohn (2013: 68) διατείνεται ότι στο σκηνικό οικοδόμημα υπάρχει ένα μπαλκόνι και ένα παράθυρο, το οποίο ανοίγει στο (384) και από εκεί φαίνεται η Φαίδρα. Ο ίδιος ξεκάθαρα διαφωνεί με τους Fortey & Glucker (1975: 705), οι οποίοι πιστεύουν πως οτιδήποτε εσωσκηνικό δεν φαινόταν στη Ρωμαϊκή θεατρική σκηνή. Οι δεύτεροι θεωρούν, όπως και εμείς, πως στο (384) η Φαίδρα εμφανίζεται επί σκηνής και εισέρχεται από την κεντρική θύρα.

54. Sed en, patescunt regiae fastigia. Μετάφραση: «Μα να! Ανοίγει το υπερώο του βασιλικού ανακτόρου».

quam quae sunt oculis subiecta fidelibus et quae
ipse sibi tradit spectator. non tamen intus
digna geri promes in scaenam, multaque tolles
ex oculis quae mox narret facundia praesens:
ne pueros coram populo Medea trucidet,
aut humana palam coquat exta nefarius Atreus
aut in avem Procne vertatur, Cadmus in anguem.
quodcumque ostendis mihi sic, incredulus odi.
neve minor neu sit quinto productior actu
fabula, quae posci vult et spectanda reposci.
nec deus intersit, nisi dignus vindice nodus
inciderit; nec quarta loqui persona laboret.⁵⁵

Ο Σενέκας με τη φαινομενική αξιοποίηση των θεατρικών συμβουλών του Οράτιου δημιουργεί έναν πλαστό ορίζοντα προσδοκιών⁵⁶ στους θεατές ότι παρόμοιες «προκλητικές» σκηνές δεν θα διαδραματιστούν επί σκηνής, αλλά μέσα στο ανάκτορο, και απλώς θα αποτελέσουν αντικείμενο αφήγησης στο κοινό. Με την επί σκηνής αυτοκτονία της Φαίδρας οι προσδοκίες των θεατών διαψεύδονται/ανατρέπονται και εντείνεται η τραγικότητα της θεατρικής εμπειρίας. Άλλωστε, και σε άλλες περιπτώσεις (π.χ. αυτοκτονία της Ιοκάστης στο *Oedipus*, και της Φαίδρας εν προ-

55. Μετάφραση του Γιατρομανωλάκη (1980: 47): «Η παρίστανονται τα γεγονότα στη σκηνή ή πεπραγμένα ιστορούνται. Λιγότερο ερεθίζει την ψυχή ό,τι ως άκουσμα της δίνουν απ' ό,τι ως θέαμα εκθέτουμε στα εύπιστα μάτια κι ο θεατής ο ίδιος μόνος του το παίρνει. Όσα πρέπει στα παρασκήνια να επιτελούνται, μην τα παρουσιάσεις στη σκηνή, πολλά στο θεατή μη δείχνεις, που εύγλωττα ηθοποιός θα ιστορήσει: η Μήδεια δεν πρέπει να σκοτώνει τα παιδιά μπροστά στον κόσμο, ούτε ο ανόσιος Ατρέας να μαγειρεύει φανερά ανθρώπου σπλάχνα· η Πρώκη σε πουλί να μην αλλάζει, ούτε σε φίδι ο Κάδμος. Τέτοια όταν μου δείχνεις, και δυσπιστώ και αποστρέφομαι. Ούτε πιο λίγες από πέντε πράξεις ούτε και περισσότερες να έχει το δράμα, αν θέλεις να παιχθεί και πάλι να επαναληφθεί. Θεός μην μπαίνει στην πλοκή, εκτός και βοηθό το δέσιμο απαιτεί· τέταρτο πρόσωπο ας μην αποπειράται να ομιλήσει».

56. Εισηγητής του όρου (*Erwartungshorizont*) είναι ο Jauss (στο έργο του *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft*). Κατά τον Jauss πρόκειται για ένα πλέγμα προσδοκιών μέσα από το οποίο ο αναγνώστης προσεγγίζει αναγκαστικά κάθε λογοτεχνικό έργο. Αναλυτικότερα βλ. Παρίσης (2010: 863–7). Εύστοχα ο Maclean (1986: 138–139) παρατηρεί πως είναι δυνατόν ο ορίζοντας προσδοκιών να έγκειται σε στρατηγικές που εκτός των άλλων υπονομεύουν ή ειρωνεύονται τις προσδοκίες των αναγνωστών. Η Suleiman (1980: 35) ορίζει ως ορίζοντα προσδοκιών «το σύνολο των πολιτισμικών, ηθικών και λογοτεχνικών προσδοκιών των αναγνωστών ενός έργου κατά την ιστορική στιγμή της εμφάνισής του». Βλ. Lada-Richards (2008: 453 και σημ. 1), καθώς και Γκαστή (2009: 15, σημ. 12). Για το ζήτημα της πολλαπλότητας του ορίζοντα προσδοκιών στη βάση της μη ομοιογενούς σύστασης των θεατών βλ. Suleiman (1980: 37) και Lada-Richards (2008: 456–457, και 457, σημ. 8).

κειμένω) ο ποιητής «ξεχνάει» αυτήν τη συμβουλή του Οράτιου [Boyle (2003: 133-134)]. Το γεγονός μάλιστα ότι ο Σενέκας παρουσιάζει επί σκηνής φόνους και αυτοκτονίες παραβιάζοντας τόσο τη σύμβαση του Οράτιου, όσο και του αρχαίου ελληνικού δράματος οδήγησε κάποιους μελετητές στο συμπέρασμα ότι αυτό είναι δείκτης πως οι τραγωδίες δεν γράφτηκαν για να παρασταθούν επί σκηνής.⁵⁷

Σκηνοθετική οδηγία ενοφθαλμίζεται και στη φράση *solitos amictus ...abnuit* (386).⁵⁸ Η Φαίδρα θα επανεμφανιστεί επί σκηνής με διαφορετική ενδυμασία σε σχέση με την προηγούμενή της εμφάνιση.⁵⁹ Ο Μέγας (1969: 95) σχολιάζει την εκφορά *vestes regias abiecerit* (18) της υπόθεσης της *Phaedra* που συνέταξε ο Αλβερτίνος Μουσάτος ως εξής: «Ο τελευταίος μόνο στίχος από την περιγραφή της Τροφού (*Phae.* 360-386) αναφέρεται στην απόφαση της Φαίδρας να αλλάξει τη συνηθισμένη ενδυμασία της». Επιπλέον η διατύπωση *...mente non sana...* (386) προαναγγέλλει το παράλογο των επικείμενων λόγων της Φαίδρας⁶⁰ και εξυπονοεί ένα ύφος υπόκρισης ταραγμένο.

Η Φαίδρα εισέρχεται επί σκηνής πάνω στο εκκύκλημα, το οποίο είναι βαμμένο χρυσό, όπως αναφέρει η Τροφός: *reclinis ipsa sedis auratae toro* (385). Η πρωταγωνίστρια δεν αντέχει πάνω της τα ρούχα που φορά και δίνει διαταγή να της τα αφαιρέσουν: *removete ...vestes* (387-388). Η χρήση του β' πληθυντικού προσώπου δηλώνει ότι η Φαίδρα απευθύνεται σε όλα τα μέλη του Χορού. Η προσφώνηση *famulae* (387) παρέχει στοιχεία της ταυτότητας του Χορού: είναι γυναίκες και είναι δούλες.⁶¹ Η ηρωίδα επιπλέον δίνει πληροφορίες που αφορούν την εξωτερική της εμφάνιση: το ρούχο της είναι στολισμένα με πορφύρα και χρυσό: *...purpura atque auro inlitas vestes* (387-388).

Η πρωταγωνίστρια συνεχίζει την περιγραφή της εξωτερικής της εμφάνισης. Φοράει μία μικρή ζώνη: *brevis ...zona* (390) και στον λαιμό της ένα κόσμημα το οποίο θέλει να βγάλει: *cervix monili vacua* (391), καθώς και ένα σκουλαρίκι από λευκή πέτρα, που επιθυμεί επίσης να

57. Ενδεικτικά βλ. Beare (1964: 235). Κάτι τέτοιο φαίνεται να υπαινίσσεται και η McDonald (2012: 641).

58. Μετάφραση: «αρνιέται να φορέσει τα συνηθισμένα της ρούχα».

59. Η ενδυμασία ίσως να ήταν γενικότερα επιβλητική, αφού όπως γράφει και ο Beacham (1991: 185): «Roman tragedy seems, possibly from its beginning, to have affected an archaic and rather self-consciously "grand" style, and this was probably extended to the stage dress».

60. Coffey & Mayer (1990: 126 ad 386).

61. Οι Fortey & Glueck (1975: 703) υποστηρίζουν ότι αυτοί που υποδύονταν τη συνοδεία του Ιππόλυτου τώρα επανέρχονται ως μέλη του Χορού. Ωστόσο αυτή η άποψη σε περίπτωση μη χρήσης προσωπίου δεν μπορεί να ευσταθεί, αφού ο Χορός αποτελείται από γυναίκες.

αφαιρέσει: ...nec niveus lapis /deducat auris... (391–392).⁶² Τα μαλλιά της είναι λυτά: crinis sparsus ...vacet (393) και ατημέλητα: temere (394).

Αν και ο Kendon (2004: 8) υποστηρίζει ότι οι κινήσεις που αφορούν τη διαμόρφωση της κόμης δεν γίνονται για κάποιο συγκεκριμένο σκοπό, ορθότερα η Balsley (2006), μελετώντας τη δραματική λειτουργία των γυναικείων κομμώσεων στα έργα του Σενέκα *Medea*, *Phaedra*, και *Troades*, διατείνεται πως μια γυναικεία κόμμωση στο Σενέκα δεν είναι απλώς ένα γυναικείο χαρακτηριστικό, αλλά αποτελεί μία προσπάθεια εκ μέρους της ηρωίδας να ανακτήσει τον έλεγχο που έχει απωλέσει σε οτιδήποτε αφορά τη ζωή της. Η ίδια επίσης εντοπίζει μία άμεση συνάφεια μεταξύ της κόμμωσης και των εκφράσεων προσώπου μιας ηρωίδας, και υποστηρίζει πως όταν μια τραγική ηρωίδα δεν μπορεί να συγκρατηθεί λόγω του πόνου (*dolor*), αυτό φαίνεται στις στιλιστικές επιλογές της. Τέλος, αναγνωρίζει ένα στοιχείο μεταθεατρικότητας σε αυτές τις επιλογές. Ειδικότερα, στην περίληψη της ομιλίας της επισημαίνει το μεταδραματικό χαρακτήρα αυτού του είδους της αυτοσκηνοθεσίας ή της σκηνοθεσίας των άλλων γυναικών, οι οποίες καλούνται να ενσαρκώσουν διαφορετικούς ρόλους μέσω των στιλιστικών επιλογών της κόμμωσης, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι με αυτόν τον τρόπο οι γυναίκες σκηνοθετούν το ρόλο τους εντός της τραγωδίας.

Η εξωτερική εικόνα της Φαίδρας που έχει αχτένιστα και ανακατεμένα τα μαλλιά της αντικατοπτρίζει την εσωτερική της μανία. Είναι δε αναμενόμενη και επικυρώνει την προγενέστερη ηθογραφική παρουσίαση της ηρωίδας. Το λογοτεχνικά ενήμερο ακροατήριο⁶³ περιμένει λ.χ. μία Μήδεια να σκοτώνει τα παιδιά της, ή εν προκειμένω μία Φαίδρα να μαινεται χτυπημένη από έρωτα. Η Dupont (2003: 232) διαπιστώνει μία αντιστοιχία μεταξύ του ορίζοντα προσδοκιών του κοινού για έναν τραγικό ήρωα και της σκηνικής πραγμάτωσης αυτού του ορίζοντα. Έτσι θεωρεί πως ο τραγικός ποιητής είναι υποχρεωμένος να παρουσιάσει τον Ατρέα μαινόμενο εξ αιτίας της οργής του, γιατί ως τέτοιον τον περιμένουν οι θεατές. Άλλωστε, το διπλό υπόβαθρο της τραγωδίας, δηλαδή μυθολογική και ποιητική παράδοση, διασφαλίζει του όρους επικοινωνίας του ποιητή με το κοινό [Γκαστή (2009: 20)]. Αυτήν ακριβώς την επικοι-

62. Μετάφραση: «...και στα αυτιά /να μη κρέμεται για σκουλαρίκι κανένα πετράδι λευκό...».

63. Αν και ο Boyle (2006: 22) αναφέρει πως το κοινό μίας ρωμαϊκής θεατρικής παράστασης προερχόταν από όλες τις τάξεις, ωστόσο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι έστω ένα ποσοστό των θεατών ήταν λογοτεχνικά ενήμερο. Ούτως ή άλλως, όπως υποστηρίζει και ο Christenson (2014: 29), ένα δράμα είναι από τη φύση του διαλεκτικό. Επομένως ένα μέρος λογοτεχνικής ενημερότητας προϋποτίθεται, αν μη τι άλλο για μία έστω και πρωτοβάθμια κατανόηση του θεατρικού έργου.

νωνία προσπαθεί να πετύχει και ο Σενέκας με το να μην απομακρυνθεί από την παραδεδομένη ηθογραφική παρουσίαση της τραγικής του ηρωίδας, επιβεβαιώνοντας τις προσδοκίες του κοινού.⁶⁴

Αξίζει να αναφερθεί ότι οι μετρικές επιλογές⁶⁵ του Σενέκα και η τοποθέτηση των λέξεων μέσα στο στίχο κατευθύνουν ή και καθορίζουν τη σκηνοθεσία και την υπόκριση του κειμένου και ως εκ τούτου μπορούν να εκληφθούν ως ενσωματωμένες σκηνοθετικές οδηγίες. Ο Ράιος (³2015: 215-216) σχολιάζει πως «ο ποιητής χρησιμοποιεί το ρυθμό και τη δομή του στίχου για να ενισχύσει ή να υπογραμμίσει “μετρικά” το περιεχόμενο του κειμένου». Η Κιμισκίδου (2007: 24–25) αναφερόμενη σε μια αντιστοιχία μεταξύ της αλλαγής του ρυθμού άρθρωσης και της μεταβολής της έντασης των συναισθημάτων ενός δραματικού προσώπου, γράφει: «Η φωνή είναι για τους Ρωμαίους η μελωδική πλευρά της ομιλίας και εκφράζει άμεσα ψυχικές καταστάσεις, όπως χαρά, θυμό, οίκτο, παρηγοριά, κτλ.».».

Πιο συγκεκριμένα, στο (387) παρατηρούνται τρεις εκθλίψεις: *Remove, famulae, purpur(a) atqu(e) aur(o) inlitas*, οι οποίες, όπως αναφέρει ο Ράιος (³2015: 216), συσκοτίζουν την καθαρότητα της απαγγελίας του στίχου, πράγμα που αποτελεί εξωτερίκευση της ψυχικής ταραχής της πρωταγωνίστριας. Επίσης, η συσσώρευση βραχειών συλλαβών στη λέξη *removete* προσδίδει στο λόγο μία ταχύτητα η οποία αντανακλά την εσωτερική βιασύνη της Φαίδρας, που βιάζεται να αποτινάξει τα ρούχα και τα κοσμήματά της. Επομένως, όλες οι παραπάνω μετρικές επιλογές υποδεικνύουν τον τρόπο σκηνικής επιτέλεσης του στίχου. Ο υποκριτής απαγγέλλει βιαστικά το στίχο και η απαγγελία του δεν χαρακτηρίζεται από ευφράδεια ή καθαρότητα.⁶⁶

Πρόδηλες ενσωματωμένες σκηνοθετικές οδηγίες εντοπίζονται αμέσως μετά την προσευχή της Τροφού στην Άρτεμη να ημερεύσει την ψυχή του Ιππόλυτου.⁶⁷ Συγκεκριμένα, στη σκηνή εισέρχεται ο Ιππόλυτος. Την

64. Σχετικά με την επιβεβαίωση ή την διάψευση/ματαιώση των προσδοκιών του κοινού στη βάση της διαφοροποίησης από την προγενέστερη, τραγική ή μη, παρουσίαση του μύθου βλ. Λάμαρη (2008: 263) και Lamari (2010: 119).

65. Για μια αναλυτική παρουσίαση των μετρικών φαινομένων στη *Phaedra* βλ. Kunkel & Lawall (²1982: 149–152).

66. Ο Ράιος (³2015: 216) αναφέρει ότι η έκθλιψη και η αφαίρεση κάποιων συλλαβών είναι ένα φαινόμενο που συσκοτίζει ή αλλοιώνει κατά τη μετρική απαγγελία την καθαρότητα του απαγγελλόμενου λόγου.

67. Ο Bain (1977: 28) στη μελέτη του για τα «κατά μέρος» σχόλια (*asides*) και για άλλες σχετικές θεατρικές συμβάσεις στο Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο σχολιάζει τη σκηνή όπου η Τροφός στον Ιππόλυτο του Ευριπίδη προσεύχεται στο βωμό της Αφροδίτης να αλλάξει συμπεριφορά η Φαίδρα (522–524), και αναφέρει πως «When one calls on Aphrodite to help in an affair of the heart it's generally to advance rather than to stop the affair and the

είσοδό του αναγγέλλει η Τροφός: *ipsum intuior* (424) και το οπτικό ρήμα έρχεται να επικυρώσει αυτήν την επί σκηνης παρουσία του. Η χρήση του ενεστωτικού χρόνου τόσο του ρήματος όσο και της κατηγορηματικής μετοχής *venerantem* (424) αποτελούν σαφή αναφορά στο «εδώ και τώρα» της παράστασης. Όσα περιγράφονται από την Τροφό πραγμάτωνονται ταυτόχρονα και σκηνικά από τον Ιππόλυτο, αφού έτσι υπαγορεύει η χρήση του συγκεκριμένου χρόνου. Επιπλέον, η συμπλοκή *ipsum intuior* (424) συνιστά ένα δείκτη μεταθεατρικότητας, καθώς η Τροφός δρα ως εσωτερικός θεατής,⁶⁸ επικεντρώνει το οπτικό της ενδιαφέρον στην άφιξη του δραματικού προσώπου (Ιππόλυτος) και καλεί το εξωτερικό ακροατήριο να δώσει προσοχή στην είσοδο του τραγικού ήρωα.

Επιπροσθέτως, η φράση *solemne...sacrum* (424) αναφέρεται στην ύπαρξη ενός βωμού της Άρτεμης στον οποίο νωρίτερα η Τροφός προσευχήθηκε και στον οποίο τώρα ο Ιππόλυτος αφιερώνει τη θυσία του. Ενσωματωμένη σκηνοθετική οδηγία αποτελεί και η περιγραφική φράση της Τροφού: *nullo latus comitante* (425). Καθίσταται έτσι σαφές ότι ο Ιππόλυτος εισήλθε μόνος του και η συνοδεία του με την οποία άνοιξε το δράμα απουσιάζει. Από το (421) έως το (430) η Τροφός κάνει ένα «κάτά μέρος» σχόλιο και ο Ιππόλυτος δεν την ακούει, κάτι που φαίνεται από την ενσωματωμένη σκηνοθετική οδηγία στο (431–433): *Quid huc seniles fessa moliris gradus, / o fida nutrix, turbidam frontem gerens / et maesta vultu?*⁶⁹

audience is probably meant to suspect that this is what the nurse means by her invocation». Όταν, λοιπόν, στη *Phaedra* του Σενέκα η Τροφός επικαλείται την Άρτεμη, ίσως υποδηλώνεται ότι η συμπεριφορά του Ιππόλυτου θα συνεχιστεί ως έχει και δεν θα αλλάξει προς την κατεύθυνση που η Τροφός προσεύχεται. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται και εσωκειμενικά, αφού η στάση του Ιππόλυτου απέναντι στις γυναίκες δεν πρόκειται να αλλάξει καθόλου κατά τη διάρκεια της τραγωδίας. Επομένως, η προσευχή αυτή επιτελεί ένα μεταθεατρικό σχολιασμό, καθώς αποτυπώνει τη θεατρική αυτοσυνειδησία του Σενέκα όσον αφορά τη χρήση της στη δραματική εξέλιξη του έργου, και δηλώνει ακόμη πως ο τραγικός χρησιμοποιεί την προσευχή με μία θεατρική λειτουργία περίπου παρόμοια με αυτή του ελληνικού του αντιστοίχου, του Ευριπίδη. Ο Mayer [στο Coffey & Mayer (1990)] αποδίδει στη Φαίδρα την προσευχή προς την Άρτεμη (406–422), ενώ άλλοι μελετητές, όπως ο Grimal (1965: 80) και ο Ράιος (*2015: 248), στην Τροφό. Για μια συζήτηση του παρόντος θέματος βλ. Poel (2006: 164), ο οποίος θεωρεί ορθότερη την δεύτερη εκδοχή εν όψει της εμφάνισης της Φαίδρας στο (583).

68. Όταν οι τραγικοί ήρωες λειτουργούν ως εσωτερικοί θεατές της δικής τους παράστασης, τότε είναι δυνατόν (όχι βέβαια πάντα) να γίνει λόγος για μεταθέατρο. Βλ. Boyle (*2003: 114, και 2006: 210 και εξ.). Η Lada-Richards (2008: 461) αναφέρει πως μια από τις εύκολα αναγνωρίσιμες εκφάνσεις μιας μεταθεατρικής διάθεσης ενός δράματος είναι, πέραν άλλων, οι χαρακτήρες οι οποίοι δρουν ως «ενδοδραματικό κοινό» ή «εσωτερικοί θεατές» άλλων δραματικών χαρακτήρων.

69. Μετάφραση: «Ποιος λόγος σε κάνει, πιστή παραμάνη, να σέρνεις εδώ κουρασμένα τα γέρινα βήματα, με ταραγμένο το μέτωπο και όψη θλιμμένη;».

Αφού ο Ιππόλυτος αφιερώσει τη θυσία του στο βωμό της Άρτεμης, απευθύνεται στην Τροφό και αυτό επιβεβαιώνεται με την άμεση προσφώνησή του προς αυτήν: ο *fida Nutrix* (432). Ο χαρακτηρισμός *fida*, που σύμφωνα με τους Coffey & Mayer (1990: 130 ad 432) είναι κοινότοπος για τους υπηρέτες, δεν επιτελεί μόνο περιγραφική λειτουργία, αλλά μεταφέρει και την αξιολογική κρίση του Ιππόλυτου για την Τροφό, καθορίζοντας παράλληλα το πλαίσιο πρόσληψης. *Fida* για τον προγονό της Φαίδρας θα είναι, αν η παραμάνα παραμείνει πιστή στο ανάκτορο του Θησέα και στον ίδιο. Για την μητριά του *fida* θα είναι, εφόσον τη βοηθήσει να πετύχει το σχέδιό της. Οι θεατές αφενός γνωρίζουν ήδη την υπόθεση, αφετέρου έχουν ακούσει την Τροφό να δέχεται να βοηθήσει τη Φαίδρα, επομένως περιμένουν να δουν την αποτελεσματικότητα της *fides* της Τροφού προς τη Φαίδρα, και όχι προς τον Ιππόλυτο, κάτι που βεβαίως ενισχύει και την τραγική ειρωνεία.

Στη συνέχεια ο Ιππόλυτος περιγράφει τις κινήσεις της Τροφού, που τώρα τον πλησιάζει. Η σκηνική συμπεριφορά⁷⁰ που περιγράφεται εδώ πραγματώνεται συγχρόνως επί σκηνής: ο υποκριτής που υποδύεται την Τροφό στο σημείο αυτό προχωράει αργά και κουρασμένα, όπως περιγράφει ο Ιππόλυτος: *...fessa moliris gradus* (431). Αμέσως παρακάτω ο ίδιος συνεχίζει και περιγράφει το πρόσωπό της: *...turpidam frontem gerens /et maesta vultu?...* (432–433).⁷¹ Το σχόλιο αυτό μπορεί να χαρακτηριστεί μεταθεατρικό, με την έννοια ότι παραπέμπει στις αντικειμενικές συνθήκες της παράστασης (ενδεχόμενη χρήση προσωπείου, μεγάλη απόσταση των θεατών από τη σκηνή) που αναγκάζουν τον ποιητή να μεταδίδει με λεκτικό τρόπο οπτικές λεπτομέρειες, ρυθμίζοντας παράλληλα τη δεκτικότητα του θεατή μέσω του λόγου [Γκαστή (2009: 45)].

Αρκετή είναι η φιλολογική συζήτηση για το αν οι ηθοποιοί της ρωμαϊκής τραγωδίας φορούσαν προσωπείο ή όχι.⁷² Γνωρίζουμε σίγουρα ότι το φορούσαν σε παραστάσεις της Ατελλανής Φάρσας, και μετά το εγκατέλειψαν. Ένας υπέρμαχος της άποψης ότι οι ηθοποιοί φορούσαν προσωπεία είναι ο Wiles (1991: 132–133), ο οποίος αν και εξετάζει το ζήτημα αυτό κυρίως στη ρωμαϊκή κωμωδία, θεωρεί πως στην περίπτωση της ρωμαϊκής τραγωδίας δεν θα υπήρχε κανένα πρακτικό όφελος από τη μη χρήση του προσωπείου, εφόσον στο θέατρο η απόσταση ανάμεσα στους θεατές και τους ηθοποιούς ήταν πολύ μεγάλη. Σε κάθε περίπτωση ο

70. Τον όρο «σκηνική συμπεριφορά» δανειζόμαστε από την Παπάζογλου (2007: 218, σημ. 6). Στη μελέτη της η ερευνήτρια ως σκηνοθετική συμπεριφορά ορίζει τόσο την κίνηση όσο και το μέσο (ρήση, στιχομυθία, μονωδία, κραυγή, σιωπή) που χρησιμοποιεί ένα δραματικό πρόσωπο.

71. Μετάφραση: «...με ταραγμένο το μέτωπο /και όψη θλιμμένη...».

72. Για μία αρκετά σύντομη αλλά και αρκετά σαφή ιστορική ανασκόπηση της χρήσης του προσωπείου βλ. Dupont (2003: 98–99), καθώς και McCart (2011: 327–332).

ηθοποιός, είτε φοράει τη μάσκα είτε όχι, «χάνεται» μέσα στο μεγάλο θέατρο,⁷³ και ο σκηνικός λόγος έρχεται να ενισχύσει τη λειτουργία του *videre* (*όρᾶν*) των θεατών. Σε περίπτωση μη χρήσης προσωπείου, η παραπάνω περιγραφή του Ιππόλυτου μπορεί απλώς να παραπέμπει στους μορφασμούς του ηθοποιού.

Ο Ιππόλυτος ρωτάει τη γριά παραμάννα αν ο πατέρας του, η Φαίδρα και τα παιδιά τους είναι καλά (433–434). Η Τροφός απαντάει πως όλα είναι καλά, αλλά ψεύδεται. Τα φαινόμενα χασμωδίας και της θεραπείας αυτής στον πρώτο στίχο της απάντησης της Τροφού: *Metus remitte, prospero regn(um) in statu (e)st* (435)⁷⁴ υπαγορεύουν στον υποκριτή και τον ενδεδειγμένο τρόπο απαγγελίας του στίχου. Η έκθλιψη και η αφαίρεση συσκοτίζουν την καθαρότητα της απαγγελίας,⁷⁵ και ο στίχος λειτουργεί ως ο «ορός της αλήθειας» για την Τροφό, καθώς υποδηλώνει την ανειλικρίνεια των λόγων της. Οι συγκεκριμένες μετρικές επιλογές προαναγγέλλονται ήδη στο ρήμα *trepidamus* (427) το οποίο δηλώνει την ψυχική κατάσταση της Τροφού, όπως αυτή επικυρώνεται και μετρικά στο (435).

Μετά το διάλογο ανάμεσα στην Τροφό και τον Ιππόλυτο η πρώτη σε ένα «κατά μέρος» σχόλιο περιγράφει την είσοδο της Φαίδρας στη σκηνή:⁷⁶ *Sed Phaedra praeceps graditur...* (583). Η Τροφός, ενσωματώνοντας

73. Οι θεατές ξεπερνούσαν τους 10.000. Περαιτέρω βλ. Dupont (2003: 67). Για το κοινό που παρακολουθούσε παραστάσεις σε αντίστοιχες περιόδους της ρωμαϊκής ιστορίας (από πρώιμη περίοδο, δημοκρατική περίοδο και εξ.) βλ. Boyle (2006: 22–23). Ο McCart (2011: 308–332) εξετάζει το ζήτημα της χρήσης του προσωπείου στο αρχαίο ελληνικό και ρωμαϊκό θέατρο. Ο μελετητής σχολιάζει αναφορικά με το αρχαίο ελληνικό θέατρο πως, είτε χρησιμοποιούνταν τα προσωπεία είτε όχι, οι αποστάσεις στο αρχαίο θέατρο είναι τόσο μεγάλες, που οι περισσότεροι θεατές θα αδυνατούσαν να διακρίνουν τις εκφράσεις του προσώπου των ηθοποιών. Την άποψη αυτή δεχόμαστε και θεωρούμε πως ισχύει και για το ρωμαϊκό θέατρο. Η σκηνοθετική εμπειρία του McCart αναφορικά με το ανέβασμα αρχαίων δραμάτων συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση της άποψής του σχετικά με τις συμβάσεις του αρχαίου δράματος (π.χ. τη χρήση του προσωπείου) και με το πώς οι ηθοποιοί ίσως τις βίωναν στην αρχαιότητα. Για τα δραματικά έργα που ανέβασε ή με τα οποία ασχολήθηκε στα εργαστήριά του καθώς και για τη μεθοδολογία του βλ. McCart (2011: 308–309).

74. Μετάφραση: «Διώξε τους φόβους σου. Ο θρόνος βρίσκεται σ' "ετυχημένη φάση"».

75. Ράιος (*2015: 216).

76. Η Φαίδρα ίσως να είχε αποχωρήσει από τη σκηνή (αν και δεν υπήρξε κάποια αναφορά που να λειτουργεί ως σκηνοθετική οδηγία για την έξοδό της) και να είχε μπει μέσα στο παλάτι λίγο πριν αρχίσει ο διάλογος της Τροφού με τον Ιππόλυτο. Αυτήν την άποψη φαίνεται να υιοθετεί και ο Ράιος (*2015: 261) όπως φαίνεται στην παρενθετική του σκηνοθετική σημείωση: «(τη στιγμή αυτή βγαίνει από το παλάτι η Φαίδρα)». Ο Μουστάτος στην υπόθεση της *Phaedra* γράφει για το χωρίο που εξετάζεται *audita* (ενν. από τη Φαίδρα) *relatione Nutricis* (18). Ο Μέγας (1969: 95) σχολιάζει πως η Φαίδρα πρέπει να άκουσε ολόκληρο τον διάλογο Τροφού - Ιππόλυτου κρυμμένη κάπου εκεί κοντά ή να έρχεται

στο λόγο της στοιχεία σκηνικής ερμηνείας, αφενός προσδιορίζει την ταυτότητά του δραματικού προσώπου (sed Phaedra), αφετέρου διηγείται τις επί σκηνής κινήσεις του (praeceps graditur). Η παρούσα σκηνική συμπεριφορά, που περιγράφεται κειμενικά, εκτελείται ταυτόχρονα από το δραματικό πρόσωπο. Ο ηθοποιός που υποδύεται τη Φαίδρα κινείται βιαστικά. Η τραγική ηρωίδα μάλιστα πέφτει κάτω, όπως ξεκάθαρα φαίνεται στη σκηνοθετική οδηγία της Τροφού: *Terrae repente corpus exanimatum accidit* (585).⁷⁷ Η Τροφός επιπλέον αναφέρει πως ο Ιππόλυτος την κρατάει στην αγκαλιά του: *tuus en, alumna, temet Hippolytus tenet!* (588). Ως σκηνοθετική οδηγία, που αφορά την εκφορά του λόγου, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και η παρήχηση του *i* σε αυτόν το στίχο, αφού όπως δηλώνει ο Poel (2006: 165)⁷⁸ παραπέμπει σε μία νευρικότητα της Τροφού.

Και ενώ ο προγονός αγκαλιάζει τη μητριά του, αυτή απαγγέλλει έναν «κατά μέρος» λόγο (592–600) ο οποίος παρουσιάζει δυσκολίες σχετικά με τη σκηνική του πραγμάτωση. Πώς είναι δυνατόν η ηρωίδα να εξωτερικεύει στο κοινό τις κρυφές σκέψεις της,⁷⁹ ενώ ξέρει πως ο Ιππόλυτος βρίσκεται από πάνω της;⁸⁰ Ως λύση μπορεί να θεωρηθεί ότι ο Ιππόλυτος δεν κοιτάζει τη Φαίδρα αλλά γύρω-γύρω στη σκηνή, για να δει μήπως είναι παρών κάποιος άλλος, και ως εκ τούτου ίσως η πρωταγωνίστρια βρίσκει την ευκαιρία να απαγγέλλει χαμηλόφωνα τους στίχους αυτούς. Ένα ακόμη σκηνοθετικό πρόβλημα είναι η αναφορά του

μόλις τώρα στον τόπο της συνάντησης, οπότε δεν έχει ακούσει τίποτε. Εμείς στην παρούσα εργασία αδυνατούμε να υποστηρίξουμε είτε τη μία είτε την άλλη θέση, διότι για καμία από τις δύο απόψεις δεν υπάρχει κάποια ρητή λεκτική ένδειξη που να δίνει μία σαφή και βέβαιη απάντηση. Εξάλλου δεν έχει τόση σημασία το πού ήταν η Φαίδρα, όσο το ότι τώρα επανέρχεται.

77. Μετάφραση: «Στο χώμα ξαφνικά το σώμα της σωριάζεται άψυχο».

78. Ο ίδιος αναφέρεται στον Boyle και στον χαρακτηρισμό του «nervous» και γράφει: «meaning (ενν. ο Boyle) that we are to visualize the nurse as stumbling over her words».

79. Βλ. Ράιος (*2015: 125). Οι Coffey & Mayer (1990: 144 ad 592–9) διατείνονται πως αυτό το «κατά μέρος» σχόλιο της τραγικής ηρωίδας αποκαλύπτει τις διανοητικές της διεργασίες. Ο Boyle (2006: 99) σχολιάζει πως ο μονόλογος αυτός εστιάζει στην ψυχική εσωτερικότητα της Φαίδρας και δίνει έμφαση στις σκέψεις της. Αλλού ο Boyle (*2003: 25) αναφερόμενος στις «κατά μέρος» ρήσεις στο Σενέκα διατείνεται πως στη συχνή χρήση τους αποτυπώνεται το ενδιαφέρον του Σενέκα για την ψυχολογική εσωτερικότητα των ηρώων του. Πρόκειται για ένα ενδιαφέρον που επικεντρώνεται, σύμφωνα με τον ερευνητή, στις εσωτερικές διεργασίες του ανθρώπινου μυαλού, στου μυαλού ως έδρας των συναισθηματικών συγκρούσεων, ανυπολόγιστης δυστυχίας, ματαικής χάρας, διανοητικής ευπάθειας, αυταπάτης, και παράλογης ενοχής.

80. Το πρόβλημα αυτό θίγει ο Mayer (2002: 24–25). Ο μελετητής μάλιστα ενοχλείται και προβάλλει ως λύση την *recitatio*. Στον Mayer παραπέμπει και ο Ράιος (*2015: 125–126) που με τη σειρά του ως λύση στο παρόν πρόβλημα επικαλείται τις συμβάσεις του ρωμαϊκού θεάτρου, παραδείγματος χάριν το μεγάλο μήκος και βάθος της σκηνής.

Ιππόλυτου στην άδεια σκηνή: *En locus ab omni liber arbitrio vacat* (601). Πώς είναι άδεια αφού η Τροφός παρέμεινε στη σκηνή;⁸¹ Κατά τη γνώμη μας, η πιο εύλογη λύση είναι αυτή που προτείνει ο Mayer (2002: 25), ότι δηλαδή η Τροφός απομακρύνεται λίγα μέτρα ώστε να δώσει την εντύπωση ότι δεν πρόκειται να ακούσει τα όσα λέγονται, αν και τελικά κρυφκούει.

Στη συνέχεια της Δεύτερης Πράξης η Φαίδρα, αφού αποκαλύψει την αλήθεια στον Ιππόλυτο, πέφτει στα πόδια του, όπως ολοκάθαρα δηλώνουν οι σκηνοθετικές οδηγίες: ...*En supplex iacet /adlapsa genibus regiae proles domus* (666–667).⁸² Ενσωματωμένη σκηνοθετική οδηγία είναι και η χρήση του επιφωνήματος *ep me* τη δεικτική του σημασία, που δηλώνει πως η Φαίδρα δείχνει τον εαυτό της. Μόλις λίγους στίχους παρακάτω η πρωταγωνίστρια αναφέρει πως ξαναπέφτει στα πόδια του Ιππόλυτου: *iterum, superbe, genibus advolvor tuis* (703),⁸³ ενώ ο δεύτερος τη σπρώχνει απωθώντας την, όπως ο ίδιος αναφέρει: *procul impudicos corpore a casto amove /tactus...* (704–705). Οι συνοδευτικές κινήσεις που εμπεριέχονται στην προθετικότητα των εκφωνημάτων (*iacet, adlapsa, advolvor*) χρησιμεύουν για να δώσουν έμφαση και να προσδιορίσουν τη σχηματολογία της σωματικής θεατρικής έκφρασης της ικεσίας.⁸⁴

Εδώ μπορούμε να κάνουμε λόγο για *gestus*.⁸⁵ την τεχνική δηλαδή που αναπτύχθηκε από τον Brecht, όπου η κινησιολογία του σώματος και οι χειρονομίες αποκτούν συγκεκριμένες συνδηλώσεις, οι οποίες παραπέμπουν σε όψεις του χαρακτήρα ενός δραματικού προσώπου ή στην κοινωνική του θέση ή τη συναισθηματική του κατάσταση, κ.ά. Η κινησιο-

81. Η Τροφός βρίσκεται επί σκηνής αφού δεν υπάρχει κάποια αναφορά είτε σε αποχώρησή της είτε σε είσοδό της αργότερα, όταν μετά την εξομολόγηση της Φαίδρας και την έξοδο του Ιππόλυτου αυτή ξαναμιλάει. Ο Ράιος (*2015: 126) θεωρεί πως επί σκηνής βρίσκονται και οι σύντροφοι του Ιππόλυτου, τους οποίους η Φαίδρα τού ζητά να τους απομακρύνει (...*commodes paulum, precor/ secretas aures; si quis est, abeat, comes*, 599–600). Ωστόσο θεωρούμε, όπως και ο Mayer (2002: 25), ότι ο Ιππόλυτος, όταν γύρισε από το κυνήγι και αφιέρωσε τη θυσία στο ναό της Άρτεμης, εισήλθε μόνος του. Άλλωστε αυτό το επιβεβαίωσε και η Τροφός στο (425). Βλ. ακόμη Coffey & Mayer (1990: 145 ad 600).

82. Μετάφραση: «Να, στα πόδια σου μπρος ικέτιδα κείται ριγμένη /η φύτρα ενός βασιλικού παλατιού». Σύμφωνα με τη Fantham (1982: 308), η Φαίδρα με την έμμεση αναφορά στην ένδοξη γενιά της ενισχύει την ένταση. Πρβλ. *Troades* (694) και (732).

83. Μετάφραση: «Για μια φορά ακόμη στα πόδια σου, ακατάδεχτε, κυλιέμαι!».

84. Η διατύπωση εδώ οφείλει πολλά στον Elam (2001: 98).

85. Για περισσότερες πληροφορίες και για τον διαχωρισμό του συγκεκριμένου είδους χειρονομίας σε επιμέρους κατηγορίες βλ. Sampratakis (2011: 103–116, και πιο συγκεκριμένα 105–106). Για σημειολογικές τροπές της «σωματικότητας» στο θέατρο ενδεικτικά βλ. Πεφάνης (2007: 221). Για μια ευσύνοπτη και κατατοπιστική συζήτηση γύρω από το θέμα αυτό, με ιδιαίτερη έμφαση στην αριστοφανική κωμωδία, βλ. Διαμαντάκου-Αγάθου (2007β: 59–61).

λογία αυτή παραπέμπει στην τυπολογία της ικεσίας (*supplex, iacet, adlapsa, advolvor*). Πιο συγκεκριμένα οι κινήσεις της Φαίδρας θυμίζουν αυτές του ικέτη, και πράγματι εν προκειμένω σε μία παρόμοια θέση βρίσκεται, αφού ικετεύει τον Ιππόλυτο. Η κινησιολογία του τελευταίου επιβεβαιώνει τη συμπεριφορά του, που από την αρχή του έργου δείχνει την αδιαφορία του για όλες τις γυναίκες. Οι εκφράσεις του σώματος συντονίζονται με τις ψυχικές καταστάσεις των ηρώων και η λεκτική περιγραφή δίνει βάθος στο σωματικό πάθος.

Ο Ιππόλυτος περιγράφει και τις επόμενες επί σκηνής κινήσεις: α) η Φαίδρα προσπαθεί πάλι να τον αγκαλιάσει: *...etiam in amplexus ruit?* (705), β) ο Ιππόλυτος βγάζει το σπαθί του: *stringatur ensis...* (706), γ) με το αριστερό του χέρι την αρπάζει από τα μαλλιά, της γυρίζει πίσω το κεφάλι, και δείχνει το αριστερό του χέρι: *en impudicum crine contorto caput /laeva reflexi...* (707–708), δ) ο Ιππόλυτος πετάει το σπαθί του: *...et hic /contactus ensis deserat castum latus* (713–714).⁸⁶ Οι παραπάνω στίχοι είναι ιδιαίτερα σημαντικοί από άποψη θεαματικής αποτελεσματικότητας,⁸⁷ καθώς περιέχουν τη σκηνοθεσία της σκηνής.

Ο Ιππόλυτος αποχωρεί χωρίς να γίνεται κάποια ιδιαίτερη αναφορά στην έξοδό του, και αμέσως αρχίζει να μιλάει η Τροφός. Η τελευταία προσπαθώντας να συνεφέρει τη Φαίδρα⁸⁸ προτείνει να πουν ψέματα και να εκδικηθούν τον Ιππόλυτο. Η γριά παραμάννα, λειτουργώντας ως εσωτερικός σκηνοθέτης,⁸⁹ καλεί στη σκηνή ένα πλήθος Αθηναίων και δούλων, ώστε να δημοσιοποιήσει τα ψέματά της: *Adeste, Athenae! Fida famulorum manus* (725). Το πλήθος αυτό, ετερόκλητο στη σύστασή του, φαντάζει εξωθεατρικό, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό ακροατήριο της παράστασης, αφού δεν γνωρίζει την αλήθεια και τι συνέβη πριν από λίγο επί σκηνής. Η Τροφός είναι αυτή που προσδιορίζει το δραματικό ρόλο αυτού του πλήθους: είναι αυτοί που θα βοηθήσουν την Τροφό (*fer opem*, 726) και θα διαδώσουν στην πόλη όλα όσα αυτή τους είπε (*perferte in urbem*, 733).

86. Μεταφράσεις: α) «Ορμάει μάλιστα να με αγκαλιάσει;», β) «ας σύρω το σπαθί μου», γ) «Να, με το ζερβί μου πίσω λύγισα το αδιάντροπο κεφάλι της στρίβοντας τα μαλλιά της», δ) «και τούτο το σπαθί που σ' άγγιξε το αγνό πλευρό μου ας "αφήσει"!».

87. Όπως αναφέρει και ο Ράιος (2015: 72): «η ανάγνωση των τραγωδιών του Σενέκα αποκαλύπτει έργα των οποίων η θεαματική αποτελεσματικότητα είναι προφανής».

88. Η Φαίδρα βρίσκεται ακόμη κάτω πεσμένη αφού η Τροφός μέχρι και το (733) προσπαθεί να τη συνεφέρει: *recipe iam sensus, era*.

89. Ο Ringer (1998: 8) υποστηρίζει πως είναι δυνατόν ένα πρόσωπο που συμμετέχει σε ένα θέατρον ἐν θεάτρῳ να λειτουργεί και ως εσωτερικός συγγραφέας ή σκηνοθέτης. Στο χαρακτήρα που κατευθύνει και ρυθμίζει τη συμπεριφορά των υπόλοιπων χαρακτήρων ο Ringer αναγνωρίζει μία μεταθεατρική λειτουργία που συμβάλλει στη δημιουργία ενός έργου μέσα στο έργο.

Εδώ μπορεί με σχετική βεβαιότητα να υποστηριχθεί ότι από το σημείο αυτό αρχίζει μία υπόκριση δευτέρου βαθμού, μιας και η Τροφός, λέγοντας ψέματα⁹⁰ εν γνώσει της, παίζει θέατρο μέσα στο θέατρο. Η Γακοπούλου (2010: 29, σημ.41) κάνοντας μια ανασκόπηση των θέσεων του Ringer σχετικά με το μεταθέατρο αναφέρει πως: «Όταν ένας χαρακτήρας σε ένα δράμα ξεκινά με την πρόθεση να εξαπατήσει άλλους χαρακτήρες ή το θεατρικό κοινό επιδεικνύοντας μια συγκαλυμμένη ή απατηλή συμπεριφορά, το κοινό αντιλαμβάνεται την παραστατική φύση του έργου, το οποίο βρίσκεται από διπλή μιμητική δραστηριότητα». Ο υποκριτής που παίζει θέατρο μέσα στο θέατρο δίνει μία παράσταση σε «άλλους», όπου αυτοί οι «άλλοι» μπορεί να είναι είτε οι θεατές είτε οι άλλοι υποκριτές (λειτουργώντας προφανώς ως εσωτερικό ακροατήριο). Αυτή η δευτεροβάθμια υπόκριση πρέπει να διαθέτει και ένα σενάριο [Smith (2015: 15)], και η *Phaedra* σε αυτό το σημείο πληροί τις «προϋποθέσεις» αυτές, αφού η Τροφός δίνει μια θεατρική παράσταση στο πλήθος που καλεί στη σκηνή και το σενάριο είναι σαφές: πρόκειται να κατηγορήσει τον Ιππόλυτο για τον βιασμό της Φαίδρας.

Η περίπτωση της Τροφού ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις που θέτει ο Hornby (1986: 34-35) για να χαρακτηριστεί ένα θέατρον *ἐν θεάτρῳ* πράγματι μεταθεατρικό. Συγκεκριμένα η κύρια αφήγηση δέχεται τη δεύτερη ως τέτοια, μιας και ένα δραματικό πρόσωπο της εξωτερικής / κύριας αφήγησης (Τροφός) θέλει να δημιουργήσει μία εσωτερική / δευτερεύουσα αφήγηση. Επιπλέον, η ενσωμάτωση δεν είναι πλήρης, τα όρια είναι ξεκάθαρα, έτσι ώστε το εγκιβωτισμένο *ὕποκρίνεσθαι* να μην αποτελεί ένα συμβατικό για το αρχαίο θέατρο λόγο, π.χ. ένα Χορικό ή μια Αγγελική Ρήση.⁹¹

Στην προσπάθεια απόδειξης της αξιοπιστίας της και για την επίτευξη του σκοπού της, η Τροφός χρησιμοποιεί ως διαπιστευτήριο το ξίφος του Ιππόλυτου. Η γριά γυναίκα σηκώνει το σπαθί και το κρατάει στα χέρια της: *pignus tenemus sceleris...* (730). Τόσο το σπαθί όσο και η εξωτερική εμφάνιση της Φαίδρας (ξεριζωμένα μαλλιά), ως σημάδια της βιαιοπραγίας του Ιππόλυτου, δεν είναι απλώς ένα σκηνικό αντικείμενο και μία σκηνοθετική επιλογή αντίστοιχα. Και τα δύο συμβάλλουν στο να

90. Ο Frangoulidis (2009: 410-411) σε ένα σημαντικό του άρθρο, όπου εξετάζει το ρόλο της Τροφού ως «plot maker», προσδίδει σε αυτήν την ανακοίνωση της κατηγορίας εις βάρος του Ιππόλυτου μεταθεατρική λειτουργία καθώς ο ρόλος της Τροφού στο έργο του Σενέκα προσδιορίζεται σε αντίθεση με αυτόν που είχε στον Ιππόλυτο του Ευριπίδη.

91. Ο Hornby (1986: 35) διατείνεται πως το *θέατρον ἐν θεάτρῳ* δεν είναι μεταθεατρικό στην περίπτωση που το εγκιβωτισμένο θέατρο έχει ενσωματωθεί τόσο καλά στο κύριο ώστε να αποτελεί πλέον μία από τις συμβάσεις του έργου (όπως ένα Χορικό ή μια Αγγελική Ρήση).

γίνει πειστική η ιστορία της Τροφού, δηλαδή στην επίτευξη αυτού του δευτεροβάθμιου υποκρίνεσθαι. Για το λόγο αυτόν η Τροφός θέλει τα μαλλιά της Φαίδρας να παραμείνουν ως έχουν: ...crinis tractus et lacerae comae /ut sunt remaneant, facinoris tanti notae (731–732).⁹²

Μετά το δεύτερο Χορικό, στην αρχή της Τρίτης Πράξης ο Χορός αναφέρει την άφιξη ενός νέου δραματικού προσώπου: sed iste quisnam est ...? (829). Ο Χορός δεν αναφέρει το όνομά του, αλλά περιγράφει βασικά χαρακτηριστικά της εξωτερικής του εμφάνισης. Το πρόσωπο του ήρωα φέρει *αρχοντιά βασιλική*: ...regium in vultu decus /gerens... (829–830), και έχει υψώσει το κεφάλι του γεμάτος από υπερηφάνεια: ...et alto vertice attollens caput (830), ενώ αναφέρεται πως το πρόσωπό του είναι χλωμό:⁹³ ni languido pallore canderent genae (832),⁹⁴ και τα μαλλιά του αχτένιστα: staretque recta squalor incultus coma (833). Στον επόμενο στίχο προσδιορίζεται και η ταυτότητα αυτού του δραματικού χαρακτήρα: en ipse Theseus redditus terris adest (834), ενώ η σκηνική του παρουσία επικυρώνεται κειμενικά με το ρήμα adest.

Ο Θησέας περιγράφει με συντομία τις περιπέτειές του, οι οποίες τον καταπόνησαν και δηλώνει πως για αυτό τρέμουν τα πόδια του: trepidantque gressus... (847), και πως ανέβηκε στη σκηνή με πολλή κούραση: ...labor quantus fuit (847). Όλα αυτά ως ενσωματωμένες σκηνοθετικές οδηγίες περιγράφουν την κινησιολογία του ηθοποιού που υποδύεται το Θησέα. Ο ίδιος εισήλθε στη σκηνή αργά αφού ήταν καταπτοημένος, και τώρα τρέμουν ακόμη τα πόδια του, αφού άλλωστε αυτό ακριβώς υποδηλώνει και η ενεστωτική τροπή του ρήματος trepidant(que).

Ακολουθεί ο διάλογος ανάμεσα στην Τροφό και το Θησέα, ο οποίος προσπαθεί να μάθει από την πρώτη για ποιο λόγο ακούει τη Φαίδρα να θρηνεί. Η παραμάννα, όμως, δεν του λέει την αλήθεια, ούτε το ψέμα που σκαρφίστηκε. Μόνο παρακαλεί το Θησέα να τρέξει στο ανάκτορο: iam perge, quaeso, perge (862). Η χρήση του β' ενικού προσώπου υποδηλώνει ότι η Τροφός απευθύνεται στον Θησέα ενώ το ρήμα quaeso παραπέμπει στην κατώτερη ιεραρχικά και κοινωνικά θέση της. Αμέσως ο Θησέας δίνει εντολή στα μέλη του Χορού να ανοίξουν τις πόρτες του ανα-

92. Μετάφραση: «Η τραβηγμένη κόμη της και οι ξεριζωμένες τρίχες της να μείνουν όπως είναι».

93. Ο Davidson (2005: 208–209) αναφορικά με το αρχαίο ελληνικό θέατρο διατείνεται πως σε περιπτώσεις που αναφέρεται ότι ένας χαρακτήρας *δακρύζει* ή *κοιτάει θριαμβευτικά* οι θεατές έπρεπε να χρησιμοποιήσουν τη φαντασία τους προκειμένου να *κοιτάξουν* ποιήσουν» αυτές τις περιγραφές, εφόσον το προσώπειο καθαυτό δεν θα μπορούσε. Και στη *Phaedra*, είτε χρησιμοποιήθηκε προσώπειο είτε όχι, το πρόσωπο του Θησέα παρουσιάζεται χλωμό μέσω του σκηνικού λόγου και της επιστρατεύσης της φαντασίας του κοινού.

94. Μετάφραση: «εάν στα μάγουλα δεν “έφεγγε” μια άρρωστη χλομάδα».

κτόρου: Reserate clausos regii postes laris (863).⁹⁵

Στη σκηνή, λοιπόν, παρευρίσκονται τώρα ο Θησέας, η Τροφός η οποία πλέον παραμένει σιωπηλή,⁹⁶ και η Φαίδρα, η σκηηνική παρουσία της οποίας επιβεβαιώνεται από το σύζυγό της: O socia thalami... (864). Ο ήρωας ακόμη αναφέρεται στην ύπαρξη ενός σκηηνικού αντικειμένου. Η Φαίδρα κρατάει το ξίφος⁹⁷ και ο Θησέας της ζητάει να το πετάξει: quin ense viduas dexteram...? (866). Σκηνοθετική οδηγία είναι και ο όρος dexteram που δηλώνει πως η ηρωίδα κρατάει το ξίφος στο δεξί της χέρι.

Εν συνεχεία ο Θησέας προσπαθώντας να μάθει τον λόγο για τον οποίο η Φαίδρα θέλει να αυτοκτονήσει επικαλείται τα δάκρυά του. Η διατύπωση lacrimae nonne te nostrae movent? (880) αποτελεί ενσωματωμένη σκηνοθετική οδηγία και αφορά το πρόσωπο του Θησέα. Σκηνοθετικός δείκτης είναι και η αναφορά του Θησέα πως η Φαίδρα έχει αλλού στραμμένο το βλέμμα της: Quidnam ora maesta avertis... ? (886). Ο ήρωας αναφέρει πως η Φαίδρα είναι δακρυσμένη και καλύπτει το πρόσωπό της με ένα ρούχο: Quidnam... lacrimas genis /subito coortas veste praetenta optegis? (886–887).⁹⁸ Οι προαναφερθείσες σκηνοθετικές οδηγίεςπραγματώνονται ταυτόχρονα και σκηνικά από τη Φαίδρα. Ο υποκριτής, που την υποδύεται, με τα χέρια του απλώνει στο πρόσωπο του ένα ρούχο ως παραπέτασμα στα μάτια του.

Ο Zintzen (1960: 100, σημ.10) θεωρεί πως αυτή η κίνηση κάλυψης του προσώπου εκφράζει τη θλίψη ή τη ντροπή και εντοπίζεται ήδη στον Ευριπίδη. Αξίζει να αναφερθεί ακόμα πως οι στίχοι αυτοί ανακαλούν τις απόψεις του Σενέκα για τους ηθοποιούς, όπως διατυπώνονται στην ενδέκατη επιστολή από τις *Epistulae Morales* (11,7):

95. Το χφ Etruscus (sigl. E) αποδίδει το στίχο στην Τροφό. Την άποψη αυτή υιοθετεί ο Grimal (1965: 127) και ο Ράιος (*2015: 282). Από την άλλη μεριά ένα πλήθος χφ που συμβολίζονται με το siglum A, αποδίδει το στίχο στο Θησέα. Την επιλογή του A διατηρούν οι Peiper & Richter (1921: 186), οι Coffey & Mayer (1990), αλλά και εμείς, διότι θεωρούμε πιο φυσικό ο Θησέας να δίνει διαταγές στα μέλη του Χορού και όχι η Τροφός ενώ είναι ακόμη παρών ο κύριός της. Για την δυσκολία σκηνικής εκτέλεσης της παρούσας σκηνής βλ. Coffey & Mayer (1990: 165–166 ad 863).

96. Αντίθετη γνώμη φαίνεται να έχουν οι Fortey & Glucker (1975: 710), αφού θεωρούν ότι η Τροφός έχει φύγει ήδη από το (862) και έτσι μάλιστα έχει χρόνο ώστε να αλλάξει κοστούμι για να υποδυθεί τον αγγελιαφόρο. Εύστοχη είναι η παρατήρηση του Kohn (2013: 160, σημ.31), ότι αν ισχύει η άποψη των πρώτων, γιατί να απειλεί ο Θησέας την Τροφό με άμεσο δέσιμο με αλυσίδα και μαστίγωμα στο (884);

97. Ο Boyle (*2003: 79–80) αναφέρει πως σε αυτό το σημείο το ξίφος έχει ερωτικές συνδηλώσεις και συμπυκνώνει τα σεξουαλικά ζητήματα του έργου. Για την σπουδαιότητα του ξίφους ως σκηηνικού αντικειμένου στη *Phaedra* ενδεικτικά βλ. Ράιος (*2015: 73 καθώς και τη σημ.39).

98. Μετάφραση: «Γιατί λοιπόν γυρνάς αλλού το λυπημένο πρόσωπό σου και βάζοντας προπέτασμα το ρούχο κρύβεις τα δάκρυα που ανάβλυσαν απρόσμεν' απ' τα μάτια σου;».

Artifices scaenici, qui imitantur adfectus, qui metum et trepidationem exprimunt, qui tristitiam repraesentant, hoc indicio imitantur verecundiam: deiciunt enim vultum, verba submittunt, figunt in terram oculos et deprimunt. Ruborem sibi exprimere non possunt; nec prohibetur hic nec adducitur. Nihil adversus haec sapientia promittit, nihil proficit; sui iuris sunt, iniussa veniunt, iniussa discedunt.

Εδώ μεταξύ άλλων ο Σενέκας θεωρεί πως οι ηθοποιοί που εκφράζουν πόνο ή θλίψη πρέπει να έχουν και μια αντίστοιχη σκηνική συμπεριφορά, με το να χαμηλώνουν παραδείγματος χάριν το κεφάλι ή το βλέμμα τους. Κάτι παρόμοιο φαίνεται εδώ να εκτελεί σκηνικά και η Φαίδρα.

Η τραγική ηρωίδα λίγο πριν «αποκαλύψει» στον άνδρα της ότι ο γιος του τη βίασε καλεί τον Θησέα να δει το σπαθί: *Hic dicet ensis...* (896). Η χρήση του δεικτικού *hic* ίσως δηλώνει πως η Φαίδρα δείχνει το σπαθί, ενώ η προσωποποίηση μέσω της χρήσης του λεκτικού ρήματος *dicet* παραπέμπει στη θεατρική του λειτουργία που δεν είναι άλλη παρά αυτή του «μάρτυρα»⁹⁹ και τεκμηρίου του «βιασμού» της πρωταγωνίστριας από τον προγονό της, γι' αυτό και μπορούμε και εδώ να μιλήσουμε για μεταθέατρο, αφού η Φαίδρα αναγνωρίζει ή και καθορίζει τη δραματική λειτουργία¹⁰⁰ του σκηνικού αυτού αντικειμένου.

Ο Θησέας επεξεργάζεται το σπαθί:¹⁰¹ *...quod monstrum intuo?* (898) και διακρίνει το σκαλιστό αναγνωριστικό του έμβλημα: *regale parvis asperum signis ebur /capulo refulget, gentis Actaeae decus* (899-900).¹⁰² Το σπαθί εκπληρώνει τη δραματική του λειτουργία μιας και ως σκηνικό

99. Ο Revermann (2013: 80) αναφέρεται στα σκηνικά αντικείμενα του αρχαίου θεάτρου αποκαλώντας τα οπτικοποιημένες μικρο-αφηγήσεις, αντικείμενα δηλαδή που έχουν «να πούνε ιστορίες».

100. Ο Χουρμουζιάδης (1998: 17) κάνει έναν διαχωρισμό ανάμεσα στη δραματική και τη δραματουργική λειτουργία του Χορού στο αρχαίο δράμα. Παραφράζοντάς τον και εφαρμόζοντάς τον στη λειτουργία των σκηνικών αντικειμένων, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ένα σκηνικό αντικείμενο έχει δραματική λειτουργία σε ένα έργο, όταν προωθεί ή ολοκληρώνει τη δράση του, ή όταν συνδέεται οργανικά με αυτό. Αντίθετα γίνεται λόγος για δραματουργική λειτουργία, όταν αυτό το αντικείμενο λειτουργεί καθαρά τεχνικά χωρίς να «εμπλέκεται» στο έργο.

101. Βέβαια δεν υπάρχει κάποια εσωκειμενική αναφορά για το αν το κρατάει στα χέρια του ή όχι.

102. Μεταφραση: «Το σκαλιστό βασιλικό ελεφαντόδοντο αστράφτει στη λαβή του με τις “μικρές φιγούρες”, έμβλημα τιμημένο της αττικής <βασιλικής> γενιάς». Τη γραφή *gentis* (Λ) και *Actaeae* (ω= ομοφωνία όλων των σωζόμενων χφφ) υιοθετεί ο Ραίος (*2015: 286), ενώ ο Grimal (1965: 131) τη γραφή *generis* του χφ Ε και τη γραφή *Actaei* που προτείνει ο Gronov. Η διαφορά δεν παρακωλύει επ' ουδενί την οπτική της εργασίας μας.

αντικείμενο κάνει την ψεύτικη ιστορία της Φαίδρας πιστευτή στα αυτιά του Θησέα και κατ' επέκταση περαιώνει την υπόκριση δευτέρου βαθμού της ηρωίδας.¹⁰³ Η επιτυχής συνεισφορά του σκηνικού αντικειμένου σε αυτήν την περίπτωση μεταθεάτρου αποτελεί πιθανώς έμμεση αναφορά εκ μέρους του Σενέκα ότι εν γένει τα σκηνικά αντικείμενα έχουν λειτουργικό ρόλο σε κάθε υποκρίνεσθαι.

Στο τέλος του Τρίτου Χορικού η κορυφαία του Χορού αναφέρει πως εισέρχεται ένα νέο πρόσωπο: *Sed quid citato nuntius portat gradu / rigatque maestis lugubrem vultum genis?* (989–990).¹⁰⁴ Ο στίχος αναφέρεται στο «εδώ και τώρα» της παράστασης, και η φράση *citato gradu* (989) παραπέμπει σε μία συγκεκριμένη κινησιολογία: ο ηθοποιός εισέρχεται βιαστικά. Η λέξη *nuntius* (989) παρέχει στοιχεία της ταυτότητας του δραματικού προσώπου (είναι ο αγγελιαφόρος) και ταυτόχρονα του δραματικού του ρόλου. Ο Χορός με τη λέξη αυτή (*nuntius*) κατοχυρώνει ειδολογικά την αγγελική ρήση ως τέτοια. Η ερώτηση στο (989–990) ίσως να είναι μεταθεατρική, αφού ο Χορός φαίνεται να αναγνωρίζει την ίδια τη θεατρική σύμβαση.¹⁰⁵ Ακόμη, παρέχονται πληροφορίες σχετικά με το πρόσωπο του αγγελιαφόρου που είναι θλιμμένο και ο ίδιος κλαίει: *rigatque maestis lugubrem vultum genis* (990).¹⁰⁶

Με την επανάληψη του όρου *nuntius* στην αρχή της αγγελικής ρήσης (*O sors acerba et dura, famulatus gravis, / cur me ad nefandum nuntium casus vocat?* 991–992) εισάγεται ένα σχόλιο ειδολογικής αυτοσυνειδησίας που προσδιορίζει το ρόλο του προσώπου και το περιεχόμενο της ρήσης του. Η προστακτική του Θησέα προς τον αγγελιαφόρο ...*mortis effare ordinem* (999) προαναγγέλλει πως ο τελευταίος θα αρχίσει την ομιλία του. Συγχρόνως η χρήση του όρου *ordinem* αποτυπώνει σαφώς την οργανωτική βούληση του Σενέκα αναφορικά με τη δομή της αγγελικής ρήσης. Ο αγγελιαφόρος θα αφηγηθεί τα γεγονότα με τη σειρά που αυτά έγιναν.

Αξιοσημείωτα είναι ακόμη τα μεταγλωσσικά σχόλια που εντοπίζο-

103. Ο Frangoulidis (2009: 416) δηλώνει πως για την Τροφό ως «plot-maker» το ξίφος λειτουργεί σαν ένα είδος συμβόλου αναγνώρισης του υποτιθέμενου βιασμού της Φαίδρας και ως τέτοιο έχει την ίδια λειτουργία με την ξύλινη πινακίδα που συναντούμε στον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη.

104. Μετάφραση: «Όμως τί να μας φέρνει βιαστικά ο μαντατοφόρος και με τα δακρυσμένα μάτια του ποτίζει το θλιμμένο πρόσωπό του;».

104. Πρβλ. το αρχαιοελληνικό ἄγγελος (ενδεικτικά πρβλ. Ευρ. *Ηλ.* (759) πού γὰρ ἄγγελοι;). Ο Ringer (1998: 9) επιχειρώντας μια μεταθεατρική ανάγνωση των έργων του Σοφοκλή εντοπίζει στη λέξη στοιχεία θεατρικής αυτοσυνειδησίας. Ο ίδιος γράφει: «This is a metatheatrical language, because the words...contain theatrical meanings that recall the theater and its conventions to the mind of an audience».

106. Μετάφραση: «και με τα δακρυσμένα μάτια του ποτίζει το θλιμμένο πρόσωπό του».

νται από το (991) έως το (999) τα οποία αφορούν την τυπολογία των αγγελικών ρήσεων:

Nunt.: O sors acerba et dura, famulatus graves!

Cur me ad nefandum nuntium casus vocat?

Thes.: Ne metue cladis fortiter fari asperas:

non imparatum pectus aerumnis fero.

Nunt.: Vocem dolori lingua luctifica negat. (995)

Thes.: Proloquere, quae sors aggraves quassam domum.

Nunt.: Hippolytus, heu me, flebili leto occubat.

Thes.: Gnatum parens obisse iam pridem scio:

nunc raptor obit. Mortis effare ordinem.

Αγγ.: Πικρή, σκληρή μου μοίρα κι ασήκωτη δουλεία, γιατί

η “τύχη” με καλεί μιαν είδηση να φέρω αποτροπιαστική;

Θησ.: Μην έχεις δισταγμούς κι ανάγγειλε με θάρρος τη σκληρή καταστροφή! Μέσα μου φέρω μια καρδιά στα βάσανα δοκιμασμένη.

Αγγ.: Η γλώσσα μου, θλιμμένη, δε θέλει στον πόνο μου φωνή να δώσει. (995)

Θησ.: Πες μου ποιά ατυχία πάλι έπεσε βαριά στο ταρακουνημένο μου παλάτι.

Αγγ.: Ο Ιππόλυτος –αλίμονο!– χάθηκε με θάνατο αξιοδόκρυτο.

Θησ.: Εγώ, ο πατέρας του, γνωρίζω πως το παιδί μου πέθανε εδώ και κάμποσο καιρό. Τώρα συνάντησε το θάνατο ο “βιαστής”. Πες μου τα του θανάτου του με τη σειρά.

(1) Η θεατρική σύμβαση υπαγορεύει την αφηγηματοποίηση της εμπειρίας, όπως δηλώνει η επανάληψη των λεκτικών ρημάτων (fari, proloquere, effare). (2) Με τη χρήση του όρου nefandum (992) διατυπώνεται ο προβληματισμός του Σενέκα σχετικά με το πώς η βιωμένη φρίκη του θανάτου του Ιππόλυτου που χαρακτηρίζεται άρρητη (ne-fandum) θα μεταγραφεί στο σημειακό-συμβολικό σύστημα της γλώσσας (fari 993, lingua 995).¹⁰⁷ (3) Το proloquere (996) προσδιορίζει τη λεκτική πράξη που ακολουθεί και αναδεικνύει τη γλώσσα/το λέγειν ως το μοναδικό όχημα μεταβίβασης των μηνυμάτων. Ενδεχομένως η χρήση του όρου proloquere παραπέμπει και σε ένα συγκεκριμένο τρόπο εκφοράς

107. Η ορολογία σε αυτό το σημείο είναι της Γκαστή (2001: 279).

108. Το ρήμα proloquor σημαίνει μιλάω ελεύθερα και χωρίς φόβο. Για τη σημασία του ό-

του λόγου, σε μία υψηλή δηλαδή φωνητική διακύμανση.¹⁰⁸ (4) Στη μορφοποίηση της αφήγησης είναι πολύ σημαντική η εσωτερική συνοχή και η λογική ακολουθία (*ordinem* 999). Ο όρος *ordo* παραπέμπει στην αφηγηματική οργάνωση της Αγγελικής Ρήσης. (5) Στον προεξαγγελτικό στίχο του αγγέλου *Hippolytus, heu me, flebili leto occubat* (997) ενσωματώνεται ένα υπόδειγμα συναισθηματικής αντίδρασης του κοινού. Με την έντονη συναισθηματική εμπλοκή του ο αγγελιαφόρος καθοδηγεί έντεχνα τους πραγματικούς θεατές στον έλεον και τον οίκτον.¹⁰⁹

Ακόμη, στην προτροπή του Θησέα: *ne metue cladis fortiter fari asperas/non imparatum pectus aerumnis fero* (993–994) ενδεχομένως να ενοφθαλμίζεται ένα σχόλιο αυτοαναφορικής απολογίας, καθώς ο Σενέκας παραπέμπει στη βιαιότητα (*cladis asperas*) που είναι βασικό χαρακτηριστικό των τραγωδιών του και συγχρόνως με το *non imparatum pectus* παραπέμπει στο θεατρικό κοινό του που δεν είναι «αμάθητο» σε τέτοιες πρακτικές και σε μία τέτοια θεματολογία.

Λίγο προτού τελειώσει η Αγγελική Ρήση, ο Θησέας δηλώνει ότι κλαίει: *...amissum fleo* (1117), κάτι που επιβεβαιώνεται και στην ερώτηση του αγγελιαφόρου: *...cur madent fletu genae?* (1121). Η επανάληψη αυτή δημιουργεί έναν ισχυρό σκηνικό λόγο. Τα δάκρυα παρουσιάζονται μέσω του λόγου των υποκριτών.

Στην αρχή της Πέμπτης Πράξης ο Χορός περιγράφει εσωσκηνικά γεγονότα. Συγκεκριμένα, ακούει τη Φαίδρα να θρηνεί και τη βλέπει να κρατάει ένα ξίφος.¹¹⁰ *Quae vox ab altis flebilis tectis sonat /strictoque vecors Phaedra quid ferro parat?* (1154–1155).¹¹¹ Η φράση *altis tectis* δίνει στοιχεία ταυτότητας του σκηνικού οικοδομήματος: επιβεβαιώνει ότι πρόκειται για το ανάκτορο (του Θησέα) και ότι από αρχιτεκτονικής άποψης είναι υψηλό.

Αυτή η αρχιτεκτονική λεπτομέρεια οδηγεί τον Zwierlein (1966: 13–14) στο συμπέρασμα πως η Φαίδρα στέκεται στην οροφή του σκηνικού οικοδομήματος και πως φαίνεται περίεργο από άποψη σκηνοθεσίας που

ρου ενδεικτικά βλ. το αντίστοιχο λήμμα στο λεξικό των Lewis & Short (1891: 1463), όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται ότι το ρήμα σημαίνει «speak out».

109. Η Easterling (2012: 245) διατείνεται πως ο Χορός της Αρχαίας Ελληνικής Τραγωδίας εκφράζοντας διάφορα συναισθήματα (π.χ. χαρά, φόβο, λύπη) για τους τραγικούς ήρωες παρέχει πιθανά πρότυπα για τη συναισθηματική ανταπόκριση των θεατών. Βλ. ακόμη Lada–Richards (2008: 507, σημ.72), και Γκαστή (2009: 98, σημ.264).

110. Από σκηνοθετικής άποψης ο Χορός μπορεί και βλέπει τι γίνεται μέσα στο σκηνικό κτίσμα αφού οι πόρτες του είναι ανοικτές ήδη από το (863.) Και ο Μέγας (1969: 98) σχολιάζοντας τον στίχο (18) της περίληψης που συνέθεσε ο Αλ. Μουσσατός για τη *Phaedra* αναφέρει πως ο Χορός ακούει το θρήνο στο παλάτι και βλέπει τη Φαίδρα να κρατά γυμνό σπαθί.

111. Μετάφραση: «Τί είναι η θρηνητική κραυγή που αντηχεί απ' τα ψηλά παλάτια και τί 'ναι αυτό που η Φαίδρα ξέφρενη ετοιμάζει κρατώντας το μαχαίρι:».

προλαβαίνει να κατέβει στη σκηνή στους αμέσως επόμενους στίχους. Για τον ερευνητή είναι και αυτός ένας λόγος που τον κάνει να θεωρεί πως η τραγωδία δεν ανέβηκε ποτέ επί σκηνής. Ωστόσο εμείς θεωρούμε πως η φράση *altis tectis* (1154) δεν υποδηλώνει πως η τραγική ηρωίδα βρίσκεται πάνω στην οροφή, αλλά είναι σκηνοθετική οδηγία που απλώς αναφέρεται στα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του σκηνικού οικοδομήματος. Ο Schmidt (2001: 357) υποστηρίζει ότι η Φαίδρα δεν βρίσκεται πάνω στην οροφή αλλά μέσα στο σκηνικό οικοδόμημα. Ο ίδιος ακόμη διατείνεται πως οι θεατές απλώς ακούν τη Φαίδρα να θρηνεί, δεν την βλέπουν, ειδικά η ερώτηση στο (1154–1155) θα ήταν άστοχη. Επίσης, σύμφωνα με τον ερευνητή αν οι θρηνητικές κραυγές προέρχονταν από την οροφή του κτίσματος τότε ο Σενέκας θα έπρεπε να χρησιμοποιήσει την πρόθεση *de* και όχι την *ab*, ενώ από την άλλη η πρόθεση *ex* θα παρέπεμπε στο εσωτερικό βάθος του βασιλικού ανακτόρου.

Η τραγική ηρωίδα εισέρχεται στη σκηνή δίχως κάποια ιδιαίτερη αναφορά, πηγαίνει πάνω από το πτώμα του Ιππόλυτου και χτυπιέται, όπως ρητά δηλώνει η ερώτηση του Θησέα: *planctusque supra corpus invisum volunt?* (1158). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμπλοκή *corpus invisum*. Το επίθετο *invisus*, *-a*, *-um* σημαίνει μισητός, απεχθής, αλλά και αόρατος, αθέατος.¹¹² Στην πρώτη περίπτωση η συμπλοκή αυτή σφραγίζει και κατοχυρώνει την επί σκηνής παρουσία του σκηνικού αντικείμενου του νεκρού σώματος του Ιππόλυτου,¹¹³ ενώ στη δεύτερη περίπτωση πρόκειται για μία ενσωματωμένη σκηνοθετική οδηγία, που δηλώνει πως το νεκρό σώμα του Ιππόλυτου είναι σκεπασμένο και ως εκ τούτου χαρακτηρίζεται αόρατο. Το σκηνικό αυτό αντικείμενο έχει έντονη δραματική λειτουργία, εφόσον εξυπηρετεί τη θεατρική οικονομία προωθώντας τη σκηνή της ομολογίας της Φαίδρας.

Η Φαίδρα αρχίζει το θρήνο της στον οποίο ενυπάρχουν αρκετές ενσωματωμένες σκηνοθετικές οδηγίες. Η ίδια με την κλητική προσφώνηση *Hippolyte* (1168) ταυτοποιεί το σκηνικό αντικείμενο-κούκλα με τον Ιππόλυτο. Αναφέρει επίσης ότι είναι διαμελισμένο: *...tales intuo vultus tuos /talesque feci?...* (1168–1169).¹¹⁴ Έτσι συμπεραίνει κάποιος ότι το νεκρό σώμα είναι σίγουρα σκηνικό αντικείμενο¹¹⁵ και όχι ο ηθοποιός που

112. Βλ. στο λεξικό του Κουμανούδη (2009: 578) το λήμμα *invisus*, *-a*, *-um*, και στου Glare (1982: 961) όπου αναγράφεται το εξής: *invisus*,¹ *-a*, *-um* = hateful, odious, disliked, unpopular *invisus*,² *-a*, *-um* = unseen.

113. O. Coffey & Mayer (1990: 187 ad 1158) γράφουν: «the phrase suggests the presence of Hippolytus' corpse, which Phaedra addresses at 1168-74». Ο Schmidt (2001: 357) διατείνεται πως το νεκρό σώμα του Ιππόλυτου πρέπει να μεταφέρθηκε επί σκηνής κατά τη διάρκεια του Δ' Χορικού.

114. Μετάφραση: «...σε ποια κατάσταση αντικρίζω τη μορφή σου; /Πώς την κατάντησα;».

115. Ο Schmidt (2014: 538) αναφέρει πως σε τέσσερις τραγωδίες του Σενέκα (*Med.*,

υποδύθηκε νωρίτερα τον Ιππόλυτο. Ούτως ή άλλως σε αντίθεση με τον Ιππόλυτο του Ευριπίδη εδώ ο ομώνυμος ήρωας δεν ξαναμιλάει. Η παρὰ πάνων ἐρώτησις εἶναι μεταθεατρική, αφού η ηρωίδα, ως εσωτερικός θεατής (intuor), βλέπει και αναγνωρίζει τα αποτελέσματα που είχε η υπόκριση δευτέρου βαθμού¹¹⁶ και συνεκδοχικά καλεί το εξωτερικό ακροατήριο να δει και αυτό αυτά τα αποτελέσματα.

Η ομολογία της Φαίδρας ...falsa memoravi et nefas, /quod ipsa demens pectore insano hauseram, /mentita finxi... («τα λόγια μου ήταν συκοφαντίες και το ανοσιούργημα που έπλασα πάνω στην τρέλα και της καρδιάς μου την παραφορά ήτανε ψεύτικη επινόηση!») (1192–1194), υπενθυμίζοντας πως η ίδια η μυθοπλασία είναι ένα ψέμα, μία κατασκευασμένη πραγματικότητα, συνιστά μία αυτοαναφορική τροπή του κειμένου [Καμήλαρη (2014: 527)] και παραπέμπει στη «σεναριακή ιδέα»¹¹⁷ της μυθοπλασίας της Φαίδρας και στο ρόλο των χαρακτήρων (της ίδιας και του Ιππόλυτου) στην εξέλιξη του έργου. Η τραγική ηρωίδα, εμφανίζοντας τον εαυτό της ως θύμα και τον Ιππόλυτο ως βιαστή και ανόσιο, είναι το βασικό υποκείμενο, η δράση και η βούληση του οποίου συλλαμβάνουν τη σεναριακή/δραματουργική ιδέα (mentita finxi).

Θρηνώντας η Φαίδρα πάνω από τον νεκρό Ιππόλυτο αφιερώνει στη σορό του μία τούφα από τα μαλλιά της: laceraeque frontis accipe abscisam comam (1182).¹¹⁸ Η τραγική ηρωίδα λίγο πριν αυτοκτονήσει αποκαλύπτει στο Θησέα όλη την αλήθεια και καλεί τόσο τον ίδιο όσο και το πλήθος των Αθηναίων να την ακούσουν προσεκτικά: Audite, Athenae, tuque ...pater (1191). Σκηνοθετική οδηγία αποτελεί και η κλητική προσφώνηση Athenae που αναφέρεται στην επί σκηνής παρουσία του πλήθους που είχε καλέσει η Τροφός, για να πει τα ψέματα που σοφίστηκε, ενώ με την προστακτική audite η τραγική ηρωίδα καλεί το πλήθος αυτό να λειτουργήσει ως εσωτερικό ακροατήριο, καλώντας, ίσως, ταυτόχρονα και το εξωτερικό ακροατήριο της παράστασης να δώσει ιδιαίτερη σημασία στα όσα πρόκειται να ακουστούν.

Η Φαίδρα αυτοκτονεί καρφώνοντας το μαχαίρι στο στήθος της, όπως

Phaedr., Herc.f., Thy.) χρησιμοποιούνται κούκλες για να αναπαρασταθούν νεκρά σώματα ή μέλη του σώματος.

116. Ο Erasmus (2004: 127–128) αναφέρει πως η Φαίδρα στο (1168–1169) γίνεται μάρτυρας των αποτελεσμάτων της καταγγελίας κατά του Ιππόλυτου.

117. Για τη σεναριακή/δραματουργική ιδέα και τα χαρακτηριστικά της βλ. Σκοπετέας (2015: 49–66).

118. Μετάφραση: «Δέξου... και την ξεριζωμένη κόμη μου απ' το γδαρμένο μέτωπό μου». Οι Coffey & Mayer (1990: 189 ad 1181) υποστηρίζουν πως η Φαίδρα με την κίνηση της αυτή προετοιμάζει εν είδει προοικονομίας το δικό της θάνατο. Το ίδιο υποστηρίζει και η Balsley (2006). Η ίδια μάλιστα παρατηρεί ότι παρόμοιες σκηνές εντοπίζονται στην Αλκμήνη του Ευριπίδη και στο 4^ο βιβλίο της *Αινειάδας*.

η ίδια αναφέρει: *mucrone pectus impium iusto patet /cruorque sancto solvit inferias viro* (1197–1198).¹¹⁹ Ο θάνατος της τραγικής ηρωίδας επιβεβαιώνεται και ενδοκειμενικά, αφού στο εξής δεν απαγγέλλει κάποιο στίχο. Ακολουθεί ο θρηνητικός μονόλογος του Θησέα και μετά από προτροπή του Χορού ζητάει από τα μέλη του να του φέρουν τα κομμάτια του γιου του για να τα ενώσει: *Huc, huc reliquias vehite cari corporis* (1247). Σκηνοθετική οδηγία είναι το επαναλαμβανόμενο δεικτικό *huc* που ίσως δηλώνει πως ο Θησέας δείχνει στο Χορό σε ποιο σημείο να εναποθέσουν τα κομμάτια της σορού. Στη συνέχεια ο Χορός τού ζητάει να ενώσει τα κομμάτια του γιου του δίνοντάς του οδηγίες (1258 και εξ.). Η χρήση του δεικτικού *hic* (1258 και 1259) ίσως υποδηλώνει ότι ο Χορός δείχνει τα τμήματα και τα σημεία του σώματος του Ιππόλυτου που ζητάει από το Θησέα να ενώσει.

Στοιχεία θεατρικής αυτοαναφορικότητας εντοπίζει και ο Boyle (2003: 112) στην προσπάθεια του Θησέα να ενώσει τα κομμάτια του γιου του. Πιο αναλυτικά, ο μελετητής θεωρεί πως πρόκειται για μία σκηνή η οποία παραπέμπει στην προσπάθεια του ίδιου του Σενέκα να ενώσει κομμάτια του έργου του Ευριπίδη, και συγκεκριμένα τμήμα από τον Ιππόλυτο και τμήμα από τις Βάκχες, σε ένα εναρμονισμένο σύνολο. Ο ίδιος ακόμη δηλώνει πως η αποτυχία του Θησέα να ενώσει τα μέλη του γιου του παραπέμπει στην αίσθηση του Σενέκα για την αδυναμία αναδιαμόρφωσης της αττικής «φόρμας» στην εποχή του.

Η τραγωδία τελειώνει και ο Θησέας δίνει εντολή σε μία ομάδα να αποχωρήσει και να ετοιμάσει τη νεκρική πυρά για το γιο του: *vos apparate regii flammam rogi* (1277),¹²⁰ και σε μία άλλη να τρέξει στους αγρούς για να βρει τα υπόλοιπα μέλη του Ιππόλυτου: *at vos per agros corporis partes vagas /inquirete...* (1278–1279).¹²¹ Η διπλή χρήση του *vos* καθώς και του αναμενόμενου β' πληθυντικού προσώπου (*apparate, inquirete*) υποδηλώνει πως ο Θησέας στρέφεται και απευθύνεται σε κάθε ομάδα χωριστά. Αν και ο ήρωας δεν αναφέρει ποια ομάδα θα κάνει το ένα καθήκον και ποια το άλλο, μπορούμε να πούμε πως ίσως αυτοί που θα ετοιμάσουν τη νεκρική πυρά θα είναι τα μέλη του Χορού, γιατί το καθήκον αυτό αρμόζει περισσότερο στα μέλη μίας οικίας και το πλήθος των Αθηναίων θα πάει στους αγρούς.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

119. Μετάφραση: «Το ασεβές μου στήθος άνοιξε από 'να ξίφος δίκαιο: το αίμα μου προσφέρεται, χοή εξαγνιστική, στη μνήμη άγιου άνδρα».

120. Μετάφραση: «Σεις-ετοιμάστε τη φωτιά της νεκρικής πυράς του πρίγκιπα».

121. Μετάφραση: «Σεις πάλι, στους αγρούς τα σκόρπια ακόμη μέλη του κορμιού του αναζητήστε».

(1) Η Φαίδρα είναι το βασικό υποκείμενο, η δράση και η βούληση του οποίου συλλαμβάνουν τη σεναριακή/δραματουργική ιδέα (mentita finxi, 1194). Η διαδικασία επίτευξής της, που συνιστά τη βασική δράση, απαιτεί τη μεσολάβηση της Τροφού, η οποία ως χαρακτήρας είναι σχεδιασμένη έτσι ώστε να φέρει σε πέρας την ιδέα αυτή (plot maker).

(2) Οι δράσεις των χαρακτήρων, τις οποίες ο Σενέκας οπτικοποιεί με τις ενσωματωμένες σκηνοθετικές οδηγίες, κατατάσσονται στις εξής κατηγορίες: α) τη φυσική τους κατάσταση, εμφάνιση, ηλικία, φύλο, ένδυση-κόμμωση, κίνηση, β) την προσωπικότητά τους, δηλαδή τη διανοητική τους κατάσταση και πώς αυτή εκφράζεται με εικόνες, κινήσεις ή τη σχέση τους με τα σκηνικά αντικείμενα, γ) τη σχέση τους με τους άλλους χαρακτήρες, όπως εκφράζεται με τον gestus.

(3) Σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η συμπληρωματική σχέση μεταξύ όρασης και λόγου που συνιστά ένα είδος σχολίου της σκηνικής παρουσίας.¹²² Οι εκφράσεις του σώματος συντονίζονται με τις ψυχικές καταστάσεις των ηρώων και η λεκτική περιγραφή δίνει βάθος στο σωματικό πάθος.

Από την ανάλυση αυτή προκύπτει το συμπέρασμα πως οι εγγεγραμμένες στο κείμενο σκηνοθετικές οδηγίες συνιστούν μία ένδειξη της θεατρικότητας της *Phaedra* και ανεξάρτητα από το εάν το έργο παραστάθηκε ή όχι πιστοποιούν πως ως «δυνητικό θέαμα» προορίζονταν για τη «σκηνική του πραγματοποίηση».¹²³ Οι οδηγίες αυτές μάς επιτρέπουν συγχρόνως να ανασυστήσουμε και να κατανοήσουμε ένα, έστω μικρό, μέρος της σκηνοθεσίας της συγκεκριμένης τραγωδίας, και συγκροτούν ένα δίκτυο αυτοαναφορικής αιτιολογίας για ένα θέατρον ἐν θεάτρῳ, αναδεικνύοντας τη μεταθεατρική διάσταση του έργου.

122. Για μία τέτοια προσέγγιση της Αρχαίας Τραγωδίας βλ. Αλεξοπούλου (2015: 137-138).

123. Τους όρους «δυνητικό θέαμα» και «σκηνική πραγματοποίηση» δανείζομαι από το Βελουδή (1994: 153). Βλ. ακόμα και τις σσ: 158. 168.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ahl, F. (1986), *Seneca Phaedra*, Ithaca/London: Cornell University Press.
- Αλεξοπούλου, Χρ. (2015), «Η Δραματική Λειτουργία της Έκφρασης του Σώματος στον Ευριπίδη (*Μήδεια*, *Ιππόλυτος*, *Εκάβη*)» (137-148), στο Κυριακός, Κ. (επιμ.), *Το Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο και η Πρόσληψή του. Πρακτικά του Δ΄ Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου*, Παν. Πατρών: Τμήμα Θεατρικών Σπουδών.
- Bain, D. (1977), *Actors and Audience. A Study of Asides and Related Conventions in Greek Drama*, Oxford: Oxford University Press.
- Balsley, K. (2006), «Styling Hair, Styling Character: Female *Habitus* in Seneca's Tragedies». Ερευνητική εργασία που παρουσιάστηκε στο Annual Meeting of the Classical Association of the Middle West and South, στην πόλη Gainesville, FL, των Η.Π.Α., στις 6 Απριλίου 2006.
- Beacham, R. (1991), *The Roman Theater and its Audience*, London: Routledge.
- Beare, W. (1964), *The Roman Stage: A Short History of Latin Drama in the Time of Republic*, London: Methuen.
- Βελουδής, Γ. (1994), *Γραμματολογία. Θεωρία Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Δωδώνη.
- Bortolussi, B. (2009), *Λατινική Γραμματική* (μετ. Δ. Μπενέτος, επιμ. Α. Μιχαλόπουλος, Σ. Παπαϊωάννου, Β. Φυντίχογλου), Αθήνα: TYPIS.
- Boyle, A.J. (1987α), *Seneca's Phaedra*, Wolfeboro NH: F. Cairns.
- (1987β), «Senecan Tragedy: Twelve Propositions», *Ramus*, 16: 78-101.
- (2003), *Tragic Seneca: An Essay in Theatrical Tradition*, London/NY: Routledge.
- (2006), *An Introduction to Roman Tragedy*, London/NY: Routledge.
- (2008), *Octavia. Attributed to Seneca. Edited with Introduction, Translation and Commentary*, Oxford: Oxford University Press.
- Γαχοπούλου, Κ. (2010), *Θέατρο και Μεταθέατρο. Θέσεις και Αντιθέσεις πάνω στην Ερμηνεία της Αρχαίας Τραγωδίας*, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Calder, W.M. (1975), «The Size of the Chorus in Seneca's *Agamemnon*», *Classical Philology*, 70 (1): 32-35.
- Chapman, G.A.H. (1983), «Some Notes on Dramatic Allusion in Aristophanes», *American Journal of Philology*, 104: 1-23.
- Christenson, D. (2014), «A Roman Treasure: Religion, Marriage, Metatheatre and Concord in *Aulularia*» (13-42), στο Perysinakis, I.N., & Karakasis, E. (επιμ.), *Plautine Trends: Studies in Plautine Comedy and*

- its Reception*, Berlin/Boston: Walter de Gruyter.
- Coffey, M., & Mayer, R. (1990), *Seneca Phaedra*, Cambridge/NY: Cambridge University Press
- Conte, G.B. (³2009α), «Η Λογοτεχνία της Αυγούστειας Εποχής» (213–249), στο Graff, F. (επιμ.), *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, Τόμος Β΄: Ρώμη* (μετ. και επιμ. Δ.Ζ. Νικήτας), Αθήνα: Παπαδήμας.
- (³2009β), «Η Λογοτεχνία των Αυτοκρατορικών Χρόνων» (250–327), στο Graff, F. (επιμ.), *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, Τόμος Β΄: Ρώμη* (μετ. και επιμ. Δ.Ζ. Νικήτας), Αθήνα: Παπαδήμας.
- Davidson, J. (2005), «Theatrical Production» (194–211), στο Gregory, J. (επιμ.) *A Companion to Greek Tragedy*, Oxford: Blackwell.
- Davis, P.J. (1989), «The Chorus in Seneca's *Thyestes*», *Classical Quarterly*, 39 (2): 421–435.
- Dearden, C.W. (1976), *The Stage of Aristophanes*, London: Athlone Press.
- Διαμαντάκου-Αγάθου, Κ. (2007α), *Περί Τραγωδίας και Τρυγωδίας. Οκτώ Διαδρομές στο Τραγικό και το Κωμικό Θέατρο*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- (2007β), *Στην Αρχαία Κωμική Ενδοχώρα. Εισαγωγή στη Σημειολογία του Χώρου και του Χρόνου στο Θέατρο του Αριστοφάνη*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Dodson-Robinson, E. (2011), «Performing the “Unperformable”. Extispicy Scene in Seneca's *Oedipus Rex*», *Didaskalia*, 8: 179–184.
- (2013), «Review of Thomas D. Kohn, *The Dramaturgy of Senecan Tragedy*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2013», *BMCR* 2013.11.02.
- Dover, K.J. (2010), *Η Κωμωδία του Αριστοφάνη* (μετ. Φ.Ι. Κακριδής), Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Dupont, F. (2003), *Η Αυτοκρατορία του Ηθοποιού. Το Θέατρο στην Αρχαία Ρώμη* (μετ. Σ. Γεωργακοπούλου), Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Easterling, P.E. (2012), «Μορφολογία και Παράσταση» (225–266), στο Easterling, P.E. (επιμ.), *Οδηγός για την Αρχαία Ελληνική Τραγωδία από το Πανεπιστήμιο του Καίμπριτζ* (μετ.-επιμ. Α. Ρόζη και Κ. Βαλάκας), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Edmunds, L. (1996), *Theatrical Space and Historical Place in Sophocles' Oedipus at Colonus*, Lanham: Rowman & Littlefield.
- Elam, K. (2001), *Η Σημειωτική Θεάτρου και Δράματος* (μετ. Κ. Διαμαντάκου), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Erasmio, M. (2004), *Roman Tragedy: Theatre to Theatricality*. Austin: University of Texas Press.
- Fantham, E. (1982), *Seneca's Troades. A Literary Introduction with Text*,

- Translation and Commentary, Princeton: Princeton University Press.
- Fischer, S.E. (2008), *Seneca als Theologe. Studien zum Verhältnis von Philosophie und Tragödiendichtung*, Berlin/NY: Walter de Gruyter.
- Fischer-Lichte, E. (2007), *Semiotik des Theaters. Semiotik des Theaters 1: Das System der Theatralischen Zeichen*, Tübingen: Gunter Narr.
- Fitch, J.G. (2000), «Playing Seneca?» (1-12), στο Harrison, G.W.M. (επιμ.), *Seneca in Performance*, London: George Duckworth & Co.
- Fortey, S., & Glucker, J. (1975), «Actus Tragicus: Seneca on Stage», *Latomus*, 34: 699–715.
- Frangoulidis, S. (2009), «The Nurse as a Plot-Maker in Seneca's *Phaedra*», *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica*, 137: 402-423.
- Frank, M. (1995), *Seneca's Phoenissae. Introduction and Commentary*, Leiden: Brill.
- Frost, K.B. (1988), *Exits and Entrances in Menander*, Oxford: Oxford University Press.
- Γιατρομανωλάκης, Γ.Ν. (1980): *Κόιντου Οράτιου Φλάκκου. Ποιητική Τέχνη*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Γκαστή, Ε. (2001), «Η Δυναμική της Ποιητικής Μεταγλώσσας στην *Αινειάδα*» (274-287), στα *Πρακτικά ΙΑ' Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικών Σπουδών. Καβάλα 24-30 Αυγούστου 1999. Εις μνήμην Νικολάου Α. Λιβαδάρα [1933-1999]*, Τόμος Α', Αθήνα.
- (2009), *Αισχύλου Αγαμέμνων. Ζητήματα Εσωτερικής Ποιητικής*, Αθήνα: Gutenberg.
- (2013), «Σοφοκλέους *Ηλέκτρα* 147-149: Ένα Σχόλιο Ποιητικής και Θεατρικής Αυτοσυνειδησίας», *Λογείον*, 3: 33-50.
- Glare, P.G.W. (επιμ.) (1982), *Oxford Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Press.
- Goldhill, S. (1986), *Reading Greek Tragedy*, Cambridge/London: Cambridge University Press.
- Goward, B. (2002), *Αφήγηση και Τραγωδία. Αφηγηματικές Τεχνικές στον Αισχύλο, τον Σοφοκλή και τον Ευριπίδη* (μετ. Ν.Π. Μπεζαντάκος), Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Grimal, P. (1965), *L. Annaei Senecae Phaedra*: Sénèque. Phèdre. Édition, Introduction et Commentaire, Paris: Presses Universitaires de France (Vendôme, Impr. des P.U.F.).
- Halleran, M. (1985), *Stagecraft in Euripides*, London: Croom Helm.
- Heldmann, K. (1974), *Untersuchungen zu den Tragödien Senecas*, Wiesbaden: Franz Steiner.
- Herrmann, L. (1924), *Le Théâtre de Sénèque*, Paris: Société d'édition "Les Belles Lettres".

- Hornby, R. (1986), *Drama, Metadrama and its Perception*, Lewisburg: Bucknell University Press/London: Associated University Press.
- Hourmouziades, N. (1965), *Production and Imagination in Euripides: Form and Function of the Scenic Space*, Αθήνα: Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία.
- Ιακώβ, Δ. (2007), «Είναι οι Βάκχες του Ευριπίδη Μετατραγωδία;» (49-62), στο Ιακώβ, Δ., & Παπάζογλου, Ε. (επιμ.), *Θυμέλη: Μελέτες για το Θέατρο Χαρισμένες στον Ν.Χ. Χουρμουζιάδη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Jory, E.J. (1986), «Continuity and Change in the Roman Theatre» (146-152) στο Betts, J.H., & Hooker, J.T., & Green, J.R. (επιμ.), *Studies in Honour of T.B.L. Webster, Vol. 1*, Bristol: Bristol Classical Press.
- Καμήλαρη, Ε. (2014), «Τάσεις Αυτοαναφορικότητας στις Ραδιοφωνικές Διασκευές Θεατρικών Έργων για το ΕΙΡ (1953-1967)» (527-536), στο Βαρζελιώτη, Γ.Κ. (επιμ.), *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Από τη Χώρα των Κειμένων στο Βασίλειο της Σκηνης*, Αθήνα, 26-30 Ιανουαρίου 2011, Αθήνα.
- Καραμάνου, Ι. (2013), «Από τα Σπαράγματα στην Παράσταση: Η Σκηνική Απόδοση Επίθεσης στον Αλέξανδρο του Ευριπίδη», *Παράβασις*, 11: 111-121.
- (2014), «Ζητήματα Σκηνικής και Δραματικής Τεχνικής στον Αλέξανδρο του Ευριπίδη» (297-306), στο Βαρζελιώτη, Γ.Κ. (επιμ.), *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Από τη Χώρα των Κειμένων στο Βασίλειο της σκηνής*, Αθήνα, 26-30 Ιανουαρίου 2011, Αθήνα.
- Kendon, A. (2004), *Gesture: Visible Action as Utterance*, NY: Cambridge University Press.
- Κιμισκίδου, Β. (2007), *Σκηνική Παρουσίαση και Σκηνοθετικά Προβλήματα στον Ευνούχο του Τερέντιου*, Μεταπτυχιακή Διατριβή: ΑΠΘ.
- Kohn, Th.D. (2013), *The Dramaturgy of Senecan Tragedy*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Κουμανούδης, Στ. (2009), *Λεξικόν Λατινοελληνικόν. Μετά Συνωνύμων και Αντιθέτων*, Αθήνα: Γρηγόρης ΜΠ.
- Kugelmeier, Ch. (2007), *Die Innere Vergegenwärtigung des Bühnenspiels in Senecas Tragödien*, München: C.H.Beck.
- Kullmann, W. (1993), «Die "Rolle" des euripideischen Pentheus. Haben die Bakchen eine "metatheatralische" Bedeutung?» (248-263), στο Most, G., & Petersmann, H., & Richtern, A.M. (επιμ.), *Philanthropia kai Eusebeia. Festschrift für Albrecht Dihle zum 70. Geburtstag*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kunkel, G., & Lawall, G., & Lawall, S.N. (1982), *The Phaedra of Seneca*.

- Latin Text, Facing Vocabulary, Study Questions, Analysis, Stage Directions, Illustrations. New Translation of the Hippolytus of Euripides*, Chicago: Bolchazy-Carducci.
- Lada-Richards, I. (2008), «Η Ανταπόκριση των Θεατών στην Αττική Τραγωδία των Κλασικών Χρόνων: Συναίσθημα και Στοχασμός, Ποικιλία και Ομοιογένεια» (451–565), στο Μαρκαντωνάτος, Α., & Τσαγγάλης, Χ. (επιμ.), *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία. Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα: Gutenberg.
- Λάμαρη, Α. (2008), *Ευριπίδη Φοίνισσες. Μια Αφηγηματολογική Μελέτη, Διδακτορική Διατριβή*: ΑΠΘ.
- Lamari, A. (2010), *Narrative, Intertext, and Space in Euripides' Phoenissae*, Berlin/NY: Walter de Gruyter.
- Lewis, Ch. T., & Short, Ch. (1891), *A Latin Dictionary. Founded on Andrews' Edition of Freund's Latin Dictionary. Revised, Enlarged, and in Great Part Rewritten*, Oxford: Clarendon Press.
- Littlewood, C. A. J. (2004), *Self-representation and Illusion in Senecan Tragedy*, Oxford: Oxford University Press.
- Maclean, I. (1986), «Reading and Interpretation» (122–144), στο Jefferson, A., & Robey, D. (επιμ.), *Modern Literary Theory. A Comparative Introduction*, London: B. T. Batsford Ltd.
- Marshall, C. W. (2006), *The Stagecraft and Performance of Roman Comedy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Martin, R. (2011), «Το Αρχαίο Θέατρο και ο Πολιτισμός της Σκηνικής Δράσης» (43–68), στο McDonald, M., & Walton, J. M. (επιμ.), *Οδηγός για το Αρχαίο Ελληνικό και Ρωμαϊκό Θέατρο από το Πανεπιστήμιο του Cambridge* (μετ. Β. Λιαπής), Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Mastrorade, D. J. (2010), *The Art of Euripides. Dramatic Technique and Social Context*, NY: Cambridge University Press.
- Mayer, R. (2002), *Seneca Phaedra*, London: Duckworth.
- McCart, G. (2011), «Τα Προσωπεία του Αρχαίου Ελληνικού και Ρωμαϊκού Θεάτρου» (308–332), στο McDonald, M., & Walton, J. M. (επιμ.), *Οδηγός για το Αρχαίο Ελληνικό και Ρωμαϊκό Θέατρο από το Πανεπιστήμιο του Cambridge* (μετ. Β. Λιαπής), Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- McDonald, M. (2012), «Sophocles Made New: Modern Performances» (641–660), στο Markantonatos, A. (επιμ.), *Brill's Companion to Sophocles*, Leiden/Boston: Brill.
- Μέγας, Α. Χ. (1969), *Αλβερτίνου Μουσσάτου: Οι Υποθέσεις των Τραγωδιών του Σενέκα. Αποσπάσματα Αγνώστου Υπομνήματος στις Τραγωδίες του Σενέκα*, Θεσσαλονίκη: Τυπογραφεία Ν. Νικολαΐδη.

- Motto, A.L., & Clark, J.R. (1988), *Senecan Tragedy*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert.
- Πανταζοπούλου, Α. (2015), Η Μήδεια ως Δημιουργός. Μία «Μεταδραματική» Ανάγνωση της Μήδειας του Ευριπίδη και του Σενέκα, Μεταπτυχιακή Διατριβή: ΑΠΘ.
- Παπαδόδημα, Ε. (2011), *Σενέκα Θυέστης. Εισαγωγή - Μετάφραση - Σημειώσεις*, Αθήνα: Στιγμή.
- Παπάζογλου, Ε. (2007), «Η Θέα των Προσώπων» (217-249), στο Ιακώβ, Δ., & Παπάζογλου, Ε. (επιμ.), *Θυμέλη: Μελέτες για το Θέατρο Χαραρισμένες στον Ν.Χ. Χουρμουζιάδη*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Παρίσης, Γ.Ν. (2010), «Θεωρία της Πρόσληψης» (863-867), στο *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, Έργα, Ρεύματα, Όροι*, Αθήνα: Πατάκης.
- Pavis, P. (1998), *Dictionary of the Theatre. Terms, Concepts and Analysis* (μετ. Ch. Schantz), Toronto/Buffalo: University of Toronto Press.
- Peiper, R., & Richter, G. (1921), *L. Annaei Senecae Tragoediae*, Leipzig: Teubner.
- Πεφάνης, Γ.Π. (2007), *Σκηνές της θεωρίας. Ανοιχτά Πεδία στη Θεωρία και την Κριτική του Θεάτρου*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Plant, I. (1999), *Ancient Drama: Stagecraft and Signcraft*, Διδακτορική Διατριβή: King's College, London.
- Poel van der, M. (2006), «Phaedra's Declaration of Love to Hippolytus (Seneca, *Phaedra* 589-719)» (160-174), στο Lardinois, A.P.M.H., & van der Poel, M.G.M., & Hunink, V.J.C. (επιμ.), *Land of Dreams. Greek and Latin Studies in Honour of A.H.M. Kessels*, Leiden/Boston: Brill.
- Ράιος, Δ. (2015), *Σενέκα Φαίδρα: Εισαγωγή - Κριτική Έκδοση - Μετάφραση - Ερμηνευτική Ανάλυση. Τρίτη Έκδοση Βελτιωμένη και Επαυξημένη*, Ιωάννινα: Carpe Diem.
- Ρενιέρη, Μ. (2007), *Σκηνοθετικές ενδείξεις και σκηνικά προβλήματα στις Βάκχες του Ευριπίδη*, Μεταπτυχιακή Διατριβή: Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Revermann, M. (2013), «Generalizing about Props» (77-88), στο Harrison, G.W.M., & Liapis, V. (επιμ.), *Performance in Greek and Roman Theatre*, Leiden/Boston: Brill.
- Ringer, M. (1998), *Electra and the Empty Urn. Metatheater and Role Playing*, Chapel Hill/London: University of North Carolina Press.
- Sampatakakis, G. (2011), «Gestus or Gesture? Greek Theatre Performance and Beyond» (103-116), στο Nelis, J. (επιμ.), *Receptions of Antiquity*, Gent: Academia Press.

- Schiesaro, A. (2003), *The Passions in Play. Thyestes and the Dynamics of Senecan Drama*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmidt, E. (2001), «Der dramatische Raum der Tragödien Senecas. Untersuchungsprogramm und Illustrationen zu Raumregie und Raumsemantik», *Wiener Studien*, 114: 341–360.
- (2014), «Space and Time in Senecan Drama» (531–546), στο Damschen, G., & Heil, A., & Waida, M. (επιμ.), *Brill's Companion to Seneca. Philosopher and Dramatist*, Leiden/Boston: Brill.
- Seale, D. (1982), *Vision and Stagecraft in Sophocles*, London: Croom Helm.
- Sifakis, G.M. (2013), «N.C. Hourmouziades. 1930–2013», *Λογείον*, 3: 3–10.
- Σκοπετέας, Ι. (2015), *Η Δημιουργία της Μυθοπλαστικής Αφήγησης και τα Είδη των Κινηματογραφικών Ταινιών. Με Παραδείγματα από τον Ελληνικό Κινηματογράφο*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα: www.kallipos.gr
- Slater, N. (1985), *Plautus in Performance: The Theatre of the Mind*, Princeton/NJ: Princeton University Press.
- Smith, R.L. (2015), «Metatheatre in Aeschylus' *Oresteia*», *Athens Journal of Philology*, 2 (1): 9–19.
- Σταμούλη, Ε. (2010), «Επαινος στον Νίκο Χουρμουζιάδη», *Σκηνή*, 1: 166–173.
- Στιβανάκη, Ε. (2014), «Θέατρο και Σκηνή. Το “και” ανάμεσά τους» (71–76), στο Βαρζελιώτη, Γ.Κ. (επιμ.), *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου: Από τη Χώρα των Κειμένων στο Βασίλειο της Σκηνής. Αθήνα, 26–30 Ιανουαρίου 2011*, Αθήνα.
- Stroh, W., & Breitenberger, B. (1994), «Inszenierung Senecas» (248–269), στο Bierl, A., & Möllendorff, P. (επιμ.), *Orchestra. Drama, Mythos, Bühne. Festschrift für Hellmut Flashar*, Stuttgart/Leipzig: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Suleiman, S.R. (1980), «Introduction. Varieties of Audience - Oriented Criticism» (3–45), στο Suleiman S.R., & Crosman, I. (επιμ.), *The Reader in the Text. Essays on Audience and Interpretation*, Princeton: Princeton University Press.
- Sutton, D. (1984), «Seneca's *Hercules Furens*: One Chorus or Two?», *American Journal of Philology*, 105: 301–305.
- (1986), *Seneca on the Stage*, Leiden: Brill.
- Taplin, O. (1977α), «Did Greek Dramatists write Stage Instructions?», *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 203: 121–132.
- (1977β), *The Stagecraft of Aeschylus. The Dramatic Use of Exits and Entrances in Greek Tragedy*, Oxford: Clarendon.

- (1978), *Greek Tragedy in Action*, Oxford: Oxford University Press [= *Η Αρχαία Ελληνική Τραγωδία σε Σκηνική Παρουσίαση* (μετ. Β.Δ. Ασημοκύτης), Αθήνα: Παπαδήμας 1988].
- Tarrant, R.J. (1985), *Seneca's Thyestes*, Atlanta: Scholar's Press.
- Thumiger, Ch. (2009), «On Ancient and Modern (Meta)theatres: Definitions and Practices», *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici*, 63: 9-58.
- Wiles, D. (1991), *The Mask of Menander. Sign and Meaning in Greek and Roman Performance*, Cambridge/NY: Cambridge University Press.
- Wilson, E. (2010), *Seneca. Six Tragedies, Translated with an Introduction and Notes*, *Oxford World's Classics*, NY/Oxford: Oxford University Press.
- Χάλλου, Κ. (2014), *Αρχαιοθέμη Νεοελληνική Δραματοουργία και Τεχνικές του Θεάτρου εν Θεάτρω. Η Βουή του Παύλου Μελά, Η Τελευταία Πράξη του Ιάκωβου Καμπανέλη και οι Ηθοποιοί του Γιώργου Σκούρτη*, Μεταπτυχιακή Διατριβή: Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Χουρμουζιάδης, Ν.Χ. (²1991), *Όροι και Μετασχηματισμοί στην Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, Αθήνα: Γνώση.
- (1998), *Περί Χορού. Ο Ρόλος του Ομαδικού Στοιχείου στο Αρχαίο Δράμα*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Zanobi, A. (2008), *Seneca's Tragedies and the Aesthetics of Pantomime*, Διδακτορική Διατριβή: Durham University.
- (2014), *Seneca's Tragedies and the Aesthetics of Pantomime*, London/NY: Bloomsbury Academic.
- Zintzen, C. (1960), *Analytisches Hypomnema zu Senecas Phaedra*, Meisenheim am Glan: Anton Hain.
- Zwierlein, O. (1966), *Die Rezipitationsdramen Senecas mit einem Kritisch-Exegetischen Anhang*, Meisenheim am Glan: Anton Hain.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΤΟ ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΕΝΟΧΗΣ ΣΤΑ ΕΡΓΑ ΠΟΙΟΣ ΉΤΟΝ Ο ΦΟΝΕΥΣ ΤΟΥ ΑΔΕΡΦΟΥ ΜΟΥ ΤΟΥ ΒΙΖΥΗΝΟΥ ΚΑΙ ΕΓΚΛΗΜΑ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ Η ΑΥΤΟΣΥΝΤΡΙΒΗ ΚΑΙ Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΞΙΛΕΩΣΗ ΤΟΥ ΚΙΑΜΗΛ ΚΑΙ ΤΟΥ ΡΑΣΚΟΛΝΙΚΟΦ

«Ο άνθρωπος είναι ένα μυστήριο. Πρέπει να ξετυλιχτεί.
Κι ακόμη κι αν χρειαστεί μια ολόκληρη ζωή μην πεις ότι ήταν χάσιμο χρόνου.
Είμαι απασχολημένος με αυτό το μυστήριο γιατί θέλω να είμαι άνθρωπος»

Η παρούσα εργασία έχει στόχο να προσεγγίσει το θέμα της ενοχής αναδεικνύοντάς το συγκριτικά μέσα από δύο έργα διαφορετικών εθνικών παραδόσεων: το Ποίος ήταν ο φονεύς του αδερφού μου του Γ. Βιζυηνού (1883) και το Έγκλημα και Τιμωρία του Φ. Ντοστογιέφσκι (1866).¹

Ποίος ήταν ο φονεύς του αδερφού μου και Έγκλημα και Τιμωρία: η Ενοχή στους τίτλους των έργων

Η προβολή του θέματος της ενοχής στα δύο εξεταζόμενα έργα δηλώνεται ποιητικά ήδη στους τίτλους τους, γι' αυτό θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί η πρώτη του ρητή εμφάνιση.

Ξεκινώντας από το κείμενο του Βιζυηνού καθίσταται αμέσως αντιληπτός ο ερωτηματικός τόνος του τίτλου, ο οποίος ενέχει μια διάθεση αμφισημίας και αβεβαιότητας. Η διάθεση αυτή έγκειται στην ενοχή και

1. Οι όποιες αναφορές και παραπομπές σε συγκεκριμένες σελίδες των έργων στο εξής αντιστοιχούν στις ακόλουθες εκδόσεις: Φιόντορ Ντοστογιέφσκι, *Έγκλημα και Τιμωρία*, μετάφραση Άρη Αλεξάνδρου, Αθήνα (Γκοβόστη) 1990 και Γ. Μ. Βιζυηνός, «Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου» (1883): Γ. Μ. Βιζυηνός, *Τα διηγήματα*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα (ιδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη) 1991, σσ. 134-185.

• Η Μυρσίνη Γιαννακοπούλου είναι Φιλολόγος, κάτοχος Μεταπτυχιακού Διπλώματος στη Νεοελληνική Λογοτεχνία

ειδικότερα στο μέρος του ποινικού δικαίου που αναζητά τον πραγματικό ένοχο του εγκλήματος. Με αυτό τον τρόπο ο Βιζυηνός υπογραμμίζει ήδη από την αρχή μια συγκεκριμένη διάσταση της ενοχής, την εξωτερική, αυτή που καθορίζεται από το νόμο και την ανθρώπινη δικαιοσύνη.

Στο *Έγκλημα και Τιμωρία* ο Ντοστογιέφσκι έχει προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα, καθώς δίνει στον αναγνώστη τη δυνατότητα και τα υλικά να προσεγγίσει το θέμα της ενοχής από δύο σκοπιές. Αφενός να επιμένει στην εξωτερική της διάσταση, σε αυτή της ευθύνης και της υπαιτιότητας, αφετέρου όμως να παρασυρθεί από τις εσωτερικές μάχες του ήρωα και να παρακολουθήσει την πορεία του από την αυτοτιμωρία και το βασανισμό στην εξιλέωση.²

Οι δύο αυτές διαστάσεις, εσωτερική και εξωτερική της ενοχής, ρηματοποιούνται, επομένως, από τις λέξεις έγκλημα και τιμωρία του τίτλου, όπου ο μεν όρος έγκλημα παραπέμπει στην πράξη, ενώ ο όρος τιμωρία αποδίδει το πλέγμα των συνεπειών για το δράστη, στο οποίο η νόμιμη ποινή σχεδόν εξουδετερώνεται από την ηθική και ψυχική.

ΚΙΝΗΤΡΑ

Η ενοχή στους δύο ήρωες, Κιαμήλ και Ρασκόλνικοφ, είναι αποτέλεσμα του φόνου που έχουν διαπράξει, το οποίο έγκλημα και αυτό με τη σειρά του είναι ο προορισμός, στον οποίο έχουν οδηγήσει μιας ορισμένης φύσης κίνητρα. Πιστεύω πως η εξέταση των κινήτρων αποτελεί μια ακόμα παράμετρο του θέματος που αναλύεται, καθώς η διαφοροποίηση των κινήτρων συνεπάγεται σε κάθε περίπτωση και διαφοροποίηση στο είδος των τύψεων.

Ο Κιαμήλ του Βιζυηνού σκοτώνει, προκειμένου να εκδικηθεί για τον αδελφοποιτό του. Ωστόσο, η ενοχή του δεν προέρχεται από την πράξη του εγκλήματος, αλλά από το γεγονός ότι έχει σκοτώσει κατά λάθος τον αδερφό του αφηγητή. Ενώ, λοιπόν, ξεκινάει από την εκδίκηση εναντίον του φονιά για τον αδελφοποιτό του, κάτι το οποίο δε θα τον γέμιζε τύψεις, αφού ήταν προμελετημένος ο φόνος κι αυτός ήταν ο στόχος του, τελικά θα τον δούμε να μη μπορεί να σηκώσει το βάρος της ενοχής και να αυτοτιμωρείται λόγω της λάθος κίνησης και του λάθος ανθρώπου.³

2. Παρόμοιο χαρακτήρα και λειτουργία στον τίτλο αποδίδει και ο Μαξιμίλιαν Μπράουν στο: Μ. Μπράουν, *Ντοστογιέφσκι: η ζωή του μέσα από το έργο του*, (μτφρ.) Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα (Εκκρεμές) 2008, σ. 179, όπου υποστηρίζει πως ο τίτλος *Έγκλημα και Τιμωρία* μεταφράζεται καλύτερα ως *Ενοχή και Εξιλέωση*.

3. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο ο Κιαμήλ δεν αναφέρεται ως «δόλοφονος», αλλά ως «φονιάς», αφού ναι μεν φονεύει, ωστόσο δεν έχει την πρόθεση. Για διάσταση πράξης και πρόθεσης βλ. επίσης: Μιχ. Χρυσανθόπουλος, *Γεώργιος Βιζυηνός. Μεταξύ φαντασίας και μνήμης*, Αθήνα (Εστία) 1994, σσ. 71-87.

Τα κίνητρα στην περίπτωση του Ρασκόλνικοφ στο Ντοστογιέφσκι είναι πιο σύνθετα και προσλαμβάνουν μια άλλη μορφή εκδίκησης. Ας αφήσουμε το ίδιο το κείμενο να μας παρασύρει στο λαβύρινθο των σκέψεων και των προθέσεων του ήρωα. Ήδη από τις πρώτες σελίδες του κειμένου διαφαίνονται οι απόψεις του Ρασκόλνικοφ για το έγκλημα ως μια σωτήρια πράξη για την ανθρωπότητα: «Απ' τη μια μεριά είναι αυτή η ανόητη, η τιποτένια, η κακή, η άρρωστη γριά, αυτή η άχρηστη και βλαβερή για όλους... Απ' την άλλη είναι οι νέες, φρέσκιες κοπέλες που χάνονται τζάμπα και βερεσέ χωρίς υποστήριξη... Εκατό, χίλια καλά έργα μπορούν ν' αρχίσουν, να γίνουν και να διορθωθούν με τα λεφτά της γριάς... Σκότωσέ την και πάρε τα λεφτά της, για ν' αφιερωθείς ύστερα μ' αυτά στην υπηρεσία όλης της ανθρωπότητας και του κοινού σκοπού», (σελ.88). Ο αποφασιστικός παράγοντας, επομένως, στην περίπτωση αυτή είναι η σωτηρία της ανθρωπότητας. Για τον Ρασκόλνικοφ υπάρχουν ή η γριά τοκογλύφα που ζει εις βάρος του κόσμου ή οι φτωχοί και ταπεινοί άνθρωποι. Επιθυμία, λοιπόν, του ήρωα είναι ως μια νέα Φραγκογιαννού «να διορθώσει τη φύση, να διορθώσει τη ζωή... να γίνει κριτής, να γίνει θεός».⁴

Προς το τέλος, όμως, του κειμένου «η επιθυμία του ήρωα να αντιμετωπίσει με τα χρήματα που λήστεψε τη φτώχεια και τη στενάχωρη κατάσταση της οικογένειάς του υποχωρεί εντελώς από το προσκήνιο».⁵ Πρέπει να φτάσουμε στο τέλος για να αποκαλύψει τα αληθινά του κίνητρα, τα οποία δεν αφορούν στην κοινωνία, αλλά στον ίδιο του τον εαυτό: «Δεν έκανα το έγκλημα για να βοηθήσω τη μητέρα μου – αυτά είναι σαχλαμάρες – δεν έκανα το έγκλημα για να αποκτήσω πλούτη και δύναμη ή για να γίνω ευεργέτης της ανθρωπότητας. Σαχλαμάρες! Απλώς και μόνο σκότωσα: έκανα το έγκλημα για τον εαυτό μου, για τον εαυτό μου μονάχα... ήθελα ν' ανακαλύψω αν είμαι μια φείρα σαν όλους τους άλλους ή ένας άνθρωπος. Αν θα 'χα την τόλμη να σκύψω και να πάρω τη δύναμη ή όχι», (σελ. 537).

Με βάση τα παραπάνω προκύπτει ότι το θέμα της ενοχής για το Ρασκόλνικοφ αποκτά άλλες διαστάσεις. Στόχος του δεν είναι να εκδικηθεί κάποιον ή να αποδείξει κάτι στην ανθρωπότητα, αλλά το να αποδείξει στον εαυτό του κατά πόσο είναι ικανός να αποκτήσει δύναμη, να γίνει ένας νέος Ναπολέον.⁶ Ο προβληματισμός αυτός, ωστόσο, μπορεί να

4. Γαλ. Σαράντη, «Είχε ψηλώσει ο νους της». Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, Αθήνα (ΟΚΑΒ)1986, σσ. 52- 54.

5. Μ. Μπράουν, *Ντοστογιέφσκι: η ζωή του μέσα από το έργο του*, (μτφρ.) Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα (Εκκρεμές) 2008, σ. 180.

6. Γκ. Λούκατς, *Μελέτες για τον ευρωπαϊκό ρεαλισμό. Αισθητική και Κοινωνιολογική ανάλυση του έργου των: Μπαλζάκ, Σταντάλ, Ζολά, Τολστόι, Ντοστογιέφσκι, Γκόρκι*

ξεφύγει από το προσωπικό επίπεδο και να γνωρίσει εφαρμογή σε ένα γενικότερο επίπεδο: η εγκληματική διάθεση είναι έμφυτη στον άνθρωπο και τι ιδιότητες πρέπει να έχει κάποιος για να αντέξει το βάρος της πράξης του;⁷

Εκδίκηση ή πείραμα; Προορισμός ο άνθρωπος, η κοινωνία ή ο ίδιος ο εαυτός; Αυτά τα ερωτήματα θα μας βοηθήσουν στο να αποδώσουμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο την ενοχή και τις τύψεις, στη μία περίπτωση για τον άνθρωπο που σκοτώθηκε, στην άλλη για την έλλειψη ηθικών και ψυχικών αντοχών.

ΤΟ ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΤΟΥ ΦΟΝΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΟΛΟΦΟΝΟΥ

Η ενοχή και οι τύψεις συμπυκνώνουν την ψυχική και συναισθηματική διάθεση δύο ανθρώπων που διέπραξαν ένα έγκλημα είτε από αντίδραση είτε από εκδίκηση για κάποια προσωπική ή κοινωνική αδικία. Επομένως, δεν κρίνεται απαραίτητη μόνο η εξέταση των κινήτρων και των προθέσεων, που τους καθιστούν στην περίπτωση του Κιαμήλ φονιά και στην περίπτωση του Ρασκόλνικοφ δολοφόνο, αλλά και η παράλληλη παρακολούθηση και σκιαγράφηση των συγκεκριμένων δρώντων προσώπων, προκειμένου να γίνει κατανοητό κατά πόσο η φυσιογνωμία τους παραπέμπει στο πορτραίτο ενός εγκληματία.

Στο *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου* ο Κιαμήλης παρουσιάζεται ως ένα άτομο κλεισμένο στον εαυτό του, μοναχικό που έχει υιοθετήσει μια αντικοινωνική συμπεριφορά. Η Βάνια Σύρμου υποστηρίζει πως «τα αλλεπάλληλα χτυπήματα της μοίρας, αλλά και η πίεση ν' ανταποκριθεί σε ηθικές επιταγές τον απομακρύνουν σταδιακά από το κοινωνικό περιβάλλον».⁸ Πράγματι, η προσωπικότητα του Κιαμήλη διαμορφώνεται μέσα σε άστατες συνθήκες, καθώς χάνει τη δουλειά του, βλέπει το θάνατο του αδελφοποιτού του, ο πατέρας της αρραβωνιαστικιάς του τον πιέζει να πάρει εκδίκηση για το φόνο αυτό, η αγαπημένη του παντρεύεται με άλλον και βέβαια δολοφονεί εν αγνοία του τον Χρηστάκη. Όλα αυτά θα τον οδηγήσουν στην περιθωριοποίηση και στην απομόνωσή του.

κ.ά., μτφρ. Τίτος Πατρίκιος, Αθήνα (Εκδοτικό Ινστιτούτο Αθηνών) 1957, σσ. 266-268.

7. Η άποψη αυτή εκφράζεται και από τον Μπράουν στο: Μ. Μπράουν, *Ντοστογιέφσκι: η ζωή του μέσα από το έργο του*, (μτφρ.) Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα (Εκκρεμές) 2008, σ. 190, όπου υποστηρίζει πως ένας φόνος από πληγωμένα συναισθήματα φιλανθρωπίας θα αποτελούσε μια περιορισμένη συμβολή στο συνολικότερο πρόβλημα και ερώτημα που απασχολεί τον Ντοστογιέφσκι. Γι' αυτό προβάλλει αυτό το νέο κίνητρο της ιδεολογικής σύλληψης της ναπολεόντειας θεωρίας.

8. Β. Σύρμου. «Η διαγραφή των χαρακτήρων στο διήγημα του Γ. Μ. Βίζυηνού: "Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου"». *Τετράδια Ευθύνης*, τεύχ. 29 [=Ποίος ήταν ο Γεώργιος Βίζυηνός. Εκατόν σαράντα έτη από τη γέννησή του]. (1988), σσ. 172-181.

ΔΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΟΛΙΤΕΥΣΗΣ

Τον ίδιο ακριβώς μοναχικό και ξεκομμένο από όλους και από όλα χαρακτήρα βρίσκουμε και στο *Έγκλημα και Τιμωρία*: «Είναι πάντα σκυθρωπός, συνοφρυωμένος..., τον τελευταίο καιρό έγινε φιλύπποτος κι υποχοντριάκος..., δεν του αρέσει να εκφράζει τα συναισθήματά του και προτιμάει να φανεί σκληρός παρά ν' ανοίξει την καρδιά του..., ψυχρός κι αδιάφορος μέχρις απανθρωπιάς...», (σελ.270), ωστόσο εδώ η απομόνωση δεν οφείλεται μόνο στα βιώματα και στις εμπειρίες ζωής, αλλά είναι αποτέλεσμα επιλογής, και μάλιστα συνειδητής. Η ψυχική διάρθρωση του Ρασκόλνικοφ βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την εξωτερική, κοινωνική διάρθρωση, η οποία χαρακτηρίζεται από μοναξιά, αθλιότητα και ταπείνωση, με αποτέλεσμα να αισθάνεται περιφρόνηση για όλες τις συμβάσεις και τους τύπους: «τόση ήταν η μοχθηρή περιφρόνηση που 'χε σωρευτεί στην ψυχή του νέου...», (σελ. 9).⁹ Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το ασφυκτικό κοινωνικό πλαίσιο και επηρεασμένος από μοντερνιστικές ιδέες απομακρύνεται από τους φίλους του, σταματάει τη σχολή, παύει να ασχολείται πλέον με τιποτένια μικροπράγματα της καθημερινότητας και αφοσιώνεται στις σκέψεις του περί ισχυρών προσωπικοτήτων. Από εδώ και πέρα τα πάντα γύρω του, ακόμα και το έγκλημα, νοηματοδοτούνται διαφορετικά για αυτόν σε μια προσπάθειά του να ξεπεράσει τη μάζα των συνηθισμένων ανθρώπων.

Επομένως, εδώ το κακό, το έγκλημα δηλαδή, προέρχεται από την ελευθερία, η οποία οδηγεί στην αυθαιρεσία. Σύμφωνα και με τον Μπερδιάεφ, «με το πρόβλημα της ελευθερίας συνδέεται το πρόβλημα του κακού και των εγκληματικών παρορμήσεων, μια συσχέτιση χωρίς την οποία δεν θα υπήρχε καμιά ανθρώπινη ευθύνη».¹⁰

Οι περιπτώσεις, λοιπόν, του Κιαμήλη και του Ρασκόλνικοφ αποδίδουν δύο εξατομικευμένους χαρακτήρες με επαναστατικές διαθέσεις κι απεξάρτηση από το κοινωνικό σύνολο. Η ψυχική τους παραμόρφωση αντανακλάται εν μέρει και στην εξωτερική τους εμφάνιση:¹¹ «όταν εφθάσαμεν, εξεπλάγην ιδών ένα πιναρόν, ρακένδυτον, γυμνόποδα Δερβίσην»,¹² (Βιζ, σελ.182), ακόμα και στον προσωπικό τους χώρο: «το κα-

9. Το συνταιριασμό τοπίου και σκοτεινής ζωής των ανθρώπων εντοπίζει και ο Μάρκος Αυγέρης, καθώς διαπιστώνει πως οι ήρωες του Ντοστογιέφσκι κινούνται σε βρώμικους δρόμους, μεγάλες πολιτείες και σκοτεινά καταγώγια. Βλ. στο: Μ. Αυγέρης, «Ο Ντοστογιέφσκι», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. Γ', τεύχ. 16, (Απρίλιος 1956), σσ. 322- 330.

10. Ν. Μπερδιάεφ. *Το πνεύμα του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ. Ν. Ματσούκα, Θεσσαλονίκη (Πουρνάρα) 1972.

11. Β. Σύμφου. «Η διαγραφή των χαρακτήρων στο διήγημα του Γ.Μ. Βίζυηνοφ: "Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου"». *Τετράδια Ευθύνης*, τεύχ. 29 [= Ποίος ήταν ο Γεώργιος Βίζυηνος. Εκατόν σαράντα έτη από τη γέννησή του]. (1988), σ. 178.

12. Στα αποσπάσματα που παρατίθενται από το έργο του Βίζυηνοφ ακολουθείται το μονοτονικό σύστημα.

μαράκι του ήταν ένα πολύ μικρό κλουβί, που είχε την πιο αξιολύπητη όψη με την κιτρινισμένη, παντού ξεκολλημένη απ' τους τοίχους ταπετσαρία..., καρέκλες αρκετά σαραβαλιασμένες», (Ντοστ, σελ. 40).

ΕΝΟΧΗ: Ο ΝΟΜΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΤΡΑΓΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΕΝΟΧΗ: Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΠΟΚΑΛΥΨΗ

Όταν διαπράττεται ένα έγκλημα και όταν συντελείται εν γένει το κακό, δύο είναι τα ερωτήματα που κυριαρχούν: το ποιος και το γιατί. Και αν το γιατί αναφέρεται στα κίνητρα της πράξης, το ποιος παραπέμπει στην ανθρώπινη ευθύνη, στον ένοχο. Αυτή αποτελεί παράλληλα την πρώτη πτυχή της ενοχής, έτσι όπως αποτυπώνεται στα κείμενα, την εξωτερική, που σχετίζεται με το ποιος κρίνεται υπεύθυνος από την ανθρώπινη δικαιοσύνη και το νομικό δίκαιο. Πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο; Και αυτό το πρόσωπο τότε αποκαλύπτεται, τότε αναγνωρίζεται από τους ήρωες και αναγνώστες και τελικά συγχωρείται;

Στο Ποιος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου του Βιζυηνού γνωρίζει ο αναγνώστης ήδη από τον τίτλο ότι υπάρχει ένα έγκλημα και αναζητάται ο φονιάς. Μέσα από την αφήγηση της μητέρας, η οποία κάνει αναδρομή στο παρελθόν, πληροφορείται το πότε έγινε το έγκλημα, ωστόσο μένουν αναπάντητα τα ερωτήματα ποιος και γιατί το διέπραξε. Θα πρέπει να φτάσουμε στο τέλος του διηγήματος και συγκεκριμένα στην αφήγηση του Κιαμήλ, για να αποκαλύψει ο ίδιος, χωρίς να έχει άμεση επίγνωση της ενοχής του, ότι εκείνος είναι ο φονιάς και επομένως ο ένοχος. Με αυτό τον τρόπο, αναγνώστες και ήρωες οδηγούνται μαζί στη λύση του αινίγματος, ενώ ακόμα και το τραγικό πρόσωπο της ιστορίας, ο Κιαμήλ, μαθαίνει από τον εαυτό του για τον εαυτό του. «παρέβαλον την αγαθότητα του παράφρονος με την βδελυράν πανουργίαν του πρώην ταχυδρόμου, και δεν ήξευρον να εύρω, ποιος εκ των δύο ήταν ο φονεύς του αδελφού μου!», (σελ.185). Έτσι, τελειώνει το διήγημα του Βιζυηνού με το ίδιο ύφος απορίας και αβεβαιότητας του τίτλου, μόνο που τώρα «η άγνοια έχει γίνει αμφιβολία, λόγω της διάστασης πράξης και πρόθεσης».¹³ Στο τέλος ο αναγνώστης, ο αφηγητής, όλοι εκτός από την τραγική φιγούρα της μητέρας, γνωρίζουν ποιος είναι ο φονιάς, ωστόσο το ερώτημα του τίτλου παραμένει αναπάντητο, αφού πλέον το κέντρο βάρους έχει μετατοπιστεί στην αναζήτηση του ενόχου.

Στο Ντοστογιέφσκι το αίνιγμα έχει λυθεί εν μέρει εκ των προτέρων:

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

13. Μιχ. Χρυσανθοπούλος, «Πράξη και πρόθεση: Η έννοια της ευθύνης στο διήγημα Ποιος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου»: Μιχ. Χρυσανθοπούλος, Γεώργιος Βιζυηνός. Μεταξύ Φαντασίας και μνήμης, Αθήνα (Εστία) 1994, σσ. 71-87.

ο αναγνώστης γνωρίζει και το ποιός και το πώς και του μένει μόνο να μάθει το γιατί. Η πλεονεκτική αυτή θέση βέβαια προορίζεται μόνο για τους αναγνώστες, αφού οι ήρωες του έργου και εδώ, όπως και στο Βιζυηνό, θα πληροφορηθούν την αλήθεια σταδιακά. Οδηγός σε αυτή την πορεία αναζήτησης και αποκάλυψης του ενόχου θα είναι ο ίδιος ο Ρασκόλνικοφ, ο οποίος μετά από πολλές προσπάθειες παραπλάνησης και απόκρυψης θα κλονιστεί προδίδοντας μόνος του τον εαυτό του. «Σιβηρία... στην πολιτεία υπάρχει ένα φρούριο, και μέσα στο φρούριο οι φυλακές. Ο κατάδικος Δευτέρας κατηγορίας Ροντιόν Ρασκόλνικοφ ήταν κλεισμένος εννιά μήνες κιόλας μέσα σε κείνη τη φυλακή. Σχεδόν ενάμισης χρόνος είχε περάσει απ' την ημέρα που είχε κάνει το έγκλημα.», (σελ.683). Αν στο ελληνικό έργο δεν υπάρχει εξωτερική τιμωρία, εδώ ο ένοχος αναγνωρίζεται στο τέλος από όλους και τιμωρείται από το νόμο.

Κιαμήλ και Ρασκόλνικοφ έχουν διαπράξει ένα έγκλημα και βρίσκονται και οι δύο αντιμέτωποι με την ανθρώπινη δικαιοσύνη και το νόμο. Στην περίπτωση του Κιαμήλ δεν υπάρχει επίγνωση της ενοχής του, ενώ ο Ρασκόλνικοφ είναι απόλυτα συνειδητοποιημένος. Ανεξάρτητα, όμως, απ' αυτό, και στις δύο περιπτώσεις κυριαρχεί η αμφιβολία και η αμφισβήτηση: ποιός είναι ο πραγματικά ένοχος; «Εκείνος που σκοτώνει ακούσια ή εκείνος, άνθρωπος ή κοινωνία, που ετοιμάζει καταστάσεις οι οποίες οδηγούν στο έγκλημα;».¹⁴ Και αν μεταφέρουμε τον ίδιο προβληματισμό και στα πλαίσια του Ντοστογιέφσκι, ποιός είναι ο πραγματικός ένοχος; Ο ήρωας ή η κοινωνία που μέσα σ' ένα σύστημα αδικίας και αναξιοκρατίας «τρέφει» εγκληματίες; Την απάντηση δίνουν τα ίδια τα κείμενα, καθώς ο εγκληματίας συγχωρείται, έστω και σιωπηρά, από τον περίγυρό του. Η συγχώρεση, ωστόσο, αυτή και η χάρη που δίνεται στον ένοχο από την πλευρά της ανθρώπινης δικαιοσύνης δεν είναι αρκετή, για να εξαγνιστεί ο εγκληματίας ως άτομο. Η κάθαρση θα επέλθει μόνο με την ομολογία, τον πόνο και την αυτοτιμωρία.

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΕΝΟΧΗ: ΟΙ ΜΥΛΟΠΕΤΡΕΣ ΤΗΣ ΑΥΤΟΤΙΜΩΡΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΞΙΛΕΩΣΗ

Η νόμιμη ποινή σχεδόν εξουδετερώνεται από την ηθική και ψυχική. Έτσι έκλεισα την ενότητα των τίτλων, όταν η ενοχή έκανε την πρώτη της εμφάνιση στα έργα, και με τον ίδιο τρόπο προτίμησα να ανοίξω

14. Θ. Παπαθανασόπουλος, «Γ. Βιζυηνός: «Προθυμότης και ευσεβεία»», Τετράδια Ευθύνης, τεύχ. 29 [= Ποίος ήτον ο Γεώργιος Βιζυηνός. Εκατόν σαράντα έτη από τη γέννησή του], (1988), 77.

αυτή την ενότητα, προκειμένου να υπογραμμίσω στην περίπτωση αυτή όχι το νομικό, αλλά τον τραγικό της χαρακτήρα. Όπως δηλώνεται και από τον τίτλο, η εσωτερική ενοχή προσεγγίζεται στη βάση δύο παραμέτρων: πρώτα απ' όλα εξετάζεται υπό το πρίσμα των τύψεων που νιώθουν οι ήρωες, ενώ προχωρώντας ένα βήμα πιο πέρα παρακολουθούμε την ανάγκη τους να υποβληθούν στην αυτοτιμωρία ως έναν τρόπο εξιλέωσης και εξαγνισμού.

Εκδίκηση ή πείραμα; Προορισμός ο άνθρωπος, η κοινωνία ή ο ίδιος ο εαυτός τους; Πρόκειται για ερωτήματα που θα βοηθήσουν να αποδοθούν η ενοχή και οι τύψεις, στη μια περίπτωση για τον άνθρωπο που σκοτώθηκε, στην άλλη για την έλλειψη ηθικών και ψυχικών αντοχών. Έχει ήδη αναφερθεί ότι καθίσταται απαραίτητη η επισήμανση των κινήτρων και της διαφοροποίησής τους, καθώς συνεπάγεται και διαφοροποίηση στο είδος των τύψεων. Ο Κιαμήλης μαθαίνοντας ότι εκείνος είναι ο φονιάς του γιου της ευεργέτισσάς του (Ω! Αθλιε! Εφόνευσες τον αδελφό μου!, σελ. 180) καταρρέει ψυχικά, γιατί συνειδητοποιεί πως έχει σκοτώσει λάθος άνθρωπο. Ίσως αν είχε σκοτώσει μόνο το φονιά του αδελφοποιτού του για εκδίκηση ή αν δεν είχε οδηγηθεί στην αποκάλυψη της αλήθειας, να μην διακατεχόταν από τύψεις, αφού οι τύψεις του δεν προορίζονται για την πράξη, αλλά για τον άνθρωπο και συγκεκριμένα το λάθος πρόσωπο.

Στον Ντοστογιέφσκι γίνεται για πρώτη φορά αναφορά στην έννοια της τιμωρίας με αυτό το περιεχόμενο, δηλαδή των τύψεων και της αυτοτιμωρίας, στη σελίδα 117: «Η πεποίθηση πως όλα, ακόμα κι η μνήμη, ακόμα κι η απλή λογική τον εγκαταλείπουν, άρχισε να τον βασανίζει αβάσταχτα. “Μα τι; Είναι δυνατό ν’ αρχίζει κιόλας, είναι δυνατό ν’ αρχίζει από τώρα η τιμωρία; Ναι, ναι, έτσι είναι!”», ενώ η σύζευξη εξωτερικής και εσωτερικής τιμωρίας δηλώνεται αρκετά παρακάτω με μια φράση που περικλείει όλη την ουσία του έργου: «Όποιος έχει συνείδηση ας υποφέρει, αν παραδέχεται το λάθος του. Αυτή θα ’ναι κιόλας η τιμωρία του – εκτός απ’ το κάτεργο.», (σελ. 334). Στην περίπτωση, ωστόσο, του Ρασκόλνικοφ οι τύψεις νοσηματοδοτούνται με ένα διαφορετικό τρόπο. Η ενοχή που αισθάνεται δεν έγκειται στο γεγονός ότι σκότωσε, αλλά στο ότι δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στο ρόλο του υπερανθρώπου: «όμως αυτός δε μετάνιωνε για το έγκλημά του... αυτό μονάχα παραδεχόταν σαν έγκλημά του: το ότι δεν τ’ άντεξε και πήγε κι ομολόγησε μόνος του...» (σελ. 693-696). Αν στο Βιζυηνό οι τύψεις προορίζονται για τον άνθρωπο, αν όχι για την πράξη, εδώ δεν προορίζονται ούτε για την πράξη ούτε για τον άνθρωπο, αλλά για τον ίδιο του τον εαυτό. «Οι τύψεις της συνείδησης δεν καταβάλλουν

τον άνθρωπο εξαιτίας του εγκλήματος, αλλά εξαιτίας της αδυναμίας που εγκρύπτουν οι απαιτήσεις του για δύναμη. Οι τύψεις του Ρασκόλνικοφ δεν φανερώνουν μόνο ότι ξεπέρασε τα όρια του επιτρεπτού, αλλά και το ότι είναι ένας άνθρωπος αδύναμος και μηδαμινός».¹⁵

«Μα εκείνος δεν τρώγει παρά ξερό ψωμί, δεν φορεί παρά αυτά που βλέπεις, και κοιμάται κατά γης μεσ' στην αχυρώνα.», (Βιζ., σελ. 184). Με αυτό τον τρόπο αποφασίζει ο Κιαμήλ να τιμωρήσει τον εαυτό του, προκειμένου να ζητήσει συγχώρεση και να εξιλεωθεί. Η επιλογή του να μείνει ζωντανός και να υποφέρει προβάλλει την πίστη του στην εξιλεωτική δύναμη του πόνου.

Αντιστοίχως, ο Ντοστογιέφσκι στο γράμμα που στέλνει στον εκδότη του Κατκόφ για το έργο που γράφει λέει: «Ο δολοφόνος αποφασίζει μόνος του να υποβληθεί στην τιμωρία για να εξαγοράσει το έγκλημά του»¹⁶ κι όντως στη σελίδα 685 του έργου πληροφορούμαστε ότι: «κι ήταν ίσως ελαφριά η τιμωρία που του επιβλήθηκε, γιατί ακριβώς ο κατηγορούμενος όχι μονάχα δεν πάσκιζε να δικαιολογηθεί, μα σαν να επιζητούσε κιόλας να επιβαρύνει ακόμα περισσότερο τη θέση του».

Οι δύο ήρωες, Κιαμήλ και Ρασκόλνικοφ, «ξύνουν μόνοι τους τις πληγές τους κι αποζητούν τον πόνο με τη δική τους βούληση».¹⁷ Μολονότι, και στους δύο συγγραφείς κυριαρχεί η αντίληψη πως «ο πόνος εξυψώνει, η αμαρτία ευρύνει τις ψυχικές διαστάσεις και το έγκλημα ηθικοποιεί»¹⁸ μόνο στο Ντοστογιέφσκι δηλώνεται άμεσα και ρητά η ανάγκη του ψυχικού μαστιγώματος: «Να υποφέρεις και να ξεπληρώσεις το κρίμα σου με τον πόνο σου, με τον πόνο, αυτό πρέπει να κάνεις», (σελ. 538) και η αποτελεσματικότητά του: «Μην τάχα δεν ξεπλένεις το μισό σου έγκλημα πηγαίνοντας να υποφέρεις;», (σελ. 666).

Προσαρμόζοντας, επομένως, κάπως τη φράση του Ντεκάρτ σκέφτομαι, άρα υπάρχω στα δικά μας δεδομένα, θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε πονάω, άρα υπάρχω.¹⁹ Η αναγκαιότητα της αυτοτιμωρίας επιδοκιμάζεται, αφού ο πόνος είναι το μονοπάτι που θα οδηγήσει τους εγκληματίες στην ηθική τελειοποίηση.

15. Ν. Μπερδιάεφ, *Το πνεύμα του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ. Ν. Ματσούκα, Θεσσαλονίκη (Πουρνάρα) 1972.

16. Μ. Αλεξανδρόπουλος, *Πέντε Ρώσοι Κλασικοί, Πούσκιν, Γκόγκολ, Μπελίνσκι, Ντοστογιέφσκι, Τολστόη*, Αθήνα (Σύγχρονη Εποχή) ²1978.

17. Μ. Χαλβατζάκης, «Η "ιερά νόσος" του Ντοστογιέφσκι και το άγχος του μαστιγώματος», *Νέα Εστία*, τόμ. 90, τεύχ. 1066, (Οκτώβριος 1971), 1643.

18. Τ. Αθανασιάδης, «Η υπερκαιρικότητα του Ντοστογιέφσκι», *Νέα Εστία*, τόμ. 90, τεύχ. 1066, (Οκτώβριος 1971), 1619.

19. Την ιδέα της ενοχής ως λύτρωσης επεξεργάζεται και ο Ντόναλντ Φάνγκερ στο: Ντ. Φάνγκερ, «Μια νέα ποιητική του μυθιστορήματος», μτφρ. Πέτρος Παπαδόπουλος, *Διαβάζω*, τεύχ. 131, [= αφιέρωμα στο Ντοστογιέφσκι], (20.11.85), σσ. 30- 35.

ΟΜΟΛΟΓΙΑ: Ο ΔΡΟΜΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ

Προτού προχωρήσω στην ανάλυση της έννοιας και της διαδικασίας της ομολογίας, η οποία κατέχει μια εξέχουσα θέση και στα δύο έργα, κρίνω απαραίτητο να διευκρινίσω τη μεθοδολογική ανάπτυξη της ενότητας αυτής. Πρώτα απ' όλα, ο καθένας μπορεί να αντιληφθεί την άμεση σχέση της με την ενότητα της ενοχής, καθώς έτσι όπως παρουσιάζονται οι δύο μορφές της ενοχής, εξωτερική κι εσωτερική, παραπέμπουν στις αιτίες, στους παράγοντες εκείνους που οδηγούν τελικά τον κεντρικό ήρωα στην ομολογία.

Και η ενότητα της ομολογίας διαιρείται σε τρία μέρη: στο πρώτο εξετάζονται οι λόγοι, εξωτερικοί κι εσωτερικοί, πρακτικοί και ψυχολογικοί, που έχουν ως αποτέλεσμα την ομολογία, στο δεύτερο παρακολουθούμε όλες εκείνες τις ενδείξεις που ρίχνουν φως σταδιακά στην αποκάλυψη του εγκληματία και στη λύση του αινίγματος, μέχρι να φτάσουμε στην κεντρική ομολογία του ίδιου του ενόχου, ενώ στο τρίτο επισημαίνεται ο ρόλος της διαδικασίας της ομολογίας για το ίδιο το άτομο που ομολογεί. Τρεις πτυχές που μέσα από την παράλληλη εξέτασή τους μπορούν να αναδείξουν συγκλίσεις κι αποκλίσεις των δύο έργων, των συγγραφέων και των επιλογών τους.

Μια θεμελιώδης διαφορά που πρέπει να τονιστεί από την αρχή, γιατί σε αυτή στηρίζονται και οι υπόλοιπες, είναι η διάσταση ανάμεσα στην επίγνωση και την άγνοια της ενοχής. Ο Ρασκόλνικοφ έχει απόλυτη συναίσθηση της ενοχής του, σε αντίθεση με τον Κιαμήλ, ο οποίος βρίσκεται σε άγνοια σχετικά με την ταυτότητα του θύματός του και το μέγεθος του αμαρτήματός του. Επομένως, τόσο οι πιέσεις που δέχεται ο καθένας όσο και οι ενδείξεις τίθενται σε μια διαφορετική βάση, εκτός από το αποτέλεσμα της ομολογίας που προβάλλει κοινό και στα δύο έργα.

ΕΣΩΤΕΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΞΩΤΕΡΙΚΕΣ ΠΙΕΣΕΙΣ

Ο Κιαμήλ κι ο Ρασκόλνικοφ οδηγούνται στην ομολογία, ύστερα από μια σειρά εξωτερικών κι εσωτερικών πιέσεων, από τις οποίες οι μεν εξωτερικές αναφέρονται στον περίγυρο, ενώ οι εσωτερικές στο ίδιο το άτομο που αισθάνεται τύψεις. Τα πράγματα είναι πιο ξεκάθαρα στην περίπτωση του Ντοστογιέφσκι. Ο Ρασκόλνικοφ, αφού διαπράξει το έγκλημα, νιώθει πως όλοι γνωρίζουν το μυστικό του, γι' αυτό απομονώνεται κι αποστασιοποιείται. Η ένταση, ωστόσο, θα κορυφωθεί, όταν ο σατανικός Πορφύρης Πετρόβιτς βέβαιος για την ενοχή του, αλλά χωρίς στοιχεία και αποδείξεις, θα καταφέρει να τον αφηνιάσει και να τον κλονίσει ψυχολογικά.

Αποκορύφωμα το σημείο, όπου ο Πορφύρης αναλύοντας τις δικαστικές μεταρρυθμίσεις λέει: «ποιός κατηγορούμενος δεν ξέρει πως στην αρχή αρχίζουν να τον αποκοιμίζουν με αδιάφορες ερωτήσεις, κι ύστερα θα του τη φέρουν κατακούτελα με το τσεκούρι», (σελ. 431), υποδηλώνοντας έμμεσα ότι γνωρίζει τον τρόπο με τον οποίο έγινε το έγκλημα. Αν και έντονη η επίδραση του περίγυρου και των υποψιών του Πετρόβις, καθοριστικότερη είναι η εσωτερική δηλητηρίαση. Από τη στιγμή που αρχίζουν οι εσωτερικές εριννύες να κυνηγούν τον ένοχο, ξεκινάει και η αντίστροφη μέτρηση που θα καταλήξει στην ομολογία.²⁰

Στην περίπτωση του Βιζυηνού δε θα συναντήσουμε εξωτερικές απειλές. Εννοείται πως ο αδελφός του θύματος αναζητά τον ένοχο, όμως οι ανακρίσεις και οι πιέσεις σε αυτό το επίπεδο δεν αποτελούν απειλή για τον Κιαμήλ, αφού δε γνωρίζει ποιόν στα αλήθεια έχει σκοτώσει. Όσον αφορά, όμως, στην εσωτερική ένταση, αυτή υπάρχει, ωστόσο πηγάζει από διαφορετική αιτία. «Τώρα πια ετελείωσεν!, είπε. Τώρα θα ησυχάσω! Δεν φθάνει που εσχότωσε τον αδελφοποιτόν μου, δεν φθάνει που κατέστρεψε την ευτυχία και την υγεία μου, μόνο ήρχετο κάθε λίγο να μου φαρμακώνη και την αθλία ζωή, που μ' επερίσσευσε!», (σελ. 177). Η εξωτερίκευση με αυτό τον τρόπο του ψυχολογικού μαρτυρίου του Κιαμήλ αποδεικνύει πως δεν βασανιζόταν, επειδή είχε μετανιώσει για την πράξη του, αλλά κυρίως γιατί ο βρυκόλακας, όπως πίστευε, του σκοτωμένου δεν τον άφηνε να ησυχάσει. Μέσα, λοιπόν, σε αυτή την ατμόσφαιρα της πίεσης από τη μια και της λύτρωσης από την άλλη προετοιμάζεται η διαδικασία της αποκάλυψης.

ΟΜΟΛΟΓΙΑ

Χρονικό και λογικό επακόλουθο των κάθε είδους πιέσεων που υφίσταται ο ένοχος αποτελεί η ίδια η ομολογία του. Εκτός, όμως, από τις πιέσεις, που κατά κάποιο τρόπο σηματοδοτούν την εσωτερική προετοιμασία του ήρωα, υπάρχουν και οι ενδείξεις εκείνες του κειμένου, τα εξωτερικά σημεία, που προετοιμάζουν το έδαφος, ώστε να παρακολουθήσει ο αναγνώστης τη διαδικασία χωρίς χάσματα και ανακολουθίες.

Στο Ντοστογιέφσκι οι ενδείξεις αυτές προέρχονται από τον ίδιο τον Ρασκόλνικοφ, ο οποίος μέσα από τα λόγια του και τις αντιδράσεις του προδίδει σταδιακά τον εαυτό του. Στην αρχή παρουσιάζεται να δείχνει ενδιαφέρον μόνο για το φόνο: «Παρατήρησες όμως πως είναι αδιάφορος για όλα, πως ό,τι και να του πεις σωπαίνει, **εχτός από ένα σημείο**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΝΟΥΤΙΟ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

20. Περισσότερες πληροφορίες για το εσωτερικό μαρτύριο του ενοχού βλέπε στην προηγούμενη ενότητα της εργασίας οι μυλόπετρες της αυτοτιμωρίας και ο δρόμος προς την εξιλέωση.

που τον κάνει και παραφέρεται; Αυτός ο φόνος...», (σελ. 196), στην προσπάθειά του να φανεί άνετος και να διώξει το βάρος από πάνω του αποκαλύπτει λεπτομερώς, χωρίς οι υπόλοιποι να το αντιλαμβάνονται, όλες τις κινήσεις του, χρησιμοποιώντας ακόμα και φορτισμένες για την περίπτωσή του λέξεις, όπως: «καλύτερα να πω σας **εξομολογούμαι...** Όχι, ούτε αυτό είναι σωστό. Σας κάνω **κατάθεση**», (σελ. 205), ενώ με υπαινιγμούς και υπόνοιες προετοιμάζει για την ενοχή του τόσο το φίλο του Ραζουμίχιν: «Κάτι παράξενο σαν να πέρασε ανάμεσά τους... Κάποια σκέψη γλίστρησε, κάτι σαν υπαινιγμός. Κάτι φριχτό, ακαταλόγιστο, που μειιάς το κατάλαβαν ξαφνικά κι οι δυο τους... - Καταλαβαίνεις τώρα; είπε ξαφνικά ο Ρασκόλνικοφ», (σελ. 401) όσο και τη Σόνια: «Αν δεν έρθω αύριο, τότε θα τα μάθεις όλα... Αν πάλι έρθω αύριο, θα σου πω ποιος σκότωσε τη Λιζαβέτα!», (σελ. 421).

Με αυτό τον τρόπο ήρωες και αναγνώστες, αλλά κυρίως ο ένοχος, είναι έτοιμοι για την ομολογία. Όλοι γνωρίζουν το ποιός έκανε το έγκλημα, οι ενδείξεις έχουν προετοιμάσει το έδαφος, οι πιέσεις γίνονται ολοένα και εντονότερες. Έτσι, ο Ρασκόλνικοφ παίρνει τη μεγάλη απόφαση να ομολογήσει και να υποστεί τις συνέπειες του νόμου. Κάτι ιδιαίτερο που αξίζει να τονιστεί είναι το γεγονός πως ο ένοχος βρίσκεται σε αυτή τη θέση, περνάει δηλαδή τη διαδικασία της ομολογίας, δύο φορές, αλλά κάθε φορά με διαφορετικό αποδέκτη και τρόπο. Η πρώτη του εξομολόγηση με αποδέκτη της τη Σόνια πραγματοποιείται με έναν έμμεσο και υπαινικτικό τρόπο : «-Κοίταξέ με καλά... -Το μάντεψες; -Θεέ μου! Άφησε ένα πονεμένο βογκητό που ξεριζώθηκε, λες, βαθιά μες απ' το στήθος της.», (σελ. 527) και είναι αυτή που στην πραγματικότητα τον απελευθερώνει και τον οδηγεί στη δεύτερη κι επίσημη ομολογία μπροστά στον Ηλία Πετρόβιτς: «-Εγώ ήμουν που σκότωσα τη γριά τοκογλύφα και την αδερφή της τη Λιζαβέτα μ' ένα τσεκούρι και τις λήστεψα», (σελ. 682), όπου με απλό, ακριβή και σαφή τρόπο αποκαλύπτει όλα τα σκοτεινά σημεία του εγκλήματος: το ποιός, το ποιόν και το πώς.

Τα ίδια στάδια της διαδικασίας βρίσκουμε και στο Βιζυηνό, όπου μια σειρά πιέσεων και κειμενικών ενδείξεων καταλήγει στην ομολογία. «Ο Βιζυηνός ξέρει να στήνει μια ιστορία: δημιουργεί εντάσεις, κεντρίζει το ενδιαφέρον, σκορπίζει πρόωρες ενδείξεις, στέλνει αναγνωριστικά σήματα».²¹ Πράγματι, και σ' αυτό το κείμενο είναι έντονη η παρουσία αναφορών που λειτουργούν ως προειδοποιήσεις, όχι τόσο άμεσες, αλλά αποκαλυπτικές για το πρόσωπο του εγκλήματος. Ο Κυριήλ δεν έχει

21. Παν. Μουλλάς (επιμ.), Γ.Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, Αθήνα (Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη) 1980, σ. Ρα'.

επίγνωση της ενοχής του, αλλά και οι αναγνώστες δεν γνωρίζουν τον ένοχο. Ωστόσο, ο συγγραφέας δημιουργεί ειρωνικές καταστάσεις που ρίχνουν φως στη λύση του αινίγματος: «Σαν τον εφέραμε στο σπίτι, στρώσαμε το στρώμα του Χρηστάκη και τον επλαγιάσαμε.», (Σελ. 151) και « -Εδώ είναι ο φονιάς και εδώ είσαι συ. Κανέννας δεν είναι τόσο κοντά σου, όσον αυτός και τα παιδιά σου.», (σελ. 161)

Η διαδικασία της ομολογίας του Κιαμήλ είναι περισσότερο αποκαλυπτική και φορτισμένη, σε σχέση με αυτή του Ρασκόλνικοφ, αφού δεν αποκαλύπτει μόνο στους άλλους τον ένοχο, αλλά κυρίως στον ίδιο του τον εαυτό. Στην προσπάθειά του να απελευθερωθεί από το βάρος της ενοχής για την πράξη του, επιβαρύνεται επιπλέον, όταν πληροφορείται την ταυτότητα του θύματος. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, ότι, αν στην περίπτωση του Ρασκόλνικοφ μπορούσαμε να μιλήσουμε για δύο ομολογίες, εδώ διακρίνουμε δύο αδιάσπαστες φάσεις, καθώς μέσα από την αυτόβουλη ομολογία του για το φονιά, όπως πιστεύει, του αδελφοποιού του, προκύπτει η αποκάλυψη για το φονιά του αδελφού του αφηγητή.²²

Και στο Έγκλημα και Τιμωρία και στο Ποίος ήτο ο φονεύς του αδελφού μου, επομένως, πραγματοποιείται η λύση του αινίγματος με τη σταδιακή κατάθεση, άμεσων ή υπαινικτικών, προσωπικών μαρτυριών και ατομικών καταθέσεων.

ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ

Αν ο φόνος και το κακό απομακρύνουν τους ήρωες από τους γύρω τους και τους αποκόβουν από το περιβάλλον και τη φύση, η διαδικασία της αυτοτιμωρίας και η αυτόβουλη ομολογία ανοίγουν διάπλατα τις πόρτες, για να χωρέσουν και πάλι μέσα τους (τα πρόσωπα) όλο τον κόσμο.

Ο Ρασκόλνικοφ με το έγκλημά του σκοτώνει και τον εαυτό του και απομονώνεται. Η πράξη του, όμως, έχει μολύνει συγχρόνως και τη φύση, γι' αυτό η Σόνια τον συμβουλεύει να πάει να φιλήσει το χώμα: «Πήγαινε αμέσως, αυτή τη στιγμή, στάσου σ' ένα σταυροδρόμι, φίλησε πρώτα το χώμα που το βεβήλωσες, υποκλίσου σ' όλο τον κόσμο...», (σ. 538). Στο τέλος, ο Ρασκόλνικοφ, και αφού έχει βασανιστεί από το εσωτερικό του μαρτύριο, θυμάται τα λόγια της Σόνιας, τα οποία αντιμετωπίζει ως «ευκαιρία για να νιώσει ένα γνήσιο, καινούργιο, πλερίο συναίσθημα. Τα πάντα μαλάκωσαν μέσα του και τα μάτια του γέμισαν δάκρυα... Έπεσε στα γόνατά στη μέση της πλα-

22. Σκόπιμη χρήση της λέξης αποκάλυψη, αφού η ομολογία δηλώνει την αποδοχή πράξεων ή λόγων, κάτι που στην περίπτωση του Κιαμήλ δεν ισχύει, λόγω της άγνοιάς του για το πρόσωπο που έχει σκοτώσει.

τείας, έσκυψε και φίλησε το βρόμικο λιθόστρωτο με ηδονή κι έκσταση», (σ. 675). Η συμφιλίωσή του με τη γη και η ένωσή του με αυτή κρίνονται πλέον απαραίτητες.

Αντίστοιχα ο Κιαμήλ σκοτώνει και σκοτώνεται. Η απομάκρυνσή του από τη φύση και τους ανθρώπους αίρεται, όταν τελικά ομολογεί στον εαυτό του το έγκλημά του και συνειδητοποιεί την ενοχή του. Και εδώ παρατηρείται η ίδια ανάγκη επιστροφής στη φύση, σε μια προσπάθεια λύτρωσης και εξαγνισμού: «Ο κήπος ημών ήτο πολύ ατημέλητος άλλοτε. Τώρα είναι πλήρης ανθέων, τα οποία φαίνονται ως εάν ανέβλυσαν πολυπληθή εκ του τάφου εκείνου και διεχύθησαν ολίγον κατ' ολίγον μέχρι των απωτάτων γωνιών του κήπου..., καλλιεργεί τα λουλούδια πάνω στον τάφο του Χρηστάκη μας», (σσ. 183, 185).

Ο Ρασκόλνικοφ φιλάει τη γη, σκύβει και γονατίζει, κυριολεκτικά και μεταφορικά, μπροστά στη Σόνια, που αποτελεί το σύμβολο της ανθρωπότητας, προκειμένου να ξαναγίνει άνθρωπος.²³ Ο Κιαμήλ υπηρετεί τη μητέρα του αφηγητή και τη φύση, για να εξευμενίσει τη γη και τους ανθρώπους. Η ομολογία, επομένως, εκτός από την απελευθέρωση από το ψυχολογικό και ηθικό βάρος της ενοχής, εξασφαλίζει επιπλέον μια εσωτερική μορφή διεξόδου μέσα από το συμβιβασμό, την πειθαρχία, την υποταγή και τη συμφιλίωση.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στο σημείο αυτό η συγκριτική μας περιδιάβαση στον αγγελικό και συγχρόνως δαιμονικό κόσμο του Βιζυηνού και του Ντοστογιέφσκι φτάνει στο τέλος της. Στόχος της συνολικής θεώρησης των λογοτεχνικών φαινομένων μέσα από το σχήμα των ομοιοτήτων και αντιθέσεων δεν ήταν η «ισοπέδωση, αλλά η ανάδειξη της ιδιαιτερότητας», με σκοπό «να τα περιγράψει, να τα καταλάβει, να τα γευτεί».²⁴

Η ιδιαιτερότητα των Βιζυηνού και Ντοστογιέφσκι, δύο συγγραφέων που ανήκουν στην κοινή παράδοση του ψυχολογικού ρεαλισμού, έγκειται καταρχάς στις διαφορετικές ειδολογικές τους επιλογές, αφού ένα μακροσκελές μυθιστόρημα, όπως το *Έγκλημα και Τιμωρία*, και ένα διήγημα, όπως το *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*, προσφέρουν διαφορετικές δυνατότητες χειρισμού του ίδιου θέματος. Στην προκειμένη περίπτωση στην εξέταση της απόδοσης του θέματος της ενοχής

23. Μπ. Κ. Μακράκης, «Η πνευματική ανάσταση του Ρασκόλνικοφ μέσω του πόνου στο *Έγκλημα και Τιμωρία*». Η λυτρωτική δύναμη του πόνου στη ζωή και στο έργο του Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι, Αθήνα (Εκδόσεις αποστολικής διακονίας) 1984.

24. P. Brunel, Cl. Pichois, A.- M. Rousseau, *Τι είναι η συγκριτική γραμματολογία;* (μετάφραση- πρόλογος- σημειώσεις: Δημ. Αγγελάτος), Αθήνα (Πατάκης) 1998, σ. 239.

συναντάμε και στα δύο έργα πετυχημένο στήσιμο της πλοκής και ουσιαστική ψυχογράφηση των χαρακτήρων. Ωστόσο, ο Ντοστογιέφσκι έχει το χώρο για μια πιο λεπτομερή παρουσίαση όλων εκείνων των εξωτερικών και εσωτερικών πιέσεων που θα οδηγήσουν στην αποκάλυψη, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει πως ο Βιζυηνός δεν προσπαθεί να αντισταθμίσει αυτή την έλλειψη με μια δουλεμένη αφηγηματική οργάνωση, που στηρίζεται στους μηχανισμούς της αγωνίας και της έκπληξης.

Ακολουθώντας μια παραγωγική πορεία, από το γενικό στα επιμέρους, αξίζει να κάνουμε μια συνοπτική παρουσίαση των συγκλίσεων και αποκλίσεων που επισημάναμε, ξεκινώντας από το γενικό χαρακτήρα των κειμένων και συνεχίζοντας με τις ειδικότερες αναφορές. Καθώς «η σύγκριση έχει ανάγκη τα σημεία σύγκλισης ανάμεσα σε τέχνες, σε συγγραφείς, σε κείμενα, για να δείξει τις δυνατότητες, αλλά και τα όριά της»,²⁵ έτσι ο φακός στρέφεται πρώτα στην κοινή ατμόσφαιρα που αποπνέουν τα δύο υπό εξέταση έργα. Κοινά πρόσωπα; Οι δολοφόνοι. Κοινές έννοιες; Η ενοχή. Κοινές λέξεις; Αυτοτιμωρία, ομολογία, συμφιλίωση. Συστατικά, δηλαδή, μιας αστυνομικής περιπέτειας,²⁶ έτσι όπως γίνεται προσπάθεια να δηλωθεί και στους τίτλους της εργασίας. Τα βήματα από τα κίνητρα και το δολοφόνο μέχρι την ομολογία και την τιμωρία αποτελούν τα στάδια της πορείας εξιχνίασης ενός εγκλήματος.

Ωστόσο, οι μελετητές συμφωνούν στο γεγονός πως αυτό που προσέχουμε στο τέλος δεν είναι η πλοκή, αλλά η τέχνη «των λεπτών ψυχολογικών αποχρώσεων, της μελετημένης διαγραφής των χαρακτήρων και του εσωτερικού ξετυλίγματος».²⁷ Η Έλλη Αλεξίου υποστηρίζει για τον Ντοστογιέφσκι πως «δεν ενδιαφέρεται για την εξωτερική εξέλιξη των γεγονότων, αλλά για το βυθό»,²⁸ κρίση που μπορεί πετυχημένα και αποτελεσματικά να εφαρμοστεί και στην περίπτωση του Βιζυηνού, αφού και οι δύο διεισδύουν στις ψυχές των ηρώων τους και αποτυπώνουν τις αβύσσους τους.

25. Ζ. Σιαφλέκας, «Οι συγκρίσεις της λογοτεχνίας και των άλλων τεχνών: ασφάλεια και κίνδυνοι μιας πρακτικής», *Δια- κείμενα*, τεύχ. 3 [=Αφιέρωμα Σχέσεις Λογοτεχνίας και Καλών Τεχνών], Θεσσαλονίκη (2001), σσ. 37-38.

26. Το χαρακτήρα αστυνομικού έργου στο *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου* του Βιζυηνού αποδίδει η Βάνια Σύρμου, η οποία αναφέρεται σε όλα τα χαρακτηριστικά στοιχεία του είδους, όπως η πλοκή, η αβεβαιότητα, η ανατροπή και το απρόσμενο τέλος. Βλ. Β. Σύρμου, «Η διαγραφή των χαρακτήρων στο διήγημα του Γ.Μ. Βιζυηνού: "Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου"», *Τετράδια Ευθύνης*, τεύχ. 29 [= Ποίος ήταν ο Γεώργιος Βιζυηνός. Εκατόν σαράντα έτη από τη γέννησή του]. (1988), 172- 181.

27. Γ. Βαλέτας, «Φιλολογικά στο Βιζυηνό», *Θρακικά*, τόμ. Η' (1937), 284- 5. Την ίδια άποψη υιοθετεί και ο Άλκης Θρύλος στο: Άλκ. Θρύλος, «Γεώργιος Βιζυηνός 1849-1886», *Νέα Εστία*, τόμ. Ι' (1931), σσ. 1079-80.

28. Έλλ. Αλεξίου, «Εισαγωγή στον Ντοστογιέφσκι: Η ζωή του- Το έργο του», Έλλ. Αλεξίου, *Ξένοι Λογοτέχνες (Δοκίμια II)*, Αθήνα (Καστανιώτης) 1984, σσ. 46-69.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι κεντρικοί άξονες και στα δύο έργα είναι οι ίδιοι: ένας δολοφόνος, ο οποίος μετά την αποκάλυψή του και μη μπορώντας να αντέξει το εσωτερικό βάρος των τύψεων οδηγείται στην ομολογία και συνεπώς στην κάθαρση. Από εκεί και πέρα διαφοροποιούνται οι αποχρώσεις των κινήτρων, της τιμωρίας και της ψυχολογικής ενοχής. Ο Κιαμήλ σκοτώνει για εκδίκηση, ενώ ο Ρασκόλνικοφ για πείραγμα απόδειξης των ηθικών του αντοχών. Τα διαφορετικά κίνητρα αφενός και η επίγνωση ή όχι της ενοχής αφετέρου διαμορφώνουν αντιστοίχως και το είδος των τύψεων των ηρώων, καθώς στην περίπτωση του Κιαμήλ η άγνοια προκαλεί τύψεις για τον άνθρωπο που σκοτώθηκε, ενώ η επίγνωση στην περίπτωση του Ρασκόλνικοφ επιφυλάσσει τύψεις όχι για το θύμα ή την πράξη, αλλά για την αδυναμία του εαυτού του. Σε κάθε περίπτωση πάντως κινήτήριες δυνάμεις αποτελούν ο εξιλεωτικός χαρακτήρας του πόνου και η συμφιλίωση του ενόχου με τη φύση και τους ανθρώπους ως αποτέλεσμα της αυτόβουλης ομολογίας του. Η τρέλα, ο φόβος, η ενοχή καταλύονται με τη δύναμη της ανθρωπιάς.²⁹ Όπως στο Βιζυηνό το ψυχικό πρόβλημα του Κιαμήλ βρίσκει τη λύση του με τη σιωπηρή συγγνώμη του στον αφηγητή και την επακόλουθη σιωπηρή συγχώρεση, τον έλεο και την ανθρωπιά, έτσι και στον Ντοστογιέφσκι η δύναμη της ανθρωπιάς μπορεί να αγγίξει ακόμα και έναν σκληρό δολοφόνο που συνειδητά περιφρονεί τους πάντες και τα πάντα: «μόλις τώρα με φίλησε ένα πλάσμα που κι αν ακόμα είχα σκοτώσει κανέναν, και τότε ακόμα..., Υπάρχει ζωή!», (σσ. 240, 244).

«Ο άνθρωπος είναι ένα μυστήριο. Πρέπει να ξετυλιχτεί. Κι ακόμη κι αν χρειαστεί μια ολόκληρη ζωή μην πεις ότι ήταν χάσιμο χρόνου. Είμαι απασχολημένος με αυτό το μυστήριο γιατί θέλω να είμαι άνθρωπος».³⁰ Ο άνθρωπος, επομένως, είναι ένα μυστήριο, το οποίο Βιζυηνός και Ντοστογιέφσκι προσπαθούν να ξεδιπλώσουν μέσα στα πλαίσια του διαχρονικού προβλήματος της ενοχής, ερευνώντας τον στο υποσυνείδητο, στην τρέλα και στο έγκλημα.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

29. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Γεώργιος Βιζυηνός, Αθήνα (Αετός) 1954, σσ. 7- 29.

30. Από γράμμα του Ντοστογιέφσκι στον αδερφό του Μ.Μ. Ντοστογιέφσκι το 1838.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ:

Γ. Μ. Βιζυηνός, «Ποίος ήτον ο φονεύς του αδελφού μου» (1883), Γ. Μ. Βιζυηνός, *Τα διηγήματα*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα (ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη) 1991, σσ. 134-185

Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι, *Έγκλημα και Τιμωρία*, μετάφραση Άρη Αλεξάνδρου, Αθήνα (Γκοβόστη) 1990

ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Β. Αθανασόπουλος, «Οι μύθοι της ζωής και του έργου του Γ.Μ. Βιζυηνού»: Β. Αθανασόπουλος (επιμ.), *Τα διηγήματα/ Γ. Μ. Βιζυηνός*, Αθήνα (ίδρυμα Ουράνη) 1991, σσ. 7-61

Απ. Σαχίνης, «Γεώργιος Βιζυηνός», *Παλαιότεροι Πεζογράφοι*, Αθήνα (Εστία) ²1982, σσ. 119-186

Η. Τοννερ, *Ιστορία του Ελληνικού Μυθιστορήματος*, (μτφρ.) Μ. Καραμάνου, Αθήνα (Πατάκης) ³2010

Π. Χάρης, *Έλληνες Πεζογράφοι*, τόμ. τρίτος, Αθήνα(Εστία) 1968

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Τ. Αθανασιάδης, «Η υπερκαιρικότητα του Ντοστογιέφσκι», *Νέα Εστία*, τόμ. 90, τεύχ. 1066, (Οκτώβριος 1971), σσ. 1616-24

Μ. Αυγέρης, «Ο Ντοστογιέφσκι», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. Γ', τεύχ. 16, (Απρίλιος 1956), σσ. 322-330

Γ. Βαλέτας, «Φιλολογικά στο Βιζυηνό», *Θρακικά*, τόμ. Η' (1937), 284-5. Την ίδια άποψη υιοθετεί και ο Άλκης Θρύλος στο: Άλκ. Θρύλος, «Γεώργιος Βιζυηνός 1849- 1896», *Νέα Εστία*, τόμ. Ι' (1931), σσ. 211-380

Γ. Βελουδής, «Οι συγκρίσεις στη νεοελληνική λογοτεχνία», *Προτάσεις. Δεκαπέντε γραμματολογικές δοκιμές*, Αθήνα (Κέδρος) 1981, σσ. 116- 22

Γ. Βιζυηνός, *Γεώργιου Βιζυηνού, Άπαντα τα Πεζά*, εισαγωγή Κ. Στεργιόπουλου, Αθήνα (Πάπυρος) 1996, σσ. 13-18

Γκ. Λούκατς, *Μελέτες για τον ευρωπαϊκό ρεαλισμό. Αισθητική και Κοινωνιολογική ανάλυση του έργου των: Μπαλζάκ, Σταντάλ, Ζολά, Τολστόϊ, Ντοστογιέφσκι, Γκόρκι κ.ά.*, μτφρ. Τίτος Πατοίχιος, Αθήνα (Εκδοτικό Ινστιτούτο Αθηνών) 1957

Μιχ. Κ. Μακράκης, «Η πνευματική ανάσταση του Ρασκόλνικωφ μέσω του πόνου στο Έγκλημα και Τιμωρία», *Η Λυτρωτική δύναμη του πόνου στη ζωή και στο έργο του Φιοντόρ Ντοστογιέφσκι*, Αθήνα (Εκδό-

σεις αποστολικής διακονίας) 1984

Παν. Μουλλάς (επιμ.), Γ.Μ. Βιζυηνός, *Νεοελληνικά Διηγήματα*, Αθήνα (Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη) 1980

Ν. Μπερδιάγεφ, *Το πνεύμα του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ. Ν. Ματσούκα, Θεσσαλονίκη (Πουρνάρα) 1972

Μ. Μπράουν, *Ντοστογιέφσκι: η ζωή του μέσα από το έργο του*, (μτφρ.) Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, Αθήνα (Εκκρεμές) 2008

Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Γεώργιος Βιζυηνός*, Αθήνα (Αετός) 1954

Θ. Παπαθανασόπουλος, «Γ. Βιζυηνός: “Προθυμότης και ευσέβεια”», *Τετράδια Ευθύνης*, τεύχ. 29 [= Ποίος ήταν ο Γεώργιος Βιζυηνός. Εκατόν σαράντα έτη από τη γέννησή του] (1988), σσ. 62-65

Γαλ. Σαράντη, «Είχε ψηλώσει ο νους της», *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα (ΟΚΔΒ) 1986, σσ. 52- 54

Ζ. Ι. Σιαφλέκης, «Επίδραση και Διακειμενικότητα στη συγκριτική έρευνα της λογοτεχνίας», *Σύγκριση/ Comparaison*, τεύχ. 1, Αθήνα (1989), σσ. 15-20

Ζ. Σιαφλέκης, «Οι συγκρίσεις της λογοτεχνίας και των άλλων τεχνών: ασφάλεια και κίνδυνοι μιας πρακτικής», *Δια- κείμενα*, τεύχ. 3 [=Αφιέρωμα Σχέσεις Λογοτεχνίας και Καλών Τεχνών], Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 23-38

Β. Σύρμου, «Η διαγραφή των χαρακτήρων στο διήγημα του Γ.Μ. Βιζυηνού: “Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου”», *Τετράδια Ευθύνης*, τεύχ. 29[= Ποίος ήταν ο Γεώργιος Βιζυηνός. Εκατόν σαράντα έτη από τη γέννησή του] , (1988), σσ. 172-181

Ντ. Φάνγκερ, «Μια νέα ποιητική του μυθιστορήματος», μτφρ. Πέτρος Παπαδόπουλος, *Διαβάζω*, τεύχ. 131,[= αφιέρωμα στο Ντοστογιέφσκι], (20.11.85), σσ. 30-35

Μ. Χαλβατζάκης, «Η “ιερά νόσος” του Ντοστογιέφσκι και το άγχος του μαστιγώματος», *Νέα Εστία*, τόμ. 90, τεύχ. 1066, (Οκτώβριος 1971), σσ. 1636-47

Μιχ. Χρυσανθόπουλος, «Πράξη και πρόθεση: Η έννοια της ευθύνης στο διήγημα Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου»: Μιχ. Χρυσανθόπουλος, *Γεώργιος Βιζυηνός. Μεταξύ Φαντασίας και μνήμης*, Αθήνα (Εστία) 1994, σσ. 71-87

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΡΥΘΜΟΥ ΣΤΟ ΖΩΓΡΑΦΙΚΟ ΧΩΡΟ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ HERNI MALDINEY

«Υπάρχουμε μόνο μερικές φορές
και μοναχά όταν μια μοναδική στιγμή μας μεταμορφώνει.»
«Η αισθητική είναι μια μοναδική στιγμή»

Henri Maldiney¹

Εισαγωγή

Ο καθηγητής φιλοσοφίας Jean-Christophe Goddard² του I' Université de Toulouse Jean Jaurès δημοσίευσε ένα κείμενο³ για την σχέση του Maldiney με τον Deleuze,⁴ διερευνώντας την έννοια του ρυθμού και της χρονικότητας. Θα κάνουμε παρουσίαση αυτού του άρθρου και με εργαλείο την μέθοδο του, θα προσπαθήσουμε να διαβάσουμε με καλλιτεχνικό τρόπο ένα χαρακτηριστικό έργο από το Quattrocento,⁵ τον μοντερνισμό και την αρχαιότητα.

Στην εισαγωγή του βιβλίου του ο Maldiney *L'art, l'éclairé de l'être*,⁶ αφιερώνει ένα κείμενο ενός άρθρου, που δημοσιεύτηκε αρχικά από τον

1. Henri Maldiney, γεννήθηκε 4 Αυγούστου το 1912 στο Meursault Côte-d'Or και είναι σημαντικός γάλλος φιλόσοφος. Οι βασικές του επιρροές ήταν οι Husserl, Martion Heidegger, Binswanger.

2. Jean-Christophe Goddard, γεννήθηκε το 1959 στη Γαλλία και είναι καθηγητής φιλοσοφίας και διευθυντής του I' UFR Lettres, Philosophie, Musique, Arts et communication.

3. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στο Deleuze on line, International Deleuze Studies στις 16 Φεβρουαρίου του 2009, <https://deleuze.online/2009/02/16/jean-christophe-goddard-henri-maldiney-et-gilles-deleuze-la-station-rythmique-de-l%E2%80%99oeuvre-d%E2%80%99art/>

4. Gilles Deleuze, 1925 - 1995, ήταν Γάλλος φιλόσοφος, ακαδημαϊκός και συγγραφέας.

5. Το Quattrocento είναι η καλλιτεχνική αναγέννηση της ιταλικής τέχνης κατά την περίοδο του 15^{ου} αιώνα. Όλοι σχεδόν οι Ιταλοί ζωγράφοι εκείνης της περιόδου χρησιμοποίησαν με συστηματικό τρόπο την προοπτική. Ακριβώς αυτή η καθαρότητα μας είναι χρήσιμη εδώ για να κάνουμε καθαρό το σκεπτικό μας, που όμως μπορεί να έχει εφαρμογή και σε άλλες περιόδους.

6. Henri Maldiney. *L'art, l'éclair de l'être*, éditions compact e. originale, Collection Scalène, dirigée par Roger Dextré et Henri Poncet Seyssel-Sur-Rhône, 1ère édition, France, 1993,

• Ο Δημήτρης Καρατζάς είναι εικαστικός.

Oskar Becker⁷ στα 1929 το οποίο μεταφράστηκε και σχολιάστηκε το 1986 από τον Jacques Colette⁸ στο τεύχος 9 του περιοδικού *Philo-sophie*.⁹ Ο τίτλος του άρθρου του Becker είναι: «Η ευθραυστότητα της ομορφιάς και περιπετειώδη φύση του καλλιτέχνη – Οντολογική έρευνα στον τομέα των αισθητικών φαινομένων» (*La fragilité dubeau et la nature aventurière del'artiste. Une recherche ontologique dans le champ des phénomènes esthétiques*).¹⁰ Από αυτό το κείμενο ο Maldiney αντλεί ένα απόσπασμα που αναφερόταν σε ένα άρθρο του Lukacs,¹¹ το οποίο δημοσιεύθηκε το 1917 υπό τον τίτλο «*Die subjektobjekt Beziehungin der Aesthetik*».¹²

Ο Maldiney το απόσπασμα του Lukacs το συσχετίζει με τον ισχυρισμό του Becker ότι «η χρονικότητα είναι το κλειδί για το ζήτημα της ύπαρξης της αισθητικής» και με την δήλωση, ότι η δομή είναι κατά βάση Ηρακλείτεια και αναφέρεται σε αυτόν που δεν μπορεί να διασχίσει το ίδιο ποτάμι δυο φορές.¹³ «Η αισθητική είναι μια μοναδική στιγμή, που περικλείει όλες τις άλλες»,¹⁴ λέει ο Maldiney. Αυτή την μοναδική στιγμή την αντιλαμβάνεται διαφορετικά από τον Lukacs. Η Ηρακλείτεια δομή έχει άλλη ερμηνεία στον Maldiney. Η διαφωνία του Lukacs και του Maldiney βρίσκεται ακριβώς εκεί στην αποσαφήνιση της έννοιας του Ηράκλειτου. Το αναλλοίωτο στοιχείο, που διατηρείται στο έργο τέχνης, δεν είναι περισσότερο στον Lukacs, από ότι στον Maldiney, η ταυτότητα ενός υποστρώματος, αλλά η ταυτότητα μιας μορφής. Αλλά ο Lukacs καταλαβαίνει αυτή την φορμαλιστική διάσταση του έργου τέχνης μέσω ενός Χουρσελιανού «σχήματος»,¹⁵ που αναμένει την εκπλήρωση του περιεχομένου του από τον θεατή, αφήνοντας το έργο ανοικτό σε όλους. Από την άλλη στον Maldiney το έργο φέρνει την φορμαλιστική του διά-

σσ. 10-20.

7. Oscar Becker, 1889. Leipzig - 1964, Bonn, ήταν σημαντικός γερμανός φιλόσοφος, μαθητικός και ιστορικός.

8. Jacques Colette, γεννήθηκε το 1929 στο Βέλγιο και είναι ιστορικός και φιλόσοφος, δίδαξε στο Paris I.

9. <http://www.les.editions.de.minuit.fr/collection-Philosophie-56-titre-DESC-0-3.html>

10. O. Becker, «*La fragilité du Beau et la nature aventurière de l'artiste. Une recherche ontologique dans le champ des phénomènes esthétiques*», Philosophie n° 9, les editions de minuit, Paris, 1986, σσ. 35-69

11. György Lukács, 1885 - 1971, Ούγγρος φιλόσοφος, κριτικός λογοτεχνίας και ιστορικός της λογοτεχνίας. Υπήρξε ένας από τους θεωρητικούς του Μαρξισμού των Δυτικών κοινοτήτων.

12. Die Subjekt-Objekt-Beziehung in der Aesthetik. In: Logos. Internationale Zeitschrift für Philosophie der Kultur. Band VII. 1917/18. Heft 4.

13. Henri Maldiney, *L'art, l'éclair de l'être*, 1993, passim.

14. Ο.π., σ. 18.

15. Συντομεύοντας θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα «σχήματα» είναι μορφές λειτουργίας της νόησης, χάρη στις οποίες οργανώνεται και αξιοποιείται το υλικό της εμπειρίας.

σταση σε ένα τέτοιο «σχήμα» που ισοδυναμεί με μια παράκαμψη του *phainestai*, προδίδοντας αυτό που θέλει να πει, ότι το έργο τέχνης είναι μια στιγμή του χρόνου.

Gestalt-Gestaltung

Η φορμαλιστική διάσταση του έργου τέχνης, η ταυτότητα του αναλλοίωτου, δεν αποτελεί ένα «σχήμα», σκόπιμη αναμονή της ενσάρκωσης. Δεν είναι Gestalt αλλά Gestaltung.¹⁶ Αυτό το Gestaltung είναι ταυτόσημο με το ίδιο το έργο τέχνης, που δεν υπάρχει στο πέρασμα του χρόνου, αλλά που συνεπάγεται από αυτόν. Έναν χρόνο μοναδικό και ασυνεχή που θέτει τους όρους της δικής του μεταμόρφωσης, κρατώντας το έργο παρόν και μακριά από το τίποτα. Με λίγα λόγια η μορφή δεν έρχεται σε αντίθεση με την Ηρακλείτεια δομή, αλλά συγχωνεύεται η μορφή με την δομή. Με τον όρο Ηρακλείτεια χρονικότητα δεν θα έχουμε μια σειρά από μεταβατικές στιγμές και με τον όρο Ηρακλείτεια δομή δεν θα έχουμε μια πράξη καθήλωσης της στιγμής στο πέρασμα του χρόνου, αλλά μάλλον τον τρόπο με τον οποίο το έργο κτίζει την δικιά του ροπή. Υπό την έννοια αυτή η Ηρακλείτεια μορφή παρέχει το χώρο της χρονικότητας της.

Στο έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο του «Τι είναι φιλοσοφία;», των Deleuze & Guattari,¹⁷ λέει : «η τέχνη διατηρεί και είναι το μόνο πράγμα που θα διατηρηθεί. Διατηρεί και τον ίδιο της τον εαυτό». Η πρώτη σελίδα του κεφαλαίου για την τέχνη κάτω από τον τίτλο «Percept, affectet-concept»¹⁸ είναι μια σύνθεση των αντιλήψεων και της δράσης, ώστε το έργο τέχνης να στέκει από μόνο του. Το έργο του Cezanne¹⁹ είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του είδους αυτονομίας και αυτό-οργάνωσης του έργου σε αντιδιαστολή με το έργο των ιμπρεσιονιστών. Έτσι, με λίγα λόγια, το έργο γίνεται ένα «monument», ένα μνημείο της φύσης. Η μνημειακή προσέγγιση από τον Deleuze ερμηνεύει, επίσης, και την Σεζανική σύνθεση για ένα έργο, που αυτό οργανώνεται και επιστρέφει την ιδέα της Ηρακλείτειας δομής, που κρατάει τον εαυτό της όρθιο συντηρώντας τον συμπαγή. Ο ίδιος ο Cezanne, μιλώντας για την φύση, όπως την διάβασε μέσα από την τέχνη του, είπε χαρακτηριστικά ότι είναι ένα «στίλβων χάος». Εδώ θέλουμε να πούμε ότι αυτή η δομή

16. Το Gestalt θα μπορούσαμε να πούμε είναι μια παγιωμένη μορφή, ενώ το Gestaltung είναι μια μορφή εν τη γενέσει.

17. Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Qu' est - ce que la philosophie?*, les editions de Minuit, France, 1991/2005, σ. 163 .

18. Ο.π., σ.163.

19. Ο Paul Cezanne (1839 - 1906) υπήρξε ο για πολλούς ο πατέρας του μοντερνισμού στη ζωγραφική, γιατί κατάφερε να επιλύσει τις αντιφάσεις του σχεδίου με το ιμπρεσιονιστικό χρώμα με έναν νέο μοναδικό τρόπο έως τότε και πολύ γόνιμο για του επιγόνους του, όπως τον Picasso.

υπερβαίνει την οργάνωση και στηριζόμενη σε εύθραυστα μπλοκ δομών προκύπτει η ταυτότητα μιας ολικής δομής. Αυτό μοιάζει με το σώμα δίχως όργανα του Antonin Artaud,²⁰ όπως το σκιαγραφούν οι Deleuze & Guattari στον Αντί-Οιδίποδα.²¹ Είναι, επίσης, παρόμοιο με την σπινοζική ουσία. Ο Deleuze συζητεί το σώμα δίχως όργανα μέσα από τις κατηγορίες της αισθητικής του Maldiney, τον οποίο είχε φίλο και συνάδελφο στη Lyon, πριν από το 1968. Το έργο τέχνης είναι ένα μνημείο, αλλά το μνημείο γράφουν οι Deleuze & Guattari, μπορεί να διαρκέσει λίγες γραμμές ή σημειώσεις. Το «Mal» (Evil), από την λατινική ρίζα «malen = χρηματίζω», είναι για τον Maldiney η αρχική φόρμα και η μήτρα του μνημειώδους. Το μνημείο είναι ένα μνημονικό ον. Η εμφάνιση του κακού είναι απόλυτη και πρωταρχική. Ελεύθερη από οποιαδήποτε προϋπόθεση. Μεταφέρει από μόνη της τη μοναδική παρουσία ενός έργου τέχνης, χωρίς παύσεις. Με μια λέξη είναι η ίδια η μορφή του έργου στην αυτό-συντήρηση και στην αυτό-οργάνωση της. Ωστόσο αυτή η διάσταση του έργου κατανοείται στον Maldiney ως η διάσταση του ρυθμού. Επειδή ο *rythmos*, όπως μας λέει ο Maldiney, δεν χαρακτηρίζεται από το φαινόμενο της ροής, αλλά είναι η διαδικασία του μετασχηματισμού σε κάθε στιγμή που καθορίζεται από την κίνηση. *Rythmos* σημαίνει φόρμα. Κατά μια πιο ακριβή έννοια είναι η φόρμα στη μορφοποίηση της, ένας μετασχηματισμός σε αέναη μεταμόρφωση σε αντιδιαστολή, όπως το θέτει ο Maldiney, με την κατάσταση του «σχήματος». Το «σχήμα» το οποίο καθορίζει μια φιξαρισμένη κατάσταση σαν αντικείμενο. Ο ρυθμός αναφέρεται στην φόρμα, η οποία κινείται και βρίσκεται σε ρευστή κατάσταση. Ακριβέστερα η μορφή προσθέτει εσωτερική συνοχή έτσι ώστε να αντιμετωμάται τον χρόνο και να τον καταστέλλει. Αυτό εκφράζει ο Maldiney, όταν παραθέτει το απόσπασμα του Ηράκλειτου «όλα είναι ένα και το ένα βρίσκεται σε όλα». Η Ηρακλείτεια αυτή δομή του έργου τέχνης δεν είναι αποκλειστικά μια έρευνα πάνω στις σχολές και στα ρεύματα της τέχνης, αλλά είναι μια σπουδή πάνω στην παιδική έκπληξη του χρόνου που κυβερνά και διασχίζει τα πάντα. Η μοίρα του ρυθμού και η φόρμα ως έργο ή το έργο ως φόρμα παίζουν μεταξύ τους τις έννοιες του κλειστού και του ανοικτού ορίου.

Έτσι, ο Deleuze στο «La Logique de la sensation»,²² χρησιμοποιεί για την ζωγραφική του Bacon,²³ εφόσον αυτή είναι υποδειγματική της ανα-

20. Ο Antonin Artaud, 1896 - 1948, ήταν Γάλλος ποιητής, θεωρητικός και ηθοποιός και με το θέατρο της σκληρότητας έγινε κορυφαία μορφή του Ευρωπαϊκής avant-garde.

21. Gilles Deleuze, Félix Guattari, *Anti - Edipus, Capitalism and schizophrenia*, preface by Michel Foucault. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1983, σ. 800.

22. Gilles Deleuze, *Francis Bacon Logique de la sensation*, Seuil, Paris, 1981.

23. Francis Bacon. 1909 - 1992. Αγγλο-ιρλανδός ζωγράφος γνωστός για τις τολμηρά λι-

τροπής της φόρμας και της ανύψωσης του έργου σε μνημείο – με τους ίδιους όρους με τους οποίους ο Maldiney στο «Αισθητική των ρυθμών»²⁴ και στην Ηρακλείτεια δομή του «Mal» παρουσιάζει την εικόνα ως μονάδα παραγωγής αντίθετων κινήσεων διαστολής και συστολής. Η εικόνα σε συνθήκες ακραίας μοναξιάς, μιλώντας για την ζωγραφική του Bacon, ο Deleuze την περιγράφει ως ενίοτε εισπνοή και εκπνοή. Υπάρχει για τον Deleuze μια μοναδική «αθλητική» δράση, η οποία επιδιώκει τη συνύπαρξη των δύο ακριβώς αντίθετων κινήσεων. Η πρώτη κίνηση πηγαιίνει στη δομή του υλικού, στο επίπεδο, στο σχήμα και εκλαμβάνεται σαν μια κυλινδρική κίνηση τυλιγμένη γύρω από το περίγραμμα και τον τόπο, φυλακίζοντας το «σχήμα», ώστε να αποδοθεί η ακραία απομόνωση. Η δεύτερη κίνηση πηγαιίνει στην φιγούρα διαμέσου του επιπέδου. Είναι μια κίνηση με την οποία, κάθε φορά, η φιγούρα τείνει να αποεντοπίζεται, να διαφεύγει από τον εαυτό της, από ένα χασματικό σημείο που διαγράφεται στο επίπεδο. Καμία από αυτές τις κινήσεις, σημειώνει ο Deleuze, δεν φτάνει στο τέλος της. Έτσι, αν η φιγούρα έχει απομονωθεί από την πρώτη κίνηση τείνει από την δεύτερη στη διάλυση της. Για τον Deleuze, ακόμα και αν δεν διαλυθεί στη δομή του υλικού, η μορφή δεν θα έχει φθάσει το επίπεδο, ώστε να είναι σαφέστατα ξεκάθαρη και να μας δώσει την εικόνα ενός κλειστού σύμπαντος. Υπάρχει μια αυστηρή συνύπαρξη των συμβαλλόμενων δυο κινήσεων.

Αυτή η αναλογία στην οποία ο χώρος στη διαστολή του δραπετεύει, οι χώροι του έργου εκτελούν μια συστολή, έναν αέναο ρυθμό. Έτσι χαρακτηρίζει ο Maldiney το Σεζανικό στιλ, το οποίο αρθρώνει αυτές τις δύο φάσεις της οικουμενικής και καθολικής στιγμής της εμφάνισης και της εξαφάνισης μιας φόρμας. Όλο αυτό βρίσκεται σε αντίθεση με την ιερή τέχνη της Αιγύπτου, κατά την οποία το απόλυτο άνοιγμα και φανέρωμα δηλώνεται ρητά και απερίφραστα στον «κοσμικό τοίχο». Η συστολή και η διαστολή είναι η πηγή της ποίησης και για τον Hölderlin.²⁵ Το μοτίβο είναι η απλοϊκή εκδοχή της ανάπτυξης, ενώ ο ρυθμός είναι μια ποιο περίπλοκη διαδοχή θέσης και άρσης.

Από το χάος στην τάξη

Στον Maldiney ο ρυθμός ακροβατεί και ανασαίνει ανάμεσα στο κενό που δεν είναι χάσμα. Δηλαδή ανάμεσα στο επίπεδο και την άβυσσο (κενό) υπάρχει σύνδεση και όχι το ναυάγιο μιας σχέσης. Ο ρυθμός ορίστηκε

τές γραφικές και συχνά βαρυσαντικές εικόνες του.

24. Henri Maldiney, L'Esthétique des Rythmes in: Les Rythmes, από παραδόσεις σεμιναρίου που πήραν μέρος στην Lyon το 1967.

25. Johann Christian Friedrich Hölderlin (20 Μαρτίου 1770 - 7 Ιουνίου 1843) ήταν Γερμανός λυρικός ποιητής.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

στο συνέδριο του 1967, πάνω στην διάλεξη «L'estéti que des rythmes», σαν μια μετάβαση από το χάος στην τάξη. Διότι, όπως και στον Deleuze, η δημιουργία αρχίζει με το χάος και είναι αποτελεσματική μόνο όταν ξεπεραστεί. Η αισθητική φόρμα, όπως την δίνει ο Maldiney στο «*L'art, l'éclaire del' être*», είναι ένα μέτρο πάνω στο οποίο διαμορφώνεται η φόρμα (αυτό είναι το *Gestaltung*). Το μέτρο είναι μια διαρκής συστολή-διαστολή, ένα άνοιγμα-κλείσιμο ενεργειών της μάζας. Οι ενέργειες αυτές επιστρέφουν την ύλη στο χάος - πυθμένα - φόντο αποσύροντας το θέμα του έργου, καθιστώντας τον εαυτό τους αναγκαία συνθήκη ύπαρξης του φόντου - πυθμένα - χάους μέσα στο οποίο συνυπάρχουν όλα. Ο Maldiney με αυτή την σκέψη συναντά την οντολογία του Schelling²⁶ και τον σχολιασμό του Heidegger²⁷ στην διάλεξη με θέμα «η έρευνα για την ανθρώπινη ελευθερία στον Schelling»²⁸ που έδωσε το 1936. Ας θυμηθούμε εν συντομία τον σχολιασμό αυτό. Ο Heidegger λέει ότι, όταν ο Schelling γράφει «*être*» (*Wesen*) εννοεί μια οντότητα που στέκεται από μόνη της, αυτή καθεαυτή και διαμορφώνει το σύνολο. Κατά μια έννοια μιλά για ένα ζωντανό όν, για ένα σκεπτόμενο όν κτλ. Ωστόσο, σε όλα τα όντα και ως εκ τούτου κυρίως στον άνθρωπο, αυτό που χρειάζεται σύμφωνα με τον Schelling, λέει ο Heidegger, είναι η διάκριση μεταξύ θεμελίου και ύπαρξης. Το θεμέλιο δεν εννοείται ως ο λόγος, η αναλογία, αλλά ως το φόντο (*Grund*). Το υπόστρωμα για το οποίο έχουμε μιλήσει. Ενώ η ύπαρξη είναι όχι με την έννοια της διαβίωσης, αλλά ως μια πράξη εξόδου η πορείας αυτό - αποκάλυψης. Κάθε μοναδικό είναι δεν υπάρχει από μόνο του αλλά είναι ένα εγώ ή ένα εσύ στο βαθμό που η πρωταρχική κίνηση εξέρχεται από το σκοτάδι και εμφανίζεται στην ανοιχτότητα της. Τότε αυτό το είναι δεν είναι ή καλύτερα δεν είναι όταν είναι (το φρούδικό ανοίκειο περιγράφει επίσης αυτή την απειλή του παρασκηνίου). Αυτή η διάκριση ανάμεσα στο θεμέλιο και την ύπαρξη είναι σύμφωνα με τον Schelling η από κοινού θεμελίωση του είναι. Αυτό σημαίνει ότι η μονάδα μόνη της αποτελεί ταυτόχρονα και ένα ενιαίο σύνολο. Το σχόλιο του Heidegger ορίζει ένα σημείο, το οποίο είναι για εμάς ζωτικής σημασίας. Το θεμέλιο και η ύπαρξη δεν είναι δυο συστατικά μέρη από τα οποία το είναι μπορεί να συντεθεί, αλλά καλύτερα είναι συνιδιοκτήτες του είναι. Η διάκριση του δεν είναι απλή και καθαρή, αλλά είναι μια διάκριση «πανομοιότυπου» πάνω στην οποία ο κάθε όρος είναι συνδεδεμένος με τον άλλο. Το είναι δεν είναι για τον εαυτό του, αλλά είναι έ-

26. Friedrich Schelling, 1775 - 1854, ήταν Γερμανός φιλόσοφος. Θεωρείται διανοητής που άσκησε σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη του γερμανικού ιδεαλισμού.

27. Martin Heidegger, 1889 - 1976, ήταν Γερμανός φιλόσοφος. Υπήρξε μια από τις πιο σημαντικές αλλά και αμφισβητούμενες προσωπικότητες του εικοστού αιώνα.

28. Martin Heidegger, *Schelling Abhandlung über das Wesen der menschlichen Freiheit*, Max Niemeyer Verlag Tübingen, μετάφραση Joan Stambaugh, 1971.

να περιεχόμενο του εγώ, δηλαδή ένα δέοντως ορθό υπάρχον το οποίο δεν αντιτίθεται στο σκοτεινό φόντο που αποτελεί την βάση του. Η ύπαρξη δεν εγκαταλείπει, δεν καταστρέφει, αλλά μάλλον προϋποθέτει συνεχώς. Η ύπαρξη δεν υπάρχει χωρίς το θεμέλιο. Το θεμέλιο δεν υπάρχει χωρίς την ύπαρξη. Αυτό οφείλεται στο γεγονός της υπερβατικής πράξης ή της υπερβατικής εξόδου από το είναι στο οποίο το θεμέλιο ωθείται προς τα πίσω. Αυτή η αντίθετη κίνηση μορφοποιεί το είναι. Το θεμέλιο ως φόντο είναι εκείνο από το οποίο η ύπαρξη προέρχεται, αλλά είναι αυτή που θέτει στο φόντο το μέτρο της απόστασης. Υπάρχει εδώ ένας κύκλος στον οποίο αυτό που παράγεται παράγει. Η πρωτογενής αρχή είναι εξίσου, ως εκ τούτου, η προεκχώρηση των καταπιεσμένων. Ο Heidegger, επιμένει, υπάρχει μεταξύ φόντου και ύπαρξης μια καθαρή χρονική συσχέτιση. Αυτή η σύμπτωση της «αυθεντικής χρονικότητας», στην οποία το παρελθόν, έχοντας υπάρξει στο φόντο και το μέλλον, είναι το είναι που εξέρχεται στο προσκήνιο από την ίδια την μορφή. Έτσι, αυτό που εξέρχεται δεν είναι το πρωταρχικό, αλλά είναι ταυτόχρονα το μεταγενέστερο.

Τα τρία παραδείγματα

Το παραπάνω θεωρητικό οπλοστάσιο και η παραπάνω οπτική θα μας οδηγήσει στον οπτικό ρυθμικό κόσμο τριών χαρακτηριστικών έργων από τις περιόδους του Quattrocento, του μοντερνισμού και της αρχαιότητας.

1) Saint Sébastien

Θα πάρουμε ένα άλλο παράδειγμα από το Quattrocento τον Saint Sébastien, εικόνα 1, του Antonello de Messina.²⁹ Το έργο δείχνει τον άγιο στο προσκήνιο και στο κέντρο μιας πλατείας. Είναι δεμένος σε ένα δέντρο και τρυπημένος από τα βέλη. Το ύψος του είναι ήρεμο και το κορμί του δείχνει όλη την νεανική του σάρκα. Η γραμμή του ορίζοντα είναι χαμηλά και το σημείο φυγής της εικόνας δείχνει το άπειρο. Οι ανθρώπινες μορφές πίσω από τον άγιο φαίνεται να μπήκαν μόνο και μόνο για να μας δείξουν τους κανόνες της προοπτικής. Ο πίνακας είναι ένα μανιφέστο του αναγεννησιακού χώρου. Όλα μας καλούν να δούμε τον χώρο που τυλίγει το κορμί του αγίου, άρα εδώ υπάρχουν δύο χώροι. Ο χώρος του αγίου, το κορμί του και ο χώρος γύρω από το κορμί του. Ο χώρος γύρω από το κορμί του, είναι ο χώρος του θεατή, ενώ ο χώρος του αγίου είναι το έδαφος μιας πραγματικότητας. Εδώ θα έλεγα, με αρχιτεκτονικούς όρους, έχουμε μια σχέση κάτοψης/πρόσοψης. Ο χώρος του αγίου είναι εδαφικός, ενώ του θεατή είναι προβολικός. Αυτή η ποιότητα χώρων δημι-

29. Antonello da Messina. 1430 – 1479, ήταν Ιταλός ζωγράφος από τη Μεσσήνη της Σικελίας, κατά τη διάρκεια της Ιταλικής Αναγέννησης.

ουργεί εδώ τον ρυθμό του έργου. Αυτή η διπλό εστίαση δημιουργεί την κίνηση του έργου, από το φόντο στην μορφή. Τα μάτια του αγίου δεν συναντάνε ποτέ του θεατή. Ο καθένας φαίνεται ότι βρίσκεται στον δικό του χώρο, αν και το κορμί στέκεται μπροστά μας. Αν δούμε την εικόνα 2 θα παρατηρήσουμε τα δυο διαφορετικά τρίγωνα που έχουν αντίθετες κατευθύνσεις. Το μάτια του θεατή τρυπάνε τον πίνακα με το κάτω προοπτικό τρίγωνο σαν να αναπνέουν την επιφάνεια, ενώ τα μάτια του Saint Sébastien εξέρχονται με αντίστροφο τρίγωνο προς άγνωστη ουράνια μεριά σαν εκπνοή. Η εικόνα 3 δείχνει την κάτοψη του πίνακα, τον συμμετρικό παγωμένο σχεδόν αιγυπτιακό κοσμικό τοίχο, που λειτουργεί σαν τον αυτονόητο δημόσιο χώρο κοινής συνύπαρξης των αντιθετικών ροών. Αυτή η ανάλυση κοιτάζει το μακρόκοσμο του έργου, ενώ θα μπορούσε να περάσει στο επίπεδο της μορφής και στο μικρόκοσμο με τα ίδια αποτελέσματα.

2) Vincent Van Gogh

Για την περίοδο του μοντερνισμού διάλεξα ένα έργο του Vincent Van Gogh για δυο λόγους. Πρώτον με το σχέδιο βλέπουμε καλύτερα το σκεπτικό του καλλιτέχνη και ποιο ανάγλυφα την δικιά μας οπτική. Δεύτερον ο Vincent Van Gogh είναι μια περίπτωση, που έδειξε με τον ποιο καθαρό εκφραστικό τρόπο την κρίση της αστικής κοινωνίας την περίοδο του μοντερνισμού. Στην εικόνα 4 βλέπουμε ένα σχέδιο, που έχει γίνει με μελάνι το 1890 και λέγεται με τον αντίστοιχο τίτλο «Δύο γυναίκες στον αγρό». Αν δούμε προσεκτικά τα δέντρα θα παρατηρήσουμε την μανία Van Gogh να σχεδιάζει με κυρτές και κοίλες γραμμές. Μια μανία, που από τα γράμματα του στον αδελφό ξέρουμε ότι την κατέκτησε σιγά-σιγά, αλλά συνειδητά. Ο τρόπος που έχουν σχεδιαστεί τα δέντρα είναι ίδιος με τον τρόπο που έχουν σχεδιαστεί και οι δυο γυναικείες μορφές και γενικότερα όλος ο πίνακας. Τα στοιχεία του κόσμου εδώ έχουν αντιμετωπιστεί με τον ίδιο τρόπο, χωρίς ιεραρχία και φαίνεται σαν να συμμετέχουν όλοι μαζί στον κοσμικό ρυθμό που μοιάζει να μην έχει ανάπαυση. Στο έργο αυτό, αλλά είναι χαρακτηριστικό για το σύνολο της δουλειάς του, οι παύσεις, ο κοσμικός αιγυπτιακός τοίχος, ο κοινός δημόσιος χώρος λείπουν. Όλα τελούν υπό αγωνία ύπαρξης χωρίς να μπορούν να αναπαυθούν κάπου. Η κρίση του μοντέρνου χώρου ήταν ακριβώς αυτή, η απουσία υποβάθρου-βάσης. Το κακό εδώ φαίνεται να έχει απελευθερωθεί χωρίς να μπορεί να βρει έναν κοινό τόπο με το αυτονόητο υπόβαθρο του.

3) Ιωνικός Ρυθμός

Ο Ιωνικός ρυθμός, εικόνα 5, στην αρχαία αρχιτεκτονική είναι ένα ακόμα

ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΗ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

παράδειγμα κλασσικής αντιμετώπισης των αντίρροπων δυνάμεων. Στη βάση μιας ιωνικής κολώνας βλέπουμε ακριβώς αυτό το παιχνίδι των αναπνοών και των παύσεων. Τα κοίλα και τα κυρτά σχήματα διακόπτονται μελωδικά από κάθετες παύσεις. Το μάρμαρο μοιάζει άλλοτε να αναπνέει και άλλοτε να εκπνέει με ενδιαμέσες παύσεις. Αυτό το ρυθμικό μοτίβο, που ξορκίζει το Mal χωρίς όμως να το κρύβει, αλλά που του δίνει την δυνατότητα να υπάρξει μέσα στον κοσμικό τοίχο της παύσης, διακατέχει όλη την αρχαιοελληνική τέχνη. Ό,τι οι αναγεννησιακοί το βρήκαν στα μάτια εδώ ο αρχαίος καλλιτέχνης το βρίσκει στη γραμμή.

Επίλογος

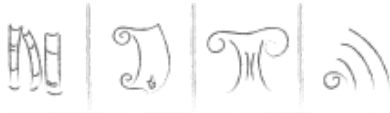
Θα ήθελα, κλείνοντας, να πω μερικά λόγια για το Klee³⁰ που πάνω στην κίνηση της γραμμής βάσισε όλη την διαδικασία μορφογένεσης και μας έδωσε μια δικιά του οπτική για το σώμα δίχως όργανα. Η γραμμή στο Klee είναι μια διαδικασία που συνεχώς φύεται και αυτό το σπάνιο χάρισμα στο σχέδιο το βρίσκουμε σε ελάχιστες περιπτώσεις σχεδιασμού. Ο Klee ξεκινάει την γραμμή από το σημείο. Το σημείο δεν είναι κάτι χωρίς διαστάσεις, είναι ένα απειροελάχιστο μικρό στοιχείο της επιφάνειας, που σαν παράγοντας δράσης, βρίσκεται στην κίνηση μηδέν, δηλαδή είναι ακίνητο, είναι μια επίμονη παύση. Η κινητικότητα είναι προεισαγωγική κατάσταση για κάποια αλλαγή και όλα τα πράγματα, από την οργανική άποψη κινούνται. Σαν πρωταρχικό στοιχείο, το σημείο είναι συμπαντικό. Πάνω στη γη τα πράγματα εμποδίζονται στην κίνηση τους και έχουν ανάγκη από μια ώθηση. Η πρωτογενής κίνηση, στην πρώτη αρχή της, δεν είναι παρά ένα σημείο που μπαίνει σε κίνηση (γένεση της μορφής). Σαν αποτέλεσμα προκύπτει η γραμμή. Αυτή η γραμμή που στους υπέροχους πίνακες του Klee έφτιαχνε μια ακέφαλη γάτα, ένα μετέωρο χαμόγελο, μια χαμένη χειρονομία και ένα ακατανόητο σύμβολο ή άλλες φορές μια μηχανή που άλεθε το ίδιο το τίποτα του κοσμικού του βάθους.

30. Paul Klee, 1879-1940, ήταν Γερμανο-Ελβετός ζωγράφος. Μπορούμε να ενταχθεί πιστήτως σε καμία σχολή ή κίνημα. Το έργο του είχε σημαντική συμβολή στη διάμορφωση των περισσότερων καλλιτεχνικών τάσεων της μοντέρνας τέχνης, ενώ υπήρξε και δάσκαλος στη σχολή Μπαουχάους (Bauhaus).

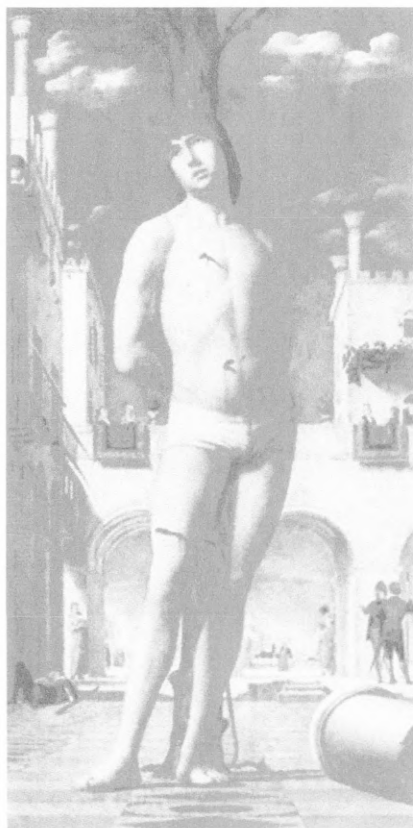
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- DELEUZE, G. 2003. *The Logic of Sensation*. University of Minnesita Press.
- DELEUZE, G. & Guattari, F. 1981. «Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια: Ο Αντι-Οιδίπους». Μτφρ. Κ. Χατζηδημού & Ι. Ράλλη, (επιμ.) Γ. Κρητικός, Αθήνα: Κέρδος
- 2004. «Τι είναι φιλοσοφία; - *Qu'est-ce que la philosophie?*». Μτφρ. Σ. Μανδηλάρα, (επιμ.) Π. Μπουρλάκης. Αθήνα: Καλέντης.
- ΚΛΕΕ, Π. 1989. «Η εικαστική σκέψη, μαθήματα στη σχολή Μπάουχαουζ». Μτφρ. Α. Μοσχονά. Αθήνα: Μέλισσα
- Maldiney, H. 1993. «*L'Art, l'éclair de l'être, Comp' act*».
- 1973. «*Regard Parole Espace, L'Âge d'homme*». Lausanne
- HEIDEGGER, M. 1977. «*Schelling. Le traité de 1809 sur l'essence de la liberté humaine. (cité : Sch.)*». (Trad.) par J.F. Courtine. Gallimard.

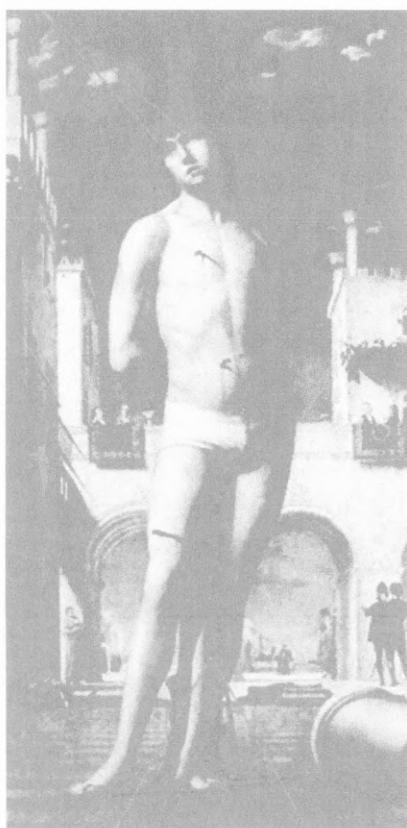

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

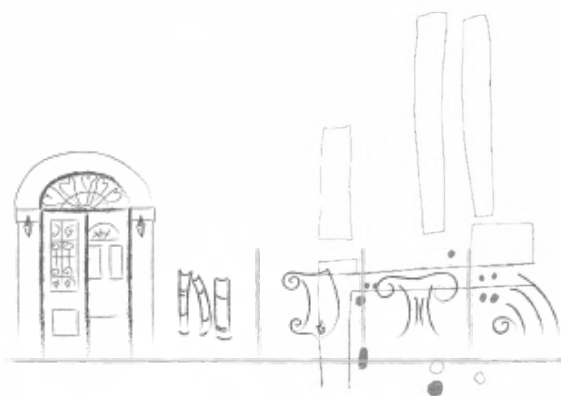
ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1.

Εικόνα 2.

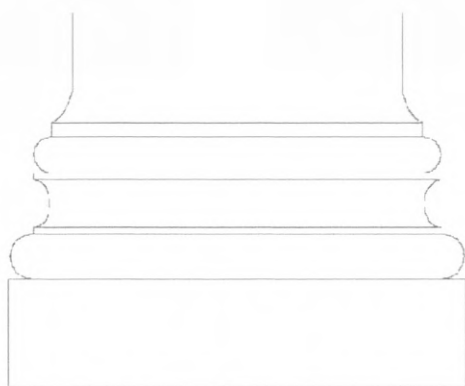

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Εικόνα 3.

Εικόνα 4.

Εικόνα 5
ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
5 ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Θησαυρίσματα

Παναΐτ Ιστράτι

Ο ΚΥΡ-ΝΙΚΟΛΑΣ

Τὴν ὥρα τῆς πρωινῆς δουλειᾶς ὁ κυρ-Νικόλας ἦταν, κάθε λεπτό, γιὰ τὸν Ἀδριανό ἓνας εὐθυμος φίλος.

Τὴ νύχτα ὅμως ὅταν κι οἱ δύο ἦσαν μόνοι μεταβαλλόταν σ' ἓνα μυστηριώδη ἄνθρωπο. Ἄν καὶ μερικές φορές ὁ Ἀδριανός φοβόταν δὲν ἔπαυε ὅμως νὰ τὸν ἀγαπάει, γιατί εἶχε ἀντιληφθεῖ τὸν βαθύτερο ἑαυτό του. Τὸ ἐπάγγελμά τοῦ ζαχαροπλάστη μολονότι γοήτευε καὶ συνάρπαζε τὸν Ἀδριανό καὶ τοῦ ἐξασφάλιζε τὴν ἀνεξαρτησία του, παρουσίαζε καὶ δύσκολες πλευρές. Ἄν ἡ μέρα περνούσε μὲ φλυαρίες, περιπάτους, κανέναν ὑπνάκο, πωλήσεις γεμάτες ἀστεία, ἡ νύχτα, ἀντίθετα ἦταν πολὺ πιο σκληρή. Ἔπρεπε νὰ σηκώνεται στις τέσσερις τὸ πρωὶ καὶ νὰ πηγαίνει νὰ «βάλει χέρι στη ζύμη» (ἔτσι το λένε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση). Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ κυρ-Νικόλας δὲν ὑποχρεώετο τὸ παιδί νὰ σηκώνεται τόσο νωρίς, ὁ Ἀδριανός ὅμως τὸ

ἔκανε χαρούμενος, σπρωγμένος ἀπὸ τὴ συμπάθεια ποὺ ἔτρεφε γιὰ τὸ γέρο-φίλο του.

Ἐκλείναν τὸ κατάστημα μετὰ τὸ βραδινό φαί, καὶ κοιμόντουσαν γύρω στις εννιά ἀφοῦ εἶχαν ἀνακατέψει τὴ ζύμη. Τὰ μεσάνυχτα ὁ κυρ-Νικόλας σηκώνοταν καὶ πήγαινε νὰ ζυμώσει πενήντα κιλά ἀλεύρι γιὰ μία ὥρα, καὶ μετὰ γυρνοῦσε στὸ κρεβάτι του γιὰ νὰ ξανακοιμηθεῖ ἄλλες τρεῖς ὥρες. Τέλος, στὶς τέσσερις, ἀρχίζε ἡ παραγωγή τῆς πλατούντας καὶ τῶν κουλουριῶν. Ὁ κυρ-Νικόλας λοιπὸν διέθετε μιὰ ἐνεργητικότητα, ποὺ τὸν ἔκανε ἀγνώριστο. Τὰ ἐβδομήντα κιλά ζύμη, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ ἓνα τρίτο προοριζόταν γιὰ τὰ γλυκά καὶ τὸ ὑπόλοιπο γιὰ τὰ κουλούρια, ἔπρεπε νὰ μετατραπεί σε ἐμπορεύματα ἐτοιμο γιὰ πούλημα πρὶν ἀπὸ τις ἑφτά τὸ πρωὶ μὲ τὸν κίνδυνο νὰ μὴν πετύχουν τὸ ψήσιμο. Ὁ πωλητὴς ἐρχόταν στις πέντε ἡ ὥρα καὶ ζέστανε τὸ φούρνο. Μία ὥρα ἀργότερα, οἱ δυσκολίες τέλειωναν. Γλυκά καὶ κουλούρια ποὺ τὰ βγαζαν ἀπὸ τὸ φούρνο σὲ σωρούς κατέκλυαν τὸν ἀγῶνα.

ΔΙΚΩΒΑΤΕΙΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

* Απόσπασμα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Παναΐτ Ιστράτι Κοντίν. «Τὰ νεανικά χρόνια τοῦ Ἀδριανού Ζωγράφου», μτφρ. Σ. Πανούση, ἐκδ. Κάκτος, Αθήνα 1979. - Τὸ ἔργο γράφτηκε τὸ 1927.

πάνω, γαργάλιζαν τὴ μύτη μὲ τὴ μοσχοβολιά τους καὶ εὐχαριστοῦσαν τὸ μάτι μὲ τὸ ρόδινο χρώμα τους.

Ἦταν ἡ καλύτερη στιγμή. Ἐκατοντάδες ἐργάτες περνοῦσαν κατὰ ὁμάδες καὶ ἄρπαζαν τὰ λαχταριτὰ ἀκόμα γλυκίσματα.

Μετά ἄρχιζε ἡ λεγάμενη ἀνάπαυση, οἱ μικροπωλήσεις καὶ οἱ κουβέντες σ' ἓνα ποτήρι.

Τὸ ἐργαστήριο ὅπου ὁ Ἀδριανὸς ζοῦσε τόσο συναρπαστικές ὥρες βρισκόταν στὸ πίσω μέρος τοῦ καταστήματος. Μετά ἦταν ἡ ἀποθήκη τῆς αὐλῆς, ἀκολουθοῦσαν τὰ δύο δωμάτια ποὺ αποτελοῦσαν τὸ σπίτι, τοῦ ζαχαροπλάστη, καὶ ὅπου ἡ Λελέα Ζίνκα περίμενε τὸ θάνατο, βυθισμένη σε μιὰ χρόνια μελαγχολικὴ κατάσταση, ἀνάμεσα στὴ γάτα καὶ τα τσιγάρα της.

Ἔτσι, μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμο, μέσα στὸ σκοτάδι, ὁ κυρ-Νικόλας ξαναγινόταν κάθε βράδυ ὁ ἄνθρωπος τῆς φύσης, ὅπως ἦταν πρὶν πληγωθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὸν γονατίσει ἡ ζωὴ. Δὲν εἶχε πιὰ χαμογελαστό πρόσωπο, δὲν ἦταν περιποιητικός, οὔτε εἶχε κυρτωμένους ὠμους, γιατί δὲν υπήρχε πιὰ πελάτης νὰ τοῦ ζητήσει διπλάσια τιμὴ, οὔτε ἄνθρωπος νὰ του ζηλέψει τὴν περιουσία του, ἢ ἓνας χυδαῖος νὰ τὸν ἀπειλήσει πὼς θα ἀναποδογυρίσει τὴν πραγματεία του, οὔτε ἀξιωματικός, νὰ του θυμίζει μὲ τὸ βλέμμα πὼς ἦταν καιρὸς νὰ του φέρεи τὴν πλατουντα μὲ τὸ βούτυρο στο σπίτι. Δὲ βρισκόταν οὔτε κάν ἡ Λελέα Ζίνκα, ποὺ τὸν

κατηγοροῦσε γιὰ τὴ δική της ἀρρώστεια καὶ τὸ δικό του σφρίγος. Ἐλεῦθερος ἀπὸ ὅλους, ὁ κυρ-Νικόλας ξανάβρισκε τὸν ἑαυτοῦ.

Ἦταν τότε ὁμορφος νὰ τὸν βλέπεις.

Μετά τὸ κεφάλι του ἀκάλυπτο, γυμνὸς μέχρι τὴ μέση, τὸ πρόσωπο ξαναμμένο, οἱ τετράγωνες πλάτες του καὶ τὰ μυῶδη μπράτσα του ἔμοιαζαν νὰ περιστρέφονται μέσα σὲ ἓναν ἀνεμοστρόβιλο. Τεράστια κομμάτια ἀπὸ βαριά ζύμη ξεκολλοῦσαν ἀπὸ τὴ σκάφη καὶ κόβονταν σὰν κουρελάκια ἀπὸ τὴν ἐντονη προσπάθειά του. Πάνω στὴν τάβλα τοῦ ζυμώματος, ἡ μάζα μεταμορφωνόταν γρήγορα σὲ μακριὰ φίδια. Αὐτὰ χωρίζονταν μηχανικὰ σὲ ἑκατό, διακόσια, τριακόσια μικρὰ μπαλάκια, μὲ πάχος ἑνὸς λεμονιοῦ. Μὲ μερικές ἐπιδέξεις κινῆσεις ἡ κάθε μπάλα γινόταν μιὰ σειρά ἀπὸ κουλούρια, ποὺ κάνο-ντας ἓναν κύκλο ἔπεφταν μέσα στὴ χύτρα, ὅπου ὁ Ἀδριανὸς τὰ ἔβραζε. Μετά, βγάζοντάς τα, τὰ λέπταινε καὶ τὰ κάλυπτε μὲ κόκκους σουσάμι. Δὲν ἀπόμενε παρὰ νὰ τὰ βάλει στὴ σειρά πάνω στις τάβλες γιὰ τὸ φούρνο. Ἦταν ἓνα κοπιαστικὸ μέρος τῆς δουλειᾶς ποὺ δὲν εὐχαριστοῦσε καθόλου τὸν κυρ-Νικόλα: τὰ παλιοκούλουρα!

Ὑστερα ὅμως ἐρχόταν ἡ σειρά τῆς ἀφέντρας τοῦ σπιτιοῦ, τῆς ὠραίας κοιμισμένης στὸ βούτυρο ποὺ ἔπλεε μέσα στὴν αὐγὰ καὶ τὸ τυρί αὐτῆς ποὺ τὴν ἐπιθυμοῦσαν ὅλα τὰ στόματα, τῆς εὐγεστης πλατουντα!

Ἐδῶ σταμάτα! Στάσου ποταπέ συγγραφέα, ἀπατεῶνα καλαμαρά τῆς ντροπῆς! Ἐδῶ δὲν μπορείς νὰ περιγράφεις ἀπλά: εἶναι ἡ ἰδία ἡ ψυχὴ τοῦ κυρ-Νικόλα πού θές νὰ ἀγγίξεις. Ἐ! Λοιπόν ἀγγίξε την, μὲ χέρι γεμάτο εὐσέβεια, ἀλλιῶς πῆ- γαινε στὸ διάβολο!

Ὁ Ἀδριανὸς σκέπασε τὴ χύτρα κι ἄνοιξε τὴν πόρτα γιὰ νὰ βγούν οἱ ἀτμοί. Ὁ κυρ-Νικόλας σκούπισε τὸ μέτωπο, κάθισε σὲ μιὰ στοίβα ἄδειους σάκους καὶ ἔστριψε τσι- γάρο:

– Ἀδριανί..., ἀγαπημένε μου ... Τέ- λειωσαν αὐτὰ τὰ εὐλογημένα κου- λούρια!

– Τέλειωσαν κυρ-Νικόλα... Τώρα ἤρθε ἡ σειρά τῆς πλατούντα!

– Πλα-τούν-τα... συλλάβισε ὁ κυρ- Νικόλας.

Καὶ ρούφηξε μὲ δύναμη τὸν κα- πνό. Τὸ βλέμμα του καρφωμένο μπροστά, μέσα στὴ νύχτα, πού ἄρ- χισε νὰ παραχωρεῖ τὴ θέση της στὴν αὐγὴ, πῆγαινε πέρα στις ἀγά- πες τοῦ παρελθόντος, ἀπὸ τὸν μπάρμπα-Βαγγέλη μέχρι τὴ Λελέα Ζίνκα:

– Ναί, Ἀδριανί ... ἡ πλατούντα Αὐτὴ ξέρεي ὀλόκληρη τὴ ζωὴ μου. Πάμε!

Κατεβάζουμε τὴν τάβλα πού ἔταν ἀλειμμένη μὲ λίπος χοιρινού. Ἔχει ἐπιφάνεια τεσσάρων τετρα- γωνικῶν μέτρων, καὶ νὰ τὴ μὲ τὴ σειρά της μισοσκεπασμένη μὲ μπαλάκια καὶ κουλούρες. Ὁ Ἀδριανὸς βρίσκεται τώρα ὀρθὸς πλαί στὸ ἀφεντικό του. Οἱ ἀγκώ-

νες τους ἀκουμπάνε σχεδόν. Τὰ πρόσωπά τους ἀντικρίζουν τὸ χά- ραμα. Προτοῦ ἀρχίσουν νὰ ζυμώ- νουν τις μπάλες, ὁ κύρ-Νικόλας ἔ- στησε τὸ αὐτὶ στὸν ἀνεμο ἀπὸ τὴν ἀνοιχτὴ πόρτα, ἀκούει τὸν ἀνελέ- ητο παροξυσμὸ τοῦ βήχα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο συνταρασσόταν ἡ φθισικὴ κάθε πρωί. Τὰ σκυλιά, αλυχτίζουν.

– Κλείσε τὴν πόρτα, Ἀδριανέ

Ὁ Ἀδριανὸς τὴν ἐκλείσε καὶ ἔ- ριξε μιὰ διακριτικὴ ματιὰ στὸ πρό- σωπο τοῦ κυρ-Νικόλα, πού ἦταν ἡ- ρεμος, χλωμός, μὲ τὸ στόμα μισά- νοιχτο, τὰ ρουθούνη διεσταλμένα. Τὰ καλοσυνάτα μάτια του ἔγιναν σχεδόν κακά. Ἀλλά νὰ πού τὰ χέ- ρια τοῦ ζαχαροπλάστη πιάνουν μιὰ μιὰ τίς μπάλες, χωρίς ρυθμὸ στὴν κίνηση, πλάθουν καὶ δίνουν σφαιρικό σχῆμα στὴ ζύμη. Ὁ Ἀδρι- ανὸς τις περνάει ἀπὸ πάνω μὲ χοι- ρινό λίπος καὶ τις βάζει στὴ σειρά.

Ξάφνου τὰ χέρια πού ζύμωναν ἔκαναν μιὰ σύσπαση πάνω στὴ ζύ- μη, ἐνῶ ταυτόχρονα ὁ ἄνδρας φού- σκωσε τὰ στήθη του καὶ ἔβγαλε ἐ- να χεῖμαρρο ἀπὸ μεταλλικούς ἡ- χους, πού ἔκαναν τὰ τζάμια νὰ τρί- ξουν. Ἡ δυνατὴ φωνὴ του ἔδωσε ἁρμονία σ' ἓνα ἄγριο τραγούδι. Ξεχάστηκε. Κι ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὴ βίαιη πίεση τῶν πνευμονιῶν του, ὁ λαιμός του φούσκωνε, ἐκεῖνος μπλάβιασε κι οἱ φωνητικές του χορδὲς ἔμοιαζαν ἔτοιμες νὰ σπά- σουν, τὰ δύο του χέρια ἐπέμεναν νὰ ζυμώνουν μηχανικὰ, χωρίς στα- ματημὸ, τις ἴδιες μπάλες.

Ὁ Ἀδριανὸς τρέμοντας σύ- γχορμος, κοίταζε στα κρυφὰ αὐτὸ

τὸ πρόσωπο, τὸ ἀλλοιωμένο ἀπὸ τὸ σπασμό, ἀπὸ τὴ βαθιὰ ἀπόγνωση, αὐτὰ τὰ σκοτεινιασμένα ἀπὸ τὸν πόνο μάτια, αὐτὸ τὸ στραβωμένο στόμα. κι' ἀπομακρυνόταν με σεβασμό.

Σὲ ποιά γλῶσσα τραγουδοῦσε ὁ κυρ-Νικόλας; Στὰ ἑλληνικά; τὰ τούρκικα; τὰ ἀλβανικά; Καὶ τι ἔλεγε;

Ἀπὸ τὸ κορφοβούνι
ὅπου τὸ φῶς εἶδε τῆς μέρας
ἓνας λεβέντης κατεβαίνει κάτω
στὴν κοιλάδα.

Δὲν πάει γιὰ περίπατο
οὔτε στὴ ζωοπανήγυρη
ἴσως νὰ μὴ γυρίσει πίσω ποτέ.

Ἄ! Ναι, ἴσως νὰ μὴν ξανάρθει
Κὶ ὦρα πολλή τὸ δακρυσμένο
βλέμμα
μιάς καλῆς μάνας, τὸν ἀκολου-
θεῖ.

- Ἀγαπημένο μου παιδί!, θρηνεῖ
Μόνο ἡ μάνα ξέρει τὸν πόνο
ποῦ δὲν ξεχνιέται ποτέ!

Ὁ Θεός νὰ μὴν ἀφήνει νὰ ζουν
οἱ μανάδες ποῦ ἔχασαν τὸ παιδί
τους
τὸ παιδί ποῦ πήρε τὸ δρόμο γιὰ
τὴν πεδιάδα
ἢ γιὰ τὰ ἄγνωστα ποτάμια
ὅπου θὰ περιγελάνε τὰ λόγια του
ὅπου κανένας δὲν θὰ νοιάζεται ἂν
πονεῖ ἢ χαίρεται
κι ὅπου ὅλοι θὰ του φωνά-
ζουν: «Ξένε»

Ὁ κυρ-Νικόλας σταμάτησε....

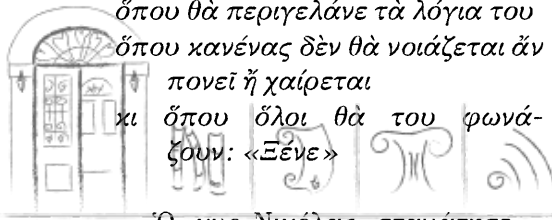
Κοιτάζει τὰ χέρια του κι ἀντιλαμ-
βάνεται πῶς οἱ δύο μπάλες μὲ τὸ
νὰ ζυμώνονται καὶ νὰ ξανατυπώ-
νονται, γέμισαν μὲ μικρὲς φουσκά-
λες ποῦ ἔσκαγαν. Τισ ἔριξε σὲ μιὰ
γωνιά κι' ἄρχισε νὰ ἀνοίγει τὸ φύλ-
λο, αὐτὸ το ἄνοιγμα μὲ τὸ χέρι, ποῦ
στὴ Δύση τὸ αγνοοῦν καὶ ποῦ ἀ-
ξίζει τὸ θαυμασμό.

Οἱ μπάλες ποῦ ἔχουν κιόλας
περαστεῖ μὲ λίπος κι εἶναι ἑτοιμες,
ἀνοίγονται δύο-δύο, τὴ φορά, ξε-
χωριστά, μὲ τὸ χέρι, μέχρι νὰ πά-
ρουν τισ διαστάσεις ἐνὸς πιάτου.
Λίγο ἀκόμα χοιρινό λίπος καὶ νὰ!
δύο γαλέτες, ἡ μία πάνω στὴν ἄλ-
λη, μὲ τὰ ἄκρα ἐνωμένα, πράγμα
ποῦ πετυχαίναμε μὲ τὴ βοήθεια
τῶν δαχτύλων.

Τότε ἄρχιζε τὸ «κοπάνισμα». Πιάνουν τὸ κάτω μέρος τῆς ἀνοι-
γμένης ζύμης καὶ τὸ πετάνε στὸν
αέρα ὅπου παίρνει μιὰ στροφή καὶ
ξαναπέφτει πάνω στὸ τραπέζι μὲ
δυνατὸ κρότο. Ἄν τὸ ἐπαναλάβεις
πολλές φορές, ἡ ζύμη πλαταίνει,
λεπταίνει, μεγαλώνει ὀπτικά του-
λάχιστο σὲ μέγεθος.

Ἐκείνῃ τῇ στιγμῇ, ὁ κυρ-Νι-
κόλας ἔκανε τὸ διαφανὲς φύλλο
τῆς ζύμης νὰ φέρνει γύρους πάνω
ἀπὸ τὸ κεφάλι του καὶ γινόταν στὰ
μάτια τοῦ Ἀδριανοῦ ἓνας ἥρωας
ποῦ πολεμάει μὲ φοβερά ἐχθρικά
στοιχεῖα.

Στὰ χέρια ἐνὸς ἀνειδίκευτου, τὸ
φύλλο λεπτότερο κι ἀπὸ μίκα, θὰ
εἶχε ἀμέσως κοπτεῖ σὲ χίλια κομ-
μάτια. Ὁ κυρ-Νικόλας ὅμως, ποῦ
ποτέ δὲν ἔμενε ἱκανοποιημένος ἀ-

πό τὴ διαφάνεια τοῦ φύλλου, τὸ πέταγε ξανά καὶ τὸ ἔκανε νὰ γυρίσει ἄλλη μια στροφή στὸν ἀέρα καὶ νὰ ξαναπέσει πλαταγώντας. Σκέπαζε τώρα μια ἐπιφάνεια δύο τετραγωνικῶν μέτρων. Τὴ δίπλωνε στὰ ὀκτώ.

Μέσα στὴ στρώση ὁ Ἀδριανὸς ἄπλωνε, καθὼς τὸ αφεντικό του δίπλωνε ἓνα μεῖγμα ἀπὸ χτυπημένα αὐγά, ἄσπρο τυρί καὶ ζάχαρη.

Κι ἦταν ἔτοιμη γιὰ τὸ φούρνο, ἡ γευστικὴ ρουμάνικη «πλατούντα», πού στὴν Ἀνατολή ἔχει τὸ ἑλληνικὸ ὄνομα «μπουγάτσα».

Στου κυρ-Νικόλα εἶχε σχῆμα ὀρθογώνιο καὶ λύγιζε μιὰ λίβρα περίπου. Ὅλος ὁ κόσμος τὴν λιμπίζεται. Κανένας ὅμως δὲν ξέρει πόσο χρειάζεται γιὰ νὰ ἐτοιμαστεί.

Ἐ! Σεῖς, φαγάδες τῆς Ανατολῆς!

Νὰ ᾽στε πιὸ ἀνθρώπιοι μὲ τοὺς φτωχοὺς παρασκευαστές τῆς «πλατούντα», τοὺς βρωμιάρηδες, πού ἀπαντοῦν μ' ἓνα ταπεινὸ χαμόγελο στὴν ἀριστοκρατικὴ σας ἀλαζονεία.

Τὴν ὥρα πού οἱ τουρτιέρες περιμένουν νὰ μπούν στὸ φούρνο, ὁ κύρ-Νικόλας κι ὁ Ἀδριανὸς ξεκουράζονται ἀπολαμβάνοντας ἓναν καλὸ τούρκικο καφέ:

— Κυρ-Νικόλα, γιατί εἶσαι τόσο δυστυχισμένος τὴ νύχτα;

Αὐτὸς δὲν ἀπάντησε ἀμέσως. Κάπνιζε καὶ περιεργαζόταν κάμποση ὥρα τὸ περίεργο ἀγόρι. Τὰ μάτια του, τὰ χεῖλη του, τὸ πρόσωπό του πήραν μια καλοσυνάτη

ἐκφραση. Γέλασε μὲ τὸν εαυτό του.

— Φτωχέ μου Ἀδριανί!... Θέλεις νὰ μάθεις πολλὰ πράγματα. Δὲν μπορούμε νὰ λέμε ὅλα ὅσα νιώθουμε... Ἀφῆσέ με καλύτερα νὰ ἀγκαλιάσω τὸ μικρὸ καλόκαρδο φίλο, πού εἶσαι γιὰ μένα!

Ὅταν μεγαλώσεις δε θα' μαι παρὰ μιὰ ἀνάμνηση γιὰ σένα. Μάθε λοιπόν αὐτό: ὁ ξένος περισσεύει. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ χειρότερα, φτάνει μια στιγμή πού δυσαρεστεί κι' αὐτοὺς ἀκόμα πού τὸν ἀγάπησαν κι' αὐτό εἶναι λυπηρό.

Τότε πού γνώρισα τὴ φτωχὴ Ζινκούτσα, ὅσα ἔλεγα κι ἔκανα ἦσαν ὁμορφα γι' αὐτήν: οἱ ἀδεξιότητές μου, οἱ ιδιοτροπίες μου, ἡ ρουμάνικη ιδιοσυγκρασία μου, ἀκόμα κι' οἱ συζητήσεις μου μὲ τοὺς ξένους. Ὅλα τὴ διασκέδαζαν, τὴν ἔκαναν νὰ γελάει. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμή πού παρουσιάστηκαν τὰ πρῶτα συμπτώματα τῆς βασανιστικῆς αὐτῆς ἀρρώστειας, δὲν εἴμουνα γιὰ τὴν ἀγαπημένη μου παρὰ ἓνα «βρωμοέθνος».

Ἐ!... Μωρὲ Ἀδριανέ! Δὲν μπορείς νὰ φανταστείς πόσο σκληρὸ εἶναι γιὰ ἓναν τρυφερό φίλο νὰ βλέπει τὸ ἀγαπημένο του πρόσωπο νὰ γίνεται στριμμένο, καὶ τὰ χεῖλη πού δὲν ἔλεγαν παρὰ γλυκόλογα νὰ ξεστομίζουν βρισιές. Αὐτὸ πέφτει στὴν καρδιά μας ὅπως τὸ καφτὸ νερό πάνω στὸ τριαντάφυλλο, κι' ἂν τὸ τριαντάφυλλο σώζεται καμιά φορά, ὥστόσο δὲν εἶναι ὅπως πρὶν. Βέβαια συγχώρεσα, ἀλλὰ δὲν

μπόρεσα να ξεχάσω πώς ή αγαπημένη μου συμφωνούσε με τὰ πιὸ χυδαία ἄτομα κι' ἔφτυναν ἐλλείπει ἐπιχειρημάτων ὅτι ἱερότερο ὑπάρχει στὴν ψυχὴ ἑνὸς ξένου: τὸν τόπο ὅπου εἶδε τὸ φῶς, ὅπου ἔζησε τις πιο γλυκές στιγμές του! Γλυκές, ἀκόμα κι' ἂν ἦσαν δυστυχημένες!...

Κι ὅσο εἰρωνευόταν τις ἀγαπημένες μου ἀναμνήσεις, τόσο περισσότερο δενόμουνα με τοὺς ἀνθρώπους τῆς χώρας μου πού μου τις θυμίζαν. Στὴν ἀρχὴ τοῦ δεσμοῦ μας, θὰ ἐγκατέλειπα μ' ὅλη τὴ θέλησή μου τὸ ἀλβανικὸ πετσί μου, τὸ πληγιασμένο, γιὰ νὰ μπω μέσα στο δικό της, ἀλλὰ γρήγορα, κι' ἀπὸ δικό της λάθος δὲν εἶχα παρὰ μὴ μόνο ἐπιθυμία, νὰ ξαναζήσω τὸ πονεμένο παρελθόν μου, νὰ μεθύσω με τοὺς συμπατριώτες μου, νὰ φέρω μέσα στὸ μαγαζί μου ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὴν Ἀλβανία.

Συγχρόνως, πόσα χρήματα πετάχτηκαν ἀπὸ τὸ παράθυρο, τρελά ποσά, πού τὰ ἔφαγαν οἱ γιατροί, τὰ φάρμακα καὶ τα φαγοπότια τῆς ἀγαπημένης μου καὶ δυστυχημένης Κούτσα. Τόνοι ἀπὸ πλατοῦντα, χιλιάδες κουλούρια πού ἔβγαιναν ἀπὸ αὐτὰ τὰ φτωχὰ χέρια σε νύχτες σπαραχτικές κι' ἀφιερωμένες στὴν ψυχὴ τοῦ διαβόλου!

Ὅταν ἐγκαταστάθηκα ἐδῶ, στὴν Βραΐλα, θέλησα νὰ ἀποδείξω στοὺς γείτονές μου, πὼς δὲν εἶμουν ἀπλεονέκτης. Τὴ μέρα πού ἄνοιξα τὸ μαγαζί, μοίρασα εἴκοσι κιλά πλατοῦντα καὶ τριακόσια κουλούρια σὲ μικροὺς καὶ μεγάλους, τῆς γειτονιάς χωρὶς νὰ εἰσπράξω φρά-

γκο. Τὸ ἀποτέλεσμα: «Βρωμο-Ἀλβανέ». Δὲν ἔδωσα προσοχή, ὅσο κι' ἂν με πλήγωνε αὐτό. Συνέχισα, ὅπως βλέπεις, νὰ εἶμαι φίλος τῶν ἀλητῶν, ἕνας καλοκάγαθος ὑπομονετικὸς ἄνθρωπος, με αὐτοὺς πού μου κλέβουν ὅσα μποροῦν καὶ με βρίζουν ὅσο τοὺς κάνει κέφι.

Στὸ στρατόπεδο ἐπίσης δείχτηκα εὐγενικός. Ἐχοντας κιόλας καταβάλλει στὸ ταμεῖο τοῦ συντάγματος τὸν ὑποχρεωτικὸ φόρο πίστεψα πὼς θὰ μπορούσα ἀκόμα νὰ πετύχω ὀρισμένες διευκολύνσεις. Ἔτσι γνωστοποίησα στὸ στρατηγὸ πὼς εἶμουνα διατεθειμένος νὰ τοῦ δίνω μὴ μεγάλη πλατοῦντα με βούτυρο, τυρί καὶ κρέας, πρώτης ποιότητος, κάθε φορὰ πού θὰ μου ἀναγγελοῦνταν μὴ συνεστίαση ἀξιωματικῶν ἢ μὴ οικογενειακὴ γιορτῇ. Ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς καλῆς μου πρόθεσης, σήμερα εἶναι: γιορτές καὶ γλέντια γίνονται σχεδὸν κάθε δεκαπέντε μέρες! Ἄν καμιά φορὰ θυμῶνω, μου μιλάνε σὰν νὰ πρόκειται γιὰ υποχρέωσή μου κι' ὅχι γιὰ εὐγενική προσφορά. Μέχρι κι' οἱ υπολοχαγοί κι' οἱ ὑπαξιωματικοὶ ἔρχονται νὰ χορτάσουν στὸν πάγκο μου καὶ μου στέλνουν τὸ λογαριασμὸ γιὰ «ἐκπτώση», μὴ ἐκπτώση, πού ποτέ δὲ θὰ τὴν ἔκανα ἔτσι. Καὶ ἂν συμβαίνει, καμιά φορὰ, ἀηδιασμένος ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἀπὸ μὴ κατάχρησι πολλὴ δὲν ἀντισταθμίζω τὴν κλοπή, τότε γίνονται «βρωμοαλβανός» πού κερδοῦνται στὸν κόσμο». Μὲ στέλνουν ἀπὸ τὴ μὴ ἴλη τοῦ ἱππικοῦ στὴν ἄλλη. Ξεχνώντας

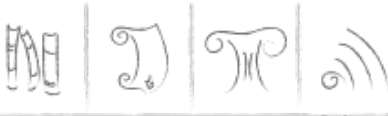
πώς ἔχω τὸ δικαίωμα νὰ πουλῶ σύμφωνα μὲ τὸν κανονισμό.

Μπροστά σ' αὐτές ὅλες τὶς ἀδικίες, σωπαίνω, σκύβω τὸ κεφάλι καὶ ψάχνω γιὰ παρηγοριά στὴ συντροφιά τῶν συμπατριωτῶν μου. Μεθοκοπᾶω καὶ ξοδεύω μέσα σὲ μιὰ βραδιά τὰ κέρδη μιᾶς βδομάδας.

Αὐτὸ ὅμως τὸ εἶδος τῆς παρηγοριᾶς μου ἐπιφυλάσσει ἓνα σκληρὸ αὔριο. Θυμάμαι πὼς μέσα στὸ ἀποκορύφωμα τοῦ μεθυσιοῦ διάφοροι «φίλοι ἀγαπητοί» μου ἀποσπούσαν ἓνα σεβαστὸ χρηματικὸ ποσὸ, προσποιούμενοι πὼς εἶχαν ἀνάγκη. Βλέπεις, καλέ μου Ἀδριανέ, νὰ δίνω χρήματα δε μὲ πειράζει, γατὶ ξέρω πὼς δὲν μπορεῖ κανένας νὰ χεὶ ταυτόχρονα καρδιά

καὶ νὰ ἔναι ἀναίσθητος, ἀλλά, νὰ βλέπω νὰ ἐκμεταλλεύονται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὰ αἰσθήματά μου, ἂ!... θὰ προτιμούσα νὰ πεθάνω!

Νὰ πού βρίσκεται ἡ δυστυχία μου. Γιὰ τοὺς φίλους μου, εἶμαι τὶς περισσότερες φορές μιὰ εὐκολη λεία. Γιὰ αὐτοὺς στὸ στρατόπεδο, ἓνα πρόβατο γιὰ κούρεμα. Γιὰ τὴ γειτονιά ἓνας «βρωμο-Ἀλβανός». Γιὰ τὴ φτωχή μου Ζινκούτσα, ἓνα «βρωμοέθνος». Καὶ ἐνῶ ἀποζητάω νὰ ἴμαι ἀδελφός γιὰ ὅλο τὸν κόσμο, κανένας δὲ μὲ θέλει. Κανένας δὲ θέλει νὰ βοηθήσει ἓναν ἄνθρωπο γεννημένο καλὸ νὰ μείνει καλός, κι' ἀκόμα λιγότερο νὰ βοηθήσει νὰ γίνῃ καλός, κάποιος, πού δὲν εἶχε τὴν τύχη νὰ γεννηθεῖ ἔτσι.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

λογοτεχνικές σελίδες

ANTZELA MAPOYΛH

Σπαρτιά 1945

«Κοντέσσα μου... Κυρά μου... Στήριγμά μου. Τι με τηράς με εφκειά τα μάτια που ομορφότερα δε ματάδε ούλη η Κεφαλονιά ψυχή μου; Βωρή Τζόγια.. Λουκία.. Φάτε νιά μπουκιά. Εκουρλάθηκε* η αφεντιά σας και των τριωνώνε απόψε και σκιαζόσαστε; Τόμου* πήρανε των οματιώνε τους οι Γερμαναράδες μήτε τσι μπόμπες, μήτε τσι γαλότσες τους θα ματακούσετε στο καντούνι.»

Η Μιχαήλα απόρησε που τα ζωντανά της ήτανε κακόκεφα, σταύρωσε τρεις φορές ξεχωριστά τη γελάδα, τη γαϊδούρα και την κατσίκια, τακτοποίησε το σανό, προσπέρασε τον ασβεστωμένο λινό και μπήκε στην αποθήκη. Πήρε μια χούφτα σταφίδα από το αρμάρι και ένα λάτινο κουτί και τα τύλιξε στην ξεθωριασμένη της ποδιά. Κοντούλα και στρουμπουλούλα η Μιχαήλα με εκφραστικό βλέμμα και χείλη που σπάνια γελούσαν απ' όταν έμεινε χήρα. Χαράματα έφευγε να πουλήσει το γάλα, σούρουπο έμπαινε στο σπιτικό της απ' τον κάμπο, πασχίζοντας να αναθρέψει τα δυο ορφανά της.

Κείνο το σούρουπο το σπίτι μοσχομύριζε μπομπότα*. Τα μικρά περίμεναν ανυπόμονα τη μάνα τους όσο η νόνα τους η Ευρυδίκη άκριζε τις πυροστιές και καθάριζε το χτιστό καπνισμένο φούρνο απ' τις στάχτες. Σαν είδε η ηλικιωμένη την κόρη της να μπαίνει και τα παιδιά να πέφτουν πάνω της με λαχτάρια, ήσυχη πια, τους καληνύχτισε, πιάστηκε απ' την κουπαστή της στενής ξύλινης σκάλας και βάλθηκε να ανεβαίνει στην κάμαρη της στο ανώι. Σε κάθε σκαλοπάτι έστεκε να ξεποστάσει βγάζοντας μικρά βογγητά πόνου απ' τα γεράματα.

«Νιόνιο, Μαρία, σταθείτε να πάρω ανάσα», είπε η Μιχαήλα μοιράζοντας τους λίγη σταφίδα και ανοίγοντας το κουτί που βαστούσε. Θησαυρός! Μενταγιόν, χρυσάφι, γυαλάδα, χρώματα! Κάρφωνε ο Νιόνιος τα πετράδια στις ξανθές μπούκλες της Μαρίας! Τα παιδιά ζούσαν ένα παραμύθι! Ξέθαψε η Μιχαήλα τα κειμήλια για δε φοβόταν πια μην τα κλέψουν οι Γερμανοί. Ήθελε να δώσει χαρά στο κοριτσάκι της που 'χε γλυτώσει το θάνατο όταν οι γιατροί κάμανε συμβούλιο και αποφασίσανε να της δινούνε με χωνί το μπουρουνόλαδο για να σωθεί απ' την αδυναμία.

«Σας έφερα τα προικιά μου παι-

δάκια μου, μα τούτο είναι πολυτιμότερο» είπε δείχνοντας τους ένα κόκκινο αβγό.

«Μου το φίλεψε ο έρμος πατέρας σας και σα περάσει καιρός θα γίνει κεχριμπάρι που θα στο κάμω δαχτυλίδι στο γάμο σου Μαρία μου».

Ομορφάντρας ο Νικόλας έσβησε το Καλοκαίρι του '42. Σαν ήτανε μικρός του 'χανε φύγει τα πρόβατα, καταστρέφανε ολάκερο αμπέλι κι ο γέρος που το 'χε τονε χτύπησε αλύπητα στα νεφρά, που αντέξανε μέχρι τα τριανταοχτώ του. Κείνο το Πάσχα κατέβηκε στο λιμάνι, ξερίζωσε κόκκινο χορτάρι απ' τη θάλασσα, το βαλε σε κατσαρόλα με νερόξυδο και έβρασε το αβγό αφού του κόλλησε μια κίτρινη μαργαρίτα δένοντας την με τουλουπάνι.

«Θα το σπάσεις σε εφτά χρόνια και θα κρατήσεις το πετράδι που θα βρεις να με θυμάσαι» είπε σαν να 'νιωθε την ώρα για το τελευταίο ταξίδι. Σφίχτηκε η καρδιά της χήρας σα θυμήθηκε..

Αναστενάζοντας κίνησε να σφαλίσει την πόρτα τραβώντας το σκουριασμένο φουντραδόρο όταν... δεκαπέντε νοματαίοι μπουκάρανε με τουφέκια. ζωσμένοι σακιά. Σκορπίσανε, αρπάζανε, ανεβαίνανε στον καταρράκτη, τρέχανε στην αποθήκη, πετάγανε συρτάρια, απειλούσανε, βλαστημάγανε, γεμίζανε τα τσουβάλια ρούχα και ασπροκέντια, πιατικά και χρυσάφια. Ένας πέταξε τα παιδιά στο ντιβάνι και ένας έστησε τη Μιχαήλα στον τοίχο ακουμπώντας το τουφέκι στο λαιμό της. Πέσανε οι φουρκέτες απ' τον κότσο της, λύθηκαν τα μαλλιά και κόλλησαν στα

δάκρυα. Διάπλατα και γυαλισμένα τα μάτια της καθώς ικέτευε «Μη μου πειράξετε τα παιδιά, μη μου ξυπνήσετε τη γραία, μη μου πάрте τη γελάδα».

Σούφρωναν τα χείλη του ληστή από το σαρκασμό και την ηδονή που του χάριζε η ισχυρή του θέση. Ατέλειωτο και μακρύ το μουγκρητό της γελάδας σα της φοράγανε κάλτσες για να μην μείνουν ίχνη της στο λασπωμένο δρόμο. Της πέρασαν σκοινί, την πήρανε... Φύγανε.

Σιωπή. Μόνο η ξώπορτα έτριξε απ' το Γεναριάτικο βοριά και μια φέλα έκοβε βόλτες γύρω από το λύχνο καθώς η φλόγα του έπαιζε με τις σκιές γράφοντας στον τοίχο πίνακα του Γκρέκο.

Συνήλθε η Μιχαήλα, έτρεξε, άνοιξε τα πατζούρια. βούτηξε τις παλάμες μες στις γρίλιες και άρχισε να φωνάζει «Τρεχάτε χωριανοί, σήμερα χήρεψα εγώ».

Έφτασε ο αντίλαλος στις απάνω γειτονιές. Πετάχτηκε στο σοκάκι η αδελφή της η Πηγή. «Κακό στο σπίτι μου. Αν μου σκοτώσανε τα ανίψια θα πέσω στο πηγάδι». Φώναζε, παραπατούσε στα χαλίκια και τράβαγε τα μαγουλά της ίσαμε να σιγουρευτεί για την υγεία τους.

Γιόμισε το σπίτι κόσμο και σουσουρο. Κρυφτήκανε τα παιδιά κάτω απ' την κοκέτα της νόνας τους και δεν βγήκανε προτού δυο μερόνυχτα. Καταριόταν η Ευρυδίκη τους κλέφτες. «Ανάθεμα την ώρα που τους γέννησανε» έλεγε. Μέχρι τα χαρμάνια η χήρα ρώταγε τα εικονίσματα τι θα τάισι τα παιδιά της σαν ξημέρωνε. Κλείσανε για λίγα μινούτα τα μουςκεμένα της βλέ-

φαρα, όταν δυό καλογέροι την προ-
στάξανε να πει το «Πάτερ ημών»
και τη σταματήσανε στο «δος ημίν
σήμερον». Πετάχτηκε ολόρθη και
άρχισε να σταυροκοπιέται. «Άγιε
μου Γεράσιμε, Άγιε Αντώνη, δεκα-
εφτά του Γεναριού σήμερα, μεγάλη
η χάρη σας». Δελέγκου* ξέσκισε το
στρώμα, έβγαλε τα μαλλιά να τα
ξάνει, να τα πλέξει, να κάμει αλλα-
ξιές να πάνε τα παιδιά σχολειό.

Κάποιος φώναζε «Μιχαήλααα
τη Τζόγια την απαρατήσανε πέρα
στον Τριάλω*». Έτρεξε η Μιχαήλα,
βρήκε τη γαϊδούρα και έκλαψε στη
ράχη της. Έκλαψε για τον πόλεμο,
την καταστροφή, τη φτώχεια, τον
εμφύλιο. Έκλαψε για την τύχη της,
για τον άντρα της, για το κεχρι-
μπάρι που δεν είδε. Έκλαψε για τα
προικιά και τη γελάδα της.

Σήμερα η νόνα μου η Μαρία,
μου διηγείται εκείνο το περιστατικό
που σημάδεψε τη ζωή της και τη
ζωή του αδελφού της, που 'γινε μη-
χανικός στα παπόρια και δεν φοβή-
θηκε ποτέ τις φουρτούνες. Μόνο
σαν πιανότανε η λερωμένη από γρά-
σα φόρμα του σε κανένα εξάρτημα

της μηχανής φώναζε «βοήθεια με
παίρνουνε ληστές».

Και η νόνα μου μονολογεί «Ού-
λοι οι ληστές βρεθήκανε σφαγμένοι
στο βουνό. Και εκείνοι που ρου-
φιανέψανε πως είχαμε υπάρχοντα
προκοπή δεν είδανε. Και τα παιδιά
και τα εγγόνια τους έτσι βολοδέρ-
νουνε. Άχρηστοι, παράσιτα της κοι-
ωνίας. Δε βαριέσαι εγγόνα μου.
Ανεμομαζώματα, διαολοσκορπί-
σματα.»

Και κάθε χρόνο η νόνα μου φυ-
λάει ένα κόκκινο αβγό. Μα ποτέ δεν
το σπάει να βρει το πετράδι.

Έτσι... από σεβασμό στη μάνα
της τη Μιχαήλα.

[Αληθινό περιστατικό.

Χωριό Σπαρτιά Κεφαλονιάς, 1945]

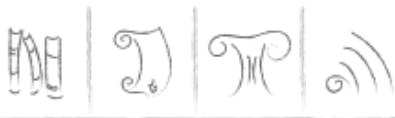
δελέγκου*: γρήγορα

τριάλω*: τρία αλώνια

τόμου*: αφού

μπομπότα*: γλυκιά πίτα καλαμπο-
χιού

εκουρλάθηκε*: τρελάθηκε

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΓΙΑ ΝΑ ΕΡΧΕΤΑΙ Η ΚΥΜΟΘΟΗ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΣΑΣ

- * Συμπληρώστε και ταχυδρομήστε το παρακάτω απόκομμα στη διεύθυνση:
Δημήτρης Ζαβιτσιάνος, Μίνωος 3, 28100 Αργοστόλι.
- * Ενημερώστε μας έγκαιρα σε περίπτωση αλλαγής διεύθυνσης.
- * Επικοινωνήστε μαζί μας, αν δε λάβετε το περιοδικό.

ΕΠΩΝΥΜΟ:.....

ΟΝΟΜΑ:

ΟΔΟΣ..... ΑΡ:ΤΗΛ.:.....

ΠΕΡΙΟΧΗ:..... Τ.Κ.....

- * Σας στέλνω το ποσόν των 20 ευρώ ως ετήσια συνδρομή μέλους.

* Την ετήσια συνδρομή των 20 ευρώ μπορείτε να τη στείλετε με ταχυδρομική επιταγή ή με κατάθεση στο λογαριασμό του Συνδέσμου: ALPHA BANK (IBAN: GR21 0140 7710 7710 0210 1022 500) με παράλληλη ενημέρωσή του κ. Ζαβιτσιάνου Δημήτρη στο τηλέφωνο 2671026374-6944645637 ή στο email: syndesfil@yahoo.gr.

Βιβλιοκρισίες

ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ

Ο ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της βρετανικής προστασίας. Οι πολιτικές λέσχες του νησιού.¹

Εκδόσεις Καρούσος, Αθήνα 2017, 684 σελίδες

Το βιβλίο του κ. Πέτρου Πετράτου *Ο ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της βρετανικής προστασίας. Οι πολιτικές λέσχες του νησιού*, (εκδ. Καρούσου, 2017), αποτελεί προϊόν πολύχρονης και επίπονης μελέτης. Ο συγγραφέας μετέτρεψε μια σχολαστική ακαδημαϊκή μελέτη, μια διδακτορική διατριβή, σε ένα ζωντανό και ευανάγνωστο βιβλίο τόσο για τους ειδικούς επιστήμονες όσο και κάθε αναγνώστη ή αναγνώστρια, αλλά και την ενσωμάτωσε σε μια ευρύτερη μελέτη για τον ριζοσπαστισμό στην Κεφαλονιά.

Με αυτό το βιβλίο ο κ. Πετράτος μας δωρίζει ένα μέρος των αποτελεσμάτων των ερευνητικών του αναζητήσεων που για χρόνια τον έχουν απασχολήσει και αφορούν το ριζοσπαστισμό στην Κεφαλονιά. Προσπάθησε να συμπεριλάβει σε αυτό το μέγιστο των γνώσεών μας για τον

ριζοσπαστισμό στο νησί και να δώσει το επιπλέον από τη δική του προσωπική έρευνα σε αυτό το ερευνητικό πεδίο. Τα κατάφερε.

Είναι ένα πολυσέλιδο και καλογραμμένο βιβλίο. Χρονικά, μας ταξιδεύει από τις αρχές κυρίως του 19^{ου} αιώνα μέχρι τον 20^ο, με εστίαση στην περίοδο της βρετανικής προστασίας αλλά και λίγο μετά, έως τα τέλη της 10ετίας του 1860 οπότε και παγώνονται οι νέες πολιτικές συνθήκες λόγω της ένωσης με το ελεύθερο ελληνικό κράτος.

Τι νέο μας γνωρίζει και ποιες είναι οι θέσεις του συγγραφέα;

«Έχοντας ως δεδομένο ότι στα Επτάνησα κατά την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας (1815-1864) έλαβε χώρα ένας μεγαλειώδης ενωτικός αγώνας», ο κ. Πετράτος προσπαθεί να εξηγήσει τη δυναμική του και να κατανοήσει τις πραγματικές διαστάσεις του μέσα από την ερμηνεία του ρόλου που είχαν οι ριζοσπαστικές πολιτικές λέσχες ως «συσσωματώσεις» σε αυτόν.

Μας γνωρίζει ότι για το κράτος των Ενωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων την περίοδο της αγγλικής προστασίας θα χρησιμοποιεί τον όρο Ιόνιο Κράτος.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΤΕΙΟ ΔΙΕΥΘΥΝΤΩΝ**

1. Το κείμενο αυτό αποτελεί μέρος του κειμένου που αναγνώστηκε κατά την παρουσίαση του βιβλίου του κ. Π. Πετράτου *Ο ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της βρετανικής προστασίας. Οι πολιτικές λέσχες του νησιού*, Αθήνα, 2017, στις 06.05.2017 στο 2ο Γενικό Λύκειο Αργοστολίου.

Σύμφωνα με τη σκέψη του το Ιόνιο Κράτος ήταν ένα «ιδιότυπο καθεστώς», «δεν ήταν ούτε ελεύθερο ούτε ανεξάρτητο κράτος, αλλά ούτε υπήρξε πραγματικά βρετανικό προτεκτοράτο ή καθαρή βρετανική αποικία». Υιοθετεί τον ορισμό του ριζοσπάστη Η. Ζερβού Ιακωβάτου, ότι στην ουσία επρόκειτο για ένα «Ελεύθερον κατά τα φαινόμενα πολιτικόν σύστημα. – Διαιρέσεις της πολιτείας εις δύο αντίθετα στοιχεία. – Πάλη τρομερά και ατελεύτητος μεταξύ αμφοτέρων. Υποστήριξις μάλλον του Αριστοκρατικού στοιχείου. – Υπόκωφος καταδιωγμός του δημοτικού και φαινομενική ελευθερία».

Ο κ. Πετράτος υποστηρίζει ότι κατά την εξεταζόμενη περίοδο κόμματα δεν υπήρξαν αλλά πολιτικές συσπειρώσεις/ομαδοποιήσεις και πυρήνες και ότι η συνέχιση της χρήσης του όρου «κόμμα» προκαλεί σύγχυση. Αυτό που υπήρξε ήταν το ριζοσπαστικό κίνημα, και ότι δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα η αφήγηση για σχίσμα και διάσπαση του ριζοσπαστικού κινήματος, διότι οι ενωτιστές παραχάραξαν τις πολιτικοκοινωνικές αρχές του ριζοσπαστισμού και άρα δεν μπορούν να ενταχθούν μέσα στον ριζοσπαστικό χώρο.

Ο ριζοσπαστισμός οραματιζόταν σύμφωνα με τον κ. Πετράτο, «μια μακριά από κάθε ξενική εξάρτηση, δημοκρατική Ελλάδα, εστία και φάρο πολιτισμού, που θα καθόριζε ουσιαστικά τα εκπολιτιστικά δρώμενα στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής συνεισφέροντας προφανώς την κλασική πα-

ράδοση, προκειμένου να παίξει, όντας επικεφαλής μιας βαλκανικής συμμαχίας, το ρόλο καταλύτη στη λύση του Ανατολικού Ζητήματος».

Δίνεται ένας δυναμικός ορισμός της λέσχης ως: «τόπος συνάντησης και συζήτησης των αστών πολιτών [που] μετατρεπόταν σε χώρο συνάντησης και όσμωσης και άλλων αντιπολιτευτικών ομάδων, για να καταστεί τελικά ένα πολιτικό κέντρο έξω από τον έλεγχο του κράτους, για να ενεργεί ως κέντρο ελέγχου, κριτικής, αλλά και ανατρεπτικής διαμαρτυρίας κατά της υφιστάμενης κρατικής αρχής».

Οι λέσχες αποτέλεσαν τις μήτρες της επαναστατικής νοοτροπίας στα Ιόνια νησιά και εν γένει στην Κεφαλονιά. Ήταν ο τόπος συνάντησης και ιδεολογικής μέθεξης στο όραμα για εθνική παλιγγενεσία όλων των κοινωνικών τάξεων.

Το αίτημα για ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα που με θερμή υποστήριξαν δημιουργούσε την προσδοκία κοινωνικής προόδου, μέσα από κοινωνικές βελτιώσεις. Υπήρξαν τον «αγώνα για ένωση με την ελεύθερη Ελλάδα στη βάση της αρχής των εθνοτήτων κάτω από δημοκρατική διακυβέρνηση».

Μέλη των λεσχών ήταν και οι εκφραστές του «επτανησιακού ριζοσπαστισμού» οι κεφαλονίτες Ιωσήφ Μομφερράτος και Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος. Με τον πρώτο να μένει αταλάντευτος στις ιδέες του ριζοσπαστισμού μέχρι τέλους.

Ενώ, οι λέσχες «εοργάστηκαν» με ζήλο για την εκπαίδευση και ενημέρωση του λαού. Για το σκοπό αυτό στήριξαν την έκδοση εφημερίδων, ό-

πως ο Χωρικός και υπερασπίστηκαν τα δικαιώματα των αδυνάτων. Επίσης, συμμετείχαν στον εκλογικό αγώνα και κατάφεραν να αναδείξουν μέλη τους βουλευτές στην Ιόνιο Βουλή, αλλά και στα τοπικά συμβούλια, επηρεάζοντας έτσι τα πολιτικά δρώμενα.

Γενικά η ανάλυση εστιάζεται:

α) στην ανάδειξη των συνθηκών που συντέλεσαν στη σχηματοποίηση και συγκρότηση των πολιτικών λεσχών στην Κεφαλονιά.

β) στην περιγραφή της γέννησης, της λειτουργίας, της συμμετοχής στον ενωτικό αγώνα και τελικά της παρακμής των λεσχών, Ο Κοραΐς, το Δημοτικόν Κατάστημα, και το αναγνωστήριο Η Ομόνοια.

γ) στην αναλυτική καταγραφή των πρακτικών εκφάνσεων της συμμετοχής των λεσχών στον πολιτικό αγώνα των ριζοσπαστών στην Κεφαλονιά ενάντια στη Βρετανική «προστασία».

Αν και στην αφήγηση του κ. Πετράτου είναι πρωταγωνίστρια η πολιτική λέσχη Δημοτικόν Κατάστημα, ξεκινά με παράθεση στοιχείων για την ίδρυση της λέσχης Μουσείον Ο ΚΟΡΑΪΣ που αποτέλεσε την προδρομική φιλελεύθερη πολιτική λέσχη στο νησί της Κεφαλονιάς και που αργότερα τα προοδευτικότερα μέλη της αποσχίστηκαν (το καλοκαίρι του 1847) και ίδρυσαν, πριν την έκρηξη της Φεβρουαριανής επανάστασης του 1848, την αμειγώς ριζοσπαστική πολιτική λέσχη Δημοτικόν Κατάστημα. Ο συγγραφέας εξετάζει αναλυτικά τις συνθήκες ίδρυσης της λέσχης αυτής και μέσα από την αναλυτική ιστορική

παρουσίαση της πορείας της μας δίνει ζωντανές εικόνες από τη λειτουργία της. Μας παραθέτει αναλυτικά πληροφορίες για την στρατολόγηση, παραίτηση, αντιπαράθεση, καταγγελία, λιποταξία και διαγραφή μελλών της.

Ακολουθεί η αναλυτική παράθεση στοιχείων για την ίδρυση και λειτουργία της επίσης ριζοσπαστικής πολιτικής λέσχης Αναγνωστήριον ΟΜΟΝΟΙΑ στο Ληξούρι. Η ίδρυσή της τοποθετείται χρονικά Ιούνιο του 1849 με Φεβρουάριο του 1850. Εντυπωσιάζει, η καταγραφή της κοινωνικής συμπεριφοράς και άρα της μορφής της πολιτικής δράσης του απλού ληξουριώτικου λαού ενάντια σε ότι ένιωθε ότι τον συνθίβει οικονομικά, κοινωνικά, ηθικά, πολιτικά, δηλαδή τους Άγγλους και τους γηγενείς φίλους τους, που κ. Πετράτος ορίζει ως φατρία. Στοιχεία που αποτελούν χαρακτηριστικό κοινωνικής ιστορίας.

Στο τελευταίο μέρος του βιβλίου, ο κ. Πετράτος παρουσιάζει με σχεδόν κινηματογραφικό τρόπο, καρέ καρέ το ρόλο των ριζοσπαστικών λεσχών στο νησί της Κεφαλονιάς ως προς την εθνική επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου και τη συμμετοχή τους στον εκλογικό αγώνα μέχρι και το 1869, καθώς και αναλυτικότερα τη συμπόρευση του κλήρου στον ριζοσπαστικό αυτό αγώνα.

Ο κ. Πετράτος υποστηρίζει ότι «το επτανησιακό ριζοσπαστικό κίνημα, υπερβαίνοντας στο θέμα της θρησκείας τα όσα υποστήριξε ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, υπερασπίστηκε την ορθόδοξη πίστη και λατρεία των Επτανησίων, οι οποίες

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

όντας απαραίτητα συνεκτικά στοιχεία του επτανησιακού κοινωνικού ιστού, συνέβαλαν συσπειρωτικά στον αντιπροστασιανό ενωτικό αγώνα».

Το βιβλίο κλείνει με τον επίλογο του συγγραφέα, όπου καταδεικνύει τη συνέχεια των ριζοσπαστικών ιδεών και αγώνων από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα και για έναν αιώνα μετά. Ο μίτος της σκέψης τους αλλά και των αγώνων τους θα συνεχιστεί μέσα από την σκέψη και δράση του Ρόγκκου Χοϊδά και του Μαρίνου Αντύπα.

Εξαιρετικό βοήθημα αποτελεί το Παράρτημα του βιβλίου, όπου ο συγγραφέας με περισσή επιλεκτικότητα παρουσιάζει ανέκδοτες κυρίως επιστολές, πολιτικά φυλλάδια, μονόφυλλα, έγγραφα της αστυνομίας και αναφορές, τα οποία μπορεί να αποτελέσουν από μόνα τους πηγές και αφετηρία ανάλυσης των πολιτικών γεγονότων της περιόδου.

Θεωρώ ότι Ο ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της βρετανικής προστασίας. Οι πολιτικές λέσχες του νησιού, του κ. Πετράτου, είναι ένα βιβλίο που μπορεί να ανταποκριθεί σε πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης. Και κυρίως στον ερευνητή/ερευνήτρια που θα βρει το επιπλέον –που ανέφερα και στην αρχή– και θα προσθέσει στη δική του δουλειά αλλά και θα προβληματιστεί και θα αντλήσει ανοιχτά ερωτήματα που θα κληθεί να απαντήσει σε μια επόμενη δική του εργασία.

Είναι έργο που στην ολότητά του, καταφέρνει να αποδόσει τη ροή της ριζοσπαστικής πτυχής της κεφαλονίτικης κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα,

που θεωρώ ότι και επεδίωξε ο συγγραφέας.

Αγγελική Γιαννάτου
Υποψήφια Μεταδιδάκτωρ στο
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και
Δημόσιας Διοίκησης του Εθνικού
και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών.

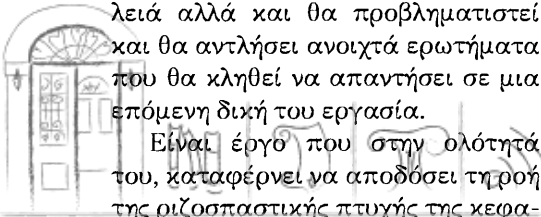
ΣΟΦ

ΚΩΣΤΑΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

- Από τον Πολύσμιγο Αίνο στις Ερμητικές Λαμπίδες
- Offrandes séculaires

Η ποιητική πανδαισία του Κώστα Ευαγγελάτου

Η εμπνευσμένη ποίηση του παιδικού και ες αεί αγαπημένου μου φίλου και συγχωριανού από την Λακκήθρα, το γραφικό Λειβαθινό χωριό της Κεφαλονιάς, του Κώστα Ευαγγελάτου, είναι ένας πολύσμιγος αίνος των δύο μεγάλων κοσμογονικών δυνάμεων: του έρωτα και του θανάτου. Το σύνολο των ποιημάτων του διαπερνούν οι αντίρροπες δυνάμεις του έρωτος και του θανάτου, οι πηγές των οποίων ανιχνεύονται στις δύο αρχετυπικές εμπεδόκλειες δυνάμεις της φιλότητας και του νείκους. Υπό αυτό το πρίσμα, διαρθρώνεται η θεματική της ποιητικής του συλλογής, της οποίας ο κεντρικός άξονας είναι η εναρμόνιση των δύο αυτών αντίροπων δυνάμεων, οι οποίες σμίγουν κάθε φορά, μέσα από τις ποικίλες και πολύχρωμες μεταμορφώσεις τους, για να συ-

γκροτήσουν πέντε μουσικές αρμονίες. Η πρώτη μουσική αρμονία συνυφάνεται μέσα στην απρόσμενη μίξη του Θανάτου και του Έρωτα: στον κίτρινο νέο που μάταια προσμένει στου δρόμου τη σιγή. Η δεύτερη μουσική αρμονία σμιλεύεται μέσα από τις αντίρροπες δυνάμεις των χειρών και της σκέψης, μέσα από τις καυτές της σκέψης ιδέες και τις λαβές των χειρών. Η τρίτη μουσική αρμονία είναι αυτή μεταξύ του Πνεύματος και Ύλης, που ο ποιητής εξυφαίνει με την δύναμη των Ενσυναισθημάτων! Η τέταρτη μουσική αρμονία ανιχνεύεται στο Μυθογράφημα: εδώ, οι αντίρροπες δυνάμεις του Έρωτος και του Θανάτου θεριεύουν και γίνονται κοσμογονικές δυνάμεις που ξανασμίγουν στην μήτρα της Πανδήμου Αφροδίτης, για να δώσουν αλέτρι και δρεπάνι στα πεινασμένα της παιδιά, στους ανθρώπους. Με τις Αναδύσεις ολοκληρώνεται η ποιητική συλλογή του Κώστα Ευαγγελάτου: είναι η ανάδυση της Μνημοσύνης, της μεγάλης μητέρας των Μουσών. Αυτή ενορχηστρώνει την πέμπτη μουσική αρμονία, μέσω της σμίλευσης της μεγάλης τέχνης μέσα στην οποία σμίγουν, επιτέλους, Ύλη και Πνεύμα.

Η δεύτερη ποιητική συλλογή του Κώστα Ευαγγελάτου με τίτλο *Offrandes séculaires* είναι μία αληθινή ερωτική πανδαισία προσφορών στο βωμό του έρωτα και του θανάτου. Αν το έργο τέχνης, σύμφωνα με τον Kant, θα πρέπει να είναι ελεύθερο από κάθε καταναγκασμό αυθαίρετων κανόνων, ως εάν ήταν προϊόν μονάχα της φύσης, ο Κώστας Ευαγγελάτος το επιτυγχάνει: Σπάει τα

δεσμά των καταναγκασμών των κανόνων και δημιουργεί ένα δικό του μέτρο, μια νέα ποιητική τέχνη, που παραλύει αθροίσεις και ισοζύγια.

Η ποιητική αυτή συλλογή διαρθρώνεται, και αυτή, σε πέντε ενότητες, οι οποίες αντιστοιχούν σε πέντε διακριτές περιόδους γόνιμης δημιουργίας του ποιητή. Έτσι ο ποιητής, μέσω αυτής της διάρθρωσης, αφήνει να διαφανούν τα ποιητικά του βιώματα, έτσι όπως αυτά εκτυλίσσονται μέσα στη διαχρονία και, ως εκ τούτου, επιτρέπουν στον αναγνώστη να διαβάσει, μέσα από τις γραμμές, την ποιητική ζωή του δημιουργού.

Οι προσφορές στο βωμό του έρωτα και του θανάτου αναδεικνύουν την αντίθεση μεταξύ της αφθαρσίας του αγάλματος που, αν και σπασμένο, παραμένει το σύμβολο της αιώνιας ιδέας και της φθοράς του σακάτικου σώματος που εκλιπαρεί για βοήθεια· αναδεικνύουν, επίσης, την ουσία της αιωνιότητας, η οποία πλάθεται μέσα από τη λάξευση μιας αιώνιας μνήμης, δουλεμένης με τη σμίλη των θανατηφόρων εμπειριών μιας χαμένης ζωής. Έτσι, το ποίημα αποβαίνει επίγραμμα μιας ζωής και ενός θανάτου στο χάος, που, όμως, οδηγεί στη λύτρωση...

Η λέξη που κλείνεται ερμητικά στον εαυτό της, ενώ ταυτόχρονα, αναδύεται στο φως σαν λαμπίδα, συνυφαίνει την ποιητική διαλεκτική του Κώστα Ευαγγελάτου στην νέα του ποιητική συλλογή με τίτλο *Ερμητικές Λαμπίδες*.

Το ερμητικό, κλειστό, φως των «λαμπίδων» είναι παράδοξο: Το ξεκλειδώνει ο χρόνος με τα κλειδιά

της «σταθερής συμμετρίας», μέσα από την ηρακλείτεια «παλίντροπον αρμονίην» της ποίησης και της λογικής. Έτσι ξεπροβάλλει, σαν σε «ξέφωτο δάσους», ο χρόνος του ανθρώπου, μέσα από «σπασμένα κομμάτια» και «παλίμψηστα μνήμης» που «αναζητούν δίχτυ» για να συνυφάνουν «το τακτικό και το άτακτο», τις «αναλλοίωτες ιδέες» με τα μεταβλητά και «ατελή συναισθήματα»...

«Κλειδιά του χρόνου
σταθερής συμμετρίας
Παράδοξο φως.
Από την ποίηση στη λογική.
Ο χρόνος του ανθρώπου
αλυσάχνη νιότης.
Βαρίδια σοφίας.
Το τακτικό και το άτακτο
αναζητούν δίχτυ.
Αναλλοίωτες ιδέες.
Σκορπισμένα κομμάτια
παλίμψηστα μνήμης
ατελή συναισθήματα.
Περίγραμμα ιστορίας.
Ξέφωτο δάσους
Φάσμα σαγήνης
ερμητικών λαμπίδων.»

Το «δίχτυ» της συνύφανσης είναι η «Ιερουργία Τέχνης», που θα πραγματωθεί μέσα από την αναζήτηση μιάς «νέας διαλεκτικής», που τείνει να υπερβεί την «αλλοτρίωση» των «μονοδιάστατων ανθρώπων». Φορείς της «νέας διαλεκτικής» είναι οι καλλιτέχνες που, μέσα από την «ριζοσπαστική τέχνη» τους, ιερουργούν φέρνοντας στο φως τις λέξεις, που, σαν λαμπίδες, ξεπροβάλλουν μέσα από το ερμητικό σκότος των «λαβυρίνθων των πόλεων».

«Τάση για υπέρβαση της

αλλοτρίωσης
των μονοδιάστατων ανθρώπων.
Διερεύνηση της έννοιας
μιας νέας ανθρωπολογίας.
Φορείς της νέας διαλεκτικής
του ανθρώπινου προστάγματος
της ριζοσπαστικής τέχνης
συνεχίζουν ανελικτικά
την εκφραστική ιερουργία
στους λαβύρινθους των
πόλεων.»

Απέναντι σε αυτήν την «Ιερουργία Τέχνης», που είναι φορέας της αληθινής Ιδέας, στέκονται οι «αντιφάσεις» του εχθρικού προς αυτήν έργου, σαν «σπασμένο κάτοπτρο ιδεών» σε κάτασπρες αίθουσες με σκοτεινές οθόνες. Είναι τα «είδωλα πραγμάτων» ενός «αντεστραμμένου κόσμου» που, αποκυήματα του «ελλιπούς της σύλληψης», είναι «φτιαγμένα από σκουπίδια» και «φυλάσσονται νυχθημερόν σε συλλογές μουσείων». Εδώ αναδεικνύεται με αριστοτεχνικό τρόπο η αντίθεση μεταξύ του αληθινού έργου τέχνης, που είναι, όπως θα έλεγε και ο Πλάτων, «τόκος εν καλώ» και του «ειδώλου» του, που, όπως και πάλι θα έλεγε ο Πλάτων, είναι «ανεμογκάστρι» και προϊόν μιας ψευδούς διαλεκτικής, που διαπνέεται από αντιφάσεις.

«Γλυπτά στο δημόσιο χώρο
αριστουργήματα της τέχνης
τα καταστρέφουν βάνδαλοι...
Έργα φτιαγμένα από
σκουπίδια

φυλάσσονται νυχθημερόν
σε συλλογές μουσείων.

Το ελλείψ της σύλληψης
σε είδωλα πραγμάτων

αντεστραμμένου κόσμου

ΙΑΚΩΒΟΣ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ
ΔΗΜΟΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

χτίζουν σαθρά μα σταθερά
το εχθρικό της «τέχνης» έργο
σπασμένο κάτοπτρο ιδεών
σε κατάσπρες αίθουσες
με σκοτεινές οθόνες.»

Όμως, η αληθινή «Ιερουργία Τέ-
χνης» πλάθεται μέσα από μια
αυθεντική «Ποιητική τέχνη», έτσι ό-
πως αυτή περιγράφεται στο σύντο-
μο ποίημα με τίτλο «Διάλεξη». Εί-
ναι ο «αιθέριος λόγος» που θα εξυ-
φάνει τον καμβά πάνω στον οποίο
θα αποκρυσταλλωθεί η «τήξη σο-
φίας». Και είναι το «τέλμα οδύ-
νης», ο «πρόσφυγας νόστος» και ο
«άλικος ύπνος» που θα γεννήσουν
τους «όφεις της γνώσης» και τα
«έρποντα ρήματα σκέψης και τρό-
μου», μέσω των οποίων θα ζωντα-
νέψει η «νέα διαλεκτική» της «ριζο-
σπαστικής τέχνης».

«Αιθέριος λόγος.

Τήξη σοφίας.

Τέλμα οδύνης.

Πρόσφυγας νόστος.

Άλικος ύπνος.

Όφεις της γνώσης:

έρποντα ρήματα

σκέψης και τρόμου.»

Και ξαφνικά έρχεται ο σκληρός
νόμος της αδήριτης τάξης της Ανά-
γκης: Ο «Άτροπος» - Αναπότρεπτος
«Απολογισμός» της ωραίας και
συνάμα αποτρόπαιης ζωής, ανα-
γκαία δοκιμασία του σώματος που
γεράζει και των αισθήσεων που σι-
γά-σιγά σβήνουν...Είναι ο «Εφιάλ-
της» της λήθης που φθάνει στην
κορυφή του στην «Ύστατη Ψευ-
δαίσθηση» που περιδινείται στα
«είδωλα» των αδιερεύνητων φά-
σεων της ύλης, μέσα από τους «έλι-
κες δραστικών συμβάντων» και τις

«δίνες των κβαντικών αλμάτων».

«Γερνάς σωματικά

στον άλλο κόσμο.

Το πρόσωπο μαράγκιασε.

Με δυσκολία ακούς τα

γεγονότα.

Δεν με καταλαβαίνεις πια...

Στα γέρικα θρανία με συγγενείς

κουράστηκες να συλλαβίζεις

πράξεις, παραλείψεις, μνήμες.

Αγανακτείς καρτερικά

στα συνεχή μαθήματα της

λήθης.

Σε βλέπω εναγωνίες νύχτες

και σε νοιώθω χαραυγές

που ξημερώνει.

Μαζί μας

ωραίος κι αποτρόπαιος

Άτροπος-

ο Απολογισμός.»

Ποια είναι, όμως, αυτή η «Ύστατη
Ψευδαίσθηση»;

Είναι ο ορισμός της «Αθανασίας της
ψυχής» ως «ύστατη ψευδαίσθηση
του νου», που ανακλύπτει σαν «ονει-
ρική απόφυση ενοχών» και σαν
«παρηγορητική ροπή ελπίδας». Εί-
ναι ο «εικονικός κόσμος», το ανε-
στραμμένο είδωλο, όπως θα έλεγε
και ο Πλάτων, του αληθινού, του νο-
ητού κόσμου, εκεί όπου πλάθεται
μια αληθινή «Ιερουργία Τέχνης»,
μέσα από τον «αιθέριο λόγο». Αντι-
στρόφως, στον ψεύτικο «εικονικό
κόσμο» της ζωής του σώματος και
των αισθήσεων κυριαρχεί η «εικονι-
κή φορά φωτός και λήθης μέχρι την
αναπόδραστη κοπή των αλυσίδων»
αυτής της ψεύτικης ζωής.

«Αχέραιες όπες της γνώσης,

Αδιερεύνητες φάσεις της ύλης,

Δίνες των κβαντικών αλμάτων.

Έλικες δραστικών συμβάντων.

ΠΑΡΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΕΩΣΤΡΟΥ

Ρευστές εκτάσεις μυστικών
της φυσικής συμπύκνωσης της
ύλης
στην πινακίδα της εξωτικής
φωλιάς
ορίζουν την Αθανασία της
ψυχής
σαν ύστατη ψευδαίσθηση του
νου
ονειρική απόφυση ενοχών
Παρηγορητική ροπή ελπίδας
εικονική φορά φωτός και λήθης
μέχρι την αναπόδραστη κοπή
των αλυσίδων της ζωής.»

Η «Ύστατη Ψευδαίσθηση» δια-
λύεται με την «αναπόδραστη κοπή
των αλυσίδων» της ψεύτικης ζωής
και, τότε, ξαφνικά, η ψυχή βγαίνει
από τον «Εφιάλη» της λήθης και
θυμάται το «Θεώρημα».

Το «Θεώρημα», ποίημα με το
οποίο κλείνουν οι «Ερμητικές Λα-
μπίδες», είναι το απόσταγμα αυτής
της «νέας διαλεκτικής» την οποίαν
«αναδομούν αρμονικά» οι «σκαπα-
νείς της σκέψης». Εδώ αναδεικνύο-
νται όλες εκείνες οι αντιθέσεις, μέ-
σω των οποίων θα συνυφανθεί η η-
ρακλείτειος «παλίντροπος αρμονί-
η»: «Λόγος και Μύθος», «Δόξα και
Πίστη», «Ψυχή και Σώμα», «Νους
και Θεώρημα» θα λαξευθούν από
τους «σκαπανείς της σκέψης», για
να γεννηθεί το «Γένος της επίλυ-
σης», μέσα από την ύστατη υπέρβα-
ση της «αλλοτρίωσης» των «μονο-
διάστατων ανθρώπων». Έτσι θα ξε-
προβάλλει το «ομιχλώδες πέπλο της

τριαδικής ισότητας», ο νόμος του
«Μέτρου» και της «Συμμετρίας»
που θα ξεκλειδώσει τη λέξη που
κλείνεται ερμητικά στον εαυτό της
για να την κάνει, να αναδυθεί, σαν
λαμπίδα, στο αληθινό φως.

«Λόγος και Μύθος.

Δόξα και Πίστη.

Ψυχή και Σώμα.

Νους και θεώρημα

στο ομιχλώδες πέπλο

της τριαδικής ισότητας:

Σκαπανείς της σκέψης

αναδομούν αρμονικά

το Γένος της επίλυσης.»

Άννα Χ. Μαρκοπούλου,
Δρ. Επιστημών της Αγωγής του
Παν/μίου της Σορβόνης
(Paris V - René Descartes).

ΣΥΟΣ

ΔΙΟΝΥΣΗΣ κ. ΚΟΥΓΙΑΝΟΣ
Γεράσιμος Φωκάς
(1951-2015) Μητροπολίτης
Κεφαλληνίας.

Ένας ουρανοθρόνιστος
επίσκοπος με τη φωνή των
Κεφαλλήνων *

Αθήνα 2016, σελίδες 220

Το καλοκαίρι του 2010 παρου-
σιάσαμε στην ιδιαίτερη πατρίδα
μας, στην Πύλαρο, τον τότε τε-
λευταίο πνευματικό καρπό του κ.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΩΝ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΩΝ

* Το χείμενο αυτό διαβάστηκε κατά την παρουσίαση του βιβλίου στον Πειραιά, στο Πολιτιστικό Κέντρο της Αδελφότητας Κεφαλλήνων και Ιθακησίων Πειραιά, στις 11 Μαρτίου 2017. Για το βιβλίο επίσης μίλησαν οι Ευάγγελος Σπαθής, ο Νίκος Μοσχονάς και ο συγγραφέας Δ. Κουγιανός.

Κουγιανού, την Ανθολογία «ΚΕΦΑΛΛΟΝΙΑ ΑΝΘΗ ΚΑΙ ΛΟΓΙΑ». Το βιβλίο εκείνο ήταν αφιερωμένο σε προσφιλέστατους ανθρώπους για τον συγγραφέα, την Ελευθερία Φωκά, γιαγιά του μητροπολίτη μας και τον ηρωικά πεσόντα γιό της Γεράσιμο, συνονόματο θείο του. Ως μια από τις συμμετέχουσες σε εκείνη την παρουσίαση είχα διαβλέψει –γνωρίζοντας τον ακάματο χαρακτήρα και την αστείρευτη αγάπη του κ. Κουγιανού για την Κεφαλονιά και τους ανθρώπους της– ότι στο εγγύς μέλλον θα μας χάριζε και άλλες μοναδικές πνευματικές στιγμές, παρακαταθήκη για τον τόπο μας και τις μελλοντικές γενιές.

Ό και γέγονε. Πράγματι και με το τωρινό του βιβλίο ακολουθεί την ίδια οδό της διερεύνησης σπουδαίων για τον τόπο μας προσώπων, που χωρίς τον κ. Κουγιανό θα είχαν καταδικαστεί από τον πανδαμάτορα χρόνο και την άτεγκτη αδιαφορία μας στη λήθη. Μάλιστα το βιβλίο αυτό φαντάζει ως η λογική προέκταση εκείνου του 2010. Υπήρξε κατά την γνώμη μου ευτυχής συγκυρία το γεγονός ότι οι δυο αυτές προσωπικότητες έζησαν στην ίδια εποχή, γεννήθηκαν στο ίδιο τόπο, συνδέθηκαν με αδελφική οικογενειακή φιλία, ώστε το θρησκευτικό κεφάλαιο, το οποίο εκπροσωπείται από τον μακαριστό Φωκά να αποδοθεί ως κτήμα ες αεί από ένα ζωντανό πνευματικό μας κεφάλαιο, τον Διονύση Κουγιανό.

Για μένα η «μαγεία» αυτού του βιβλίου ξεκινά ήδη από τον υπότιτλο του. Το επίθετο **ουρανοθρόνιστος** επελέγη ποιητικά από τον

συγγραφέα και αποδίδει πλήρως την πορεία από την παλλαϊκή αποδοχή και αναγόρευση του Φωκά μέχρι την αιφνίδια απώλεια του. Ο κ.Κουγιανός στον ίδιο υπότιτλο υπογραμμίζει την φωνή των Κεφαλλήνων, που πάντα υπερθεματίζει μέσω της δικής του φωνής, ευπατρίδης γάρ. Την ίδια αυτή φωνή αναγνώριζε και ο ίδιος ο κυρός Φωκάς ο οποίος στο χειροτονητήριο λόγο του ευχαρίστησε από τα τρίςβαθα της καρδιάς του το υπέροχο, όπως είπε, φιλότιμο, φιλόξενο, ευγενή, έξυπνο, τετραπέρατο, απαιτητικό λαό της Κεφαλονιάς, ο οποίος όντως του δώρισε την καρδιά του – ως αντίδωρο για την αέναο προσφορά και την κοινωνική αποστολή του Γ. Φωκά, που προσπαθούσε να κάνει αξιοβίωτη και την πλέον αναξιοπαθή και ρημαγμένη ψυχή, επαναπατρίζοντας σε αυτή την ελπίδα και την αγάπη που έρχεται από το βάθος του θεού και του ανθρώπου. Όμως οι Κεφαλλονίτες εμπιστεύθηκαν στον παπά Γεράσιμο, όπως τον έλεγαν, ότι πολυτιμότερο έχουν από την γέννηση τους: της Κεφαλληνίας τον πολύτιμο θησαυρό, τον Α.Γεράσιμο μας, τον οποίο υπηρετούσε θυσιαστικά και καθημερινά ο ίδιος.

Προλογίζει το βιβλίο ο νυν Μητροπολίτης μας κ.κ.Δημήτριος, αναγνωρίζοντας ότι το συγγραφικό έργο του κ.Κουγιανού υπαγορεύτηκε από τον Παγκεφαλληνιακό αίτημα, το οποίο εγκαίρως αφουγκράστηκε ο συγγραφέας. Είναι γεγονός λοιπόν, ότι ο ασυνήθιστος για τα ανθρώπινα μέτρα και τις μικρότητες κληρικός και επίσκοπος ήλθε στον κόσμο αυτό για να διακονήσει και

όχι για να διακονηθεί, όπως εμείς οι κοινοί θνητοί. Στο πρόσωπο του μακαριστού δεσπότη μας συνδυάστηκε κάθε καλή φύτρα της γενιάς του, γιατί, όπως στο παράρτημα του βιβλίου υπογραμμίζει ο συγγραφέας, το πέρασμα της οικογένειας Φωκά ανήκει στο «πάνθεον» των ιστορικών οικογενειών, όχι μόνο της Κεφαλονιάς αλλά και της Ελλάδος. Πρόκειται για ένα συγκερασμό αντίρροπων δυνάμεων που έκαναν το κυρό Φωκά ξεχωριστό. Είχε το χάρισμα να συνδυάζει το αντιφατικό του συντηρητικού ως προς τα θεολογικά θέματα και του άκρως προοδευτικού, ως προς τα κοινωνικά, αφού δεν άφηγε κανένα πάσχοντα συνάνθρωπο μας που να μην τον συντρέξει.

Το βιβλίο ακολουθεί την δραματική χρονολογική σειρά των γεγονότων: την σύσσωμη βούληση των Κεφαλλήνων για την ανακήρυξη του σε Μητροπολίτη, την ψήφιση του, τον ενθουσιασμό με τον οποίο τηνδέχτηκαν, τα συγχαρητήρια και τις ευχές, την τελετή χειροτονίας, την κοίμηση και την ταφή του, κείμενα που γράφτηκαν μετά την κοίμηση και τα μνημόσυνα του, συνοδευόμενα από πλούσιο φωτογραφικό υλικό. Το βιβλίο είναι αφιερωμένο στους Κεφαλλονίτες, στους απλούς εκείνους ανθρώπους που συνόδευσαν τον μακαριστό Γεράσιμο με υποδειγματική συμπαράσταση από την γέννηση του, την αναγόρευση του έως την ξαφνική του αναχώρηση από τον κόσμο τούτο.

Στην εισαγωγή του βιβλίου ο συγγραφέας εύστοχα σημειώνει ότι η περίπτωση του κυρού Φωκά είναι

η μοναδική στην ιστορία της Ελληνικής Εκκλησίας, κατά την οποία έμεινε μητροπολίτης ανενθρόνιστος. Παρέμεινε όμως μέχρι το τέλος της επίγειας ζωής του άμωμος και ταπεινός, γεγονός που αποδεικνύεται περίτρανα από τις ευχαριστίες του στο χειροτονητήριο λόγο του προς το λαό της Κεφαλονιάς με τον οποίο τον συνέδεαν άρρηκτοι δεσμοί καρδιάς. Ο Μητροπολίτης Φθιώτιδος κκ. Νικόλαος τόνισε ότι έφυγε σαν Άγγελος, με τον μανδύα της Αρχιεροσύνης του ακηλίδωτο.

Σημαντικά και τα λόγια, μεταξύ άλλων εντός του βιβλίου, του Μητροπολίτου Μόρφου Κύπρου, Νεοφύτου, αδελφικού του φίλου. Πιστεύει πως ο Γ. Φωκάς είχε αποστολικό χάρισμα, «αλιεύς», ένα παράδειγμα σύγχρονου ασκητού, υπήρξε ελεήμων, άηχος, εκούσια φτωχός, χαρακτηριστικά για τα οποία προσυπογράφουν εν λευκώ οι Κεφαλλήνες. Και θέλω να επιμείνω στην εθελούσια φτώχεια του, ειδικά σε μια κοινωνία υλισμού και αμοραλισμού όπως η σημερινή. Ο Φωκάς δεν αποτέλεσε τον πλούσιο νέο της ευαγγελικής περικοπής στο κατά Λουκά ευαγγέλιο που δεν τόλμησε να πουλήσει τα περισσά υπάρχοντα του, για να τα μοιράσει στους φτωχούς, κατά την προτροπή του Χριστού, ώστε να τον ακολουθήσει στην βασιλεία του. Ο Ιησούς τότε θλιμμένος διαπίστωσε πόσο δύσκολα εκείνοι που έχουν χρήματα θα μπουν στην βασιλεία των ουρανών. Μάλιστα τόνισε ότι θα ναί πιο εύκολο να περάσει μια καμήλα από την τρύπα της βελόνας, παρά ένας πλούσιος να μπει στην βασιλεία του

ΣΤΑΥΡΟΣ ΒΑΛΑΝΤΗΣ
 ΗΜΟΥΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΚΚΛΗΣΙΑ
 ΑΓΙΟΥ ΚΑΛΩΝ

Θεού. Ο κυρός Φωκάς απέδειξε το ευαγγελικό «τα αδύνατα παρά ανθρώποις, δυνατά παρά τω θεώ εστίν», αρνούμενος κάθε τι υλικό και ολόκληρη περιουσία, ομολογώντας την δια βίου πίστη του και τιμώντας το όνομα του, αφού Γεράσιμος και ετυμολογικά είναι ο άξιος επάθλων.

Συγκινητικά και τα λόγια του αδελφού του Αθανασίου, σπουδαίου Ακαδημαϊκού, που λέει ότι ο αδελφός του είναι αναντικατάστατος, υπό την έννοια ότι γνώριζε κάθε γωνιά πόνου και ανάγκης του νησιού μας, ώστε να προσφέρει την άγχη βοήθεια του. Εξ ου και η δικαιολογημένη θλίψη όλων για την αποδημία του. Αναγνωρίζει ωστόσο την τύχη της νήσου μας, όπως και όλοι μας καθημερινά διαπιστώνουμε, αφού και ο νεοεκλεγείς Μητροπολίτης μας έχει τα στοιχεία της χριστιανοσύνης και της Ορθοδοξίας. Μεστή συναισθημάτων είναι και η επιστολή του ίδιου του συγγραφέα προς τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος κ.κ.Ιερώνυμο, πριν την συντριπτική εκλογή του Φωκά, προτείνοντας τον και αναφωνώντας τρις άξιος για την ανάληψη της Μητροπολιτικής μας έδρας, άξιος μπροστά στο Θεό, τον Χριστό, τον Άγιο μας και τους ανθρώπους. Οι καμπάνες της Κεφαλονιάς χτύπησαν χαρμόсуна για την εκλογή του «δικού» μας δεσπότη, αλλά η χαρά διεκόπη σύντομα όταν το πένθος κτύπημα τους διαδέχτηκε τον λαϊκό ενθουσιασμό. Βέβαια, όπως ο επιφανής συμπατριώτης μας Φ. Παυλάτος επισημαίνει στην συλλυπητήριο επιστολή του προς τους οικείους του εκλιπόντος, στο πνεύμα

ο θάνατος δεν έχει εξουσία, γι αυτό ο μακαριστός Γεράσιμος είναι ανεξίτηλα χαραγμένα στο νου και στην καρδιά μας.

Έχω την ανάγκη να συμπληρώσω ότι ακόμη κι αν δεν μας γνώριζε προσωπικά, κάποτε προσευχήθηκε για τον καθένα από εμάς, ξέροντας κάποιους δικούς μας, τους οποίους εξομολόγησε και καταπράυνε με τον λόγο του. Γλαφυρή και η περιγραφή της πολυαγαπημένης μας κ.Δ.Πουλάκη-Κατεβάτη μέσα στο βιβλίο που διετελέσε επί σειρά ετών διευθύντρια του ορφανοτροφείου Αργοστολίου η οποία αναφέρεται στην εφηβικές επισκέψεις του μετέπειτα δεσπότη μας στο ίδρυμα στο πλευρό του παπά Βαγγ. Χιόνη, προσηλωμένος πάντα στην προσευχή του, σαν από φυσικό χάρισμα. Το δεκάχρονο εκείνο παιδί έμελε να γίνει σύμβολο νεότερης και σύγχρονης θρησκευτικότητας της νήσου μας, που έχει εξάλλου μεγάλη παράδοση σε διαπρεπείς ρασοφόρους από τους μακαριστούς Γαλιατσάτο, Μηνιάτη, Δόρυζα μέχρι και τον Σεβασμιότατο Μητροπολιτή Αλβανίας κ.κ. Αναστάσιο Γιαννουλάτο, πνευματικό μάλιστα του κυρού Φωκά.

Λογοτεχνικά αποδίδεται, εντός του βιβλίου, η επίγεια μορφή του μακαριστού μητροπολίτη μας από τον εκπαιδευτικό-συγγραφέα κ. Η. Τουμασάτο. Σαν να ξέφυγε από κάποια εικόνα ψηλός, λιγνός, με βλέμμα ταυτόχρονα ταπεινό αλλά και σπινθηροβόλο, έτρεχε με τα ταλαιπωρημένα του πόδια, όπου υπήρχε ανθρώπινος πόνος, μιλώντας παρηγορητικά και αποκαλώντας όλους «παιδάκι μου», μια και μας ένιωσε

όλους αδέρφια του εν θεώ, στο πρόσωπο του δεν βρίσκουμε τίποτε το μεγαλοπρεπές, διακονεί απλά και ουσιαστικά την ζωή της νήσου μας. Εκεί έγκειται και το μεγαλείο του. Επιθυμούσε μεν το αξίωμα, αλλά όχι τον τίτλο, ως ευκαιρία δράσης. Πέραν του κόσμου τούτου, συνεχίζει ο κ. Τουμασάτος, ζώντας σε ένα μικροσκοπικό σπιτάκι, σε ένα στενό δρομάκι του Αργοστολίου, διαβιούσε ταυτόχρονα παντού ανάμεσα στους Κεφαλλονίτες. Χαρακτηρίστηκε «παπάς των φτωχών» (Αργυρός Α. Δικήγρος παρ Αρείω Πάγω), «επίσκοπος των καρδιών μας» (Δ. Μεταλληνός), αντιμετώπισε ο ίδιος την εκκλησία ως «μέγα πανδοχείο» και μόνιμο «ιατρείο» δωρεάν χάριτος άδολης και αφειδώλευτης αγάπης (τελευταίο κήρυγμα). Μάλιστα, στον ενθρονιστήριο λόγο του, που δεν έμελλε να εκφωνηθεί, τρεις λέξεις θα έλεγε που τον χαρακτήρισαν εφ' όρου ζωής: ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ-ΠΑΡΑΚΑΛΩ-ΣΥΓΓΝΩΜΗ.

Θα κλείσω αφενός με το συμπέρασμα του κ. Κουγιανού ότι ο Φωκάς προσέγγισε τη Θέωση και θαμμένος πλέον στα Ομαλά θα φυλάσσεται από το χώμα της πατρίδας μας, μέσα στη μεγάλη της αγκαλιά, μαζί με τους υπόλοιπους αγίους μας, αν και εμείς οι κεφαλλονίτες που τον ζήσαμε τον αποζητάμε κάθε μέρα, πόσο μάλλον στην γιορτή του αγίου μας που η ψηλόλιγνη αεικίνητη φιγούρα του δεν είναι πια εκεί σωματικά. Αφετέρου με την ευχή και τη βεβαιότητα πως ο ίδιος ο συγγραφέας, ζωντανό και ακμαίο πάντα «κεφάλαιο» της Κεφαλονιάς θα μας προσφέρει και νέους πνευ-

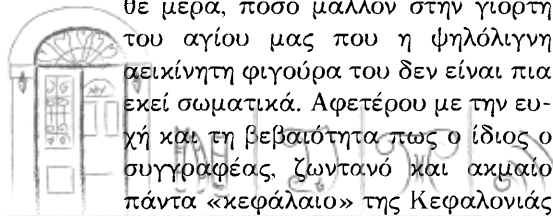
ματικούς καρπούς, αντιπροσωπευτικά παραδείγματα του άριστου βίου και της πολιτείας του. Τον Δ. Κουγιανό τον θαυμάζω για πολλά, κυρίως όμως, όπως είχα πει και στην ομιλία του '10, γιατί υπήρξε πάντα θεράπων του αγαθού και ουδέποτε του ισχυρού. Με το βιβλίο του όμως αυτό, το αφιερωμένο στη μνήμη του Γεράσιμου Φωκά, με κάνει να συνειδητοποιώ ότι δεν ΥΠΑΡΧΕΙ ΤΙΠΟΤΕ ΠΙΟ ΙΣΧΥΡΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΑΘΟΤΗΤΑ

Γερασιμούλα Π. Κλαουδάτου
Φιλολόγος

ΣΟΦ

ΛΑΜΠΡΟΓΙΑΝΝΗΣ ΠΕΦΑΝΗΣ
- ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΦΕΥΓΑΛΑΣ
Καριώτικος – Εκδοχές του
ικαριώτικου οργανικού σκοπού
Εκδόσεις Παπαγρηγορίου - Νάκας
Αθήνα 2017, σελ. 128

Το βιβλίο *Καριώτικος - Εκδοχές του ικαριώτικου οργανικού σκοπού* που κυκλοφόρησε τον Μάιο του 2017 από τον μουσικό εκδοτικό οίκο Παπαγρηγορίου-Νάκα, φιλοδοξεί να συνεισφέρει στην κάλυψη του βιβλιογραφικού κενού στον χώρο των μουσικών καταγραφών της δημοτικής μουσικής, αλλά και να συμβάλει σε μεθοδολογικό επίπεδο στη συστηματική και συγκριτική μελέτη ενός συγκεκριμένου κάθε φορά οργανικού σκοπού-τραγουδιού. Συγγραφείς του βιβλίου είναι οι νέοι μουσικολόγοι Λαμπρογιάννης Πεφάνης και Στέφανος Φευγαλάς, οι

οποίοι μελέτησαν και άκουσαν προσεκτικά από διάφορα αρχεία (π.χ. παλιές ηχογραφήσεις) τις εκδοχές του Ικαριώτικου οργανικού σκοπού και με υπομονή, επιμονή και πολλή ακρίβεια μετέφεραν σε παρτιτούρες αυτές τις υπέροχες μελωδίες. Οι Πεφάνης και Φευγαλάς είναι αντάξιοι συνεχιστές των μουσικολόγων της παλιάς γενιάς, όπως οι S. Baud-Bovy, Μέλω και Οκτάβιος Μερλιέ, Σ. Δ. Περιστερης, Μ. Δραγούμης και άλλοι, που από επιτόπιες έρευνες σε διάφορες περιοχές της χώρας μας κατέγραψαν τα τραγούδια και τους οργανικούς σκοπούς που σήμερα τραγουδιούνται και χορεύονται σε όλη την Ελλάδα. Οι νέοι αυτοί μουσικολόγοι έχουν ήδη δημοσιεύσει δύο τόμους με μουσικές καταγραφές (*Μουσικές Καταγραφές Ι - 184 οργανικοί σκοποί από Αιγαίο, Ιόνιο, Κρήτη και Κύπρο*, Παπαγρηγορίου - Νάκας 2014 και *Μουσικές Καταγραφές ΙΙ - 200 οργανικοί σκοποί από Θράκη, Μακεδονία, Ήπειρο, Θεσσαλία, Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησο*, Παπαγρηγορίου - Νάκας 2016). Η έκδοση έγινε με την υποστήριξη του Φεστιβάλ Ικαρίας - *Ικαριακά Δρώμενα* που, ως μη κερδοσκοπικός οργανισμός, έχει ως στόχο την προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ικαρίας.

Το βιβλίο αποτελείται από 127 σελίδες σε μέγεθος 210 x 297 mm και το κύριο μέρος του διαρθρώνεται σε τρεις ενότητες, στις οποίες περιλαμβάνονται μουσικές καταγραφές 33 εκδοχών του ικαριώτικου οργανικού σκοπού που αντιστοιχούν σε ερμηνείες 15 ντόπιων οργανοπαιχτών των παλαιότερων γενε-

ών. Η κάθε εκδοχή καταγράφεται σε δυτική σημειογραφία με ορισμένες προσαρμογές, ώστε να ανταποκρίνεται καλύτερα στα τροπικά φαινόμενα. Επίσης, αναφέρονται το όνομα και το επίθετο του εκτελεστή, ο τίτλος καταχώρισης-προσφώνησης και η πηγή της ηχογράφησης. Οι παρτιτούρες είναι ευκρινείς, ώστε να παρουσιάζουν, όσο το δυνατόν, μεγαλύτερη ευκολία στην ανάγνωση. Η καταγραφή γενικά, έχει γίνει στο απόλυτο τονικό ύψος των ηχογραφήσεων, ενώ σκοπός είναι η ανάδειξη των ποιοτικών χαρακτηριστικών της κάθε ηχογράφησης. Το ηχητικό υλικό που καταγράφηκε, είτε είναι δισκογραφημένο, είτε προέρχεται από ιδιωτικά αρχεία όπως το Αρχείο του Κέντρου Ερεύνης και Προβολής της Εθνικής Μουσικής, το Αρχείο Παραδοσιακής Μουσικής Ικαρίας, το προσωπικό αρχείο του Θεμιστοκλή Σπέη και το προσωπικό αρχείο της Νίκης Λάκκα. Επιπλέον, στο εξώφυλλο αλλά και στην έναρξη κάθε ενότητας ο αναγνώστης μπορεί να δει φωτογραφικό υλικό από το Αρχείο του Φεστιβάλ Ικαρίας στο οποίο απεικονίζονται Καριώτες λαϊκοί μουσικοί και χορευτές. Στις τελευταίες σελίδες της έκδοσης παρατίθενται αναλυτικά οι πηγές, καθώς και η βιβλιογραφία της εισαγωγής.

Στην εισαγωγή γίνεται διεξοδική ανάλυση του υλικού που παρουσιάζεται καταγεγραμμένο στην έκδοση ως προς τρεις παραμέτρους: τη μορφή, τη διάθεση και την τροπικότητα. Ως προς τη μορφή παρουσιάζονται οι φράσεις των παλαιότερων ικαριώτικων και αναλύονται στα βασικά τους μοτίβα. Επιπλέον, γίνε-

ται συγκριτική μελέτη που καταλήγει στην αναγωγή όλων των φράσεων στο ίδιο μουσικό υλικό. Στους νεότερους ικαριώτικους παρουσιάζονται τα βασικά μοτίβα τα οποία συναντώνται στις εκδοχές που περιλαμβάνονται στην έκδοση. Επίσης, γίνεται αναφορά στο συσχετισμό τους με τις φράσεις και τα μοτίβα των παλαιότερων ικαριώτικων για να αναδειχθεί η βαθύτατη σχέση μεταξύ νεότερου και παλαιότερου ικαριώτικου οργανικού σκοπού. Ως προς τη διάνθιση αναφέρονται οι τρόποι καλλωπισμού του μελωδικού πυρήνα που συναντώνται στις εκδοχές της έκδοσης, καθώς και η λειτουργία τους, η εκμετάλλευση των ιδιαίτερων δυνατοτήτων των οργάνων, το ηχόχρωμα, η συμπεριφορά ως προς το τονικό ύψος, η διάσταση του χρόνου, κ.ά.. Ως προς την τροπικότητα γίνεται αναφορά στην ιδιαίτερη χρήση της έκτης βαθμίδας, στην χρήση διαστημάτων (κυρίως 3^η) που παραπέμπει και στην πεντατονία, ενώ αναφέρονται κάποια γενικά χαρακτηριστικά της μελωδικής κίνησης των ικαριώτικων (στάσεις, καταλήξεις, μελωδική πορεία, κλπ). Στο επεξηγηματικό σημείωμα ο αναγνώστης θα βρει την επεξήγηση των διάφορων συμβόλων που χρησιμοποιούνται για την καταγραφή της διάνθισης και την υπόδειξη για την τοποθέτηση των σκοπών στο τροπικό σύστημα.

Στην πρώτη ενότητα του κύριου μέρους που τιτλοφορείται *Παλαιότεροι Ικαριώτικοι* περιλαμβάνονται ικαριώτικοι που σχετίζονται με απλούστερες μορφές και συνδέονται λίγο-πολύ με ασματικές μορ-

φές. Σε αυτή την ενότητα περιλαμβάνονται τρεις εκδοχές του Νίκου Τσεπέρκα, δύο του Νίκου Καραγιαννάκη, δύο του Θανάση Λεριάδη και δύο του Νικόλα Κοτσορνίθη. Επιπλέον, περιλαμβάνονται δύο καταγραφές του Κοτσορνίθη στις οποίες αποτυπώνει τις δικές του εκδοχές, αλλά και η παλαιότερη, έως τώρα, καταγραφή του ικαριώτικου χορού που έχει φέρει στο φως η σχετική έρευνα και είναι μια εκδοχή του λυράρη Ιωάννη Αμοργινού όπως δημοσιεύτηκε στο μουσικό περιοδικό *Νέα Φόρμιγξ* το 1922.

Η δεύτερη ενότητα τιτλοφορείται *Νεότεροι Ικαριώτικοι*. Το υλικό που παρατίθεται σε αυτή την ενότητα σχετίζεται με πιο σύνθετες μορφές, οι οποίες είναι γενικά πιο απομακρυσμένες από ασματικές μορφές. Συγκεκριμένα, περιέχονται τέσσερις εκδοχές του Τσεπέρκα, μία του Σταμάτη Βατούγιου, δύο του Καραγιαννάκη, δύο του Σταμάτη Λάκκα, μία του Λινάρδου Ραντά, του Νικόλα Γαγλία, του Ευάγγελου Γαγλία, του Πλακίδα, του Θεοφάνη Κουκή, δύο του Λεριάδη και δύο του Λευτέρη Πούλη. Επίσης, περιλαμβάνονται και τρεις εκδοχές από τρεις λυράρηδες, του Θεόδωρου Παράλαιμου, του Γιάννη Μαματά και του Γιάννη Μανώλη.

Στην τρίτη ενότητα βρίσκεται το συμπληρωματικό υλικό ως προς τον ικαριώτικο οργανικό σκοπό. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνονται δύο τραγούδια, το *Δωσ' του πέρα* στην εκδοχή του Καραγιαννάκη που είναι καταχωρισμένο ως *Παλιός Ικαριώτικος χορός* και τη *Συμπεθέρα* στην εκδοχή του Πούλη. Η συγκριτική με-

λέτη αυτών των τραγουδιών με τον ικαριώτικο και κυρίως τον παλιό, δείχνει τη στενή σχέση τους. Επιπλέον, περιλαμβάνονται τρεις οργανικοί σκοποί και ένα τραγούδι από την δισκογραφία των αρχών και των μέσων του 20^{ου} αιώνα καταχωρισμένα ως *Καριώτικος Σάμου* σε εκδοχή Γιώργη Αντωνίου, *Καριώτικος* σε εκδοχή Γεώργιου Ποντικού, *Τρεις ικαριώτικοι χοροί* σε εκδοχή Αντώνη Σακελλαρίου και το τραγούδι *Μια καριώτισα χορεύει* με καταχώριση *Συρτός* σε εκδοχή των Ζεμπιλλά και Μαΐλλη. Αυτές οι τέσσερις μελωδίες σχετίζονται άμεσα μεταξύ τους, αλλά και με τον καριώτικο οργανικό σκοπό, ειδικά τον παλιό. Τέλος, περιλαμβάνεται ένας ικαριώτικος σε εκδοχή από την γειτονική Πάτμο και συγκεκριμένα από τον Δημήτρη Περούλη και δύο παραλλαγές του, μία στην Κύπρο στο τραγούδι *Ο Καραβάς* στην εκδοχή του Πολωνού και μία στα Κύθηρα καταχωρισμένη ως *Κυθηραϊκός διπλός χορός* στην εκδοχή του Μαυρομμάτη.

Το πόνημα μπορεί να αποτελέσει πολύτιμο εγχειρίδιο για μουσικολόγους και ερευνητές της δημοτικής μουσικής για την μελέτη του ικαριώτικου οργανικού σκοπού ως προς τις διαστάσεις που αναλύονται (μορφή, διάνοιξη τροπικότητα). Επιπλέον, μπορεί να αξιοποιηθεί για τη συγκριτική μελέτη του ικαριώτικου σε σχέση με άλλους οργανικούς σκοπούς της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής και όχι μόνο. Η έκδοση έχει λαογραφικό και ιστορικό ενδιαφέ-

ρον, καθώς καταγράφονται Καριώτες λαϊκοί πρακτικοί οργανοπαίχτες, στο υλικό των οποίων αποκρυσταλλώνονται οι κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένη χρονική φάση, μέρος μιας μακράς ιστορικής διαδρομής. Επίσης, οι καταγραφές μπορούν να αποτελέσουν βασικό εργαλείο των μουσικών για την προσέγγιση των διάφορων εκδοχών του ικαριώτικου οργανικού σκοπού σε μια ταυτόχρονη προσπάθεια αφομοίωσης του ύφους των παλαιότερων γενεών. Παρά τον επιστημονικό χαρακτήρα της έκδοσης, το υλικό της προσφέρεται και για διδακτική αξιοποίηση, καθώς μπορεί να αποτελέσει υλικό για μαθητές διάφορων μουσικών οργάνων, δίνοντάς τους την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με πρωτογενές υλικό, να το αφομοιώσουν και εν τέλει να δημιουργήσουν τις δικές τους εκδοχές, οι οποίες θα πατούν γερά στο ύφος και στην αισθητική των παλαιότερων γενεών.

Θεμιστοκλής Σπέης
Δρ. Πυρηνικής Μηχανικής

ΣΟΦ

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΑ

Το Λιθόστρατο*

Εκδ. Στερέωμα Α.Ε., Αθήνα 2017,
Σελίδες 136

Το *Λιθόστρατο* της Μαρίας Τσιμά είναι ένα βιβλίο για το πένθος.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΙΣΧΥΡΙΟΥ

* Το χείμενο αυτό διαβάστηκε κατά την παρουσίαση του βιβλίου της Μ. Τσιμά στο Αργιστόλι, στην Κοργιαλένεια βιβλιοθήκη στις 16 Ιουνίου 2017. Για το βιβλίο μίλησε επίσης ο εκπαιδευτικός και συγγραφέας Ηλίας Τουμασάτος.

Ένα μυθιστόρημα για τον ακραίο σπαραγμό που μπορεί να γεννήσει στον άνθρωπο η απώλεια. για την ακραία αντίδραση που μπορεί να προκαλέσει η αβάσταχτη θλίψη. Η υπόθεση είναι απλή. Μια νέα γυναίκα ξεκινάει τη ζωή της με τις πιο ευοίωνες προοπτικές. Είναι όμορφη, επιθυμητή, αλλά και απρόσιτη – ακριβώς επειδή είναι τόσο ξεχωριστή. Όπως και η χήρα μητέρα της, εξάλλου. Μάνα και κόρη ζουν μόνες, στενά δεμένες και αποκομμένες από την επαρχιακή μικροκοινωνία όπου βρέθηκαν να ζουν, μια κοινωνία η οποία τις θαυμάζει αλλά δεν τις κατανοεί, και τις αποξενώνει, ίσως γιατί φοβάται την ανεξαρτησία τους. Βαδίζουν πάνω κάτω στο λιθόστρωτο, τα απογεύματα, στην περατζάδα του Αργοστολιού, τάχα τουκ τάχα τουκ στο πλακόστρωτο, τα δίδυμα ταχούνια τους, λίγο παλιές, λίγο άχρονες, ξένες – «γιατί όταν νικάει η ομορφιά δεν την αντέχουν οι άνθρωποι», όπως τόσο εύστοχα γράφει η Μαρία Τσιμά. Γιατί η ομορφιά είναι ένα απόλυτο που «αστραποκαίει», ωραία και δυνατή λέξη, γραμμένη από έναν άλλο μεγάλο της πεζογραφίας μας, τον διηγηματογράφο Δημήτρη Χατζή.

Δεν την αντέχουν, όμως, ούτε οι θεοί. Γιατί η όμορφη αυτή κόρη, που θα την προξενέψουν σ' έναν πλούσιο ομογενή με εστιατόριο στο Κουίνς, στην Αστόρια –εστιατόριο μεγάλο και τρανό, και το όνομα αυτού «Μάντολα», να του θυμίζει το νησί του, διαβάζουμε – αυτή η κόρη, λοιπόν, στην αρχή θα θαφτεί ανάμεσα στις χωριάτικες και τα λαδόξυδα, αλλά καθώς πολύ σύντομα θα γνω-

ρίσει την σωματική επιθυμία, συνυφασμένη με την θαλερή της νιότη, θα εγκαταλείψει τον ανούσιο γάμο της με το «γέρο» για χάρη του ανιψιού του, θα κάνει μαζί του ένα παιδί, θα τον εγκαταλείψει για να αφοσιωθεί ψυχή τε και σώματι στο κοριτσάκι της και ύστερα θα έρθει η τραγωδία. Οι θεοί, ζηλόφθονες και εκδικητικοί, θα χτυπήσουν.

Μίλησα για τραγωδία και πραγματικά ο αναγνώστης μπορεί να διακρίνει μια φλέβα πανάρχαιη να πάλλεται στο βάθος της κρουστής, συγκλονιστικής αφήγησης της Μαρίας Τσιμά. Όλα τα πάθη των ανθρώπων είναι παρόντα: η ομορφιά πρώτα απ' όλα – που από τη φύση της γίνεται αλαζονική, αφού στο άνθισμά της μοιάζει να εξομοιώνει τον άνθρωπο με τους θεούς, παραβιάζοντας την τάξη του κόσμου* ενδέχεται, λοιπόν, να εκληφθεί ως ύβρις (η θεμελιώδης αυτή έννοια στην κοσμοθεωρία των αρχαίων Ελλήνων), που αναστατώνει, προσβάλλει και ανατρέπει την κοινωνική ισορροπία. Ο έρωτας – που καταλύει επίσης τις κοινωνικές νόρμες και αναδεικνύει την ηρωίδα ως μια γυναίκα η οποία διεκδικεί την επιθυμία της και την δυνατότητα αυτοπροσδιορισμού της, αφού χωρίς αναστολές διαλύει τον γάμο της με τον ομογενή και κρατάει το παιδί του εραστή της αδιαφορώντας για τις προκαταλήψεις της μικρής κοινωνίας όπου ζει. Η ένταση – με την οποία η ηρωίδα βιώνει τη μητρότητα, βάζοντας στο επίκεντρο το παιδί της και παραμερίζοντας οτιδήποτε άλλο από τον ορίζοντά της. Η απελπισία του παραμερισμένου εραστή και πατέρα –

αποδιωγμένου από την οικογένειά του, στερημένου απ' όσα έχει αγαπήσει και το κυριότερο προσβεβλημένου στον ίδιο του τον ανδρισμό. Η ακραία οδύνη του, που τον οδηγεί σε μια παράφορη, παρορμητική πράξη, καταστροφική πρώτα για το παιδί του, ύστερα για τη μητέρα του παιδιού του και τέλος για τον ίδιο. Γιατί ο πατέρας, πληγωμένος όσο δεν παίρνει άλλο, ταλανισμένος από ένα πάθος που σταδιακά μετατρέπεται σε οργή, θα γίνει μια αρσενική Μήδεια, έστω και άθελά του. Και η μητέρα θα οδηγηθεί στην αυτοκαταστροφή, τσακισμένη από την οδύνη, χωρίς «να αντέχει ούτε τη λύπη ούτε την παρηγοριά», όπως λέει η Μαρία, παραλοισμένη, σαν την τρελή μάνα από τον Λάμπρο του Σολωμού. Εκείνο το σπαρακτικό «Πώς γίνεται να αφήνεις το αίμα σου κάτω απ' το χώμα τόσο απροστάτευτο» που βάζει η Μαρία Τσιμά στα χείλη της μητέρας, φέρνει αμέσως στο νου την «δύστυχη ξεφρενωμένη» του Σολωμού τη χαροκαμένη Μαύρη Μητέρα, όπως την λέει ο ποιητής, που έχασε και τα δυο της παιδιά, και την απελπισμένη της κραυγή: «Γιατί τινάζετε/ πάνω τους χώματα/ μη μη σκεπάζετε/ τα μικρά σώματα». Μαύρη μητέρα και η ηρωίδα της Μαρίας, δεν θα καταφέρει να βιώσει όλα τα στάδια του πένθους και θα χαθεί με τον ίδιο τρόπο που χάθηκε το παιδί της – διαλεγοντας για μνήμα της το νερό.

Αν, όμως, κεντρικό πρόσωπο της τραγωδίας είναι η Μαύρη Μητέρα, η «αυτή» (η Μαρία Τσιμά δεν δίνει όνομα στην ηρωίδα της), τα υπόλοιπα πρόσωπα που παρασύρονται α-

πό την δύστηνη μοίρα της, η μητέρα της, ο πατέρας του παιδιού της, ο παπάς τέλος, μέσα από τον οποίο «αυτή» θα εκδικηθεί την θεότητα βεβηλώνοντας ό, τι είναι ιερό με την σεξουαλική, ψυχρή παραφορά της, όλα αυτά τα πρόσωπα βιώνουν το καθένα με τον τρόπο του την συμφορά. Λύτρωση δεν υπάρχει, παρηγοριά δεν υπάρχει. Το πένθος γίνεται ψυχοβόρο όταν δεν υποτάσσεται στο χρόνο, όταν αδυνατεί να μετουσιωθεί και να γαληνέψει, να φθαρεί (πράγμα σωτήριο για τον πενθούμενο), να διευθετηθεί, όπως λένε οι ψυχαναλυτές, οδηγώντας σιγά σιγά στην αποδοχή του ανέκκλητου. Κι αυτό, συνειδητά ή ασυνειδητά, το ξέρει όλη η μικροκοινωνία της πόλης, που λειτουργεί σαν τον αρχαίο τραγικό χορό, σχολιάζοντας, καταδικάζοντας, οικτιρόντας, αναθεματίζοντας – και, ίσως, ένα μικρό κομμάτι της κοινωνίας αυτής, με τα χιλιάδες περίεργα μάτια που αδιάκοπα ξεψαχνίζουν την αλλότρια ιδιωτική ζωή και κρίνουν, ίσως, λοιπόν, ένα μικρό κομμάτι της, συμπονώντας επιτέλους αυτή που ήταν από την αρχή ξένη, κι έγινε ακόμη πιο ξένη και αλλόκοτη – δηλαδή ανησυχητική και απειλητική για την τάξη του κόσμου – χάνοντας τα λογικά της.

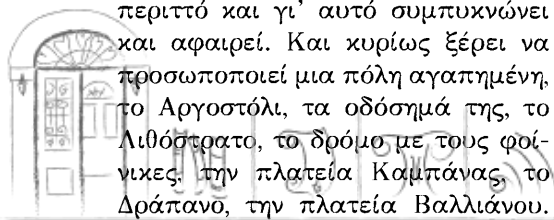
Όμως, παρά την τραγικότητα του θέματος, παρά την σχεδόν κανιβαλική αγριότητα κάποιων σκηνών, παρά τον αβάσταχτο πόνο της ορφανένης μητέρας που εκτρέπεται προς τη βλασφημία και τη βαθύτατη ασεβεία προς την ίδια ζωή το βιβλίο της Μαρίας Τσιμά έχει σελίδες που καταφάσκουν απόλυτα στη ζωή. Η

συγγραφέας δεν ξέρει να μιλάει μόνο για την απώλεια και την οδύνη, για την αντιπαλότητα των φύλων, για το τέλος της στοργής και την μεταστροφή των συναισθημάτων (είναι έξοχες οι σελίδες όπου η ηρωίδα απαρνιέται τον άντρα της, όχι μόνο γιατί έχει εξατμιστεί η ερωτική επιθυμία, αλλά και γιατί τον βλέπει στις πραγματικές του διαστάσεις, έναν άντρα αδύναμο, ανάξιό της, αλλά κι εκείνες όπου αποτυπώνεται η αμηχανία, η μοναξιά, η απόγνωση του άνδρα που έχει δεχτεί την απόρριψη). Δεν ξέρει λοιπόν η Μαρία να μιλάει μόνο για τον πόνο, αλλά και για την ομορφιά, για την τρυφερότητα, για τη μητρική αγάπη και για τον ανθισμένο έρωτα* ξέρει να στήνει με μικρές λεπτομέρειες τον ιδιωτικό κόσμο των γυναικών, αρωματισμένο σαν ένα συρτάρι με ασπρόρουχα, χυτό σαν μεταξωτό ύφασμα, απαλό σαν πούδρα. Ξέρει να αφηγείται παραμύθια, ενσωματώνοντάς τα στην αφήγηση, ξέρει να χρησιμοποιεί τα σύμβολα, αποφεύγοντας τα στερεότυπα. Ξέρει να αναδεικνύει την δραματικότητα των καταστάσεων παρεμβάλλοντας στην αφήγηση διαλόγους που αποπνέουν έντονη θεατρικότητα, μικρά μονόπρακτα σπάνιας έντασης. Ξέρει επίσης ότι το δράμα απεχθάνεται την αισθηματολογία και το περιττό και γι' αυτό συμπυκνώνει και αφαιρεί. Και κυρίως ξέρει να προσωποποιεί μια πόλη αγαπημένη, το Αργοστόλι, τα οδόσημά της, το Λιθόστρατο, το δρόμο με τους φοίνικες, την πλατεία Καμπάνας, το Δράπανο, την πλατεία Βαλλιάνου. Κάθε σημείο έχει το βάρος του, κά-

θε γωνιά τη σημασία της. Και την πιο βαθιά σημασία την έχει το κοιμητήριο του Δραπάνου, που το κοσμεύει το άγαλμα της Αγγελικής Λοβέρδου, της πολυκλαύστου παρθένου» φτιαγμένο από έναν γλύπτη σπουδαίο, τον Δημήτριο Φιλιππότη.

Τριάντα τρία τα βήματα που χωρίζουν το ανάκλιντρο της αναπαυόμενης Αγγελικής από την πόρτα της εκκλησίας της Παναγίας, τριάντα τρία τα κεφάλαια του βιβλίου, τριάντα τρία και τα χρόνια του Χριστού, εκείνου που ενσάρκωσε το Θείο Πένθος. Και η Αγγελική έχει αποδημήσει «εν ανθηρά νεότητι» όπως και το παιδί της νουβέλας, για να γίνει σύμβολο του πρόωρου θανάτου και του χαμού. Κι εκείνη κείται «επί της ιεράς κόνεως». Κι αν δεν μπορεί να δώσει παρηγοριά στη μητέρα αλλά να επιβεβαιώσει απλώς την οδύνη της, είναι γιατί κι αυτή, όπως και το παιδί της, η μικρή Ζωή, δεν έχει αποχωρήσει οριστικά, αλλά σηκώνεται από το επιτάφιο μνημείο της, διανύει εκείνη την απόσταση των 33 βημάτων ως την εκκλησία, περιφέρεται ανάμεσα στους τάφους, κι αφουγκράζεται, γράφει η Μαρία, πάνω από τα μάρμαρα, τα χρώματα, τα κενοτάφια, τους ψιθύρους, τα βογγητά, τις ανάσες, τους αναστεναγμούς.

Νομίζω πως το στοιχείο αυτό, ένας υπόρρητος στοχασμός για το πένθος, είναι που κάνει το βιβλίο της Μαρίας Τσιμά τόσο σημαντικό, πέρα βέβαια, από την πλούσια γλώσσα της, την έξοχη εικονοποιία και την δεξιοτεχνική δόμηση των χαρακτήρων. Η ηρωίδα της Μαρίας αρνείται να ζήσει το πένθος – γιατί

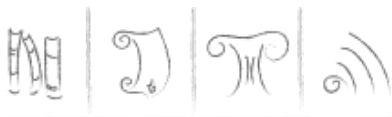

δεν θέλει να αφήσει το παιδί της να φύγει, να σβήσει μέσα στο φως της καθημερινότητας, να λιώσει μέσα στην ιαματική πλημμυρίδα των δακρύων. Κι αυτή η άρνηση είναι που θα την τρελάνει στο τέλος. Γιατί ο νεκρός που δεν του επιτρέπουμε να εγκαταλείψει οριστικά τον επίγειο κόσμο μας, θα πεδικλώσει τις στιγμές και θα ποδηγετήσει το χρόνο, παρών και απών ταυτόχρονα σε ένα «ωσεί παρόν», το οποίο, στον ασφυκτικό εναγκαλισμό του, απειλεί με συμβολικό πνιγμό τους ζωντανούς. Ένα συμβολικό πνιγμό, ο οποίος, στην περίπτωση της ηρώιδας της Μαρίας Τσιμά, γίνεται πραγματικός.

Πριν κλείσω, επιτρέψτε μου να πω κάτι προσωπικό. Η νουβέλα της Μαρίας Τσιμά ήταν το πρώτο της γραπτό που βρήκε τον δρόμο προς το τυπογραφείο. Βέβαια έχουν προηγηθεί τα *Ίσια Δικαιώματα*, ένα θεατρικό που έγραψε η Μαρία Τσιμά βασισμένη σε μαρτυρίες μεταναστριών που εργάζονται στη χώρα μας φροντίζοντας ηλικιωμένους, αρκετές διασκευές για το θέατρο και είμαι σίγουρη πολλά ακόμη κείμενα

στο συρτάρι της. Όμως όπως και να είναι, ήταν το πρώτο που έγινε βιβλίο. Όταν το πήρα στα χέρια μου, εντυπωσιάστηκα από την ωριμότητα της γραφής αλλά κυρίως από τη δύναμη του βιώματος που μεταπλάθεται τόσο συγκλονιστικά σ' αυτή την ιστορία. Δεν είχα λοιπόν να επέμβω στο κείμενο επί της ουσίας. Η συμβολή μου ήταν μια δυο παρεμβάσεις σε τεχνικά ζητήματα – η μετακίνηση ενός κεφαλαίου σε άλλη θέση, η πρόταση να περικοπεί κάπως μια περιγραφή ή να επεκταθεί άλλη, τέτοια πράγματα. Όμως αυτή η μικρή συμβολή μου έδωσε την ευκαιρία να γνωρίσω την Μαρία Τσιμά, να εκτιμήσω το χάρισμα που της δόθηκε και το οποίο γονιμοποιείται και πολλαπλασιάζεται με τη σκληρή δουλειά, και κυρίως με την ευγένεια, την καλλιέργεια και την γοητεία της. Οι Κεφαλονίτες πρέπει να είναι περήφανοι για το κορίτσι τους.

Κατερίνα Σχινά
Κριτικός Λογοτεχνίας,
μεταφράστρια

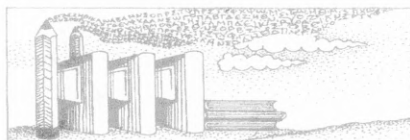

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Μαθητικός Λογοτεχνικός Διαγωνισμός 2016-2017

Το θέμα του Μαθητικού Λογοτεχνικού Διαγωνισμού για μαθητές των Γυμνασίων και των Γενικών και Επαγγελματικών Λυκείων του Νομού που διοργάνωσε ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Κεφαλονιάς –Ιθάκης για το σχολικό έτος 2016-2017 προερχόταν από το παρακάτω απόσπασμα από το ποίημα του Τάσου Λειβαδίτη «Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο» (1956), που περιλαμβάνεται στον 1ο τόμο της συγκεντρωτικής έκδοσης των έργων του ποιητή *Ποίηση 1*, εκδόσεις Μετρονόμος, Αθήνα, 2015 [Σελ. 196]:

Τραγουδάω όλους εσάς που αντισταθήκατε
τραγουδάω τους άσπρους, τους μαύρους, τους κίτρινους
τραγουδάω την ελπίδα που δεν έχει χρώμα
τραγουδάω το αίμα που σ' όλα τα γεωγραφικά σημεία είναι κόκκινο.
Με το λαρύγγι μου πεταμένο έξω φαρδύ, σαν προκυμιά
τραγουδάω την παγκόσμια αδερφότητα.

Μα απόψε, αδέρφια, δεν είμαι πια ποιητής.
Απόψε δεν θέλω νάμαι ποιητής.
Απόψε είμαι ο τυμπανιστής μιας απέραντης στρατιάς
με δυο δισεκατομμύρια μαχητές ακροβολισμένους μες στη νύχτα.

Και προχωράμε.

Οι συμμετέχοντες μαθητές εμπνεόμενοι από το παραπάνω απόσπασμα συνέθεσαν ένα ποίημα (έως 30 στίχους) ή ένα διήγημα (έως 6 σελίδες).

Έτσι υπήρχαν 4 κατηγορίες: 1. Ποίηση Γυμνασίου 2. Ποίηση Λυκείου 3. Πεζογραφία Γυμνασίου και 4. Πεζογραφία Λυκείου

Τα έργα των μαθητών κρίθηκαν από Τριμελή Κριτική Επιτροπή Αξιολόγησης, στην οποία συμμετείχαν οι φιλόλογοι 1. Αντωνάτου Ελένη, ως Πρόεδρος, 2. Μίλα Ελένη και 3. Λάσκαρη Νίκη ως Μέλη.

Σύμφωνα και με την Προκήρυξη του Διαγωνισμού τα πρώτα βραβεία από κάθε κατηγορία δημοσιεύονται στην περιοδική έκδοση του Σ.Φ.Κ.Ι. «ΚΕΙΜΕΝΟΝ».

Σημειώνεται ότι 1ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίου απονεμήθηκε από κοινού σε δύο μαθητές και δεν υπήρξε 1ο Βραβείο Πεζογραφίας Λυκείου.

ΤΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΤΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

1ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίου

Η ΑΓΩΝΙΑ ΤΗΣ ΜΑΝΑΣ

ΦΩΝΑΖΩ ΔΥΝΑΤΑ

Φωνάζω δυνατά. Με ακούει κανείς;
Δεν τραγουδάω, κλαίω...
Δεν μιλάω, φωνάζω...
Με ακούει κανείς;

Με ακούει κανείς;
Ειρήνη ζητώ, για δικαιοσύνη διψώ
Πείνα για ισότητα, αξιοκρατία η γη
μου,
Για αλληλεγγύη και ομόνοια φωνά-
ζουν
Οι καρδιές των ανθρώπων.

Φωνάζω δυνατά, μήπως με ακούει
κανείς;
Πρέπει οι μέρες μας να γίνουν
όμορφες
Τον ουρανό να μη χλομιάζουν τα
σύννεφα του πολέμου
Στις καρδιές να κτίσει η αγάπη,
Το εμείς να νικήσει το εγώ.

Φωνάζω, μήπως με ακούει κανείς;
Να ξυπνήσουμε
Να φωνάξουμε

Ειρήνη, Ομόνοια, Φιλία,
Μια πανανθρώπινη γειτονιά,
Έτσι γράφεται η ιστορία....

Φωνάζω δυνατά, μήπως με ακούει
κανείς;

Τα δάκρυα που κυλάνε στης
Μάνας το μάγουλο
κοιτάζοντας τα καπνισμένα
ερείπια,
ψάχνοντας το παιδί της μέσα σ'
αυτά,
δεν είναι κίτρινα, δεν είναι
μαύρα, μήτε λευκά.

Τα γόνατα της μάνας ματωμέ-
να, τα ρούχα σκισμένα,
μια καρδιά που χτυπάει
από αγωνία.
Ψάχνει, ψάχνει μέσ' στα
χαλάσματα...

Ένα γιατί πλανάται στον
σκονισμένο αέρα.
Γιατί ακούγεται απεγνωσμένα.
Γιατί το παιδί μου;
Γιατί τα παιδιά μας; Γιατί τα
παιδιά όλου του κόσμου;

Τι κιαν είναι κίτρινα, τι κιαν
είναι μαύρα, τι κιαν είναι
λευκά.

Όλα τα ίδια μάτια, όλα το ίδιο
βλέμμα, όλα την ίδια
ψυχή.

Παιδιά που σε κοιτάν απορημέ-
να, παιδιά που δεν
πρόλαβαν να παίξουν,
να τρέξουν στις γειτονιές με
τους φίλους τους, να
χαμογελάσουν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΑΛΑΝΤΗΣ Ελευθέριος
2ο Γυμνασίου Αργοστολίου

Βαγγέλης Καρόγλας
3ο Γυμνάσιο Αργοστολίου

1ο Βραβείο Πεζογραφίας Γυμνασίου

«ΑΝ ΕΙΧΑΜΕ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙ ...»

Μόλις ο Μπέντζαμιν είχε φτάσει με το τρένο στο Αμβούργο. Ήταν αρχές του 1960 όταν επέστρεψε πίσω στη Γερμανία, έχοντας σπουδάσει Ιατρική στην Αγγλία μαζί με τον θείο Νταβίντ. Έμεινε μαζί με τον θείο πολύ καιρό με τον οποίο πήγε να εγκατασταθεί αμέσως μετά τη σωτηρία του από το Μαουτχάουζεν. Ο θείος τον ανέθρεψε σαν δικό του παιδί· και με τη βοήθειά του κατάφερε να γραφτεί στην Ιατρική σχολή του Λονδίνου και να αποφοιτήσει, παίρνοντας το δίπλωμά του.

Είχαν καλέσει τον Μπέντζαμιν στο Αμβούργο, για μία θέση εργασίας σε ιδιωτικό νοσοκομείο της πόλης. Ο διευθυντής του νοσοκομείου είχε λάβει πολύ καλές συστάσεις από τον διευθυντή που είχε στο νοσοκομείο στο Λονδίνο κατά τη διάρκεια της πρακτικής του και ήθελε οπωσδήποτε να δεχθεί την θέση.

Ο Μπέντζαμιν ήταν πολύ χαρούμενος για την επιστροφή του στην πατρίδα του και ταυτόχρονα ενθουσιασμένος για την καινούργια του θέση. Αγαπούσε πολύ το επάγγελμα του γιατρού και ο ίδιος ένιωθε ικανοποίηση ξέροντας ότι μπόρεσε να ανακουφίσει κάποιον, καθώς όταν αυτός είχε ανάγκη κανείς δεν μπορούσε να τον βοηθήσει λόγω των συνθηκών στις οποίες ζούσε. Ήταν φιλότιμος και συμπνετικός άνθρωπος, ποτέ δεν υπολόγιζε το κέρδος και ποτέ δεν περίμενε αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες του

εάν ο ασθενής αδυνατούσε να ανταποκριθεί στα έξοδα.

Η πρώτη μέρα στην καινούρια του εργασία έφτασε. Εκείνο το πρωινό ήταν διαφορετικό από τα άλλα. Το πρωινό στην πατρίδα είχε άλλη όψη. Όλα έμοιαζαν γνώριμα στον Μπέντζαμιν, από την γεύση του φαγητού έως το μουντό και βαρύ κλίμα. Έφαγε γρήγορα το πρωινό του, ντύθηκε και περπάτησε έως το νοσοκομείο και άνοιξε για πρώτη φορά τις πόρτες του. Όλοι οι γιατροί τον περίμεναν με ένα θερμό καλωσόρισμα. Όλοι οι συνάδελφοί του τον συγχάρηκαν και του επιφύλαξαν μια θερμή υποδοχή. Ο διευθυντής του έδειξε τους χώρους του κτηρίου και το δωμάτιο στο οποίο θα εργαζόταν ως ορθοπεδικός. Αφού λοιπόν εγκαταστάθηκε στο χώρο του, περίμενε με ανυπομονησία τον πρώτο του ασθενή. Ήταν κοντά στις 9.15 π.μ όταν φάνηκε ο πρώτος. Στη συνέχεια ακολούθησε ο δεύτερος, ο τρίτος μέχρι οι δείκτες του ρολογιού να δείξουν 21.30 μ.μ. Ο Μπέντζαμιν ήταν έτοιμος να φύγει για το σπίτι όταν ο τελευταίος ασθενής χτύπησε διακριτικά την πόρτα της κλινικής του. Ήταν ένας νεαρός άντρας κοντά στην ηλικία του, με ξανθά μαλλιά σαν το στάχυ και γαλανά μάτια σαν τον απέραντο ουρανό, όπου μπορούσες να χαθείς. Φάνηκε από την αρχή ότι την νιότη του άνδρα αυτού την είχε πάρει ο πόλεμος και το πεδίο της μάχης. Παρόλο όμως που δεν θυμόταν καθαρά αυτόν τον άνδρα όλα του τα χαρακτηριστικά του θυμίζαν τον παλιό του φίλο τον Χάνς.

Ξαφνικά, ένα μέρος της παιδικής του ηλικίας που ήταν βαθιά θαμμένο στην μνήμη του, παρά τις προσπάθειές του να το ξεχάσει, επανήλθε. Κατά την παιδική του ηλικία ο Μπέντζαμιν ζούσε στο Βερολίνο. Αυτός και οι γονείς του, καθώς ήταν μοναχοπαιδί, ζούσαν σε μία συνοικία λίγο έξω από το κέντρο της πόλης, σε μία μονοκατοικία με μεγάλα παράθυρα και πόρτες και με ένα όμορφο κήπο να τη περιβάλλει. Η γειτονιά αυτή δεν είχε αφήσει τις καλύτερες αναμνήσεις στον Μπέντζαμιν από την παιδική του ηλικία, καθώς τα περισσότερα παιδιά της συνοικίας δεν τον αντιμετώπιζαν ισότιμα, λόγω της διαφορετικότητας της καταγωγής του, δεν ήταν ένας άρειος Γερμανός, αλλά ένας Εβραίος. Συχνά τα παιδιά δεν τον αποδέχονταν στο παιχνίδι και πολύ σπάνια άνοιγαν συζήτηση μαζί του. Η μοναδική του παρέα και καλός φίλος ήταν ο Χάνς.

Ο Χάνς ήταν ο καλύτερος φίλος του Μπέντζαμιν, πριν συμβούν τα δραματικά γεγονότα που άλλαξαν τη ζωή του. Κάθε μέρα συναντιόντουσαν στη μικρή πλατεία της γειτονιάς όπου έπαιζαν για ώρες ολόκληρες. Όταν άρχιζε να βραδιάζει συνήθως επέστρεφαν στο σπίτι του Χάνς για να φάνε βραδινό και να συνεχίσουν το παιχνίδι τους στο δωμάτιό του. Οι γονείς του Χάνς υποδέχονταν με χαρά κάθε φορά τον φίλο του και ήταν πάντα πολύ ευγενικοί μαζί του. Κάθε φορά που τους επισκεπτόταν ο κύριος Μπερτ, τους διάβαζε κάποιο από τα αγαπημένα τους βιβλία ή κάποιο ποίημα από τον αγαπημένο του ποιητή και συγ-

γραφέα Μπέρλοτ Μπρεχτ. Η μητέρα του Χάνς, η κυρία Εμελίν, τους έφτιαχνε τα αγαπημένα τους μπισκότα και πάντα όταν τον φιλοξενούσαν για το βράδυ τους καληνύχτιζε με μια ζεστή αγκαλιά και ένα φιλί. Για την οικογένεια του Χάνς ο Μπέντζαμιν δεν ήταν απλά ένας φίλος, αλλά ένας αδερφός που ο Χάνς πάντα ήθελε και το αντίστροφο. Παρότι όμως ήταν achwristoi και κανείς δεν μπορούσε να τους εμποδίσει από να κάνουν παρέα, κάποια στιγμή οι σχέσεις ανάμεσα στις δύο οικογένειες άρχισαν να αλλάζουν.

Για λόγους που δεν καταλάβαινε τότε ο Μπέντζαμιν, αφού ήταν σε πολύ μικρή ηλικία για να ακολουθεί τις πολιτικές εξελίξεις, η αρνητική αντιμετώπιση προς τον ίδιο άρχισε να οξύνεται. Τα παιδιά άρχισαν να εντείνουν την άσχημη συμπεριφορά τους και τα κοροϊδευτικά τους σχόλια πλήθαιναν. Ακόμα και ο καλύτερός του φίλος, ο Χανς, άρχισε να απομακρύνεται από αυτόν. Οι ώρες που περνούσαν μαζί ήταν ελάχιστες και όταν ο Μπέντζαμιν πρότεινε να τον επισκεφθεί για το βράδυ, εκείνος και οι γονείς του προέβαλαν ένα σωρό δικαιολογίες για να το αποφύγουν. Ήταν εμφανές ότι οι γονείς του Χανς ήθελαν να απομακρυνθούν τα δύο παιδιά και να σταματήσουν να κάνουν παρέα, πράγμα το οποίο οφειλόταν στην διαφορετικότητα του Μπέντζαμιν, στην καταγωγή του και στην εμφάνισή του. Αυτός και η οικογένειά του αποτελούσαν μέρος της κατώτερης φυλής, σύμφωνα με τις νέες αντιλήψεις που επικρατούσαν στη Γερμανία και δεν άρμοζε στον Χάνς να διατη-

ρεί επαφή με κάποιον διαφορετικό και ξεχωριστό από ό,τι προέβαλαν τα πρότυπα της εποχής. Καθώς περνούσε ο καιρός η επαφή που διατηρούσαν τα δύο παιδιά όλο και λιγότευε, φτάνοντας σε σημείο να ανταλλάζουν μόνο μία ψυχρή καλημέρα.

Αυτή η κατάσταση συνεχίστηκε μέχρι να ξεσπάσει ο διωγμός ενάντια στον Μπέντζαμιν και τους άλλους ομοεθνείς του Γερμανοεβραίους σε όλα τα σημεία της χώρας. Η ατμόσφαιρα της μικρής συνοικίας του Βερολίνου άρχισε να γίνεται εχθρική και αποπνικτική. Κανείς δεν τους μιλούσε πλέον, ο αριθμός των ομοεθνών του Γερμανοεβραίων άρχισε να μειώνεται δραματικά και οι έλεγχοι από τις γερμανικές αρχές γίνονταν όλο και συχνότερες. Αναγκάζονταν ανά τακτά χρονικά διαστήματα να κρύβονται σε αποθήκες ή και σε υπόγεια. Καθώς περνούσε ο καιρός έβλεπαν όλο και περισσότερους συμπατριώτες τους να σπρώχνονται και να στριμώχνονται δίπλα-δίπλα σε φορτηγά και τρένα με άγνωστο προορισμό, μη γνωρίζοντας ότι είχαν πάρει εισιτήριο χωρίς επιστροφή για το στρατόπεδο συγκέντρωσης.

Ένα ήσυχο βράδυ η οικογένεια του Μπέντζαμιν μόλις είχε δειπνήσει και η μητέρα του μαζεύε τα πιάτα, όταν ένας Γερμανός στρατιώτης χτύπησε δυνατά την πόρτα δύο συνεχόμενες φορές. Η μητέρα του Μπέντζαμιν κρύφτηκε μαζί του στη μικρή και σκοτισμένη αποθηκούλα όπου φυλούσαν τα τρόφιμα. Ο στρατιώτης συνέχισε να χτυπά με

μανία την πόρτα περιμένοντας ανταπόκριση και βρίζοντας. Ο ιδρώτας έτρεχε κρύος στο μέτωπο του πατέρα και κάθε τόσο η ανάσα του κοβόταν καθώς έβλεπε τους μεντεσέδες της πόρτας σιγά-σιγά να ξεκολλούν. Ο Μπέντζαμιν ήταν κρυμμένος στην αγκαλιά της μητέρας του η οποία σε κάθε χτύπημα τον έσφιγγε όλο και πιο σφιχτά προσπαθώντας να τον προστατέψει. Αυτή η κατάσταση συνεχίστηκε για αρκετή ώρα μέχρι που τα χτυπήματα σταμάτησαν για λίγο δημιουργώντας ένα κενό ανάμεσα σε αυτά και τον μεγάλο γδούπο που έριξε κάτω την πόρτα. Αμέσως ο στρατιώτης συνοδευόμενος από άλλους τέσσερεις μπήκαν μέσα στο σπίτι και χτύπησαν με όλη τους τη δύναμη τον πατέρα στο κεφάλι. Στη συνέχεια άρχισαν να διαλύουν και να ισοπεδώνουν ό,τι έβρισκαν στο δρόμο τους με μανία μέχρι να μπορέσουν να τους βρουν. Μόλις άνοιξαν την πόρτα της αποθήκης αμέσως έπιασαν την μητέρα του Μπέντζαμιν από τα μαλλιά και την πέταξαν έξω, πράγμα το οποίο έκαναν και με το παιδί χωρίς να υπολογίσουν την σωματική του αδυναμία και το ότι ήταν απροστάτευτος μόνο και μόνο επειδή διέφερε από τα άλλα παιδιά και εξαιτίας της κατάγωγής του πράγμα το οποίο δεν αποτελούσε αφορμή για αυτές τις πράξεις τους. Όπως και οι άλλοι γνωστοί τους λοιπόν και αυτοί στριμώχτηκαν σε ένα φορτηγό μαζί με άλλους χωρίς να αντιδράσουν και χωρίς να μιλήσουν.

Το φορτηγό προχωρούσε ήσυχα

και αθόρυβα μέσα στη νύχτα. Μόνο ο βήχας κάποιων ανθρώπων που είχαν αρρωστήσει από τις κακουχίες και το ελαφρό κλάμα του Μπέντζαμιν μέσα στην αγκαλιά των γονιών του. Αναρωτιόταν που πήγαιναν, γιατί φεύγουν, τι έκαναν και αξίζουν αυτή τη μεταχείριση. Οι γονείς του δεν ήταν σε θέση να απαντήσουν και συνέχιζαν να μην μιλούν διατηρώντας μια έκφραση απελπισίας στο πρόσωπό τους.

Η επόμενη μέρα ήταν χειρότερη από ό,τι περίμεναν. Η τροφή ήταν ελάχιστη έως ανύπαρκτη και οι στάσεις του Φορτηγού-τρένου υπερβολικά πολλές με σκοπό να στριμωχτούν όσο το δυνατόν περισσότερο. Ο Μπέντζαμιν καθόταν όλη την μέρα ακίνητος και το μυαλό του τριγυρνούσε παντού. Σκεφτόταν τον τρόπο που τους πήραν από το σπίτι του και την κακομεταχείριση που υπομένουν μέχρι τώρα, ανησυχώντας παράλληλα για το αν θα χειροτερέψει. Μέσα σε αυτές τις σκέψεις που βασάνιζαν το μυαλό του πέρασε και η εικόνα του φίλου του Χάνς. Σκέφτηκε ότι θα μπορούσε να είχε βοηθήσει ως καλύτερός του φίλος, παρότι τον είχε ξεχάσει και τον αντιμετώπιζε με τον ίδιο τρόπο που τον αντιμετώπιζαν και οι άλλοι. Ξαφνικά διαπίστωσε ότι ο Χάνς δεν διέφερε από τα άλλα παιδιά που τον κορόιδευαν αλλά ούτε και από τους Γερμανούς που τον πήραν μακριά, απλά είχε συμφωνήσει μαζί τους. Τις σχέσεις του διέκοψε ο θόρυβος των ανθρώπων που έμπαιναν ξανά μέσα στο φορτηγό μετά την τελευταία στάση.

Το ταξίδι συνεχίστηκε για αρκε-

τές ώρες και ο Μπέντζαμιν μόλις είχε καταφέρει να κοιμηθεί μετά από το λίγο τσάι που ήπια και ένα μικρό κομμάτι μουχλιασμένο ψωμί, όταν το φορτηγό σταμάτησε απότομα και ο ήχος των σκουριασμένων φρένων του σταμάτησε απότομα τον ελαφρύ ύπνο του παιδιού. Οι γονείς του Μπέντζαμιν κατάλαβαν ότι δεν επρόκειτο για στάση αλλά τον τελικό προορισμό τους. Οι στρατιώτες με γρήγορο ρυθμό έβγαλαν έξω τους επιβαίνοντες και τους οδήγησαν στην είσοδο όπου με μεγάλα γράμματα ήταν γραμμένο «ΜΑΟΥΤΧΑΟΥΖΕΝ» και κάτω από αυτή τη μεγάλη επιγραφή ήταν γραμμένο «Η ΕΠΙΓΑΣΙΑ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΝΕΙ». Πολύ αργότερα κατάλαβε τι σήμαινε αυτή η επιγραφή. Ο μόνος τρόπος να απελευθερωθείς από το στρατόπεδο συγκέντρωσης ήταν να πεθάνεις δουλεύοντας, μόνο τότε θα ήσουν ελεύθερος. Οι πόρτες άνοιξαν και συνέχισαν να περπατούν μέσα στο στρατόπεδο συγκέντρωσης κοντά ο ένας με τον άλλο καθώς δεν γνώριζαν που βρίσκονται. Ξαφνικά κάποιες φωνές ακούστηκαν και αμέσως εμφανίστηκαν στρατιώτες οι οποίοι χώρισαν τους ανθρώπους σε άντρες, γυναίκες, παιδιά, ηλικιωμένους και πολλές άλλες κατηγορίες που οφείλονταν στα ξεχωριστά χαρακτηριστικά και ιδιότητες των ανθρώπων αυτών. Οι γονείς του Μπέντζαμιν χωρίστηκαν, όμως ο πατέρας του κατάφερε να μείνει μαζί του.

Η ζωή εκεί ήταν πολύ σκληρή. Όλοι ήταν αναγκασμένοι να σηκώνονται πολύ νωρίς, να δουλεύουν κουραστικά όλη την ημέρα μέχρι

αργά το βράδυ και να συντηρούνται με ελάχιστη τροφή. Όσο για τον Μπέντζαμιν, προσπαθούσε να μείνει αθέατος καθώς γνώριζε την τύχη πολλών ομοεθνών του που είχαν στοχοποιηθεί από τους φύλακες του στρατοπέδου. Όλη την ημέρα ήταν πάρα πολύ θλιμμένος. Το μόνο συναίσθημα που ένιωθε εδώ και μήνες ήταν η απελπισία και ο φόβος για το εάν θα ελευθερωθεί ή θα τον πιάσουν, θα σωθεί ή θα υποβληθεί σε κάποιο βασανιστήριο. Όλες αυτές οι σκέψεις τυραννούσανε όλη τη διάρκεια της ημέρας και δεν του επέτρεπαν να ανακουφιστεί ούτε λεπτό. Το χειρότερο όμως ήταν να βλέπει τον πατέρα του κάθε μέρα να απελπίζεται όλο και περισσότερο και να αγωνιά εάν αυτός ήταν καλά και εάν ζει η μητέρα του την οποία είχαν να δούν από τότε που τους χώρισαν.

Ο καιρός περνούσε βασανιστικά αργά και κάθε στιγμή που ζούσε αυτός και ο πατέρας του ένιωθαν όλο και πιο κουρασμένοι, όλο και πιο φοβισμένοι και η απελπισία τους μεγάλωνε. Ήταν εμφανές ότι ο πατέρας δεν είχε πια αρκετές δυνάμεις και το είχε διαπιστώσει και ο ίδιος χωρίς να θέλει όμως να το παραδεχτεί. Δυστυχώς η μέρα αυτή που θα τον πληροφορούσαν οι άλλοι κρατούμενοι για τον θάνατο του πατέρα του έφτασε και δεν υπήρχε κανείς συγγενής του να τον παρηγορήσει. Οι άλλοι κρατούμενοι του συμπαράσταθηκαν και έκαναν ό,τι μπορούσαν για να τον φροντίσουν. Οι επόμενες μέρες περνούσαν καταθλιπτικά μέσα στη ρουτίνα του

στρατοπέδου για τον μικρό Μπέντζαμιν μέχρι εκείνη τη μέρα που διαπίστωσε μια αλλαγή στη ζωή μέσα στο στρατόπεδο. Οι στρατιώτες δεν προσπαθούσαν πια να ελέγξουν το στρατόπεδο και να υποβάλουν στους κρατούμενους εξαντλητικές εργασίες ή να τους εξοντώσουν, αλλά αντίθετα, έδειχναν αναστατωμένοι, αρκετά νευρικοί και φοβισμένοι, μαζεύοντας τα πράγματά τους. Κατά το βράδυ το στρατόπεδο είχε αδειάσει δεν φαινόταν πια στρατιώτες μόνο κρατούμενοι που πανηγύριζαν γύρω από τα άρματα των συμμάχων. Το στρατόπεδο είχε περάσει στα χέρια των συμμάχων και επιτέλους ήταν ελεύθεροι. Λίγο καιρό αργότερα οι σύμμαχοι τον βοήθησαν να επικοινωνήσει με τον θείο Νταβίντ μαζί με τον οποίο μετακόμισε στην Αγγλία.

Όλα αυτά θυμήθηκε ο Μπέντζαμιν με μία μόνο ματιά του αλλαγμένου πια φίλου του Χάνς. Ο Μπέντζαμιν είχε μείνει άφωνος και σαν στήλη άλατος ένιωθε να έχει κολήσει στο πάτωμα και να μην μπορεί ούτε να αντιδράσει. Ο Χάνς αναρωτήθηκε και ρώτησε:

- Γιατρέ, είστε εντάξει;

Ο Μπέντζαμιν όμως δεν μπορούσε να απαντήσει και ο Χάνς συνέχισε να ρωτά. Καθώς λοιπόν πήγαινε να καλέσει βοήθεια ο Μπέντζαμιν του έπιασε το χέρι και τραύλισε σιγανά:

- Χάνς, είσαι εσύ; Με θυμάσαι; Εγώ είμαι ο Μπέντζαμιν!

- Μπέντζαμιν εσύ; Πάει τόσος καιρός!

- Φίλε μου, τι κάνεις, πώς το έ-

παθες αυτό;

-Κατά τη διάρκεια του πολέμου είχα καταταγεί στη Βέρμαχτ και στη διάρκεια μίας μάχης πάτησα νάρκη και τραυματίστηκα σοβαρά. Υπήρχε κίνδυνος να πεθάνω αλλά ευτυχώς οι γιατροί κατάφεραν να με κρατήσουν στη ζωή με το τίμημα να μείνω ανάπηρος. Εσύ, πώς σώθηκες, αφού είδα να σε παίρνουν.

-Εμένα και την οικογένειά μου μας οδήγησαν στο Μαουτχάουζεν και μόνο εγώ κατάφερα να σωθώ με τη βοήθεια του θείου Νταβίντ.

-Φίλε μου, λυπάμαι που σε εγκατέλειψα, ήταν δικό μου λάθος δεν έπρεπε να με επηρεάσουν οι γονείς μου, αφού πάντα ήθελα να είμαστε φίλοι έτσι όπως ήσουν. Ελπίζω να με συγχωρέσεις.

-Φυσικά και θα σε συγχωρέσω. Ήμασταν παιδιά τότε και όσα συνέβαιναν ήταν πάνω από τις δυνάμεις μας για να τα αλλάξουμε.

-Θέλω όμως να ξέρεις ότι και για εμένα τα πράγματα δεν ήταν εύκολα. Οι γονείς μου σκοτώθηκαν σε βομβαρδισμούς και μετά τον τραυματισμό μου δεν βρέθηκε κανείς να με βοηθήσει και να μου συμπαρασταθεί. Κάθε φορά που ήμουν μόνος και απελπισμένος μου έρχονταν στον μυαλό πως θα ήταν τα πράγματα εάν όλοι όσοι δεν συμφωνούσαμε με όσα γίνονταν τότε είχαμε αντιδράσει. Αν δεν είχαμε αφήσει να χαθούν οι φίλοι, οι γείτονες, οι γνωστοί μας. Θυμώμουν τότε το ποίημα του Μπρέχτ που μας διάβαζε ο πατέρας μου όταν ήμασταν παιδιά:

«Όταν ήρθαν να πάρουν τους

τσιγγάνους δεν αντέδρασα. Δεν ήμουν τσιγγάνος. Όταν ήρθαν να πάρουν τους κομμουνιστές δεν αντέδρασα, δεν ήμουν κομμουνιστής. Όταν ήρθαν να πάρουν τους Εβραίους δεν αντέδρασα. Δεν ήμουν Εβραίος. Όταν ήρθαν να πάρουν εμένα δεν είχε απομείνει κανείς για να αντιδράσει».

-Ποιος ξέρει ίσως και να ήταν διαφορετικά.

Μουντάκης Αναστάσης
1ο Κοργιαλενείου Γυμνασίου
Αργοστολίου

1ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίου

ΕΝΑ ΠΡΟΣΦΥΓΟΠΟΥΛΟ ΟΝΕΙΡΕΥΕΤΑΙ

Απόψε που κοιμήθηκα στις
σκονισμένες ράγες του
τρένου, ονειρεύτηκα.

Ονειρεύτηκα την πατρίδα μου!
Δεν υπήρχε πια πόλεμος!

Τα τανκς, σαν φροντισμένα
μαθητούδια, στοιχισμένα στη
σειρά,

έπαιρναν τον δρόμο της
επιστροφής.

Η σιδερένια καρδιά τους λες κι
είχε λυγίσει,

λες κι είχε μετρήσει την αμέτρητη
δυστυχία που χρόνια τώρα
δοκίμαζαν

Κι οι στρατιώτες τραγουδούσαν
το τραγούδι της ειρήνης.

Χιλιάδες στρατιώτες κουρασμένοι,
διψασμένοι, άπντοι,
μα με ένα καρποφόρο χαμόγελο
στα στυφά χείλη τους.

Απόψε που κοιμήθηκα στις
σκονισμένες ράγες του
τρένου, ονειρεύτηκα.

Ονειρεύτηκα πως έπαιζα στις
αλάνες με τα άλλα παιδιά.

Ούτε μια βόμβα δεν έπεφτε..

Κανένας πυροβολισμός δεν
ακουγόταν..

Κανένα Πάρθιο βέλος από την
σιδερένια κάνη των όπλων..

Καθόλου αίμα στο αυλάκι της
ιστορίας,

λες και κάποιο χέρι το σκούπισε
με μία του κίνηση..

Οι άνθρωποι ντυμένοι σαν άγγελοι
περπατούσαν αμέριμνοι.

Ο φόβος είχε εγκαταλείψει τα
μάτια τους.

Ο τιτάνιος αγώνας με τον θάνατο

έλαβε τέλος.

Φίλοι κι εχθροί αδελφωμένοι σε
μια ατελείωτη αλυσίδα ΖΩΗΣ.

Απόψε που κοιμήθηκα στις
σκονισμένες ράγες του τρένου,
ονειρεύτηκα την μάνα μου, που
την είχαν σκοτώσει.

Ολοζώντανη, αέρινη, σχεδόν άυλη,
μου χαμογέλούσε γλυκά.

Η σφαίρα που την χτύπησε,
ένα κομμάτι χρυσάφι στο στήθος
της έμοιαζε.

Κοίταξα κι είδα το σήμα της
ειρήνης καρφιστωμένο στο
πέτο,

του ματωμένου πανωφοριού
της...

Μπούρα-Βαλλιανάτου Δέσποινα
1ο Γενικού Λυκείου Αργοστολίου

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΠΟΥ ΘΑ ΒΡΕΙΤΕ ΤΗΝ ΚΥΜΟΘΟΗ

- Στα βιβλιοπωλεία, βιβλιοχαρτοπωλεία και Πρακτορεία Τύπου της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης και ειδικά στα εξής:
 - Βιβλιοπωλείο Σταματελάτος - Λιθόστρωτο 1, Αργοστόλι, τηλ.: 26710 22918
 - Βιβλιοπωλείο «ΚΥΒΟΣ» - Λ. Βεργωτή 13, Αργοστόλι, τηλ.: 26710 26872
 - Κέντρο Τύπου +plus Αλυσανδράτος - Ι. Μεταξά 54 (έναντι Φέρρυ Ληξουρίου), Αργοστόλι, τηλ.: 26710 22675
 - Happy House - Μουρελάτος Χ. - Βαλαωρίτου 6 & Παλαμά, Ληξούρι, τηλ.: 26710 92411
- Για προηγούμενα τεύχη τηλεφωνήστε στο ΣΥΝΔΕΣΜΟ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ (Δ. Παβιτσιάνος).
- 2671026374, 6944415637, e-mail: syndesf@yahoo.gr

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΛΕΞΟΥΡΙΟΥ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ – ΙΘΑΚΗΣ

Αργοστόλι: 29 Οκτωβρίου 2017

Ψ Η Φ Ι Σ Μ Α

Το Διοικητικό Συμβούλιο του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς – Ιθάκης συγκλήθηκε σήμερα εκτάκτως, όταν με μεγάλη θλίψη πληροφορήθηκε τον πρόωρο θάνατο της συναδέλφου Λουκίας Πετράτου-Καλαφάτη, συζύγου του αγαπητού συναδέλφου και άοκνου συνεργάτη του Συνδέσμου Φιλολόγων Πέτρου Πετράτου.

Η Λουκία Πετράτου-Καλαφάτη υπήρξε εξαιρετική συνάδελφος και αφοσιωμένη σύζυγος και μητέρα, φωτεινό παράδειγμα καλοσύνης, αξιοπρέπειας και υπομονής. Σε όλη τη διάρκεια του κοινού τους βίου προσέφερε αμέριστη φροντίδα και κατανόηση και υπήρξε πολύτιμη αρωγός στο έργο του συζύγου της.

Στη σημερινή έκτακτη συνεδρίασή του το Δ. Σ. αποφάσισε τα εξής:

1. Να παραστεί αντιπροσωπεία του Δ.Σ. στη νεκρώσιμη ακολουθία.
2. Αντί στεφάνου να κατατεθεί συμβολικό χρηματικό ποσό για ενίσχυση του Ιδρύματος «Τζένη Καρέζη»
3. Να εκφραστούν θερμότητα συλλυπητήρια στους οικείους της.
4. Να δημοσιευτεί το παρόν ψήφισμα στον τοπικό τύπο καθώς και στον υπό έκδοση 28ο τόμο της περιοδικής έκδοσης του Σ.Φ.Κ.Ι. «ΚΥΜΟΘΟΗ»

ΑΙΩΝΙΑ ΤΗΣ Η ΜΝΗΜΗ!!

Για το Διοικητικό Συμβούλιο

Ο Πρόεδρος
Δημήτρης Ζαβιτσιάνος

Ο Γραμματέας
Γιώργος Μπασιράκης

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ – ΙΘΑΚΗΣ

Αργοστόλι: 27 Μαρτίου 2018

Ψ Η Φ Ι Σ Μ Α

Το Διοικητικό Συμβούλιο του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς – Ιθάκης συγκλήθηκε σήμερα εκτάκτως, όταν με μεγάλη θλίψη πληροφορήθηκε το θάνατο του Γεράσιμου Ρουχωτά, συζύγου της αγαπητής συναδέλφου Ελένης Μήλα, η οποία υπήρξε ιδρυτικό μέλος του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς – Ιθάκης, έχει δε χρηματίσει Πρόεδρος και μέλος του Δ.Σ. και άοκνα προσφέρει μέχρι και σήμερα ανελλιπώς τις υπηρεσίες της.

Ο Γεράσιμος Ρουχωτάς υπήρξε πάντοτε άνθρωπος σοβαρός και μετρημένος, αφοσιωμένος σύζυγος, στοργικός πατέρας και τρυφερός παππούς. Στάθηκε πάντοτε δίπλα στη σύζυγό του δημιουργώντας μαζί της το κατάλληλο περιβάλλον για την ανάπτυξη και προκοπή των τέκνων και των εγγονών τους.

Στη σημερινή έκτακτη συνεδρίασή του το Δ. Σ. αποφάσισε τα εξής:

1. Να παραστεί αντιπροσωπεία του Δ.Σ. στη νεκρώσιμη ακολουθία.
2. Αντί στεφάνου να κατατεθεί συμβολικό χρηματικό ποσό για ενίσχυση του Ορφανοτροφείου Κεφαλληνίας «Ο ΣΩΤΗΡ»
3. Να εκφραστούν θερμότητα συλλυπητήρια στους οικείους του.
4. Να δημοσιευτεί το παρόν ψήφισμα στον τοπικό τύπο καθώς και στον υπό έκδοση 28ο τόμο της περιοδικής έκδοσης του Σ.Φ.Κ.Ι. «ΚΥΜΟΘΟΗ»

ΑΙΩΝΙΑ ΤΟΥ Η ΜΝΗΜΗ!!

Για το Διοικητικό Συμβούλιο

Ο Πρόεδρος
Δημήτρης Ζαβιτσιάνος

Η Γραμματέας
Μαριέττα Καλογροπού

1 30/1/2017: Συνδιοργάνωση από τον ΣΦΚ-Ι, την Ι. Μητρόπολη Κεφαλληνίας, την Α/βάθμια και την Β/βάθμια Διεύθυνση Εκπαίδευσης Κεφαλληνίας και τη στήριξη της Κ.Ε.ΔΗ.ΚΕ εκδήλωσης αφιερωμένης στα Ελληνικά Γράμματα επί τη ευκαιρία του εορτασμού των Τριών Ιεραρχών. Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στο Δημοτικό Θέατρο Αργοστολίου «Ο Κέφαλος» με ομιλητές την κ. Διονυσία Κουμαριώτου, Σχολική Σύμβουλο Φιλολόγων Δ.Δ.Ε Κεφαλληνίας και την κ. Ειρήνη Φωκά, Διευθύντρια του Δημοτικού Σχολείου Βλαχάτων.

2 5/3/2017: Συμμετοχή του Σ.Φ.Κ-Ι μετά από πρόσκληση της Π.Ε. Κεφαλληνίας – Ιθάκης σε σύσκεψη φορέων στο ΤΕΙ Ιονίων Νήσων ενόψει Διημερίδας στη Λευκάδα για την προαγωγή του επτανησιακού πολιτισμού και του αθλητικού γίνεσθαι. Κατά τη διάρκεια της Διημερίδας υποβλήθηκαν γραπτώς οι προτάσεις του Συνδέσμου.

3 6/5/2017: Συμμέτοχη του Σ.Φ.Κ-Ι ως συνδιοργανωτή στην παρουσίαση του βιβλίου του Πέτρου Πετράτου, Δρος Ιστορίας, «Ο Ριζοσπαστισμός στην Κεφαλονιά της Βρετανικής Προστασίας. Οι Πολιτικές Λέσχες του Νησιού», στην αίθουσα εκδηλώσεων του 2ου Γενικού Λυκείου Αργοστολίου. Για τον Πέτρο Πετράτο και την προσφορά του στο Σ.Φ.Κ-Ι μίλησε ο Πρόεδρος του Συνδέσμου Δημήτρης Ζαβιτσιάνος, ενώ το βιβλίο παρου-

σίασαν οι φιλόλογοι Θεοδώρα Ζαφειράτου και Διονυσία Κυπριώτου καθώς και η πολιτική επιστήμων Αγγελική Γιαννάτου.

4 7/5/2017: Εκδήλωση για το συγγραφέα τον Τάσο Λειβαδίτη, στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο Μαθητικός Λογοτεχνικός Διαγωνισμός του σχολικού έτους 2016-2017. Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου και περιελάμβανε: 1. Ομιλία για τη ζωή και το έργο του τιμώμενου ποιητή από τη φιλόλογο κ. Νίκη Μαζαράκη, 2. Απονομή των Βραβείων και Επαίνων στους συμμετέχοντες μαθητές και 3. Δραματοποιημένη απόδοση επιλεγμένων αποσπασμάτων από έργα του ποιητή σε επιμέλεια του εκπαιδευτικού-θεατρολόγου κ. Ηλία Τουμασάτου.

5 7/6/2017: Παρουσίαση του 26ου-27ου τόμου της περιοδικής έκδοσης του Συνδέσμου «ΚΥΜΟΘΟΗ» στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου με ομιλητές την κ. Διονυσία Κουμαριώτου, Σχολική Σύμβουλο Φιλολόγων Δ.Δ.Ε. Κεφαλληνίας και τον Ηλία Τουμασάτο, Δρ Ιστορίας-Εκπαιδευτικό. Στην εκδήλωση παραβρέθηκε και τιμήθηκε από το Σύνδεσμο για το έργο της η συγγραφέας κ. Ανδρεάς Τραυλού-Μεσσάρη, για την οποία (καθώς και για τη συγγραφέα κ. Ρίτα Τσιντίλη-Βλημά που βοήσκόταν εκτός Νομού και δεν μπορούσε να παραβρεθεί στην εκδήλωση) υπήρξε αφιέρωμα στον τόμο αυτό του περιοδικού.

6 3/8/2017: Συμμετοχή του Προέδρου του Συνδέσμου Δημήτρη Ζαβιτσιάνου στην παρουσίαση του βιβλίου της Άννας Γαλανού «Η Θυσία», που διοργανώθηκε από το βιβλιοπωλείο «Γεράσιμος Σταματελάτος» και τις εκδόσεις Διόπτρα.

7 7/10/2017: Εκδήλωση στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου για την παρουσίαση του δίγλωσσου (ελληνικά & ιταλικά) βιβλίου του Αγγελο-διονύση Δεμπόνου «Μέρες Οργής- Dies Irae Dies Illa», το οποίο έχει εκδοθεί από το Σ.Φ.Κ.-Ι. σε επιμέλεια Πέτρου Πετράτου & Άννας Μινέτου. Η εκδήλωση περιελάμβανε αφιέρωμα στη ζωή και το πλούσιο έργο του συγγραφέα, το οποίο παρουσίασαν οι φιλόλογοι Νίκη Λάσκαρη και Νίκη Μαζαράκη καθώς και ο κ. Γεράσιμος Μπάλλας, πολιτικός επιστήμων. Στο τέλος της εκδήλωσης τιμήθηκε ο συγγραφέας για το σύνολο του έργου του από τον Σ.Φ.Κ-Ι με αναμνηστική πλακέτα.

8 23/10 -27/10/2017: Συνδιοργάνωση με την ΚΕΔΗΚΕ και τον επίτιμο πρόξενο της Σερβίας στην Κεφαλονιά κ. Βίκτωρα Ρουχωτά της έκθεσης «Ελλάδα-Σερβία: 150 χρόνια αγώνων για Ευρωπαϊκά Βαλκάνια» στο Δημοτικό Θέατρο Αργοστολίου «Ο Κέφαλος». Με την καθοδήγηση της Επιμελήτριας της έκθεσης, πανεπιστη-

μιακού κ. Σταυρούλας Μαυρογένη, οι φιλόλογοι Γιώργος Ματαράγκας, Ελένη Βενταφρίντα και Ελένη Μουρατίδου ανέλαβαν εθελοντικά εκ μέρους του Συνδέσμου τις ξεναγήσεις των μαθητών των σχολείων που επισκέφθηκαν την έκθεση.

9 Δεκέμβριος 2017 – Μάιος 2018: Συνδιοργάνωση με το Τμήμα Επιστημονικής & Παιδαγωγικής Καθοδήγησης Α/θμιας & Β/θμιας Εκπ/σης της Π.Δ.Ε.Ι. Νήσων σεμιναρίου με θέμα: «Ειδικά θέματα Επτανησιακής Πολιτικής Ιστορίας (19ος αι.): επτανησιακός ριζοσπαστισμός». Επιστημονική υπεύθυνη & εισηγήτρια του σεμιναρίου η Δρ. Αγγελική Γιαννάτου, Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Δημόσιας Διοίκησης του ΕΚΠΑ. Την Επιστημονική Επιτροπή αποτελούν οι: Δρ. Πέτρος Πετράτος και Δρ. Ηλίας Τουμασάτος.

10 2/12/2017: Διοργάνωση της παρουσίασης της νέας ποιητικής συλλογής της Γαλάτειας Βέρρα με τίτλο «Υπερβατική Αφή» στην Κοργιαλένιο Βιβλιοθήκη Αργοστολίου. Προλόγισε ο Πρόεδρος του Συνδέσμου Δημήτρης Ζαβιτσιάνος. Το βιβλίο παρουσίασαν οι: Έφη Αναστασιάδου, δικηγόρος, Ηλίας Τουμασάτος, εκπαιδευτικός και Βασίλης Μανίκας, φιλόλογος.

ΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΓΕΟΥΡΙΟΥ

Χρύσα Σταματελάτου

- βιβλία
- χαρτικά
- φωτοτυπίες

Λιθόστρωτο 1 Αργοστόλι **Καφίλας**

τηλ.: 26710 22918, 26710 25070

ΙΚΑΡΙΩΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΓΕΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ-ΙΘΑΚΗΣ**

- Παναγής Γ. Γεωργόπουλος, *Κόλαση - Ποιητική συλλογή με θέμα την κατοχική περίοδο στην Κεφαλονιά*, [Εισαγωγή, γενική επιμέλεια από τη φιλόλογο Δώρα Ζαφειράτου], Αθήνα 2001, σελ. 46.
- Σπύρος Δ. Λονκάτος, *Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών*, [Γενική επιμέλεια από το φιλόλογο Πέτρο Πετράτο], Αργοστόλι 2009, σελ. 350.
- *Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου «Το Κεφαλονίτικο Γλωσσικό Ιδίωμα»*, [Επιμέλεια από το φιλόλογο Πέτρο Πετράτο], Αργοστόλι 2012, σελ. 214.
- Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Ημέρες Οργής. Dies Irae.. Dies Illa...* [Δίγλωσση έκδοση. Επιμέλεια από τους φιλόλογους Πέτρο Πετράτο και Άννα Μινέτσι], Αργοστόλι 2017, σελ. 128.
- *Κυμοθώη*, ετήσια περιοδική έκδοση του Συνδέσμου.

ΤΑΚΙΣΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ